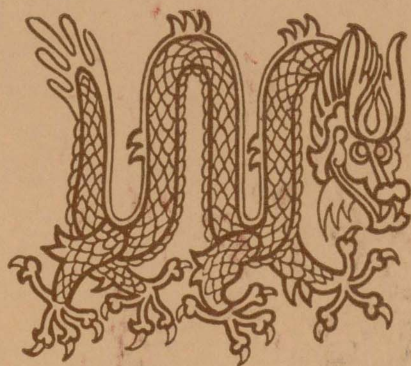
KAJ BIRKET-SMITH

PUTOVI KULTURE

KAJ BIRKET-SMITH / PUTOVI KULTURE

MATICA HRVATSKA
BIBLIOTEKA OPĆE KULTURE

Urednik biblioteke
Dr OLEG MANDIĆ

Preveo
ZVONIMIR GOLOB

Prijevod sa stručne strane obradila
DUNJA RIHTMAN

Grafički zavod Hrvatske, Zagreb

KAJ BIRKET-SMITH

PUTOVI KULTURE

OPĆA ETNOLOGIJA

SA 351 SLIKOM U TEKSTU
I NA PAPIRU ZA UMJETNIČKI TISAK
SA 6 ZEMLJOPISNIH KARATA

1960

MATICA HRVATSKA
ZAGREB

Prevedeno s njemačkoga
KAJ BIRKET-SMITH
GESCHICHTE DER KULTUR
Eine allgemeine Ethnologie
Orell Füssli Verlag, Zürich
1. izdanje 1946, 3. prošireno izdanje 1956
Naziv izvornika na danskom
KULTURENS VEJE
Izdavač Jespersen og Pios, Kopenhagen 1941|1942

KAZALO

II. DRUŠTVO I DUHOVNI ŽIVOT — KULTURNA STRUJANJA

PRILOZI

UVOD

UVODNA NAPOMENA

PRISTUPAJUĆI izdanju ovog klasičnog djela nauke na Zapadu, Matica Hrvatska ispunjava jednu od praznina, koje kod nas postoje s obzirom na naučna djela iz drugih zemalja, naročito na ona, koja su objavljena za Drugog svjetskog rata ili neposredno poslije njega.

Na taj se način našoj javnosti pruža mogućnost da se upozna s ovim djelom, koje predstavlja jedan od najviših dometa na području one naučne grane, koja se bavi istraživanjem života primitivnih naroda, jer je pisano napredno na temelju golema broja činjenica. Valja pripisati autorovoj skromnosti da dopušta mogućnost pogrešaka zato, što »vlada čitavom golemom etnološkom literaturom isto tako malo kao i svaki drugi čovjek«. Takva konstatacija pokazuje samokritičnost, koja se na mnogim mjestima ispoljava, kada autor sam navodi da nije siguran u tumačenju nekih činjenica, ili kada ističe hipotetičnost svojih tvrdnja. Takvi stavovi povećavaju naučnu vrijednost njegovog djela.

Autor ističe u predgovoru, da se služi historijskom metodom, naglašavajući da »nije slijep pred opasnostima, koje u sebi krije etnologija, što istražuje pomoću historijske metode«. Budući da pomoću te metode on obrađuje mnogobrojne konkretne činjenice iz života velikog broja raznih naroda i to u njihovu društvenom okviru, velik broj njegovih općih zaključaka izvire iz društvene stvarnosti, koja potvrđuje njihovu ispravnost. To se naročito ispoljava u cjelovitoj koncepciji djela, koja daje prednost materijalnim uvjetima života, a naročito proizvodnji, pred duhovnim njegovim komponentama i u kojoj se izražava njihova tijesna povezanost i uzajamni utjecaji. Iz tog osnovnog gledišta izlaze drugi ispravni zaključci kao npr. kada povezuje geografsku sredinu i razne oblike i razvojne stupnjeve proizvodne tehnike, kada smatra da je društvo starije od države, kada tumači da je pravo nastalo od običaja itd.

Ali također valja imati na umu da autor nije uvijek dosljedan u primjeni materijalističkog pristupa pojavama i historijske metode. Ponekada on se služi preuzetim mišljenjima, koja u takvom slučaju oslabljuju i iskrivljavaju njegove zaključke. Osnovni je

nedostatak takve vrste, da autor ne smatra za potrebno da uzme u obzir utjecaj klasne podjele na razvitak kulture. On opisuje ekonomsku diferencijaciju i društvenu podjelu rada, koje dovode do stvaranja »staleža« i »kasta«. Ali kada iz tih činjenica treba logično izvesti opći zaključak da podvojenost u društvu ima ekonomsku podlogu, autor se laća teorije sile, tvrdeći da su »osvajanje i podvrgavanje svojoj vlasti glavni uzrok za postanak plemstva«. Na taj način autor stvara opće pravilo od povremene društvene pojave sporednog značenja, ne ističući činjenicu, da i ona može postojati samo kao izraz eksploatacije.

Dakako da takvo osnovno gledište dovodi u pitanje ispravnost nekih drugih zaključaka. Stoga npr. autor smatra da je pravo starije od države iako ne pokazuje u čemu je kvalitetna razlika između pravnih propisa i običaja od kojih su oni nastali, i da je postanak časti poglavica i kasnije vladara pretežno zavisan od religioznih propisa, koji vladaju u tom konkretnom društvu.

Osim toga, kada govori o onome, što mi nazivamo društvenom nadgradnjom, autor precjenjuje ulogu duhovnih komponenata na štetu materijalnih uvjeta života. Na taj se način njegovo tumačenje na nekim mjestima pretvara u psihologiziranje, kao npr. kada govori o tome, da je pravo vlasništva duboko ukorijenjeno u ljudima, što bi potvrđivala navodna činjenica, da se ono temelji na instinktu, koji već postoji u životinjskom svijetu, ili o tome da se iz osjećaja jedinstva i zajedničkog porijekla razvija svijest o zajedničkim zadacima, koji se nameću čitavom društvu, da bi taj osjećaj kasnije doveo do stvaranja države, ili o »pravnom osjećaju« kao izvoru prava.

Autor je predstavnik onih naprednih naučnih mislilaca u zapadnim zemljama, koji su uvidjeli da jednostrana upotreba pojedinih, odvojeno uzetih naučnih metoda, ne može dovesti do naučno ispravnih rezultata bez jedne opće metode koja bi ih zajedno povezala. On je to uradio s pomoću historijske metode, kojom je zajedno povezao one druge metode kojima se služio, u prvom redu deskriptivnu, komparativnu i psihologijsku. I taj je pokušaj imao za posljedicu, da je njegovo djelo postalo klasičnim u zapadnoj nauci. Ali se autor ipak nije mogao u potpunosti osloboditi nasljeđa idealizma, što je izazvalo navedene nedostatke u njegovom vrijednom radu, o kojima treba voditi računa pri upoznavanju s njime.

OLEG MANDIĆ

Zagreb, maj 1959.

PREDGOVOR PISCA*

ZA RATA muze moraju šutjeti«. U svjetskom požaru, koji hara zemljom, propast prijeti svemu što je najbolje i najviše u tekovinama čovječanstva. Istražujemo u dubinama i htjeli bismo biti sigurni da su unatoč svemu korijeni života ostali zdravi i čvrsti. I, evo, zapažamo kulturu, kao čudnovato drvo, koje je izraslo za nebrojenih tisućljeća. Nad njim su prohujale nepogode, lome se njegove grane, oluja nosi sa sobom cvijeće i lišće, ali se samo drvo ne može slomiti i jednom, kada će se sunce ponovo probiti kroz oblake, ono će se ponovo razgranati u svojoj snazi i još jače rasti, još upornije u svojoj težnji prema svjetlosti.

Kultura je kao neko drvo iz priča, na kojemu svaka grančica ima drugačiji oblik od svojih susjeda, na kojemu svaki cvijet ima vlastitu boju i miris, svaki plod svoju vlastitu slatkoću. Ova velika punoća narasla je prirodnim putem. Svaka kultura i svaki narod imaju svoje osobine; ali sve su grančice izdanak istog debla i hrane se istim sokovima. Ako se grančica odreže i odvoji od debla, cvjetovi će uvenuti. Više od četiri hiljade godina mi smo Danci neprekidno živjeli u našoj zemlji te možemo zamisliti da jezik kojim govorimo neposredno potječe od onoga, koji se tako dugo čuo na našim obalama. To je nasljedstvo koje obavezuje za budućnost. U isto smo vrijeme dijelovi velike zajednice ljudskog roda i naša je kultura dio čitave kulture na zemlji, koju moramo dalje izgrađivati.

Druge knjige govore o našem vlastitom kulturnom zbivanju, kako smo ga stvorili, kako ga volimo i kako ga hoćemo uvijek čuvati. Zadaća je ove knjige, da prikaže cjelovitu sliku kulture čovječanstva. Ipak nećemo ovdje opisati šaroliku mješavinu pojedinih kultura. Nasuprot tome cilj je ovoj knjizi da dade nacrt kulture kao takve, njezinog razvitka i putova, kojima je kročila u prostoru i vremenu. Stoga u njoj prevladava historijsko gledište te sam se u ovom slučaju bez sustezanja služio arheološkim materijalom koliko mi je god to bilo moguće. Razumljivo je da u takvom djelu mnogo toga mora biti nesigurno prikazano, a mnogo toga na žalost na pogrešan način, dijelom zato što se istraži-

---

* **Preveo O. Mandić**

vanja nalaze tek na početku, dijelom — ali ne u krajnjoj liniji — zato što vladam čitavom golemom etnološkom literaturom isto tako malo kao bilo koji drugi čovjek. Nisam slijep pred opasnostima koje u sebi krije etnologija, što istražuje s pomoću historijske metode, te uviđam da su također opravdana i druga gledišta. Ali na drugoj strani ne mogu zaobići činjenicu da je zapravo osnovni problem istraživanja kulture baš njezin razvitak, pa je zbog tog uvjerenja nastala ova knjiga.

Sa zahvalnošću pristupio sam zadatku, kada mi je izdavačka kuća Jespersen i Pios predložila da napišem etnologiju koju bi svi razumjeli. Pred više od sto godina u Danskoj je izašlo slično djelo — Bastholmovi »Historijski podaci za poznavanje čovjeka u njegovom divljem i surovom stanju«. Odlična, iako veoma zastarjela Bahnsonova »Etnografija« naime ne pruža opći pregled kulture, čemu se ovdje teži, nego opisuje pojedine njezine oblike. S to većim veseljem prihvatio sam se posla, jer je prošlo točno jedno stoljeće otkada je C. J. Thomson osnovao današnji etnografski odsjek našeg Danskog nacionalnog muzeja, stvorivši na taj način najstariji muzej ove vrste. Tako je pružena prilika da se njegove bogate i često posve izuzetne dragocjenosti učine pristupačnim širokim krugovima. Ako bi se time u isto vrijeme probudio veći interes za muzej i za njegov rad, tada moj rad ne bi bio uzaludan. Nadam se da bi on mogao pridonijeti da se proširi razumijevanje za kulturu uopće.

Na kraju ugodna mi je dužnost da se iskreno zahvalim svima, prije svega mojim prijateljima i drugovima u Nacionalnom muzeju, koji su mi na različit način pomogli pri razradi djela.

KAJ BIRKET-SMITH

Kopenhagen, maj 1941.

I. UVOD I MATERIJALNA KULTURA

I. POGLAVLJE

CILJ I POMOĆNA SREDSTVA

SMISAO ISTRAŽIVANJA KULTURE

UPOZNAJ sama sebe: ove su ozbiljne riječi susretale Grke staroga vijeka na ulazu u svetište pitijskog Apolona. A filozof Montaigne kaže da bi, radije nego Cicerona, htio sebe potpuno upoznati. To je opravdano. Ispravno je i to, da ljudi u prvom redu teže za tim, da upoznaju sudbinu vlastita naroda kroz historiju, njegov rast i razvitak u epohama mira, kao i njegovu ponosnu i tihu izdržljivost za vrijeme bijesnih oluja. No nitko u potpunosti ne može razumjeti sama sebe, ako ne upozna druge; naša se vlastita osobitost mora promatrati na pozadini tuđe osobitosti.

Ali zar to u stvari ne znamo već unaprijed? Ta nitko ne sumnja u to da je svijet velik, da se prostire daleko izvan našeg vrta, i da dopire duboko u susjedovo polje... I u školi učimo predmet, koji se zove povijest svijeta, i tu saznajemo da se svijet prostire preko Italije i Rima, do Egipta i Babilonije. Nas ne zanima što se nalazi izvan toga — sve dok jednog lijepog dana neki događaj ne pokaže da je svijet još veći, da postoje prastare zemlje, koje se zovu Indija i Kina, i da osim njih ima naroda koji nemaju pisane povijesti, ali ipak imaju dugu historiju, u kojoj su živjeli i borili se, učili sami i od drugih.

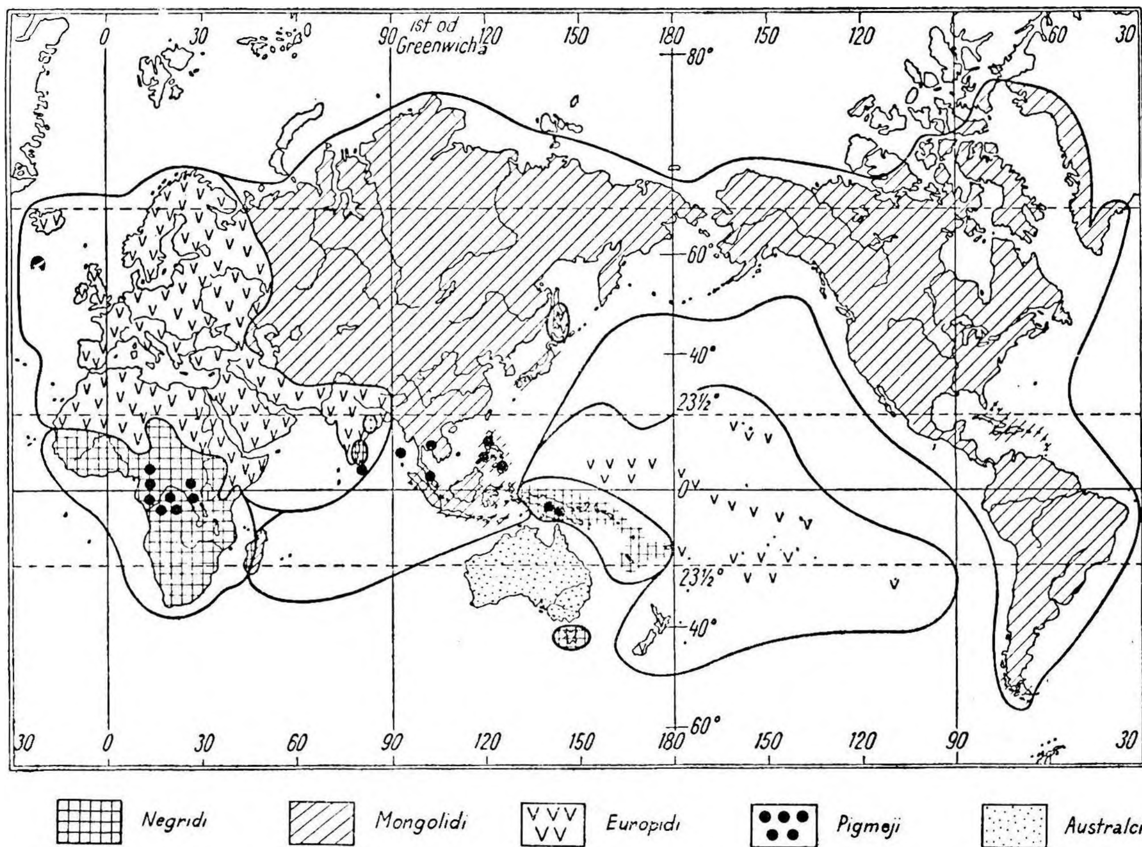
Obilježje je primitivne kulture, da je sama sebi dovoljna. Jedini je »pravi« čovjek onaj koji pripada zajednici, a stranac nije vrijedan nikakve pažnje. *Inuit* je rodovsko ime Eskima za sve pripadnike njihove vlastite rase, dok Hotentoti sami sebe nazivaju *khoi-khoin*, što i jedno i drugo znači »ljudi« ili »pravi ljudi« — s prizvukom prezira prema svima ostalima. Još na mnogo višim stupnjevima kulture održava se osjećaj koji je uzrokom takvim nazivima. Ta stranci ne govore »razumnim« jezikom; oni

su »mucavci« *(barbaroi),* kako su ih nazivali Heleni, da se ne kaže »nijemaci« *(nemcy):* tako su Rusi zvali germanske narode. No, u svakom slučaju, stranci su »čudnovati« *(étranges)!*

Tko traži ispod površine, tome će postati jasno da sva kultura ima zajednički korijen. Svatko je vidio bumerang Australaca, ili je barem o njemu slušao: o tom predmetu za bacanje, srpasta oblika, koji je često tako udešen, da se vraća svome ishodištu, ako ne pogodi cilj (sl. 1). Ali kolikima nije poznato da istu vrstu oružja upotrebljavaju Indijanci na jugozapadu Sjedinjenih Država, da ga nalazimo u Indiji i na određenim mjestima Afrike i da ga se može naći naslikanog na velikom broju slika, koje prikazuju kako staroegipatski kraljevi i plemići u močvarama doline Nila love ptice. Bumerang je bio poznat čak i evropskoj prethistoriji — jedan dobro sačuvan primjerak iz kamenog doba nađen je u Brabandskom jezeru kod Aarhusa (usp. str. 142, i sl.). Neki učenjaci smatraju da je razlog tolikoj rasprostranjenosti historijska povezanost, i misle, da je ta rasprostranjenost ovisna o sveobuhvatnim kulturnim strujanjima, koja su mogla kroz tisućljeća dovesti jedno otkriće iz njegove prvotne domovine do najudaljenijih granica nastanjene zemlje. Drugi opet smatraju da je tome razlog istovrsnost načina mišljenja čovječanstva, koja je na različitim meridijanima i u različito vrijeme dovela do istih rezultata i time izazvala ista otkrića. Kasnije ćemo se vratiti na ovo pitanje, koje je od osnovne važnosti za svako razumijevanje biti kulturne povijesti. Zasad je dovoljno utvrditi, da i jedno i drugo rješenje pokazuje jedinstvo ljudskog roda i kulture, i zbog toga se nitko, tko želi razumjeti sama sebe, život i unutarnju bit vlastitog naroda ili plemena, da ne kažemo cijelog ljudskog roda, ne može odreći poznavanja »stranaca«, s kojima je vezan tisućama nevidljivih niti. Zbog toga je neotklonjiva dužnost, ne samo svakog pojedinca, nego i čitavog čovječanstva, da upozna sama sebe. Vlastitu kulturu ne smijemo promatrati kao jedinu, već kao jednu od mnogih, kao dio širom svijeta rasprostranjene cjeline. Zadatak je etnologije ili etnografije da to pokaže.

HISTORIJSKI PREGLED

ZNANOST, u današnjem smislu te riječi, vodi porijeklo od Herodota ili barem od Aristotela. Ako je starost znak otmjenosti, onda se etnografija nalazi čak na još višem stupnju. Prvi čovjek iz kamenog doba, koji je sjedeći uz vatru izazvao smijeh

Rasprostranjenost ljudskih rasa prije širenja Europljana

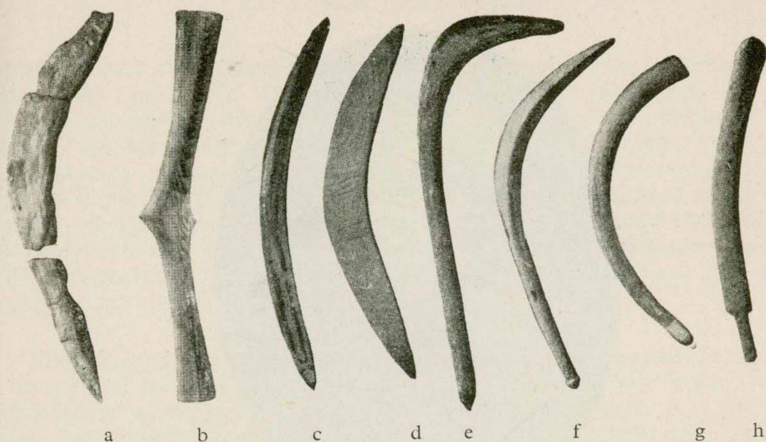
svojih suplemenika pričajući im o smiješnim i nevjerojatnim običajima susjedne horde, na neki je način otac etnografije, tj. opisivanja naroda. No, ni mi ne možemo mimoići Herodota. Lidijci i Perzijanci, Babilonci i Egipćani u njegovim su očima, naravno, barbari; ali on ne slika način njihova života zbog kurioziteta, nego da stvori pozadinu za svoj prikaz sukoba Orijenta s helenskim svijetom. Herodot je i na području opisivanja naroda učenjak.

S porastom prometa, koji je prešao uske granice Sredozemlja, javljaju se i vijesti o ljudima, koji borave u još udaljenijim predjelima. Aleksandrov pohod stvorio je vezu, koja otad nije nikada sasvim prekinuta, s bajoslovnom zemljom Indijom, gdje su se carstva i umjetnost još stoljećima održala pod grčkim utjecajem (sl. 2). Kasnije se nadovezuju izvještaji Cezara i Tacita o Galima i Germanima; prvi pisan poslovnim stilom, kao što bi neki visoki britanski kolonijalni oficir opisivao svoje borbe u Indiji — drugi vođen bijesom zbog nemoći i propasti Rimljana. No istraživanje je još u kolijevci; povijest, geografija i opisivanje naroda, fizičko kao i kulturno, još se ne mogu odvojiti.

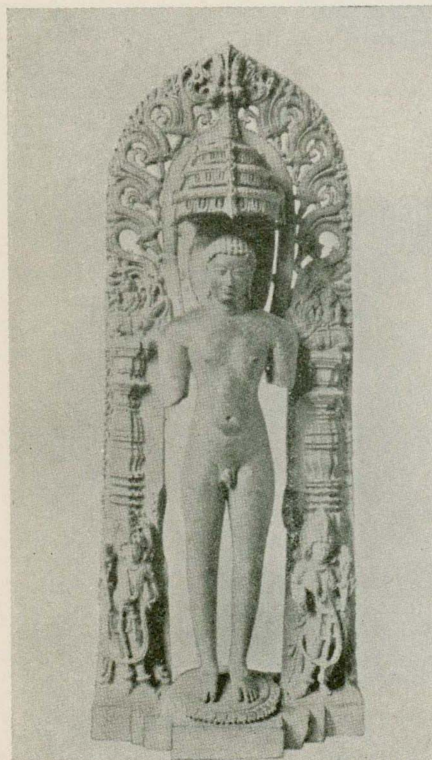
U srednjem se vijeku povijest sve više oslobađa kao samostalna nauka; u isto se vrijeme širi i geografski horizont, ponajprije zbog putovanja Arabljana. Čovjek kao Ibn Batûta putovao je stepama centralne Azije i savanama Sudana te je poznavao Indiju i Kinu na osnovu vlastitih iskustava. Kasnije je slijedila prethodnica kršćanskog svijeta; franjevci Carpini i Ruysbroek donijeli su vijesti iz dalekih zemalja Tatara i Mongola, a Marko Polo boravio je sedamnaest godina na dvoru Kublaj Kana kao ugledna osoba njegova povjerenja. Na službenim putovanjima po Kini skupljao je materijal za »Knjigu o carstvima i čudima Istoka«, koja je njegovo ime učinila vječnim.

Prekretnica je nastala u velikim otkrićima, kad se pojavio jedan novi svijet s druge strane oceana i kad su se u svoj svojoj neobičnosti otkrili novi narodi i nove kulture. Promatranja misionara, vojnika i pomoraca pretvorila su se u stalno rastuću bujicu često neprocjenjivih izvornih napisa o dalekim plemenima i njihovu životu (sl. 5). Njihov je broj tako velik, da bi svaki izbor imena nužno morao biti samovoljan, a još se više povećao u času otkad je postao pristupačan i otočni svijet Tihog oceana.

Neizmjerno proširenje saznanja o primitivnim narodima, koje je nastalo na taj način, zacijelo je za sobom moralo ostaviti tragove. Pitanje, kako treba uskladiti porijeklo Indijanaca sa Svetim pismom, privlačilo je ozbiljnije duhove. Javljala su se nagađanja o doseljenju iz potonule Atlantide, kao i o tome, da su oni

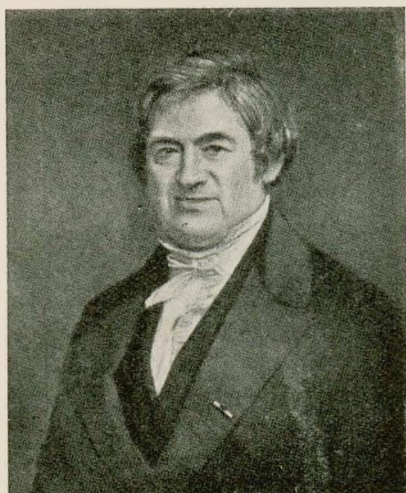
Sl. 1. Bumerang: a) Brabandsko jezero kod Aarhusa, starije kameno doba; b) Egipat oko god. 3000 pr. n. e.; c—d) Australija; e) pleme Tabi na gornjem Nilu; f) pleme Baganda, Kongo; g) oblast Sivaganga, Indija; h) Indijanci plemena Hopi, Arizona (b se nalazi u gliptoteci Ny Carlsberga, ostali u Nacionalnom muzeju u Kopenhagenu).

Sl. 2. Plastika koja prikazuje Mahâvîru, osnivača filozofije džaina; srednjovjekovni hram kod Hullabida, Mysore. Kip golog mladića izrađen je pod snažnim grčkim, a okvir potpuno pod indijskim utjecajem (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 3. Jens Kraft (1720—1765), profesor na akademiji Soro i pisac prve Opće etnologije (slika u privatnom posjedu).

Sl. 4. C. J. Thomsen (1788—1865), utemeljitelj etnografskog muzeja u Kopenhagenu; jedan od najstarijih, ali i najvećih ljudi te struke (slika Vilh. Gertnera, Nacionalni muzej, Kopenhagen).

potomci onih deset izgubljenih izraelskih plemena, iako je Holanđanin de Laet već u XVII stoljeću zauzeo trijezno stanovište, da je prvotno stanovništvo jednostavno stiglo u Ameriku iz sjeverne Azije. No opisivanje kulture u tom razdoblju još je uvijek usko povezano sa znanjem o novim zemljama te i nadalje bitno stoji u znaku neposrednog promatranja. Tek u dubljem obrazlaganju svaka nauka razvija pravu suštinu. Cilj mora biti razumijevanje razvoja kulture uopće, a da bi se taj cilj postigao, morala se etnografija, dakle opisivanje kulture, produbiti i popuniti etnologijom, uporednim istraživanjem kulture.

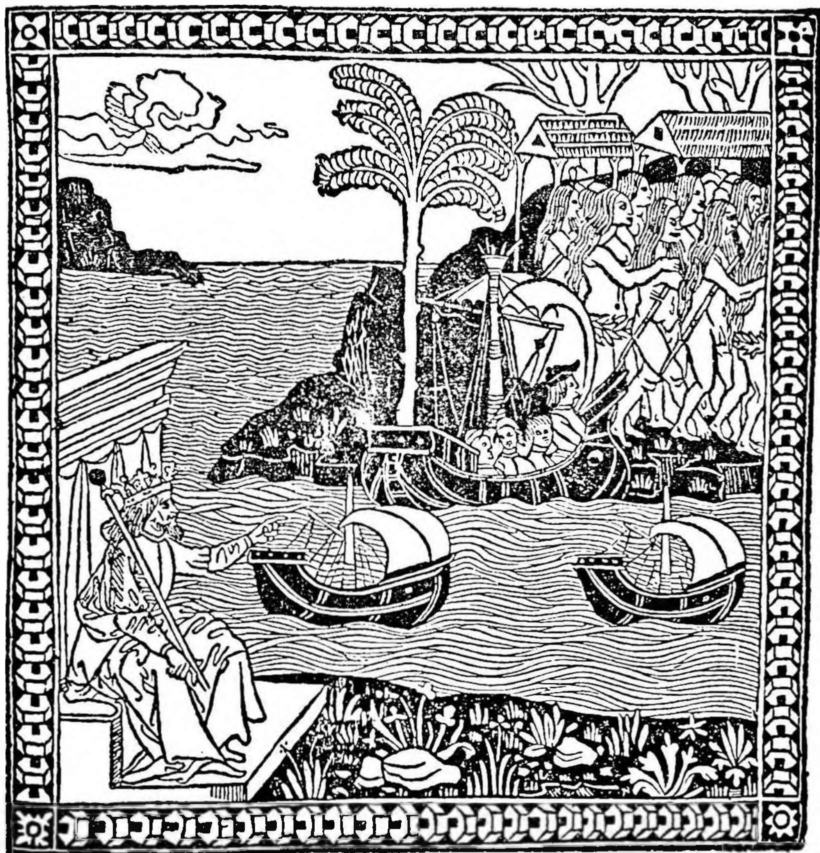
Filozofi, naročito Montesquieu i J. J. Rousseau, brzo su svratili pažnju na strane rase i oblike kulture. Prvi korak k etnološkom istraživanju radi samog istraživanja učinio je J. F. Lafitau, francuski isusovac, koji je početkom XVIII stoljeća djelovao kao misionar među Indijancima Kanade i koji je, zahvaljujući svojoj klasičnoj naobrazbi, odmah uočio sličnost nekih običaja svojih crvenih štićenika s običajima naroda staroga vijeka. Rezultat bijaše slavno djelo *Moeurs des Sauvages américains, comparées aux moeurs des premiers temps* (1724), i premda su nam danas neki pogledi dobrog patera smiješni, on je ipak pionir nauke. Primitivni narodi nisu više »barbari«, ili »živi kuriozititeti«; to su ljudi u čijem se načinu života ogledaju stupnjevi kulture, koje smo i sami prošli. Postepeno to je gledanje prihvaćeno i u krugovima historičara. A. Y. Goguet izdao je god. 1758. neku vrstu kulturne povijesti staroga vijeka, u kojoj je također iznio znanje svog vremena o primitivnim narodima.

No Lafitau bijaše u svom obzoru ograničen time, što je gradivo za uspoređivanje crpio isključivo od svojih dragih Indijanaca, a osim toga kao i Goguet bio je vezan biblijskim i klasičnim tradicijama. Prvi etnolog u modernom smislu bijaše Danac Jens Kraft, profesor filozofije na Soro akademiji (sl. 3), koji je malenom knjigom »Kratka povijest najvažnijih uređenja, običaja i mišljenja divljih naroda« (1760) zaslužio počasno mjesto među osnivačima istraživanja kulture. Izazvan Rousseauovim uljepšavanjem »skroz prirodnog čovjeka« Kraft je htio prikazati pravu historiju čovječanstva, dakle upravo ono za čim teže etnolozi. On je odbacio bez kolebanja svaki obzir prema narodima staroga vijeka i zahvatio *in medias res* svojim opisom »najdivljih« naroda koje je poznavao, dvaju indijanskih plemena, Lule i Cainguá, u Južnoj Americi. Druga je stvar što njegov izbor nije bio sretan, jer se ta plemena nikako ne nalaze na naročito niskom stupnju — princip je dobar, a to u ovom slučaju odlučuje. Kraftova knjiga je prva opća etnologija, koja vodi računa o porijeklu i razvoju

društvenog života, gospodarstvu, religiji i umjetnosti, kako se to na temelju znanja onog vremena moralo prikazati. Njemački prijevod, koji se pojavio god. 1766. pod naslovom »Običaji divljaka«, čini se da nije imao većeg utjecaja. Da je ta knjiga bila poznatija u svijetu, ona bi bila epohalno otkriće.

Ali to se nije desilo. Kraft se, zapravo, pojavio stotinu godina prerano. Usprkos tome ne smijemo zaboraviti da se moderna nauka rodila u XVIII stoljeću, koje su romantičari toliko prezirali. To ne vrijedi, kako smo ovdje pokazali, samo za proučavanje ljudske kulture, nego i za proučavanje samog čovjeka kao predmeta prirodnih nauka. Istraživanje rasa tada je također ugledalo

¶La lettera dell iſole che ha trouato nuouamente il Re diſpagna.

Sl. 5. Najstariji prikaz Kolumbova iskrcavanja u Americi. (Naslovna stranica letka štampanog god. 1493. u Firenzi.)

svjetlo dana. Ali još dugo vremena ležale su te bratske znanosti u kolijevci, to dvoje djece još nije dobilo imena i otada počinje zbrka, koja još ni do danas nije razriješena. Već u staro vrijeme bijaše poznata riječ antropologija, a uskoro su se pojavile i riječi etnografija i etnologija. U tim je imenima jasno izražena razlika između čovjeka pojedinca (grčki: *anthropos)* i naroda (grčki: *ethnos);* ali, prilike bijahu takve, da je prirodoslovna strana nauke o čovjeku, sa sistematičnijom metodom istraživanja, našla mnogo brže čvrsto tlo pod nogama. Niz izvanrednih učenjaka pridonio je stvaranju njena ugleda, i posljedica toga bijaše da je dugo vremena potpuno zasjenila istraživanje kulture. Naziv antropologija stekao je u ono vrijeme značenje studija o čovjeku uopće, svejedno da li se polazilo sa zoološkog ili kulturnohistorijskog stanovišta. Malo pomalo postalo je, naravno, jasno da istraživanju kulture nije potrebno tutorstvo prirodnih nauka, ali u imenu još ne bijahu složni.

Dok je anglosaksonski svijet uglavnom zadržao naziv antropologija, razlikujući u nekim slučajevima *physical* i *cultural anthropology,* izvan tog jezičnog kruga riječ antropologija značila je prirodoslovni studij čovjeka, ali, što se ostalog tiče, ona još uvijek tetura između naziva etnologija i etnografija. Usprkos različitim shvaćanjima pojedinih učenjaka — koja i jezično i činjenično stoje na slabim temeljima — razvoj se ipak kreće u smjeru, da se naziv etnologija upotrijebi za komparativni, a etnografija za opisni dio te nauke. Svakako da nije najsretnije rješenje kad se dvije strane iste nauke nazivaju različitim imenima, ali zajedničko ime za obje ne postoji. Možemo se ipak tješiti time — kako je rekao neki engleski učenjak, — da više neprilika zbog toga imaju bibliotekari i sastavljači kataloga knjiga, nego naučni radnici.

Spomenuli smo već da je etnologija dugo vremena stajala u sjeni antropologije. Zasjenila ju je čak i tek probuđena arheologija, na primjer u Francuskoj i Danskoj ili Švicarskoj. Ipak se u prvoj polovici XIX stoljeća desilo nešto, što će u budućnosti etnologije ostaviti biljeg. Vrijedno je spomenuti da je i u tom slučaju prvi poticaj došao iz Francuske; ali u Danskoj je učinjen odlučni korak. Radi se o osnivanju etnografskih muzeja, koji sa svojim zbirkama materijala iz prve ruke imaju za istraživanje kulture isto značenje kao i arhivi za povijesnu nauku.

Francuski geograf E. F. Jomard već je godine 1820. javno zatražio da se stvore zbirke, koje bi služile objašnjenju čovjeka na različitim stupnjevima kulture; ali Danac C. J. Thomsen ostvario je tu ideju i stvorio je 1841. u Kopenhagenu najstariji

muzej opće etnografije na svijetu (sl. 4). Thomsen je u prvom redu bio arheolog; time, što je uveo poznatu podjelu prethistorije na tri dijela, upisao je zauvijek svoje ime u anale nauke; ali stvorivši etnografski muzej probio je i unutar ovdje obrađene grane istraživanja kulture put, kojim se kasnije krenulo u civiliziranim zemljama cijelog svijeta. Zbirka, koja i sada tvori jedan odio Danskog narodnog muzeja, još uvijek zauzima izvanredno mjesto među muzejima Evrope i Amerike.

Stvarna, naučna etnologija nije počela ni u Lafitauovoj i Jomardovoj, ni u Kraftovoj i Thomsenovoj domovini. Njemački poriv za metodičkim postupkom doveo je do odlučnog bavljenja osnovnim problemima. Ovdje moramo odmah spomenuti ime Adolfa Bastiana, čovjeka koji je i u doslovnom i u prenesenom smislu obuhvatio cijeli svijet. On je položio temelj shvaćanju kulture kao cjeline; u njegovom velikom spisateljskom životnom djelu nalaze se opisi putovanja, vlastita opažanja, citati koji svjedoče o njegovoj golemoj načitanosti i teoretska razmatranja, sjedinjeni u šarenu zbrku i izneseni tako kvrgavim stilom, da ga zli jezici nisu bez razloga nazvali tajnim nadsavjetnikom konfuzije. Uza sve to ne možemo ga mimoići u povijesti etnologije zbog izvanrednog utjecaja koji je izvršio. Za njega je, slikovito rečeno, svaka mrlja na zemlji razvojni centar kulture. To gledanje, samo po sebi, nije bilo novo. Već je Kraft objasnio podudaranje u kulturi različitih područja time, »da se razum svagdje morao razvijati na isti način«. Ali Bastian je tu misao filozofski oblikovao. Njegovi se pogledi zasnivaju na tome, da se u čitavom svijetu pojavljuje stanovit broj »elementarnih misli« koje u svako vrijeme i na svim mjestima moraju dovesti do jednakih očitovanja. Uz to se kao drugo javljaju »narodne misli« koje nastaju iz elementarnih misli pod utjecajem prirodne okoline, i te su narodne misli u prvom redu krive za osobenost različitih oblika kulture. Prema tome, svaka je pojedina kultura uglavnom vezana za mjesto, i raste iz tla, koje je nosi; nasuprot tome preuzimanje od stranih naroda igra daleko manju ulogu. Kako su temelji kulture, naime ljudski duh, svuda isti, mora i razvoj svugdje slijediti bitno istu liniju. To je gledanje, koje su, ne naročito pogodnom riječju, nazvali evolucionističkim.

Protiv njega je uglavnom ustao Fr. Ratzel. Kako se može tvrditi da čovjek ima toliko pronalazačkog dara i da iste izume ponavlja toliko često, koliko to traže Bastianove teorije? Zar su one zaista mnogo bolje od vjerovanja XVII stoljeća, da priroda stvara samu sebe i da miševi i buhe mogu nastati iz starih krpa? Tko, na primjer, vidi domoroce Ognjene Zemlje kako u oštroj

klimi lutaju naokolo, zaštićeni od vjetra i snježne vijavice samo komadom krzna koje okreću protiv vjetra, neće steći uvjerljiv dojam o ljudskim duhovnim sposobnostima (sl. 15). On će zbog toga radije pretpostaviti, da je neko otkriće u povijesti kulture učinjeno samo jedanput, i da se kasnije kao posljedica međusobnih utjecaja i preuzimanja proširilo zemljom. To vrijedi i onda, kad su udaljenosti veoma velike i kad mi više nismo u stanju pronaći putove kojima se prenosila kultura, jer moramo računati s time da su se ti prijenosi odvijali u golemim vremenskim razmacima.

Prepirka oko preuzimanja kulture nasuprot samostalnom razvoju postepeno se smirila. Ne može se nijekati, da sve veći i veći broj pojedinačnih istraživanja preteže na vazi u korist prenošenja. No ovdje se postavlja novo pitanje, koje je etnologe gotovo čitav ljudski vijek dijelilo na dva isto tako strogo odijeljena tabora, kao prije borba oko važnosti prenošenja kulture. Problem je u tome kako se ti prijenosi odvijaju. Primijećeno je da su neki elementi kulture jednako rasprostranjeni. To može doći otuda što su, da tako kažemo, organski povezani, kao na primjer konj i jahaća oprema; ali je Leo Frobenius, uglavnom, upozorio na to da je često unutarnju vezu teško, gotovo nemoguće spoznati; morat ćemo se zadovoljiti time da naprosto ustanovimo te veze. Jedna takva grupa elemenata, koji zajedno pripadaju, stvara kulturni krug. No sada se postavilo pitanje: putuju li sastavni dijelovi kulture sami za sebe, ili zajednički u zatvorenim krugovima? Ali ubrzo po svršetku stoljeća javio se u Njemačkoj novi smjer, koji je branio drugo gledište. Njegov začetnik bijaše Fr. Graebner, ali stvarni je vođa već čitav niz godina izvanredni pater W. Schmidt, čiji utjecaj bijaše jedinstven i to ne samo među katoličkim istraživačima, kao što su W. Koppers, M. Gusinde i drugi. Ali time smo napustili povijest i dospjeli do prepirki sadašnjosti. Pobliže razmatranje tog predmeta nalazi se na drugom mjestu ove knjige (str. 60 i sl.).

Ako smo slijedili misaone linije u njemačkoj etnologiji, učinili smo to zato, što su problemi bili tamo oštro formulirani i zbog toga lako pregledni. Ni skandinavska, ni anglosaska etnologija nisu bile sklone da stvaraju »škole«, nego su se sumnjičavo odnosile prema rješenjima po unaprijed stvorenim formulama. Da je Ratzel bolje poznavao rezultate nordijskih istraživanja starog vijeka, znao bi da je mišljenje o prenošenju kulture, koje je s toliko žara branio, već odavno udomaćeno u krugu arheologa, ali tako da se nije sumnjalo u važnost prenošenja preko kojih se ne može preći, no s druge se strane ne isključuje ni mogućnost samostalnih otkrića. Radi se o stanovištu ne-samo-nego, a ne o

ili-ili stanovištu. Koje objašnjenje najbolje pristaje većini slučajeva, ostaje stvar praktičnog iskustva. Karakteristično je da Danac Kr. Bahnson u svom glavnom djelu »*Etnografien*« (1900) uopće ne zauzima principijelan stav u odnosu na tu prepirku. U Švedskoj je Hj. Stolpe djelovao na isti trezven način, koji zastupaju i vodeći švedski etnolozi našeg vremena, baron Erland Nordenskiöld i Gerhard Lindblom. Isto to vrijedi i za švicarsku etnografiju, koja se od vremena bratića Paula i Fritza Sarasina uglavnom usmjerila na istraživanje primitivnih plemena južne Azije i Melanezije (Speiser, Paravicini, Bühler i dr.).

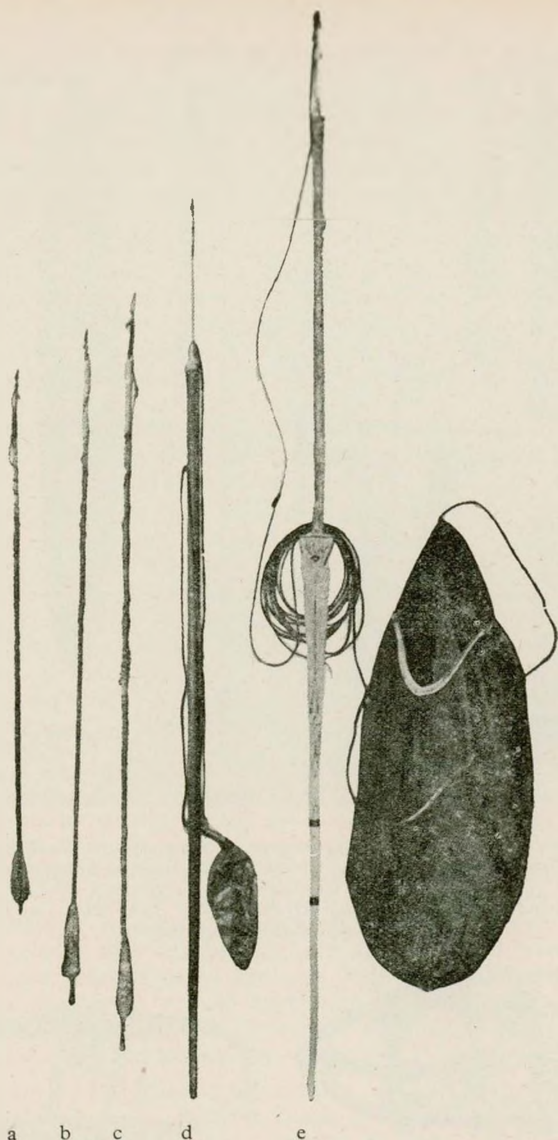
Slično su stanovište zauzeli i engleski etnolozi. Tu se ističe britanski *common sense*[1] i potreba britanske kolonijalne uprave za sigurnim činjenicama. To se prije svega vidi kod Bastianovog nešto mlađeg suvremenika, Sir Edwarda Tylora, koga je zdravo rasuđivanje dovelo do toga, da je svome mesaru dao da iskuša tasmansko kameno oruđe, i da sam izvrši veoma potrebnu, ali prečesto propuštenu kritiku postojećeg izvornog materijala. Ne može se precijeniti Tylorov utjecaj na mlađu generaciju engleskih etnologa; mnogo mu duguju i Sir James Frazer, Henry Balfour i A. C. Haddon, ali ne dosižu njegovu mnogostranost. Preko E. Westermarcka on je postao značajan i za finske istraživače kulture. Više sociološki usmjereni bijahu W. H. R. Rivers i C. G. Seligman, dok pokušaj Elliota Smitha, da sve više kulture izvede od egipatske, smijemo smatrati jednim od onih međučinova, čija je najveća prednost u tome što ih brzo zaboravljamo.

Bliže njemačkoj nauci o kulturnim krugovima, nego nordijskim i britanskim istraživačima, uz izvjesnu kritičnost, stoji Francuz George Montandon. On je preuzeo od takozvanog »holongenetskog« smjera u biologiji naročito gledanje na tok razvoja, podijelivši — čini se veoma samovoljno — oblike kulture u one, koji su već rano iscrpli svoje razvojne mogućnosti i zbog toga su stali u razvoju, i druge, koji su nasuprot tome sačuvali sposobnost da napreduju. Bogat idejama i široka horizonta je i francuski istraživač Paul Rivet. U ostalome francuska etnografija je uglavnom djelovala u graničnim područjima sociologije i psihologije (usp. str. 44 i sl.).

Etnolozi Sjedinjenih Država u prednosti su pred svojim evropskim kolegama zbog toga, što se objekti istraživanja nalaze gotovo pred njihovim vratima. Najstarije ime u tom dugačkom i sjajnom nizu, koji je američku etnologiju učinio jednom od najznačajnijih, jeste Lewis H. Morgan. U naučnom radu krenuo je Morgan od proučavanja rodbinskih institucija Irokeza, preko

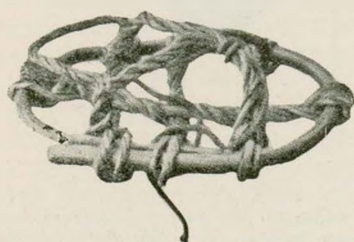

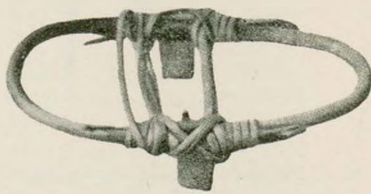
[1] Zdravi smisao. (Op. ur.)

Sl. 6. Eskimsko lovačko oružje, pogrešno prikazano kao povezani razvojni niz: a) harpunska strijela, Kodiak; b—c) lagane harpune (c) s labavim prednjim dijelom vrška; d) harpuna s učvršćenom mješinom, zapadni Grönland; e) potpuno razvijena harpuna s labavim prednjim dijelom drška i odvojenom mješinom, zapadni Grönland (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 7. Zujače. U nekim krajevima svijeta njihovo zujanje smatraju glasovima duhova. Primjerke gore lijevo izradili Indijanci Cree, Kanada; dolje lijevo Eskimi Angmagsalik, istočni Grönland; zatim Indijanci Apinayé, Brazil; Ruanda - Urundi, istočna Afrika i pleme Jomandil, Australija (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

a b

Sl. 8. Jednostavne krplje: a) Dalarne, Švedska; b) Japan (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

istraživanja primitivnih društvenih uređenja uopće, do postavljanja općeg sistema o razvoju kulture. Taj se sistem, kako Morgan tvrdi, dijeli na tri glavna stupnja: »divlji«, »barbarski« i »civilizirani«, koji se međusobno razlikuju po lončarskoj umjetnosti, odnosno izumom pisma. Morgan je američki pandan i opreka njemačkom Bastianu i zajedno s njim glavna ličnost starije evolucionističke teorije. Dok Bastian polaže težište na samostalno otkriće, Morgan potcrtava jednosmjernost razvitka. Prema njegovu shvaćanju kultura se svugdje razvija u istom smjeru, tako, da doslovno svaki narod i svako pleme može biti stavljeno u niz, koji počinje s Australcima i njihovim srodnicima, a završava s kapitalističkim društvom devetnaestog stoljeća. Time što su učenje izrazitog građanina Morgana preuzeli autori kao Karl Marx i Engels, ono je sve do naših dana vršilo velik utjecaj na dogmatske tokove komunističkih misli.

Morganova gledišta ponovo je oživio Leslie A. White, koji u neoevolucionističkom sistemu uzima energiju kao podlogu za podjelu kulture. Na prvoj je stepenici sam čovjek uglavnom jedini izvor snage; na slijedećoj ulaze u službu kulture biljke i životinje, a na posljednjoj i najvišoj iskorištavaju se istovremeno para, elektricitet itd.; tek stoljeće strojeva označava, dakle, stvarnu civilizaciju. Zacijelo se smije sumnjati u vrijednost takve razvojne sheme u kojoj se neolitsko kameno doba nalazi u istom odjelu kao i stoljeće Galileja, Descartesa i Newtona.

Činjenica, da je Amerikanima bio lako dostupan rad na terenu, potisnula je u pozadinu stvaranje opsežnih sistema i direktno promatranje stavila u prvi plan. To je jedan od razloga što su radovi te vrste, koje je uspješno podupirao *Bureau of Ethnology* u Washingtonu, osnovan 1880., odigrali tako značajnu ulogu u etnologiji Sjedinjenih Država. Pod vodstvom Franza Boasa ona je nastojala da rasvijetli osobitosti različitih kulturnih područja i djelovanja njihovih međusobnih razmjera, ne gubeći iz vida mogućnost obuhvatnijeg kretanja kulture. Među Boasovim učenicima izvanredno mjesto zauzimaju A. L. Kroeber i Robert H. Lowie; on je plodonosno utjecao i na stariju generaciju ruskih etnografa kao što su Bogoraz, Jochelson i Sternberg.

Opasnost historijskog stanovišta u etnologiji sastoji se u pretjeravanju, koje ne vidi šumu pred stablima i zapostavlja samu kulturu ističući njene sastavne dijelove. U tom je Graebner-Schmidtova škola ponekad griješila. Otpor je došao s različitih strana: B. Malinowski, rodom Poljak, i A. Radcliffe-Brown u Engleskoj, Richard Thurnwald u Njemačkoj bijahu samo neka najznačajnija imena. Oni su prije svega htjeli prikazati kulturu

kao organsku cjelinu; nije ih zanimala povijest, ovaj ili onaj element, već funkcija; ulaženje jednog zupčanika u drugi i hod mehanizma sata, a ne njegovo porijeklo i konstrukcija. Oni smatraju da situacija i sredina imaju presudnu važnost. Ta su stanovišta karakteristična za modernu britansku školu, koja se, svjesna trenutnih praktičkih potreba, bavi istraživanjem evropske i »urođeničke« kulture i sve se više približava stvarnoj sociologiji. Za Malinowskog je kultura rezultat težnje ka zadovoljenju niza bioloških potreba, kao što su hrana, razmnožavanje, rast, sigurnost itd. koje opet izazivaju različite sekundarne zahtjeve. Usprkos svemu, što bi se moglo reći protiv kulturnohistorijskog, a za »funkcionalistički« smjer, svakom je nepristranom promatraču jasno, da ovaj drugi, uglavnom, i svojom kritikom, kao i metodom, prebacuje cilj[2]. Ukoliko je bilo koji značajniji etnolog opisao kulturu, ne obazirući se dovoljno na povezanost između njenih pojedinih organa, utoliko može nedostajati i dublje razumijevanje, koje jedino omogućava historijsku perspektivu. Historijsko i funkcionalističko istraživanje kulture dopunjuje se međusobno na sličan način kao genetska i strukturalna nauka o jeziku. To, što se u starijim djelima nije dovoljno isticala funkcionalistička strana istraživanja nije toliko zbog toga, što se zanemarivala njena važnost, koliko zbog praktičkih teškoća, vezanih za njeno ostvarivanje. Ta istraživanja zahtijevaju ne samo dobro poznavanje jezika dotičnog naroda, koje se može steći samo dugogodišnjim zajedničkim životom, već istovremeno i prisno shvaćanje tokova njihovih misli, što je još teže postići nego jezično savršenstvo. To je, vjerojatno, razlog, što se historijskom etnologijom uglavnom bave ljudi vezani za muzeje, dok većinu sociologa i historičara religije nalazimo među funkcionalistima. Njihova djela imaju često pjesnički prizvuk.

Povijest etnologije pokazuje kako je ona polako postajala svjesnom, tako da sada pred nas istupa s jasnim predmetom i jasnim ciljem. Njen su p r e d m e t, ukratko, primitivni oblici kulture kod prirodnih naroda i kod »nižeg« sloja kulturnih naroda, računajući ovdje i evropske narode, ali samo onda, ukoliko su stvarno povezani s primitivnim prilikama, a nisu samo odraz života »viših« staleža. Istraživanje barbarskih rituala, kojima je cilj da izazovu plodnost, u danskim ili švicarskim žetvenim običajima ulazi, dakle, u etnologiju, a proučavanje indijske filozofije i kineskog pjesništva pripada drugim naučnim disciplinama.

---

[2] Ta jednostranost dolazi u velikoj mjeri do izražaja u inače značajnoj knjizi »Studiet af primitive folk« (Oslo 1938) norveškog istraživačkog Brock-Utnesa. Među inim u njoj se sasvim krivo prosuđuje pionirsko zalaganje Erlanda Nordenskiölda.

To ograničavanje, koje najviše oblike kulture isključuje iz radnog kruga etnologije, više je praktično nego principijelno: naime najrazvijeniji oblici kulture toliko su složeni, da njihovo naučno objašnjavanje traži naročite istraživače i metode rada.

Ako je, dakle, predmet etnologije kultura, u to je već uključeno da njen cilj mora biti razumijevanje unutarnje biti kulture i zakona njenog razvoja. Etnologija želi još da objasni i život pojedinih oblika kulture i njihov historijski razvoj. Time se ona proširuje u nauku o cvjetanju ljudskog duha i najzad postaje najdubljim izrazom samospoznaje cjelokupnog ljudskog roda.

METODA

ETNOLOGIJA je postavila samoj sebi velik i lijep cilj, ali on je još daleko i teško ga je doseći. Nije čudo što je čovjek nesiguran i tapka za pomoćnim sredstvima. U pravilu znače nešto samo one naučne metode, koje leže izvan općerazumljivog prikazivanja — one su ujedno i najprivlačiviji dio nauke. Pogled u njenu svetu radionicu morao bi biti privlačiviji nego gotovi, jednostavno izneseni rezultati. Zar ne treba pokazati upravo to, da se do njih nije došlo nadnaravnim »šestim čulom«, ni lakomislenim nagađanjem, nego isključivo poštenim radom i najjednostavnijim ljudskim pretpostavkama? Potrebne su samo oči, mozak — i, moramo dodati srce, jer bez simpatija, kojima susrećemo strane i čudnovate narode, gledajući u njima ljude, a ne predmet proučavanja, bio bi uzaludan napor čitave etnologije.

Ako raspolažemo tim svojstvima i ako se možemo osloboditi predrasuda, koje su se učvrstile i navikom i odgojem, onda imamo i preduvjete da prodremo u neku primitivnu kulturu. Upoznati je iz temelja, vidjeti je iznutra, a ne izvana, da, doživjeti je tako, kako je doživljava domorodac — dano je samo nekolicini, a i to samo onda, ako su dugi niz godina živjeli u prisnoj vezi s dotičnim narodom. Što se tiče rada, ne mogu se odrediti pravila, osim, razumije se, mjerila, koje proizlazi iz zdravog ljudskog razuma i osjećaja za ono što je pravo. Ne manje težak zadatak čeka etnologa, koji želi objasniti povijest nekog oblika kulture; ali ovdje je lakše pokazati nekoliko smjernica, iako, naravno, moramo paziti da se u njih previše ne pouzdavamo.

Prvo je pitanje, koje se kod takvog istraživanja najčešće javlja: koliko su stari sastavni dijelovi neke kulture i kako ih

je ona primila? To znači: jesu li nastali na licu mjesta ili su preuzeti izvana. U drugom slučaju: odakle su došli? Pozabavimo se najprije ovim posljednjim problemom.

Naravno, ne može se isključiti mogućnost, da su neko oruđe, neki običaj, ili neka predodžba, ukratko ono, što se obično naziva element kulture, nastali tamo gdje ih nalazimo. Ali nije dopušteno uvijek polaziti s tog stanovišta, već samo onda ako tome u prilog govore naročiti razlozi. Objasnit ćemo to jednim primjerom. Razvoj eskimske harpune htjelo se protumačiti na slijedeći način (sl. 6): ispočetka Eskimi nisu imali drugog lovačkog oruđa osim luka i strijele. Ali kad su se stali baviti lovom na morske životinje, preoblikovali su strijelu u strelicu s kukicama i s labavim vrškom, koji je pomoću vrpce bio vezan za držak. Kasnije su se prestali služiti lukom te su strijelu bacali rukom. Istovremeno su produžili strijelu i privezali mjehur uz motku njezina drška. Napokon su učinili i posljednji korak: mjehur su skinuli s motke i spojili ga neposredno s konopcem, a uz to su na motku labavo pričvrstili prednji držak, koji se mogao otkinuti dok se pogođena životinja trzala. Time su sprečavali lomljenje oruđa. Taj »razvojni niz« na papiru izgleda veoma zgodno; no da li je ispravan? Pažljivim istraživanjem ne otkrivamo samo to, da su se harpunske strijele i obične harpune javljale bezbroj puta u Starom, kao i Novom svijetu, nego i to, da harpune s pričvršćenim kao i s labavim mjehurom nalazimo i izvan eskimskog područja kod Indijanaca sjeverozapadne obale Amerike. Ono, što je eskimsko, ograničeno je samo na labavi prednji držak, a to je onda i jedini izum u vezi s harpunom, koji s nekim pravom možemo smatrati eskimskim. Za sve ostale oblike harpuna vrijedi, da se unaprijed ne može odbaciti mogućnost historijske povezanosti. Čim neki element kulture otkrijemo na nekoliko različitih mjesta, prva je dužnost etnologije, koja se služi historijskom metodom, da istraži što se krije iza tih pojava.

Postoje dvije mogućnosti: ili se pojava može protumačiti kao samostalni pronalazak, koji se pojavio na različitim mjestima, ili kroz historijsku povezanost. Nije bez temelja misao, da, što je neko otkriće jednostavnije, to je veća mogućnost da je do njega došlo na različitim mjestima i u različito vrijeme. Ali — a to je jedno važno ali — u metodskom pogledu nema ni najmanje razlike. Ako se, naime, ispočetka pomirimo s mišlju da postoji dovoljan broj slučajeva samostalnih otkrića, unaprijed određujemo tok istraživanja na potpuno nedopušten način. Prvo, sasvim je subjektivno prosuđivanje o tome što se može smatrati jednostavnim, a što složenim; kasnije ćemo vidjeti da se činjenice zacijelo ne podudaraju uvijek s na-

šom naknadnom razboritošću. Drugo, čovjek može pretpostavljati da se radi o samostalnom otkriću, ali to ni u kom slučaju ne znači da je ono stvarno i učinjeno.

Jedini je izlaz brižljivo uspoređivanje oblika u kojima se javlja dotični element. Što su sličnosti veće, to je veća i vjerojatnost da se radi o historijskoj povezanosti. Ali ovdje valja biti oprezan. Prije svega moramo se ograditi od svih svojstava, koja su neposredna posljedica funkcije elementa i — ukoliko se radi o nekom predmetu — vrste materijala. Činjenica, da sjekira ima oštro sječivo, nije dovoljan razlog za uspoređivanje, jer je ona jednostavno uvjetovana svrhom sjekire. Moramo svratiti pozornost na takve osobitosti, koje ne igraju značajnu ulogu u upotrebi, na primjer, oblik drška sjekire (sl. 49, 62, 63), koji može biti koljenastog oblika, u obliku slova T, ravan, s rupom za sječivo, ili se sjekira nasađuje na njega (takozvani kriterij oblika). Još je jasniji odnos ako se radi o religioznim predodžbama, koje su samovoljno povezane s nekim predmetom. U mnogim krajevima svijeta poznata je takozvana zujača, ravan, plosnat komad drveta, za koji se priveže vrpca i kada je čovjek vrti oko sebe bruji (sl. 7). U nekim krajevima danas služi samo kao igračka; ali u Australiji, Melaneziji i kod nekih plemena Afrike i Južne Amerike njen se zvuk smatra glasom duhova i toliko je sveta, da je nijedna žena ne smije pogledati pod prijetnjom smrtne kazne. Predodžba tako izrazite vrste, koja nema ništa zajedničko s materijalom ili funkcijom predmeta, govori, naravno, u velikoj mjeri za unutarnju povezanost.

To nas vodi još jedan korak dalje. Pretpostavke, da su dva elementa kulture srodna, znatno jačaju, čim se može dokazati sličnost između niza drugih elemenata na istim područjima. Tako nalazimo da i Masai u istočnoj Africi i Herero u jugozapadnoj Africi oblijepljuju zidove svojih kuća kravljom balegom (sl. 9). Kravlja balega nije od prirode za to određen materijal, i zbog toga se javlja pretpostavka o povezanosti kulture, koja se potvrđuje kad doznajemo, da se kod ta dva plemena ne podudara samo dugi niz elemenata u uzgoju stoke, nego da uz to postoji velik broj zajedničkih crta i u njihovoj materijalnoj kulturi, društvenom uređenju i religiji. Taj dokaz o kulturnom srodstvu nazivamo kriterijem kvantitete.

Širenje pojedinih elemenata kulture mora da je prvotno bilo uzajamno povezano; samo u slučaju širenja morskim putem može doći do prividne iznimke u pravilu. Tako je indijski utjecaj u Stražnjoj Indiji i na Javi zaobišao Andamane, Nikobare i malene otoke ispred zapadne obale Sumatre. Tamo se sve do danas

Sl. 9. Kuća plemena Herero, južna Afrika, oblijepljena kravljom balegom (prema Bernatziku).

održalo više-manje primitivno kulturno stanje. Ali tokom vremena mogu nestati elementi iz većih ili manjih dijelova svog ranijeg područja. U takvom slučaju može se izvesti zaključak o prvotnoj povezanosti sada rastavljenih, preostalih elemenata, ako se može dokazati da su nestali elementi bili potisnuti mlađim elementima. Tako poznajemo iz Skandinavije, Alpa, Japana i nekih predjela zapadne i sjeveroistočne Sjeverne Amerike vrstu veoma jednostavnih krpalja (sl. 8), koje su, vjerojatno, u dalekoj prošlosti bile raširene preko cijelog sjevernog šumskog pojasa, ali koje su se u naše vrijeme održale samo na njegovim udaljenim krajnjim područjima, tamo gdje se razvijeni oblici krpalja i skija nisu ukorijenili (usporedi str. 218 i sl.). Ali može se naići i na slučaj, da jedan element kulture stoji osamljen između dva veća područja rasprostranjenosti. Jednostavne saonice na plazovima javljaju se tako s jedne strane kod Eskima, a s druge u zapadnoj Evropi, ali ih tu i tamo nalazimo i u Aziji. Takve raštrkane pojave idu u prilog pretpostavkama, da je područje rasprostranjenosti prvotno bilo povezano. To je kriterij kontinuiteta. Ali on se — kao i svaki drugi kriterij — mora oprezno primijeniti. Tragovi grčke kulture po obalama Sredozemnog i Crnog mora i pojava arapskih elemenata kulture na nekim mjestima duboko u unutrašnjosti Afrike nisu, naravno, dokaz za ra-

niju povezanost grčkih i arapskih područja kulture, već za kolonizaciju i infiltraciju putem trgovine.

Kriterij oblika, kvantiteta i kontinuiteta zajednički tvore najvažnija pomoćna sredstva da se ustanovi povezanost kulture. Mnogo je teže pitanje domovine nekog elementa kulture. Ovdje postoji još manje apsolutno sigurnih znakova za raspoznavanje nego kod problema kulturnog srodstva. Ako i postoje odnosi, koji mogu biti putokaz za pravilan smjer, ipak treba postupati razumno i dobro odvagnuti sve mogućnosti u njihovom međusobnom odnosu.

Nešto malo može nam reći i opće, geografsko promatranje. Ako treba odlučiti da li neki izum potječe sa skupine raštrkanih otoka, kao što je Polinezija, ili s azijskog kopna, iskustvo nas uči, da kontinent s gušće naseljenim stanovništvom i življim prometom, ako je sve ostalo isto, pruža najbolje uvjete za nove izume. Razumije se samo po sebi, ako se neki element naročito dobro prilagodio geografskim prilikama na jednom, ali ne na drugom mjestu, on je najčešće kod kuće tamo gdje pristaje u prirodnu okolinu. Kad ne bismo unaprijed znali da su mongolski nomadi primili izvana budističku vjeru, to bi nam dokazala sama prisutnost masivnih hramova i samostana u pustoj stepi.

Razmišljanja o kulturama također mogu dovesti do nekog rezultata. Jer, isto tako kao iz geografske sredine neki element može poteći i iz kulturne sredine. Eskimi na Aljaski slave velike svečanosti u čast umrlih. Pri tom međusobno poklanjaju mnoštvo darova, koje su godinama morali štedljivo sakupljati. Te svečanosti ne pristaju ostaloj kulturi Eskima; nagomilavanje kapitala njima je nešto sasvim strano. Kod Indijanaca sjeverozapadne Amerike svaki je položaj i društveni ugled uvjetovan bogatstvom, a svečanosti su kod njih najvažnije sredstvo da se to potvrdi. Zbog toga je sigurno da su Eskimi spomenute svečanosti preuzeli od Indijanaca.

Kojiput i neki trag strane tehnike može objasniti porijeklo nekog elementa kulture. Uske kamene sjekire i kremeni bodeži danskog mlađeg kamenog doba jasno pokazuju da su to imitacije po uzorcima od metala, dakle, da su ti oblici došli u Dansku iz krajeva u kojima se upotrebljavao metal (sl. 10). Ima još pomoćnih sredstava, npr. tumačenja oblika širenja itd.; ali predaleko bi nas odvelo kad bismo ulazili u to. Dolazimo do posljednjeg velikog problema: određivanje starosti.

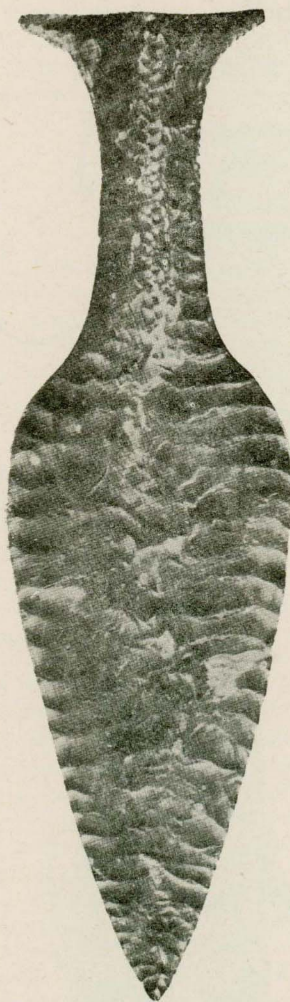
Svaki će čitalac razumjeti da arheolozi, kad naiđu na neki predmet duboko u unutrašnjosti nekog prethistorijskog kupa otpadaka Ertöbelle i drugi, tik ispod površine, gornji nalaz obično

smatraju mlađim. No mnoge stvari, npr. tkani materijali iz prijašnjih vremena vanredno su rijetko kada sačuvani, a društveni običaj ili neka religozna predodžba iskapanjem se tako reći nikada ne mogu dokazati. Ipak etnolozi mirno tvrde da su ovaj ili onaj oblik nošnje, ovaj ili onaj običaj, ova ili ona vjera stariji od neke druge. Kojim pravom? — pita čitalac — i vjerojatno potajno sumnja u ispravnost takvih tvrdnji. Ponekad se sve tako sretno slaže, da jedan element upravo pretpostavlja neki drugi i u takvom slučaju sumnje nisu moguće. S toga razloga može se, na primjer, zaključiti, da ornamenti, koji imitiraju pleter, moraju biti mlađi od pletenja košara (sl. 12). Iz istoga razloga oblici nastali miješanjem moraju biti mlađi od sastavnih dijelova, koji se u njima nalaze. Srednjovjekovni feudalizam sjedinjuje u sebi crte germanskog »Gefolgschafta«[3] i rimskog sistema velikog posjeda, i zbog toga se mora smatrati kasnijim od ta dva uređenja.

Važno, ali naravno i opasno pomoćno sredstvo za određivanje starosti je geografska rasprostranjenost elemenata kulture. Čovjek dolazi u iskušenje da vjeruje da je rašireniji onaj element, kojemu je stajalo na raspolaganju više vremena da se širi. Na žalost nije tako. Na primjer, oko tri tisuće godina pr. n. e. bilo je rasprostranjenije umjetno navodnjavanje nego poznavanje bronce — ali otprilike 100 godina pr. n. e. odnos je bio gotovo obrnut. Duhovi plesači, neka vrsta religioznog pokreta, koji je nastao među Indijancima Sjeverne Amerike tek oko 1880., u kratko se vrijeme poput munje proširio preko čitave prerije i velikog dijela susjednih zemalja. Da nije bilo sigurnih historijskih izvještaja, zaključilo bi se možda, zbog njegove velike rasprostranjenosti, da je taj pokret prastar. Mnoštvo različitih razloga može pogodovati preuzimanju kulture i kočiti ga, pa zbog toga treba biti oprezan. Samo ako je neka velika rasprostranjenost povezana nizom mjesnih specijalizacija dotičnog elementa, postoji razlog da ga smatramo starim. Isti je slučaj ako je njegovo područje rasprostranjenosti razgraničeno tako, da je neki drugi, a time i mlađi element, prodro i djelomično zauzeo njegovo mjesto. Na taj se način može dokazati da su jednostavne saonice na plazovima, koje tako dobro poznajemo iz zapadne Evrope i Sjeverne Amerike, starije od sibirskih saonica (usporedi str. 219 i sl. i slike 166, 167). Nasuprot tome treba se čuvati zaključaka stvorenih na osnovu onih prividnih razvojnih nizova, koji su prije nekoliko desetljeća bili u modi. Jednostavni oblici mogu biti ishodište za

---

[3] Gefolgschaft, dobrovoljno udruženje mladića kod starih Germana, najčešće okupljenih oko nekog poglavice i vezanih zakletvom vjernosti. Jedan od izvora srednjovjekovnog plemstva i vazalstva. (Op. prev.)

Sl. 10. Danski kameni bodež, oponaša oblik metalnog bodeža. Potječe s kraja kamenog doba, XVI stoljeće prije n. e. (Nacionalni muzej, prema M. B. Mackeprangu).

Sl. 11. Vrč za vino i posuda za ulje, Rodos, mlađe minojsko doba, 1400 —1200 pr. n. e. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 12. Drvena škrinjica s uzorkom pletiva, Bakuba, južni Kongo (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 13. Drveni vrčevi za mlijeko, ukrašeni pletenom slamom i školjkama kauri, Somali, istočna Afrika (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

neki razvoj, ali isto tako mogu biti i rezultat raspadanja neke kulture. Najstariji eskimski šiljci harpuna iz područja oko Beringova tjesnaca bolje su oblikovani i bogatiji su ornamentima od jednostavnih vršaka, koji se danas upotrebljavaju.

POMOĆ IZVANA

NIJEDNA nauka nije sama u svome radu. Ako pažljivo gledamo, vidjet ćemo da nauke tvore cjelinu, iako su iz praktičnih razloga podijeljene u različite grane. Svaki oblik nauke može imati koristi od susjednih područja, a ni etnologija u tom pogledu nije iznimka. Ona gotovo neprimjetno prelazi u arheologiju, koja zapravo teži istome cilju, samo drugim metodama. U slučajevima gdje se istražuju primitivni oblici kulture, neka se granica uopće ne može odrediti; općenito uzevši, za rješavanje velikog broja zajedničkih problema također je neophodno potrebna tijesna suradnja s istraživanjima evropskog starog vijeka. To isto vrijedi i za proučavanje narodnih predaja, folkloristike ili etnografije. Možda ta nauka sa svoje strane u jednakoj mjeri iskorištava etnologiju, kao i ova nju, jer se ona često nalazi samo pred ostacima nekadanjeg misaonog svijeta, pred istrgnutim dijelovima i osakaćenim preostacima, dok se odgovarajuće pojave kod primitivnih naroda razvijaju u punoj životnoj snazi. Usprkos tome ne smije se potcijeniti važnost narodnih predaja za etnologiju, naročito ne onda kad treba ustanoviti geografsku rasprostranjenost, tako važnu za shvaćanje cjeline.

Snažnu podršku nalazi etnologija i u nauci o jeziku. Krajem prošlog stoljeća zasjenila je ova stvarnu jezgru etnologije, proučavanje kulture, time što je tada općenito uobičajena podjela naroda počivala na jezičnim osnovama. Ipak ne može se dovoljno jasno istaknuti, da su jezične i kulturne grupe daleko od toga da bi se podudarale. Finci i Madžari, koji su, što se kulture tiče, ravnopravni sa svakim drugim evropskim narodom, jezično su srodni siromašnim vogulskim i ostjačkim nomadima — sobogojcima Sibirije, dok s druge strane plemena s najrazličitijim jezicima praktički mogu imati istu kulturu. Finci su po kulturi skandinavski narod, ali su jezično od nas[4] udaljeni gotovo kao i Kinezi ili domoroci Ognjene Zemlje. Lako je shvatljivo, da je od velikog etnološkog značenja svaki dokaz o jezičnom srodstvu između naroda, koji su danas iz ovog ili onog razloga rasuti go-

[4] Pisac je Danac. (Op. ur.)

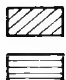
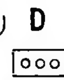
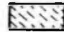
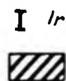
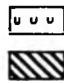
tovo po čitavom svijetu. Što li na primjer ne znači za razumijevanje povijesti kulture polovine zemljine kugle današnje znanje o tome, da se od Madagaskara uz afričku obalu preko Indonezije do Uskršnjeg otoka u Tihom oceanu govore jezici istog korijena! I ako bi se pokazale osnovanima brojne pretpostavke koje se s više strana ističu o prasrodstvu austronezijskih, austroazijskih i tibetskokineskih, zatim indoevropskih, uralskih, hamitosemitskih i čak eskimskih jezika, onda bi to, otvorilo neslućene perspektive također i za istraživanje kulture[5].

Imena mjesta mogu pružiti informacije o starijim, sada nestalim plemenima. Mnoga grčka imena sa završecima na *-ssos* i *-nthos* (Knossos, Korinthos itd.) pokazuju da se ovdje radilo o stanovništvu, koje je prethodilo kasnijem indoevropskom, a isto tako stanovita imena u Palestini (Jordan) mora da su predsemitska. Na ranije kulturne prilike ukazuje činjenica da se na francuskom »graditi« kaže *bâtir,* što dolazi od germanskog Bast (liko), jer su zidovi nekoć bili pleteni od vrbova pruća; ili kad se »zmija« na latinskom kaže *serpens,* što zapravo znači ona koja puže, a medvjed na ruskom *medved,* što znači medojed, i to vjerojatno zbog toga što su se te životinje nekoć smatrale odviše svetima da bi ih se smjelo nazivati njihovim pravim imenom. Pomoću jezične metode dokazao je veliki danski jezikoslovac Vilh. Thomsen da su rusko carstvo osnovali Vikinzi. I posuđenice iz stranih jezika često daju korisna objašnjenja. Povijest svjetske trgovine može se čitati iz riječi »cukor« (indijski), kava (arapski), tee[6] (kineski) i čokolada (aztečki) (sl. 14). Grčka imena za vino (oinos) i ulje (elaion) potječu od gore spomenutog egejskog pranaroda i mogu se objasniti tako, da je te proizvode ovaj narod preuzeo zajedno s riječima (sl. 11). Čak se i trgovački putovi ponekad ogledaju u posuđenicama; tako zapadnoevropski nazivi za čaj — *Tee, tea* i *thé,* potječu od južnokineskog *tê,* jer se lišće uvozilo morskim putem iz Kantona; u Rusiju je stizalo karavanama kopnenim putem, zbog čega ruska riječ *čaj* točno odgovara sjevernokineskoj riječi. Ipak često treba biti mnogo oprezniji nego što su neki jezikoslovci, jer jedan element kulture stvarno može biti mnogo stariji nego njegovo izvana posuđeno ime: turska riječ »otac« posuđena je iz novoperzijskog, a jedan finski naziv za »majku« germanskog je porijekla, pa ipak se ne može sumnjati da su ta dva pojma bila poznata i prije nego što su bila preuzeta u navedenim jezicima. Posuđenice nam mogu objasniti i to, koje je kra-

---

[5] Ovdje moramo upozoriti da je američki istraživač Greenberg nedavno sastavio novu podjelu hamitosemitske jezične porodice. On smatra da hamitski jezik ne tvori naročitu skupinu, već da se raspada u četiri grupe (staroegipatsku, berbersku, kušitsku i čadsku), od kojih je svaka ravnopravna semitskoj.

[6] Čaj. (Op. ur.)

Stari svijet		Indoevropejci		Turski narodi		Fino-Ugri		Tunguzi
		Mongoli		Tibeto-Kinezi		Austronezijci (Malajopolinezijci)	 D	Dravidi
	J	Japanci		Semiti		Hamiti		Bantu
Novi svijet		Eskimi		Atapaski		Algonkini		Siuksi
		Uto-Azteki	 I	Irokezi M Maje		Čibče		Karaibi
		Aruakanci		Kečuanci		Araukanci		Tupi-Guarani

Velike jezične grupe Zemlje prije širenja Evropljana

Sl. 14. Kakao na jednoj aztečkoj listini danaka; lijevo 5×20 vreća kakaova zrna, desno 20 košara kakaova praška (svaka sadrži 1600 mljevenih zrna).

jeve ranije naseljavao neki narod. Ugrofinski jezici sadrže riječi, koje mora da su preuzete iz iranskog u vrijeme kad su finski narodi kao zatvorena grupa živjeli u blizini iranskih plemena u južnoj Rusiji. Moguće je da već u indoevropskom prajeziku nađemo na sumerske riječi, koje se djelomično odnose na obrađivanje zemlje i uzgoj stoke, a djelomično su religioznog karaktera.

To što je rečeno o nauci o jezicima vrijedi *mutatis mutandis* i za istraživanja rasâ. Nije, naravno, slučaj, da su antropologija i etnologija mnogo godina išle istim putem. Postojanje različitih rasnih elemenata u jednom narodu može ukazivati na sastav kulture, promjena tipa može objasniti doseljenje. U čitavoj istočnoj Africi susrećemo npr. primjesu etiopske rase povezanu s kulturom uzgoja stoke (sl. 13) i jezikom koji ima djelomično hamitsko obilježje. Na žalost, metode antropologije jedva da su tako savršeno izgrađene, kao metode kod proučavanja jezika. Druga je neprilika u tome, što su rase u pravilu proširenije i stoga više izmiješane nego jezične porodice, i zbog toga ih je mnogo teže proučiti. Gotovo i ne bi trebalo spomenuti da se antropološka podjela isto tako malo podudara s kulturnom kao i s jezičnom podjelom. Sa rasnoga gledišta nema bitne razlike između tamnokosog i dugoglavog stanovništva nekih dijelova Velike Britanije na jednoj i sjeverne Afrike, na drugoj strani; ali je to veća razlika u kulturi. Nasuprot tome mogu se u nekom narodu sasvim istovrsne kulture, npr. u japanskom, pojaviti posve jednaki rasni elementi; ovaj narod sadrži najmanje dva različita mongoloidna osnovna dijela, ne spominjući ovdje Ainu-element, koji vjerojatno spada u evropeidnu rasnu grupu, i možda, negritski element.

Etnologija stoji u naročitom odnosu prema geografiji, ili ispravnije, prema antropogeografiji, grani koja proučava čovječji život, a naročito primitivnije pojave kulture. Tu su dodirne tačke brojne i važne. Odnos je sličan onome između botanike i botaničke geografije, ili između geologije i nauke o zemljištu. Etnologija polazi sa stanovišta historijskog razvoja, koji je uvjetovan vanjskim ili unutrašnjim faktorima, a geografija kultura sa stanovišta zavisnosti o prirodnim odnosima, koji se prije svega očituju u gospodarstvu, načinu naseljavanja, prometu i stvaranju države. Na taj se način, naravno, granice obih nauka presijecaju. Nastaje široko

zajedničko polje rada, u kojem odlučuje način promatranja, a ne predmet istraživanja. Kulturnogeografska promatranja neophodna su za etnologiju, jer ona iznose mnogostruke mogućnosti za razvoj kulture. Ali odgovor na to, kako se te mogućnosti mogu iskoristiti u svakom pojedinom slučaju, može dati samo etnologija. Ne smijemo, naime, zatvoriti oči pred činjenicom, da, nije nepromjenljivo pravilo ako se prirodne geografske prilike često neposredno odražavaju u kulturnom životu. Dok karte biljnih pojaseva i oblika kulture Sjeverne Amerike pokazuju zapanjujuću sličnost, to nije slučaj u Australiji, gdje praktički ista kultura uspijeva gotovo jednako dobro u tropskim kišnim šumama Queenslanda, kao i u pustinjskim stepama zapadne Australije — nešto, što moramo sigurno s pravom pripisati niskom stupnju kulture Australaca, koji ne postavljaju naročite zahtjeve na okolinu. Obratno, različite oblike kulture možemo sresti u potpuno istim vanjskim prilikama: pigmejska plemena i Bantu narodi u Kongu i — još izrazitije — Vedda i Singalezi na Cejlonu (usp. str. 66). Stariji geografi kulture bijahu skloni da traže čvrste zakone utjecaja prirode na čovječji život, dok se sada znade da se taj utjecaj uglavnom sastoji u tome, što se neke mogućnosti isključuju, neke druge eventualno pospješuju, ali rijetko ili nikada u tome, da se razvoj tjera u neki neizbježivi kolosijek.

Svako očitovanje kulture, čak i najgrublje i najmaterijalnije, na kraju je ipak izraz čovjekovog duševnog života. Time etnologija graniči također sa psihologijom i utoliko njemački istraživač Thurnwald ima donekle pravo tvrdeći da je suštinski problem etnologije psihološki. Čitavo društvo, a time i kultura, gradi se na nekoliko svojstava tako primitivnog karaktera, da se njihovo korijenje u stvarnosti gubi u najtamnijim dubinama životinjskog svijeta. Svaka nova tvorevina i svako posuđivanje unutar kulture počiva na duševnim procesima i mora se proučavati polazeći od te pretpostavke. U nekim slučajevima, kada je npr. riječ o pojavama kao što su histerični napadi kod pripadnika polarnih naroda, »amok« kod Malajaca i stanovita religiozna stanja (ekstaze), dodirujemo čak bolesne pojave. Međutim, treba naglasiti da se odviše često izlažemo opasnosti da udarimo glavom o zid, ako površno uspoređujemo etnološke i psihijatrijske pojave kao npr. uspoređujući način mišljenja primitivnih naroda i šizofreničnih pacijenata (usp. str. 46). Drugi poznati primjer te vrste je sasvim neodrživo uspoređivanje crnačkih skulptura i »umjetnina« šizofrenika (sl. 17) ono, što je u prvom slučaju izazvano stapanjem misli i odsustvom povezanosti u bolesnom duhu, u drugom slučaju ima uzrok u veoma pretjeranoj, ali uostalom posve normalnoj stilizaciji. Također ne može se dovoljno jasno naglasiti da pokušaji,

koje su poduzimali Freud i dr., da povuku paralele između primitivnih naroda i neurotičara i da daju psihoanalitička objašnjenja različitih karakteristika kulture, više svjedoče o slijepom povjerenju u vlastite hipoteze, nego o poznavanju makar i najjednostavnijih etnoloških činjenica.

Pored općeljudskih svojstava vjerojatno postoje i druga, koja u ograničenijem obujmu obilježavaju kulturni život kod određenih rasa i naroda. Postaje jasno da, kao što Crnac ima kovrčavu kosu, a Kinez »kose« oči, postoje, veoma vjerojatno, stanovite nasljedne osobitosti unutar duševnog života različitih rasa, kako inteligencije, tako i osjećaja i one neuhvatljive povezanosti među njima, koju nazivamo karakterom; samo što o tome sasvim sigurno veoma malo znamo. U nekim su slučajevima ta svojstva nedvojbeno obilježena kulturom i mijenjaju se s idealima, i ako ne nasljedno, a to ipak na taj način što neki tip kulture jednu vrstu karaktera stavlja u prednji plan, dok drugi pogoduje drugim vrstama. Lako je uvidjeti da određivanje ličnih svojstava zavisi o vremenu i mjestu. Sklonost ka ekstazi smatramo izrazom bolesne ćudi; ali vrela religioznost srednjeg vijeka gledala ju je drugim očima. Isto je tako naše mišljenje o homoseksualnosti različito od Platonova. Kod primitivnih naroda današnjice ekstaza je preduvjet za pojavu šamana, a kod mnogih plemena seksualna perverzija nije predmetom prezira kao ni stida. Kada i gdje je sklad mišljenja imao veću moć nad kulturom, nego obrnuto, veoma je teško pitanje, a odgovor na njega traži preciznu suradnju između psihologa, učenjaka koji se bave istraživanjem nasljednih osobina, i etnologa.

Pionirski pokušaj da se duševni život nekog primitivnog naroda objasni pomoću eksperimentalnih metoda učinila je god. 1898. ekspedicija Cambridge u Torresovom tjesnacu. Kasnije su kod mnogih drugih naroda vršena različita daljnja istraživanja: među inim kod Australaca i Eskima. Naročito su zanimljiva ispitivanja duhovnih sposobnosti veoma primitivnih Yumbra (Phi Tong Luang), koja je izvršio Hugo A. Bernatzik u prašumi na granici između Sijama i Francuske Indokine. On naročito upozorava na to, da su nevjerojatno djetinjasti, i tvrdi da u duhovnom razvoju zaostaju čak i za 5-6 godišnjom evropskom djecom. Nema sumnje, taj rezultat treba ponovo provjeriti, jer možemo držati da su izvršena ispitivanja, čak i kada su prilagođena primitivnim predodžbama, jedva dovoljna, ako se njima prišlo sa stanovišta sasvim drugih duhovnih okolina. Uz to treba spomenuti da su nekoliko prevodilaca prenosili pitanja i odgovore. Osim duševnom životu različitih naroda u njihovoj cjelini, moderna etnologija, koja se

služi psihologijom, obratila se i proučavanju pojedinaca (ne treba to miješati s Adlerovom individualnom psihologijom) i čini se da se na tom putu mogu postići važni rezultati.

S ovdje spomenutim pomoćnim sredstvima i u suradnji s nizom bliskih nauka nastoji etnologija da prodre sve dublje i dublje u kulturu, kojom se u stvari odlikuje ljudski rod. Ali vrijeme je da se objasni što zapravo smatramo kulturom, kako se ona ispoljava i u kojim se oblicima javlja.

2. POGLAVLJE

KULTURA I NJENI ZAKONI

PRIMITIVNI[1] I KULTURNI NARODI

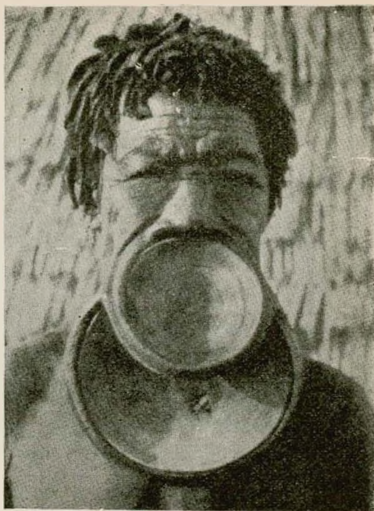
PRIJE smo već nekoliko puta spomenuli riječ kultura. Što pod tim pojmom zapravo razumijevamo? Ni oštrica od kremena, ni radioparat, ni Goetheov Faust, ni Michelangelove slike nisu već sami po sebi kultura, nego njene tvorevine. Ovaj je izraz nastao iz latinske riječi *cultura*, koja znači njegu, u ovom slučaju njegu čovječjeg duha. Kultura je »zbir« duhovnih snaga, ljudskog znanja, umijeća i razumnog djelovanja, koji su često puta zajedno, a ponekad i u suprotnosti sa slijepom igrom instinkta i snaga. Kulturu stvaraju i nose pojedinci i društvo istovremeno; oba su nosioca njene nužne pretpostavke. Ona prevazilazi prirodu, ali u njoj ipak ima svoje najdublje korijenje i razvija se kao njen najsavršeniji cvijet. O tome govori Shakespeare u »Zimskoj priči«:

... al' priroda se ne dotjeruje
ničim što nije dala priroda.
Vještinu onu što se prirodi
dodaje — kako izrazi se ti —
stvara ta sama priroda. Ti vidiš,
ljepojko mila, da mi sparujemo
plemenit kalem s najdivljijim stablom,
pa koru nižeg soja oplodimo
pupoljkom plemenitijega soja.
Prirodu ta vještina ispravlja,
il' uprav mijenja nju, al' ta vještina
sušta je priroda ...

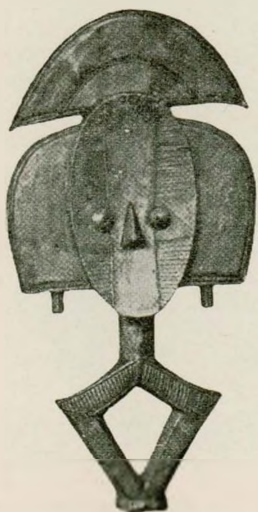
[1] Njemački izraz *Naturvölker* prevodimo s *primitivni narodi*. (Op. prev.)

Sl. 15. Ona, domorodac Ognjene Zemlje, s krznenom kapom i ogrtačem (fotografija Gusinde).

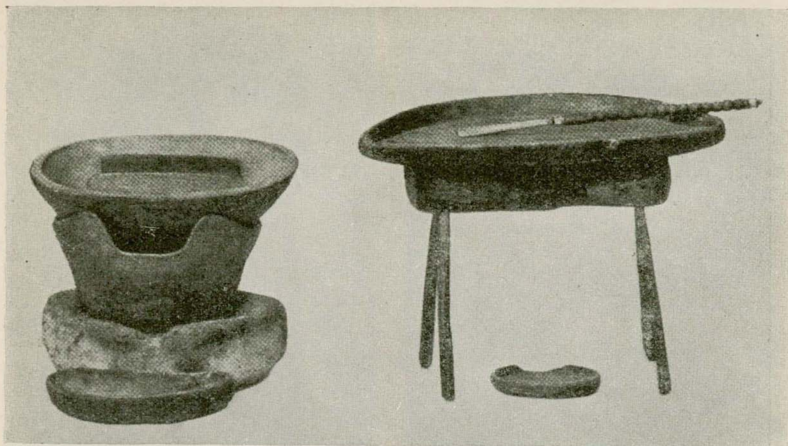
Sl. 16. Žena plemena Sara iz Charija, s golemim drvenim usnim kolutom (prema Bernatziku).

Sl. 17. (lijevo). Figura pretka, pleme Bakuti, Kongo. Takve, jako stilizirane likove uspoređuju bez valjanih razloga sa slikarijama šizofreničara (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

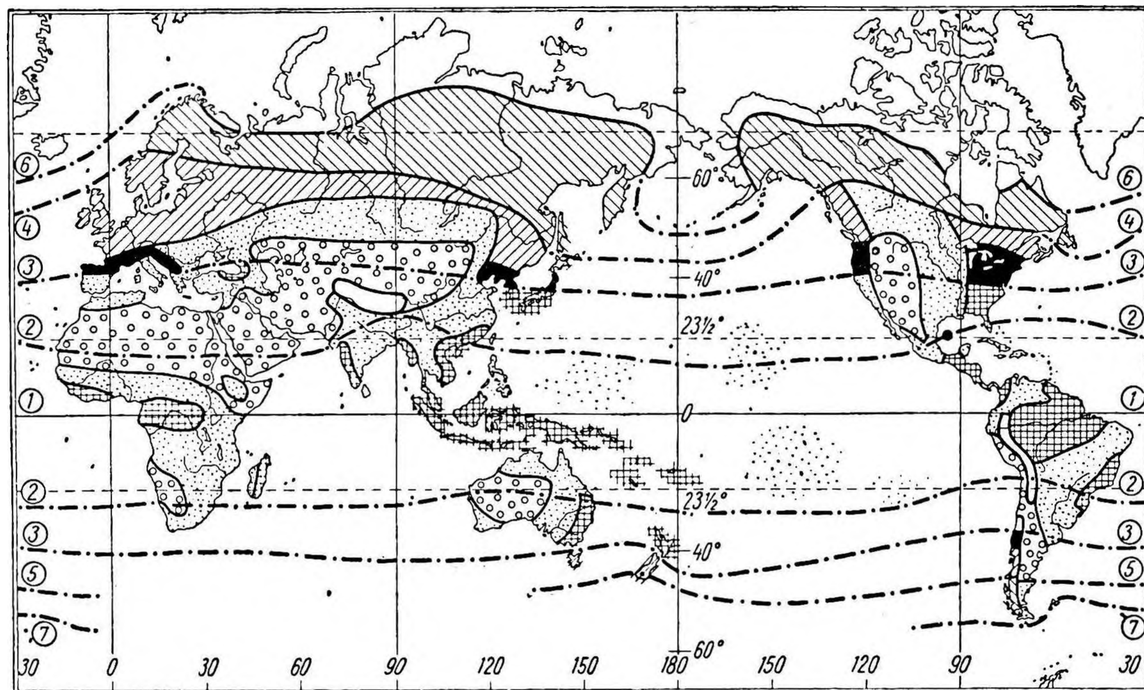
Sl. 18. (gore). Glava kao trofej, oslikana ornamentima i s uloženim školjkama na mjestu očiju, pleme Dajak, Borneo (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 19. Eskimska svjetiljka na salo s podnoškom i zdjelicom; lijevo otok sv. Lovrijenca u Beringovu tjesnacu; desno Angmagsalik, istočni Grönland (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 20. Eskimi Iglulik u arktičkoj Kanadi grade snježnu kolibu (fotogr. 5. Thule ekspedicije).

Subarktička šumska područja | Umjerena šumska područja | Tropski umjerena šumska područja | Kišna šumska područja tropa i suptropa

Vlažna i suha stepska područja; šumska stepska područja | Suha područja (Pustinje) | Hladne stepe i pustinje

(1) Tropi (2) Suptropi (3) Umjerena zona (4) Subarktik (5) Subantarktik (6) Arktik (7) Antarktik

Pojasi zemljišta (po Passargu)

Kant teleološki izražava istu misao tvrdeći da je kultura cilj prirode. Kultura je istovremeno obilježje čovječanstva i ona je općečovječanska. Ne postoje ljudi u čistom prirodnom stanju, kao što ne postoji ni »divljak« u koga je još i Linné vjerovao. Oni nisu postojali ni prije više stotina tisuća godina. Svi ljudi, o kojima uopće nešto znamo, posjeduju barem zametke neke kulture. Čak je i pekinški čovjek *(Sinanthropus Pekinensis)* proizvodio oruđe i poznavao upotrebu vatre. Kad uvijek ponovo, u nedostatku boljeg izraza, upotrebljavamo izraz *prirodni narodi,* onda se to ne dešava zbog toga, što bismo poput Rousseaua i drugih filozofa prosvjetitelja smatrali da ti narodi žive u »stanju prirodne nevinosti«, već zbog toga što je ta riječ dobila novo značenje: to su narodi, koji u svom životu stoje bliže prirodi nego mi i koji su o njoj neposrednije ovisni. Nešto slično vrijedi i za izraz *primitivni narodi.* Nijedan se narod ne nalazi danas na primitivnom stupnju u pravom smislu te riječi. Svako pleme, na ma kako se niskom stupnju nalazilo, ima iza sebe razvoj i iskustva nebrojenih pokoljenja.

Nas, dakle, od primitivnih naroda ne dijeli razlika u suštini, nego razlika u stupnju razvitka. Svaki je element kulture izraz nekog određenog razvitka i predstavlja u tom izvjesnom smislu neki napredak, čak i onda kad vodi paradoksalnim rezultatima. Nemamo dokaza o tome da li je ozloglašeni lov na ljudske glave ikada bio uobičajen unutar granica naše zemlje. Ali lov na ljudske glave nema sumnje element je kulture, izraz određene predodžbe, i ako posve trijezno promatramo, strastveni lovci na ljudske glave kao Papuanci na Novoj Gvineji i Dajaci na Borneu (sl. 18) u tom jedinom stavku manje su primitivni nego mi. Kad se govori o visini neke kulture, treba dakle, gledati cjelinu, a ne pojedinosti; ali čak i kad uzmemo u obzir cjelinu, dosta je teško izreći sud o njenoj vrijednosti. Ima naroda, kao što su Eskimi, čija se tehnička spremnost nalazi na začudno visokom stupnju, dok se njihov društveni i religiozni razvitak zadržava u najskromnijem početku. Nasuprot tome, u Kaliforniji nalazimo plemena u kojih je veoma primitivno gospodarstvo povezano s religijom vanredne etičke visine i snage. Domoroci Australije stoje u materijalnom pogledu tako nisko, da njihovo gospodarstvo u poređenju s njihovim rafiniranim i zamršenim društvenim uređenjem djeluje kao najizrazitija suprotnost. U takvim slučajevima ostaje otvoreno pitanje kakvo mjerilo treba upotrijebiti.

S različitih se strana pokušavalo da se dublje prodre u razliku između primitivnih i kulturnih naroda. Osobina prvih zapravo treba da je njihov ograničeni horizont. Ako se pod time razumije

da su granice njihova znanja ograničene, onda je takvo obilježje, naravno, tačno. Naprotiv, sasvim je nešto drugo ako tu ograničenost želimo shvatiti kao ograničenost naravi. S pravom se postavljalo pitanje neće li mnogi suvremeni radnici u tvornicama koji provode dan za danom vršeći tačno iste pokrete, sami po sebi doći u opasnost da se nađu u kobnijoj tupoumnosti od primitivnog čovjeka, koji u potpunoj suglasnosti sa svojom naročitom kulturom vlada svim njenim pojavama.

Istina je i to da primitivni narodi u svojoj kulturi često pokazuju jednostranost, koja završava u čistoj nakaznosti. Nakaradne pločice za usnice, koje moda propisuje nekim američkim i afričkim plemenima (sl. 16); tajna udruženja, što poput otrovnih gljiva kao nametnici žive na melanezijskom društvu; ljudske žrtve kod Meksikanaca (sl. 21), koje bijahu prave orgije prolijevanja krvi itd. — sve su to primjeri za takve izopačenosti kulture. Ali moramo uzeti u obzir da takva jednostranost u većoj mjeri pogađa samu kulturu nego pojedinca. Svatko, tko je prisnije saobraćao s

Sl. 21. Prikaz meksičke ljudske žrtve na starom zapotečkom rukopisu. Žrtva je ubijena kopljem (po Danzelu).

nekim primitivnim narodom, moći će jednu za drugom poimence navesti osobe, čija unutarnja harmonija odgovara onoj, koja se nalazi kod stanovitih starih seljačkih i civiliziranih rodova.

Kod primitivnih se naroda često ispoljava nedovoljna samostalnost mišljenja i djelovanja. Ako se općenito može govoriti o »ekstrovertiranom« i »introvertiranom« tipu reagiranja na utjecaje izvana, onda primitivni narodi uglavnom spadaju u prvu grupu. Kod njih u velikoj mjeri i glavnu riječ vodi masa, stado, čak i onda, ako je to izraženo u despotizmu pojedinca. Schurtz tvrdi da kod primitivnih naroda vladaju masa i navike, a kod kulturnih naroda ličnost i razum. Tome treba ipak dodati da je ovo bilo napisano pred više od jednog ljudskog vijeka. Prije će biti da dublja razlika leži u djetinjoj crti njihove naravi, da za vrijeme svakog redovnog posla, koji nije nošen naročitim osjećajnim momentima, brzo nastupa duhovni zamor. Otuda potječe — u vezi s ograničenim horizontom — sklonost primitivnog čovjeka da ostavlja stvari onakvima, kakve jesu, što je tako često začudilo Evropljane. Prinuda u tome slučaju može imati katastrofalnih posljedica, što nam dokazuje i epidemija samoubojstava, koja je kratko vrijeme nakon španjolskih osvajanja gotovo doslovce istrijebila urođenike Antila (sl. 22).

Drugo je svojstvo, koje je vjerojatno srodno sa sklonošću duhovnom zamoru, nedostatak sposobnosti za samosavlađivanje. Sigurno je da je izrazito dostojanstveno ponašanje ideal različitih kultura. Ali što je kultura na nižem stupnju, to se jasnije očituje osjećanje u sklonosti prema igri i smijehu, kao i u divljem porivu za ratnim razaranjem. Često se dešava da su borbe u tim prilikama samo snažno trošenje energije, čija je pozadina više psihološke, nego ekonomske naravi.

Naposljetku francuski su sociolozi s E. Durkheimom na čelu nastojali da pronađu kod primitivnih naroda neki način mišljenja, koji bi bio bitno različit od našega. Nazvali su ga »kolektivnim«, jer je njegov nosilac više društvo, nego pojedinac. Pojedinac je mislima i djelovanjem istovetan s kolektivom. Ali moglo bi se tvrditi, a da ne povrijedimo Durkheima i njegove sljedbenike, da njihovo znanje o primitivnim narodima potječe više sa polica *Nacionalne biblioteke* u Parizu, nego iz ličnog kontakta s plemenima o kojima govore. Inače bi im vjerojatno postalo jasno, da među primitivnim narodima također ima heretika i samostalnih duhova, koji se bez otpora ne pokoravaju većini. Isto tako čovjek ne može previdjeti činjenicu, da se »kolektivne« predodžbe šire nevjerojatno živom snagom također među nama, unutar udruženja, političkih partija itd. Ali, uzeto *cum grano salis*, spomenuto gledište nije sasvim neosnovano.

Levy-Bruhl ide još korak dalje. Za njega način mišljenja primitivnih naroda nije samo kolektivan, nego i »prelogičan«. U nizu svojih djela tvrdio je, da primitivni narodi »žive, misle, osjećaju,

kreću se i djeluju u jednom svijetu, koji se u mnogočemu razlikuje od našega« vlastitog svijeta. Tok misli primitivnih naroda, tvrdi on, ne slijedi našu logiku, nego je nerazdvojno povezan s osjećajnim životom. Oni nisu u stanju da razlikuju objektivne i subjektivne predodžbe. Stoga su oni ravnodušni za protivurječja sama po sebi, premda se u njima svakako izražava homogenost društva. Tako čovjek, koji pripada klanu medvjeda, može »biti« istovremeno i čovjek i medvjed. To je onaj »zakon participacije« *(loi de participation)* koji prema Levy-Bruhlu tvori osnovu za primitivni način mišljenja. Ne može se tvrditi da je to sasvim netačno, nasuprot Freudovim postavkama, koje lebde u zraku. Ali se pri tom ne smije tjerati mak na konac, čemu je u velikoj mjeri sklon Levy-Bruhl. Osnovna razlika u odnosu na naše mišljenje gotovo i ne postoji. Kao što ističe, strogi Levy-Bruhlov kritičar

Sl. 22. Drvorez iz XVI st., prikazuje kubanske Indijance, koji su zbog španjolskih nedjela vršili samoubojstva (po Benzoniju).

Leroy, predodžbe koje imamo o zakonu participacije mogu biti i pretjerane: Indijanci plemena Huihol u Meksiku doduše identificiraju u svojoj religiji jelena i kukuruz, ali ipak, kuhajući kukuruznu proju ne misle da se radi o gulašu od divljači. Svakome tko se imalo bavio s djecom, jasno je da ona sama u svojoj igri zaista jesu istovremeno i generali i željeznički kondukteri — i to u tolikoj mjeri, da se znaju zabrinuti zbog te situacije i uporno pričaju majci kako su usprkos tome još uvijek njen Petar

ili Pavao. Osim toga primitivni narodi, jednako kao i djeca, nisu nipošto nepristupačni logici u našem smislu. Oni svakog dana po stotinu puta postavljaju pitanje o uzrocima, jer inače uopće ne bi mogli postojati. Ali njihova ograničena zaliha iskustva iscrpljuje se mnogo brže nego naša, a nedovoljna kritičnost, spojena s naivnim uvjerenjem da su središte svijeta, stvara plodno tlo raznim vrstama misaonih nastranosti. Kao uvjerljivu ilustraciju navodimo izjavu jednog polarnog Eskima o tome zašto nije uspio lov na sjeverne medvjede: »Medvjed nije došao, jer nema leda, a leda nema, jer je odviše vjetrovito, a odviše je vjetrovito, jer smo mi ljudi razljutili nadnaravne sile.« Kao što se vidi, tek u posljednjoj rečenici, kad iskustvo zataji, pojavljuje se »nelogično«. Suprotnost između dviju vrsta načina mišljenja može se, uostalom, dovoljno jasno uočiti naročito kod bistrijih pojedinaca. Jednom je Knud Rasmussen upozorio neku staru Eskimku na različite nelogičnosti u legendi koju mu je upravo ispričala. Ona se nasmijala i složila s njime, ali je dodala, da odviše mnogo misli samo prouzrokuje teškoće: »Mi se ne bavimo time da rješavamo zagonetke. Samo ponavljamo stare priče na isti način, na koji su ih nama pripovijedali i riječima kojih se možemo sjetiti. I, ako se čini da cjelini priče nedostaje neka razumna povezanost, i inače postoji dovoljan broj nerazumljivih događaja, koje naše misli ne mogu shvatiti. Kad bi se u njima nalazili samo svakodnevni događaji, ne bi postojalo više ništa u što bismo mogli vjerovati.« Primjerima, koje joj je nabrojio Knud Rasmussen, dodala je i sama još nekoliko slučajeva iste vrste.

S pravom se ukazalo na to da se »prelogičan« tok misli, koji se izražava u zakonu participacije, može psihološki objasniti kao nesputano odvijanje misli sastavljeno od slučajnih asocijacija ideja. Ali taj se tok ni u kojem slučaju ne može usporediti s normalnim bijegom predodžbi, koji je karakterističan za manijakalne oblike duševnih bolesti. Često se, naime, barem naknadno stavlja određen smisao u skup isprva nedovoljno povezanih misli. A jer nama nedostaju pretpostavke da shvatimo taj smisao, čini se da između njih uopće nema veza. Naziv »prelogičan« način mišljenja u svakom je slučaju nesretno izabran, jer u nama budi predožbu nečeg što leži daleko iza nas i možda je zbog toga u suprotnosti s našim vlastitim načinom mišljenja. Ali to uopće nije slučaj; naprotiv, korijenje logike treba tražiti duboko u životinjskom carstvu.

Isto je tako pogrešno uspoređivanje šizofreničnog i primitivnog mišljenja, za što se, između ostalog, zalagao i Freud. Psihijatri sigurno mogu dokazati primjerima, kako njihovi pacijenti vjeruju, da su ispunjeni nekom vrstom »magične snage« na potpuno isti način, kao što i primitivni narodi misle da su njihovi vrači i kra-

ljevi nabijeni »svetošću«. Ali je razlog podudaranju jedino u tome, da ni jedni ni drugi ne vode dovoljno računa o stvarnosti, šizofreničari zbog bolesti, a primitivni narodi jednostavno zbog oskudnog znanja. Zato primitivan način mišljenja ne nalikuje na šizofrenični, već ovaj, nasuprot tome, u stanovitim uvjetima dobiva na izgled primitivan karakter.

Unutar raspona varijacije, što ga je već sama priroda dala, ljudski duševni život svugdje je isti. Domorodac s Ognjene Zemlje sam po sebi ne misli drugačije od bilo koje duhovne veličine naše kulture. Njega je lakše odvratiti od toga, da slijedi neki tok misli, na njega lakše utječe okolina i njime lakše ovladavaju osjećaji i, najzad, ali ne i najmanje, njegove se pretpostavke ne osnivaju tako čvrsto na iskustvu i znanju; ali on nije ni budalast, ni duševno bolestan.

UNUTARNJI I VANJSKI UVJETI KULTURE

NEKA je kultura poput živog organizma ili poput jedne od fantastičnih kolonija meduza, recimo jedrenica, koje ponekad susrećemo u toplim morima i u kojima je svaka pojedina jedinka preuzela svoju ulogu u službi ishrane, obrane, množenja i kretanja naprijed. Svaka je karika neke kulture isto tako podređena cjelini i služi njenim potrebama na svoj način. Zbog toga karike ulaze nedjeljivo jedna u drugu i jedna drugu osvjetljavaju. »Venera Miloska« ne može se samo promatrati kao izvanredno umjetničko djelo, nego i kao svjedočanstvo naročite klesarske tehnike, dok bi nekom pobožnom grčkom seljaku starog vijeka najvažnije bilo njeno religiozno značenje. U ekonomski život svakog primitivnog naroda ne ulaze samo tehnika i pravna pravila, nego i magija. Jedino ako uzmemo u obzir to uzajamno djelovanje, postoji mogućnost da razumijemo kulturu.

Iz toga također proizlazi da se ni jedna karika kulture ne smije ukloniti, a da je ne zamijene druge karike, ako ne želimo da cjelina pretrpi nepopravljivu štetu. Različiti mogu biti razlozi za neumitno propadanje kulture primitivnih naroda u susretu s industrijskom kulturom našeg vremena, ali se oni uvijek ispoljavaju kao posljedica razaranja, koje je pogodilo neki od po život važnih organa kulture: njezinu privredu, društveno uređenje i ne na kraju njezina moralna shvaćanja. Izolacija Grönlanda, koju je provela Danska, nalazi opravdanje upravo u želji da se urođenom stanovništvu olakša put od kamenog doba do načina života, koji

Sl. 23. Japanska satira na evropski kulturni utjecaj: Fukurokuju, bog sreće, navlači cilindar (drvorez Hokusaija).

odgovara današnjem. Kakvo se praktično značenje danas pridaje razumijevanju različitih »urođenih« oblika kulture, vidi se po tome, što se postavlja sve veći broj državnih etnologa u uprave evropskih kolonija. Da kultura, kao što je japanska, nije beznadno propala u poplavi evropskog utjecaja, treba prije svega zahvaliti činjenici što se ovdje radi o starom kulturnom narodu, koji se svjesno držao tradicije, dok je novo prilagođavao vlastitim potrebama (sl. 23). U tome je snaga i slabost. Tragedija japanskog naroda osniva se u jednom bitnom dijelu na tome, što je jedna neodgovorna vojnička klika sjedinila modernu tehniku i srednjovjekovni način mišljenja.

Svaki je organizam podvrgnut zakonima života, pa tako i kultura. Ali jednako kao što organizam ne možemo mjeriti mjerilima klasične fizike, tako i zakoni kulture sadržavaju jedan moment, koji se ne da izraziti brojkama. U ovom slučaju to dolazi toliko jače do izražaja, jer se radi o čisto duhovnim snagama, i to u toliko većoj mjeri, koliko se više udaljavamo od najmaterijalnijih životnih potreba. S razlogom se tvrdilo da će gotovo uvijek pogriješiti onaj koji polazi od toga da se neka pojava kulture može jednostavno izračunati, kao da je neka vrsta paralelograma sila između same svrhe i postojećih sredstava. Ili drugačije rečeno: treba razlikovati između samih težnja, koje leže u kulturi, i načina, na koji će se one ostvariti. Ako tu činjenicu imamo uvijek na umu, onda svakako smijemo govoriti o zakonima kulture, a sa stanovitim ograničenjima može se i na duhovnom području nalaziti sličnosti s organizmima.

Svakoj je kulturi kao i životu potreban čitav niz unutarnjih i vanjskih preduvjeta, da bi mogla uspijevati. Unutarnji su uvjeti duhovne prirode. Čitavo društvo, koje je nuždan preduvjet svake kulture, izgrađuje se na razmjerno malom broju nagona i sklonosti. Ovdje je najvažniji instikt stada i, u tijesnoj vezi s njim, nagon za samoodržanjem i nagon za podređivanjem. Nipošto nije manje važan roditeljski instinkt. Društveni i obiteljski život, koji je iz toga proizišao, sadrži snažan poticaj za razvijanje osjećaja drugarstva i altruizma, koji su stožer svake kulture. Na isti način svakodnevna borba za hranu potiče čovjekove duhovne sposobnosti na, naoko jednostavna, ali u stvarnosti epohalna otkrića i pronalaske. Štoviše McDougall govori o naročitom konstruktivnom instinktu.

Naravno, pored svojstava, koja unapređuju kulturu, stoje i druga, koja koče njeno jačanje. Ovamo bismo, vjerojatno, mogli isto tako ubrojiti općeljudsku sklonost k površnosti i igri kao i tvrdoglav otpor prema promjenama postojećeg stanja. Ipak, tačno gledana, oba su ova svojstva ponekad od velikog pozitivnog značenja. Da je igra u odgoju djece neobično važan faktor, otkriveno

je već odavno. Sada i etnolozi otkrivaju njenu, nekoć veoma potcjenjivanu, ulogu u razvoju kulture. Igra ne samo da povezuje individuume, već uvjetuje uživljavanje mladeži u uzorak kulture i ujedno podupire dobrovoljni red i disciplinu tako, da je nesumnjivo izvršila dubok utjecaj na tako različitim područjima kao što su jezik, nauka i umjetnost. Privredni uspon sa viškom slobodnog vremena također znači kulturni napredak. Sigurno je da konzervativna sklonost može također veoma lako izrasti u luđačku košulju koja sputava i u kojoj je svaki napredak onemogućen — Egipat na kraju Novog carstva, Bizant u srednjem vijeku i Kina od dinastije Ming do revolucije 1912. sudbonosni su primjeri za to. Ali unatoč tome ne smijemo zaboraviti, da je ta sklonost po sebi nužna pretpostavka, da povezanost u kulturi ostane sačuvana i da ona unutar novoga bira ono što poslije unapređuje razvoj kulture.

Zapravo veoma malo znamo u kojoj mjeri rasno-psihološki faktori djeluju na kulturni život. Na jednoj strani ne smijemo zatvarati oči pred činjenicom, da se takvi faktori vjerojatno javljaju i u tome slučaju nužno moraju vršiti svoj utjecaj. Na drugoj strani jedva da postoji neko duhovno svojstvo koje bi bilo potpuno vezano za jednu određenu rasu; postoje samo jača ili slabija naglašavanja općeljudskih crta koje su to same po sebi. Jasno je da ta činjenica u velikoj mjeri otežava istraživanje. Ne obazirući se na to vrše utjecaj svoj još i mnogi drugi faktori, te nam se često čini nemoguće doprijeti do rasno-psihološke pozadine. Tako je ukazano na to, da Athapaski u Sjevernoj Americi ispoljavaju čudnovatu sklonost, da svoju kulturu podvrgavaju utjecaju susjednih plemena, dok vlastiti jezik čuvaju nevjerojatnom upornošću; osim toga njihovo rasprostiranje pokazuje osobitost, da je ono ograničeno na predjele sa srednjom nadmorskom visinom od 700 do 1700 metara. Jesu li tome razlozi rasno-psihološke naravi? Na to zasad još nije moguće odgovoriti. Svakako, većina, iako ne i svi Athapaski, pripadaju istoj rasi, naime, sjeverozapadnoameričkoj; ali to vrijedi i za ostale jezične grupe, kod kojih spomenuta svojstva nije bilo moguće dokazati. Ako je Skandinavija još mnogo prije vikinških pohoda bila evropski invazioni centar, onda je tome možda u neku ruku uzrok nemiran duh sjevernih rasa, ali još u većoj mjeri siromaštvo tla. U svakom je slučaju teško odrediti gdje jedan poticaj prestaje, a drugi počinje.

Narod nije isto što i rasa i narodno je osjećanje različito od rasnog karaktera. Gotovo u svakom se narodu rastvara više od jedne rase i obrnuto, iste se rase mogu križati u mnogim različitim narodima, pri čemu ipak svaki pojedini narod na svoj način misli i osjeća, iz svog vlastitog osjećanja. Zbog toga tako svaki pojedini narod za sebe poklanja kulturi svoje osobitosti. Narodni se osjećaj gradi na zajedničkom osjećanju i nošen je kroz stoljeća

zajedničkim uvjetima života i zajedničkim sudbinama. Taj osjećaj u pravilu, iako ne uvijek, nalazi svoj izlaz u samostalnom jeziku i u kulturi ima najsnažniju zaštitu protiv, u suštini, stranih utjecaja.

Pored unutarnjih duševnih uslova stoje vanjski, koji se očituju u socijalnim i geografskim okolinama. Čovjek, naravno, nije toliko ovisan o prirodnim uvjetima kao biljke i životinje. Polinezijci grade čamce i zaposjedaju najdalje otoke u Tihom oceanu (sl. 24); Egipćani odvode vodu Nila preko doline i od pustinje stvaraju plodnu oranicu; eskimska svjetiljka na salo je središte jednog, u snježnu pustinju polarnih krajeva presađenog dijela tropske klime (sl. 19). U drugim slučajevima mogućnosti za život doslovno leže pred vratima, a čovjek ipak slijepo prolazi pokraj njih; usprkos gospodstvu nad istočnim dijelom Sredozemnog mora s njegovim na glasu bogato razvedenim obalama i otocima, Turci nikada nisu bili pomorci.

Toj su neovisnosti ipak postavljene granice. Postoje ograde koje se, ili uopće ne mogu prekoračiti, ili tek na osnovu naročitog prilagođavanja. Povijest materijalne kulture većim je dijelom izvještaj o tome, kako je čovjek baš tako zagospodario prirodom, da se pokorio njenim zahtjevima. Takvo prilagođavanje može biti neposredno, tako reći izraslo izravno iz prirodnih uvjeta, kao na primjer eskimska snježna koliba (sl. 20), ili se ono odnosi na neki određeni historijski događaj, kao na primjer prilagođavanje kanadskih lovačkih plemena dubokom snijegu u šumama, koje je bilo uvjetovano tek uvođenjem krpalja (sl. 160). U oba je slučaja prilagođavanje pozitivno, ali ono isto tako može biti po sebi negativno i kočiti razvoj. To se desilo društvenom životu Eskima, koji — nedvojbeno zbog krutih zahtjeva arktičke prirode — nikada nije prevazišao najskromnije oblike. No negativno prilagođavanje može dovesti također do gubitka naročito nesvrsishodnih elemenata; primjer za to nalazimo kod različitih Indijanaca Algonkina i Sju, koji su odmah nakon uvođenja konja napustili lončarstvo, jer je život jahača u preriji prilikom promjena boravišta otežavao nošenje glinenog posuđa. Između ostalog će, naravno, način, na koji priroda vrši svoj utjecaj, ovisiti u velikoj mjeri o tome, o kojim se oblicima kulture radi. Zimski led polarnih krajeva, koji je nama samo prometna prepreka, Eskimima, koji na ledu love tuljane, nije ništa manje nego uvjet života. Indijancu, koji je nekoć lovio u šumama Pennsylvanije, bilo je sasvim svejedno što se ovdje kretao po tlu, čije bogatstvo ugljenom i željezom danas tvori osnovu jednog od najvećih industrijskih centara na svijetu; no ako je na svom putu našao prikladni kremen, što će ga danas svatko odgurnuti nogom, on ga je brižljivo sačuvao, da bi iz njega pravio šiljak za strijelu.

Sl. 24. Čamac s plovcem, Fidži, Polinezija (prema Hambruchu).

Svako razmišljanje o utjecaju geografske sredine ipak nije potpuno, ako se uzimaju u obzir samo mjesni prirodni uslovi. Isto je tako važan odnos prema drugim ljudskim zajednicama, jer, kao što je čitaocu već poznato, vanjski utjecaji i posuđivanja igraju barem isto tako veliku ulogu kao i vlastita ostvarenja. Antarktik, pojedini krajevi na krajnjem sjeveru zemlje i nekoliko oceanskih otoka skrivenih iza neizmjernih morskih prostranstava, jedini su potpuno nenastanjeni dijelovi naše zemlje[2]. Ostatak tvori nastanjeni krug ili ekumen; no on je prije Kolumba (ovdje se ne moramo obazirati na putovanja Normana u Vinlandiju) bio rastav-

[2] Sada je položaj drugačiji, jer se u arktičkim i antarktičkim krajevima nalaze stalne naseobine naučnih ekspedicija. (Op. ur.)

ljen ponorom bez putova — Atlantskim oceanom. Stvarno jezgro nastanjenog kruga je Stari svijet, prije svega jugozapadna Azija, odakle su se težišta kulture kasnije prenosila na zapad i istok. U odnosu na to Australija i Amerika zauzimaju periferni položaj i zato je značajno, da nijedan od ovih dijelova zemlje nije dosegao istu visinu kulture kao Stari svijet, iako su u naročito sretnim uvjetima u Meksiku i Peruu nastali kulturni centri drugog reda.

Sudbina perifernih naroda siromaštvo je osamljenika. Ali, s druge strane, u odviše bliskom susjedstvu izvora kulture bujica može odnijeti nježne pupoljke prije nego što se rascvjetaju. Nikad se danska kultura nije bogatije razvijala nego u brončano doba, kad se u suštini izgrađivala na starim elementima sa područja istočnog dijela Sredozemnog mora, dok je s druge strane sjeme kulture imalo dovoljno vremena da pusti korijenje i crpi hranu iz domaćeg tla; u usporedbi s tim razdobljem dansko najstarije željezno doba djeluje oskudno i žalosno — kao da se razvitak, pod gospodstvom Kelta i Rimljana, koje je sve zasjenjivalo, borio da dođe do daha. Kultura se u Japanu ljepše i samostalnije razvijala nego u Koreji, koja leži previše blizu zajedničkog izvora — Kine.

Stanovita gustoća žiteljstva, koja u prvom redu ovisi o gospodarskim mogućnostima, pogoduje razvoju zbog živog prometa, što ga ona uvjetuje, kao i zbog većih mogućnosti za ispoljavanje naročito nadarenih pojedinaca. To nas vodi k novom faktoru u kulturnom životu, naime k ukupnoj socijalnoj atmosferi, k Comteovom *milieu intellectuel,* u kojem kultura diše i uspijeva. Uzajamnost je obilježje društva. Svaka promjena, svaki napredak počinju kao individualni; no ako neka nova tvorevina treba da dobije nešto na važnosti, društvo je mora prihvatiti i da bi naišla na odobravanje, mora ispuniti makar jedno, iako možda samo nesvjesno, traženje. Podsticaj carskog Rima da se izradi parni stroj nije postao ništa drugo nego igračka, koja ubrzo bijaše zaboravljena, jer su nedostajale pretpostavke za njezino korištenje u službi gospodarskog života. Čak i onda, kad je važnost nečeg novog očita, pokušaj da ga se prihvati, može propasti zbog otpora koji pružaju zastarjeli nazori i običaji. Kad Grönlanđani u lovu na tuljane pužu preko leda za plijenom, sakrivaju se iza bijelog zaslona od tkanine, koji pred sobom guraju na malim saonicama. Kad su Aivilik-Eskimi u zaljevu Repulse vidjeli kako naši grönlandski drugovi iz 5. Thule-ekspedicije upotrebljavaju ovaj duhovit i jednostavan izum, uvelike su hvalili njegovu svrsishodnost; ali, koliko je meni poznato, nitko od njih nije pokušao da slijedi njihov primjer!

RAZVITAK KULTURE

RAST, širenje i propast sudbina je svega što živi, pa tako i kulture. Danas teško možemo zamisliti prepreke, koje su tokom životne borbe morale savladati nestale generacije. Pokušajmo samo u mislima slijediti razvoj, stepenicu po stepenicu, jednog tako jednostavnog predmeta kao što je kuhinjska sjekira i sjetimo se da je svaka stepenica izraz jednog, u svoje vrijeme, epohalnog otkrića: najprije grubo pripremanje kremena, zatim nasađivanje na držak, brušenje i bušenje kamena, pa taljenje bakra i kalaja, lijevanje bronce i, napokon, željezo... zaista, nipošto malen niz otkrića! Novo, koje za lažnu mudrost ponekad izgleda tako blizu, u stvarnosti je možda bilo vezano za porođajne trudove, koje mi i ne slutimo. Čovjek kamenog doba, koji bijaše navikao da se zadovolji kremenom sjekirom, iz razumljivih razloga nema predodžbu o bronci i željezu i zbog toga se neće sjetiti da traži bolji materijal od onoga koji poznaju on i njegovi preci još od davnine. Tek u času, kad se možda slučajem već nametnula premoć metala, javit će se u njegovoj svijesti potreba za prikladnijim oruđem.

No nikako se ne smije vjerovati da su tome krive oskudne duhovne sposobnosti; to nam može objasniti mali primjer iz naše vlastite kulture i skoro iz naših dana. Prije nego što je otkrivena bugačica, tinta se sušila pijeskom, a do promjene tog stanja nije došlo zbog želje za poboljšanjem postupka, nego jednostavno zato što je jednom nekoliko radnika zaboravilo da u smjesu papira stavi ljepilo. Tek kad se slučajno otkrilo svojstvo papira bez ljepila da upija tintu, mogli su svi uvidjeti da kutija s pijeskom ne valja ništa.

Koliko je neka tvorevina kulture »teška« ili »laka« gotovo se uopće ne može prosuditi. Otkrića, kao što je topivost alkaloida u lužinama, na kojoj se temelji primjena pečenog vapna pri žvakanju lišća koke,[3] upotreba sredstava koja prouzrokuju uzetost srca kao otrova za strelice itd., unaprijed bismo mogli smatrati nečim što daleko prevazilazi horizont primitivnih naroda, kad činjenice ne bi pokazivale suprotno. Dr. Bergsöe je dokazao da su Indijanci starog Ecuadora poznavali djelotvornu metodu pozlaćivanja, koja unatoč nevjerojatne jednostavnosti nigdje ni u Evropi, ni na drugim mjestima Starog svijeta, nije bila otkrivena (str. 99, 100).

Bilo bi veoma pogrešno, ako bismo mislili da sve kulturne tvorevine zahvaljujemo slučaju. I kod primitivnog naroda može doći do izrazito svjesnog eksperimentiranja, naročito ako on dospije u neobične prilike i do novih pomoćnih izvora. Kad su preci Maora

[3] Erythroxylon coca. (Op. prev.)

naselili Novu Zelandiju, stigli su iz tropske klime u umjerenije predjele. Oni su bili navikli da se odijevaju u tkanine, koje su dobivali tučenjem lika papirnjaka[4] (sl. 25); ali to drvo nije uspijevalo u novim uvjetima. Zbog toga su Maori započeli da se koriste korama drugog drveća; ali nijedna nije odgovarala svrsi. Najzad su se zaustavili na novozelandskoj konoplji *(Phornium tenax)*. Iako se njeno liko također nije dalo tući, vlakna su joj bila neobično pogodna za pletenje finih prostiraka. Na taj su način Maori traženjem, koje je bilo svjesno cilja, dospjeli od opće polinezijske tkanine od kore do pletenih plašteva načinjenih od novozelandske konoplje, koji su danas njihova uobičajena nošnja. Kako su se kasniji iseljenici iz Novog Zelanda nastanili na još hladnijim otocima Chatham, bili su sa svoje strane prisiljeni da odu još korak dalje i da konopljane plašteve zamijene plaštevima od tuljanova krzna.

Već iz toga proizlazi da su neke tvorevine kulture čvrsto vezane za mjesto. Ne uzimajući u obzir prirodne sile, najmanji se dio preduvjeta nalazi svugdje na zemlji. Glina se može naći gotovo na svim mjestima, ali ipak ima krajeva gdje je lončarska umjetnost jedva mogla biti otkrivena. Isto tako ne nalazi se često kraj gdje se nije otkrilo da se kamen može obrađivati, a ipak kameno doba nije moglo nastati u području Amazone, gdje stotine i stotine kilometara uokrug nema kamena veličine graška. Neke tvorevine kulture zahtijevaju tako naročite okolnosti, da su već i s toga razloga mogućnosti za njihovo nastajanje veoma ograničene — dosta je sjetiti se obrađivanja zemlje ili obrade kovina.

Među novim tvorevinama kulture treba razlikovati otkrića i izume. Prva se nadovezuju na ono, što već postoji, ali što ranije nije bilo primijećeno: mogućnosti vatre, vjetra, pare i elektriciteta otkrivene su prije svjesnih izuma, koji su dopustili njihovo iskorištavanje. No ovdje je teško odrediti granicu. Plug u stvari i nije otkriven zato da bi se naime usavršila zemljoradnja, već se u svoje vrijeme otkrilo da će zemlja biti bolje pripremljena za sjetvu, ako se kroz nju vuče motika ili lopata, nego ako se upotrijebe starije metode (sl. 111—113). Kao što u biologiji susrećemo silovite skokove u razvoju, pored manjih promjena, čije djelovanje ovisi o njihovom sve većem zbroju, tako i unutar kulture nalazimo sve prelaze, od velikih izuma, koji u toku kratkog vremena donose sa sobom potpune preokrete u vanjskim i unutarnjim odnosima ljudi, sve do nebrojenih malenih usavršavanja, koja polako, ali sigurno prelaze u nove kolosijeke. Razvojni niz takve vrste čini se da vodi od luka do našeg modernog koncert-

[4] Morus papyrifera. (Op. prev.)
[5] Rod Crescentia – drveće sa plodovima sličnim tikvama. (Op. prev.)

nog klavira; umjesto toga da se zadovolji slabim zvukom koji može proizvesti tetiva običnog luka snabdijeva ga ponekad Bušman rezonatorom od praznog ploda kalabase[5]; odavde nas vodi razvoj preko luka s više žica do jednostavne harfe, koja nakon niza vanjskih usavršavanja postaje najzad klavirom (sl. 27).

Do takvih sve naprednijih promjena ne dolazi se samo prenošenjem iz pokoljenja u pokoljenje, već i tako da neki element kulture putuje od naroda do naroda. Time on dolazi u nove okoline, u vanjskom, geografskom, kao i u unutarnjem, duševnom smislu, i u takvim uvjetima jednostavno preuzimanje nije uvijek moguće. Uostalom, čak kada je to i moguće, do njega uvijek ne dolazi; nekiput zato, što se novo pretače po uzoru na ostalu kulturu, a u drugim slučajevima posve jednostavno zato što čovjek ne shvaća bit novoga, već se zadovoljava vanjskom ljuskom, kao Indijanci plemena Heiltsuk na sjeverozapadnoj obali Amerike, koji su prenijeli rodovske oznake susjednog plemena Cimšijan na vlastite lokalne grupe, ali nisu shvatili bitno — ženidbena pravila cimšijanskih klanova. Danski primjer za isti odnos pružaju svijene kopče u obliku stremena najstarijeg željeznog doba[6]. Takozvane certosa-fibule u Italiji morale bi biti njihovi uzorci; ali očito nije bilo jasno značenje njihovih spiralnih pera i ona su nadomještena krutom prečkom i potpuno nepotrebnim lukom.

Usporedba s biološkim razvojem može se i dalje nastaviti. Kako razvoj unutar biljnog i životinjskog svijeta može dovesti do toga, da organi potpuno različitog porijekla imaju istu funkciju (bubrezi viših kralježnjaka u začetku sasvim su različiti od bubrega vodozemaca i riba), tako i u životu kulture poznajemo odgovarajući pojam konvergencije. Upozorilo se, na primjer, na to, da su stanoviti oblici peruanskih sjekira širi na hrptu kako bi se mogao nasaditi držak, jednako kao i neke staroegipatske sjekire, iako se među njima nije mogla uočiti neka historijska veza (sl. 26). Vjerojatno su sjekire s rupom za držak u Južnoj Americi i u Starom svijetu također nastale nezavisno jedne od drugih. I staro ratarstvo i lijevanje bronce u Americi jedva da imaju neku vezu s odgovarajućim pojavama na našoj strani Atlantskog oceana. No ako su, nasuprot tome, i Maja u Srednjoj Americi i stari Indijci pronašli znak za nulu, jedva da se to može nazvati konvergencijom u stvarnom smislu; radi se samo o različitim očitovanjima jedne općeljudske predodžbe.

Drugo podudaranje s biologijom vidimo u čudnovatoj činjenici da križanje starijih elemenata može dovesti do novog. To se ne odnosi samo na jednostavno sjedinjavanje prvotno rastavljenih

---

6 U njemačkom je prijevodu pogrešno navedeno Eiszeit — ledeno doba, iako iz smisla rečenice nepobitno izlazi, da se radi o proizvodima od željeza, kojih nije moglo biti u to doba. (Op. D. Rihtman.)

sastavnih dijelova, kao što je prenošenje ornamenata, koji zapravo potječu od pletenja košara i rezbarenja drveta, na keramiku, već i stvarno nove tvorevine mogu nastati na taj način. To je česti slučaj u materijalnoj kulturi; plug je nastao tako da su neku domaću životinju upregli pred motiku ili lopatu za vučenje. To isto vrijedi i za duhovni život; znakovi Mandžu-alfabeta potječu od sirijskih, ali način pisanja u okomitim linijama preuzet je iz kineskog. Ples sunca Prerijskih Indijanaca, koji tvori važan sastavni dio njihove religije, u stvarnosti je sastavljen od elemenata iz svih strana svijeta. Ta vrsta »križanih mutacija«, kako ih se nazivalo, odigrala je, nema sumnje veoma veliku ulogu u unutarnjem razvoju pojedinih oblika kulture, ali također i u sudaru dviju različitih kultura.

Važan razvojni put je, najzad, promjena upotrebe. Tako se, na primjer, sjekira može pretvoriti u boga, što nam je poznato iz zemalja oko Sredozemnog mora u starom vijeku — tragove sličnog poštovanja sjekira nalazimo uostalom i u Danskoj u Troldebjergu na Langelandu, naseobinama iz kamenog doba —, nadalje u Meksiku i Antilima, na otoku Mangaia u Polineziji itd. Ali premještanje upotrebe ne mora da vodi u kult i obogotvorenje; na taj način mogu nastati i sasvim praktične nove tvorevine. Tu činjenicu odlično ilustrira povijest sisaljke u Americi (sl. 28). Sisaljku nalazimo na čitavoj zemlji, a među inim upotrebljavaju je i Eskimi, čije usnice često pucaju na suhom proljetnom zraku i koji osim toga imaju običaj da usisavaju u posude za vodu otopljenu vodu između gromada leda. Južnije, u Americi, njeno je značenje, naprotiv, ritualno. Na nekim mjestima, naročito na sjeverozapadnoj obali i na sjeverozapadnim visoravnima upotrebljavaju je mlade djevojke u vrijeme kada žive odvojeno zbog proslave zrelosti, jer njihove usne iz praznovjernih razloga ne smiju doći u dodir s vodom. Kod niza drugih indijanskih plemena u istočnim dijelovima Sjedinjenih Država, u Kaliforniji i Sjevernom Meksiku, sisaljka spada u vračevu opremu, i on je djelomično upotrebljava za to, da bolesniku »isiše bolest«, a djelomično da bi kroz nju na bolesno mjesto puhao dim duhana, jer se duhanu pripisuju magična svojstva. No s druge strane znamo da su najstarije indijanske lule za duhan načinjene baš u obliku cijevi, dok je lula u obliku koljena, koja je uvezena u Evropu, mlađeg tipa. Imamo dakle razloga da vjerujemo, da je lula za duhan putem premještanja upotrebe nastala neposredno od sisaljke. Ali to nije sve! U zapadnom dijelu Sjeverne Amerike vrač umije pomoću sisaljke dati klistir, a u tropskim dijelovima Južne Amerike, gdje su Indijanci već davno prije dolaska Evropejaca upotrebljavali gumu, došli su na misao da sisaljku opreme šu-

pljom gumenom loptom. Kao i lula za duhan i naprava za klistir je u svom suvremenom obliku nastala od sisaljke, i to u oba slučaja promjenom funkcije. Najzad, nije bez interesa, da je dva tako različita predmeta iz svakodnevnog života, kao što su navedeni, evropska kultura preuzela od Indijanaca.

Može li se nešto reći o brzini kojom se odvija razvitak kulture? Gotovo ništa što bi općenito vrijedilo, osim činjenice da je ona u različito vrijeme i na različitim mjestima bila veoma nejedinstvena i da je, grubo rečeno, ona bila to polaganija što se više vremenski vraćamo unatrag. Svaki je početak težak, pa to pravilo vrijedi i u životu kulture. Skloni smo da zaboravljamo, da tih 5000 godina, za vrijeme kojih je danski narod naučio obrađivati zemlju i u kojima je najprije od primjene kamena prešao na upotrebu bronce, zatim od bronce na željezo i, konačno, stupio u povijest — da tih 5000 godina obuhvaćaju kraći vremenski period nego tisućljeća kada su narod kulture Ertöbelle i njegovi preci kao lovci lutali danskim šumama. Pođemo li još dalje unatrag, u ledena doba i do prvog čovjeka, kulturna razdoblja postaju još dužima, a razvoj odgovarajuće polaganiji.

Pretpostavivši to, bolje razumijemo, da neki elementi mogu biti neobično žilavi. Na jednom egipatskom papirosu, vjerojatno iz vremena Ramzesa II (13. st. pr. n. e.), stanoviti dan u godini označen je kao nesretni uz preporuku da se tog dana ne jedu ribe; otada je Egipat dvaput mijenjao religiju i podrug puta jezik, ali praznovjerje o nesretnim posljedicama zbog uživanja ribe u onaj određeni dan održalo se preko 3000 godina, sve do danas. Kada se nešto takvo dešavalo u jednoj od najstarijih kulturnih zemalja na svijetu, nije čudno što se u plemenu Šiluk na Gornjem Nilu odražavaju kulturne prilike iz egipatske prethistorije. Sobovski Eskimi, u velikoj pustoši, zapadno od Hudsonovog zaljeva, uglavnom nam još i danas pokazuju kulturu, koja tvori osnovu za sve kasnije razvoje u polarnoj zoni, a udaljena Tasmanija zadržala je još gotovo do današnjeg dana kulturno obilježje, koje u ključnim tačkama podsjeća na razdoblje Moustérien za ledenog doba (sl. 32). No neki se razvoj može najedanput pokrenuti i u toku razmjerno kratkog vremena dovesti do potpune promjene slike kulture. Na visoravnima jugozapadnog dijela Sjedinjenih Država udomaćena je takozvana Pueblo kultura. Novija istraživanja dovela su do iznenadnog rezultata, da je njen sasvim čudnovati poseban razvitak nastao u toku od samo nekoliko stoljeća. U starom Meksiku i Peruu kulturna razdoblja slijede jedno drugo isto tako brzo kao i u evropskom starom vijeku.

ŠIRENJE KULTURE

SVAKA kultura puna životne snage sadrži prirođenu sposobnost da se širi preko novih krajeva. Kao šuma, koja prosipa svoje sjemenje i raste na svim mjestima gdje to prilike dopuštaju, tako i kultura raste i u širinu i u visinu. Ali ipak postoji odlučna razlika između biološkog i kulturnog širenja: kulturno se širenje odvija u obliku više ili manje svjesnog posuđivanja od susjeda. Čime su ta posuđivanja uslovljena? Često do njih dolazi jednostavno zbog toga, što je u čovjekovu karakteru da tuđe smatra boljim od vlastitoga, bilo da je to tuđe stvarno nešto prikladnije, ili je samo nešto novo, slučajni hir mode koji upada u oči. Ta posljednja vrsta noviteta ima često puta čudesnu sposobnost širenja; ima primjera da se neka nova pjesma među urođenicima Australije širila od usta do usta i u godinu dana prešla čitav kontinent. Ali ponekad su važne i druge okolnosti. Narod, koji biva svjedokom ratne sreće nekog drugog plemena, oponašat će barem vojnu opremu susjeda koga se plaši, kao što bezazlena bjelouška »oponaša« izgled i osobine otrovnice. Pleme Zulu u južnoj Africi i Masai u istočnoj uspjeli su natjerati u strah veliki dio Crnog kontinenta, tako da su mnoga miroljubiva crnačka plemena stala oponašati njihove vojne osobine i stekla zbog toga više slikovita no laskava imena: »Zulu« i »Masai-majmuni«. Izvjesnu je ulogu u širenju kulture odigrala također i krađa žena susjednim plemenima; u području Amazone ona je mnogo pridonijela širenju obrađivanja zemlje i lončarstva, poslova, koji su na niskim stupnjevima kulture po pravilu ženski. Nije na posljednjem mjestu ni miroljubiv promet putem trgovine i međusobnih utjecaja, štaviše, tokom vremena ova je jednomjerna struja novih misli i novih izuma od jednog do drugog naroda najznačajnija vrsta širenja kulture. U slučaju kada se jedna strana nalazi na višem stupnju kulture od druge, ona neizbježno snažno utječe na život plemena koje je na nižem stupnju. Etnologija i povijest evropske kulture obiluju mnogim primjerima te vrste.

U tim okolnostima upliv može dobiti daleko snažnije i neposrednije obilježje. Treba se sjetiti kršćanskih, muhamedanskih i budističkih misionara, čije djelovanje daleko prelazi granice religije, sve do nošnje, društvenog morala, običaja i mnogočega drugog. To je još očitije u slučaju kad narod osvajač slabijem silom nastoji nametnuti svoj jezik, svoje društveno uređenje i svoju religiju. Najbolji primjer za to je postupak Inka u Peruu, gdje su veliki dijelovi stanovništva podjarmljenih krajeva bili naprosto preseljeni u sigurnije dijelove carstva i nadomješteni vojnim kolonistima, gdje je jezik Inka postao jedini važeći službeni jezik, gdje

se svugdje uvelo obožavanje Sunca i gdje je društveni život, koliko je to bilo moguće, izmijenjen po uzoru na onaj novih gospodara. Samo se po sebi razumije da se ne može izbjeći a da metode te vrste ne pobude otpor. Pritisak izaziva protudarac čak i na nižim stupnjevima kulture. Kad je gore spomenuto pleme Zulu u toku XIX stoljeća pokušalo nametnuti svoj jezik plemenu Batonga, s posljedicom, da su neki muškarci plemena Batonga već govorili dva jezika, tada je god. 1895. gospodstvo Zulua propalo i žilava borba svjesna cilja, koju su naročito žene Batonga vodile protiv stranog utjecaja, bijaše napokon okrunjena uspjehom.

Ako se i ne radi o stvarnom otporu protiv utjecaja izvana, ni sve novo što se pojavi ne prihvaća se uvijek. Već geografske prilike mogu suprotstaviti prodiranju nekog kulturnog elementa nepremostive zapreke. Snažan argument za to, da američko obrađivanje zemlje moramo smatrati samostalnim otkrićem, neovisnim od obrađivanja zemlje u Starom svijetu, jeste u tome, što se teško može objasniti kako bi ono moglo proći arktičke krajeve oko Beringovog tjesnaca. Osim toga svaka nova tekovina, kako je već ranije spomenuto, mora se uklopiti u postojeću kulturu, da bi uopće mogla uhvatiti korijena. Ako se ovdje pokažu teškoće, a to se ne dešava rijetko — preuzimanje će u najboljem slučaju trajati mnogo vremena. No dešava se da ono biva i potpuno onemogućeno. Zbog toga ponekad vidimo kako neki kulturni element bira najčudnovatije putove. To, između ostaloga, pokazuje i povijest duhana. Kao što čitalac zna još iz školskih klupa, duhan potječe iz Amerike. Ali Eskimi Aljaske saznali su za njega od plemena istočnog Sibira, nakon što je on najprije uz pomoć Evropljana obišao oko čitave zemlje. Ako usporedimo s tim zaobilaskom nije ni tako čudnovato da su Inke u Peruu svoje znanje o kokošima, udicama, željezu — i crnim boginjama! — vjerojatno dobili poprečnim putem kroz Južnu Ameriku, iz portugalskih kolonija Brazilije, a ne od mnogo bližih novoosnovanih španjolskih naseobina u Panami.

Također je jasno da neki element kulture putujući i pod sretnim okolnostima može u nevjerojatno kratkom vremenu prijeći goleme udaljenosti; no ako želimo nešto više saznati o opsegu u kome se to dešava, stvar postaje težom. O tome su, kako je već i ranije spomenuto (str. 23), mišljenja još podijeljena. U vrlo rijetkim slučajevima dešava se da se neka kultura kao cjelina presađuje; to se zbiva samo za vrijeme pravih seoba naroda. Na taj se način dio mongolskog nomadskog života presadio u stepe južne Rusije, kad je jedna horda Kalmika u XVII stoljeću iz centralne Azije uselila u predjele između donjeg toka Volge i Dona. Ali po

pravilu takva seoba ostavlja tragove u kulturi, ako ni zbog čega drugog, a ono zbog toga što će nova okolina djelovati na promjene. Tipičan i nadaleko ne jedini primjer za to je promijenjena odjeća Maora (str. 54—55). U svom uzornom djelu prikazao je Erland Nordenskiöld čitav niz sličnih primjera kod dva indijanska plemena Južne Amerike.

Kad neko papuansko pleme na Novoj Gvineji uči od susjeda kako se žvače betel, preuzet će vjerojatno od njega i oblik kutija za vapno koje se žvače uz betel, zajedno s ornamentima (sl. 29). Osim toga postoje čitave grupe ili kompleksi, čiji elementi na taj način logički spadaju zajedno. Tako je lov na kitove kod Eskima i Sjeverozapadnih Indijanaca povezan s čitavom odgovarajućom opremom vozila i oruđa, s rasporedom posade čamaca i potrebnim ceremonijama i magijskim pravilima. Tako kod najrazličitijih plemena istočne Afrike susrećemo karakteristični »stočarski kompleks«, čiji se sastavni dijelovi protežu od različitih obilježja kulture, koji se tiču čuvanja stada (tim se poslom uvijek moraju baviti muškarci) od metoda mužnje i slično do zabrane da glineni ili metalni lonci dođu u doticaj s mlijekom, ili do pranja posuda[7] za mlijeko urinom vola i čaranja iz utrobe itd. No možemo naći i ona obilježja, čija unutarnja povezanost nije sama u i po sebi jasna, ali koja praktički također posjeduju zajedničko područje širenja i vjerojatno su se zajedno širila i utoliko također tvore kompleks. To se odnosi na čitav niz obilježja u pojasu crnogoričnih šuma Sibira i Sjeverne Amerike: široko rasprostranjeni običaj upotrebe brezove kore za šatore, čamce, posude i slično (sl. 30), mokasini i ostali oblici nošnje, čudnovata kolijevka za nošenje, čaranje s pomoću plećki, religiozno poštovanje medvjeda, da spomenemo samo najvažnije primjere. Svi ti vrlo nejednaki elementi, čini se da su tijesno povezani s naročitim prometnim sredstvom tih krajeva, krpljama. Svi zajedno tvore »sloj« kulture.

Moramo uzeti u obzir da su u čitavom području, na kome vlada ta »kultura krpalja« prirodni uvjeti uglavnom isti. Čovjeku se na čitavom području postavljaju isti zahtjevi, i nove tvorevine, koje nastaju na jednom mjestu, zadovoljit će prirodnu potrebu i na drugim mjestima. Ali pitanje je, kako to izgleda kad izađemo iz takve zatvorene pokrajine i promatramo onu vrstu širenja, koju je američki etnolog Dixon nazvao sekundarnom. Graebner-Schmidtova škola ima svoj odgovor. Ona smatra da se isti kulturni krugovi javljaju uglavnom svuda i u istom redoslijedu po čitavu svijetu (usp. str. 23). No možemo li se na to zaista

[7] U njemačkom tekstu ovdje je riječ Milchkarren, ali je očito da je to greška i da bi trebalo biti Milchkannen, jer se kola ne javljaju u toj kulturi. (Op. D. Rihtman.)

osloniti? Jedan primjer iz danske prethistorije može objasniti stvar. Svatko poznaje sunčana kola iz trundholmske močvare (sl. 33), zlatnu sunčanu ploču koju konj vuče nebom. Na tom dragocjenom komadu. koji potječe iz »velikog vremena« danskog brončanog doba (oko god. 1000. pr. n. e.) susrećemo zajedno tri elementa vrlo različitog porijekla: broncu, spiralne ornamente, čije vitice ukrašavaju lagano izbočenu površinu slike Sunca, i lik konja. Sva tri elementa dospjela su na sjever s juga. Spiralna ornamentika javlja se već na obojenim glinenim loncima iz kamenog doba na Balkanskom poluotoku i u južnoj Rusiji, dok u Dansku, naprotiv, nije dospjela ni s najranije uvezenim predmetima iz Madžarske i sjeverne Italije; u Danskoj se spirala prvi put vidi na šiljku koplja iz Valsömagle kod Ringsteda, koje potječe iz vremena kad je domaće lijevanje bronce bilo već u punom jeku. Konj je još mlađi; on je tek u najstarijem željeznom dobu, u razdoblju Dipylon, krenuo iz Grčke, ali je svejedno prestigao više od tisuću godina stariji spiralni uzorak. Svaki pokušaj da se dokaže kako postoje čvrste povezanosti kulturnih kompleksa i nepromjenljivi kulturni krugovi mora u slučaju kao što je ovaj dovesti do čistog besmisla.

No nije tome teško naći razlog. Već unutar neke i iste prirodne sredine moramo računati s time da će elementi, koji ne tvore logičnu cjelinu, često putovati različitom brzinom — zabavna će se priča brže prihvatiti nego religiozna ceremonija. Ali to još više vrijedi onda kad elementi prijeđu granicu svoje prvobitne domovine. Samo malen broj biva brzo prihvaćen; raznovrsne okolnosti podižu na njihovom putu manje-više nepremostive zidove (usp. str. 60 i sl.). Kao posljedica toga na stanovitoj udaljenosti od izlazne tačke raspada se po pravilu prvotna povezanost elemenata, nastupaju pomjeranja, staro se miješa s novim i možda križanjem nastaje nešto treće, dok stari običaji dobivaju novo značenje. Zbog toga je moguće da sami e l e m e n t i ostanu isti i nakon što su prešli golem put; ali to se stanovište ne može bez daljnjega prenijeti na s l o j e v e k u l t u r e.

PROPADANJE KULTURE

USTANOVILI smo koji zakoni određuju rast i širenje kulture putem novih tvorevina i preuzimanja. Ali svaki razvoj nosi već u sebi klice izopačavanja i propasti. Od starog vijeka do naših dana vidimo kako jedan narod za drugim raste do pune snage,

slabi i propada, i nehotice nam se nameće usporedba s djetinjstvom, muževnošću i starošću ljudskog života. No stvar ipak nije tako jednostavna. Najprije, različiti ogranci kulture rijetko kada teku usporedo, okolnost koju je već uvidio stari biskup Bastholm u svojim »Historijskim vijestima o poznavanju čovjeka u njegovom divljem i sirovom stanju« (1803 — 1804). Kod jednostranosti, koja karakterizira većinu primitivnih naroda, događa se, naime, da jedan dio kulture oduzima drugome svjetlo i zrak; tu se može ukazati na prije spomenute primjere u kojima se govori o Eskimima, Kalifornijcima i Australcima (str. 42). Također se ne smije zaboraviti da je povećavanje vanjskog blagostanja samo unutar stanovitih granica nešto dobro, što znači samo tako dugo dok ga prati odgovarajuće unutarnje oplemenjivanje. Ne pokazuje li upravo naše vrijeme, u kome je tehnički razvoj daleko prestigao duhovni i u kome lov na vanjske udobnosti često puta krivotvori prave vrijednosti života, kako jednostrano poboljšavanje vanjskih uslova dovodi do samoživosti i pohlepe?

U kulturi, kao i na drugim područjima, mirovanje znači početak nazadovanja. Naravno, bilo je djelomično pokušaja da se mirovanju u životu primitivnih naroda dade pretjerano značenje; polagan razvoj uzimao se pogrešno kao mirovanje i polazilo se s pretpostavke da su narodi već i prije mnogo tisuća godina bili takvi kakvi su sada. No to zacijelo može biti samo izniman slučaj, a arheološka iskapanja, koja danas postepeno obuhvaćaju sve veće i veće dijelove zemlje, pokazuju često upravo suprotnu sliku. Ali kod primitivnih naroda, kao i kod nas, razvoj se često odvija na mahove; nekiput nastaju mirna razdoblja, dok unutarnji ili vanjski uzroci ne pokrenu razvoj s mrtve tačke, dajući mu time ponovo poriv za daljnje napredovanje. Između ostalog uzrok takvom mirovanju može biti i to da se došlo do stanovite ravnoteže s okolinom, i zato se nagon za napretkom uspavao. Samo veoma rijetko, a kod pravih primitivnih naroda nikada čovjek svjesno ne zatvara oči pred napretkom, niti zaustavlja točak razvoja.

Ipak se ne može poreći da ne može doći do stvarne propasti kulture. Elementi kulture mogu propasti. Pri tom se, naravno, ne misli na one slučajeve kad se elementi nadomještaju nečim drugim i boljim, kad se, na primjer, napušta proizvodnja kamenih sjekira, jer na njihovo mjesto dolazi metalni alat, kao ni na to da neki element kulture gubi svoju životnu snagu, jer ne pristaje u neku novu okolinu, bila ona određena geografski ili društveno. To se događa kad smisao nekog starog običaja postepeno pada u zaborav, sam običaj postaje praznom formulom i na kraju nestaje posve. Naprotiv, kada se kaže »raspad«, misli se na onu

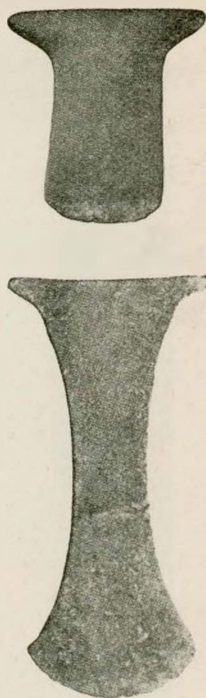
veoma čudnovatu okolnost da nekiput sami po sebi korisni sastavni dijelovi neke kulture bez ustanovljenih razloga nestaju gotovo bez traga. Eskimi u Hudsonovom zaljevu i Beringovom prolazu gotovo su napustili gradnju kajaka (sl. 175) iako im ne nedostaje ni materijal za proizvodnju, ni prilika za upotrebu. Na nekim otocima Banksova otočja u Melaneziji nestalo je kanua, a zamijenila ga je jednostavna splav od bambusa. Preci Polinežana poznavali su nekad, nema sumnje, proizvodnju zemljanih lonaca i jedva se može shvatiti zašto su napustili lončarstvo. Nadalje oskudica u sirovinama ne dovodi uvijek do takvog propadanja kulture, već su tome vjerojatno isto toliko često razlog socijalne i religiozne prilike.

Jednako kao i pojedini elementi, mogu propasti i čitave kulture. Ponekad su tome razlog vanjski uzroci. Polagano isušivanje tla možda je pridonijelo propasti kulture centralnoazijskog starog vijeka, a neki učenjaci smatraju da su velike epidemije žute groznice i krčenje šuma za zemljoradnju možda povod propasti starijeg carstva Maja u Guatemali u IX stoljeću (sl. 34). Srednjovjekovne normanske naseobine na Grönlandu bijahu izolirane i to bijaše uzrokom njihovoj propasti. Uz to još treba spomenuti djelovanje koje dolazi od napada neprijatelja. Indoevropski barbari zadali su u prethistorijsko vrijeme smrtni udarac cvjetajućim zajednicama Krete i Mikene; isto su tako Turci i Mongoli u srednjem vijeku pretvorili Mezopotamiju, kolijevku kulture iz vremena Sumeraca, u bezvodnu pustinju, koja je ostala takvom sve do naših dana. Gotovo svako doba i svaki dio zemlje pokazuje slične primjere.

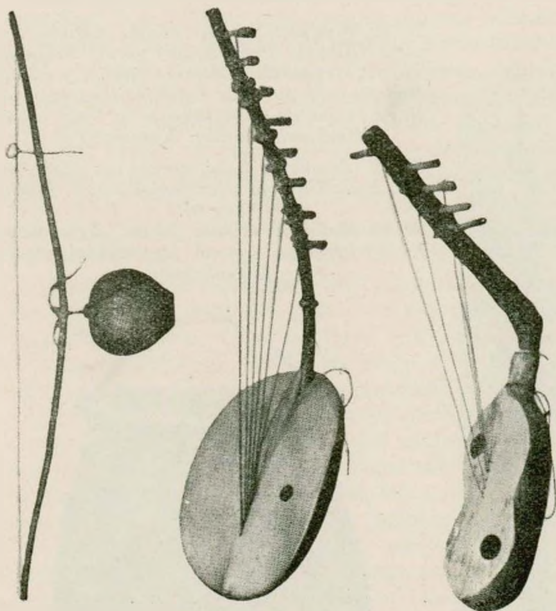
Neka kultura može i sama u sebi nositi klicu smrti, koja na kraju dovodi do njene propasti. Ako bi bilo tačno — a mnogošta govori tome u prilog — da je glavni uzrok propasti starije kulture Maja oskudica obradivog tla, onda bismo ovdje imali jedinstven primjer za to, da se viša kultura može razviti iz primitivnog ratarstva, ali ne može trajno opstojati. Kakva li je silna drama propast Antike iza koje je slijedio mrak srednjeg vijeka! Rimsko carstvo nije propalo toliko od mača Germana, koliko kao posljedica unutarnjeg raspadanja, u kome su se uzroci i djelovanja spleli u nerazmrsivo klupko. Opadanje broja stanovništva zbog ograničenja rađanja i malarije, propadanje gradske trgovine, potpuno upropašteno gospodarstvo do čega je zajednički dovelo: proletariziranje seljaka, propast ropstva, neprestano padanje vrijednosti valute, staleški okovi i potčinjenost, te, na kraju, sve veće barbariziranje i orijentaliziranje društva, čija je sirovost i nekultura dovela do lihvarstva — sve se to sjedinilo, da bi srušilo zgradu, koju je tisućljećima podizao grčki duh i rimska dr-

Sl. 25. Halja (tiputa) od bojadisane »tkanine« od kore, Tahiti (Nacionalni muzej. Kopenhagen).

Sl. 26. Sjekire s produženim uškama radi učvršćenja drška; gore: kamen, Ecuador; dolje: bronca, Egipat. XVI—XIV st. pr. n. e. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

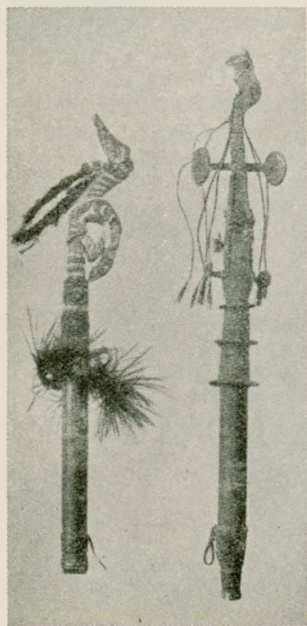
Sl. 27. Afrički muzički instrumenti sa strunama: a) bušmanski muzički luk; b—c) harfe iz Ugande i Konga (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 28. Sisaljke: Eskimi Iglulik, arktička Kanada (lijevo), Lapi (lijevo gore), Indijanci Tlingit, jugoistočna Aljaska (dolje, sredina). Nadalje, cjevaste lule kalifornijskog plemena Hupa (posve desno) i Indijanaca Gran Chaca (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 29. Posude za betel, gornji tok rijeke Sepik, Nova Gvineja (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 30. Košarica od kore, pleme Algonkin na River-Desertu, Kanada (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

žavnička misao. Ne može se negirati činjenica da se i naša zapadna kultura nalazi u krizi. Iako su uništavajuće snage u mnogočem drukčije nego u Rimskom carstvu, one zbog toga nisu manje opasne.

Toynbee je pokušao da postavi određeni slijed događaja, koji na kraju dovode do raspadanja neke kulture. Najprije nastupa razdoblje općenitog nemira, koji završava stvaranjem univerzalne države. Ali ona prije ili kasnije propada. Slijedi općeniti interregnum u kojem kultura definitivno propada. U kojoj mjeri ova shema pristaje »historijskim« kulturama, moraju odlučiti historičari. Što se tiče staroameričkih kultura, o njima zasad znamo premalo, da bismo mogli prosuditi uzroke njihove propasti, a primitivnim kulturama Toynbeejeva shema u svakom slučaju ne odgovara.

Međutim, nasuprot tome stoji činjenica, da ponovno rađanje neke kulture nije nepoznata pojava. Poriv za to može doći iznutra. Talijanska je renesansa u manjoj mjeri ponovno oživljavanje antičke kulture, negoli nova tvorevina, ukoliko ona znači slom srednjovjekovnog načina mišljenja. Ali stvarni ponovni usponi desili su se, kako u povijesti starog Egipta, tako i 3000-godišnjoj povijesti Kine. Osim toga uvijek ponovo vidimo da propast, koju uzrokuju strani osvajači, tokom vremena oslabljenoj kulturi ipak ulijeva nove životne snage. Iz ruševina egejske kulture uzdigla se nakon nekoliko stoljeća Helada; isto su tako ranije semitski nomadi, koji su stvorili Akkad i Babilon, nastavili graditi na sumeranskoj osnovi, a germanski su narodi prenijeli ostatke Antike u srednji vijek. Razvoj kulture je štafeta, u kojoj jedna kultura smjenjuje drugu, a centri se nekiput mijenjaju; no duboko usidreno u našem nagonu za samoodržanjem jest povjerenje u to da razvoj ipak, u cjelini uzevši, vodi uzlazno naprijed.

Usprkos tome mora nam biti jasno da kultura na svome usponu ne prolazi bez gubitaka. Svaki se razvoj mora platiti; to je zakon u biologiji, kao i u povijesti kulture. Rastuća diferenciranost u oba se slučaja desila na štetu sposobnosti prilagođavanja i dovela do sve veće jednostranosti. Najniže kulture bijahu upravo snagom svog nedovoljnog prilagođavanja naročitim prilikama u stanju da prerastu preko cijele zemlje. Zbog toga razmjerno još primitivna kultura, kao australska, može pomoći sama sebi u najrazličitijim vanjskim uslovima, dok je specijalizirana kultura, kao eskimska, vezana za potpuno određene predjele. Tek je moderna industrijska kultura, uslijed razvijenog prometa, natrag stekla nešto od prvotne sposobnosti prilagođavanja; no ako zakaže promet, jao nama. Razvoj istovremeno donosi sa sobom i neki drugi, unutarnji gubitak, koji ne možemo mimoići. Primi-

tivni čovjek raspolaže unutarnjom zatvorenošću, koja kao da je izlivena iz jednog komada, dok se mi nalazimo u opasnosti da je izgubimo, njime vlada bezbrižnost i slobodno se odnosi prema odgovornosti, a mi smo to svojstvo u svakom slučaju izgubili. U dubljoj spoznaji života i svjesnom altruizmu moramo tražiti naknadu za to.

U ritmičkom kretanju, kroz razdoblja uspona i propasti, kultura korača naprijed, čas brže, čas polaganije. Poznavanje njene povijesti nužna je pretpostavka za svakoga, koji želi objasniti zakone razvitka — a i tu smo jedva dospjeli dalje od prvog početka. Na kraju moglo bi se postaviti pitanje, da li je dopuštena nada da ćemo jednom prodrijeti još dalje, do spoznaje cilja kulture; ali to je pitanje koje leži izvan zadatka nauke i spada u područje nazora na svijet.

SLIKA KULTURE

U RASTU, širenju i propasti života kulture ogleda se njeno kretanje; slika kulture, o kojoj ćemo sada govoriti, odražava njeno stanje. Svaka kultura — ako izuzmemo najniže o kojima smo upravo govorili — vezana je za određenu geografsku sredinu; no ta se rečenica ne može okrenuti, jer određena sredina uglavnom ne zahtijeva i određenu kulturu. Prirodni pomoćni izvori po pravilu su tako bogati i raznoliki, da se na raznovrsne načine mogu iskoristiti. Kad u sjevernoj i zapadnoj Aziji stanovnici oaza i Beduini žive zajedno, kad Pueblo Indijance, koji obrađuju zemlju, i lutajuće Apaše sretamo zajedno u New Mexiku i Arizoni, tome je sigurno razlog što se u tim predjelima radi o mješavini dvaju različitih tipova krajolika; na jednoj strani mjesta koja ili sama po sebi imaju dovoljno vlage, ili postoji mogućnost za umjetno navodnjavanje, a na drugoj pustinja i grmovita stepa. Nasuprot tome u području Konga možemo govoriti o zaista različitim oblicima kulture u istim sredinama. Ovdje se u tropskoj kišnoj šumi nalaze dobro građena sela plemenâ Bantu, okružena krčevinama gdje su posađene banane i poljima jama *(dioscorea)*, oraščićima, maniokom, itd.; ali u tamnim dubinama prašume kreću Pigmeji sa svojim lukovima i otrovnim strijelama u lov na različitu divljač, pri tom se zaustavljaju i grade jednostavne kolibe od lišća tamo, gdje su prilike za to najpovoljnije. U Ruandi i Urundi, gdje prašuma graniči s travnjacima, nalaze se još i stočarska plemena koja su zagospodarila ratarima.

Unutar svake pojedine kulture uvijek postoji stanovita ravnoteža, harmoničan odnos između pojedinih sastavnih dijelova, jer je to nužna pretpostavka njenog postojanja. Kad se ta ravnoteža pomakne, nastane napetost, koja teži propasti i ponekad dovodi do silovitih promjena. No harmonija nije potpuna; pridolaze nove crte kulture, koje treba prilagoditi cjelini; stare oslabljuju i umiru. Kultura je poput šume u kojoj rastu stabla svake dobi, prilagođena različitim uvjetima tla i svjetla. Zbog toga u svakoj kulturi nalazimo elemente čiji neorganski karakter odmah odaje njihovo strano porijeklo. Ja sam, na primjer, već prije spomenuo svetkovine darivanja kod Eskima Aljaske, koje se ne poklapaju s uobičajenim društvenim shvaćanjem Eskima i time jasno ukazuju da su morale biti uvezene izvana (str. 31). No ponekad novo već tako čvrsto raste s ostalom kulturom, da treba pažljivo promatrati, ako se želi otkriti njegov stvarni karakter. Susjedi Eskima na obali Tihog oceana, gotovo izumrli Indijanci Ejak na delti Copper Rivera[8], na isti su način podijeljeni u ženidbene klase, kao i njihovi moćni susjedi Indijanci plemena Tlingit i ta podjela duboko zadire u sve društvene odnose. Uza sve to o toj podjeli nema spomena ni u jednoj jedinoj legendi plemena Ejak i zbog toga je ona, nema sumnje, posuđena od Tlingita; usprkos njenom velikom značenju, ne može se reći da je potpuno uklopljena u kulturu.

Često sudar između misaonih svjetova dovodi do najčudnovatijih kompromisnih tvorevina. Odličan primjer te vrste nalazimo na sjeverozapadnoj obali Amerike, nešto južnije, kod plemena Kvakiutl, u Britanskoj Kolumbiji. Tamo, kao i kod drugih Indijanaca grupe Seliš, prvobitno je individualna valjanost bila temelj muškarčeva položaja u društvu, a srodstvo se računalo po muškoj liniji. To je pravilo međutim narušeno utjecajem sa sjevera: u socijalnom smislu tamo odlučuje imetak i položaj, koji se nasljeđuju po ženskoj liniji. Rezultat bijaše, da muškarac plemena Kvakiutl nasljeđuje titulu i prava svog tasta, s obavezom da je kasnije, naravno, prenese na sina ukoliko se rodi. Zato je važno pažljivo izabrati životnu drugaricu, i to po mogućnosti što češće novu. Zbog toga se brakovi često sklapaju samo *pro forma* — čak je dovoljno »oženiti« se rukom ili nogom nekog moćnog poglavice, ako taj nema kćeri, da bi se tako naslijedio njegov položaj.

Neorganski kao posuđenice u prvim stadijima, a inače sasvim drukčiji jesu prežici prijašnjih stanja, koje susrećemo u svakoj kulturi — relikti — kako bismo ih biološkim rječnikom mogli nazvati, *a survivals,* kako ih je označio Tylor, koji je prvi istaknuo njihovo veliko kulturnohistorijsko značenje. Time se ne misli

[8] Bakrena rijeka. (Op. D. Rihtman.)

na onu vrstu elemenata, koji su ostali u životu, iako su prastari, jer još uvijek odgovaraju svrsi. Zemljane kuće na Färöerima i Hebridima zadržavaju često djelomični izgled danskih kuća iz starijeg željeznog doba; ali čak ni starost od 2000 godina ne čini ih prežicima u pravom smislu. Pravi je prežitak neorganski. On je najčešće sasvim nerazumljiv sa stanovišta živuće kulture, ali toliko jasnije osvjetljava prošlost. Takav prežitak i ne mora biti naročito star. Preda mnom, na mom pisaćem stolu u danskom Nacionalnom muzeju, nalazi se velika kutija šibica, koju redovito nanovo napune čim se isprazni. Taj običaj potječe iz vremena, kad su se kancelarije osvjetljavale petrolejkama, i otada se sačuvao do danas. Dobro je poznat slučaj one danske seoske crkve, u kojoj su ljudi sve do u najnovije vrijeme sagibali glavu kad su prolazili pored nekog određenog mjesta. Prigodom restauriranja otkrivena je na zidu slika Djevice Marije, koja je za vrijeme reformacije bila premazana. Kod konzervativnih Rimljana i Engleza postoji velik broj prežitaka. Zašto su se sačuvali? Često samo zbog stare navike, ali mnogo puta i iz religioznih razloga. Zbog toga Židovi moraju vršiti obrezivanje nožem od kremena, i zbog toga se u selima na sjeveru Evrope mora »živa vatra« kad oboli stoka izvijati pomoću drveta trenjem i dubenjem (sl. 35). Često su vjerski prežici sačuvani kao simbol. Sumeransko-babilonsko božanstvo oluje, strahovit orao s glavom lava (sl. 95), pretvorio se tokom vremena kod Hetita u dvoglavog orla; oni su ga opet predali u nasljedstvo turskim Seldžucima. Križari su dvostrukog orla donijeli u Evropu, gdje je god. 1345. preuzet u njemački carski grb. Neki su prežici sačuvani u obliku igračaka. Koji dječak nije gađao lukom i strijelom?

Kulturnohistorijska etnologija pokazuje kako se kultura izgrađuje sloj po sloj, funkcionalistička vodi računa o tkanju nevidljivih niti, koje povezuju pojedine dijelove kulture i sačinjavaju njenu strukturu. Oba smjera zajedno uslovljavaju sliku cjeline, koja nam omogućava razlikovanje različitih tipova kulture. Više uopće ne nalazimo narode na tako niskom stupnju, da bi im slika kulture bila potpuno jedinstvena, narode bez prežitaka iz ranijih stanja, bez novijih posuđenica od stranaca i zbog toga posve harmonične u svojoj strukturi. Rasuta po cijeloj zemlji, izolirana u njenim najudaljenijim zakucima, skrivena u najgušćim i najneprohodnijim prašumama još uvijek se nalaze plemena, rastom malih ljudi, koja su blizu takvom stanju. To su Pigmeji centralne Afrike, Negrito na poluotoku Malaki, Andamanci i Filipinci, Vedda i druga indoaustralska plemena na Ceylonu i nekim otocima Indonezije, danas izumrli Tasmanci, zatim Botokudi i domoroci Ognjene Zemlje u Južnoj Americi itd.

Usporedba ovih posljednjih sa Sjeverozapadnim Indijancima, koji žive na suprotnom kraju Amerike u, otprilike, sličnim vanjskim uslovima, pokazuje začudnu razliku. Yamana, jedno pleme Ognjene Zemlje, koje je, uglavnom zahvaljujući dugogodišnjim proučavanjima patera Gusindea, bolje poznato od većine ostalih plemena na odgovarajućem stupnju, primjer je stvarno primitivne kulture, i to tako netaknute, kakvu je danas jedva još moguće naći. U surovim, vlažnim planinskim šumama nema divljači ni jestivih biljaka osim nekih gljiva i sl.; zbog toga se Indijanci hrane isključivo životinjama iz fjordova i tjesnaca, kuda plove na jednostavnim čamcima od kore. Njihovu svakodnevnu hranu sačinjavaju ribe, tuljani, morske ptice i ljušturaši, ali jelovnik je često oskudan. Oruđe za lov: koplje, harpuna i praćka, veoma je primitivno, kao i drugo oruđe, koje se uglavnom izrađuje od kosti i kamena (sl. 31). Nije im poznata sjekira ni vrška. Usprkos olujama i ledenim kišama, svakodnevna im se odjeća sastoji od malog komada krzna, a jednako tako slab zaklon protiv oluje pružaju čunjevite ili kupolaste kolibe, prekrivene granjem, komadima kore, tuljanovim krznima i koječim što se može za tu svrhu upotrijebiti. Obitelj je najviša društvena jedinica, poglavice su nepoznat pojam, a jedina sklonost prema društvu, koju možemo ubrojiti u kulturu Yamana, očituje se u ceremonijama koje se održavaju prilikom primanja mladića u red odraslih; nasuprot tome, niz drugih ceremonija, povezan s upotrebom jednostavnih maska, sigurno je posuđen od susjednog plemena Ona. Religija je isto tako primitivna; sastoji se od vjere u neko najviše biće i u mnoštvo podređenih duhova, koje vrač nadnaravnim sposobnostima s mukom drži na uzdi.

Sl. 31. Šiljci harpuna. Novi Zeland (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Drugi narodi, kao na primjer Bušmani južne Afrike i neka plemena centralne Australije, na prvi pogled ostavljaju isto tako dojam izvorne primitivnosti kao i domoroci Ognjene Zemlje. No pogledamo li tačnije lako otkrivamo u slici jamanske kulture pomjerenost, kakvu ćemo ovdje uzalud tražiti. Sjeverozapadni Bušmani dijele se u grupe s nasljednim poglavicama, koji posjeduju prilično sveobuhvatnu moć i poduzimaju velike zajedničke pothvate, kao što je hajka, spremanje zaliha i drugo, dok Australci ne tvore samo čvrsto organizirana plemena, već istovremeno posjeduju religiozno-društveni klasni sistem, s podjelom na totemske klanove i ženidbene grupe, kojih zamršen karakter može etnologu pribaviti mnogu sijedu vlas. Fritz Krause nazvao je ovu vrstu kulturâ sekundarno primitivnim,

polazeći od toga, da su prvotno bile razvijenije, ali su zbog nepovoljnih prilika — npr. zbog iseljavanja ili jer su otjerane u siromašnije krajeve spale na sadašnje stanje.

Ali sasvim je druge vrste obilježje u harmoničnoj slici kulture, koja je nastala jednostranim specijaliziranim razvojem. Ni u jednog naroda to se ne vidi jasnije nego u Eskima. Arktička priroda ugušila je u njima, tako reći, svaku klicu nekog razvijenijeg društvenog uređenja ili religije, ali je zato vrlo izoštrila, u svakodnevnoj borbi za materijalnu stranu života, njihovu dovitljivost. Eskimska lampa (sl. 19) jedan je od temelja njihova opstanka, ona jedina omogućava život na obali Ledenog mora, sjeverno od granice šume. Drugi je temelj lov na morske životinje, koji ih snabdijeva kako potrebnim gorivom tako i najvažnijom hranom, sa krznom za odjeću, žilama koje upotrebljavaju za šivanje kao konac, i kostima za proizvodnju oruđa. Lov iz kajaka na otvorenoj vodi, kao i hvatanje na ledu kod tuljanovih rupa za disanje, praktički su dovedeni do savršenstva, što se tiče metode i svrsishodnosti oruđa (sl. 37). Od hladnoće se brane odjećom, od koje gotovo i nema bolje, što se tiče topline i lakoće. Oskudicu drva nadomještaju sposobnošću da se snađu s pomoću sredstava koja postoje: kosti, morževe kljove, rožnata ploča iz kitovih usta itd. Čak se upotrebljava i snijeg: za gradnju stana.

Specijalizacija je jedan od putova koji vode od primitivnih kultura naviše. Drugi je, kao što smo prije vidjeli, posuđivanje izvana; ali slika kulture do koje on vodi pokazuje sasvim druga obilježja. Nalazimo ih, na primjer, kod Indijanaca Gran Chaca, udaljenog kraja u Južnoj Americi između Kordillera i rijeke Paraguay. Ravnice su ovdje na nekim mjestima otvoreni travnjaci, na drugima prekrivene su palmicima i grmljem, a u kišno vrijeme često se pretvaraju u prostrane močvare. Od odlučujuće je važnosti što je čitav taj kraj mnogo pristupačniji od npr. gustih, kišovitih šuma na području Amazone, i kako je Erland Nordenskiöld dokazao, te su okolnosti i u kulturi ostavile duboke tragove. Temelj kulture je sasvim jednostavan, jedva je nešto viši od stupnja na kome se nalaze domoroci Ognjene Zemlje, ako se samo uzmu u obzir bogatiji pomoćni izvori kojima raspolaže taj tropski ili polutropski kraj. Prema tome lov i ribolov ovdje su sjedinjeni s intenzivnim korištenjem divljeg biljnog svijeta, čije mnogobrojne vrste palma, mahunarki i bromeliazea služe kao hrana i kao tehničke sirovine. Uz to još dolaze utjecaji izvana, djelomično iz područja Amazone, djelomično iz stare peruanske kulture u planinama na zapadu. Možda su najvažniji strani sastavni dijelovi obrada zemlje i lončarstvo, iako nisu prešli početne

stadije. No ne može se ustanoviti s koje su strane ta kulturna obilježja stigla do plemena Chaca; poznato je samo da je uzgajanje manioke moralo biti uvedeno iz područja kišnih šuma. Isto vrijedi i za vrlo primitivnu vještinu tkanja. Poučno je vidjeti, što su ti Indijanci sigurno preuzeli od razvijenih planinskih naroda. Naime, ne može se dokazati da je bilo koji od tih elemenata neophodan i bitno važan za njihov način života; nasuprot tome nalazimo mnoge sitnice: različite vrste nakita, od pločica od puževih ljuštura i resa, do košulja bez rukava (koje u stvari služe i kao ukras i kao odjeća, sl. 36), nadalje različite vrste igara, neki muzički instrumenti (bubanj i svirala), neke finese pri izradbi marama i lonaca, itd. Većina tih elemenata kulture spada, više ili manje, pod pojam luksuza i uopće ne može biti govora o nekoj povezanoj cjelini, stvarnom kompleksu elemenata. To su mrvice sa stola bogata čovjeka, slučajne stvari, koje su siromašnim sinovima divlje zemlje upale u oči kod otmjenih planinskih naroda kojima su se divili i zbog čega su, prema svojim mogućnostima, pokušali da ih oponašaju.

Novu vrstu kulture susrećemo tamo gdje ne stojimo pred utjecajem razvijenijeg naroda na manje razvijen, nego nasuprot, gdje se radi o stvarnom miješanju dviju ravnopravnih kultura. Afrika je klasična zemlja takvih pojava. Prije je spomenuto da Crnci i Pigmeji žive zajedno u istom kraju. To je dovelo do čudnovatog uzajamnog odnosa, do neke vrste simbioze, slične onoj između mrava i lisnatih uši, ili između raka samca i vlasulje. Pigmeji redovito snabdijevaju ratare s divljači i za to dobivaju banane, šiljke za strijele i druge potrebne predmete.

Ali u ovom su slučaju obje strane sačuvale samostalnost i nije došlo do miješanja kultura, makar koliko su Pigmeji pod utjecajem svojih razvijenijih susjeda. Još je naprednijí odnos između ratara i stočara, koji poznajemo s više mjesta istočne Afrike kao i iz temeljitih istraživanja stanovništva Ugande Johna Roscoea. Tu je niz pastirskih plemena (Baganda, Bakitara, Banjankole itd.) zagospodario zemljom i osnovao neku vrstu feudalnog plemstva. Samo su oni imali pravo da drže rogatu stoku, a manji broj onih među njima, koji sami nisu imali stoke, čuvao je stada imućnih (sl. 38). Njihova je jedina hrana obično mlijeko, kiselo mlijeko, mlaćenica, maslac i meso vola, a gotovo jedini obrt štavljenje kože, koje se — uz čuvanje stoke i ratne pohode — smatra jedino dostojnim njihova društvena položaja. Kod Bakitara postoji deset pokrajinskih namjesnika i razni niži poglavice, koji svi pripadaju pastirskom plemstvu i odgovaraju za stoku svog područja. Namjesnici moraju svakodnevno donositi izvještaje kralju i zbog toga vladaju u svojim pokrajinama s pomoću zamjenika. Potčinjeno

stanovništvo, pleme Bahera, jesu seljaci, koji obrađuju zemlju vrlo naprednim metodama; oni, na primjer, znaju za umjetno navodnjavanje, kao i za gnojenje polja. Oni su i zanatlije pa za plemiće vrše kovačke poslove i snabdijevaju ih lončarskim proizvodima. Samo nekoliko slobodnih seljaka ima vlastite posjede; položaj ostalih najsličniji je položaju podložnih seljaka u prošlosti, no oni ipak nisu kmetovi, a još manje robovi. Preko naročitih činovnika mogao ih je kralj, mimo namjesnika, pozivati na kuluk. Sporove među seljacima rješavali su njihovi seoski poglavice, ali moglo se apelirati i na pokrajinske namjesnike. Zanimljivo je promatrati početak izjednačavanja između ta dva narodna elementa, proces koji je očito nalazio podrške kod vladara. Nije dolazilo samo do vjenčanja između siromašnih plemića i bogatih seoskih djevojaka, već je kralj imao pravo da dijeli feudalne posjede naročito zaslužnim muževima, makar oni i ne pripadali plemićkom staležu. U tome nema sumnje leži klica za sveobuhvatnije stvaranje države. Nije nevjerojatno da su najstarija carstva u historiji, kao Egipat, Sumer i Akkad, u sličnim okolnostima proizišla iz stapanja ratarskog i stočarskog stanovništva. Time nam ove istočnoafričke države otvaraju svojevrsne perspektive.

O unutarnjoj slici kulture ovisi naročito vanjsko obilježje neke kulture, koje američki etnolozi nazivaju obilježjima kulture, doslovce »obrascima kulture«, *patterns*, ili oblicima kulture (konfiguracije). Oni obilježavaju jednu kulturu u odnosu na drugu. Na osnovu snage koju čuva, a koja ispunjava svaku za život sposobnu kulturu, nastojat će da nove tvorevine, kao i posuđenice, uvijek uklopi u stari okvir. To se ne događa samo kod kulturnih naroda koji su svjesni svojih nacionalnih osobina, nego i kod svakog primitivnog naroda, ako ne iz drugog razloga, a ono zato, što razumijevanje za novo putuje često polaganije od samog novog, pa se ono zbog toga objašnjava domaćim pretpostavkama ili povezuje sa starim običajima. Samo jedan primjer: od Aljaske na sjeveru, sve do jednog pojasa daleko u Kaliforniji na jugu, lov na losose osnova je egzistencije Indijanaca. Vjeruju, da se riba zapravo dobrovoljno daje hvatati. Prva riba, koju ljeti uhvate, kad jata plivaju prema obali, mora se zbog toga pojesti uz naročite svečanosti a njene kosti treba baciti natrag u vodu, da bi se njena duša mogla ponovo roditi i da bi slijedeće godine došli novi lososi. Dok je ta predodžba zajednička većini plemena tog kraja, postoje značajne razlike u pojedinostima svečanosti, koje odgovaraju smjeru, kojim je kretao razvoj kultura na dotičnim mjestima. Proširila se o s n o v n a m i s a o, iskazivanja počasti svakodnevnoj hrani. Naprotiv o b l i k o v a n j e, izuzevši nekoliko zajedničkih crta, odvijalo se na različite načine.

Stari je Grundtvig govorio o »duhu naroda«; no moglo bi se govoriti i o »duhu« kulture — u stvarnosti se radi o dvije strane iste stvari. Ništa nije tako neopipljivo kao taj duh, i ni na jednom drugom području nema tako velike opasnosti da se izgubimo u površnom uopćavanju i praznoj igri riječi, kao kad pokušavamo taj duh uhvatiti u letu. A ipak se ne može mimoići činjenica da on postoji i da upravo on, više od bilo čega drugog, daje kulturi njenu osobitost. Jasno je da on stoji u najtjesnijem odnosu sa socijalnim i religioznim pojmovima vrijednosti dotične kulture. Uzmimo npr. demokraciju Prerijskih Indijanaca, u kojoj jednu uz drugu nalazimo mogućnost za svakoga da se istakne vlastitim podvizima i tako dođe do časti, i snažnu naklonost k mistici, koja razbija granice svakidašnjeg života i neposredno sjedinjuje čovjeka s najdubljim snagama života. A nasuprot tome: na jednoj strani plemena sjeverozapadne obale sa svojom ljubomorno zatvorenom plutokracijom, čije čitavo nastojanje teži da zabljesne okolinu provođenjem naslijeđenih svečanosti i da održi svoj tobožnji položaj izmjeničnim nagomilavanjem i bezobzirnim razaranjem vrijednosti — i na drugoj strani Pueblo Indijanci, trijezno društvo seljaka, koje obim nogama čvrsto stoji na zemlji, narod čiji rituali plodnosti nikada ne prelaze u orgije, čije smireno svećenstvo nema razumijevanja za ekstazu i divlje samoomamljivanje vračeva, ukratko čiji je smisao za zemlju u svakom slučaju našao pravu mjeru. Kako jedan jedini misaoni tok, koji se izražava u nekom mitu, može potpuno ovladati nekom kulturom, jasno vidimo na zapadnom Ceramu i kod Marindanima na Novoj Gvineji. Mit priča o jednom ili tri ženska božanstva, koja bivaju ubijena, ali koja dalje žive u obliku kokosove palme, mjeseca ili vladarice carstva mrtvih. To gledište tvori osnov čitavom ljudskom životu: posvećivanju mladeži, rasplođivanju, smrti, lovu na ljudske glave i kanibalizmu... sve se promatra u svjetlu mira i ponovo odražava događaje u njemu, koji se tako oblikuju u cjeloviti pogled na svijet.

Čitalac će možda reći da se ovdje radi o primitivnim kulturama. Vrijedi li to onda i za tri oblika kulture, koji — ne računajući ovdje našu modernu kulturu — dosežu najviši vrhunac do koga je čovječanstvo dospjelo: indijski, kineski i grčki? Indija! Žarka pustolovina, gdje slonovi na mjesečini trube i bogovi rastu u bezobličnost, mnogorukost i stravu (sl. 39), gdje život u tijesnom susjedstvu sa strahom od smrti razvija razuzdano obilje!

Kad je more naroda tamnoputih prastanovnika gotovo progutalo indoevropske useljenike — *ârya*, »plemenite«, kako su se sami nazivali — utonuli su njihovi jasni likovi bogova u mistiku

žrtvovanja. Vjeruje se da se u krutoj podjeli na kaste, koja je uzalud nastojala da podigne nepremostivu branu između pobjedničkih gospodara i potčinjenih, također vidi borba na život i smrt protiv ljudskih masa i vladajuće prirode, kao i u cjepidlačivom razmišljanju brahmana, koje je kult postepeno pretvorilo u magiju. Pomoću žrtve, kajanja i askeze može se postati nalik na bogove, čak ovladati njima i potčiniti ih svojoj volji. Život je samo strah i patnja, i on tetura amo-tamo između orgijskih ispada i potresnog mučenja sama sebe, a seljenjem duša lanac patnje nastavlja se u neizmjerno. Taj je lanac najzad raskinuo princ Siddhârta iz plemenitog plemena Šakja, koji je, sjedeći pod svetom smokvom, sagledao unutarnju povezanost toka svijeta i postao Buddhom, prosvijetljenim (sl. 40). U propovijedi u Benaresu on razvija svoju religiju, koja i nije religija, već filozofski sistem, to paradoksalno učenje koje, usprkos principijelnom bezboštvu, priznaje mnogo bogova, koje tvrdi da je seljenje duša stvarno, iako ne vjeruje u dušu i koje posvemašnje gašenje života smatra životnim ciljem. Djelo *(karma)* je veza u lancu opstanka i spasa nema u askezi, već samo u spoznaji istine, takvoj, kakva je izražena u »svetom osmorostrukom putu«: pravi nazor, prava odluka, prava riječ, pravo djelovanje, pravi način života, pravo nastojanje, pravo razmišljanje i pravo poniranje u sebe. Ako slijedimo taj put, prestat će, na kraju, sva želja, sva žeđ za životom, prijeći ćemo u *nirvanu*, i bit ćemo oslobođeni života poput svjetiljke koja se ugasila, jer nema više goriva. Buddha je obilježje indijskog, životu neprijateljskog pogleda na svijet, koga je doveo do krajnje konzekvence i u kojoj on sama sebe razara i preostaje samo još — praznina.

Dakle, indijski duh ne traži uzroke djelovanja, već njegove posljedice. Njegov je pogled upravljen prema naprijed. Nasuprot tome Kina gleda prema natrag i traži najviše ljudske ideale u prošlosti: snažna Kina, čija kultura već svojim opsegom i neizmjernom starošću izaziva poštovanje, toliko stara, kao da je egipatska kultura trajala sve do naših dana. Kina, rekao je jedan od njenih sinova, Lin Yutang, ne želi napredovati, ona želi živjeti, a to je naučila u tvrdim i suhim stepama sjevera, gdje je nastala njena kultura. Kineski naziv za kulturu, *čiao,* razvio se od riječi za djetinjski pijetet i ljubav (sl. 41). Temelj kulture je obitelj, ne individuum. Nepoznata je zakonska punoljetnost i mladić ne ženi suprugu, već »snahu«, jer autoritet roditelja traje dok oni žive. »Ako je otac još živ, poštuj njegovu volju; ako oca više nema, poštuj njegovo ponašanje; kroz tri godine ne promijeniti očev put, znači pokazati ljubav prema roditelju«, kaže Konfucije. Obitelj je uzor za seosku zajednicu, za cehove i udruženja trgovaca, i najzad u ne maloj mjeri za državu. Zbog toga se carstvo u mnogo

većoj mjeri poklapalo s kineskim karakterom negoli umjetno presađeni ideali njima strane republike; jer je car na isti način stajao na čelu države kao starješina na čelu obitelji. Taj je duh izrazio Konfucije u »pet odnosa«, kojima su ljudi povezani: odnos kneza prema podaniku, oca prema sinu, muškarca prema ženi, između braće i između prijatelja, pri čemu se prijatelji gledaju sa stanovišta »mogućih članova obitelji«. U obiteljskom životu Kina je razvila osjećaj povezanosti zbog zajedničkog porijekla s poštovanjem prema starini i prošlosti iza koje se ona skriva i koja u svojoj blagoj, ironičnoj strpljivosti i potpunim nedostatkom za društveni smisao ujedno tvori neslomljivu snagu i golemu slabost Kine.

I napokon Grčka, zemlja, čiji nam je duh najbliži, obilježena harmonijom između istraživanja bez predrasuda i — umjerenosti. Ovdje pogled nije bojažljivo upravljen prema budućnosti, a ni prošlosti, sadašnjost se ne pretvara u sliku minulog vremena. Grci su prvi učili da na ono što je preneseno iz prošlosti treba gledati tako, da se na osnovu racionalnog pitanja o odnosu uzroka i posljedica ustanove zakoni života. Grčka kultura vuče korijene u babilonskoj i egipatskoj; ali kada je odlučno prekinula sa svakim istočnjačkim načinom mišljenja, ona je prvi put postala ono što jeste. Tako je semitska »vladarica«, *Ba'alat,* i staroegejska božica grada Atene postala Atena Pallas simbol grčkog i naučnog doba.

3. POGLAVLJE

POČECI OBRTA

RAD I ORUĐE

RAD je zajednički nazivnik kulture. Pomoću rada, više ili manje usmjerenog prema postavljenom cilju, ostvaruje se napredak, i kako postepeno nastaju određeni načini rada, taloži se suma iskustava, koju obuhvaćamo imenom tehnika. I društveni i duhovni život imaju svoju tehniku; čak vrač, šaman, koji djeluje na osnovu poziva, koji dolazi od duhova, mora steći izobrazbu i proučiti tajne svoje struke, prije nego što može djelovati. Na području materijalne kulture u svim njenim nijansama tehnika dolazi najviše do izražaja, jer ona nosi tu stranu kulture, tehnika u užem smislu tvori temelj cijeloj ostaloj nadgradnji kulture.

Mogli bismo pomisliti da su, iako se tehnika mijenja od naroda do naroda, stvarne metode rada ipak općeljudske. No to ni u kojem slučaju nije tačno. Neki narodi nose terete na glavi, drugi na remenu, koji ide preko čela ili grudi, dok neki nose s pomoću obramenice preko ramena. Eskimi i Indijanci režu u smjeru prema sebi, a Evropljani od sebe. Eskimske žene šiju s desna na lijevo, a danske gospođe u suprotnom smjeru. Sličnu razliku nalazimo i kod položaja za odmaranje. Perzijanci čuče, Arapi sjede prekrštenih nogu, a Japanci na petama, podupirući koljena o zemlju, dok Niloti stoje na jednoj nozi naslonjeni na koplje. Kinezi, Papuanci i neki Crnci spavaju naslonivši potiljak na tvrdu klupicu, koja bi nama onemogućila svaki san.

U borbi za opstanak čovjek je pobijedio, neprestano svladavajući sile prirode i usavršavajući svoje oruđe. Opazio je majmuna kako razbija orah kamenom, a bananu obara štapom. Veliki je napredak čovjeka u tome, što on svoje oruđe proizvodi i čuva za budućnost. Da, zacijelo se, istražujući duhovne sposobnosti majmunâ, iznimno moglo primijetiti kako naročito inteligentan čimpanza ne samo da produžuje štap, sastavljajući ga od dva dijela, nego ga čak i šilji, da bi bolje pristajao. Ali to je najviše što će on učiniti i nikada se ne dešava da oruđe čuva za bu-

duću upotrebu. Ipak, prošlo je sigurno mnogo tisućljeća prije nego što su naši preci došli do toga. Nevolja gola najbolja škola. Vjerojatno je da je dovela do odlučnih preokreta oskudica materijala, koji bi odgovarao. Prije barem pola milijuna godina poznavao je pekinški čovjek upotrebu vatre i znao je izraditi oruđe od kvarca i pješčanika. On je već bio odijeljen dubokom provalijom od još primitivnijih, majmunima sličnih predaka; od ostataka vatre i kamenog oruđa u pećinama kod Ču-k'u-tjena vodi ravna linija do velikih elektrana i savršenih strojeva sadašnjice.

Čovjekov se rad temelji na samoodgoju. Ne treba sumnjati u to da je put napretka bio dug i uzan, i budući da smo danas često skloni da preziremo radne sposobnosti i poduhvate primitivnih naroda, moramo se sjetiti te činjenice. U usporedbi s »civiliziranim« narodima njihov je rad možda manje racionalan, ali zbog toga nije manje svjestan cilja — on je manje solidan u izradbi, ali nije manje temeljit. Često je u stvarnosti rad primitivnih naroda upravo zbog toga nerazmjerno velik, jer su im pomoćna sredstva nesavršena, metode često zamršene i vezane magijskim obzirima i napokon, jer umjetničko ukrašavanje oduzima nevjerojatno mnogo vremena. Energija koju primitivni narodi ulažu, kada se radi o lovu, svečanostima i plesu, jasno pokazuje, da, ako se uopće želi govoriti o razlici između njihovih i naših radnih sposobnosti, čisto tjelesni napori na njih ne djeluju tako zastrašujuće, koliko duhovna napetost za vrijeme nekog redovnog i jednoličnog rada. Zato je za njih karakteristično da čvrsti ritam, u kome pokreti postaju više ili manje automatski, igra tako veliku ulogu pri takvom poslu. To objašnjava postojanje nebrojenih radnih pjesama, koje susrećemo po cijelom svijetu i koje još i danas poznajemo kao *shanties* pomoraca. U muzeju u Louvreu čuva se mala arhaičko-grčka grupa od terakote, koja pokazuje četiri žene zaposlene miješenjem kruha, dok peta osoba svira frulu. To posve odgovara onome što neki stari španjolski istraživač priča o Pueblo Indijancima, čije su žene uz ritmičku pjesmu mljele žito, dok je neki muškarac sjedio kraj vrata i pratio svirkom frule. Francuzi su u svojim afričkim kolonijama s mnogo uspjeha zabavljali radnike pri gradnji željeznice, najmivši domorodačke svirače, a mnoge su američke crnačke pjesme nastale u doba ropstva za vrijeme rada na pamučnim poljima. H. F. Feilberg objavio je pjesmu, koja je 1880. bila uobičajena na Samsöu, kad se pri gradnji bunara iskapala zemlja i pijesak:

Tuda je išao jedan,
hura za jednoga,
jedan je išao tuda,

doći će ih još više,
uzdigni jednoga pjesmom,
jer do stotinu je dugo.

Zatim se nastavlja: »tuda su išla dvojica«, »tuda su išla trojica«, sve do dvadeset. Nakon toga se pjevala jedna naročita kitica i popila rakija ili gutljaj piva. Poslije toga pjesma se nastavljala obrnutim redoslijedom itd.

Utjecaj geografske sredine na tehniku očituje se prije svega u sirovinama kojima se raspolaže. Ne dešava se, naravno, slučajno da polarni narodi daju prednost krznu i kostima, dok se u Kongu, Oceaniji i području Amazone gotovo sve što je potrebno uzima iz biljnog carstva. Iz međusobnog djelovanja geografskih i kulturnohistorijskih faktora nastaju specijalizirana područja u kojima čas jedna čas druga sirovina obilježava čitavu materijalnu kulturu. Upotreba pusta isto je tako karakteristična za nomade centralne Azije, kao pletenine palmina lika za Kongo, a svila za Kinu; brezina kora je u sjevernom crnogoričnom šumskom pojasu jednako omiljela kao bambus i rotang u Indoneziji. Ljubav prema određenim materijalima, koja je uslovljena geografski, može čak poprimiti religiozni karakter. Indijanci plemena Naskapi na Labradoru naročito vole upotrebljavati oruđe od sobovih kosti i rogova, jer osjećaju religioznu dužnost da iskoriste u što većoj mjeri sve što potječe od lova na sobove. Naravno, stvarna je povezanost u tome što je primjena bila prvotno, a tek je kasnije pronađeno i religiozno značenje. No ne smije se potcijeniti, a još manje zaboraviti historijska strana tehnike. Kulturnohistorijski, a ne geografski razlozi djelovali su da su crnačka plemena istočne Afrike u tako velikoj mjeri zadržala starinsku odjeću od kože, isto tako kao što je iz kulturnohistorijskih razloga upotreba željeza bila prvotno ograničena na Stari svijet.

Kao što je već rečeno, tehniku obilježava, u najširem smislu te riječi, gospodstvo nad prirodnim silama i otkriće oruđa. Mi smo za posljednjih stotinu i pedeset godina učinili golem korak prema cilju da zavladamo prirodom; paru, elektricitet i kemijske snage uzeo je čovjek u svoju službu i još se ne može predvidjeti što će donijeti budućnost. No ni ulog prošlosti nije manji i samo činjenica, da smo kroz tisućljeća rasli s njenim rezultatima može biti olakotnom okolnošću što smo skloni da previdimo njenu veličinu. Početak korištenja snaga vode i vjetra skriven je u sivom starom vijeku, a isto je tako star, ako ne i stariji, doprinos domaćih životinja povećanju čovjekove snage. Konj koji na svojim leđima nosi jahača i pas koji za lovca nalazi divljač i prestiže je

vrše posao koji čovjek sam nije mogao obaviti. Među prvotne kulturne tvorevine vjerojatno spada korištenje snage elasticiteta, na kojoj se temelji luk i nebrojene zamke, i posljednja, ali ne najmanja, vatra, bez koje je i najskromniji početak kulture nezamisliv.

Zajedno s ovladavanjem prirodnim silama usavršavalo se oruđe. Ovdje se ne radi o povećavanju snage, već o uštedi snage. Jer što je oruđe? Bit ćemo možda najbliži istini ako ga nazovemo projekcijom čovjekovih organa, projekcijom, koja nam omogućava da izvedemo nešto što bi inače bilo nemoguće, ili barem povezano s teškoćama. Tako u čekiću možemo vidjeti projekciju ruke sa stisnutom šakom, a u žlici projekciju pružene i malo skupljene ruke. Tako gledano oruđe u stvari nije ništa drugo do izraz za sposobnost čovjekova duhovnog prilagođavanja. Mi ne posjedujemo brzinu konja, ne znamo plivati poput tuljana i nemamo snage tigra; ali tamo gdje životinje trebaju zube, pandže i rogove, čovjek traži pomoć u oružju; kad se medvjed debelim krznom štiti od hladnoće, Eskim se uvija u toplu odjeću; ako rajska ptica sjajnim i šarenim perjem želi zatraviti ženku, Papuanac ne samo da kroz nos provlači štapić i oko vrata stavlja ogrlicu od životinjskih zubi, već i ptici oduzima njen ukras, koji joj s pravom pripada. Upravo s obzirom na činjenicu da čovjekova sposobnost prilagođavanja leži u duševnom životu, čak i najjednostranije specijaliziran primitivni narod neizmjerno je bolje opremljen od najsvestranije uvježbane životinje.

Svugdje u prirodi nalazimo više-manje jasne uzore za ljudsko oruđe. Oštri iver kremena naravno nije najbolji nož, ali se ipak može upotrijebiti i najstariji noževi, vjerojatno, često ne bijahu ništa drugo. Čvor korijena može služiti i kao kijača, a trn se može upotrijebiti i kao igla. Često i kod primitivnih naroda nalazimo svakodnevno oruđe, koje je naprosto uzeto iz zaliha prirode ili tek samo najpovršnije obrađeno. Indijanci Gran Chaca u Južnoj Americi npr. umjesto noža upotrebljavaju donju vilicu oštrozubih riba piranja *(Serrasalmo)* a za struganje običnu školjku; igla im je običan dugačak trn, a komad jelenjeg roga ili kosti zašiljene na vrhu služi im kao šilo (sl. 42). I visoko na ljestvici kulture možemo također naći takve prirodne uzore; opasno indijsko oružje, kojim se hvata i razdire neprijatelj, ima oblik niza tigrovih kandži.

Oruđe primitivnih naroda uglavnom se dijeli na pet glavnih skupina. Neke sprave imaju oštrice i udešene su za rezanje, cijepanje ili piljenje. Djelovanje je ovdje linearno. Druge imaju plošno djelovanje kao strugači kojima moramo pribrojiti turpije, oruđa za poliranje i dr. Treća skupina djeluje difuzno — udarcem, pri-

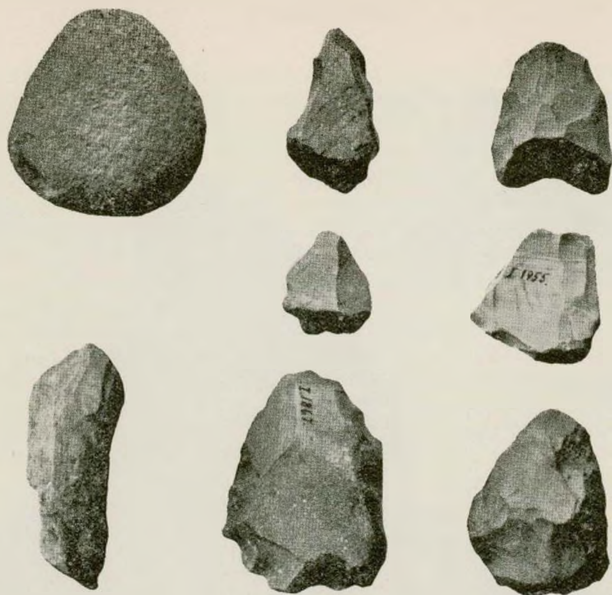
tiskom ili mljevenjem, kao čekići, maljevi za obradu kremena, mlinsko kamenje itd. Četvrta obuhvaća sve vrste oruđa, kojima se bode ili buši (djelovanje u tački). U petu skupinu spadaju različita pomoćna sredstva za pridržavanje ili povezivanje (klliješta, čavli, tutkalo, itd.). Pođemo li od metodâ rada umjesto od djelovanja oruđa možemo razlikovati sprave, koje se kod rada pritišću o materijal (npr. nož, strugač, svrdlo), sprave koje su udešene za udarac i sječenje (npr. sjekire, čekići, i dr.) i sprave koje sjedinjuju oba postupka, ali koje su u primitivnih naroda vrlo rijetke (npr. čekić i dlijeto). Lako se može zaključiti da se u stvari po istom principu mogu podijeliti i lovačke sprave i oružje.

Iako su oruđa primitivnih naroda uvijek svrsishodna,[1] to je tek prvi korak na putu prema uštedi snage i vremena. Moramo se vratiti do starih kulturnih naroda Azije, da nađemo uređaje, koji donekle opravdavaju naziv strojevi — mlinovi, drobilice, točkovi za navodnjavanje i slično. To se dešava zbog toga što primitivni narodi primjenjuju samo najjednostavnije mehaničke principe. Kosina i poluga proširene su u raznim oblicima po čitavoj zemlji i potječu od najstarijih vremena; posljedica sasvim svjesnog korištenja tog principa mora da je podizanje dolmena i grobova s kamenim hodnikom iz kamenog doba. Točak je, naprotiv, mnogo mlađi i prvotno je ograničen na pojas, koji se prostire poprijeko kroz Stari svijet, od istočne Azije do područja oko Sredozemnog mora; njegovo je otkriće vjerojatno povezano s kolima pa ćemo kasnije o tome govoriti (str. 221 i sl.). Eskimi kraj Beringova puta upotrebljavaju neku vrstu jednostavnog kolotura za izvlačenje ubijenih morževa na obalu: oni izrežu dvije trake na žilavoj životinjskoj koži i tu podvuku čvrst remen, s jedne strane, a s druge ga strane oviju oko para u zemlju zabijenih štapova. Ni izdaleka nije poznato u kolikoj je mjeri to njihov vlastiti izum. Nasuprot tome dokazano je da je besmisleno misliti da su Eskimi samostalno pronašli zavrtanj; šiljci strelicâ sa zavrtnjem, straga, koje poznajemo s Grönlanda i Aljaske, potječu iz razmjerno novijeg vremena i nastali su, nema sumnje, utjecajem izvana. Zavrtanj je, u stvari, otkriven tek u II stoljeću pr. n. e. u Aleksandriji.

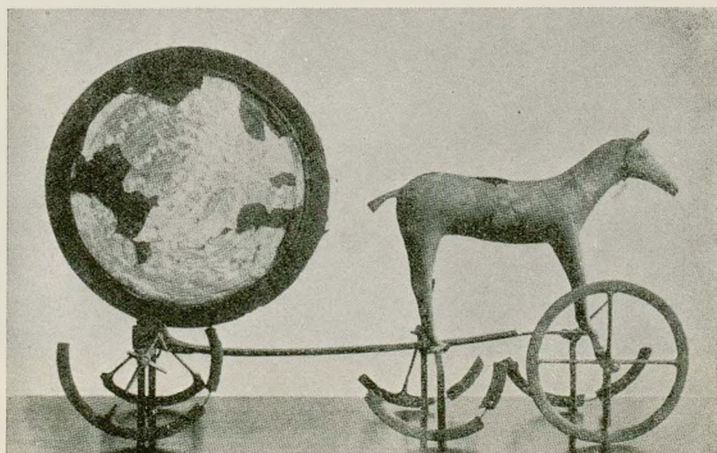
Tehnika je vjerojatno najmaterijalnija strana ljudske kulture i zbog toga ništa jasnije od činjenice, da nije samo društveni — već i duhovni život u mnogočemu usko povezan s tehnikom, čak s tehnikom u njenom najužem smislu, te pokazuje, kako su svi

---

[1] Zanimljiv pokušaj da se djelovanje oruđa matematski izračuna učinio je Leroi-Gourhan. Budućnost će pokazati jesu li njegove formule praktično primjenljive.

Sl. 32. Tasmansko kameno oruđe jednako je jednostavno kao i ono što se u kameno doba izrađivalo u Evropi (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 33. Sunčana kola iz močvare Trundholm, Odsherred, oko god. 1000. pr. n. e. (Nacionalni muzej, Kopenhagen, po M. B. Mackeprangu).

Sl. 34. Ruševine hrama starije kulture Maja — tropsko raslinstvo ih gotovo zakriva. Tikal, Guatemala (po Maleru).

dijelovi kulture isprepleteni. Čitavo gospodarstvo s metodama, podjelom rada, pitanjima proizvodnje i raspodjele, proizlazi iz povezanosti između tehnike i društvenih prilika. S obzirom na podjelu na staleže i kaste obrt neposredno utječe na izgradnju društva. Osim toga postoje mnogobrojna magijska pravila o ponašanju, na koja treba paziti za vrijeme rada. Veliki i važni pothvati, kao što su: dobivanje i kovanje željeza u Africi i gradnja čamaca u Oceaniji, zahtijevaju, ako želimo postići uspjeh, savjesno poštovanje najraznolikijih zakona; zapravo, može se reći da je sva magija u biti duhovna tehnika, smjernica, koja se slijedi kad materijalna tehnika nije dostatna. U drugim prilikama, na primjer kod smrtnog slučaja, zabranjeni su stanoviti poslovi, da zajednicu ne bi snašla kojekakva nesreća. Napokon, i umjetnost je, zapravo, profinjeni oblik tehnike, pri čemu duhovni sadržaj potpuno zasjenjuje materijalni. Za sve to naći ćemo kasnije dovoljan broj primjera.

VATRA

VLAST nad vatrom je ugaoni kamen svake kulture — »pripitomljavanje vatre«, izreka je koja sasvim odgovara. Ako treba imenovati ono otkriće, koje je imalo najdalekosežnije posljedice i koje je uzrokovalo najveće promjene u životu čovječanstva, onda je to, nema sumnje, otkriće vatre. Bez toga, naime, ne bismo izgubili samo umijeće kuhanja. I područje zemlje, koje se može nastaniti, bilo bi manje. Veliki dijelovi zemlje, prije svega, naravno, polarni, bez vatre ne bi mogli biti nastanjeni, zbog topline i svjetla, jer nema čovjeka, koji bi u polarnoj noći mogao izdržati tjedne ili čak mjesece bez svjetla. K tome pridolaze i svi tehnički napreci, koji zavise od vatre. Ona uslovljuje lončarstvo i svako dobivanje i taljenje metala, bez nje živjeli bismo u najsurovijem kamenom dobu. Neka plemena tjeraju divljač prema lovcima upalivši vegetaciju. I najstarije ratarstvo ne možemo zamisliti bez vatre, jer nitko ne bi bio mogao krčiti šumske predjele, koji su bili potrebni kao obradive površine. Također nema sumnje da je svjetlonosna i toplotonosna, istovremeno milostiva i strašna vatra, na nekim mjestima bila jedna od najstarijih snaga, koju je čovjek poštovao kao božanstvo. Vatra je sveta i zbog toga je svatko ne može posjedovati. U Bušmana ona pripada, iako formalno, poglavici horde. Samo je on smije upaliti, a ostali moraju od njega uzeti vatru. Ako se dogodi, da se vatra ugasi kad poglavica nije prisutan, tada se vatra mora posuditi od susjednog po-

glavice. No čim se glavar horde vrati valja »tuđu« vatru ugasiti, pri čemu on sam pali novu. Cijeli klasični stari vijek poštovao je svetost ognjišta, a i danas Parsi u Indiji zadržali su staro iransko poštovanje vatre. Sveta svojstva vatre prepoznajemo i u »živoj vatrici« koju u Evropi i Africi pale kad je stoka bolesna, i to — uz pomoć starinskih pomoćnih sredstava (sl. 35). Uz to po cijeloj zemlji susrećemo običaj da se za vrijeme stanovitih velikih svečanosti gasi stara i pali nova vatra. Ako vatra sama nije božanstvo, ona je barem božanskog porijekla. Junak, koji je ukrao vatru i donio je čovječanstvu, nadaleko je poznata legendarna ličnost.

Daleko u prošlosti, sve dokle možemo slijediti put pračovjeka, susrećemo i poznavanje vatre. Bilo je spomenuto da je već pekinški čovjek znao cijeniti vatru i koristiti se njenim svojstvima. No jedno je poznavati vatru i njenu upotrebu, a drugo znati je sam proizvesti. Gotovo je sasvim dokazano da su praljudi znali upotrebljavati vatru davno prije nego što su naučili da je sami upale. Ima više mogućnosti kako se vatra mogla naći: udar groma, prirodno nastali šumski požari, vulkanske erupcije itd. Vatra je po svom porijeklu sigurno »domaća životinja koja nam je pritrčala«, kako se izrazio njemački istraživač Karl von den Steinen.

Kako i kada je čovjek naučio proizvoditi vatru? Da su je poznavali već u mlađem razdoblju paleolita, dakle u posljednjem dijelu ledenog doba, može se jasno zaključiti na osnovu nalaza. U starijem paleolitu čovjek možda nije došao do toga — svakako, nekoliko je istraživača izrazilo pretpostavku da je neizmjerno polagan napredak kulture u tom vremenskom razdoblju u vezi s nesposobnošću da se proizvede vatra. Danas su poznata samo dva plemena koja ne znaju zapaliti vatru; to su Negrito na Andamanima u Bengalskom zaljevu i Pigmeji — Bambuti u prašumi na granici Konga i Tanganjike. Također nije isključeno da su oni to umijeće ranije poznavali i da je kasnije naprosto zaboravljeno. To je lako moguće, jer svi primitivni narodi više vole da vatru održe, umjesto da je uvijek nanovo pale. Oni još i danas na putovanjima nose sa sobom žar. A kad su Grci starog vijeka pri osnivanju kolonija nosili sa sobom svetu vatru rodnog grada, radilo se jednostavno o prastaroj navici, koja je uslijed časnog porijekla dobila religiozno posvećenje. Sve do danas čuvali su grčki seljaci žar u stabljikama neke velike štitaste biljke, kako je to već poznato iz starovjekovne legende o Prometeju.

Teže od pitanja *kada* je pitanje *kako*. Ako ne želimo naprosto nagađati, nema drugog puta već da promotrimo kako to rade današnji primitivni narodi. Čudnovata je mala sprava »vatrena

sisaljka« (vatrena kutija, sl. 44), koja se sastoji od malene drvene posude i uloška, koji u nju sasvim pristaje. Brzim udarcem po ulošku zrak se u posudi tako zbije, da se pri tom razvije toplina dovoljna da zapali stijenj na dnu posude. Vatrena se sisaljka upotrebljava u Stražnjoj Indiji i Indoneziji. Zagonetka je, kako je nastala; no ona je nema sumnje neovisna od sasvim sličnog izuma koji je učinjen u prvom desetljeću XIX stoljeća u Evropi. Sigurno je ipak da vatrena sisaljka nema veze s prvom primjenom vatre.

Općenitija i sigurno mnogo starija su kamena kresiva, koja se sastoje od komada kremena i jednog ili dva komada pirita. Lako se može razumjeti da je neki narod kamenog doba otkrio, da iskre vrcaju iz kamena. Zbog toga je čudno što ta vrsta kresiva nije rasprostranjenija no što to pokazuju činjenice. Kresivo upotrebljavaju — ili su upotrebljavali — dio Eskima i kanadskih Indijanaca, a inače se javlja samo rijetko u Sjevernoj Americi i Meksiku; u Južnoj Americi poznaju ga isključivo na Ognjenoj Zemlji. Krajem ledenog doba nalazimo ga u Evropi, a tu je već odavno, kao i u sjevernoj i centralnoj Aziji, zamijenjeno kremenom s čelikom. Zanimljiva vrsta tog kresiva javlja se u Indoneziji, gdje se vatra pali pomoću krhotina lonca i komadića bambusa; bambusova trska sadrži, kako je poznato, mnogo sumpora.

Nadalje veoma su rasprostranjena razna kresiva od drveta. Tu plamen nastaje uslijed topline trenja pri piljenju, trljanju ili bušenju. Ti postupci, koji na papiru izgledaju prilično zamršeni, u stvarnosti nisu takvi, a uvježbana ruka u vremenu od jedne minute može proizvesti žar, koji se uz oprezno puhanje i prikladnu gubu ili stijenj može rasplamsati. Vatrena pila sastoji se od dva komada zasječena bambusa, ili od jednog komada bambusa i komada rotanga, pri čemu se jednim komadom »pili« po poprečnoj brazdi drugoga koji služi kao podloga. Nju nalazimo u razmjerno ograničenom područj*u*, koje se prostire preko dijelova Indije, Indonezije, Nove Gvineje i Australije, i jedva da spada u najstarija ognjila. Vatreno brazdilo imali su već izumrli Tasmanci, a uz to je bilo vrlo rasprostranjeno po otocima Tihog oceana. Poznato je i kod različitih nerazvijenih plemena poluotoka Malake i Indije, a javlja se ponegdje u sjevernoj Africi, odakle je, vjerojatno, prema jugu, preko Sudana prodrlo u Kongo. Sve do danas možemo ga naći i u nekim udaljenim krajevima Evrope, gdje ga upotrebljavaju kod izvijanja »žive vatre«. Postupak je slijedeći: kolcem od tvrdog drveta »brazdi« se amotamo po dužinskoj brazdi nešto mekše podloge. U principu su naše šibice samo vatreno brazdilo usavršeno kemijskim putem. Najzad, vatreno se svrdlo pojavljuje u svim krajevima zemlje,

često zajedno s ostalim kresivima. U najjednostavnijem obliku ono se upotrebljava tako, da se drveno svrdlo vrti između dlanova, a ta se vrtnja može pojačati na razne načine, tako da se svrdlo okreće pomoću remena ili luka. Tako rade Eskimi i razna plemena u Sjevernoj Americi i sjevernoj Aziji. I sveto vatreno svrdlo Indijanaca vrti se uz pomoć remena (sl. 44).

Teško je sigurno odrediti, da li je starije vatreno svrdlo ili vatreno brazdilo. Vatreno se brazdilo očito javlja kod naroda na veoma niskom stupnju, ali zato je vatreno svrdlo mnogo rasprostranjenije. Uostalom, u oba slučaja problem je isti. Zagonetno je, kako se primitivni mozak sjetio da toplinu trenja spoji s vatrom i to je pitanje uzrokovalo mnoga razmišljanja i odgovarajući broj knjiških mudrosti. Nagađalo se da je neki pragenije opazio kako se nekoliko suhih grana, bičevanih olujom, na kraju zapalilo. Ne znam da li je netko stvarno promatrao kako na taj način nastaje vatra, iako tvrde da se to događa u džunglama Indije; u svakom slučaju teško je objasniti kako je došlo do toga, da se to bičevanje zamijeni trljanjem ili bušenjem. Još maštovitije glave izrazile su mišljenje da su svećenici Sunca jednom načinili sliku božanskog nebeskog tijela u obliku drvene ploče, koju su onda s toliko svete istrajnosti vrtili oko njene osi, da se napokon upalila. Nezavisno od toga činjenica, da se u slučaju vatrenog svrdla vrti kolac, koji odgovara osi, a ne ploča, dovoljna je da se utvrdi kako je vatreno svrdlo sigurno mnogo tisuća godina starije od poštovanja Sunca i svećenika Sunca. Još je uvijek najvjerojatnija hipoteza Karla von den Steinena. Ona izvire iz činjenice, da je pilovina, koja otpada kod bušenja ili trenja, izvanredno sredstvo da se na putovanjima sačuva vatra. »Tko su bili ti veliki prageniji, koji su pronašli kako da sami upale vatru?« pita on. »Bijaše to nekoliko siromašaka u mokroj šumi čija se guba gasila, a oni tog trena nisu imali pri ruci ni školjaka, ni životinjske zube, ni krhotine od kamena.« Prisiljeni nuždom pokušavali su bušenjem i trljanjem drva o drvo — i kao sporedni produkt svoje marljivosti, dobili su skupocjeni dar vatre. I to je, razumljivo, samo pretpostavka, ali ona ipak ima tu prednost da nosi biljeg stanovite vjerodostojnosti; a jedva da se više i može tražiti od događaja kao što je otkriće kresiva, koji se zbio tako davno.

OBRAĐIVAČ KAMENA

POZNATA je podjela prethistorije na kameno, brončano i željezno doba, čiji nazivi označavaju najvažnije sirovine za sječiva dotičnog razdoblja. Ta je podjela naslućena već u starom vijeku; i Hesiod je sačuvao sjećanje na vrijeme u kom se nije poznavalo »crnkasto željezo«. Lukrecije se o tome izjašnjava sasvim otvoreno i nedvosmisleno:

Kasnije je čovjek otkrio snage željeza i bakra;
ali upotrebu bakra otkrio je najprije,
bakar je orao oranice i probudio
oluje rata . . .

Klasična se tradicija održala kroz stoljeća, a naročito je prije spomenuti francuski historičar A. Y. Goguet na to gledao gotovo jednako kao i mi; ali tek je C. J. Thomsen, stvarni stvaralac »Staronordijskog muzeja« i osnivač Etnografskog muzeja u Kopenhagenu, osigurao konačnu pobjedu takvom shvaćanju i što je najvažnije, dao je svojim promatranjima u malenom anonimnom djelu »Vodič nordijske nauke o starom vijeku« (1836) naučni dokaz njegove ispravnosti. Nama je danas, naravno, jasno, da se ovaj redoslijed ne može svuda jednako primijeniti. U sjevernoj Aziji, u Japanu i najvećem dijelu Afrike južno od Sahare, čini se da je učinjen direktni skok iz kamenog doba u željezno doba i obratno, postoje područja kao Egipat, Mezopotamija i Peru, gdje s pravom možemo neku vrstu bakrenog doba umetnuti između kamenog i stvarnog brončanog doba. U naročitim prilikama, koje nalazimo na riječnim nizinama Južne Amerike, gdje u prirodi uopće nema kamena, jedva da se i može govoriti o kamenom dobu u pravom smislu te riječi. Ali djelomično je istinito, da je svugdje u svijetu prije upotrebe metala postojalo vrijeme kad su se sječiva izrađivala jedino od kamena, školjki, kosti i dr. (sl. 43).

Sve vrste kamena nisu jednako podesne za upotrebu i sve vrste ne zahtijevaju istu obradu. Najbolji je kremen i zbog toga, što ga je u našim krajevima bilo u izobilju, doseglo je naše[2] kameno doba nedostižnu visinu. Ali i drugi silikati, kao kalcedon, jaspis i običan kvarc, mogu se upotrijebiti. Svi se odlikuju time, što se ne mogu ravno kalati; kako su osim toga vrlo krhki, pucaju »školjkastim« lomom i stvaraju poput noža oštre bridove. Obsidijan, poznato crno vulkansko staklo, ima ista izvanredna svojstva i bijaše, na primjer u starom Meksiku, veoma omiljeo materijal. Usput rečeno, isti je slučaj s današnjim staklom za boce (sl. 47)

[2] Dansko. (Op. prev.)

i porcelanom i zbog toga je bilo vrlo teško održati prve telegrafske linije u Australiji, jer su domoroci izolatore jednostavno krali, da bi od njih pravili šiljke za koplja.

Mnogo su manje prikladne vrste kamenja kao što je granit, dijabaz, porfir, pješčanik i vapnenac. Usporedba između kremenih sjekira danske kulture Ertöbelle i norveških sjekira tipa Nöstvet iz istog vremena, dovoljno pokazuje razliku upotrebljivosti ovih dvaju materijala. Te se vrste kamenja moraju obrađivati drugim metodama — tačkastim kresanjem i brušenjem — ali i time se, naravno, mogu postići izvanredni rezultati. Isto to vrijedi i za tvrdi i žilavi jadeit koji je svugdje na zemlji veoma tražen i bio rado predmet trgovine. Svojstva škriljevca u mnogočem su slična svojstvima kostiju i rogova i zato nije slučajno što su predmeti od škriljevca naročito česti u arktičkom kulturnom pojasu, gdje životinjske sirovine zauzimaju tako izvanredno mjesto. I na kraju, steatit, neka vrsta talka, koji upotrebljavaju Eskimi i Indijanci i koji je tako mekan, da se može rezati gotovo jednako kao i drvo.

Ustanovljeno je na osnovu promatranja, da kod najnižih primitivnih plemena kamen igra razmjerno podređenu ulogu i time je potkrijepljena pretpostavka da je vremenu, u kome se kamen počeo obrađivati, prethodilo »drveno doba«, kada se upotrebljavavao kamen u njegovu gotovo prirodnom obliku: slučajno sakupljen šljunak odgovarajućih oblika, ili iveri nastali razbijanjem nekog većeg kamena. Treba pri tom spomenuti da se lako može steći pogrešan dojam o primjeni kamenog oruđa kod danas postojećih »pranaroda«, jer je većina od njih putem razmjene s naprednijim susjedima ili na neki drugi način već odavno dobila željezno oruđe. To vrijedi za Pigmeje (sl. 45) i pleme Vedda na Ceylonu, Yumbre (Phi Tong Luang) u Stražnjoj Indiji i Indonezijske Negrito. Iznimka su Tasmanci i upravo su oni imali razmjerno razvijenu industriju kamena. S druge je strane sigurno da se slučajno oblikovano kamenje stvarno upotrebljavalo i to kroz čitavo kameno doba. To pokazuju nevjerojatne količine kamenih otpadaka u prethistorijskim prebivalištima i što se više vraćamo u prošlost, to ih više nalazimo, sve dok ne dospijemo do vremena u kome su se jedino oni upotrebljavali.

To nas dovodi do takozvanog problema eolita, o kome su mišljenja još uvijek podijeljena. U talozima iz tercijara, koji su, dakle, stariji od ledenog doba, nađene su goleme količine kamenja, koje je čitav niz smionih istraživača tumačio kao dokaze o djelovanju praljudi; poetskim imenom zovemo ih eolitima, tj., »kamenjem jutarnjeg rumenila«. Među ostalim takva su nalazišta pronađena u cijeloj Zapadnoj Evropi, od Portugala i Španije, sve do Engleske. Neka od njih potječu čak iz najstarijeg i srednjeg doba ter-

cijara i stara su dvadeset ili trideset milijuna godina. Već to pobuđuje sumnju, jer je sasvim nevjerojatno, da su ljudska bića živjela već tako rano, u tako davnom periodu. Uz to treba spomenuti da su ti eoliti gotovo odviše dobri, a da bi mogli biti pravi. Oni nemaju grubih oblika, koje bismo očekivali ako ih je obrađivala nevješta ruka i kakve kasnije, u vezi s pekinškim pračovjekom, stvarno nalazimo, već naprotiv, u njih su pravilne oštrice i na izgled brižno oblikovani šiljci.

No nauka, razumije se, uvijek mora biti spremna da se povinuje činjenicama, makar koliko one malo pristajale u stare, ustaljene teorije. Iako teško možemo objasniti oruđe tako visoke starosti i tako dobre izradbe, ipak bismo ga morali prihvatiti kao činjenicu, ako se to stvarno ne bi moglo razjasniti na neki drugi način. A ovdje se radi upravo o tome. Raspolažemo čitavim nizom nepobitnih podataka, koji dokazuju da najvarljivije paralele sa stanovitim jednostavnim kremenim oruđem mogu nastati na posve prirodan način, pritiskom ili pomakom u slojevima zemlje. U tvornicama cementa, gdje se kreda miješa s glinom, često se dešava da slučajno komadi kremena zajedno s kredom dospiju u mlin, tamo budu zdrobljeni i smrvljeni, tako da se nakon obrade jedva mogu razlikovati od eolita. Zbog toga se vrlo lako može pretpostaviti da su eoliti nastali u vrtlozima struja ili na sličnim mjestima; brzina okretanja u cementnom mlinu, tačno odgovara brzini strujanja u rijeci, kao što je na primjer Rhona, kad je njen vodostaj visok. U naročitim okolnostima i udaranje valova o obalu može djelovati na sličan način. Zato ima dovoljno mogućnosti da se objasne eoliti iz starijeg tercijara, a da se i ne pribjegne tumačenju kako su ih izradila neka razumska bića.

No čim dospijemo do posljednjeg razdoblja tercijara, stvar izgleda malo drukčije. Barem u posljednjoj epohi, takozvanom pliocenu, ne treba olako odbaciti mogućnost, da se mogu naći pravi, tj. umjetno načinjeni eoliti. Zapravo gotovo bi se moglo reći, da ih mora biti. To se pitanje, dakle, ne odnosi toliko na njihovo postojanje, koliko na mogućnost da ih se prepozna, a čitalac će shvatiti da to nije tako jednostavno. Ne treba voditi računa samo o njihovom obliku, već i o nalazištu i još mnogočemu drugome; zato konačna odluka o tom problemu još uvijek nije donesena.

Dosad najstarije kameno oruđe nađeno je u blizini Setija u Alžiru, u Ugandi i u Pendžabu. Sva ona potječu od početka ledenog doba i samo su nešto mlađi kameni predmeti, koji su iskopani kod Ču-k'u-tjena zajedno s pekinškim čovjekom. Materijal je oskudan; uglavnom kvarc i malo pješčanika i vapnenca, dok kremena uopće nema, a oblici su sasvim jednostavni. Poneko je

kamenje dotjerano sa svega nekoliko udaraca, da bi se lakše moglo uhvatiti, dok je drugo oblikovano poput strugača i sl. Pri tom su najprije od gromada sračunatim udarcima odlomljene krhotine i ploče, a zatim je od njih načinjeno oruđe. Tom prilikom ostala je netaknuta glatka ploha s one strane gdje je odlomljena od gromade, tj. na donjoj strani sječiva. Na nalazištima nalazimo kameni materijal u blokovima i većim komadima. Posljednjih je godina otkriveno kameno oruđe i u zemljanim slojevima na Javi, gdje je nađen »trinilski majmunoliki čovjek« *(Pithecanthropus erectus)*. To je oruđe nešto manje primitivno od onog kod Ču-k'u-tjena, ali njegova veza s trinilskim čovjekom još nije dokazana.

Iverašku tehniku nalazimo i na najstarijem oruđu u Evropi. Više ili manje čiste nalaze te vrste nalazimo u takozvanom protolitskom, ili starijem paleolitskom periodu, koji se, vjerojatno, proteže od sredine ledenog doba, do posljednje velike oledbe[3]. Takvi su nalazi otkriveni u području Sredozemnog mora (i s izdancima prema istočnoj Africi), u zapadnoj i srednjoj Evropi i u južnoj Rusiji. Osim toga mlađe, ali istovrsne kulture proširene su preko Ceylona, Celebesa, Australije i Tasmanije. Danas već izumrla tasmanska kultura pokazala je kako je prije spomenuto, napadnu sličnost s evropskom Moustérien-kulturom. U čitavoj istočnoj Aziji trajala je upotreba tih primitivnih oruđa još u starijem paleolitiku, dok se u Indiji, zapadnoj Aziji, Africi i Evropi razvila naprednija tehnika s brižljivim obrađivanjem bloka prije nego što se kalalo iverje. Druga vrsta obrade kremena i sličnog materijala, sastoji se u tome, da se oblikuje samo jezgro kamena i u tom slučaju ne postoji glatka površina, gdje je kamen odlomljen, već je kamen s obje strane obrađen. Glavno oruđe jezgraške tehnike je ručni klin, *coup-de-poing* francuskih arheologa. U najstarijem, još nesavršenom obliku on je trostrano, zašiljeno, grubo oruđe. Ali kasnije se pojavljuju izvanredno usavršeni i elegantni tipovi. Protolitskih kultura ručnih klinova nema u istočnoj Aziji. Nasuprot tome oni su bogato zastupljeni u zapadnoj Aziji i Evropi, kao i u Africi i Indiji, gdje se odlikuju naročito primitivnom izradom u području Madrasa (sl. 48). Jedno od posljednjih spomenutih mjesta vjerojatno je domovina jezgraške tehnike. Gruba oruđa za udaranje, a to su u stvari ručni klinovi, izvanredno pristaju u gustiš flore tropskih šuma.

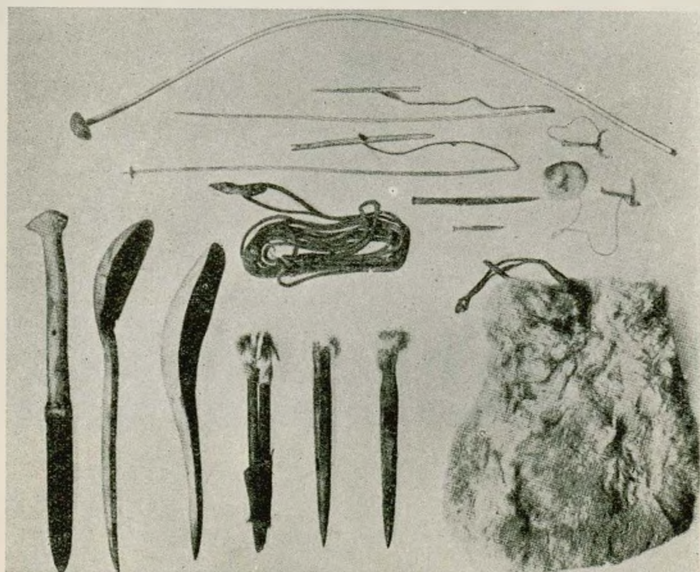
[3] Kameno se doba dijeli u paleolitik i neolitik (od grčkog *palaios* = star, *neos* = nov. *lithos* = kamen). Stariji se paleolitik sada ponekad označava kao protolitik, a mlađi kao miolitik (od grčkog *protos* = prvi, *meion* = mali). Početak neolitika, u kome ima još mnogo paleolitskih ostataka, često se odjeljuje naročitim mezolitskim periodom (od grčkog *meson* = sredina). Paleolitik pada u ledeno doba i zbog toga nije zastupljen u Danskoj; ovdje je kameno doba, do i zajedno s dobom kulture Ertöbelle mezolitsko, a ostatak je neolitski.

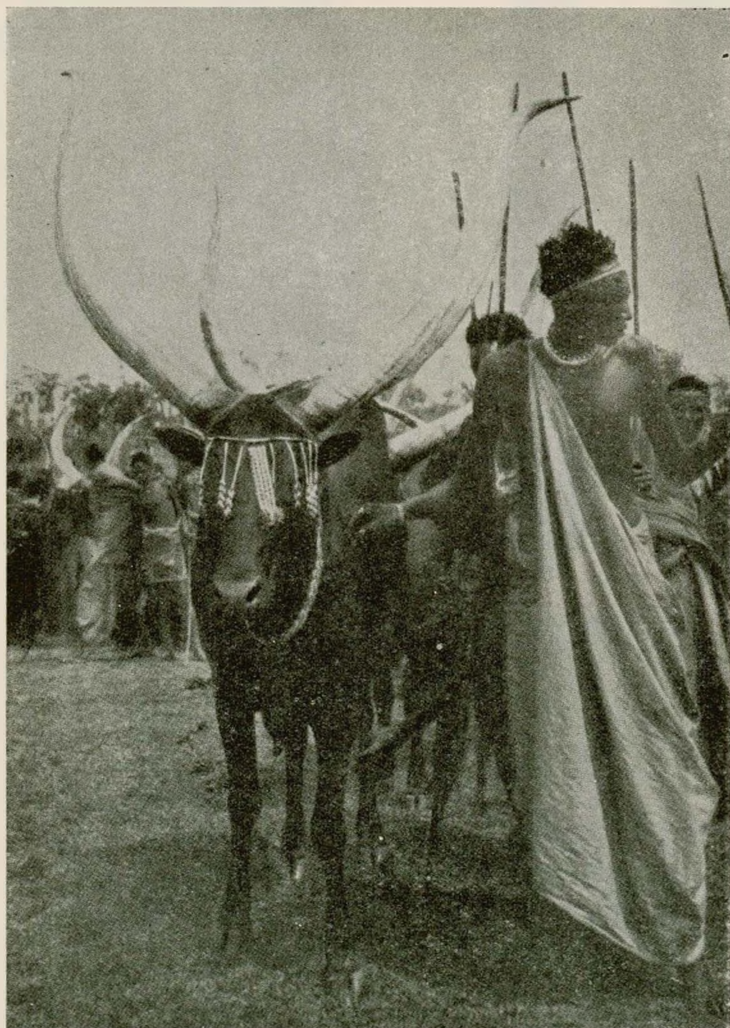

Sl. 35. (lijevo). Jütski kućni stupovi koji se upotrebljavaju za izvijanje žive vatre (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 36. (desno). Prsluk spleten od biljnih vlati. Indijanci Mataco, Gran Chaco. Prsluk je preuzet iz kulture Anda (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 37. Oruđe i oružje za lov tuljana na rupi u ledu, Eskimi Netsilik, arktička Kanada. Šiljci harpune s uzicom, savijena kost za istraživanje oblika rupe u ledu, maleni predmeti koji otkrivaju tuljanov dolazak. Žlica od kosti mošusnog bika, lovačka torba od sobova krzna i dr. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 38. Pastiri sa stokom, kraj između jezera Victoria i Tanganyika. Crte lica i vitki stas muškarca odaju da pripada doseljenom pastirskom plemenu, koje je pokorilo Crnce—seljake (fotografija R. Hoier).

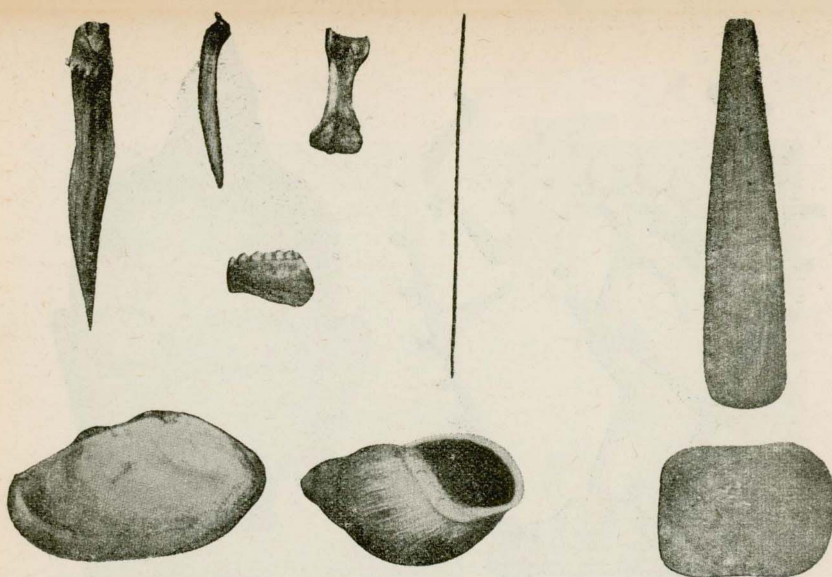

Sl. 40 Velika Buddhina glava od alabastra, Burma (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 39. Šiva pleše: on svladava zlo: velika brončana figura, vjerojatno iz XIII. st. Iskopana je kod utvrde Dansborg, Tranquebar, jugoistočna Indija (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

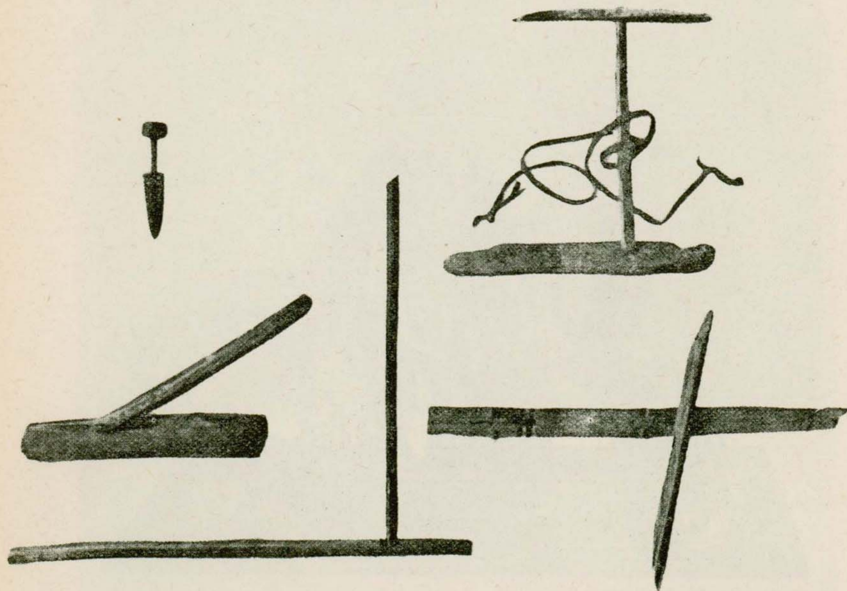

Sl. 41. Kineska alegorija: otmjeni starac s djetetom; ova plastika se još od god. 1732. nalazi u danskoj kraljevskoj riznici umjetnina (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 42. Priroda poklanja gotovo savršene upotrebne predmete: a) šilo od jelenjeg roga, b) šilo od riblje kosti, c) nož od donje čeljusti ribe piranje, d) lutka od članka nožnog prsta, e) igla od trna, f) strugač od školjke, g) posuda od puževe kućice, Indijanci Choroti i Ashluslay, Gran Chaco (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 43. Nož od tvrdog drva, Indijanci Choroti i Ashluslay, Gran Chaco (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 44. Pribor za izvijanje vatre: jednostavno svrdlo, Australija (dolje); pila, Nikobari (sredina, desno); brazdilo, okolica Lulonga i Maringe, Kongo (sredina, lijevo); i sisaljka, Malaka (gore, lijevo) — (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Do prije nekoliko godina smatralo se da su dva spomenuta oblika tehnike u kamenu nastala neovisno jedan od drugoga, iako je jasno da je do miješanja došlo vrlo rano. Ipak to se gledište teško može dulje održati i u svakom je slučaju sigurno da se oni od posljednjeg dijela ledenog doba i kasnije u pravilu javljaju zajedno u istoj kulturi. Takvo je stanje na sjeveru, koji je iz razumljivih razloga za vrijeme ledenog doba bio savim nenastanjen. U Americi, koja je naseljena za vrijeme otapanja leda, u najstarijim nalazima takozvane kulture Sandia i Folsom u preriji, kao i u najudaljenijim predjelima u Patagoniji i Ognjenoj Zemlji, *prevladava,* iveraška tehnika, ali nije *jedina.*

Postepeno su pridošli novi i profinjeniji postupci. Vrlo se rano počela oblikovati oštrica na naročit način, otkidajući od brida strugotine, ili opreznim, dobro proračunatim udarcima kamenog čekića, ili pritiskom naročite naprave od jelenjih rogova i sl. Takve i slične utisne klipove nalazimo i u našem[4] kamenom dobu, a Eskimi na Aljaski upotrebljavaju ih i danas. Tokom vremena raslo je zajedno s brižljivim radom i veselje za taj posao i još prije završetka ledenog doba proizvodio je narod Solutréa u Francuskoj izvanredno oruđe od kremena, čije su obje površine izrađene finim i gustim usjekotinama (»retušima«). Najviši je stupanj dosegnut u preddinastijsko vrijeme u Egiptu i na kraju mlađeg kamenog doba u Danskoj. Danski kremeni bodeži (sl. 10) s blistavom igrom svjetla na pravilnim, paralelnim usjekotinama oštrica, možda su najbolje kremeno oruđe koje je ikada načinjeno, a obrađivači kremena toliko su vodili računa o njihovu izgledu, da su bodeže — kako odaju pojedini tragovi — vjerojatno najprije brusili u određenom obliku, a tek ih onda klesali.

Najstarije kameno oruđe uglavnom je načinjeno od kremena ili materijala sličnog kremenu i to uz pomoć jedne od spomenutih tehnika. Očito je da u početku druge vrste kamena nisu bile rado upotrebljavane. To je razumljivo, jer one, kako je spomenuto, traže drugi postupak pri obrađivanju. Jedan od najstarijih i najvažnijih je tačkasto okresivanje ili tesanje pomoću kamenog čekića. To je polagana metoda a i ne dobiva se zaista oštro sječivo. Zbog toga je ta tehnika pogodnija za izradu kijača i sličnog tupog oružja ili alata. U novije vrijeme tačkasto kalanje, okresivanje bijaše na sjeverozapadnoj obali Amerike najraširenija tehnika za obradu kamenog oruđa. Tamo, kao i na drugim mjestima, gdje se postupa na isti način, barem oštrica se ipak dosta čvrsto brusi. Nema sumnje da je brušenje pronađeno baš u vezi

[4] Danskom. (Op. prev.)

s vrstama kamenja; misli se da se tek u mlađe kameno vrijeme, na prijelazu iz doba kulture Ertöbelle u Danskoj, počeo brusiti kremen. Osim toga u početku je brušenje još nesavršeno; čovjek se zadovoljavao time da obradi oštricu i ukloni pukotine, koje su nastale za vrijeme prvog, grubog okresivanja. Takvo djelomično izbrušeno oruđe nalazimo već u mlađem paleolitiku (miolitik) dakle, krajem ledenog doba, u Evropi i zapadnoj Aziji, Stražnjoj Indiji i Indoneziji. Otada se brušenje kamena sve više usavršavalo. Sasvim razvijene neolitske kulture s brušenim oruđem pojavile su se postepeno u gotovo svim dijelovima starog svijeta, u Oceaniji i većem dijelu Amerike (sl. 49, 50). U Australiji i Ognjenoj Zemlji u brušenju nikada nisu otišli dalje od prvih početaka. Tamo gdje je, kao u Oceaniji, kameno doba trajalo sve do naših dana, postignuto je pravo majstorstvo u obrađivanju čak i tvrdog nefrita. Komornik F. Sehested dokazao je pokusima da se čak i najfinije poliranje može postići najjednostavnijim sredstvima — naravno uz pomoć velike strpljivosti. Za prvu grubu obradu upotrijebio je komad plosnata granita s oštrim šljunkom i vodom; za finiju izbrušenost izabrao je pješčanik, a za konačnu obradu, pri kojoj se dobiva površina glatka kao ogledalo, upotrijebio je gladilo od škriljevca. Sehested je ustanovio da se prvo brušenje kremene sjekire može dovršiti za manje od jednog tjedna, ako se radi šest sati dnevno.

Kao brušenje, tako je i najstarija metoda za bušenje kamena usko povezana s tačkastim okresivanjem, ili bolje rečeno, najstarije bušotine izvedene su na taj način. Metoda je u tom obliku isto tako stara kao i najstarije brušenje kamena, tj., ona potječe iz miolitika zemalja Sredozemlja i srednje Evrope. Tek kasnije, u neolitiku, počelo je pravo bušenje. U djetinjstvu arheologije, kad su se još prepirali o samostalnosti kamenog doba, bilo je teško uvjeriti protivnike da se kamen zaista može probušiti bez metala. Danas već odavno imamo dokaze za to, da se sadašnji narodi kamenog doba pomažu drvenim kolcem, vodom i pijeskom. Na taj način Indijanci sjeverozapadne Brazilije buše bijele valjke od kvarca, koje nose kao najdragocjeniji ukras oko vrata (sl. 52). Papuanci Nove Gvineje upotrebljavaju komad bambusa; šuplja trska djeluje kao krunasto svrdlo i za sobom ostavlja bušotine. Takve bušotine iz mlađeg kamenog doba nađene su i u Evropi i pokazuju da je i ovdje bilo poznato krunasto svrdlo; umjesto bambusa upotrebljavale su se šuplje kosti i slično. Ako najzad spomenemo da se otporne vrste kamena mogu piliti kamenom ili uzicom i vodom, čitalac će razumjeti da ni stari obrađivači kremena prije mnogo tisuća godina, ni njihovi današnji potomci, nisu u svom poslu bili loše opremljeni.

KOVAČ

KOVAČ je majstor svog zanata. Njegov rad uz plameni viganj okružuje ga mističnim sjajem i zahtijeva predznanja koja nije svakom dano da usvoji, a koja također spadaju u njegovu struku. U narodnim pričama on je taj koji će najčešće lukavstvom pobijediti zlo, a u životu znade međusobno zavariti dvije ljudske sudbine kao užarene komade metala. Nije prošlo mnogo godina otkad je kovač iz Gretna Greena morao napustiti svoj uzgredni posao sklapanja brakova. U mnogim je mjestima kovač uživao velik ugled. U Indoneziji kraljevi sinovi uče umijeće kovanja, a u centralnoj Aziji kao i u Sudanu kovanje spada u najotmjeniji obrt; u Vadaju kovači gotovo tvore državu u državi, s vlastitim »kraljem« i vlastitim sucima. No sasvim je drukčije kod plemena Tibbu u Sahari i istočnoj Africi (sl. 53), gdje se kod nekih hamitskih plemena ili ogranaka pod utjecajem Hamita, s dubokim prezirom gleda kovače.

Naročit položaj koji uživa kovačeva osoba, odražava se i na njegovu poslu. Taj je često praćen nizom običaja naslijeđenih predajom i tabu-pravilima, koji daju izraz svemu tajnovitom što je s njim u vezi i osiguravaju mu sretan završetak. Nigdje to nije izrazitije nego u Africi. Pleme Bambala u sjevernoj Rhodesiji vjeruje da taljenje željeza ne može uspjeti, ako radnici za vrijeme posla ne žive posve odijeljeno i ako se njihove žene, koje su ostale u selu u to vrijeme, ne prestanu umivati i uljepšavati, ukratko, one treba da se ponašaju kao udovice, koje su nedavno izgubile muža. Uz to su potrebne različite vrste vradžbina, da bi se rudača »pretvorila« u kovinu, i zato je »željezni doktor«, kome su ta sredstva poznata, najvažnija osoba za vrijeme čitavog postupka.

No posve je razumljivo, što se kovini pridaje tako velika važnost, iako, naravno, u početku nitko nije mogao slutiti u kojem je ona opsegu pozvana da nosi kulturu budućnosti. U stvarnosti bilo bi gotovo nemoguće domisliti do kraja kakvu sve ulogu kovina igra npr. u našem životu, u tolikoj smo mjeri ovisni o njoj. Svojstvo, da se lako obrađuje, njena čvrstoća i stotinu drugih osobina, čine je nenadomjestivom i djeluju na sva moguća područja. Kovač je prvi pravi specijalizirani radnik, a kako kaže britanski arheolog Gordon Childe, obrađivanje metala prvi je početak međunarodne nauke.

Jedan od glavnih razloga što je tako dugo trebalo da čovjek nauči iskorišćivati kovine, zacijelo je taj, što ih je bilo prilično teško otkriti. Osim zlata i bakra, kovine se u prirodi gotovo nikada se pojavljuju čiste već kao sastavni dijelovi rudača, uglav-

nom spojevi kisika i sumpora, koje treba podvrći opsežnim procesima, da bi se izdvojila kovina. Zbog toga je razumljivo da upravo zlato i bakar spadaju među najstarije kovine kojima se čovjek bavio. Grumen zlata ili bakra lako se može uočiti i tako je mekan i žilav, da se bez daljnjega može kovati i udarati batom kao neke vrste kamena. Na taj se način bakar obrađivao u velikom dijelu Sjeverne Amerike. Na Gornjem jezeru (Lake Superior) nalaze se najveća nalazišta čistog bakra na svijetu; druga su nalazišta na Bakrenoj rijeci (Copper River) u Aljaski i u predjelima zaljeva Coronation u sjeverozapadnom prolazu na krajnjem sjeveru. Eskimi i Indijanci su ih iskorištavali i hladno kovali oruđe i oružje (sl. 51). Vjerojatno su Indijanci na istoku Sjedinjenih Država znali bakar smekšavati grijanjem; ali pravo taljenje i lijevanje nisu ni u kom slučaju poznavali, tako da se ne može govoriti o stvarnom bakrenom dobu. Čist bakar nalazimo i u drugim krajevima svijeta: u Cornwallu, provinciji Yünnan u Kini, Boliviji u Južnoj Americi itd. Vjerojatno su pojave takve vrste dale povoda daljnjem razvoju; jer u najmanju ruku u starom Orijentu postoje najstariji i veoma rijetki metalni predmeti od hladno kovanog bakra.

Ne znamo mnogo ni o tome kako i kada se najprije počeo taliti bakar. Možda je neki čovjek primijetio da se grumen bakra ili bakrene rudače, koji je kao kamen s ognjišta dospio na vatru, počeo taliti; ali to je u svakom slučaju samo pretpostavka. No, na jedan ili drugi način otkrilo se međutim da nije neophodno potrebno tražiti samo čisti bakar, već da se kovina može dobiti i iz rudače. Ovdje se nalazimo pred odlučnom prekretnicom, jer tek je time stečena mogućnost za primjenu metala u većem stilu. Osim malene pokretne glinene topionice, cijevi za duvanje i kliješta, nisu bile potrebne druge pripreme; svaki se prikladni kamen mogao upotrijebiti kao čekić, a drugi kao nakovanj. S takvim jednostavnim sredstvima talili su stari Egipćani kao i Indijanci u Meksiku i Peruu svoje kovine. Isti jednostavni postupak nalazimo još i danas na stanovitim mjestima u Indiji. Lijevanje se odvija razmjerno lako, dok se proizvode samo jednostavni predmeti. Mnogo je zamršeniji postupak koji nazivamo *à cire perdue*, i koji susrećemo u Mezopotamiji u najstarije, sumeransko doba. Tu se predmet najprije mora oblikovati u vosku; onda ga se obavije glinenim omotačem, a kad se voštano jezgro otopi, ostaje šupljina, koja se ispuni otopljenom kovinom. Da bi se gotov predmet oslobodio, potrebno je razbiti kalup, tako da se taj može upotrijebiti samo jedanput.

Međutim nas najviše zanimaju prilike u Starom svijetu, u kome je porijeklo naše vlastite kulture kovina. Neki najstariji rudnici

bakra na svijetu nalaze se na Sinajskom poluotoku; rudača se ondje vadila već u IV tisućljeću prije n. e., ako ne i prije. Vrlo stare rudnike nalazimo i u Armeniji, u blizini gornjeg toka Tigrisa i na drugim mjestima Male Azije. Sa tih su mjesta stare kulture Orijenta opskrbljivane kovinom. Na žalost, zbog još prilično neodređenog vremenskog položaja nalazišta trenutno bi se teško moglo reći kada i gdje su se kovine najprije upotrebljavale. Nasuprot tome sve ukazuje na to da je upotrebi bronce prethodila neka vrsta bakrenog doba. Ali je ipak, s druge strane sigurno da se čisti bakar još dugo vremena upotrebljavao zajedno s broncom. Tome su uzrok mnogi razlozi, od kojih je jedan, i to ne među posljednjima, nedostatak kositra, prilično rijetke kovine. Tako je dokazano da su starije od poznatih sumeranskih sjekira u gradu Uru lijevane od bronce, dok su mlađe od kovanog bakra. No to još ne znači da je upotreba bronce starija od upotrebe bakra, već prije, da su rudnici kositra postepeno iscrpeni, ili da je uvoz prestao iz nekih drugih razloga. Dok je bronca kao i bakar bila poznata u posljednjem prethistorijskom razdoblju (doba Džamdat-Nâsr), samo se bakar upotrebljavao u još starijoj kulturi Uruk[5]. Iz toga se može zaključiti da se bakar počeo upotrebljavati barem već u početku IV ili na kraju V tisućljeća. A možda bi se morali vratiti još i dalje u prošlost, jer postoji mogućnost da se bakar pojavio već u posljednjem dijelu takozvane kulture al'Ubaid, koja je prethodila razdoblju Uruk. Najstariji kulturni sloj Suse potječe iz kamenog i bakrenog doba, i srodan je s predsumeranskim, a uz to se bakar javlja u manjoj mjeri u čudnovatoj, na žalost još nedovoljno poznatoj kulturi oko nalazišta Anau kod Merva u Turkmenistanu. U Maloj Aziji izgleda da se bakreni predmeti javljaju prije bronce, dok se u staroj kulturi na Indu u III tisućljeću prije n. e. bronca javlja zajedno s bakrom. Egipćani su poznavali bakar već u prethistorijsko vrijeme, tj. u razdoblju Badâri u IV tisućljeću, ali tek tri tisuće godina prije n. e. stali su ga uvelike upotrebljavati. Otprilike u isto vrijeme javljaju se najstariji brončani predmeti, no trebalo je oko tisuću godina dok su stekli prevlast nad bakrenima. U zemlji bogatoj kremenom primjena kovina, u usporedbi s Mezopotamijom, koja je siromašna kamenom, očito je zakasnila. Pođemo li u Evropu dospijevamo u mlađa doba, no slika se bitno ne mijenja. Starija egejska kultura III tisućljeća poznaje bakreno oružje, dok se bronca u većoj mjeri ne upotrebljava prije polovice II tisućljeća. I u drugim evropskim zemljama bakar se često javlja na prvom mjestu. Najstariji danski metalni predmeti,

5 O najstarijim kulturama Mezopotamije i Egipta podrobnije ćemo govoriti u drugom dijelu ovog djela na strani 413 i sl.

na primjer nalaz iz Bygholma kod Horsensa, uglavnom su od bakra i uvezeni su iz inozemstva već u doba dolmena i grobova s kamenim hodnicima.

Što pokazuje ovaj pregled? Prije svega, da se bakar svagdje probijao korak po korak već u samo kameno doba. Može li se na osnovu te činjenice tvrditi da je postojalo stvarno samostalno bakreno doba, ovisi u neku ruku o tome, što se pod tim pojmom želi razumjeti. Kamen se u velikoj mjeri još uvijek upotrebljavao istovremeno s bakrom. Tek s broncom, koja je očito otkrivena vrlo rano, počinje stvarno metalno doba; ali čak i tada kamen i bakar i nadalje se upotrebljavaju.

Zašto se bakar miješao s kositrom? Bronca, tj. bakar s 10—12% kositra, tvrđa je od čistog bakra; ali s druge strane bakar može hladnim kovanjem postati tako tvrd, da nadmašuje običnu, lijevanu broncu. Dakle otpada staro objašnjenje koje se temelji na tvrdoći. Mnogo je vjerojatniji razlog, što se bronca lakše lijeva od bakra; ne samo da se topi kod niže temperature, na oko 900 stupnjeva, nasuprot 1083 stupnja, kada se topi bakar, nego se u njoj rjeđe stvaraju mjehuri i šupljine, koje razaraju liv. Možemo samo nagađati treba li miješanje s kositrom zahvaliti slučaju i da li se to desilo na mjestu gdje je kositrena rudača bila lako dostupna. Ali kositar je, kako je rečeno, vrlo rijetka kovina. Jedina upotrebljiva rudača je kositrovac. Današnji najvažniji rudnici, koji se nalaze na poluotoku Malaki, na dva mala otoka Banka i Biliton kod Sumatre i u Nigeriji, ne mogu doći u obzir kada se govori o proizvodnji u starom vijeku. Južna Amerika imala je vlastita nalazišta u Boliviji, koja bijahu preduslov za američko brončano doba u Andama. U Evropi kositar se nalazi — ili se nalazio — zajedno s bakrom u Španiji, Cornwallu i srednjoj Evropi. Iako je Cornwall rano postao glavni snabdjevač i cilj smionim vožnjama Feničana po Atlantskom oceanu, iz sasvim vremenskih razloga nijedno od ovih mjesta ne može se smatrati domovinom bronce u starom vijeku. A to isto vrijedi i za nalazišta u Yünnanu i Indiji. Preostaje još zapadna Azija, rani kulturni centar staroga vijeka. U to se pradavno doba kositar vjerojatno vadio u Iranu, oko Tabrisa i u sjeveroistočnim provincijama Asterâbâd i Khorasân; negdje u planinskim predjelima zapadne Azije bronca je vjerojatno otkrivena u IV tisućljeću prije n. e. Otada se to umijeće razmjerno brzo proširilo, iako je, zbog teškoće da se nabave dovoljne količine kositra, na nekim mjestima dugo trebalo da se probije ta nova legura.

A kad je brončano doba zaista počelo, kakvo ga bogatstvo i izobilje gotovo posvuda slijedi! *Le bel âge du bronze,* lijepo brončano doba, kakvim ga s razlogom nazivaju francuski arheolozi. Ono

pada u vrijeme proljeća starih kultura, kada se prvi put razbuktala velika umjetnost. Tome su pridonijeli razni razlozi, od kojih je zacijelo jedan posvemašnja vlast nad hirovitom kovinom, kakva prije toga nikad nije postignuta. Skloni smo da previdimo da procvat Babilona i Egipta stvarno pada u brončano doba, koje ondje spada u historijsko vrijeme. Isto tako u Kini, gdje se ono proteže od polovice II do duboko u I tisućljeće, u period dinastija Šang i Ču; plemenita umjetnička djela tog doba još i danas oduševljavaju sakupljače (sl. 55). I daleko izvan žarišta kulture, gdje nad zemljama još leži tama prethistorije, osjeća se poriv za ljepotom brončanog doba. Egejska kultura sa svježim morskim lahorom, Madžarska, sa čudnovatim i iznimnim razvojem i Danska, koja je u brončano doba doživjela kulturnu veličinu i premoć nad susjednim zemljama, kao nikada prije ni kasnije! Da, čak i daleko u Sibiru, u predjelima oko Minusinska i Krasnojarska na gornjem Jeniseju, raste pod utjecajem skitskih zemalja jedna brončana kultura, a tragovi njenih umjetničkih ostvarenja osjećaju se sve do granica Kine. Poznavanje lijevanja bakra i bronce nije ograničeno samo na Stari svijet. Ono je bilo poznato i u kulturnim zemljama Amerike, u Peruu i Meksiku. U Boliviji postoje bogati rudnici bakra i cinka, koji uslovljavaju brončano doba u Andama. Dugo se vremena mislilo da je ono nastalo samostalno, jer uglavnom pripada I tisućljeću naše ere, dakle toliko kasno, da se čini nemogućim povezati ga s mnogo starijim brončanim dobom Staroga svijeta. No ta je teškoća sada uklonjena, jer se pokazalo da korijeni peruanske kulture sežu mnogo dublje u prošlost nego što se to dosad pretpostavljalo. Osim toga R. von Heine-Geldern nedavno je dokazao da tipovi kovina, ornamentika i tehnika andskog područja pokazuju čitav niz sličnosti s onima istočne Azije, gdje se brončano doba održalo vrlo kasno, još u I tisućljeću prije n. e. On zbog toga smatra da su u tom periodu pomorci iz Kine i Stražnje Indije prešli Tihi ocean i uveli metalnu tehniku u Južnu Ameriku, odakle se ona kasnije proširila u Meksiko.

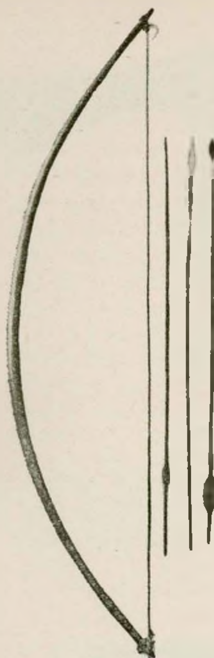
Bronca je dragocjena i plemenita kovina. Zbog toga je jeftino željezo, do koga je pristup u većini mjesta na zemlji razmjerno lagan, postalo tako značajno. Tek je željezo kovinu učinilo svačijim vlasništvom i potpuno istisnulo upotrebu kremenog oruđa, koje se u brončano doba još uvijek upotrebljavalo. Bez ikakvih teškoća postalo je kovinom Staroga svijeta. Nikada nije dospjelo u Ameriku, Australiju i Oceaniju, u svakom slučaju ne u takvoj mjeri da bi tvorilo stvarni temelj željeznoj industriji. Narodi koji nastavaju periferiju sjeveroistočne Azije i još neka vrlo pri-

mitivna plemena južne Azije, također nikada nisu naučili da ga obrađuju, već su ga u najboljem slučaju mijenjali sa svojim civiliziranijim susjedima. Afrika, ako gledamo u cjelini, pripada željeznom dobu. No ono je u potpunosti nastupilo vrlo kasno — izgleda da ni na jednom mjestu južno od Sahare nije počelo prije sredine prvog tisućljeća naše ere, a pleme Batonga u južnoj Africi došlo je do željeza tek u XVI stoljeću.

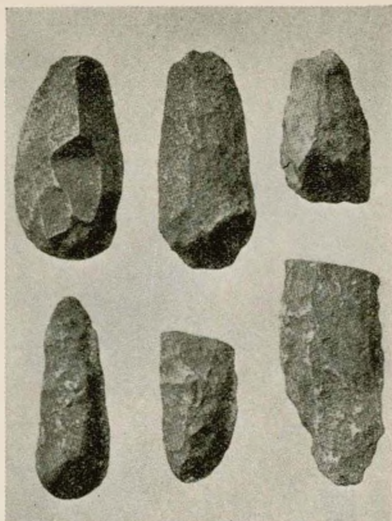
Zapravo je čudnovato da se željezo javlja tako kasno u povijesti čovječanstva. To je jedan od paradoksa koji nam pokazuju da razvoj ni u kom slučaju ne slijedi uvijek isti put. Željezo nije, naime, samo rasprostranjenije, nego se i lakše obrađuje od bronce, koju dobivamo na osnovu nekog, u neku ruku, čvrsto određenog odnosa miješanja dviju kovina. Zbog toga ima pravo istaknuti norveški arheolog Brögger kad brončano doba naziva »lijepom suvišnošću«. Najstariji trag obrađenog željeza star je kao i poznavanje bakra; ali tu se uvijek radilo o meteorskom željezu, a ne o istopljenoj kovini. Na isti su način polarni Eskimi distrikta Thule sve do naših dana pravili noževe od velikih meteora na Kap Yorku, a njihovi srodnici, koji borave južnije hladno su kovali željezo, koje se nalazi čisto u bazaltu područja Disko. Čisto željezo obrađivali su i Indijanci doline Toluca u Meksiku. Osim takvih prilično usamljenih pojava i meteora, željezo uvijek nalazima kao rudaču: ako ne u žilama, onda kao močvarnu rudaču (limonit) u jezerima i močvarama, koje su npr. u Danskoj sve do novijeg vremena bile važan izvor za dobivanje željeza.

Dok željezno doba kod nas[6] nastupa tek oko 400 godine prije n. e., u Kini čak nekoliko stotina godina kasnije, ono je u starim kulturnim zemljama Sredozemlja daleko starije. Najstarije željezno oružje koje poznajemo je sjekira iz, otprilike, god. 1400. prije n. e., koja je nađena u sirijskom gradu Râs Shamra, Ugaritu starog vijeka. Poslije godine 1400. prije n. e. željezo se sve obilnije javlja u Babilonu. U Egiptu se to dešava kasnije. U grobnici kralja Tut-ank-Amona (oko 1350. pr. n. e.) nađeno je svega 19 željeznih predmeta, koji su svi, osim jednog jedinog bodeža, izrađeni dosta oskudnom tehnikom, a i još stotinu godina kasnije željezo je očito u zemlji Nila bila rijetka i tražena roba. Za osvjetljavanje najstarije povijesti dobivanja željeza služi nam veoma važno saopćenje u često citiranom pismu, koje je hetitski kralj Hatušil III (otprilike 1275—1250) napisao svom asirskom kolegi. Ovaj ga je očito molio da mu nabavi željeza, a Hatušil je odgovorio slijedeće: »Što se tiče čistog željeza, zbog kojeg si mi pisao, trenutno ga u mom skladištu u Kizzuvadni nema. Trenutačno nije pogodno vrijeme za pravljenje željeza. Ono još

[6] U Danskoj. (Op. prev.)

Sl. 45. Luk i strijele sa željeznim šiljcima, Pigmeji, Kongo (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 46. Oruđe starijeg kamenog doba, nastalo okresivanjem, pokrajina Čahar, Mongolija (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 47. Šiljci koplja od stakla boce, zapadna Australija (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 48. (desno). Grubi ručni klinovi, okolica Pondija, zapadno od Madrasa, Indija (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 49. Velike, fino brušene kamene sjekire, okrug Massim (lijevo) i gorje Hagen (desno), Nova Gvineja. One vjerojatno služe za obredne svrhe, a ne kao oruđe (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 50. Veliki, ukrašeni kolut; nije poznato čemu služi, Puerto Rico (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 51. Ženski nož i udica od bakra, Bakreni Eskimi, arktička Kanada (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

nije gotovo; poslat ću ti ga čim bude gotovo. Usput ti šaljem samo jednu željeznu oštricu mača.« Govorio hetitski kralj istinu, ili samo pribjegavao uobičajenim diplomatskim izlikama, koje su toliko stare kao i odnosi između naroda uopće, jasno proizlazi, da su Hetiti, koji su osnovali snažno carstvo u Maloj Aziji, bili za svoju okolinu veliki dobavljači željeza. Kizzuvadna prema najnovijim istraživanjima obuhvaća istočni predjel maloazijske južne obale. Još je stariji jedan drugi izvještaj hetitskog kralja Anitaša iz otprilike 1900. godine prije n. e. On piše slijedeće: »Zatim je knez od Puruškande podvrgnut mojoj moći. On mi je donio prijestolje od željeza i žezlo(?) od željeza, kako je bilo zapovjeđeno.« Moderna nauka ne sumnja bez razloga u vjerodostojnost svog saopćenja, jer čini se da je ono sastavljeno mnogo kasnije, kad su kralj Anitaš i njegova djela već odavna postali legendom. U svakom slučaju traženje takvog danka čini se u najvećoj mjeri anahronističkim. Ali sigurno je da najstarija svjedočanstva ukazuju na Malu Aziju kao domovinu željeza. U tome se podudaraju i židovska i grčka tradicija. Tubal-kain, prvi kovač biblije, mitski je praotac plemena, koje su Grci nazivali Tibarencima, a koji su živjeli zapravo na sjevernoj obali Male Azije. Zapadno od Tibarenaca stanovali su Halibijci, čije ime nalazimo u grčkoj riječi čelik *(chalyps)*. Sve, dakle, ukazuje na to da je Mala Azija bila prva zemlja gdje se dobivalo željezo i da vrijeme tog otkrića pada u sredinu II tisućljeća prije n. e. Čelik, kako su u starije vrijeme nazivali željezo, koji se mogao kovati (danas je to kovano željezo s više od 0,4% ugljika), nije mnogo mlađi od čistog željeza; to se objašnjava time što se čelik razmjerno lako dobiva, kad se željezo užari s drvenim ugljenom, naročito ako se uz to nađu organske tvari koje sadrže dušik.

Postupak pri taljenju željeza mora da je u početku bio vrlo jednostavan. U starije dansko željezno doba željezo se topilo od limonita u otvorenim, plitkim jamama s pomoću drvenog ugljena nakon čega bi se odstranila šljaka, a metalna zrna zavarivala kovanjem. Tek u mlađem željeznom dobu upotrebljavale su se u Danskoj čunjevite jame napunjenje glinom. U Africi se slične glinene peći zidaju nad zemljom. U Tanganjiki one su visoke tri metra i pune se drobljenom rudačom i drvenim ugljenom. Otopljene porozne mase stavljaju se zatim u manje tignjeve za taljenje, gdje se odstranjuje suvišak ugljika. U zapadnoj i južnoj Aziji takve su peći također svugdje uobičajene. Što su ih neki putnici, s obzirom na njihov izgled, nazvali »visokim pećima«, može se oprostiti. No taj naziv potječe zbog nerazumijevanja principa pravih visokih peći, koji se sastoji u tome, da se posao u dužem vremenskom razdoblju dana i noći ne prekida čime se do-

biva produkt, koji je lako topiv, ali sadrži više ugljika od onog u dubokim pećima. Izvan Evrope, gdje se prave visoke peći počinju upotrebljavati tek krajem srednjeg vijeka, poznaju ih samo u istočnoj Aziji, a i tamo su skromnih veličina.

Da bi se povećala tvrdoća i gipkost željeza otkrili su u starim kulturnim zemljama da se kovina može udarcima čekića rastegnuti, zatim savinuti i taj se postupak ponavljao nekoliko puta. Tim procesom oštrice iz Damaska dobivaju fine uzorke, a javanski krisovi stiču velike plamteće linije. U Japanu je u tome dostignuto takvo savršenstvo, da oštrice mačeva odaju taj postupak tek jednom jedinom finom valovitom linijom.

Primitivnom alatu, koji poznajemo još od tehnike bakra, dodaje se — umjesto jednostavne cijevi za puhanje — mijeh. U istočnoj Africi i Sudanu on se jednostavno sastoji od dvije kožnate kese, koje se izmjenično stiskaju i koje imaju zajedničku izlaznu cijev; isti tip nalazimo u zapadnoj i centralnoj Aziji i nešto izmijenjen u Sibiru. Drugi oblik, koji se također javlja u Africi, ali je porijeklom, vjerojatno, iz Indije, ima umjesto mjehova dvije zdjele prekrivene napetom kožom; koža se u pravilu spušta i diže pomoću palice-drška (sl. 53, 56). Najzad u južnoj i istočnoj Aziji nalazimo mjehove-crpaljke, koji se sastoje od para uspravnih ili ležećih trski — na primjer od bambusa — s pomičnim čepovima. Rasprostranjenost pokazuje, kako je osnovana pretpostavka, da je mijeh uglavnom povezan s tehnikom željeza; no u Egiptu ga poznaju već u XVI stoljeću prije n. e., dakle nešto prije željeza.

Bakar, bronca i željezo korisne su kovine. Zlato, koje je poznato isto toliko vremena, čak još i duže od bakra, nikada to nije postalo; ali zato mu se pripisuju druga dobra svojstva. U Egiptu su smatrali da ono ima svojstvo da protjera demone i iskazivali su mu čast imenima kao: davač života, simbol božice Hator. Inka su u zlatu gledali suze boga sunca, a u starom je Meksiku krađa zlata bila vjerski zločin, koji se kažnjavao tako da bi kradljivca u čast Xipe Toteca, boga zaštitnika zlatara, živog odrali. Naravno, razlog, što zlato nije podesan materijal za pravljenje alata jest osim dragocjenosti, njegova mekoća. No ipak su pokušavali da ga obrade. U starim sumeranskim kraljevskim grobnicama kod Ura, Woolley nije našao samo šljem i bodež, već i zlatno oruđe. Možemo govoriti o pravom »zlatnom dobu« u Kolumbiji, prije španjolskog osvajanja. Tamo su Indijanci umjeli zlato pojačati bakrom i čak su svakodnevne predmete, kao udice, dlijeta i šila ponekad pravili od zlata (sl. 54). Ono je bilo vrlo tvrdo, tako da su španjolski

vojnici, koji su dulje vremena ostali bez snabdijevanja iz domovine, čak i potkove pravili od zlata. Bogatstvo u zlatu bijaše tako veliko, da je neka stara žena, koju su slučajno sreli, nosila na sebi ukrasne predmete u vrijednosti od preko 6000 dukata, koje je dobroćudno prepustila gramžljivim strancima. S tom je zemljom povezana stara legenda o *El doradu,* zlatnom knezu, u kojoj poglavica, koji — jedanput u godini — za tu priliku sav posut zlatnim pijeskom, nestaje u jednom od svetih jezera zemlje.

U još naprednijim zemljama, kao što su Meksiko i Peru, bilo je fantastičnih bogatstava u tom plemenitom metalu. Dok su Španjolci držali vojne snage u glavnom gradu Meksiku, otkrili su slučajno ulaz u kraljevu riznicu, koja je bila puna zlatnih predmeta u vrijednosti od preko 27,000.000 franaka. Kad je Pizarro izdajničkim lukavstvom uhvatio kralja Inka, Atahuallpu, obećao je kralj kao otkupninu količinu zlata, kojom će napuniti sobu dugačku 22 stope i široku 17 stopa, do visine čovjeka i pô; osim toga tu je prostoriju još dvaput htio napuniti srebrom. Ta golema suma, koja bi otprilike mogla odgovarati vrijednosti od 125,000.000 švicarskih franaka, stvarno je dopremljena, a da nisu prošla ni dva mjeseca — na to je Pizarro naredio da se Atahuallpu zadavi. Da i u Starom svijetu starovjekovni kraljevi nisu zaostajali u raskoši, može se zaključiti po basnoslovnom blagu, koje se našlo u grobnici Tut-ank-Amona, pogotovu ako se sjetimo da je taj vladar bio sasvim beznačajna osoba, a uz to je umro u mladim godinama. U usporedbi s time čak i nalazišta zlata iz danskog brončanog doba djeluju samo kao blijedi odsjaj ovog raskošnog izobilja na jugu.

Usprkos svem bogatstvu zlato je ipak uvijek bilo tako dragocjeno, da se njime moralo štedjeti i predmeti su se samo pozlaćivali. Najjednostavnije je, naravno, omatanje tankim kovanim zlatnim pločama ili zlatnim listićima. Pozlaćivanje u vatri bilo je u starom Egiptu nepoznato još za Ramzesa II, u drugoj polovici drugog tisućljeća prije n. e., a amalgamiranje živom uobičajilo se tek u rimsko vrijeme. Tu susrećemo zanimljiv primjer za to da su na izgled sasvim razumljive tehničke metode izbjegle pažnji i najciviliziranijeg društva. Iz predšpanjolskog vremena Južne Amerike poznate su velike količine pozlaćenih bakrenih predmeta i uglavnom se mislilo da se pozlaćivanje vršilo živom, jer se svaki drugi postupak činio nemogućim. Ali dr. Bergsöe je istraživanjem takvih predmeta sa obale Ecuadora dokazao da je dotadanje mišljenje bilo krivo i istovremeno je objasnio pravi postupak. On je vrlo jednostavan; ali, koliko se zna, taj postupak u Starom svijetu nigdje nije bio pronađen. Indijanci su bakreni predmet najprije presvukli lako topivom legurom bakra i zlata; time je nastala

neravnomjerna površina, koju se dotjerivalo čekićem. Na kraju se bakar u leguri odstranio grijanjem; on se pretvorio u bakreni oksid, koji se otapao nekom kiselinom, možda sokom neke vrste kiseljače *(Oxalis pubescens).*

Gotovo isto toliko dugo kao zlato bilo je poznato i srebro pa izgleda da je u početku bilo dragocjenije. Početkom drugog tisućljeća prije n. e. čini se da je u Egiptu bilo dvostruko skuplje od zlata, ali već nekoliko stoljeća kasnije odnos je bio obrnut. Koliko je jeftino bilo u starom Peruu možemo zaključiti po srebrnoj imitaciji jednog pernatog ukrasa, koji se nalazi u danskom Nacionalnom muzeju i čija čitava površina pokazuje tragove nekadašnjih boja. Dokaz je za to, koliko su Indijanci Južne Amerike napredovali u umijeću metalurgije, uostalom činjenica da su oni — kako je dokazao dr. Bergsöe — znali upotrebljavati čak i platinu, kovinu koja se u Evropi počela upotrebljavati tek u XIX stoljeću.

DRVOREZBAR

GOTOVO da i ne treba naglasiti kako su tvari, kao što je drvo, kosti, jelenji rogovi i školjke u povijesti čovječanstva upotrebljavane vrlo rano. Išlo se tako daleko, da se tvrdilo kako je kamenom dobu prethodilo neko »drveno doba« (usporedi str. 86). No mi smo ipak vidjeli da to jedva može biti tačno, ako time mislimo na vrijeme u kome se kamen uopće nije upotrebljavao. Za arheologe je, naravno, velika nesreća, što drveni predmeti samo u izvanredno rijetkim slučajevima ostaju očuvani duže vrijeme. Ali zato se u etnografskim muzejima nalazi opsežan materijal, koji pokazuje kako su daleko napredovali primitivni narodi sadašnjice u obrađivanju drveta. Skulpture plemenâ u Kongu, bujna ornamentika Papuanaca i Melanežana (sl. 57), spretnost Sjeverozapadnih Indijanaca u svim vrstama drvenih rezbarija, od golemih totemskih stupova i kanua, do grotesknih maski i malenih predmeta (sl. 59) sve to nedvosmislenim jezikom govori o sigurnom oku i uvježbanoj ruci.

Također već od najstarijih vremena upotrebljavale su se kosti, rogovi jelena ili sobova i bjelokost i to od slonovih, morževih i narvalovih kljova. Zajedno s još uvijek zagonetnom lubanjom iz Piltdowna[7] u Južnoj Engleskoj, koja po mišljenju nekih antropologa pripada jednom od najstarijih oblika pračovjeka *(Eoanthro-*

[7] Nedavno je dokazano da je ta lubanja naučni falsifikat. (Op. ur.)

pus dawsoni), nađeni su jedna jednostavna kamena sjekira i neki predmet koji je možda neka vrsta grubog noža ili oskudno oblikovanog dlijeta od bedrenih kostiju nekog izumrlog slona *(Elephas antiquus?).* Austrijski arheolog Menghin smatra da je, odgovarajući razlici između protolitske iveraške i jezgraške tehnike postojala i treća protolitska kultura, koja se specijalizirala u obrađivanju kostiju i rogova. No to je, ipak, zasad samo još nesigurna hipoteza. Ali sigurno je međutim, da su kod lovaca na sobove u Francuskoj ti materijali krajem ledenog doba igrali vrlo važnu ulogu, jednako kao i u naše vrijeme kod Eskima i drugih polarnih naroda. Upotreba školjka i puževih kućica pomalo je ograničena, naravno, zbog njihove veličine. Na nekim otocima Tihog oceana, gdje nema prikladnog kamenja, upotrebljavaju divovske školjke *(Tridacna gigans)* za pravljenje oštrica za sjekire. Također se na čitavoj zemlji u različite svrhe upotrebljava rožina.

Vatra je jedno od najvažnijih pomoćnih sredstava primitivnih naroda prilikom obrade drveta. Bilo bi preteško divovske prašume rušiti samo kamenim sjekirama i kada ponestane stabala koja je srušila oluja — a to se često događa — čovjek traži pomoć vatre. Tako je u XVIII stoljeću švedski botaničar Per Kalm vidio kako Indijanci istočne Sjeverne Amerike pale vatru pri korijenu stabla i pri tom uz pomoć mokrih krpa sprečavaju da se vatra ne rasplamsa previsoko. Sličnim se postupkom dube debla kod gradnje kanua, tako da se čovjek može zadovoljiti da pougljene dijelove odstrani sjekirom. Vatra je korisna i kod otvrđivanja i savijanja drveta, iako kod savijanja često indirektno, jer se drvo smekšava u pari ili toploj vodi. Tako Sjeverozapadni Indijanci prave velike, prekrasno izrezbarene drvene sanduke od jedne jedine daske, koja je triput uglasto savijena, a na četvrtom uglu sašivena ili svezana (sl. 59). Rogovi sobova mogu se na isti način svijati ili — ako se to želi — rastezati. Eskimi imaju za to naročitu rupičastu napravu, koja djeluje poput poluge (sl. 58). Sasvim istu poznajemo s kraja ledenog doba u Francuskoj i Švicarskoj. Ali arheolozi se još uvijek pridržavaju više čudnovata nego pogodna naziva »komandna palica« iako, vjerojatno, nije lako zamisliti paleolitske general-feldmaršale.

Pila nije primitivno oruđe, iako je poznajemo još iz starog vijeka (sl. 60). Primitivni se narodi služe drugim sredstvima. Sjeverozapadni Indijanci obaraju, na primjer, velika stabla tako da u drvo zabijaju klinove, a Eskimi često cijepaju naplavljeno drvo — na koje rijetko nailaze — bušeći niz rupa, gusto jednu uz drugu. Jedno od najvažnijih oruđa je, nema sumnje, sjekira, i samo je vrlo mali broj plemena sadašnjice ne poznaje. Domoroci Ognjene Zemlje i Kalifornijski Indijanci spadaju u te rijetke iznimke. Praoblik sjekire sigurno je ručni klin i nije isključeno da su neka

oruđa, koja arheolozi nazivaju ručnim klinovima, bila usađena na držak, što znači neka vrsta sjekira. Kamena sjekira nije nikakav sitan alat. Putnici, koji su imali prilike da promatraju rad pomoću kamenih sjekira, potvrđuju spretnost, kojom su one bile upotrebljavane. Sehested je svojevremeno dao učiniti nekoliko pokusa s danskim kamenim sjekirama i kod toga se pokazalo da se u deset radnih dana može srušiti i iscijepati 26 jela debljine, otprilike, 20 centimetara; a za podizanje brvnare, i to isključivo kamenim alatom, bio je potreban ukupno 81 radni dan.

Zato što se sjekira rasprostranila po čitavu svijetu nemoguće je na ovom mjestu dati pregled svih njenih mnogovrsnih oblika. Vrlo je uobičajena i sigurno prastara valjkasta kamena sjekira, koju još možemo naći u udaljenim predjelima Melanezije i koja se u manje ili više dalekoj prošlosti također upotrebljavala u južnoj Aziji, Africi i Evropi. Plosnatija, prava sjekira sa šiljatim hrptom, također je vrlo rasprostranjena i slične oblike poznajemo u kulturama Srednje i Južne Amerike. Na istoku i jugu Sjeverne Amerike često nailazimo na tešku kamenu sjekiru, koja straga ima široku usjeklinu za držak, a u Braziliji nalazimo čudnovati tip u obliku sidra s jako svinutom oštricom. Za Polineziju i kraj kamenog doba Indonezije karakteristične su plosnate četvorobride sjekire s »ramenima« za vezanje. Tako bismo mogli još mnogo nabrajati (sl. 61). Isto toliko variraju oblici od kovina: afričke sjekire završavaju se često straga dugačkim trnom, koji se zabada u držak, ili čak koso kroz njega; druge — na primjer neki tipovi brončanog doba, koji su prošireni na čitavom sjeveru Staroga svijeta od Velike Britanije do Kine, imaju straga tuljac za uglati držak, druge opet imaju rupu za držak, tip koji je izgleda samostalno nastao u Starom svijetu i u Južnoj Americi itd. Naročito je značajan položaj oštrice sjekire prema dršku. Obične sjekire s oštricom, koja je paralelna s drškom, uglavnom su pogodne za obaranje i cijepanje stabala, dok se samo cijepanje najbolje obavlja teslama, kojih oštrica, često nesimetrično stoji okomito prema dršku (sl. 62). Na nekim mjestima npr. kod Eskima i Sjeverozapadnih Indijanaca, upotrebljavaju se samo tesle. U Indoneziji i na nekim grupama otoka u Oceaniji sjekire su tako duhovito udešene, da se oštrice mogu okretati i izmjenično upotrebljavati na oba načina. Tipovi držaka su gotovo isto toliko raznoliki kao i oblici oštrica. Jedna od veoma jednostavnih metoda uglavljivanja, koja je između ostalog uobičajena kod Australaca, sastoji se u tome da se jedna savitljiva grana obavije oko oštrice kao stremen i na krajevima čvrsto sveže; još je jednostavnije, ako je moguće zalijepiti oštricu pomoću smole uz držak, što se također radi u Australiji (sl. 63). Ako je hrbat sjekire, kao što je to obično

kod afričkih, utaknut u držak, onda je ovaj često gore zadebljan. Tesle često imaju uglati držak, ili naročiti umetak između drška i sječiva (sl. 62).

Nož je još stariji od sjekire. Svaka krhotina kremena, svaki imalo oštar iverak kamena već je sam za sebe upotrebljiv kao nož. Ako ga treba nasaditi, dovoljan je najobičniji drveni držak ili samo komad kože, kojim se omota onaj kraj za koji će se držati, Nož je univerzalno oruđe koje se ne upotrebljava samo za obradu drva, i iako se ovdje ograničavamo samo na nož za rezbarenje, lako se može vidjeti da je opširno opisivanje svih tipova još teže nego u slučaju sjekire. Vrlo često nalazimo naročite, svrsi prilagođene, tipove. U zapadnoj i centralnoj Australiji neka plemena imaju npr. oruđe duga drška s kamenim dlijetom na jednom i malenom oštricom na drugom kraju; ova im služi za urezivanje dubokih brazda, koje su glavni sastavni dio njihove umjetnosti ukrašavanja. Za dubenje drvenih plitica i sl. izgleda da su Eskimi i Indijanci Sjeverne Amerike prvotno upotrebljavali kamene noževe kratkih oštrica, koji su bili usađeni u savijen držak; to su očito bili uzorci sadašnjih željeznih noževa, samo je svijanje preneseno sa drška na oštricu. Slični savijeni rezbarski noževi sa željeznim oštricama također su vrlo rasprostranjeni u sjevernoj Aziji i Africi. Izvanredno prikladni za dubenje su osim tih i noževi Sjevernih Indijanaca, koji imaju oštricu od dabrova zuba. U tropskoj Južnoj Americi upotrebljava se zub drugog velikog glodavca kapivarija *(Hydrochoerus)*. Finije glačanje predmeta vrši se, umjesto strugom i turpijom, strugačima od kamena, školjaka ili dr. Neka južnoamerička plemena upotrebljavaju zube divlje svinje i možda su takozvani »noževi očnjaci« našeg[8] kamenog doba služili u iste svrhe. Strugači se mnogo upotrebljavaju i kod pripremanja kože, zato ćemo o tome podrobnije govoriti u vezi s tim predmetom (str. 105 i sl.).

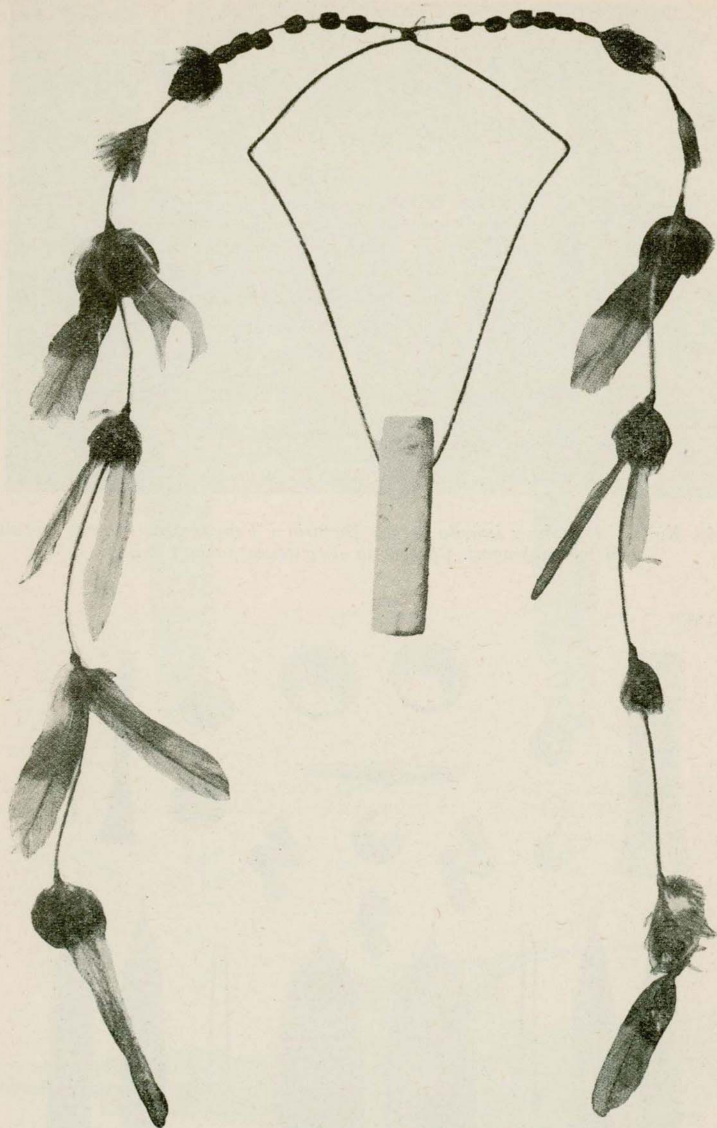
Slijedeći prastari alat rasprostranjen po cijeloj zemlji je svrdlo, koje također potječe iz protolitskog doba. Najstarija svrdla vjerojatno nisu bila nasađena. Da bi se olakšalo okretanje, upotrebljavao se već vrlo rano remen ili luk, čija se tetiva obavijala oko drška i pomicala amo-tamo, a svrdlo se pritiskalo jednim komadom, koji se držao između zubi. Ova se vrsta svrdla pojavila već u starom Egiptu, a Odisej ga upotrebljava kao sliku da prikaže kako je oslijepio kiklopa. Savršeniji oblik je pumpno svrdlo, kod kojeg je remen pričvršćen na gornjem kraju drška, a luk pretvoren u prečku, koja se može pomicati gore-dolje (sl. 64). Lučno i pumpno svrdlo rašireni su po čitavoj sjevernoj Africi i Aziji; odatle je pumpno svrdlo dospjelo sve do Melanezije, dok su Eski-

[8] Danskog. (Op. prev.)

mi preuzeli lučno svrdlo. Ako pumpno svrdlo danas upotrebljavaju neka indijanska plemena, onda ga valja pripisati utjecaju Evropljana.

Tako je jednostavno oruđe kojim većina primitivnih naroda gradi kuće i čamce, oblikuje oružje a često i umjetnine, koje će svakog promatrača ispuniti divljenjem. Tek na višim stupnjevima javljaju se savršenije naprave, koje se približavaju strojevima. Tako strug koji nalazimo samo u kulturnih naroda Starog svijeta. Jednostavniji oblici, gdje se pokretanje vrši s pomoću remena ili luka, podsjećaju na svrdlo. Kod naprednijih tipova pokretanje se vrši s pomoću podnožnjaka. Karakteristično je za sve primitivne kulture, što se one pri obradi drveta, što je više moguće, klone sastavljanja. Metode, kao što je spajanje šipovima i dubljenje, pripadaju višem stupnju razvoja tehnike. Samo što se tiče šarka Eskimi su prisiljeni na iznimku, koju treba spomenuti. Zbog nedostatka pogodnog materijala oni svoje sprave moraju sastavljati od malenih komada, koje spajaju povezivanjem ili šarkama. Proizvodnja posuda od dužica (bačvarska tehnika) prvotno je bila ograničena na kulturne zemlje Starog svijeta i npr. igra značajnu ulogu u Japanu. To što se javlja i na Grönlandu treba tumačiti malobrojnim slučajevima utjecaja normanske kulture srednjeg vijeka. Inače je, kako je već rečeno, kod primitivnih naroda uobičajeno da željeni oblik izrađe od cijelog komada drveta, otprilike tako kao što kipar oblikuje umjetničko djelo od bloka mramora. Čak i kod izrade prekrasno ornamentiranih golemih zidnih ploča na poglavičinoj kući na Niasu, koja je danas jedan od najvrednijih eksponata indonežanske zbirke u danskom etnografskom muzeju, primijenjen je ovaj nespretan i dugotrajan postupak (sl. 148).

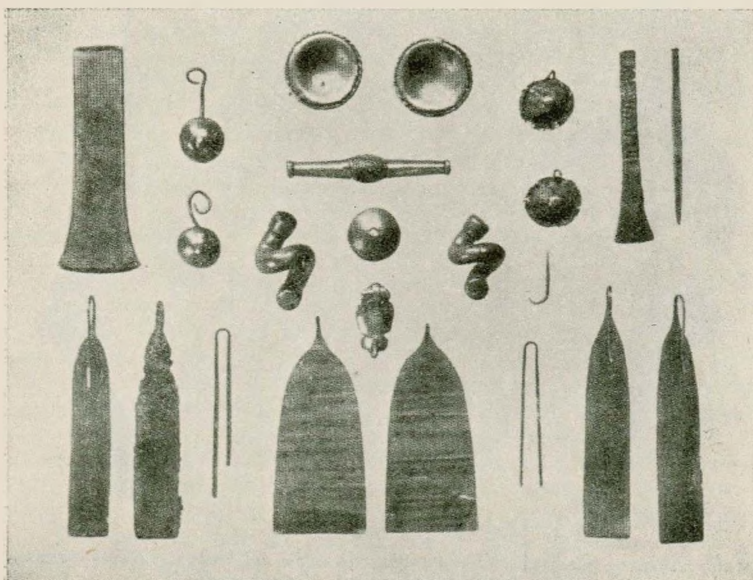
No vrlo se mali broj naroda u zanatstvu može sasvim odreći spajanja i zbog toga su jako raširene različite vrste sredstava za lijepljenje: u sjevernim krajevima uglavnom se upotrebljava kuhano ljepilo od rogova, kosti, otpadaka riba i sl. Životinjsko ljepilo bilo je poznato i u starom Egiptu; tamo je, uostalom, arapska guma, koja se dobiva od vrste akacije, bila važna trgovačka roba, koja se uvozila iz Nubije i sa obala Crvenog mora. U vezi s tim veliku ulogu igraju biljni produkti, naročito različite vrste smola. Tako Australci nasađuju primitivno kameno oruđe na držak pomoću smole bodljikave trave (*Triodia,* često krivo nazivana *Spinifex).* Japanski i kineski lak također je neka vrsta smole, koja se dobiva od *Rhus vernicifere.* Osim toga treba spomenuti da su Indijanci tropske Južne Amerike prvi znali vaditi sok divljih kaučukovaca (*Castilloa elastica, Hevea brasiliensis* i dr.) i upotrebljavati tako dobivenu gumu.

Sl. 52. Ogrlica s ukrasom u obliku probušena tuljca od kremena, sjeverozapadni Brazil (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

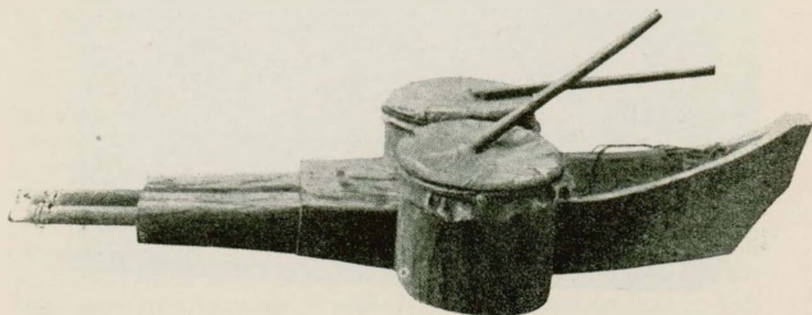
Sl. 53. Kovači iz krajeva između jezera Victoria i Tanganyika. Plosnat kamen služi kao nakovanj. Čovjek na slici desno pokreće mijeh.

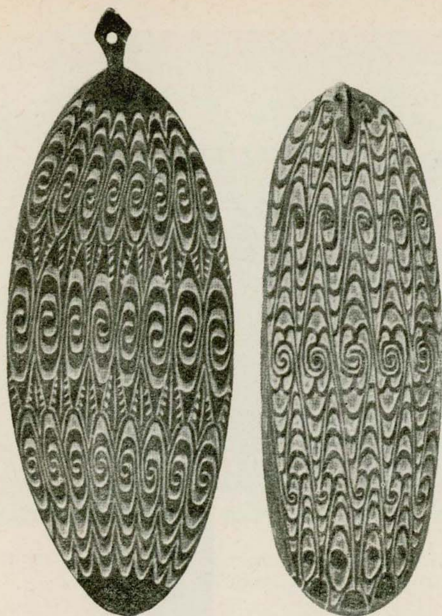
Sl. 54. Ukrasi nosa, uha i oruđe (dlijeto, šilo i udica) od zlata. Departement Antioquia, Kolumbija (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

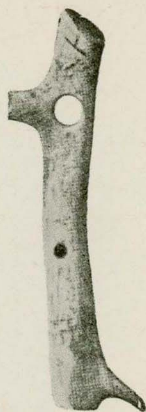
Sl 55. Kineska brončana žrtvena posuda, doba dinastije Šang, XIV—XI st. pr. n. e. (Muzej za umjetnički obrt, Kopenhagen).

Sl. 56. Kovački mijeh, pleme Fan, Francuski Kongo (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 57. Rezbareni drveni tanjuri s kojih se jede riba, okolica jezera Sentani, Nova Gvineja (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 58. Pomagalo za ispravljanje strelica, Eskimi Netsilik, arktička Kanada (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 59. Rezbaren i oslikan drveni sanduk, Indijanci Cimšijan, Britanska Kolumbija. Stranice su napravljene od jednog, savijenog komada drveta (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

ŽENSKI POSLOVI

KOD svih naroda na zemlji nalazimo da su izrada kamenog oruđa, umijeće kovanja i obrada drva, kosti i dr. izrazito muški zanat. Naprotiv, čitav niz drugih vještina spada u interesnu sferu žene. Podjela je u pravilu provedena vrlo strogo. Doduše Eskim sigurno ne smatra da mu je ispod časti da svojoj ženi pomogne pri struganju krzna, što je često težak i naporan posao, a i na lovačkim će pohodima, ako to bude potrebno, sam zakrpati odjeću. Ali kod većine primitivnih naroda povučena je oštra granica između muških i ženskih poslova. To može ići tako daleko da se vjeruje da će, ako muškarac samo dotakne neko naročito ženino oruđe, to loše djelovati i uzrokovati nesreću u lovu. Tek kad je kultura tako visoko, da su se razvili zanati kao profesije, muškarci ulaze u područje ženskih poslova i postaju štavljači kože, lončari, tkalci itd.

Obrađivanje kože sigurno je prastaro. Upotrebljavanje životinjskih koža kao odjeće susrećemo na najrazličitijim mjestima zemlje, a ne samo u sjevernim predjelima. Čak ispod ekvatora istočnoafrički Crnci nose ogrtače i druge odjevne predmete od kože i koža je vjerojatno uopće najstariji materijal za odjeću. Upotrebljavaju se najrazličitije vrste. Za polarne je zemlje najpogodnije sobovo krzno, koje je jednako lagano i toplo, a jedina mu je greška što uvijek pušta dlaku. Tuljanovo je krzno krutije i hladnije i bolje pristaje blažoj i vlažnijoj klimi južnog Grönlanda i južne Aljaske. Savršen materijal za nepropusnu odjeću imaju Eskimi u tankoj prozirnoj koži crijeva tuljana i medvjeda (sl. 65). Ptičje su kože tople i upotrebljavaju se kao donja odjeća, samo su vrlo lomne. Vidra sjevernog Tihog oceana daje najdragocjenije krzno, a najčudnovatija je upotreba lososove kože; plemena na rijeci Amur u Sibiru tako je vješto štave, da ona postaje nalik na finu, bijeložutu kožu (sl. 66). Indijanci Sjeverne Amerike upotrebljavaju djelomično kožu jelena i sobova, dok su teške kože bizona pogodne samo za ogrtače. Centralnoazijski nomadi nekoć su upotrebljavali krzna i kože ovaca i konja. Isto tako Crnci istočne i južne Afrike na veliko upotrebljavaju volovske kože. Lavlja i leopardova krzna najčešće se čuvaju za poglavice. I Homerovi su junaci nosili lavlju kožu kao ogrtač.

Eskimske žene odiru životinje pomoću naročitog noža, kojega oštrica izgleda, otprilike, kao polumjesec ili segment kruga, a držak je pričvršćen za tupu stranu sječiva. To je vrlo rasprostranjen i očito jako stari tip, koji je prodro u Americi sve do juga — čak u Peruu postoje srodni oblici — a poznati su također iz kamenog doba istočne Azije. Taj je nož prikazan na egipatskim slikama, a.

još ga i danas možemo naći u Bugarskoj i Tirolu. Sedlarski nož današnjice u stvari njegov je potomak. Nijedno se krzno ne može upotrijebiti čim se odere sa životinje. Vjerojatno je brzo otkriveno da je sirova koža kruta i nepodatna, da na kiši trune, a kad sunce opet zasija pretvara se u oklop koji steže. Sva su plemena našla izlaz da tome doskoče, ali u tom pogledu nitko nije nadmašio Eskime. Kad se krzno osuši, često ga pri sušenju napnu da se ne bi skvrčilo, onda treba najprije očistiti unutrašnju stranu od ostataka mesnih vlakanaca i vezivnog tkiva. To se izvodi pomoću strugača različitih oblika. Još i danas na zapadnom Grönlandu možemo vidjeti žene, koje u tom poslu upotrebljavaju samo školjku ili plosnati kamen oštrih bridova. Ali u pravilu Eskimi imaju savršenije tipove strugača, ili, kao u Aljaski, kamenu oštricu koja je usađena u naročiti drveni držak ili, kao u Sjeverozapadnom prolazu, strugače od rascijepanih ili koso, prerezanih cjevastih kostiju, čija zglobna glavica tvori prirodno uporište za ruku. Indijanci Sjeverne Amerike u pravilu također upotrebljavaju koštane strugače, ali drugih oblika, između ostalog, rasječenu kost, čija su oba zgloba sačuvana i predviđena kao dršci za obje ruke. Isti tip, samo u drvu i s usađenom željeznom oštricom, rasprostranjen je u cijelom Sibiru (sl. 67). Ovdje se dalje ne možemo upuštati u opisivanje tipova strugača, već ćemo se vratiti obradi kože. Krzna sobova, mošusnog bika, medvjeda i suhozemnih životinja uopće Eskimi isključivo obrađuju struganjem. Tom jednostavnom metodom oni znadu krzna sobova učiniti glatkim i mekanima kao baršun. Ako se s krzna želi skinuti dlaka, tada se često postupa tako da ga se uroni u vodu (u Aljaski i na Grönlandu u urin), sve dok dlake ne počnu ispadati, a tada ih je lako ostrugati.

Koža, koja se obrađivala samo struganjem, nije naročito trajna. Najbolje je ako se podvrgne nekoj kemijskoj obradi. Jedna od najboljih metoda, a ujedno i najrasprostranjenija, sastoji se u tome da se koža obradi prikladnom mašću. Najprije se taj postupak vjerojatno upotrebljavao za to da bi koža postala mekana i gipka. No u tom se slučaju postiglo više nego što se namjeravalo, jer mast na zraku oksidira i pri tom nastaje spoj s vlaknima kože. Indijanci Sjeverne Amerike običavaju krzna premazivati mozgom, u sjevernoj se Aziji za to upotrebljava ikra i jaja morskih ptica, koja sadrže riblje ulje; turski i mongolski nomadi upotrebljavaju kiselo kobilje mlijeko, neka plemena istočne Afrike maslac itd. Kad Eskimi Grönlanda i Aljaske stavljaju u stari urin tuljanova krzna, koja su veoma masna, oni također nesvjesno vrše neku vrstu masnog štavljenja. Urin zacijelo otapa višak masti, ali još je uvijek preostaje dovoljno za održavanje kože. U Sjevernoj Americi i sjevernoj Aziji običaj je da se masno štavlje-

na krzna osim toga obrade i pomoću dima, i to tako da ih se objesi nad tinjajućom vatrom napola trulog drveta. Time ona stječu toplu, svjetlosmeđu boju i prodoran miris; prema izjavama Indijanaca, oni to čine u prvom redu radi toga da bi koža postala nepromočiva, ali moram priznati da moja iskustva ne govore u prilog ispravnosti takvog shvaćanja.

Štavljenje pomoću biljnih tvari mnogo je manje uobičajeno od štavljenja mašću. Jednako kao i kod masti, u početku sigurno nije glavno svojstvo biljnih sredstava igralo važnu ulogu; prva je svrha sigurno bila da se koža oboji. U sjevernoj Aziji i kod Laponaca upotrebljava se odvarak od johine kore, koji koži daje vrlo traženi crvenkasti sjaj. U Arabiji i Africi u sličnu se svrhu upotrebljavaju kore akacija i drugog drveća, a u Kini kora mogranja. Kod starih Egipćana kao sredstva za štavljenje vjerojatno su služile mahune akacija, dok su Babilonci upotrebljavali plodove hrastove šišarke. U svim tim slučajevima najvažnija je količina kiseline za štavljenje.

U sjevernom polarnom pojasu, kako je rečeno, u kućanstvu su najvažnije kože, krzna i štavljenje. Južnije, mjesto krzna zauzimaju, u većoj ili manjoj mjeri, drugi materijali. Na primjer pust, koga u Americi nema, ali je zato u centralnoj Aziji veoma rasprostranjen. Pust se prvi put spominje u Ilijadi, kad pjesnik opisuje Odisejev šljem; »sašiven od kože... i u sredini bijaše podstavljen pustom«. U staroj Heladi obrtnici i mornari nosili su pustene kape. U Rimu su se pustene kape, *pileus*, davale oslobođenim robovima, kao simbol slobode i otuda potječe izraz *ad pileum vocare*, »pozivati pod kapu od pusta«, tj. podjarivati robove na ustanak obećavajući im slobodu. Perzijanci starog vijeka mnogo su upotrebljavali pust, a u Indiji i Kini spominju ga već u IV stoljeću prije n. e. Ta velika rasprostranjenost pokazuje da je zajednički izvor centralna Azija.

Nema nikakve sumnje da je pravljenje pusta kod centralnoazijskih nomada prastaro (sl. 123). Kineski izvori spominju pustene šatore kod *Hsiungnu* (Huna) i *T'u-hüeh* (Turaka) u VI stoljeću naše ere. Za vrijeme iskapanja u Hsinhjangu (istočni Turkestan) nađeni su odjevni predmeti od pusta koji potječu, čini se, iz vremena prije n. e. Visoku starost pusta u tom području dokazuju različiti običaji vezani uz njegovu upotrebu. Turskim i mongolskim knezovima, kao i slavnom Džingiskanu iskazivali su počast na bijelim pustenim sagovima, slike bogova izrađivane su u pustu, a mongolske žene izbjegavale su da izreknu uobičajeni naziv za pust, već su se umjesto toga radije izražavale opisno. Mongoli, Kazaki i druga nomadska plemena još su i danas vještaci u pravljenju pusta. Metoda je sama po sebi vrlo jednostavna. Vuna, ili

kostret rasprostre se u slojevima po rogožini ili sagu, navlaži se mješavinom vode i masti, te se tuče i izmjenično čvrsto zamata sad s jednog sad s drugog kraja saga. Taj se postupak nekoliko puta ponavlja, a nakon toga gotov se pust pere i suši. Pust, koji proizvode građani, po trajnosti se nikako ne može mjeriti s onim što ga proizvode nomadi.

Upotrebi krzna i kože srodna je upotreba kore. U sjevernim šumskim predjelima Starog i Novog svijeta brezova kora je nenadomjestiv materijal. Smekšana u vodi ona se upotrebljava za pravljenje košara i posuda svake vrste, čak se od nje šiju šatorska krila i presvlake za kanu. Stružući s nje najgornji vanjski tamni sloj često se dobivaju ukusni uzorci. Mnogo jednostavnija od savršenih kanua od brezove kore jesu priprosta vozila od kore, koja se upotrebljavaju u nekim mjestima Australije i Južne Amerike (str. 226 i sl.). No na jugu je kora u mnogim slučajevima u druge svrhe preuzela ulogu kože, naime kao sirovina za proizvodnju »tkanina« od kore. To uglavnom vrijedi za velik dio tropskih krajeva Afrike, Indonezije, Oceanije i Južne Amerike. Ali i u Srednjoj i Sjevernoj Americi, sve do sjeverozapadne obale, nalazimo »tkanine« od kore tzv. tapu. U tropima se uglavnom upotrebljava kora različitih divljih vrsta smokava, dok se u Oceaniji najčešće upotrebljava kora papirnjaka *(Broussonetia papyrifera)*. Osnove proizvodnje su uglavnom svugdje iste. Upotrebljiv je samo unutarnji mekani liko, pa se zbog toga tvrdi vanjski sloj mora najprije zguliti. Tada se liko smekša u vodi i tuče kratkim izbrazdanim toljagama, sve dok se tvrda vlakna ne slome i ne preostane laka, mekana, ali, naravno, dosta lomna *tapa*. Polinezijci su majstori u izradi »tkanine« od kore ili *tape*, kako je oni nazivaju. Na Tahitiju nije samo svaka obitelj, nego su i čitava sela imala naročitu kuću kojoj se proizvodila *tapa*. Tamo bi često nekoliko stotina žena smijući se i pjevajući obavljale taj posao. Materijal se polagao na podlogu od tvrda drveta i tukao drvenim četvorobridim toljagama (sl. 68). U početku se udaralo stranom na kojoj su najgrublje brazde, a na kraju onom na kojoj su najfinije. Kad bi dogotovili pojedine komade, spajali bi ih tako da su rubove utucavali jedan u drugi. Na taj su način Polinezijci proizvodili *tapu* dugačku oko pedeset metara i široku dva do tri metra. U zapadnoj Polineziji sastavljali su komade premazujući rubove vodom u kojoj ima ljepila. Na kraju su gotovu *tapu* premazivali biljnim odvarkom, da bi postala nepromočiva. Ponekad su je bojadisali ili su na nju utiskivali uzorke. Čak su se i žene i kćeri poglavica bavile proizvodnjom *tape*.

Imamo razloga da pretpostavljamo, da je *tapa* nekoć već bila poznata u istočnoj Aziji, jer doista proizvodnju papira, koja kako

je poznato potječe iz Kine, moramo smatrati direktnim nastavkom proizvodnje *tape*. Ne samo materijal, već i primijenjene metode istovetne su u svemu što je bitno. Također našoj pažnji neće izbjeći kako postoje stanovite sličnosti između tape i pusta; ali ne može se točno ustanoviti radi li se ovdje o historijskoj povezanosti.

ŽENSKI POSLOVI (NASTAVAK)

SVUGDJE na svijetu koriste se posude različitih oblika, i u njima se čuvaju kojekakve sitnice. No rijetko se gdje može naći tako pogodan materijal, za to kao što je brezova kora. Zbog toga je u većini krajeva rasprostranjeno različito pletenje košara, koje je vjerojatno tek u industrijskoj kulturi našeg vremena stalo nazadovati, jer nam ona stavlja na raspolaganje druga sredstva. Jedan od najjednostavnijih načina pravljenja košara gotovo se i ne može nazvati pletenjem, već prije nekom vrstom šivanja. Sastoji se u tome da se svitak slame, smotak korijenovih vlakana ili sl. omota u spirale, pri čemu se pojedine vijuge postepeno na različite načine vežu slamom ili »sašiju«. Taj nam je način poznat iz naše vlastite seljačke kulture pod imenom vezanje trske. No on je vrlo rasprostranjen. U zemljama Sredozemlja i u Sudanu vrlo je važan, a u istočnoj Aziji, Melaneziji i Australiji spada u najstariji sloj kulture. U Americi ga nalazimo od Eskima pa sve do domorodaca Ognjene Zemlje, a najsavršenije se razvio kod kalifornijskih plemena. Najdragocjenije košare potpuno su prekrivene upletenim ptičjim perjem, te površina nalikuje na mekani i gusti sloj krzna; ona blista u crvenim, žutim i crnim bojama, koje su još jače istaknute nizovima bisera i ukrasima od sedefa što niz njih vise (sl. 69). No upravo ti prekrasni predmeti služe samo za to da bi ih uništili u čast mrtvima, što dokazuje kako su ponekad čudnovato iracionalni tokovi misli primitivnih naroda!

Pletenje košara pokazuje toliko mnoštvo raznolikosti i bilo bi sasvim nemoguće da ih na ovome mjestu potanko opišemo. Osnovno je, da se dva, rjeđe tri dijela spleću u jednu cjelinu, svejedno počinje li posao od dna košare ili — kao kod pletenja palminih listova — od rubova. Najsiromašniji je oblik, naravno, onaj u kome oba dijela ostaju ista i ispreplecu se međusobno, čas jedan iznad, čas ispod drugoga, stvarajući jednostavne uzorke kvadrata ili šahovske ploče. No vrlo se mali broj naroda na tome zadržao. Pomakom »potke« u odnosu na »osnovu« (preskakanjem) dobiva se

uzorak koji odgovara tehnici uzorkovanog tkanja. Na taj su način pletene mnoge ukusno izrađene košare u Guayani i drugim mjestima Južne Amerike. U drugim slučajevima uspravni dio (osnova) može ostati ravan, dok potka teče kao kod pletenja ljese; podvrstu tog oblika dobivamo, ako upotrijebimo dvije potke, i ovijemo ih oko osnove. Neke od najfinijih košara na svijetu pletene su na taj način. Taj ćemo način naći u zapadnoj Sjevernoj Americi, u plemena Tlingit i Aleuti. Njihove su košare tako savršeno izrađene, da uopće ne propuštaju vodu. Upotrebom različito obojene slame, motanjem potke ili osnove, ili preskakanjem jednog ili više dijelova, mogu se dobiti najrazličitiji ornamenti i zbog toga je potpuno opravdano mišljenje da je pletenje košara u razvoju umjetnosti ostavilo duboke tragove (sl. 70). Pletenje košara u stvari se približava proizvodnji hasura. One su, ne samo u Oceaniji, dostigle takvo savršenstvo, da se neke od njih po finoći i mekoći približavaju tkaninama. Kako smo već prije spomenuli, odjeća Maora bila je načinjena od hasura takve vrste (str. 54—55). Pletenje hasura vodi do umjetnosti tkanja.

Prije nego što ćemo o njoj govoriti, moramo kazati nekoliko riječi o proizvodnji niti i pređe, koje su nužna pretpostavka za tkaninu uopće. Vjerojatno više ne treba podrobnije objašnjavati da su raznovrsna pomoćna sredstva za vezanje prastara porijekla. Ona su mnogo starija od svakog oblika tkanja i mijenjaju se, od lomnih traka lika, do solidnih kožnatih remena. Nekiput su za tkanje dovoljna prirodna biljna vlakna, koja prethodno ne treba presti. Pleme Ainu sjevernog Japana upotrebljava liko od brijesta, narodi Konga vlakna palme *Raphia,* a neki indonezijski i mikronezijski narodi vlakna banane. No u pravilu ipak treba materijal prije upotrebe ispresti u niti. U polarnim zemljama konac se pravi od sobovih tetiva. Režu ih u tanka vlakna, koja se predu valjanjem po butini ili obrazu. Još i danas u Laponiji ili Grönlandu mogu se vidjeti žene kako na taj tisuće godina star način, proizvode konac od tetiva. Ali, još na sasvim primitivnom stupnju kulture možemo naći naročita pomoćna sredstva za proizvodnju konca. Australski domoroci, čija je »odjeća« zacijelo vrlo jednostavna, upotrebljavaju ipak trakove od životinjske i ljudske kose, zbog čega nježni spol mora često puta ukras glave žrtvovati na oltar tehnike. Kosa se prede u niti pomoću vrlo jednostavnog ručnog vretena (sl. 71).

No na taj način čovjek nije mogao doći do mnogo većih rezultata. Trebalo je pozvati u pomoć druga pomoćna sredstva i čim se čovjek izdigao iznad stupnja lovca i sakupljača, došle su u obzir domaće životinje i kulturne biljke. Već u starom vijeku poznavali su značenje ovce, kao proizvođača za nas neophodne vune.

Najstarija danska odjeća iz poznatih lijesova u hrastovom deblu iz starijeg brončanog doba načinjena je od grube ovčje vune. Osim toga gotovo sasvim sigurno znamo da se tamo vuna upotrebljavala već u mlađe kameno doba. Ostaci tkanja iz istog vremena pronađeni su u švicarskim sojenicama[9]. U starom Sumeru uzgajala su se velika stada ovaca. Njihova se vuna prerađivala u tkanine namijenjene hramovima. Prvotno u Americi nije bilo ovaca; na visoravni Perua Indijanci su vunu dobivali od lama i alpaka. Ova posljednja životinja srodna lami, ima tako finu vunu, da stari španjolski autori nisu mogli dovoljno nahvaliti mekoću tkanina.

Svila je dar Kine profinjenom svijetu. Svilena buba *(Bombyx mori)*, čije se ličinke hrane lišćem bijelog duda, može se u potpunosti smatrati »domaćom životinjom«, koja je vjerojatno već u doba Šang oko sredine II tisućljeća prije n. e. bila u službi čovjeka, a sasvim sigurno za vrijeme slijedeće dinastije Ču. Kad je Rim, željan raskoši, upoznao svilu, postala je ona najtraženijom robom i ne baš najmanji razlog, za to da je trgovina s Azijom, ako se može vjerovati Pliniju, predstavljala carstvu godišnji gubitak od 100 milijuna sestercija. »Svilena cesta«, koja je vodila preko azijskih pustinja, postala je velikim trgovačkim putem između Istoka i Zapada u starom vijeku. Ali, u početku je svila bila tako skupocjena, da su je miješali s vunenim ili lanenim nitima. Rasipni kao i poročni car Elagabal (218—222) vjerojatno je prvi nosio togu od čiste svile. Kinezi su dugo vremena čuvali tajnu proizvodnje svile. Zbog toga je ona u Evropu dospjela tek u VI stoljeću. Kako govori poznata legenda, nekoliko je monaha kriomice prenijelo jaja svilene bube u svojim šupljim štapovima.

Prije su u zemljama Sredozemlja osim vune mogli upotrebljavati samo jednostavne materijale: lan i pamuk. Lan se sadio u Sumeru, Elamu i Egiptu, u posljednjem sigurno već u prethistorijsko vrijeme i stari Egipćani su se uglavnom odijevali u čisto bijelo laneno platno. Vrsta lana, koju su oni upotrebljavali, jednaka je onoj, koja se kasnije svuda proširila, a znamo je i po nalazima iz kamenog doba Skandinavije *(Linum usitatissimum)*. Međutim u švicarskim sojenicama i u željeznom dobu u Italiji upotrebljavala se neka druga, višegodišnja vrsta *(Linum angustifolium)*, koja ne bi mogla izdržati zimske hladnoće sjevernih predjela. Konoplja *(Cannabis sativa)* potječe iz centralne Azije, ali su je već u starom vijeku uvezli u Evropu. Pamuku je toplina potrebnija nego lanu i konoplji pa mu je domovina Stari svijet i tropska Azija. Jedna se vrsta pamuka *(Gossypium herbaceum)*

---

[9] Prethistorijska nalazišta na obalama jezera u Švicarskoj s ostacima sojenica. (Op. ur.)

sadila u Indiji već u vrijeme kad je u trećem stoljeću prije n. e. cvala stara kultura na Indu i spominju ga u jednom opisu Ninive oko 700. prije n. e. Grci su upoznali pamuk tek za vrijeme Aleksandrova pohoda, a stvarno su ga u Sredozemlje uvezli Arabljani. Francuska riječ *coton* i engleski izraz *cotton* vode porijeklo od arapskog naziva za pamuk. Iz Indije je pamuk također uvezen i u Kinu, gdje vunene tkanine nikada zapravo nisu postale bitni dio odjeće. Naročite je vrste afrički pamuk (*G. arboreum*). U Novom svijetu Indijanci su također imali vlastite vrste pamuka (*G. hirsutum, G. barbadense*), koje bijahu rasprostranjene i preko tropskih i polutropskih područja, sve do juga Sjeverne Amerike. Kako je poznato, danas su upravo tamo najbogatije žetve pamuka na svijetu i jeftin je pamuk sada u centru borbe industrije za svjetsko tržište; u naše doba zaista se može reći *Cotton is King!*[10]

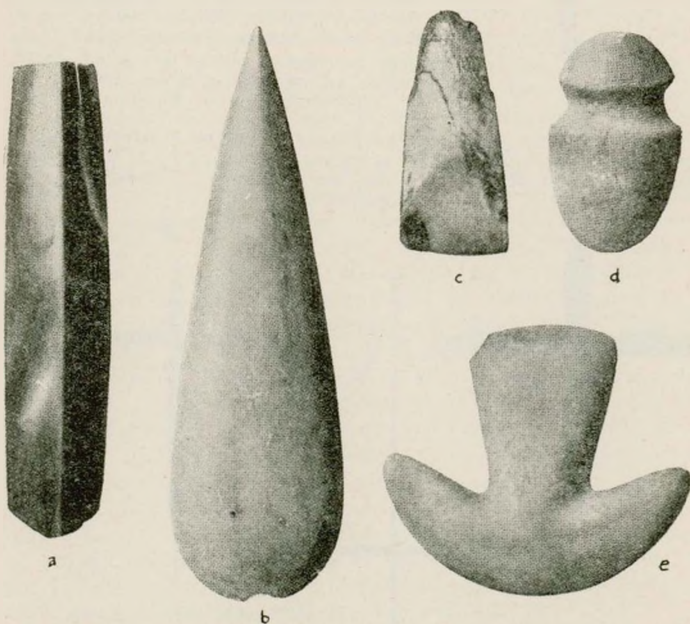
Bilo da je sirovina ovčja vuna, nit svilene bube, vlakno lana i konoplje, ili dlakavi ovoj pamučnog sjemena, uvijek je treba poslije čišćenja pomoću grebena, grebenjača i sl. ispresti u jednu nit. Ručno se vreteno jednostavno sastoji od štapića s utegom bilo kakve vrste, koji podržava vrtnju. No ovdje nećemo dalje opisivati različite metode predenja. Treba dodati samo toliko, da je korisna pomoć kolovrata tek kasnije otkriće, koje se ograničava na kulturne zemlje Starog svijeta, a ni tamo on nije uspio posve istisnuti ručno vreteno. Prije ne mnogo godina nalazili smo ga još i u Danskoj. Evropska preslica, koja se javlja tek krajem srednjeg vijeka ili u renesansi, možda je samo usavršeno izdanje azijske, koja nije samo jednostavnija, već sigurno i starija.

Konac je prvi korak prema umjetnosti tkanja. Bez obzira na to, čini se, da se poriv za proizvodnju tkanina javio s različitih strana. Jedna od polaznih tačaka je pletenje mreža, čija je karakteristika da se nit nastavlja, dakle nije razdijeljena u osnovu i potku, kao kod tkanja. Mreže za ribolov i lov poznate su gotovo na cijeloj zemlji, od najprimitivnijih do najrazvijenijih naroda, a oruđe, za koje smatramo da su bile igle za pletenje mreža, potječu iz dalekog prethistorijskog vremena. Mreže sitnih očica također su osnova šarenih pernatih ogrtača, koje domoroci na Havajima i brazilijanski Indijanci smatraju najotmenijim ukrasom. Nekoliko tih prekrasnih primjeraka spadaju u velike rijetkosti danskog etnografskog muzeja (sl. 72, 139). No pravom je tkanju ipak bliža čudnovata vrsta ogrtača sjeverne i zapadne Sjeverne Amerike. Oni se sastoje od zavrnutih traka zečje kože, koje stvaraju labave petlje (ne čvorove). Na taj se način dobiva debela, mekana i izvanredno topla tkanina. Istu tehniku izvedenu u vuni

[10] Pamuk je kralj, tj. vlada. (Op. ur.)

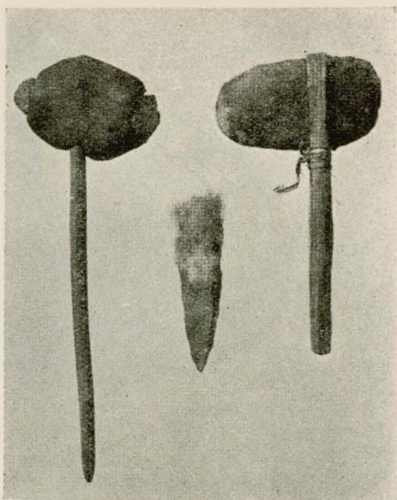

Sl. 60. Muškarac s pilom, terakota iz Beotije, VI st. pr. n. e.

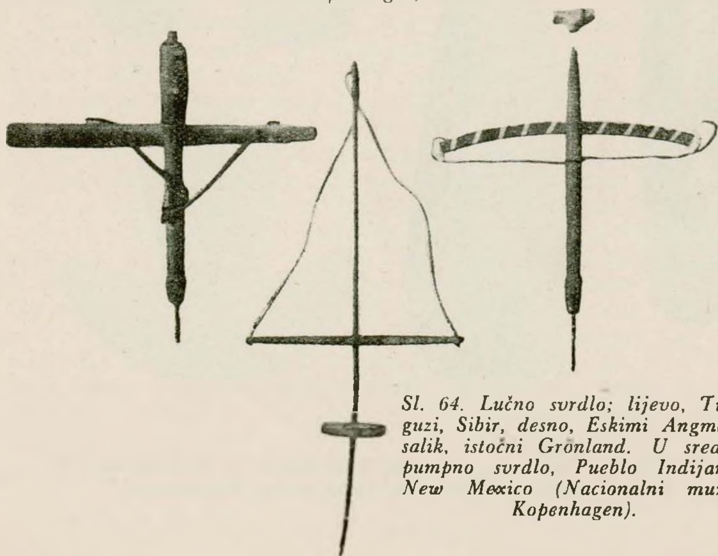
Sl. 61. Kamene sjekire: a) Java; b) S. Domingo; c) Novi Zeland; d) Massachusetts; e) Brazil (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 63. Kamene sjekire i kameni nož iz Australije. Lijevo, kamena oštrica nasađena pomoću smole, područje rijeke Murchinson, zapadna Australija; desno, držak sjekire od savijene grančice, Queensland (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 62. Sjekire s kamenom oštricom. Vjerojatno su donesene prilikom Schoutenova putovanja oko svijeta 1615—1617 iz Futune. U tom slučaju to bi bili najstariji predmeti koji su iz Polinezije doneseni u Evropu (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 64. Lučno svrdlo; lijevo, Tunguzi, Sibir, desno, Eskimi Angmagsalik, istočni Grönland. U sredini pumpno svrdlo, Pueblo Indijanci, New Mexico (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

poznajemo iz bolivijske visoravni i našeg[11] brončanog doba. Ona se, uostalom, još i danas upotrebljava za izradu vrtnih i ribarskih košara i isto je tako općenito uobičajena kod pravljenja torbica u Africi, Južnoj Americi, Melaneziji i Australiji. Na isti način prave Koreanci i Kinezi neku vrstu prsluka od tankih traka rotanga, koji ljeti nose ispod tkanine, jer tako sprečavaju da se lijepi za kožu.

Druga je stara metoda pletenja, iz koje se razvilo tkanje, tehnika petlje. Niti se napnu na okvir i između njih se gore i dolje ugura dva štapića, i to tako, da podijele niti u dva zijeva. Pri tom svaka druga nit protječe prije štapa i svaka slijedeća iza njega. Očice se stvaraju tako, da se konci određenim postupkom prstima isprepleću, tako da se tkanina postepeno tke odozgo prema dolje i obrnuto. Tehnika petlje upotrebljavala se kod nas[12] od brončanog doba sve do danas, a poznata je bila i u Heladi, kao i u starom Egiptu.

Time smo napokon dospjeli do pravog tkanja, čija je značajka da se tkanina, kao i kod hasura, sastoji od dva dijela, osnove i potke, koji se međusobno križaju u pravom kutu. Najjednostavniji oblik je tkanje platna, gdje potka izmjenično prolazi iznad i ispod svake naredne niti osnove. Kad se dvije ili više niti osnove preskoči, govori se o uzorkovanom tkanju, dok se til ili gaza odlikuje time što su niti potke, odnosno osnove, uvijene. U stvari prijelaz od pletenja hasura tako je neprimjetan, da se gotovo i ne može reći gdje jedna tehnika prestaje, a druga počinje. To se jasno vidi i u nejedinstvenosti o definicijama. Ima tako jednostavnih tkalačkih sprava, gdje postupak zapravo nije ništa drugo do pletenje niti kao što je i danas slučaj kod proizvodnje gobelina. A ima takvih strojeva za pletenje hasura, koji su zapravo neka vrsta primitivnih tkalačkih stanova — da ne govorimo o indijskim i kineskim tkalačkim stanovima za hasure, koji u najvećoj mjeri mogu biti smatrani imitacijama pravih tkalačkih stanova. Naprave prve vrste nalazimo na sjeverozapadnoj obali Amerike. Kod sjevernih plemena tkalački se stan sastoji od dva okomita stupa, koji su gore povezani drvenom prečkom. Duž njegova donjeg ruba prolazi vrpca sa koje visi osnova, a potka se uvodi prstima, i to tako da raste odozgo prema dolje. U pravilu se pri tom uvijek dva konca potke zajedno vežu oko para niti osnove, pod stalnim pomakom tačke vezanja, čime nastaje neka vrsta tkanja u križ. Materijal je vuna divljih planinskih koza, koja se za osnovu miješa s likom, da bi se postigla veća čvrstoća. Usprkos jednostavnosti pomoćnih sredstava tkanine na sjevernoj obali odlikuju se vlastitom sirovom ljepotom (sl. 74).

[11] Danskog. (Op. prev.)
[12] U Danskoj. (Op. prev.)

Nisu bili mnogo savršeniji ni peruanski tkalački stanovi najstarijeg kulturnog razdoblja, iako su na njihovim tkaninama proizvedeni još zamršeniji uzorci od onih Sjeverozapadnih Indijanaca; ali još je čudnovatije da su fini i dragocjeni tepisi zapadne i centralne Azije izrađeni s pomoću isto tako jednostavnih pomoćnih sredstava (sl. 73). Otprilike isto tako jednostavni bijahu i tkalački stanovi, na kojima su se tkale tkanine našeg[13] brončanog doba. Poslije podrobnih istraživanja, koja je poduzela gospođica Margrethe Hald čini se da se ovdje ipak otišlo korak dalje, a baš taj korak bijaše vrlo važan. Ako se želi ubrzati proces tkanja, potrebno je da se niti osnove mogu lako razdijeliti u dva »zijeva«, prije nego što se uvede potka. Osnova zbog toga mora biti dolje s pomoću utega neprestano napeta, i to tako, da svaka druga nit iza koso postavljenog okvira slobodno visi, dok svaka naredna leži dolje na drvenoj prečki (»razdvojna motka«). Čim se uvede potka pa niti stražnjeg zijeva treba dignuti, to se može učiniti pojedinačno prstima ili štapićem. Tako primitivni tkalački stanovi, kao što su ovi koje smo opisali, nisu nađeni u Evropi; ali još u XVIII stoljeću upotrebljavao se na otocima Färöer tip koji poznajemo po primjercima izloženim u danskom nacionalnom muzeju. Jedina je temeljna razlika između njih i vjerojatnih tkalačkih stanova iz brončanog doba, u tome, što je ovdje izbjegnut otežan način dizanja stražnjih niti. Naime, u paru vilica leži poprečni štap ili »držak« s nizom končanih petlja (»nićenica«), što hvataju niti osnove, koje vise straga, tako da se cijeli zijev odjednom diže kad se podigne štap. Osim toga tkalačkom stanu pripada neka vrsta širokog kašikastog čunka, s pomoću kojeg se potka vuče kroz osnovu, i »nož«, kojim se ona zbija uz gotovu tkaninu ,kako posao napreduje. Taj jednostavni tkalački stan ne poznajemo samo s Färöera, već i s Islanda, iz Laponije i drugih udaljenih krajeva Skandinavije. S njim je u vezi i sablasna slika koja se opisuje na svršetku saga Njáls:

Djevojke tkaju
s ljudskim crijevima,
ljudske su glave
utezi;
željezo oko motke —
krvava koplja
ovdje su drške,
umjesto kašika ovdje su strijele,
mačem treba udarati
ovo pobjedničko tkanje.

---

[13] Danskog. (Op. prev.)

Ovaj se oblik upotrebljavao i u staroj Heladi. Moramo zamisliti Penelopu kako sjedi pred takvim tkalačkim stanom dok čeka Odiseja i u noći para gotovu tkaninu, da bi prevarila neželjene prosce i dobila na vremenu. Ima stanova, koji su, premda se u nekim pojedinostima razlikuju — na primjer u tome što se osnova dolje zapne kolcem, umjesto utezima — ipak srodni. To su isto tako primitivni afrički tkalački stanovi. Na njima se tkaju osebujne tkanine od vlakna palme *Raphia* (sl. 76).

Osim uspravnih postoji čitav niz tkalačkih stanova, koji se vodoravno razapinju preko zemlje. Razlika nije naoko naročito velika, a princip primjene također je isti kao i kod okomitih tkalačkih stanova. Ali rasprostranjenost tih dvaju osnovnih oblika pokazuje, da je način položaja od bitnog značenja. Vodoravni tkalački stan udomaćen je u južnoj i istočnoj Aziji. Odande su se primitivni tipovi proširili preko Karolina do Santa Cruza i Banksova otočja u Melaneziji. Na neki je način taj tip dospio i u Ameriku, gdje ga ne nalazimo samo kod mlađih kulturnih naroda Meksika, Perua i njima susjednih plemena, već i kod Indijanaca na području Amazone. Posvuda u Indoneziji i Americi nalazimo čak i osobitu pojedinost, da su niti osnove zapete preko leđa tkalje s pomoću remena. Pravi primitivni oblici vodoravnog tkalačkog stana nalaze se danas samo kod nekoliko manje kulturnih plemena južne i istočne Azije. Kod civiliziranih ga je naroda zamijenio razvijeniji tip. Velika prednost vodoravnog tkalačkog stana bijaše u tome, što se on mogao usavršiti nizom malenih pronalazaka, koji su zajedno uslovili golemi napredak čitave tkalačke umjetnosti. Naprava rešetkastog oblika, koja je prvotno, vjerojatno, samo trebala razdvajati osnovu (kako je to još uvijek kod tkalačkog stana plemena Ainu, sl. 77), bila je pomaknuta natrag i obješena u jednom okviru; otada je služila, umjesto »noža«, za zbijanje potke. Vodoravni položaj osnove olakšavao je i upotrebu većeg broja nićenica čime je mogućnost izvođenja uzoraka postala neograničena. Posao je postao još lakši, kad su se sjetili da nićenice spoje s podnožnjacima, tako da su se mogli dizati i spuštati pritiskom nogu. Ti najrazvijeniji oblici tkalačkih stanova nisu nikada dospjeli u Ameriku, ali su se proširili po sjevernoj Africi i Sudanu.

O tom bi se predmetu moglo još mnogo više govoriti. Postoji na primjer čudnovata i prastara metoda tkanja pomoću daščica, koja je, u stvari, prijelaz od pletenja trakâ do stvarnog tkanja. Ona je rasprostranjena u čitavoj Evropi i zapadnoj i južnoj Aziji. Zatim postoji još jedna vrsta tkanja trakâ uz pomoć rešetke (»spjaeld«), koja se upotrebljava kao nićenica i pokazuje napadnu, i jedva slučajnu, sličnost s razdvajačem osnove kod

Ainu. Isto je tako zagonetna njena rasprostranjenost: Evropa i zapadni Sibir, sjeverozapadna obala Amerike, Pueblo Indijanci! O svemu tome nećemo govoriti, kao ni o različitim načinima tkanja, iako i oni ukazuju na vrlo zanimljive odnose. Kako to da se npr. indijanski izum tkanja gaze pojavljuje u Peruu mnogo prije dolaska Španjolaca? Ili problem sasvim druge vrste: poznato je da su sposobnosti brojenja kod primitivnih naroda dosta ograničene, a svaki pravilno tkan ili pleten uzorak zahtijeva brojenje niti i povjesma — dakle kakvo izmjenično djelovanje postoji ovdje između tehnike i jezikâ?

O bojadisanju i oslikavanju treba usput govoriti na ovome mjestu, iako ono samo po sebi nije naročito povezano s umijećem tkanja. Materijali od kore, koža, glinene posude, košare i mnogi drugi predmeti bojadišu se u isto tako velikoj mjeri kao i tekstil, a da ne govorimo o najbližem, samom čovječjem tijelu, koje pruža umjetničkim sklonostima većine primitivnih naroda najomiljenije igralište. Već je spomenuto (str. 107) da korijen štavljenja koža pomoću biljnih tvari leži u bojadisanju. Upotreba johine kore npr. upravo je zbog tog razloga toliko raširena kod polarnih naroda. Ali upotrebljavaju se i zemljane boje, kao što je oker. Sjeverozapadni Indijanci upotrebljavaju tri različite boje za vunene plesne ogrtače, crnu koju prave od odvarka kore Hemlock-bora, žutu, koju dobivaju od naročite vrste lišaja *(Evernia vulpina)* i plavo-zelenu, koja se dobiva od bakra kao spoj amonijaka, kad se kovina stavi u ustajali urin. Još i danas nas raduju meke, fino usklađene boje peruanskih tkanina, čija se ljepota stoljetnim ležanjem u pustinjskom pijesku prije uvećala, nego smanjila. Suzdržanu otmjenost starih orijentalnih sagova uludo nastoje imitirati skorojevićskim anilinskim bojama sadašnjice. Značenje materija za bojadisanje doseže daleko izvan njihovog umjetničkog i simboličkog djelovanja. Znamo koliku je ulogu igrao indigo, koji se dobiva od različitih grahorica, u pamučnoj industriji Indije. Purpur, koji se u starom vijeku na obalama Sredozemnog mora dobivao od volaka *(Murex)*, bijaše najvažnijom trgovačkom robom Feničana i kod Tira i Sidona nađene su znatne količine puževih ljusaka. U Centralnoj Americi Indijanci su purpur dobivali od nekoga drugog morskog puža. U meksičkoj državi Oaksaka sadili su indijsku smokvu i to zbog cochenille štitaste uši *(Coccus cacti)* od koje se pravi karmin.

Samo dvije metode bojadisanja zaslužuju da budu spomenute. Jedna je kod nas poznata pod imenom »vezivanje«, no etnolozi je obično nazivaju indonezijskim nazivom »ikat«. Ona se osniva na tome, da se oni dijelovi konca, koji treba da ostanu neobojeni, omotaju nitima, prije nego što se umoče u boju. Kako granica

između obojenih i neobojenih dijelova nikada nije sasvim oštra, izatkani uzorci izgledaju kao da se razilaze, ali ostavljaju izvanredno upečatljiv dojam. Najljepše primjerke ove metode bojadisanja nalazimo danas u Indoneziji (sl. 75), Indiji i centralnoj Aziji; no ona je inače vrlo rasprostranjena u Japanu, Indokini, Evropi, Sudanu, a u predšpanjolsko vrijeme čak i u dalekom Peruu. Druga je metoda danas tako moderni *batik*. Kao i *ikat*, i on vjerojatno potječe iz Indije, ali ga danas uglavnom nalazimo u Indoneziji i kod Crnaca Bambara u Sudanu. Bojadiše se s pomoću otopljenog voska, koji se izlijeva iz malene posudice s tankim izljevkom. Na taj se način pokrivaju oni dijelovi tkanine, koji treba da ostanu neobojeni. Kasnije se sloj voska odstranjuje, a ponavljanjem tog procesa može se dobiti koliko god se želi različitih boja. Javanci, koji su majstori u *batik*-bojadisanju, vole zagasite boje: tamnoplavu, smeđu i prigušeno crvenu; i samo mali broj primjeraka, koje možemo vidjeti u Evropi, pruža pravu sliku njihova ukusa i umjetničkih sposobnosti.

Prije nego što posve napustimo tkanine, moramo još reći nekoliko riječi o šivanju. To je zapravo predmet koji zaslužuje potanje opisivanje, nego što to ovdje možemo učiniti. Samo se po sebi razumije da su kod svih polarnih naroda žene vrijedne švelje. Različite vrste koža zahtijevaju različiti bod: krzno obično obavijanje, crijeva prošivanje, dok čizme, presvlaka za čamce i sl. traže nepromočive rubove, šivane tako, da se nit provlači samo kroz pola debljine kože. Sav taj posao vrši se tako brižljivo, da bi ga samo vrlo mali broj evropskih gospođa mogao oponašati, pogotovu kad se uzmu u obzir jednostavna pomoćna sredstva. Igle za šivanje prave se od tvrdih kostiju. Za vrijeme prve dansko-američke ekspedicije na Aljasku našli smo kod iskapanja mnoge predmete, koji pokazuju pojedine faze u izradi eskimskih igala. Prvi stupanj bijaše komad cjevaste kosti s duboko urezanim brazdama, slijedeći se sastojao od malenih krhotina kostiju, a ti su se nakraju gladili i straga probušili. Nije čudo što je dobra šivaća igla bila dragocjenost i što su evropske igle spadale u najtraženiju robu u trgovini. Igle s ušicom poznate su u velikim dijelovima Amerike već prije Kolumba. U Evropi ih nalazimo čak na kraju ledenog doba; to nam služi kao opomena, da narode ledenog doba, u svakom slučaju onog posljednjeg razdoblja, ne smijemo smatrati previše primitivnima, jer posjedovanje igle za šivanje siguran je znak da su nosili šivanu odjeću.

Neki istraživači kulture povukli su razvojnu liniju od pletenja košara do lončarstva. Oni su smatrali da se počelo tako, da su se košare premazivale glinom da bi postale nepromočive, kako

to još i danas rade Indijanci u bazenu Slanog jezera i niz isto tako nerazvijenih plemena Južne Amerike koji to rade još i danas asfaltom, smolom i sl.; kasnije da je navodno kod pečenja nastala košara. Kad je čovjek postepeno postao tako vješt da je glinenu posudu oblikovao samo rukom, napušteno je nepotrebno pletenje. Dosta je sporno da li je ovo tumačenje tačno. Leakey je doduše u istočnoj Africi našao glinene krhotine iz takozvane Elementeita-kulture, koja po njegovu mišljenju pada u početak geološkog novog doba, i on smatra da one potječu od košara omazanih glinom, čije je ostatke iz prethodnog kulturnog razdoblja također pokazao. I u kulturi Somrong-Sen u Stražnjoj Indiji, koja je mnogo mlađa (početak drugog tisućljeća prije n. e.?) karakteristika keramike je upravo u jasnom otisku pletera košare ili hasure. No iz toga se nužno ne mora zaključiti o porijeklu od pletenja košara. Glinene posude, koje podražavaju oblike košara, nalazimo često još i danas po čitavom svijetu, a uz to pletenje košara nije jedina tehnika koja se odražava na keramici. U najstarijem sloju Suse, koja će tek mnogo kasnije u starom vijeku postati znamenita kao ljetovalište perzijskog kralja, pojavile su se kod iskapanja glinene posude iz vremena koje možemo odrediti kao četvrto ili peto tisućljeće prije n. e.; na osovu naslikanih uzoraka smatralo se da one »potječu« od kožnatih posuda. Na drugim mjestima nalazimo iz kasnijeg vremena isto tako očite imitacije tikava i drugih plodova. Kad bi se svi ti oblici smatrali ishodištem lončarstva, a ne jednostavno naknadnim izrazom umjetničkog hira, zaista bi se moglo doći do čudnovatih rezultata.

Treba da se sjetimo i na to, da se pečena glina može upotrebljavati i u druge svrhe osim za pravljenje lonaca i tiganja. Menghin je opravdano upozorio, da već u ledeno doba, mnogo prije postanka keramike, postoje dokazi o upotrebi gline za pravljenje malenih figura. A Erland Nordenskiöld je pokazao da su Kalifornijski Indijanci u predjelima siromašnim kamenom kuhali tako, da su umjesto uobičajenog kamenja stavljali u vodu užareno grumenje gline. On smatra da je to bio početak izrađivanja glinenih posuda. Ako uopće postoji veza između izrade košara i keramike, onda linija ne ide preko pletenja košara, već preko one tehnike, koja je opisana pod imenom vezanje trske; no o tome ćemo više govoriti kasnije.

Svaka se glina ne može jednako dobro upotrijebiti. Ako je odviše sitna i jednolična, ona će se prilijepiti za prste i pucati za vrijeme sušenja i pečenja. Najobičniji način kojim se to otklanja sastoji se u tome da se primiješi malo isjeckane slame, pijeska, smrvljene ljuske puževa i školjaka, ili još bolje, prašina starih

krhotina od lonaca. Indijanci na području Amazone upotrebljavaju također usitnjene slatkovodne spužve (*Parmula batesii* i dr.), čiji fini komadići imaju ulogu nosača u armiranom betonu. Oblikovanje same posude vrši se na različite načine. Prvo moramo spomenuti slobodno modeliranje jütskih lončara. Posuda se može oblikovati kao što se veže trska, naime, s pomoću prst debelih glinenih valjušaka, koji se stavljaju jedan na drugoga, ili teku kao neprekidna spirala. U pravilu se površina kasnije glača (sl. 78). No u starije su vrijeme Pueblo Indijanci ostavljali neravnine, tako da je posuda imala čudnovat »navoran« izgled i nije lako klizila iz ruke (sl. 80 a). Uglavnom oblikovanje pomoću valjušaka još je i danas najviše uobičajena metoda u onim područjima do kojih nije dospjelo lončarsko kolo, t. j. izvan kulturnih zemalja Staroga svijeta (sl. 80). Ali u svakom slučaju prilike u Americi ukazuju na to, da je metoda valjušaka mlađa od modeliranja slobodnom rukom. U zemljama Sredozemlja već su u starom vijeku poznavali lončarsko kolo. U Dansku je ono, naravno, dospjelo tek u početku srednjeg vijeka. Jedan vrlo jednostavan oblik nalazimo već 3000 godina prije u Egiptu, gdje se kolo vrtilo rukom, a u Mezopotamiji tako načinjene posude nalazimo u predsumersko vrijeme (razdoblje Uruk). Kao uspomena na kulturno stanje prijašnjih doba u Rimu se održala zabrana da se u kultu Veste upotrebljavaju na kolu izrađene posude. U Kini ih poznaju od kraja III ili početka II stoljeća prije n. e. Prvotni oblik lončarskog kola bijaše sigurno jednostavna drvena ploča, koja je obično služila kao podloga pri izradi. Žene plemena Bogobo na Filipinima vrte tu ploču desnom rukom, dok lijevom oblikuju glinu. Primitivna lončarska kola, koja se vrte rukom, nalazimo još i danas u Bretagni[14]. Na kraju dolazi do oblikovanja glinenih posuda također pomoću kalupa. Za taj je posao vrlo pogodna meka glina; ali inače ta je metoda korak prema propadanju. Ona se u većoj mjeri uvijek upotrebljavala u starom Egiptu i Kini onda, kad se nije nastojala postići umjetnička vrijednost, već masovna proizvodnja. U Meksiku postoji bezbroj malih glinenih figura bogova i božica, koje bijahu načinjene pomoću kalupa, a u Peruu se primjenjivao isti postupak.

Kad je posuda gotova, izglačana i štapićima, kamenim glačalima itd. polirana, mora se sušiti, a poslije toga dolazi najkritičniji proces: pečenje. Tada se isparuje kemijski vezana voda i glina se pretvara u tvrdu, neplastičnu i poroznu masu. Taj proces počinje već kod 400°. Ako se temperatura i dalje povisuje, glina postaje crvena, ali još je uvijek porozna. Upravo na tome osnivaju se orijentalni hladionici za vodu, jer se dio sadržaja

[14] I kod nas u Lici, Dalmaciji, Istri i Makedoniji. (Op. D. Rihtman.)

posude isparuje kroz pore i tako hladi ostatak. Pod primitivnim uvjetima pečenje se vrši jednostavno na otvorenom, ali pri tom je ono nesavršeno. Bolji se uspjeh postizava u zatvorenom ugljaniku. Posuđe se polaže i prekrije svježom korom, tresetom ili sličnim, a zatim se zapali vatra. Ako ugljanik dobro vuče, temperatura se popne tako visoko, da se zrnca gline stvrdnu i time nestaje poroznosti. Ako se želi da posude, kao kod pečenja na zraku, pocrne, onda se pri kraju pečenja treba pobrinuti da se smanji propuh i poveća količina dima. Na taj su način proizvedene poznate crne posude sa obale Perua (sl. 80 h), a slične su metode poznate u Indiji i Egiptu. Boja postignuta na taj način mnogo je zasićenija od one, koja se dobiva pečenjem na zraku. Etruščanske *bucchero*-vaze iz VII—V stoljeća sasvim su zasićene ugljikom. Za pečenje potrebno je stručno znanje i pažljiv postupak, ali ono i zbog slučajnosti može doživjeti neuspjeh. Prejaki vjetar može izazvati nejednaku raspodjelu topline, a iznenadna kiša može upropastiti čitav trud. Zbog toga je pečenje gline kao npr. i taljenje željeza često vezano također uz određena pravila. Žene plemena Suk, južno od Rudolfova jezera u istočnoj Africi, čuvaju u najvećoj tajnosti sve finese umjetnosti lončarstva i obavljaju taj posao prema određenom ritualu. U području Amazone žene moraju živjeti odijeljene u naročitim kućama dok traje proizvodnja glinenih posuda: one se moraju čuvati da međusobno razgovaraju i mogu se sporazumijevati samo znakovima. Čak su i stari Grci na lončarsku peć stavljali strahovitu glavu Gorgone, da bi prestrašili demona, koji čini da vaze pucaju.

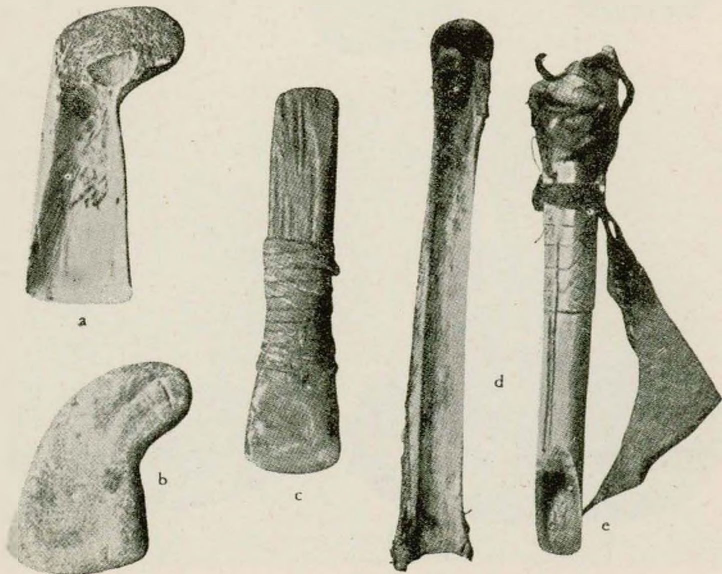
I onda kad ne vodimo računa o magiji umjetnost lončarstva zahtijeva mnoge pretpostavke. Zbog toga nas ne smije čuditi što se ona u povijesti čovječanstva javlja prilično kasno, tj. sigurno ne prije prijelaza u neolitik. Između širenja keramike i širenja ratarstva postoji čudnovata veza, koja jedva da je slučajna. Obje su aktivnosti vjerojatno međusobno dosta čvrsto vezane, a ujedno i za početke stalnog naseljavanja. No izrađivanje glinenih posuda ipak se rado javlja prije ratarstva. To jasno vidimo u sjevernim predjelima Staroga svijeta, gdje se prve jednostavne glinene posude u Danskoj javljaju u potpuno lovačkoj sredini pri kraju razdoblja Maglemose i prije doba kulture Ertöbelle, gdje primitivnu keramiku nalazimo u velikim dijelovima sjeverne Rusije i Sibira i gdje je čak preko Beringova prolaza dospjela do Eskima i Sjevernih Indijanaca. S druge je strane pravo američko lončarstvo usko povezano s američkim ratarstvom, i očito se oboje širilo od sjeverozapadne Južne Amerike prema sjeveru, do predjela oko velikih jezera, i prema jugu sve do Čilea i Argentine. U Australiji uopće nema glinenog posuđa, a u Oceaniji nailazimo

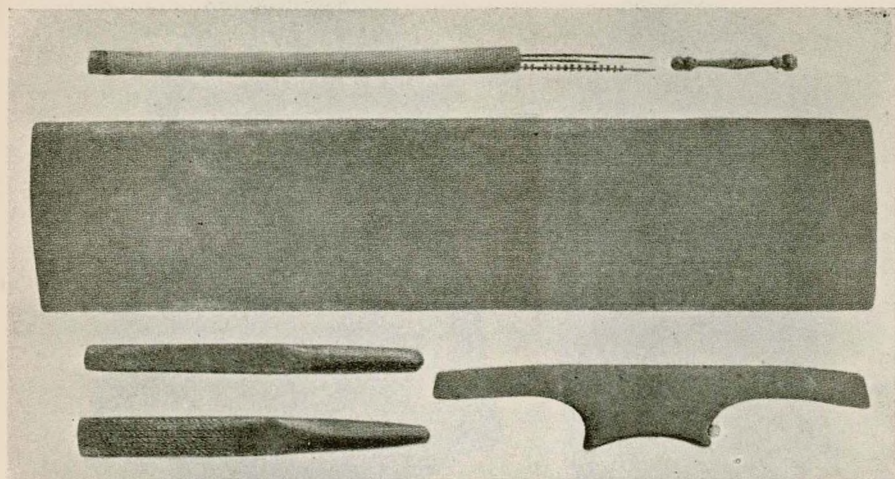
Sl. 65. Kišni kaput od crijeva, Eskimi Kodiaka (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

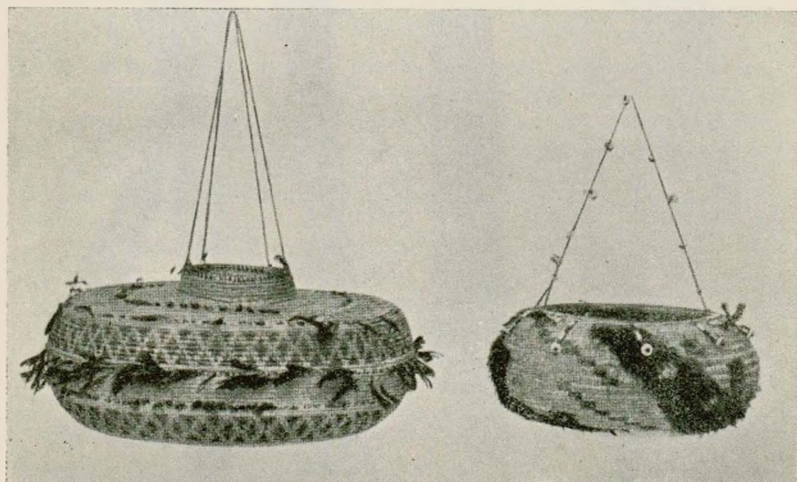
Sl. 66. Kaput od lososove kože s našivenim uzorcima, Goldi, istočni Sibir (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 67. Strugači za kožu: a) od kosti; b) od pješčanika u obliku kosti, oboje Sobovski Eskimi, arktička Kanada; c) od jadeita s drvenim drškom, Eskimi Netsilik, arktička Kanada; d—e) od kosti, Indijanci Chipewyan, Kanada (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

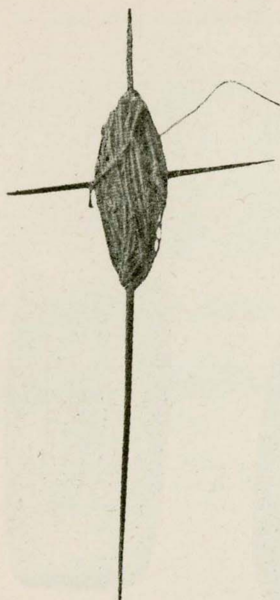
Sl. 68. Pribor za izrađivanje materije od lika (likovine). Izrezbarene kijače za udaranje, izbrazdana podloga i naprave za čišćenje brazda od vlati, malen nož s oštricom od zuba morskog psa za izrezivanje brazda, tuljac sa štapićima za izvođenje uzoraka (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 69. Perjem ukrašene indijanske košarice, Kalifornija (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 70. Košarice: gore lijevo: Timbuktu, Sudan (vezivanje trske); sredina: Queensland, Australija; desno: Sarawak, Borneo; dolje lijevo: Sarawak; sredina i desno: Guayana, Južna Amerika (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 71. Jednostavno ručno vreteno za predenje životinjskih vlakana, pleme Niolniol, Australija (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 72. Ogrtač i šljem od perja, Havaji. Žuto perje je naročito skupocjeno (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

na čudnovate prilike. Melanezijski ratari znaju praviti izvanredno glineno posuđe; ali na polinezijskom i mikronezijskom području, gdje je kultura na još višem stupnju nego u Melaneziji, nailazimo na lončarstvo samo na malobrojnim otočkim grupama; a to, vjerojatno, treba ipak pripisati naknadnom zamiranju kulture.

Lončarstvo nije samo teška, već i osjetljiva umjetnost. Nijedna se druga materija, kao meka glina, ne podređuje tako podatno čovjekovim prstima. Zbog toga je nemoguće sagledati bogatstvo oblika keramike u čitavom svijetu. Svako područje i svako doba ima svoje tipove i svoje naročite ukrase, od najjednostavnijeg kuhinjskog posuđa, do najgrotesknijih oblika, od jednostavnih utisaka prstiju i grubo urezanih tačaka i crta, do najplemenitijih proizvoda grčkog oslikavanja vaza. Keramika razdoblja Čimu i Nazca na obali Perua i keramika Maja Centralne Amerike, svaka za sebe, u svoj svojoj raznolikosti znače najviši domet indijanskog obrta (sl. 80). Rijetka je pojava da tako napredna kultura, kao što je sumersko-babilonska, nije postigla vidnije rezultate u umjetnosti keramike. Ali oni su glinu upotrebljavali kao građevni i pisaći materijal.

U Mezopotamiji staroga vijeka ili pak u Egiptu udomaćen je jedan važan odvojak lončarstva, takvom, naime, treba smatrati proizvodnju stakla. Najstarije staklene perle javljaju se u obje zemlje oko sredine III tisućljeća prije n. e., ali tek punih tisuću godina kasnije, u vrijeme Novog carstva, egipatski su staklari potpuno ovladali svojim materijalom i time stvorili osnovu za procvat industrije. Staklene su posude prvotno izrađivali u obliku spirale oko jezgre vlažnog pijeska, otprilike tako kao stanovite glinene lonce. I lijevanje stakla je staro otkriće, dok se duvanje pojavilo tek u helenističko doba. Mnogo je mlađa druga grana starog lončarstva; to je proizvodnja porcelana, koja je nastala u Kini. Priče kineskih izvora o proizvodnji porcelana u prastaro vrijeme nisu vjerodostojne. Prijelaz od običnih glinenih proizvoda do porcelana odvijao se korak po korak, no u svakom slučaju bijaše završen u razdoblju T'ang (618—906 naše ere). Ali, trebalo je da prođe još nekoliko stoljeća prije nego što je porcelan, za dinastije Ming (1368—1644), i za vrijeme prvih Mandžu careva, postigao plemeniti oblik i finoću boje, koje ne mogu imitirati ni Meissen, ni Sèvres, ni Kopenhagen.

JELO I PIĆE, SREDSTVA ZA UŽIVANJE

ZAVRŠIMO ovo poglavlje s nekoliko riječi o onoj tehnici, koja svakome govori najneposrednije: o pripremanju hrane i svemu što k tome spada. I kuhinjski posao spada prvenstveno u područje ženina rada. No kako se često dešava da na putovanjima i lovačkim izletima treba spremiti hranu, nije tako čudnovato što u tome mogu učestvovati i muškarci. Međutim, na višim stupnjevima kulture često se na pripremanje hrane gleda kao na djelomično manjevrijedan posao. U Polineziji je bio izričito robovski posao, a na sjeverozapadnoj obali Amerike kuhinjske poslove često su vršili robovi. Nasuprot tome čak i kraljevima indijanskog legendarnog doba nije bilo ispod časti da nekiput mač zamijene kuhinjskim nožem.

Jelovnik primitivnih naroda isto je toliko raznolik kao i krajevi u kojima žive — od najsočnijih plodova tropa do skakavaca, ličinki i sluzavih morskih uši. Eskimi se hrane gotovo isključivo mesom, a najvažnija im je biljna hrana napola probavljena sadržina iz želudaca sobova. Drugi su narodi gotovo potpuno vegetarijanci, a meso im je poslastica, koju poslužuju samo u svečanim zgodama. Nomadima centralne Azije svakodnevna je hrana uglavnom kiselo mlijeko, ovčji sir i skiseljeno kobilje mlijeko; uopće je uzimanje mlijeka, sira i maslaca usko povezano s nomadskim kulturama i narodima, na koje one utječu, uključivši i evropske. Nasuprot tome istočnoazijski narodi preziru mlijeko i mliječne produkte. Nomadi prave maslac tako, da mlijeko u obješenoj kozjoj koži pljuskaju amo-tamo. O ukusu se, uostalom, ne može raspravljati. Mi se čudimo Eskimima koji jedu trulo morževo meso, a ipak mnogi od nas vole meso divljači, koje je »odležalo«. Mi ne razumijemo Kineze koji pačja jaja zakapaju u zemlju, da uskisnu, kao što Kinezi ne shvaćaju nas kad se hranimo sirom, koji oni smatraju pokvarenim mlijekom. Često je ishrana podvrgnuta naročitim društvenim i religioznim pravilima. U Australiji starci zadržavaju najbolje zalogaje, pod izlikom da bi oni štetno djelovali na žene i mladiće. Indijanci plemena Čipvejan vole medvjeđe šape, ali tvrde da će mladići postati spori, ako ih budu jeli. Kod plemena Masai u istočnoj Africi mladi se ratnici moraju hraniti isključivo mlijekom, mesom i krvlju vola, koju dobivaju tako, da otvore životinji žilu kucavicu. Kod gotovo sviju totemističkih plemena klanu je zabranjeno da se hrani vlastitom totemskom životinjom (usporedi str. 259). Često ovakva zabrana vrijedi za cijelo pleme, jer se dotične životinje smatraju »nečistima«. Isti je slučaj i sa Židovima — i kasnije muslimanima — kojima se gadi svinjsko meso. Indijancima plemena Tlingit na

sjeverozapadnoj obali Amerike također se gadi kitovo meso, koje tamošnji Eskimi i Indijanci plemena Nutka smatraju poslasticom. Pravovjernim Hindusima i budistima zabranjeno je da jedu meso. Ainu u Japanu smatraju uvredom prisutnih i bogova, ako brkovima dodirnu piće; zbog toga upotrebljavaju naročite »pridrživače za bradu« (sl. 79).

Kuhanje nije tako jednostavno dostignuće kulture, kako bi to možda mogli pomisliti neki čitaoci, jer ono pretpostavlja poznavanje glinenog posuđa koje se stavlja na vatru (sl. 83) ili barem nepromočivih košara, posuda od bambusa ili slično, u kojima se može voda zagrijati vrućim kamenjem. Zbog toga je pečenje na ražnju nad vatrom sigurno mnogo starije i nalazimo ga i kod plemena na najnižem stupnju. Uživanje sirovog mesa nije općenito uobičajena pojava; čak i Eskimi, koji su svoje ime dobili, vjerojatno, prema algonkinskoj riječi, koja znači, »onaj koji jede sirovo meso«, u većini slučajeva zgotovljuju hranu i gotovo se nikada ne hrane sirovim mesom, a ako to čine, onda meso mora biti smrznuto. Umjesto da se meso stavi na ražanj, može ga se umotati u lišće i zakopati u topli pepeo ili zajedno s vrućim kamenjem staviti u jamicu u zemlji. Takve su zemljane peći veoma raširene među primitivnim plemenima po cijelom svijetu, a održale su se čak i kod tako naprednih naroda kao što su Polinezijci i Sjeverozapadni Indijanci. No kad se pojave lonci bilo kakve vrste, dani zemljanih peći obično su odbrojani.

Većina će čitalaca ratarstvo dovesti u vezu s predodžbom brašna. Ima čak arheologa koji su vjerovali da se može zaključiti kako su se neki prethistorijski narodi bavili ratarstvom, ako se među njihovom ostavštinom našlo mlinsko kamenje; ali to nije tačno. Brašno je mnogo starije od uzgajanja biljaka. Ne samo što, na primjer, Australci znaju praviti brašno od divljeg sjemenja, već ga i mnoga primitivna plemena prave od životinjskih produkata. Riblje brašno npr. nije rijetka pojava. U jednom napuštenom indijanskom logoru velikog bazena Slanog jezera našli su jednom neki izgladnjeli bijeli putnici više vreća napunjenih očito ribljim brašnom. Oni su ga stali halapljivo jesti, dok slučajno nisu otkrili da se poslastica sastojala od osušenih u prah pretvorenih crva. Brašno od sago palme, koje u mnogim mjestima Indonezije i Melanezije igra važnu ulogu u ishrani stanovništva, pravi se vrlo jednostavnim postupkom. Tik pred cvjetanje sago palma se obori, a srčika se istuca i izgura napolje kamenim ili drvenim batovima. Kad se tako dobiveni škrob opere i prosijavanjem očisti od drvenog iverja, priprema je gotova. Mlin za prekrupu je prastara sprava za mljevenje brašna i sastoji se od plosnatog donjeg kamena i manjeg gornjeg kamena. Nalazimo ga

u Australiji, u Južnoj Americi izvan istočnih tropskih i polutropskih područja, dok razvijeniji oblik nalazimo u Centralnoj Americi (sl. 82), Meksiku i susjednim krajevima, mjestimice u Aziji i Africi i u Evropi starog vijeka. Žrvanj koji se vrti — iz koga su se razvili vodeni mlinovi i vjetrenjače — mnogo je mlađi. Nalazimo ga samo u kulturnim zemljama Staroga svijeta, od Kine do Atlantskog oceana; u Dansku je dospio tek u prvim stoljećima naše ere. Drvena stupa je vjerojatno mlađa od kamena za prekrupu, ali mnogo starija od obrtnog mlina i nalazimo je u većem dijelu Evrope (uglavnom u slavenskim zemljama), Azije i Afrike, u Melaneziji, na jugu Sjeverne Amerike i cijelom području Amazone, a upotrebljavala se nekad a i sada za mljevenje brašna. Naročita vrsta strugača za kokosove orahe, u obliku stolčića, upotrebljava se od Indije do Oceanije.

No nekiput nije dovoljno samo samljeti brašno. Kalifornijski Indijanci, koji se ne bave ratarstvom, prave brašno od žira, a to gorko brašno moraju kasnije ispirati toplom vodom, sve dok ne postane ukusno za jelo. Na isti način postupaju Australci i s divljim jamom. Još je zamršeniji način pripravljanja gorke manioke *(Manihot utilissima)*. Ona potječe iz tropske Južne Amerike, no danas se sadi po cijelom Kongu. Njen gomolj sadrži smrtonosni otrov (cijanovodikovu kiselinu). Čim su gomolji naribani na dasci s umetnutim krhotinama kamena ugura se masa u cjevastu prešu od pletera, koji obično visi s krovne grede. Tu elastičnu posudu rastežu nakon toga pomoću utega, da bi istisnuti otrovni sok iscurio kroz otvore pletera u podloženi glineni lonac. Gotovo se brašno prosije i peče u plosnate lepinje, dok se sok isparavanjem oslobađa otrova i upotrebljava se kao umak (sl. 81).

Kruh ima tu prednost da može stajati. Naravno, spomenute lepinje od manioke imaju pomalo ukus po piljevini. Razni produkti od brašna pogodni su, jer se mogu održati i to je možda jedan od razloga zbog kojih su i nastali. Tako se poznati pemikan Prerijskih Indijanaca sastoji od u prah smljevenog bizonovog mesa pomiješana s mašću i divljim trešnjama. Sušenje mesa i plodova po cijelom je svijetu uobičajen način konzerviranja i često je povezan sa sušenjem u dimu. Francuski i engleski gusari Zapadne Indije, bukaniri, dobili su to ime, jer su na indijanski način sušili meso na naročitim roštiljima *(bukeng)*. Drugi način konzerviranja hrane je smrzavanje, koje naravno igra važnu ulogu u polarnim zemljama. Ali ne samo tamo, jer je u visokim planinama Kordiljera sušeni i smrznuti krumpir najvažnija hrana Indijanaca, iako više praktična nego ukusna.

Upotrebljavanje začina također na neki način često konzervira hranu. To naročito vrijedi za trope, na primjer za *pepperpot* guayanskih Indijanaca, u kome ima obilno španjolskog papra. Konzervirajućem svojstvu pridružuje se sasvim fiziološka potreba za začinima, uglavnom za solju. Narodima, koji žive gotovo isključivo od biljne hrane, sol je nasušna potreba. Zbog toga dobivanje soli i trgovina solju potječe još iz davnine. Rudnici soli vrlo su važni u razvoju brončanog i željeznog doba u alpskim zemljama. Tuaregi Sahare izvoze sol u Sudan i njome plaćaju tkanine i drugu robu. Koliko je sol od značenja u drugim krajevima svijeta vidimo po tome, što su predjeli u Kolumbiji, gdje su Indijanci vadili sol, bogatiji zlatom nego mjesta gdje se ono ispiralo. Ljudi koji se hrane mesom troše manje soli nego vegetarijanci, jer meso samo po sebi djelomično sadrži mineralne soli. Eskimi ne jedu soli, a i Evropljani, koji žive zajedno s njima, brzo se naviknu na to. I nerazvijena plemena, kao domoroci Ognjene Zemlje i razni Negriti, nisu u početku znali upotrebljavati sol; iako je dobivanje soli prastaro, ne bi se moglo reći da ono spada u najstarija dostignuća kulture.

Svugdje se u svijetu za posluživanje hrane upotrebljavaju zdjele, plitice i sl.; one su ponekad oblikovane ili izrezbarene velikim umijećem, a ponegdje se ljudi zadovoljavaju samo presavijenim listom banane. Kašike i posude za crpenje od drveta, roga, zemlje, izrezbarenih tikava itd. također nalazimo svugdje. Nasuprot tome dobro poznati štapići za jelo ograničeni su na istočnu Aziju, gdje je djelovao kineski utjecaj, a viljuške su tako reći nepoznate; u Evropi se javljaju tek za vrijeme renesanse. Meso se u pravilu jede na način, kako to čine Eskimi: uzme se u lijevu ruku i odreže nožem zalogaj.

Sve u svemu čini se da se upotreba opojnih sredstava i sredstava za nadraživanje javlja tek vrlo kasno u povijesti čovječanstva. Priča se o nekim afričkim pigmejskim plemenima, da prije lova na slonove jedu bobe neke solanacee, koja djeluje omamljujući. Neki Australci žvaču lišće biljke pitjuri *(Duboisia hopwoodi)*. Taj običaj jedva da pripada najstarijem sloju njihove kulture, i uzeto u cjelini, tek kada se udaljimo od potpuno primitivnih prilika, nalazimo kod primitivnih naroda stvarno rasprostranjenu upotrebu opojnih sredstava. Ali zato su primitivni narodi znali iskoristiti prisnost s okolinom na način, koji bi bio možda dostojniji neke bolje stvari, jer osim modernog amphetamina, jedva da postoji neko od uobičajenih opojnih sredstava, koje u ovom ili onom obliku nisu uoptrebljavali.

U čitavom zapadnom i centralnom Sudanu, na gvinejskoj obali i daleko u unutrašnjosti Konga žvakanje sjemenja kole

(Cola acuminata, C. vera i dr.) spada u najneophodnije životne potrebe Crnaca.

Uostalom zanimljivi su problemi povezani sa žvakanjem stanovitih narkotičkih biljaka zajedno s tvarima koje imaju alkalijsko djelovanje, kao što su vapno i pepeo. U Melaneziji, Indoneziji i velikim dijelovima Indije, uz to na obali istočne Afrike, vrlo je rasprostranjen betel; on se sastoji od sjemenke palme *areca,* umotane u list beteleova papra *(Chivica betel),* a ponekad pomiješane s vapnom ili drugim sastavnim dijelovima. Ukus je osvježavajuće kiselkast, a kao posljedica stalnog uživanja usnice i zubno meso postanu kao krv crveni i oteknu, dok zubi pocrne od zubnog kamena. Pitanje je, da li je žvakanje betela historijski povezano sa žvakanjem koke, koje je uobičajeno u zapadnim pokrajinama Južne Amerike. Za to se upotrebljava lišće koke *(Erythroxylon coca)* također zajedno s vapnom. Iako znamo da se betel nekad upotrebljavao u Japanu, a duhan žvakao s vapnom u Meksiku, Kaliforniji i na sjeverozapadnoj obali Amerike, ipak je očigledno da se veza između tih pojava može naslućivati tek izdaleka. S druge je strane očito da je upotreba vapna u svim tim slučajevima tako izrazito obilježje, te je barem sličnost lako uočljiva, pogotovu zato što između Melanezije i Južne Amerike ima još dosta drugih podudarnosti.

Čisto lovačka plemena u pravilu se zadovoljavaju pijenjem vode; ali ratari se rado upuštaju da pripreme odvarak od raznih biljaka. Čaj *(Thea sinensis)* potječe iz pograničnih planina između Kine i Indije, ali tek su ga u IV stoljeću naše ere budistički monasi uvezli u carstvo neba. Kava *(Coffea arabica),* usprkos svom latinskom nadimku, izgleda da potječe iz Etiopije i vjerojatno je tek u srednjem vijeku došla u Arabiju. Ali pripremanje ne odgovara uvijek našem ukusu. Tako postoji jedno nacionalno jelo Tibetanaca i Mongola od čaja, koji se kuha s prženim ječmenim brašnom, solju i više-manje užeglim maslacem. Arapski Beduini kuhaju ponekad gustu juhu od boba kavovca zajedno sa sezamovim uljem i maslacem i jedu je s medom ili šećerom. Kakaovac *(Theobroma cacao)* zasadili su Indijanci u Centralnoj Americi i pravili od njegova zrnja piće, aztečki *chocolatl,* kojem su dodavali španjolski papar i pili ga hladno.

No mnogo rasprostranjeniji od ovog nedužnog zrna od koga se prave napici jesu različiti oblici alkohola. Jer ne može se reći da je ideja trezvenosti kod primitivnih naroda naročito popularna. Ona dolazi do izražaja tek u visoko razvijenim religijama kao što je islam i budizam. Na primitivnim stupnjevima kulture pijano stanje se često smatra svetim, i sredstvom da se dođe u vezu s nadnaravnim. Razlikuje se pivo, koje nastaje vrenjem

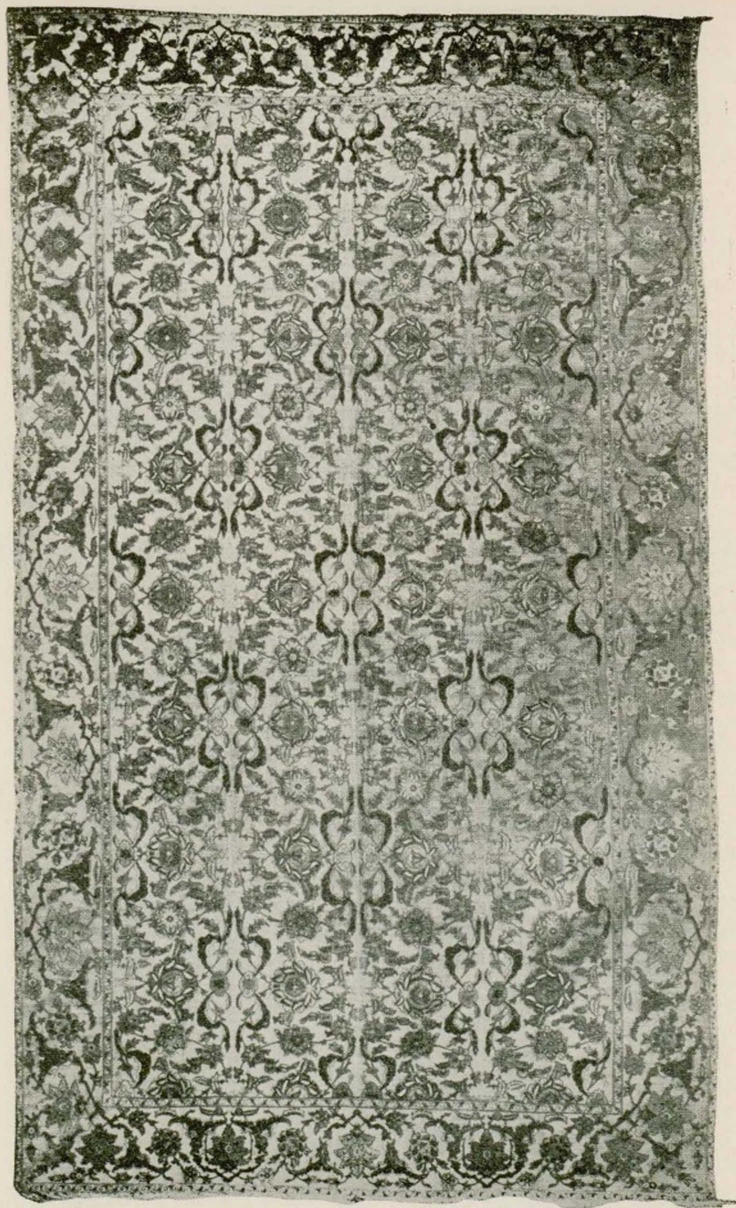
škroba i vino, koje se pravi od šećera. Pivo od prosa i palmino vino u Africi i Indiji, plemenit sok od grožđa u zemljama Sredozemlja, rižino vino istočnoazijskih naroda itd. dobro su poznati primjeri za piće te vrste. Turska i mongolska plemena u Aziji piju kao i Skiti i Sarmati u starom vijeku uzavrelo kobilje mlijeko *(kumys)*. Da bi se pospješila proizvodnja alkohola u Južnoj Americi postoji ukusan običaj da se sirovine najprije žvaču, onda ispljunu u veliku posudu i zatim preliju vodom. U Južnoj Americi Indijanci tako prave pivo od kukuruza i manioke. Na isti su način koristili Polinežani korijen biljke kava *(piper methystidum)* (sl. 84). Piće uopće ne sadrži alkohola, već neku tvar koja izaziva osjećaj blage ugodnosti. No ni izgled, ni ukus ne odgovaraju djelovanju, jer oboje podsjeća na sapunicu. Ipak uživanje tog pića vezano je uz velike svečanosti, a na nekim mjestima spada u kult bogova. Na malenom otoku Tukopia kavu smije piti samo svećenik; ostatak se prosipa kao žrtva bogovima. Uostalom upotreba kave na Tihom oceanu nije star običaj; vjerojatno su je uvezli Polinežani. Svugdje gdje je u Melaneziji nalazimo, možemo pretpostavljati, da se radi o polinezijskom utjecaju. Kava nas i nehotice sjeća na indijsko sveto piće *soma*, koje se toliko često spominje u Vedama.

Kao što je rečeno, nije daleko od religije do onih uzavrelih raspoloženja koja uzrokuju opojna pića i druga sredstva za uživanje. To najjasnije vidimo kod duhana. Različite vrste duhana *(Nicotiana tabacum, N. rustica* i dr.) potječu, kako znamo, iz Amerike. Kolumbovi su ljudi već na svom prvom putovanju sreli Indijance »s napola izgorjelom biljkom u rukama, koja je neka vrsta trave koju oni običavaju pušiti«. Takve smotke sušenog lišća nazivali su *tabacos*. Bernal Diaz, jedan od španjolskih vojnika, koji je sudjelovao u Cortesovom luđački smjelom pohodu u Meksiko, priča, da je moćni gospodar Azteka, Montezuma, običavao poslije obroka, a prije spavanja, pušiti na zlatnu cijev. Duhan je bio vrlo rasprostranjen u Sjevernoj kao i u Južnoj Americi, a i kod plemena koja inače ne obrađuju zemlju. U području Amazone Indijanci uglavnom puše cigare, koje su ponegdje tako velike, da ih podupiru drvenim rašljama (sl. 85). Inače je najrasprostranjenija lula (sl. 86, 87). Već je prije rečeno da je prvotno imala oblik cijevi i da se sigurno razvila od sisaljke (str. 57). Istom je prilikom također spomenuto da se duhanu pripisuju magijska svojstva. U Južnoj Americi ima plemena koja sade duhan isključivo u svrhu liječenja i kod nekih od njih je običaj da vrač guta dim sve dok se ne onesvijesti. Upotreba duhana kao svete biljke uvedena je u svečane ceremonije — tko nije čuo o »luli mira« kojom su se zazivale više sile kao svjedoci sklopljenog ugovora, pri čemu se dim ispuhnuo prema nebu, zemlji i na sve četiri strane svijeta? — a tek

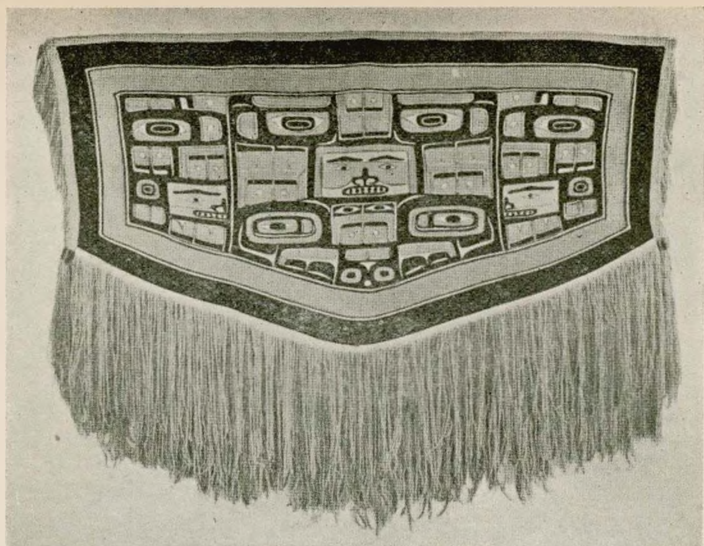
kasnije on postaje svakodnevno sredstvo za uživanje. U tom svojstvu duhan je poslije otkrića Amerike pustolovnom brzinom osvojio svijet. U Novoj Gvineji nalazimo se sada pred zanimljivim problemom. Duhan koji se tamo puši ne pripada običnim vrstama, već je blizak australskoj *Nicotiana suaveolens*, čije lišće žvaču domoroci u južnim dijelovima kontinenta. Da li je pušenje duhana tamo nastalo samostalno? Ova pretpostavka sama po sebi nije potrebna; ali moramo dodati da stanovite lule iz Nove Gvineje uopće ne nalikuju na uobičajene oblike koji potječu iz Amerike.

Jedna vrsta pušenja bijaše poznata i u Starom svijetu, samo su se upotrebljavale druge biljke. Već je Herodot pričao o starim Skitima, koji su se omamljivali udišući dim konopljina sjemenja koje bi posipali po užarenom kamenju. Taj je čin najranije nosio obilježje religioznog čišćenja. Ima podataka o nečem sličnom kod Tračana i Masageta, a Plinije preporuča da se za kašalj udiše kroz cijev dim od loćike *(Tussilago farfarus)*. U novije vrijeme pušenje konoplje bijaše veoma rasprostranjeno na Orijentu — dobro poznati *hašiš* ekstrakt je konoplje — a u južnom Kongu odigrao je naročitu ulogu. Tamo je oko sredine prošlog stoljeća nastao vjerski pokret, čiji su članovi bili vezani pušenjem konoplje, pri čemu su se goli i obrijanih glava noću sastajali pod vedrim nebom. Taj je kult postao naročito značajan zbog toga što ga je kralj plemena Baluba, Kalamba, proglasio državnom vjerom. No to nije dugo trajalo i taj je kult zbog štetnih posljedica bio zabranjen. Ni *paricá* nije sasvim nedužna (sl. 85). To je neka vrsta burmuta, koji Indijanci na sjeverozapadu Južne Amerike prave od sjemena neke akacije *(Piptadenia peregrina — acacia niopo)*. Još opasnije opojno sredstvo po zdravlje je sušena gljiva muhara *(Amanita muscaria)*, kojoj robuju šamani južne Sibirije, ali i neki »laici«. Djelovanje se najprije pokazuje kao općenita uzbuđenost, ali raste do napada bijesa i halucinacija i završava nakraju u potpunoj opijenosti. To je uglavnom krajnji cilj i da bi se do njega dospjelo često se ne biraju sredstva. Korjaci su otkrili da otrov prelazi u urin, i da bi ga što bolje iskoristili, oni slasno piju svoj vlastiti urin, štaviše daju ga i drugima, da bi i oni sudjelovali u radostima opijenosti.

Čudnovato je konstatirati, kako su se neka opojna sredstva zadržala na usko ograničenim područjima, kao lišće pitjuri u Australiji, gljiva muhara u Sibiru i *paricá* u Južnoj Americi, dok je alkohol u ovom ili onom obliku rasprostranjen gotovo po čitavom svijetu. A neka druga opojna sredstva u historijsko vrijeme osvojiše tako reći na juriš čitavu zemlju. To su u prvom redu kava, čaj i duhan. Teško je dati cjelovito objašnjenje za tu pojavu. I što se tiče sredstava koja nadražuju, postoje u ljudskoj duši dubine koje još uvijek nisu izmjerene.

Sl. 73. Krunidbeni ćilim danskih kraljeva. Rad u zlatom protkanoj svili, izrađen u Perziji sredinom XVII st., dimenzije 5,20×3,70 (Dvorac Rosenborg, Kopenhagen).

Sl. 74. Plesni ogrtač, satkan od vune gorske koze, Indijanci Tlingit, jugoistočna Aljaska (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 75. Muški haljetak, Dajak, Borneo. Pri bojadisanju prede primijenjena je tehnika ikat, zbog toga su uzorci u tkanini zamagljeni (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

4. POGLAVLJE

GOSPODARSTVO

PRIMITIVNA PRIVREDA

KULTURA se izgrađuje na radu, a pomoćno sredstvo rada je tehnika; njegov je prvi cilj održavanje života. Zbog toga je privreda osnov svakog društvenog života i kako Nijemci kažu: »Ako se znade što neki narod jede, onda se znade i kakav je.« U pojam gospodarstva ne ulazi svaki način pribavljanja hrane; taj način treba da uključuje i plan i cilj u odnosu na nabavku hrane, kao i u odnosu na raspodjelu i potrošnju. Ako je tome tako, smijemo li govoriti o gospodarstvu primitivnih naroda? Nedostatak smisla za predviđanje i kućanskih sposobnosti bijaše već često puta izložen omaložavanju evropskih promatrača.

Svojevremeno mnogo čitan ekonomist Karl Bücher bez mnogo razmišljanja osporio je primitivnim narodima pravo na stvarni gospodarski život. Borba za hranu sastoji se, po njegovu mišljenju, od »tako reći čistih refleksnih činova« i obilježena je najsurovijim samoljubljem; svatko se brine samo za sebe! Bücherovo je gledanje tipično za cijelu raniju, ali danas već odavno napuštenu, metodu rada u etnologiji, koja je nekritički pomiješala najružnija i najbrutalnija obilježja svih naroda i takvu unakaženu sliku prikazivala kao ogledalo djetinjstva čovječanstva, bez i najmanjih obzira prema historijskim činjenicama. No nije potrebno mnogo pa da se otkrije pravi karakter te slike. Uostalom, ni danas ne postoji, niti je nekoć postojao i jedan jedini narod na takvom stupnju o kome trabunja Bücher. Isto tako ne možemo naći pojedinca koji bi bio samome sebi dovoljan; stvarna ekonomska jedinica je barem obitelj, a kod posve nerazvijenih plemena vrlo često neka još veća grupa, naseobina. Pojedinac nije sam ni u vremenu; u svijesti svakog čovjeka sačuvana su iskustva nebrojenih prethodnih generacija, koja ga također tvore karikom u velikom lancu društva. A sada o nedostatku skrbi! I odviše je istina da su neki primitivni narodi skloni tome da žive od danas do sutra i da se ne brinu za budućnost; ali ipak nikada nisu

sasvim nebrižni. Svugdje, gdje promjenu godišnjih doba prate neravnomjernosti u količini hrane, stavljaju se na stranu zalihe, a isto se dešava kada se očekuju velike svečanosti. Osim toga u jednoj stvari svi bez iznimke pokazuju brigu za budućnost: svi proizvode oružje i oruđe za potrebe ne samo jednog trenutka. Zbog toga imamo pravo da tvrdimo: kao i tehnika, tako je i gospodarstvo čitavoj kulturi čovječanstva i samo njoj svojstveno. I ljudi na najnižim stupnjevima kulture gospodare u ovom ili onom obliku; naprotiv, najrazvijenije životinje ne poznaju gospodarstva.

Sav se život sastoji u proizvodnji, razdiobi i potrošnji ekonomskih vrijednosti. Time dolazi do čudnovate podvojenosti. S jedne je strane njegov korijen u prirodi, u odgovarajućoj geografskoj sredini, koja na našem stupnju kulture stavlja još prilično uske granice načinu i iskorištavanju izvora hrane; ali to se u mnogo većoj mjeri odnosi na narode na primitivnom stupnju. S druge strane zanatstvo je isprepleteno sa svim granama društvenog života. Ta harmonija snaga čini gospodarstvo nečim drugim i višim od čiste tehnike. To vrijedi za sav gospodarski život, a kod primitivnih naroda treba uzeti u obzir još i čitav niz naročitih okolnosti. Starija je nacionalna ekonomija, naravno, to uvidjela; ali razumijevanje biti stvari u izvjesnoj je mjeri bilo potisnuto.

Prije svega moramo objasniti što, u odnosu na primitivne narode, obuhvaćamo pojmom »ekonomske vrijednosti«. U prvom redu radi se, naravno, o namirnicama. Borba za hranu troši velik dio njihova vremena, ukoliko oni poput Polinežana ne žive u takvim gotovo rajskim prilikama, da je za održavanje njihova života u daljoj budućnosti dovoljno nekoliko kokosovih palmi i hljebovaca. Nekoliko drugih i isto toliko važnih i razumljivih dobara također ne treba pobliže objasniti: to je stan, odjeća itd. No ako bismo zaključili da je time sve rečeno, pogriješili bismo. Jer iako je gospodarski život primitivnih naroda na svoj način mnogo jednostavniji od našega, javlja se kod različitih naroda toliko mnogo odstupanja od naših navika, da je često vrlo teško razabrati pravo stanje.

Već u području posve opipljivih vrijednosti nailazimo ponekad na okolnosti, koje se doimlju kao upravo čudnovate iznimke, iako se kasnije često puta pokazuje da su veoma razložne. Ona zemljišta plemena Ifugao na Filipinima, koja su pogodna za pravljenje terasa i za navodnjavanje, prilično su malobrojna i zbog toga su rižina polja lično vlasništvo značajne vrijednosti. Nasuprot tome ima dovoljno tla za sađenje jama; ono se, zbog toga, ne smatra ličnim vlasništvom i gotovo je bezvrijedno. Posljedica toga je, da,

iako svi imaju dovoljno sredstava za život, svatko ipak nema dosta kapitala za održavanje svečanosti i plaćanje eventualnih dugova. Sve u svemu pravo vlasništva često je potpuno drukčije nego u našem društvu (usp. str. 313) i samo se po sebi razumije da to pravo u velikoj mjeri utječe na gospodarstvo. Zbog toga se moramo naviknuti da gledamo kako se pojam vrijednosti mjeri mjerilima sasvim drukčijima nego što su naša. On može biti povezan s predmetima na način koji se zapravo temelji samo na običaju. Još razmjerno lako možemo razumjeti da se u Indoneziji bivolima, a na melanezijskim otocima svinjama, pripisuje naročito značenje »bogatstva«, iako ih ne upotrebljavaju za klanje u tolikoj mjeri, koliko bi se moglo očekivati. Historijski je to vjerojatno povezano s činjenicom, što su te domaće životinje uvezene izvana, a možda su ih i donijela nadmoćna osvajačka plemena. Evropljanima je već nerazumljivije zašto su na otocima Trobriand, kraj Nove Gvineje, neke ogrlice i narukvice od školjaka, koje služe za zamjenu, naročito vrijedne; njihovu vrijednost ne uslovljuje toliko rijetkost tog nakita, koliko ugled, koji stiču oni koji ih posjeduju i s vremena na vrijeme pokazuju. Isti je slučaj i s vrstom velikih bakrenih ploča, ukrašenih ornamentima, kod Sjeverozapadnih Indijanaca. One ne služe ni u koju drugu svrhu, već da vlasniku pribave ugled. Pa iako je većina ploča već odavno našla posljednje prebivalište u muzeju u Ottawi i drugim zbirkama, one su još uvijek predmetom fiktivne trgovine među Indijancima i nose im u tom pogledu isto tako velike koristi kao i nekoć, dok su se još nalazile pod njihovim krovom. Sve to izgleda čudnovato, pa ipak, možda je takvo shvaćanje kod primitivnih naroda bliže našemu, nego što bi se moglo pomisliti u prvi čas. Dovoljno je da ovaj nakit i bakrene ploče usporedimo sa zalihama zlata u našim bankama; s jednakim pravom mogli bismo sumnjati u njegovu »stvarnu vrijednost«.

Problem vrijednosti kod primitivnih naroda dovodi nas međutim do jednog još čudnovatijeg problema, koji takozvani »civilizirani« promatrači redovito krivo tumače. Dešava se da neki poglavica Sjeverozapadnih Indijanaca u žaru takmičenja s nekim drugim razbije svoje skupocjene bakrene ploče, ili čak zapali vlastitu kuću — to je prema našim shvaćanjima sigurno vrlo nesvrsishodno razaranje vrijednosti. Ali po mišljenju Indijanaca to je povezano s jasnom namjerom da se samo žrtvovanjem manje vrijednosti postigne veća, tj. povećanje ugleda. Vjerojatno je slična misao osnova posvemašnjem uništavanju pokojnikova vlasništva, ukoliko se ne radi samo o dosljednom provođenju prava vlasništva, koje vrijedi i poslije smrti. Naime, uništavanje može biti sredstvo kojim se osigurava naklonost duše umrloga. U Dahomeju na Gvinejskoj obali takvo je shvaćanje dotjerano do krajnosti.

Kad bi umro neki kralj, to je bio znak da harem i ostali dvorjanici razbiju i razore sve unutar zidova palače, a na kraju ubiju sami sebe. Povodom smrti nekog kralja godine 1789. žrtvovalo je svoj život ni manje ni više nego 595 žena zajedno s vojnicima, kastratima, dvorskim pjevačima itd. To se u manjoj mjeri ponavljalo svake godine. Ali u stvarnosti sva ta razaranja i prolijevanja krvi, kao i tome slična »svečanost biljke jama« u Ašantiju nisu samo snažni izljevi osjećaja, već su vezani za određenu svrhu, jednu »vrijednost«, naime, religiozno čišćenje zemlje i naroda, i osiguranje budućih žetava — što je neka vrsta »premije osiguranja«, skupa, ali djelotvorna i zato u osnovi ekonomska.

Zbog toga u svemu tome ne postoji bitna razlika između gospodarstva primitivnih naroda i civiliziranog društva. Mnogo je dublja ona razlika koja se zasniva na organizaciji rada. U usporedbi s našom neizmjerno dobro raspoređenom i zamršenom ekonomskom organizacijom mogli bismo reći da karakteristike koje obilježavaju društveno gospodarstvo primitivnih naroda jesu prije svega slabo razvijena podjela rada (diferenciranje) i kao prirodna posljedica toga razmjerno slaba razmjena roba i promet (integracija), ali je zato često vrlo razvijena n e p o s r e d n a suradnja (kooperacija). Zato kad govorimo o primitivnim narodima ne možemo između proizvodnje, raspodjele i potrošnje uvijek povući onu jasnu granicu na koju smo navikli.

Jednostavan oblik podjele rada je odvajanje muškog rada od ženskoga. Ono je staro kao i čovječanstvo samo i temelji se na čisto psihološkoj razlici spolova. Prema toj podjeli žena se ne mora brinuti samo za djecu i pripremanje hrane, već redovito gradi i kolibu, priprema kožu i krzna za odjeću, plete hasure i košare, kad obitelj seli, nosi teške terete i, napokon, u velikoj mjeri sudjeluje u nabavci hrane, time što skuplja korijenje, bobe i sl. (sl. 88). Muškarci na izgled vode lagodan život, koji prekida jedino lov i rat — ali u stvarnosti to je u većem dijelu samo prividno tačno. Lov traži da se uvelike angažiraju sve sposobnosti. On možda unosi više promjena i radosti u život, nego jednoličan i tegoban rad žena, ali zato je čovjek neizostavno nakon njega u slobodnim časovima vrlo iscrpen. Osim toga ne smijemo zaboraviti da cijeli religiozni kult, čiji duboki značaj u životu primitivnih naroda gotovo i ne možemo zamisliti, po pravilu počiva na plećima muškaraca i vezan je za duge danonoćne ceremonije, svečanosti, plesove itd.

Bolje provedenu podjelu rada, od one između muškarca i žene, nalazimo na višem stupnju kulture. Nekim je primitivnim narodima, koji nikada nisu imali veze s vanjskim svijetom, sasvim nerazumljivo, da svatko ne može sam proizvesti sve ono što mu treba.

Indijanci centralne Brazilije neprestano su Karla von den Steinena zadirkivali pitajući da li je svoje hlače, mrežu protiv komaraca i sve ostalo sâm načinio i bijahu vrlo iznenađeni kada je to zanijekao. Ali vrlo se rano počinje osjećati razlika u zanatskim sposobnostima, iako je još dalek put do razvoja naročitog staleža obrtnika. Neki se Australci ističu u ribolovu, drugi u proizvodnji bumeranga, neke su žene vješte u skupljanju jama, dok druge dobro pletu košare. Kod Indijanaca plemena Odžibve na Gornjem jezeru (Lake Superior) bilo je naročitih izrađivača strijela, koji su zbog spretnosti u obrađivanju kremena opskrbljivali svoje manje vješte suplemenike šiljcima strijela. Do podjele obrta vode, uglavnom, one vrste radova, koji poput dobivanja željeza i kovačkog umijeća zahtijevaju naročita predznanja. No, da razvoj u samome početku ne bi stao, potrebna je ipak i stanovita ekonomska i društvena pozadina. Treba da postoji stalna produkcija i za širi krug potrošača, tako da višak može služiti obrtniku za izdržavanje, a uz to nadalje treba da postoji tako napredna podvojenost na staleže, da bi njegovi produkti mogli naći kupce. Ako pak želimo naći provedenu podjelu rada s potpuno razvijenim staležem obrtnika, moramo poći i do ratarskih naroda, kao što su Polinežani i afrički Crnci. Nastankom gradova u starim kulturnim zemljama taj se razvoj veoma ubrzao. Rimsko carsko doba pokazuje specijaliziranje privredne djelatnosti, koja gotovo do danas nije nadmašena.

Ta se sve veća podjela rada razvijala u dva smjera. Djelomično je rasla kao slobodno zanatstvo, a djelomično je bila posljedica ropstva. Nema razloga da se pobliže bavimo prvim slučajem. Ali privredna strana ropstva — jedina o kojoj na ovome mjestu treba govoriti, kod većine u pravom smislu riječi primitivnih naroda sasvim je neznatna. Tek kod razvijenijih ratara ona stiče stvarno ekonomsko značenje. Ipak, čini se da njeno značenje u Kini nije nikad postalo naročito veliko, čak i kad je u stoljećima prije našeg računanja vremena ondje doživjela najsnažniji procvat. Nasuprot tome u zemljama Sredozemlja na njoj se tako reći temelji cijelo društvo starog vijeka; velik broj robova bio je upravo bitan razlog obimnom specijaliziranju zanatstva, a ovo je opet stvorilo temelj usponu industrije. Negativna strana robovskog rada je u tome, što je jeftina radna snaga značila kočnicu za tehnički razvitak.

Ovdje smo se već dobrano udaljili od primitivnih prilika i iz toga možemo zaključiti da su one upravo obilježene slabo razvijenom podjelom rada. Naravno, u vezi s tim je oskudna i razmjena unutar društva. Kad svi više-manje proizvode isto, za uspjeh prometa ne postoje povoljni uvjeti. Druga je kočnica razmjeni, osim

toga, i nepostojanje novca kod većine primitivnih plemena, u svakom slučaju novca u našem smislu te riječi. Zbog toga nemaju čvrstog mjerila vrijednosti, što se neminovno odražava u njihovoj društvenoj privredi. Kod Indijanaca plemena Zuñi u Novom Meksiku ništa nema stalne cijene; ona se ravna prema obostranom ličnom položaju prodavaoca i kupca i prema njihovoj sposobnosti, da stvar kojom trguju stvarno upotrijebe ili iskoriste. Ako trgovina i promet nisu nepoznati unutar pojedinih plemena i razmjena između različitih plemena primitivnih naroda, onda je to djelomično zato, što ovi narodi s time povezuju i neke druge ciljeve, a ne samo privredne (usp. str. 170 i sl.).

Pozadina sve veće podjele rada i sve veće razmjene u civiliziranom društvu jest postojani porast suradnje između pojedinih faktora, koji poput zupčanika golema stroja sigurno i bez trenja ulaze jedan u drugi. Jasno je da taj oblik suradnje u primitivnom zanatstvu može biti samo neznatan. No mi smo skloni da zaboravljamo kako postoji i druga, neposrednija suradnja, koja se ne odnosi na podjelu rada, već na okolnost, da neki zadaci prerastaju snage pojedinca i zbog toga treba da budu riješeni zajedničkim snagama. Dok se ta suradnja u vijeku strojeva sve više i više smanjuje, u primitivnom društvu ona buja i cvjeta. Većina lovačkih plemena s vremena na vrijeme održava velike zajedničke lovove, pri kojima se sakuplja stanovništvo čitave naseobine, da bi gonilo divljač. Uglavnom kod ratarskih naroda pridolazi još i »moba« koja se dugo održala među seljacima u Evropi. Pri obrađivanju tla, zidanju kuće, gradnji čamaca i sličnim većim poduhvatima pozivaju se u pomoć prijatelji i susjedi. Uvjet je da je onaj, koji poziva, i sam spreman na odgovarajuću protuuslugu, a osim toga dok rad traje treba da se brine za uzdržavanje svojih pomagača. Očevidna je ekonomska korist. To što se moba ponekad može izroditi u kuluk i kmetstvo, druga je stvar; ali time opet prelazimo okvire stvarno primitivnih prilika.

Međutim ekonomska se suradnja javlja i u raspodjeli i u potrošnji. Na najnižim stupnjevima kulture, onaj koji obavlja posao, uglavnom sam uživa i njegove plodove. No to se ne dešava uvijek. Australci kao i Eskimi i mnogi drugi lovački narodi imaju veoma razvijen osjećaj dužnosti, da pomognu bližnjem, i zbog toga članovi logora međusobno dijele plijen kao poklone ili u obliku uobičajenog lovačkog udjela. Kod Eskima o vrsti lova ovisi da li će se to desiti u ovom ili onom obliku. Na taj način jača povezanost među članovima naseobine, a opasnost bijede podijeljena je na veći broj lovaca, jer tko je danas sretan, mogao bi već sutra biti nesretan u lovu.

S organizacijom rada povezano je i planiranje, kojim se taj rad obavlja. I u tom pogledu razlikuje se zanatstvo primitivnih

naroda od zanatstva civiliziranih, jer kod njih planiranje u prvom redu ovisi o okolini, o geografskim prilikama. Zbog *njih* u mnogim krajevima čovjek mora misliti na budućnost i upravljati se prema zakonima prirode. Izmjena ljeta i zime, kišnog i sušnog doba, seobe životinja i periodičan rast biljaka ogledaju se u redovitom ciklusu prema godišnjim dobama, koje obilježavaju gospodarstvo primitivnih naroda na način, koji se kod nas sačuvao samo u seljačkom životu. Ta pravilnost vezana za prirodu u većini slučajeva nije dovela samo do toga da se spremaju zalihe za slučaj oskudice u nepovoljnoj godišnjoj dobi, nego i do toga, da su čak neka lovačka plemena uvela svjesni lovostaj divljači. Kod Indijanaca plemena Algonkin u šumama Sjeverne Amerike svaka obitelj posjeduje određeno vlastito lovište u kome se lovi prema određenom redu, tako da se životinjama u pravilnim razmacima ostavlja prilika da se razmnažaju. Polinežanski su poglavice često prije žetve izricali privremeni tabu na poljske plodove, ili na namirnice, čim bi poslije kakve rasipničke svečanosti zaprijetila oskudica u hrani ukoliko se ne poduzmu strože mjere.

Primitivno zanatstvo obilježeno je najzad time, što religija i magija zadiru u sve njegove pore. To već slijedi iz onoga, što smo prije rekli o djelatnosti muškaraca, a i kasnije ćemo stalno susretati istu činjenicu. Totemske predodžbe, obredi plodnosti i do neke mjere poštivanje predaka, da nabrojimo samo neke od najvažnijih religioznih pojava kod primitivnih naroda, imaju svi, manje ili više, gospodarsku pozadinu.

Ovdje smo u grubim potezima izložili glavne karakteristike primitivnog zanatstva. No mora nam, naravno, biti jasno da se prijelaz od ovih do naprednijih prilika svugdje dešava postepeno i bez skokova. Podjela rada, suradnja, razmjena i planiranje imaju duboko korijenje, iako su tek u današnjem društvu najsnažnije proklijali. Isto tako ne smijemo zaboraviti da se najveća od svih privrednih promjena nije desila tek na prijelazu od primitivnih do civiliziranijih prilika, već je treba tražiti duboko u sloju primitivnih naroda. Misli se na preobražaj sakupljača, lovaca i ribara, koji su živjeli isključivo od milosti prirode i primali sve što im je ona poklanjala, u pastire i seljake, koji su proizvodnju svjesno uzeli u svoje ruke i rad za postizanje neposredne koristi pretvorili u planski uzgoj. U početku, svakako, nije toliko odlučna veća trenutna sigurnost, koja je time ušla u život. Suša, bolesti stoke i nerodica pogađaju primitivne pastire i ratare često isto tako teško kao i lovce. Težište je više u višku proizvodnje. U svakom društvenom gospodarstvu mora postojati stanovita ravnoteža između proizvodnje i potrošnje. Na najnižim stupnjevima kulture

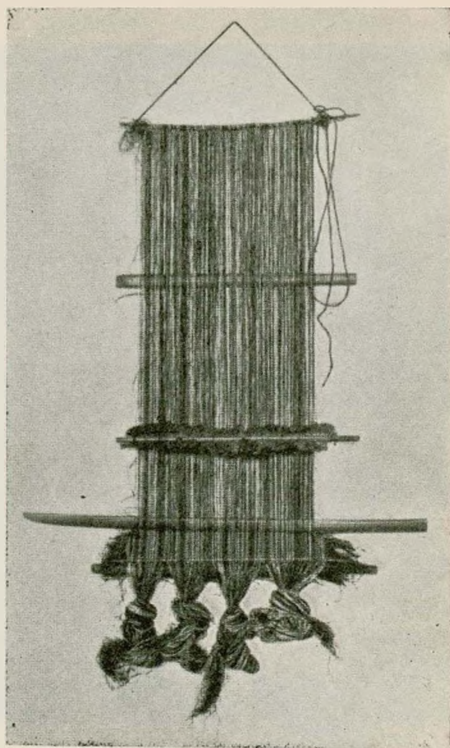
to se izjednačavanje vrši, tako reći, samo po sebi; ali višak, koji nastaje kada u plodnim godinama stada stočara doslovno rastu sama od sebe, a hambari ratara bivaju puni, otvara kulturi neslućene mogućnosti. On oslobađa snage, koje su dotada bile okovane svakodnevnom trkom za hranom i time otvara put umjetnosti i duševnom životu. Osim toga ostavlja tragove u izgradnji društva, omogućujući višu klasu koja teži za raskoši i stvarajući postepeno bazu za veće planiranje u privrednom životu, npr. stvaranje državnih zaliha za slučaj nestašice. U odnosu na višak i razvoj kulture stvara se takvo uzajamno djelovanje, da bi pobliža istraživanja te pojave bila privlačan zadatak za etnologiju budućnosti.

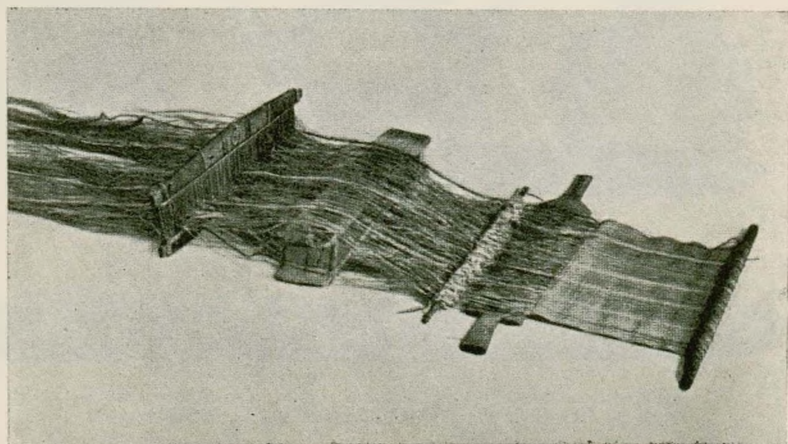
NAJSTARIJI ZANATI

PO PRIRODI čovjek jede sve, tek donekle pretpostavlja biljnu hranu. Naše najstarije pretke moramo zamisliti kao sakupljače plodova i korijenja po poljima i šumama; ali oni nisu izbjegavali ni životinje, koje su mogli savladati jednostavnim sredstvima kojima su raspolagali. Još i danas u dalekim krajevima svijeta postoje brojna nerazvijena plemena, kojima je divlji biljni svijet neophodan izvor hrane. Opremljene šiljatom kopačicom i košarom za spremanje plijena, australske žene kreću na svakodnevni posao. Za hranu im služi najmanje 300 različitih vrsta bilja; no iz toga ne smijemo zaključiti da ih uvijek ima u obilju i da je lako doći do njih. Nađu li žene na svom putu jednu od divljih biljaka jama, prisiljene su da iskopaju rupu duboku pola ili čitav metar i da rukama izbace pijesak i zemlju, prije nego što dođu do jestiva ploda. Neke vrste žaba također su vrlo tražene; ali i četvoronošce, zmije i malene tobolčare, koje je moguće ubiti udarcem štapa, rado stavljaju u vreću s hranom, a ličinke kukaca smatraju naročitom poslasticom. Jednu vrstu leptira skupljaju u velikim količinama za vrijeme njihova kratkotrajnog rojenja.

Kod Bušmana južne Afrike sakupljanje također igra značajnu ulogu u borbi za opstanak. Ličinke termita, njihovo glavno jelo, koje bušmanske žene iskapaju iz golemih humaka s pomoću kopačice, kojoj probušen kamen služi kao uteg, nazivaju bijeli naseljenici »bušmanskom rižom«. Naročito su omiljeli skakavci, a da i ne govorimo o velikim žabama i stanovitim zmijama, čije meso, kažu, ima ukus piletine. Divlje lubenice u suhoj grmovitoj stepi toliko su važne, da, kako se izračunalo, obitelj od deset članova troši mjesečno 6000 komada. U Kaliforniji sakupljanje bijaše mno-

Sl. 76. Vertikalni tkalački stan, pleme Bakuba, Kongo (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 77. Horizontalni tkalački stan, Ainu, sjeverni Japan (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 78. Žena izrađuje lonac, oblast rijeke Aruwimi, Kongo (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

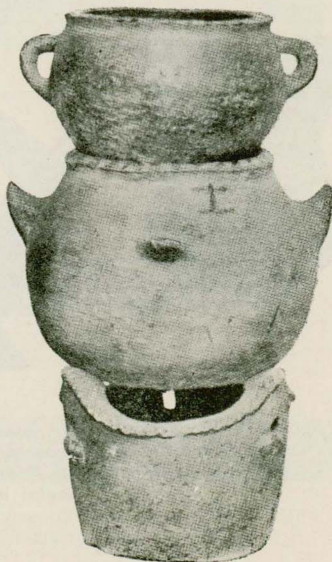
Sl. 79. Pridrživač za bradu, Ainu, sjeverni Japan. Tko bradu umoči u piće učinio je religiozni prekršaj (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 80. Prethistorijsko glineno posude iz Amerike: a—c) područje Pueblo — St. Johns, Chevlon i Homolobi: d) Maja, Honduras: e) Zapoteki, Meksiko: f) Chiriqui, Panama: g—i) Peru — Nazca, mladi i stariji stil Chimu (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 81. Pribor za pripremanje manioke: a—b) košarica za tiještenje i sito, Guayana; c) ribež, Indijanci Piaroa na Orinoku; d) košarica za brašno, Indijanci Tucano, sjeverozapadni Brazil; e) daščica za okretanje plosnatog hljeba, Indijanci Auetö na rijeci Xingu (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 83. (dolje). Lonci postavljeni za kuhanje, Tunis. Dno gornjeg lonca je prošupljeno kako bi se riža kuhala u pari (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 82. Kamena zdjelica za ribanje u obliku jaguara s ljudskom glavom, Costa Rica (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

go važnije od lova, a u dolini Sacramenta divlja je djetelina tako bujno rasla, da su djecu naprosto »izvodili na pašu«.

Kod primorskih naroda kao što su domoroci Ognjene Zemlje sakupljanje ima drugi karakter nego kod plemena iz unutrašnjosti, ali zato ipak nije manje važno. Tamo uglavnom skupljaju životinje što žive na morskom žalu. Za vrijeme oseke žene skupljaju školjke i puževe ili ih skidaju motkom; isto tako hvataju četvorozubom morske ježeve i rakove. U mračnim, vlažnim šumama u unutrašnjosti zemlje mogu se naći samo neke vrste boba i gljiva i jedna vrsta divljeg celera. Dokaze o važnosti školjkaša u primitivnom zanatstvu nalazimo duž obala gotovo čitava svijeta; ljudi kulture Ertöbelle danskog kamenog doba, samo su jedan od primjera za to.

Ali nijedan narod koji danas živi, makar koliko se nisko nalazio na ljestvici kulture, ne zadovoljava se samo sakupljanjem. Neka se žene i djeca brinu za tu stranu gospodarstva, muškarcima ipak pristaje samo pravi lov! Lov ispunja čitav njihov život. On je, kako je pravilno zaključio pater Koppers, romantična poezija nasuprot suhoj prozi sakupljanja. Njime se bave u svim krajevima svijeta, od bujnih kišnih tropskih šuma, sve do ledenjaka polarnih zemalja. Na nekim mjestima, među takozvanim višim lovačkim narodima, oruđe i metode su potpuno usavršene i tačno prilagođene životnim navikama životinja; tamo je lov glavna karika cijele kulture. I tamo, gdje su starim zanatima pridošli novi, lov je odviše duboko ukorijenjen u svijesti muškaraca, a da bi mogao posve nestati. Još kod poluratara, gdje su žene od sakupljanja divljih biljaka prešle na obrađivanje tla, lov zaokuplja svu pažnju muškaraca i istovremeno opskrbljuje kućanstvo potrebnim mesom. I kod nekih nomadskih naroda, čija se privreda inače temelji na muškom radu, bave se lovom u većoj ili manjoj mjeri. Tek kod pravih ratara lov gubi važnost, ali još uvijek ostaje kao razonoda kraljevima i višoj klasi. Život u prirodi, takmičenje između čovjekova razuma i životinjske lukavosti, prisno poznavanje prirode i svih njenih promjena, sve te nužne pretpostavke za pobjedu lovca imaju još i danas jednako privlačnu snagu, koju nije moglo iskorijeniti ni nekoliko tisuća godina mirnog seljačkog života. No, zar je to zaista tako čudno? Prije je bilo spomenuto da je čovjek unutar granica Danske najveći dio svog postojanja bio ovisan o lovu i ribolovu, i ako povijest čovječanstva promatramo kao cjelinu, onda mirno smijemo tvrditi da je vrijeme, otkad je poznato umijeće ratarstva, jedva petstoti dio neizmjerno dugog niza godina, kada su ljudima jedini izvor hrane bile divlje životinje i biljke iz šuma, polja i mora.

Dok je za sakupljanje bila dovoljna jednostavna kopačica (sl. 90), lov postavlja mnogo veće zahtjeve za oruđem. Ne postoji oštra granica između oružja i oruđa. Kao što se svaki oštri nož može upotrijebiti i kao bodež, tako i svaki zašiljeni štap može služiti i kao koplje. Bodež i koplje spadaju, dakle, sigurno u najstarija oružja. Neke vitke kremene oštrice iz protolitskog doba Evrope smijemo mirne savjesti smatrati bodežima, a druge iz istog razdoblja vjerojatno su šiljci kopalja. Tvrdilo se da u najstarijim kulturama nije bilo kopalja, jer u današnjih Pigmeja i njima sličnih plemena ono igra tako neznatnu ulogu. Takav se zaključak zapravo ne može prihvatiti. To što je koplje izvanredno jednostavno oružje, nije dovoljno da bude dokazom njegove visoke starosti. Isto se tako može osporiti da su spomenuti šiljci zaista šiljci kopalja. Ali srećom u južnoj Engleskoj nađeno je sačuvano koplje koje, nema sumnje, potječe iz razdoblja Acheuléen, a sastoji se od grubo zašiljene drvene motke. Sasvim slična koplja još su u prošlom stoljeću upotrebljavali Tasmanci, čija je kultura jedva bila na višem stupnju od kulture Pigmeja.

Od tako jednostavnih oblika razvilo se mnoštvo tipova. Često puta koplja imaju naročiti šiljak od kamena, bambusa, kosti ili kovine. Ti su, šiljci rafinirano opremljeni unatrag okrenutim kukama koje pojačavaju njihovo djelovanje. Koplja kojima se love ribe često imaju više šiljaka, da bi spriječila nesigurnost, koja se javlja pri ciljanju, jer je vidljivost slaba zbog loma svjetlosti u vodi, ili da bi se riba ukliještila između kuka. To isto vrijedi i za koplja kojima Eskimi love ptice i koja djeluju poput sačme. Druga razvojna linija vodi do harpune, čiji šiljak labavo sjedi na dršku i s njim je povezan uzicom. Zbog toga je harpuna naročito pogodna za lov vodenih životinja. One na neki način bivaju usidrene za oružje i to im onemogućava bijeg. Harpuna se na mnogim mjestima upotrebljava u lovu na ribe, kornjače i tuljane; s harpunom u ruci Eskimi i Sjeverozapadni Indijanci ne uzmiču ni pred najvećim kitovima, a na egipatskim zidnim slikarijama lov na vodene konje pomoću harpune prikazan je tako, kako ga još i danas obavljaju mnoga crnačka plemena (sl. 89). Harpune su imali već i lovci na sobove u zapadnoj Evropi krajem ledenog doba i vjerojatno su ih upotrebljavali u lovu na losose. Većina šiljaka harpuna ima jednu ili više kuka, koje treba da zadrže plijen; no još su djelotvorniji šiljci, koji se pod pritiskom uzice koso postave u rani. Njih nalazimo isključivo u polarnim zemljama i njima graničnim područjima, i tamo harpunu uopće najviše upotrebljavaju. Grönlandska harpuna za kajak najrazvijeniji je oblik koplja (sl. 6e). Od šiljka — koji se sastoji od željezne oštrice utaknute u koštano postolje s kukom — vodi dugačak remen od tuljanove kože, koji

na suprotnom kraju nije spojen s motkom, već s naduvanom mješinom od tuljanove kože. Šiljak labavo stoji na motki, a na ovu je također labavo usađen vitki prednji držak od kosti ili zuba, koji straga završava u obliku glave ili para koštanih krila. Čim je tuljan pogođen mješina biva izbačena, prednji držak se zbog snažnih pokreta životinje lomi i, dok šiljak ostaje čvrsto u rani, motka neoštećena pliva na površini vode i lovac je može lako dohvatiti.

Koplje služi za probadanje kao i za bacanje. Vrlo je rano otkriveno da produženjem odbačaja koplje snažnije djeluje. Osebujno, pomoćno sredstvo kojim se to postiže je uzica za bacanje: to je kratak remen, koji završava petljom za kažiprst. Uže se tako omota oko motke da se kod bacanja odmota, i istovremeno odbaci oružje koje se okreće oko svoje osi. Uzicu za bacanje nalazimo danas samo još na Novoj Kaledoniji i na nekim drugim mjestima Melanezije, osim toga na nekim otočnim skupinama u Polineziji i u stanovitim dijelovima Afrike; ali u starom vijeku poznavao ju je mnogo širi krug naroda. Upotrebljavali su je već i Sumerci, a u kasnijim stoljećima nalazimo je u staroj Grčkoj, Italiji i Galiji. U velikom nalazištu u močvari Nydam na južnom Jütlandu (IV st. naše ere) pronađeno je više držaka koplja sa uzicom za bacanje. Također je spominje i Saxo u pripovijeci o borbi Regnara Lodbroga sa zmijama, koje su čuvale kćerku švedskog kralja.

Na jedan ili na drugi način uzica za bacanje zacijelo je srodna metaljci[1] (sl. 91). Ona je mnogo običnije sredstvo za pojačanje snage i dometa koplja. Sastoji se od kratke daske ili štapa i straga je tako udešena da s pomoću kuke ili sličnog može podupirati stražnji kraj koplja. Pri bacanju je, kao i uže, valja zadržati u ruci i zbog toga djeluje kao produženje ruke. U naše vrijeme metaljku nalazimo uglavnom u Australiji (no Tasmanci je nisu poznavali), na rijeci Sepik na Novoj Gvineji, na otocima Palau i Yap u Mikroneziji kao i kod Eskima, koji je mnogo upotrebljavaju, jer je naročito prikladna za lov kajakom. Nadalje su je upotrebljavali posvuda i Indijanci zapadnih Amerika, od krajeva na jugu Sjedinjenih Država sve do Perua i u području Amazone. Čudnovato je, da se ona u prastaro vrijeme javlja i vrlo daleko od tih područja — u Francuskoj i Švicarskoj (kod Schaffhausena) pri kraju ledenog doba. Nema razloga da vjerujemo u slučaj kad se radi o tako osobitom oružju. Jedan od putokaza koji ukazuje na prvotnu povezanost vjerojatno je činjenica, da se za neke oblike igračaka, rasprostranjenih u Polineziji, južnoj Africi i Evropi, sigurno može ustvrditi da potječu od metaljka.

---

1 Propulsor. (Op. D. Rihtman.)

No, zacijelo je kudikamo najvažnije dalekometno oružje primitivnih naroda, nema sumnje, luk i strijela. Ne može se tačno ustanoviti otkada oni postoje u povijesti čovječanstva; sigurno je samo jedno, a to je da su vrlo stari. Tasmanija i Australija (osim malog područja na krajnjem sjeveru) jedina su veća područja zemlje gdje je luk nepoznat, jer to, što nedostaje i u najbližem susjedstvu, Polineziji i Mikroneziji, treba pripisati gubitku kulture i s tim u vezi nema nikakva značenja. Ali luk posjeduju sva pigmejska plemena Afrike i Azije i drugi slabo razvijeni narodi: Vedda, Botokudi i dr. Iz toga je pater Schmidt zaključio da luk spada u najstarija oružja. No tome se može prigovoriti, ne samo zato što ga ne nalazimo u Australiji i Tasmaniji, nego i zato što tom oružju ne nalazimo ni najmanjeg traga u čitavom neizmjerno dugom protolitskom razdoblju. Moramo se vratiti sve do svršetka ledenog doba, da bismo našli nedvosmislene dokaze za upotrebu luka. Iz takozvane kulture Capsien, čije se središte nalazi u sjevernoj Africi, postoje slike u spiljama, koje predstavljaju strijelce s lukovima, a u zapadnoj Evropi šiljci strijela nađeni su u istovremenoj kulturi Solutréen. S druge se strane može tvrditi da je luk, najvjerojatnije, mnogo stariji od njegove najstarije slike i da su strijele, vrlo vjerojatno, imale jednostavne drvene šiljke, ali od njih nisu ostali nikakvi tragovi. Zbog toga pitanje starosti ostaje otvoreno. Isto toliko nesiguran kao i starost jest i način kako je luk otkriven. Jer sigurno će svatko uvidjeti da nije naročito lako sjetiti se, da se drvena palica može opskrbiti uzicom, kako bi se iskoristila elastičnost drveta. Nijedan od mnogih pokušaja objašnjenja, koja su izrečena, nije uvjerljiv, pa tako i ovdje vrijedi ono: *non liquet*.[2]

Najjednostavniji lukovi (sl. 92) sastoje se od oble palice, koja je na krajevima tanja i opremljena užetom od smotanih vlakana biljaka, tetiva ili sl. Kasnije palica dobiva različite presjeke — može biti spljoštena na prednjoj ili stražnjoj ili na obje strane, trokutasta itd. — a uže se pričvršćuje na različite načine i može, kao u Kongu i na Novoj Gvineji, biti načinjeno od rascijepana rotanga ili bambusa. Takvi nesastavljeni lukovi prevladavaju u Južnoj Americi, na jugoistoku Sjeverne Amerike, u Oceaniji i Africi južno od Sahare; kroz cijeli srednji vijek upotrebljavali su ih u Evropi sjeverno od Alpa: engleski dugi lukovi odlučili su god. 1346. bitku kod Crécya. Eskimi, koji oskudijevaju elastičnim drvetom, sastavljaju često svoje lukove od više komada sobovog roga ili roga mošusnog bika i stražnju stranu pojačavaju vrpcom od pletenih tetiva, da bi tako povećali elastičnost. Nekoliko luko-

[2] Nije jasno. (Op. ur.)

va starih 8000 godina iz razdoblja Maglemose, nađenih kod Holmegaarda na Seelandu, vjerojatno je na isti način bilo pojačano i nije isključeno da je isti slučaj kod lukova koje nalazimo naslikane na gore spomenutim slikarijama kulture Capsien.

Oružja te vrste tvore prijelaz do pravih sastavljenih lukova. Oni su još vrlo jednostavni na zapadu Sjeverne Amerike i u sjevernoj Aziji, gdje se sastoje od drveta, kojemu su duž stražnje strane čvrsto nalijepljene životinjske tetive, ili od dva zalijepljena sloja drveta. Kod savršenijih oblika lukova azijskih kulturnih zemalja spojeno je izabrano drvo, tetive i rožina u oružje rijetke snage i ljepote. Često palica tvori dvostruki zavoj (»amorov luk«), i njegova je elastičnost tako velika, da se krajevi, kad se tetiva opusti, svinu prema natrag. Na poznatoj vazi od elektrona iz Kul Oba u južnoj Rusiji vidi se da su skitski strijelci morali pridržavati koljenom palicu luka, kako bi je dovoljno svinuli da bi tetivinu petlju zapeli za vršak luka. Taj posao — a ne, kako se često krivo misli, napinjanje tetive, — nije uspio Penelopinim proscima kada su morali isprobati Odisejev luk. Sastavljeni je luk, vjerojatno, nastao u stepskim zemljama Azije i odatle se proširio prema Sjevernoj Americi i u predjele oko Sredozemnog mora. U grobu Tut-ank-Amona nađeni su jednostavni, ali prekrasni sastavljeni lukovi koji su djelomično bili sastavljeni od dva sloja drveta s omotačem od kore, a djelomično od roga i drveta. Posljednja vrsta dospjela je u Egipat tek u vrijeme Novog carstva; ali u Mezopotamiji je vjerojatno mnogo starija. Sastavljeni je luk po svoj prilici već naslikan na stupu pobjede, koji je podigao Narâmsin, kralj Akkada oko sredine trećeg tisućljeća prije n. e. Arkubalista[3] još je mlađa od sastavljenog luka, iako je u istočnoj Aziji očito bila poznata mnogo prije početka našeg računanja vremena; u Evropu je dospjela tek potkraj srednjeg vijeka.

O strijelama ne treba mnogo govoriti, iako njihova proizvodnja iziskuje najveću brižljivost. Oblici šiljaka variraju kao i oblici šiljaka koplja i mogu biti labavi, od nekoliko dijelova ili sa zadebljanim vrhom za lov na ptice i sitnu divljač, itd. Za osiguranje leta strijele u pravilu straga imaju zaperak. Vrlo stari oblik »zaperka« sastoji se kod afričkih Pigmeja od lista, koji se utakne u procijep drška strijele. Drugi stari tip ima dva pera koja leže tangencijalno, dok strijele sa tri zrakasto stršeće polovice pera očito pripadaju sastavljenom luku. Na nekim mjestima, no nipošto svagdje, strijele se čuvaju u tobolcu od kože ili drveta.

I kijača je prastaro oružje. Odlomljen štap, kvrgast korijen ili plosnati komad drveta otkinut od trulog stabla palme, može izvan-

[3] Dalekometno oružje, koje se sastoji od drške s kundakom, okidačem, lukom i tetivom. (Op. prev.)

redno dobro poslužiti kao kijača. Može se upotrijebiti i kopačica; u Australiji kao i u Gran Chacu u Južnoj Americi nemoguće je povući oštru granicu između nje i kijače. U potpuno usavršenom obliku kijača je uglavnom ratno oružje (sl. 93, 95). Ona je manje pogodna za lov na veće životinje već i zbog toga što se čovjek mora i previše približiti životinji, da bi je mogao upotrijebiti. Zbog toga, i zbog srodstva s kopačicom, kijača se vjerojatno udomaćila prije svega u ratarskim kulturama. Kod lovaca ona je značajna, uglavnom, samo kao oružje za bacanje, tako npr. u Australiji i Tasmaniji. Kijača za bacanje često je samo jednostavna palica; no njen najsavršeniji oblik je bumerang. O njegovoj rasprostranjenosti u najgrubljim crtama rečeno je već prije (str. 16), no ovdje ćemo o njemu govoriti podrobnije. Izvan Australije, izuzimajući Tasmaniju i najsjevernije dijelove kopna, bumerang danas nalazimo na slijedećim mjestima: u području Pueblo na jugozapadu Sjedinjenih Država s izdancima prema Meksiku i južnoj Kaliforniji, na nekim mjestima centralne i istočne Brazilije, na Novoj Britaniji, Celebesu, u južnoj Indiji i Gudžeratu, u Mongoliji, istočnoj Sahari i predjelima oko Gornjeg Nila i na nekim južnim pritocima Konga. Fantastični noževi za bacanje u Sudanu i sjevernom Kongu sigurno su također samo metalne imitacije starog drvenog oružja i nije isključeno da stanovite savijene kijače na istoku Sjedinjenih Država potječu od uzoraka sličnih bumerangu (sl. 94). Moguće je da se bumerang već nalazi na slikama u sjevernoj Africi krajem ledenog doba (kultura Capsien). U svakom slučaju poznavali su ga kulturni narodi starog vijeka na Istoku, ne samo Egipćani, već i Babilonci, kod kojih on bijaše oružje Marduka, boga sunca, i Hetiti. Koliko znamo pronađen je i u jednom nalazu iz kamenog doba u Danskoj. *Lagoballon* starogrčkih pastira i neka galska oružja za bacanje također su slična bumerangu. Drugim riječima ova rasprostranjenost po cijelom svijetu govori da se radi o prastarom oružju. Kada se kaže da se bumerang kod bacanja vraća natrag, treba to s ogradom shvatiti. Naravno da se to nikad ne dešava kad njime pogodimo cilj; a i inače samo mali broj australskih bumeranga posjeduje to svojstvo, a Australci drvo koje se vraća shvaćaju više kao igračku i sportski rekvizit. Spretan bacač može postići, da njegovo oružje, prije nego što padne, opiše u zraku do pet krugova; neki put ga namjerno zabaci na zemlju nekoliko koraka pred sebe, da bi zatim ponovo poskočio i tek onda počeo svoj zamršeni let.

Prastaro oružje za bacanja je i praćka, koju su poznavali u svim prethistorijskim kulturama od Nila do Inda. Vojske Egipta, Asirije i Perzije imale su naročita odjeljenja praćkaša. Osim Australije nema kraja na svijetu gdje se praćka nije upotrebljavala ili

se ne upotrebljava. U Africi glavno joj se područje širi prema sjeveru i sjeveroistoku, kod hamitskih naroda i plemena pod hamitskim utjecajem. U Aziji nalazimo je još i danas kod nomadskih naroda kao i u Indiji i Indoneziji. U nekim krajevima Oceanije praćka je vrlo ozbiljno ratno oružje, a u Novom svijetu nalazimo je od Eskima na sjeveru, sve do domorodaca Ognjene Zemlje na jugu, pa čak i u zapadnim predjelima.

Praćka je možda u srodstvu s bolom (sl. 96). U najjednostavnijem obliku to je teška kamena kugla, vezana remenom. U drugim slučajevima sastoji se od više kugala čiji su remeni na kraju vezani u čvor. Kad se takvo oružje baci za životinjom koja bježi, remenje se splete oko vrata ili udova životinje i zaustavi je. Kad su u Argentinu uvezeni konji, bola se razvila u najvažnije lovačko oružje Indijanaca pampasa i Patagonijaca. Ali nalazimo je i u južnoj Braziliji i starom Peruu, a još je i danas u lovu na ptice upotrebljavaju Eskimi i Čukči. Strahovita kladiva Prerijskih Indijanaca (sl. 97), kojih su teške kamene glave spojene s gibljivim drškom, vjerojatno su preinaka bole. U Oceaniji bilo je bola na Gilbertovim otocima i na Novom Zelandu — primjer za mnoge elemente kulture, koji su zajednički obim stranama Tihog oceana. Laso, nezamjenjivo pomoćno sredstvo svakog *cowboya* i *gaucha*, u stvari je iz Evrope uvezeno u Ameriku. U Starom svijetu laso se upotrebljava u lovu na žirafe u Kordofanu i anglo-egipatskom Sudanu,[4] a u sjevernoj Africi upotrebljavali su ga već u starom vijeku. Laso je također naslikano i na poznatoj »paleti lova na lavove« iz kraja preddinastijskog doba Egipta. Osim toga laso je bilo vrlo omiljelo ratno oružje u staroj Perziji, upotrebljavali su ga Skiti i Sarmati, a još u Krimskom ratu služile su se njime tatarske trupe za vrijeme opsade Sevastopolja. Nomadima sobogojcima laso je vrlo potrebno kod čuvanja stada.

Moramo spomenuti još jednu osobitu lovačku spravu, koja je sigurno mnog mlađa od bole, praćke, bumeranga ili luka, a to je puhaljka (sl. 98). U Americi nalazimo je od Velikih jezera sve do područja Amazone, dok je u Starom svijetu ograničena, uglavnom, samo na područje Indonezije i poluotoka Malakke; no možemo je naći i u južnoj Indiji i začudo vrlo daleko na istoku, u Novoj Britaniji. U rjeđim slučajevima ona se sastoji samo od dugačke trske. Ali ondje, gdje to oružje ima veće značenje, tamo je proizvode s mnogo pažnje. Indijanci Guayane uzimaju nekoliko metara dugu trsku bez čvorova *(Arundinaria schomburgki)*, koja raste samo na usamljenim mjestima, i stavljaju je u tanko stablo palme, čiju su srčiku prije izvadili. Oko gornjih pritoka Amazone prave je od isječenih, a onda ponovo slijepljenih palminih sta-

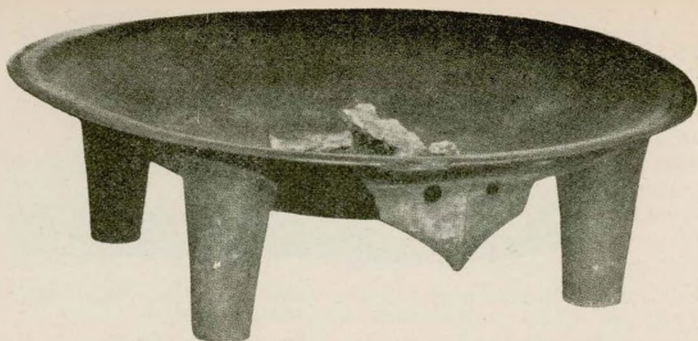
[4] Sada je Sudan nezavisna država. (Op. ur.)

bala. Dajaki na Borneu, koji imaju željezno oruđe, mogu izbušiti stablo a da ga prethodno ne sijeku; osim toga, u pravilu, puhaljku opremaju oštricom koplja, tako da ona istovremeno može služiti i kao koplje.

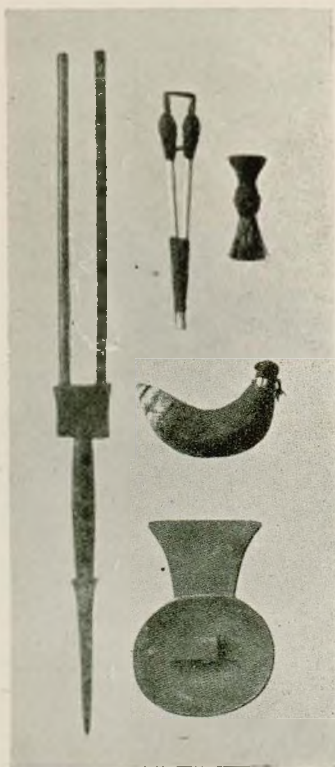
Strijele ili glinene kugle, s kojima se puca iz puhaljke, malene su i same po sebi neopasne. Tek kad se strijele natope otrovom, puhaljka postaje jednim od najpodlijih i najstrahovitijih oružja, pogodnih za divljinu tropske šume. U Indoneziji i u području Amazone znali su pronalaziti izvanredno djelotvorne otrove pa se može dokazati kako se puhaljka, koju su autori XVI stoljeća u Južnoj Americi samo rijetko spominjali, kasnije isto toliko rasprostranila kao i poznavanje isto toliko opasnog kao i poznatog otrova curare. Taj otrov, koji se sastoji od alkaloida različitih biljaka, uglavnom, od *Strychnos toxifera*, predmet je žive trgovine između pojedinih plemena. Proizvodnja je okružena velikom tajnovitošću i raznim ceremonijama i naročito je ženama zabranjeno da dođu u blizinu kuhara otrova. Sam otrov toliko je jak da pogođene životinje trenutno umiru. Na Borneu se otrov dobiva od ančara *(Antiaris toxicaria)* o kome postoji legenda, da čovjek dovodi život u opasnost ako samo stane u njegovu sjenu.

Uostalom, upotrebljavanje otrova nije se ograničilo samo na strelice puhaljki, već se isto toliko često javlja u vezi s običnim strijelama. U Africi se otrov najčešće pravi od *Strophanthus kombe* i različitih Euphorbiacea; Bušmani istovremeno upotrebljavaju otrov od zmija i različite gamadi, škorpiona, paukova i ličinaka kukaca. U istočnoj Aziji pa sve do sjeverozapada Sjeverne Amerike dobiva se otrov od jedne vrste naljepa *(Aconitum)*, a osim toga Indijanci često upotrebljavaju otrov zmija čegrtuša. Čak se i u Evropi upotrebljavao otrov za strijele — to se između ostalog spominje i u Odiseji.

To su sredstva koja primitivnim narodima pomažu u borbi za hranu — borbi na život i smrt iz dana u dan, iz godine u godinu, i u kojoj moraju biti spremni da susretnu neprijatelje kao slona, vodenog konja, morža i kita. Oni progone divljač što bježi, prate njene tragove, vrebaju je na pojilištima, bešumno se šuljaju, ili je, poput Eskima, u krhkim vozilima traže na moru. Bušmani znaju danima progoniti plahe antilope, ne dopuštajući životinjama da se odmore, napoje ili zaustave, dok se napokon ne sruše od umora. Istu nevjerojatnu izdržljivost pokazuju Australci u lovu na klokane. Indijanci u crnogoričnim šumama Aljaske i Kanade, i neki sibirski nomadi sobogojci, u čijem je gospodarstvu lov još uvijek važan element, gone zimi na krpljama divlje sobove i losove, sve dok ih ne iznure. Ta je metoda rezultat prilagođavanja dubokom snijegu sjevernog šumskog pojasa, kao što je vrebanje kod Eski-

Sl. 84. Velika drvena zdjela za kavu (piper methysticum) Tonga. U zdjelici se nalazi korijenje biljke kava (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 86. Irokeške lule iz XVII stoljeća. Primjerak lijevo pripadao je istraživaču Oleu Wormu (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 85. Pridrživač za cigare, Indijanci Tucano, sjeverozapadni Brazil; pribor za šmrkanje parike, Indijanci Guahibo, zapadno od Orinoka. Sastoji se od cijevi za šmrkanje, zdjelica za ribanje plodova, četkice za sabiranje parike pripremljene za šmrkanje i posude za spremanje parike (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 87. Golema kamena lula u obliku ptice, dolina Mississippija (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 88. Papuanke s ribarskim priborom, nekom vrstom vrša, koje prebacuju preko ulovljene ribe, rijeka Fly. Nova Gvineja.

ma, kraj tuljanovih rupa za disanje, prilagođavanje ledenom pokrivaču Polarnog mora. Kad izdržljivost i strpljenje nisu dovoljni, lovac se lukavstvom suprotstavlja lukavstvu. Indijanac oponaša rogom od smotane brezove kore zov uspaljenih mužjaka losa i to mu služi kao mamac (sl. 99), a Eskim životinjskom pandžom grebe po ledu, da bi pobudio tuljanovu radoznalost. U mnogim dijelovima zemlje rasprostranjen je sigurno prastari lov u kome se lovac preoblači. Bušmani preko ramena stavljaju nojevu kožu s perjem i tako dobro podražavaju ponašanje te ptice, da znaju dospjeti usred jata nojeva, prije nego što životinje naslute opasnost. Neka druga afrička plemena upotrebljavaju slične metode; one su poznate i u Australiji, a na nekim mjestima Sjeverne Amerike skrivahu se lovci pod jelenjom kožom.

Često pomažu jedan drugome; čak i žene i djeca učestvuju u velikim zajedničkim hajkama, osobito kad se treba prišuljati čoporu divljači s leđa i goniti je zatim bukom i vikom prema cilju. Taj je cilj nekiput napeta mreža, nekiput strma padina u koju se gonjene životinje u paničnom strahu strovale i razmrskaju; tako su već prije tisuća godina plemena ledenog doba Evrope lovila divljeg konja. U nekim se slučajevima služe vatrom i plijen se izgoni vatrom i dimom. To je očito vrlo star postupak, koji se javlja u svim krajevima zemlje, ali se, naravno, može upotrebljavati samo na razmjerno otvorenom zemljištu. Mlađa je vrsta lova s pomoću vatre upotreba brana. One su napravljene na principu vrške, ali su prilagođene kopnu. U nekim predjelima, od Australije i Afrike sve do Laponije i Novog svijeta postavljaju se kilometri i kilometri duge živice od pletera, kamena ili dr., koje se postepeno približavaju jedna drugoj i završavaju na nekoj padini, ograđenom prostoru ili jezeru. Eskimi i sjeverni Indijanci, pošto su sobove tako dotjerati do vode, tjeraju ih dalje u čamcima, dok se lovci, koji su na svojim čamcima vrebali, u pravom trenutku otisnu od kopna i naprave strahovito krvoproliće među životinjama što plivaju.

No neka se divljač ne lovi, već se hvata s pomoću zamki i omča. To ne vrijedi samo za nomade i ratare, koji su prezauzeti drugim poslovima. Bilo bi upravo nemoguće opisati nebrojene vrste zamki, koje se upotrebljavaju u svijetu. Spomenut ćemo samo nekoliko glavnih tipova. Za sve je karakteristično, da divljač sama pokreće mehanizam; svaka je zamka posebni duhovito načinjen samoubilački sistem. U mnogim slučajevima djeluje snaga težine zamke; te vrste, naravno u najjednostavnijem obliku, poznate su i narodima na najnižem stupnju kulture. Tu spadaju jame, nadalje različite zamke s kamenom ili balvanom koji se ruši i zamke u obliku zatvorene komore s pomičnim vratima. Podvrsta su zamki,

koje djeluju snagom težine i pada, različite nagazne zamke, koje su se razvile u današnja gvožđa. Naročiti oblik u formi kruga sa šiljcima, koji su okrenuti prema unutra, rasprostranjen je od Sudana, preko zemalja oko Sredozemnog mora, Indije i centralne Azije sve do rijeke Amur (sl. 100). Možda je to ista vrsta zamke, koju su Grci zvali kobnim imenom *podagra.* Neke nagazne stupice iz danskog brončanog doba, koje tvore prijelaz do stupica na pero, nedavno su opisane, a poznate su od Švedske do Lombardije i od Irske sve do Poljske. Princip pera osnova je mnogim samostrijelnim zamkama, koje između ostalih upotrebljavaju i sjevernoazijska plemena (sl. 101). Čitava grupa stupica vezana je na neki način uz omče. Najjednostavnije omče same po sebi sigurno su jedan od najstarijih oblika kulture. No omče se spajaju i s mrežama, koje se, dok se životinja bori za svoju slobodu, stežu, ili su pričvršćene na grani, koja se pri dodiru odmah diže uvis. Tek kod pravih kulturnih naroda, Egipćana i Kineza, susrećemo zamke na principu torzije, koje pokreće čvrsto zasukano uže.

Očito je, da je ribolov usko povezan s lovom, iako u pravilu nije okružen istim odsjajem romantike. Često se taj posao prepušta ženama i djeci. Ali prava ribarska plemena, čije se čitavo gospodarstvo zasniva na lovu morskih životinja, nalazimo na obim stranama sjevernog Tihog oceana, gdje ništa manje nego pet vrsta lososa svakog ljeta pliva prema obalama, da bi se mrijestili. I neki ratarski narodi u toplijim krajevima, kao Indijanci na području Amazone, Polinežani, Mikronežani itd., smatraju ribarstvo vrlo važnim doprinosom kućanstvu. Mnogo oruđa poznato je već iz lova: koplja s više šiljaka (osti), harpune, lukovi i strijele upotrebljavaju se u velikoj mjeri. U tropskim se predjelima truje voda stajačica u zaljevima i na riječnim okukama različitim bobama, tako da omamljena riba ispliva na površinu. U vodu se stavljaju mreže, koje se upotrebljavaju kao potegače ili kao sak (mreža za izvlačenje). Ribarske omče, privezane na dugačku motku, potječu iz najstarijih vremena; vrlo su rasprostranjene i još ih nalazimo u evropskoj pučkoj kulturi. Često se kroz vodene tokove grade brane od kamena ili pletera i u vezi s time postavljaju različite vrške. Udice se također mnogo upotrebljavaju, ali ipak ne u tolikoj mjeri kako bi to čitalac mogao pomisliti. U neke velike dijelove Afrike uvezli su ih tek Evropejci ili Arabljani, a nema ih u različitim krajevima Južne Amerike, no tu je u mnogim slučajevima tome razlog opasna riba piranja *(Serrasalmo),* koja oštrim zubima može lako pregristi uzicu. U Australiji također nema udica, iako ih inače upotrebljavaju svugdje u Oceaniji. Jedino bi objašnjenje bilo, da udica ne spada u najstarije tekovine kulture. U nekim krajevima Indo-

nezije i Melanezije, u području od Singapura na zapadu, sve do otočja Santa Cruz na istoku, udica se stavlja na dugu uzicu, koja visi sa »zmaja« od traka palmina lišća; umjesto udice upotrebljava se grumenje ljepljive paučine za koje se prilijepe zubi ribe. Druga izrazita metoda je ribolov pomoću pitomih kormorana u Kini i Japanu. Sličan je postupak naslikan na pretkolumbovskim tkaninama s obale Perua.

Lovčev je život borba protiv životinja; ali lovac nikada nije neprijatelj životinji. S njom ga veže duboka prisnost, prisnost, koju jedva možemo sebi predstaviti. U svakom slučaju nešto slično osjetili smo samo u djetinjstvu. Istu simpatiju i isto razumijevanje, koje malenog dječaka veže sa štenetom, nalazimo ovdje kod odraslih. Ni sama činjenica što oni životinju gone i ubijaju, ne utječe na njihov odnos. Oni kao da vjeruju da to što dopušta da je progone spada u životinjinu narav, kao što je lov element u razvoju čovjeka. Od svoje volje bizon prilazi Prerijskom Indijancu, ali to nije sve: u Sjevernoj Americi, u Sibiru i u Africi uobičajeno je vjerovanje, da divljač, koja je već jednom ubijena, ponovo nastavlja da živi, da bi čovjeku poslužila za hranu. Važno je samo paziti da se ne povrijede njeni osjećaji i zbog toga treba prema životinjama postupati s poštovanjem. Čak i tako izraziti lovački narod kao što su Eskimi ne ubija nijedne životinje, osim kad je potrebna za jelo ili odjeću. Eskimi moraju poštivati divljač tako što meso i utrobu ne smiju ostaviti da napolju beskorisno leži i trune, nego moraju pokriti sve što im ne treba. U velikim dijelovima sjevernog šumskog pojasa treba medvjedu, prije no što ga se ubije, uputiti nekoliko uljudnih izraza, ili mu na neki drugi način iskazati poštovanje. Eskimi obično uliju malo slatke vode u njušku ubijenog tuljana — jer on živi u slanoj vodi i zbog toga je žedan. Sjeverozapadni Indijanci na različite načine iskazuju poštovanje lososu, koji se ljeti prvi pojavi. Na istom osjećaju povezanosti temelje se legende i vjerovanje u kojima se životinje često javljaju kao čovjekovi pomagači. To je shvaćanje dostiglo vrhunac u čudnovatom, poludruštvenom, polureligioznom uređenju, koje nazivamo totemizmom. O tome će se govoriti u drugom dijelu ove knjige.

DOMAĆE ŽIVOTINJE

IAKO lovački život sam po sebi nije neprijateljstvo između čovjeka i životinja, već suprotno, ipak je u obostranom odnosu nastupila promjena kad životinje više nisu bile samo dobrodošli plijen, cilj lovačkoj gorljivosti muškarca, nego su postale nešto, za što se čovjek brine i što njeguje. No želimo li pokušati objasniti kako se zbio taj preobražaj, onda se moramo, kao i uvijek u povijesti kulture i u nauci uopće, čuvati ukalupljivanja. Nema čarobnog ključića koji otvara sva vrata i ima bitnih razlika između pripitomljavanja, recimo, slona i pčele.

Najstarija pitoma životinja sigurno je pas, koji bijaše domaća životinja davno prije no što je sagrađen prvi dom. On je jedina domaća životinja, koju nalazimo u Starom kao i u Novom svijetu, od ledenih polarnih krajeva, sve do kišnih šuma Konga i koraljnih otoka Tihog oceana. Ipak ne nalazimo ga svugdje. Na otoku Floresu u Indoneziji bio je još u drugoj polovici XIX stoljeća tako rijetka životinja, da su domoroci, tek što bi ga samo ugledali, bježali na drveće. Neka od najnerazvijenijih i najizoliranijih plemena, kao što su Tasmanci, Andamanci i neki Indijanci Brazilije, prvobitno nisu poznavali psa, a druga plemena na sličnom stupnju kao Botokudi, Vedda i druga dobila su ga, vjerojatno, tek od svojih naprednijih susjeda. Prema tome čovjek mora da je nebrojena tisućljeća živio bez tog svog vjernog druga. Danci su se dugo vremena mogli hvaliti da imaju najstarije ostatke pitomih pasa, naime ostatke iz doba Maglemose, oko 6000 godina prije n. e., kad je Baltičko more bilo kontinentalno more, a zemlja pokrivena borovom šumom. No nađene su još starije kosti pasa u močvari Senckenberg kod Frankfurta na Majni i na gorju Karmel u Palestini. Posljednji nalaz potječe iz prijelaza ledenog doba u geološko novo doba. Međutim iz cijelog, neizmjerno dugog, paleolitskog razdoblja ne postoje nikakva svjedočanstva o pripitomljavanju pasa.

Odakle potječe pas? Postoji li neka divlja vrsta, koja bi mogla biti njegov predak? Australijski pas dingo djelomično živi poludivlji u dodiru s vrlo primitivnim domorocima, a djelomično, čini se, sasvim divlji luta naokolo. Svugdje u istočnoj i južnoj Aziji i sjevernoj Africi, od Japana sve do Atlantskog oceana susrećemo poludivlje paria pse. Iako ovi već pokazuju neku stanovitu sličnost sa senckenberškim psom, ipak imamo razloga da vjerujemo, da su oni u stvarnosti više-manje podivljali i zato ne objašnjavaju neposredno povijest psa. U pitanju porijekla mogu postojati samo dvije mogućnosti: ili se pas razvio od vuka *(Canis lupus)*, tj. od nekog južnijeg oblika, koji je manji od sjevernih

vučjih vrsta, ili od neke vrste šakala *(Canis lupaster)*, koja danas živi u sjevernoj Africi. Tačno je da u sjevernim pastirskim psima i u psima saonarima ima više vučje krvi (sl. 102), a činjenica je i to da u psećim rasama na jugu ima mnogo krvi šakala. Najstariji psi špici u nalazištima iz kamenog doba na jezeru Ladoga i u švicarskim sojenicama imaju obilježje šakala. Danas se još ne bi moglo odrediti što je bilo prvobitno; još prije nekoliko godina bili smo zacijelo skloni da pretpostavimo vučju hipotezu, ali tada su pronađene kosti kod Karmela, koje pokazuju najveću sličnost sa šakalom. Na pitanje kako se odigralo pripitomljavanje, odgovorio je zapravo Kipling u priči »O mački, koja je pošla vlastitim putem«. Kad žena sjedi u toploj spilji, pas sam od sebe prilazi privučen mirisom jela, što znači da psa, vjerojatno, nisu nikada svjesno pripitomljavali, već se on dobrovoljno pridružio čovjeku, u čijoj blizini uvijek bijaše kakav slastan zalogaj. Pas je prijatelj, ne rob. Takvo prijateljstvo nije čudno. Današnji primitivni narodi pokazuju dovoljno primjera o tome s koliko naklonosti susreću razne životinje. U kolibama brazilijanskih Indijanaca često se može naći čitava menažerija papagaja, majmuna, tukana i ljenivaca, a u najrazličitijim krajevima zemlje zabilježeno je kako se žene ne ustručavaju da u nuždi doje štenad i odojčad bez majke.

U čovjekovu stavu prema psu postoji čudnovata podvojenost. U sjevernijim krajevima pas je pretežno korisna životinja; on vuče saonice, a ponegdje u Starom svijetu pomaže pastirima u čuvanju stada. Južnije — kao uostalom i u sjevernijim krajevima — on je pomagač u lovu; no ovdje je upadljivo stanovište koje je zapravo u direktnoj suprotnosti s principom korisnosti. Naime, ovdje psa često povezuju s religijom, uglavnom sa svime što je u vezi sa smrću; njegovo zavijanje najavljuje smrt, on vodi duše u podzemlje i kao Kerber čuva carstvo smrti. Povezivanje s mrtvima, opet, usko je povezano s misli na pretke, pa ponegdje nailazimo na shvaćanje, da ljudi vode porijeklo od pasa ili od neke veze između neke žene i psa. Te predodžbe izgleda da su se širile iz Azije u Evropu i preko Beringova prolaza u Ameriku. Tamo se mogu slijediti sve do Guayane. Čitav taj misaoni krug vjerojatno je nastao tek u ratarskim kulturama; no korijenje mu je možda u još starijim srodnim predodžbama, koje se odnose na vuka.

Slučaj dobrovoljnog prilaženja ljudima, kao što je to učinio pas, nalazimo još jednom u povijesti domaćih životinja, ali tek mnogo kasnije. I svinja je napustila slobodan život, da bi sebi osigurala pravo da nesmetano ruje po seoskim smetištima. Poznato je da neka istočnoazijska divlja svinja običava posjećivati

smetišta, tako da se, nakraju, vrlo lako može zamisliti kako je moguće postepeno pripitomljavanje. No naša pitoma svinja ne potječe od ove vrste, već od obične divlje svinje *(Sus crofa)*, od koje različite rase nalazimo od Evrope sve do istočne Azije. Možda je čak došlo i do miješanja s indijskom divljom svinjom *(Sus cristatus)*. Svinja je izrazita »ratarska životinja« kojoj, zbog njene ljubavi prema biljnoj hrani i lagodnom životu, odgovara miran seoski život. U Ameriku su je uvezli tek Evropljani; ali u istočnoj Aziji i Oceaniji ona je jedna od najobičnijih domaćih životinja (sl. 104). Svinja je važna žrtvena životinja. U orijentalnim kulturnim zemljama nalazimo čak tragove po kojima se vidi da su je smatrali božanskom. Nasuprot tome svinju ne drže ni lovci, ni nomadi. Gađenje koje osjećaju nomadi prema tipičnoj domaćoj životinji prezrenih seljaka zajedno s nekadašnjim poštivanjem, vjerojatno je razlog što neki semitski i njima srodni narodi pod snažnim utjecajem nomada smatraju svinju »tabuom«, naime izraz »nečist« izražava pogrešno shvaćanje. Takav stav prema svinji imali su već stari Egipćani, Židovi su ga provodili, a kasnije se s islamom proširio preko neizmjernih područja.

Govoreći o ostalim domaćim životinjama najprije ćemo spomenuti soba, ne zato što bi on zauzimao izvanredno mjesto u svjetskoj privredi, iako je rasprostranjen preko najvećeg dijela sjevernog pojasa šuma i tundra, od Laponije do Beringova prolaza, već radi toga što način, na koji je on stupio u čovjekovu službu, možda pridonosi objašnjenju pitanja kako su pripitomljene mnoge druge domaće životinje. Pitomi sob je u svakom pogledu toliko blizak divljem sobu Starog svijeta *(Rangifer tarandus)* da sasvim sigurno od njega vodi porijeklo. Velika sličnost među njima povezana je i s time, što su i pitome životinje prilično slabo vezane za čovjeka. Na godišnjim putovanjima nomad slijedi stado isto tako, kao što i životinje slijede vlasnika. No može se dokazati da su neke karakteristike, koje uslovljuje tek ekonomsko korištenje sobova, na primjer velika stada, muženje i jahanje, samo lokalne, npr. muženje kod Laponaca i Sojota, jahanje kod Tunguza i altajskih plemena. Zbog toga te karakteristike ne pripadaju najstarijem uzgajanju sobova, već mora da su preuzete kasnije. Smijemo se, dakle, s pravom upitati kakve je čovjek prvotno imao koristi od tih životinja. Odgovor leži u tome što su neki još i danas lovci kao i pastiri. To vrijedi za većinu Tunguza i južnih Samojeda, a još krajem srednjeg vijeka bijahu i šumski Laponci srednje Švedske u istom položaju. Intenzivno korištenje stada, koje je još i danas uobičajeno kod Laponaca, vjerojatno ima uzor u uzgoju stoke južnijih predjela (str. 410). Lovcima treba pitomi sob kao mamac. Oni ga u vrijeme pa-

renja uprežu u saonice i kasnije ga u šumi negdje privežu, da bi iz zasjede pucali na njegove divlje rođake čim se približe. Tako bismo mogli objasniti i to kako je neko lovačko pleme došlo na, na izgled, apsurdnu pomisao da poštedi pojedine životinje. A da je to objašnjenje tačno potvrđuje između ostalog i to što Laponci, Sojoti i Tunguzi skupljaju sobove u ograđenom prostoru, a ograda, koju tom prilikom podižu, sasvim je slična onim plotovima u koje lovci utjeruju divlje sobove (sl. 103). Za hvatanje pobjeglih životinja upotrebljava se vrsta lasa, a telad mame solju ili urinom — metoda koju poznaju i lovci.

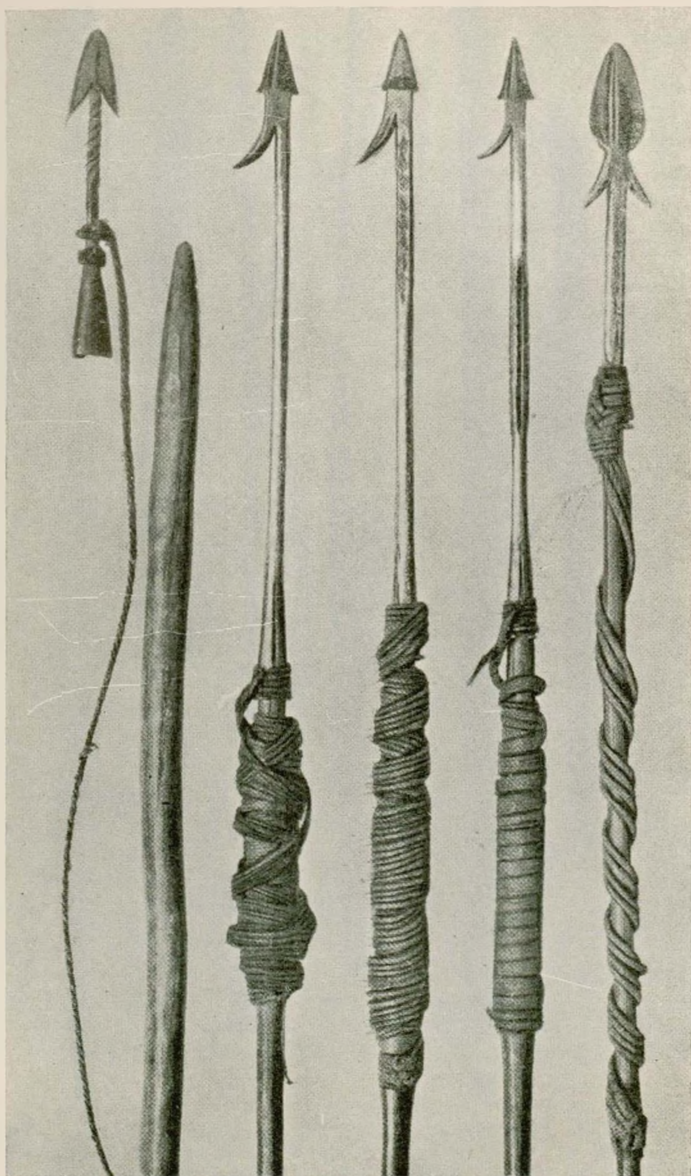
U pastirske poslove spada obilježavanje stoke, koje se obavlja zarezivanjem u uši, i kastriranje, koje se vrši na veoma čudnovat način, naime tako, da se mužjacima pregrize spolna žlijezda, običaj, koji ćemo ponovo naći kod madžarskih konjogojaca (str. 154). Kastrirani su sobovi vrlo dobre teretne i vučne životinje. U zimi se stada čuvaju na skijama. Neka plemena, kao južni Samojedi, koja posjeduju samo malena stada, ostavljaju ljeti sobove bez nadzora. To mogu učiniti mirne duše, jer se zbog muha životinje stalno zadržavaju u blizini dima logorske vatre. Samo zapadno od Jeniseja upotrebljava se pastirski pas. Pitome sobove u Norvešokj spominje Ottar u IX stoljeću, a još nekoliko stotina godina ranije spominje ih neki kineski izvor u Sibiru. Nije sigurno da je sobogojstvo postojalo u kameno doba, kako su mislili neki istraživači; ono u svakom slučaju stvara najmlađi sloj u razvoju kulture sjevernog polarnog pojasa, jer pretpostavlja poznavanje krplja ili skija. Ali u Skandinaviji skije su poznate tek od kraja kamenog doba (str. 412).

Kad iz velikih sibirskih crnogoričnih šuma dospijemo južnije, u centralnoazijske stepe, vidimo da je soba zamijenio konj. Konj se osim toga javlja u cijeloj Evropi, u Africi sve do Sudana i u južnoj i istočnoj Aziji. No u većini ovih predjela nisu ga oduvijek poznavali; po cijeloj svojoj građi on je izrazito stepska životinja. On je u središtu života mongolskih i turskih nomada i za njih je mnogo važniji nego npr. za našu poljoprivredu. U njih se čovjekovo bogatstvo cijeni po broju konja koje posjeduje; on uči jahati gotovo prije nego što prohoda; kobilje mlijeko bitan je dio njegove ishrane, a konjima on plaća nevjestu. Stada, koja se u Mongoliji u pravilu sastoje od životinja koje pripadaju nekom logoru ili hramu, često se sastoje od više tisuća konja. Njih čuvaju pastiri konjanici, a psi ih brane od vukova, ali ne služe kao pravi pastirski psi. Ždrebad u mongolskim stadima stoji privezana u dugom redu kraj logora, tako da se kobile zadržavaju u blizini, i da ih mogu dnevno pomusti. Muženje počinje određenog dana, koji je u cijeloj Mongoliji opći praznik, kada se mli-

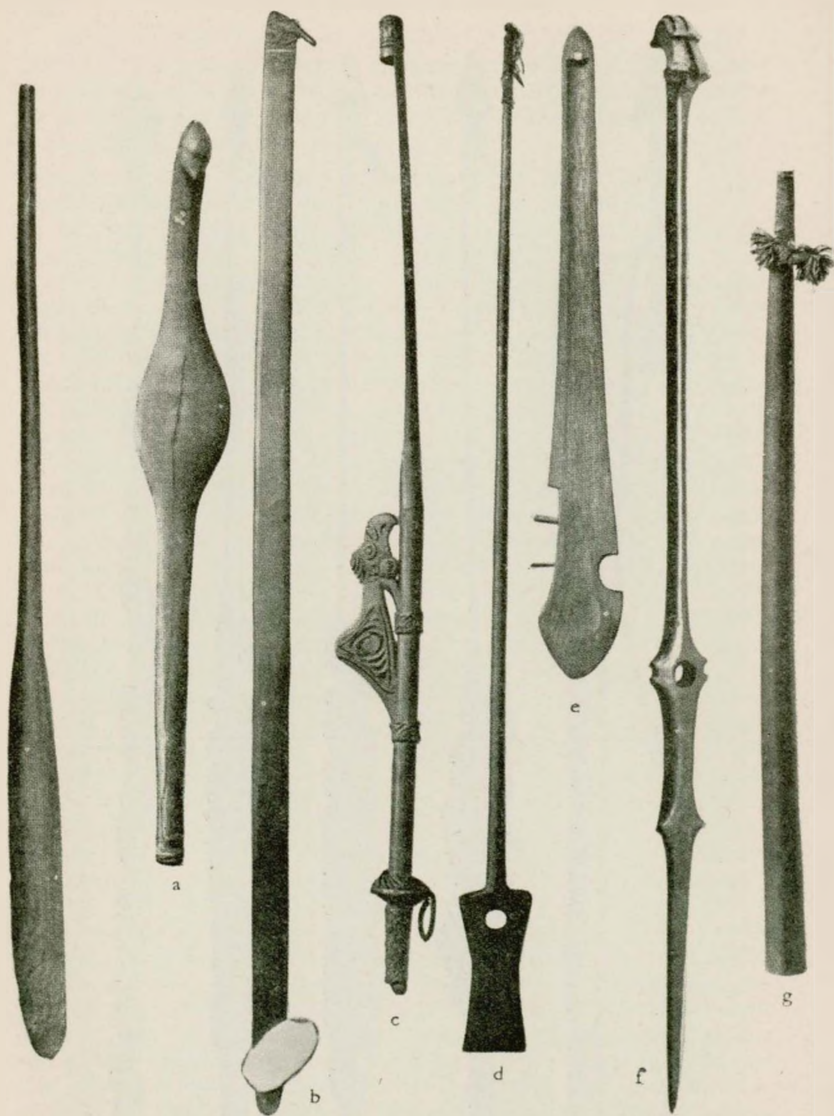
jeko žrtvuje stranama svijeta i svi se razuzdano opijaju. U staro vrijeme, tj. prije budizma, a kod Turaka prije islama, redovito su se žrtvovali konji, i to tako da se životinji otvarao grudni koš, a žile kucavice otkidale od srca.

Najprimitivniji Mongoli ne potkivaju svoje konje. Sedlo je jednostavnog tipa; osnovni je oblik jednak kao u svih naroda jahača (sl. 105). Potkova, stremen i ostruge vjerojatno su zapadnoazijska otkrića, koja su potkraj starog vijeka uvezena u Evropu. Stremen je poznat kod Sarmata, koji su u stoljećima oko početka naše ere živjeli u južnoj Rusiji, ali gotovo ga i nema kod njihovih predaka Skita. U Dansku je stremen došao tek u doba Vikinga, dok ostruge nalazimo već u jednom nalazu iz starijeg željeznog doba. Njih su očito prenijeli Kelti u Njemačku. Još i danas centralnoazijski narodi ne upotrebljavaju ostruge. Ali od njih potječu razdijeljene žvale; arapske žvale jednostavna su šipka. Tragovi kulta i žrtvovanja konja nalaze se u čitavom indoevropskom području i mora da potječu od indoevropskog pranaroda — to je dokaz za njegovu tijesnu povezanost s istočnim stepskim kulturama. Iz toga istovremeno proistječe da se taj važni dio »kompleksa konja« može slijediti sve do prije god. 2000. prije n. e. i time dolazimo do pitanja povijesti pitomog konja uopće. Vjerojatno je »narod zasebnih grobova[5]«, koji je došao u Dansku nešto prije god. 2000., doveo sa sobom konja kao i donio indoevropski jezik. Iz tog vremena i iz Skånea (Švedska) potječe nalaz lubanje ždrebeta, koje je bilo žrtvovano s pomoću kremenog bodeža. To je u Skandinaviji najstariji, donekle siguran trag pitomog konja. U Egipat je konj stigao nešto kasnije, otprilike oko 1800., prije n. e., kad je zemlju osvojio takozvani narod Hyksa. Oni su ga doveli sa sobom, vjerojatno, iz zapadne Azije — što upravo objašnjava njihovu vojničku nadmoć — a s time se podudara i činjenica da je konj bio poznat u Mezopotamiji i Siriji barem na kraju trećeg tisućljeća. No još su prije Sumerci pripitomili kulana ili »polumagarca« *(Equus hemionus)*, koji slcbodno živi u tim krajevima. Pravog konja su nazivali »magarcem (ili tačnije kulanom) planina«, što nesumnjivo ukazuje na to da je on došao iz tih predjela, tj. iz Elama ili Irana. Oni su poznavali i magarca i pravog konja. Izgleda da su oba naslikana na slavnom mozaik-stijegu u Uru, a kosti obih vrsta pronađene su za vrijeme iskapanja kod Kiša. Poznato je da su Medijci i Perzijanci kasnijeg doba bili sjajni jahači. Slika na pečatu iz Elama, za koju se vjeruje da spada u četvrto tisućljeće prije n. e., prikazuje nekoliko životinjskih glava, koje je Antonius shvatio kao kulane, a

[5] *Einzelgrabvolk,* kultura mlađeg kamenog doba — neolitika u sjevernoj Njemačkoj i Danskoj. (Op. prev.)

Sl. 89. Harpune za lov na vodenog konja, Kongo (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

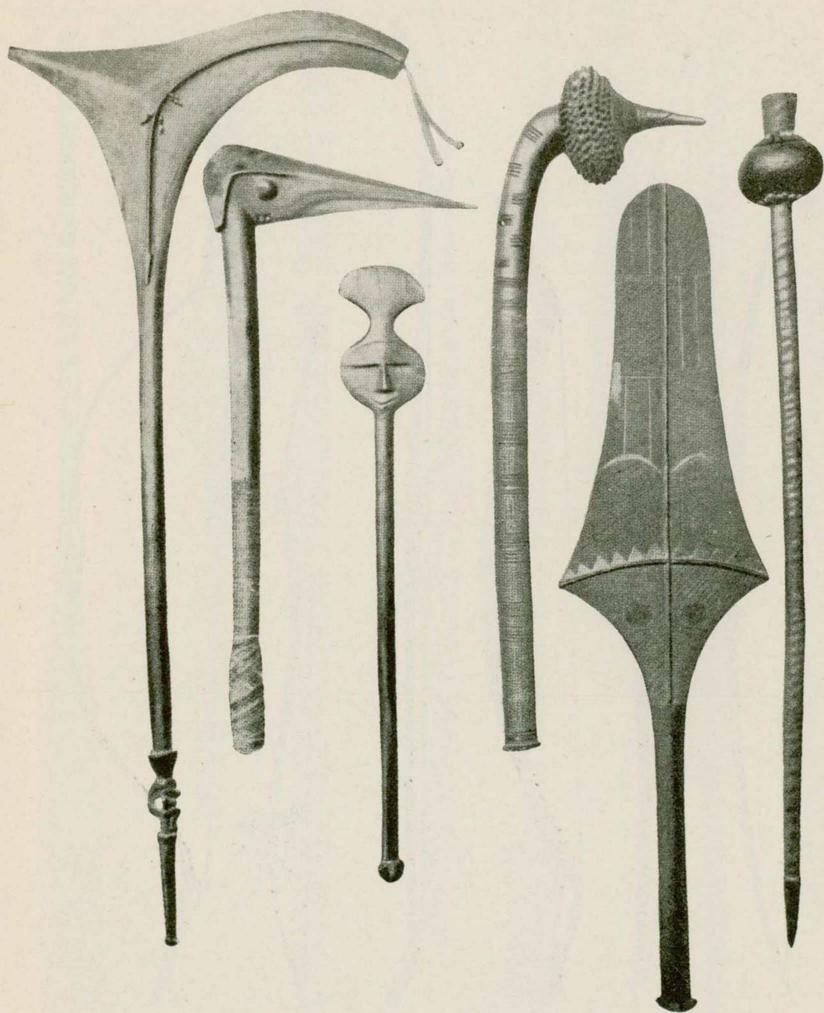

Sl. 90. Kopačica Indijanaca Angaité, Gran Chaco (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 91. Metaljke: a—b) Australija: Victorialand i Queensland; c) rijeka Sepik, Nova Gvineja; d) Indijanci Kamayurá, centralni Brazil; e) Eskimi Nunivak, Aljaska; f) dolina Cauca, Kolumbija; g) Indijanci Tapuya, Pernambuco, XVII st. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 92. Različiti oblici lukova, s lijeva na desno: jednostavni luk, Vambuta, Uganda; nesastavljeni luk u obliku slova S, Andamani; sastavljen od dva sloja drveta, Ostjaci, Sibir; luk pojačan tetivama, Prerijski Indijanci; mongolski luk od drva, tetiva i rožine (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 93. Melanezijske kijače, s lijeva na desno: Salomoni, Nova Kaledonija, Novi Hebridi, Fidži (2 komada) i Nova Britanija (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Amschler kao konje. Također se mislilo da je konj bio poznat već i kod Anaua u Turkmenistanu u najstarijim kulturnim slojevima IV tisućljeća pr. n. e. Ali sada je, čini se, utvrđeno, da se tu radi o kulanima, no još je sporno jesu li bili pripitomljeni. Isto vrijedi vjerojatno i za nalazište Džarmo. Konjski zubi spominju se u najstarijim slojevima kod Rana Ghunda u sjevernom Beludžistanu, a smatra se da potječu iz IV tisućljeća pr. n. e. Ali, što se tiče nalaza kod Anaua bila bi potrebna dalja potvrda. U kulturi Inda konj očito nije poznat do najmlađeg doba.

Ali ovdje već ulazimo u zoologiju. Divlji konji bijahu rasprostranjeni od Atlantskog oceana sve do Mongolije. Još i danas u centralnoj Aziji živi naročita vrsta, divlji konj Przewalskog *(E. ferus)*, i tek kasnije, sredinom prošlog stoljeća, istrijebljen je u južnoj Rusiji posljednji evropski divlji konj *(E. gmelini)*. Najstariji ostaci našeg običnog pitomog konja tako su slični tarpanu, da ga sa sigurnošću možemo smatrati pretkom. Uz to treba spomenuti i starog egipatskog konja, iako je vitkiji od tarpana i sličniji arapskom konju, zatim konje na frizu Parthenona i rimskog kavalerijskog konja, koji je čitaocima poznat po spomeniku Marka Aurelija na konju. Teški, »hladnokrvni« tip iz sjeverozapadne Evrope, na primjer belgijski i jütski konj, nije poznat prije Seobe naroda; on je, čini se, uzgojen oblik. Čak i mongolski konj vjerojatno potječe od tarpana, a ne, kako su prije bili skloni vjerovati, od konja Przewalskog. Začudo, i u Altaju i u Mongoliji javlja se međutim teški tip konja, koji jedva da ima veze s odgovarajućim evropskim tipom. Nasuprot tome obični mongolski konj nešto je zasebno i vjerojatno potječe od konja Przewalskog. Neobično je što, iz starih kineskih izvora saznajemo da su Huni, koji vode porijeklo iz Mongolije, i koji su na vrhuncu svoje moći bili nenadmašivi jahači, preuzeli kompleks konja vrlo kasno, oko godine 400. prije n. e., od indoevropskih nomada sa Zapada. Nasuprot tome sami su Kinezi pitomog konja navodno poznavali već u vrijeme dinastije Šang, u sredini drugog tisućljeća prije n. e. Čini se sigurnim, da je do pripitomljavanja konja došlo u stepskom pojasu južne Rusije ili Turana u toku četvrtog ili petog tisućljeća prije n. e. Kako se postepeno širilo poznavanje nove domaće životinje, vjerojatno su se tu i tamo pokušale pripitomiti i druge divlje vrste, pa je tako njihova krv dospjela u žile našeg današnjeg pitomog konja. Na žalost, ne znamo kako se odigralo pripitomljavanje, a isto tako ne znamo da li je konj prije služio za jahanje, nošenje tereta ili vuču, jer nije odlučno to što su borne dvokolice u kulturnim zemljama starog vijeka starije od jahanja. Kako ćemo kasnije vidjeti (str. 222), točak je možda bio poznat već u prethistorijskom razdoblju Uruk u Mezopotamiji;

no možda je isto toliko staro najstarije svjedočanstvo o jahanju, u obliku slike jahača iz Suse. Nešto u pastirskoj tehnici oko konja kao da podsjeća na vezu sa sobogojstvom. Tako se u madžarskoj pastirskoj kulturi javlja osebujan običaj kastriranja pastuha griženjem. Zbog toga nije isključeno da je pripitomljavanje konja izvršio neki lovački narod; ali zasad još nije izvršeno zadovoljavajuće istraživanje o tome.

Kao što je gore spomenuto, čini se da su Sumerci držali pitome magarce. Magarca su poznavali i Egipćani već u Starijem carstvu i on sigurno potječe od etiopskog divljeg magarca *(E. asinus taeniopus)*. To ukazuje na to da je porijeklom iz krajeva južno od pravog Egipta. Ipak izgleda malo vjerojatno da se to pripitomljavanje desilo neovisno od pripitomljavanja srodnog divljeg konja. Nasuprot tome čini se, da od Nubije ili Etiopije preko Mezopotamije i Irana, do Turkmenistana i stepa centralne Azije vodi linija kulture koja obilježava pripitomljavanje magaraca, kulana, tarpana i konja Przewalskog. Zadatak je budućnosti da razriješi niti tog problema.

Uz konje ovce su i koze najvažnije domaće životinje stepskih nomada. Zbog sposobnosti prilagođavanja one bijahu u stanju da se rasprostrane u većoj mjeri nego mnogo osjetljiviji konj. To u prvom redu vrijedi za kozu, koja je, pored psa, tako reći jedina domaća životinja koja može živjeti u tropskim kišnim prašumama Konga. Ovca i koza dolaze iz zapadne Azije (sl. 106). Divlje vrste ovaca toliko su nalik jedna na drugu, da se kod pripitomljavanja vrlo lako gube razlike među njima. Antonius misli da pitoma ovca potječe od transkaspijske stepske ovce *(Ovis arkar)*, koja je manje izrazita planinska životinja od ostalih vrsta; ali da je kasnije u Evropi došlo do miješanja s mufflonom *(O. musimon)*, a u centralnoj Aziji s ovcom argali *(O. ammom)*. Pitomu su ovcu poznavali već u najstarijem razdoblju kod Anaua i u ranom prethistorijskom dobu u Mezopotamiji (Džarmo) i Egiptu. Tamo su najstarije ovce bile pramenke, dugačka, tanka repa i vodoravno izraslih rogova. Istu tu prastaru rasu nalazimo kod plemena na Gornjem Nilu. Tek pri kraju Srednjeg carstva u Egiptu uvedena je vunodlaka i krivoroga debelorepa ovca, koja je još uvijek vrlo rasprostranjena na Srednjem istoku. S tom rasom ne treba brkati kratkorepu i debeloguzu ovcu, koja se javlja u Arabiji, istočnoj i južnoj Africi. Kao i ovca, tako i pitoma koza ima šareno porijeklo. Većim dijelom izgleda da potječe od danas izumrle vrste *(Capra prisca)*, koja je živjela u južnoj i jugoistočnoj Evropi. Ali i perzijska koza *(C. aegagrus)*, koja uglavnom živi na Kavkazu i Maloj Aziji, dala je svoj doprinos, što također vrijedi i za kozu spiralnih rogova *(C. falconeri)*, koja živi dalje na Istoku,

sve do Himalaje. Koza se, kao i ovca, javlja u najstarijoj Mezopotamiji (kultura al' Ubaid) i u prethistorijskom Egiptu.

O devi i dromedaru znamo manje nego o većini ostalih domaćih životinja. Čak nije sigurno ni to, nisu li oboje prvotno bili iste vrste, ili svaki od njih potječe od zasebne vrste. Divlje su deve, u pravom smislu te riječi, isto tako rijetke kao i divlji psi. Takozvane divlje deve u bazenu Tarim vjerojatno su samo podivljale. Uopće su ove životinje pomalo zagonetne. Različite okolnosti ukazuju na to, da je dromedar bio poznat u prethistorijsko doba u gornjem Egiptu; ali to još uvijek nije dokazano. U svakom slučaju on iščezava i ponovo ga uvode tek u doba Ptolomejevića. Ni Kartažani, ni Numiđani nisu ga upotrebljavali, a u zemljama Atlasa čujemo za njega tek za vrijeme borba kralja Jube i Pompejevih pristalica protiv Cezara. Među plijenom poslije bitke kod Tapsa nalazila su se 22 dromedara; no čini se da su oni još bili rijetkost. Tek je u drugom stoljeću naše ere s useljavanjem berberskog plemena Zenata iz Cyrenaike — ta seoba ima odlučan značaj u razvoju života nomada u sjevernoj Africi — dromedar postao neophodnim sastavnim dijelom stada atlaskih nomada. Sumerci nisu poznavali ni deve ni dromedare i Hamurabijev ih zakonik ne spominje. Znači da je deva uvedena u Asiriju za vrijeme Tiglata Pilesara I, otprilike 1100. godine prije n. e. Nasuprot tome vjerojatno je već oko sredine trećeg tisućljeća bila poznata u Anau; no moramo spomenuti da je tu računanje vremena još sporno. Malo devinih kostiju poznato je iz gotovo isto toliko stare kulture Harappâ u Sindhu i Pendžabu. U sjeverozapadnoj Kini poznavali su deve oko sredine I tisućljeća prije n. e. ali usprkos tome u centralnoj Aziji nisu tada bile posvuda rasprostranjene, jer inače je gotovo neobjašnjivo zašto ih ni Huni, ni druga plemena za vrijeme Seobe naroda ne bi odatle doveli u Evropu. Najstariji trag čini se da vodi prema jugozapadnoj Aziji i sjeveroistočnoj Africi.

Napokon dolazimo do goveda, vjernog »sporokretnog« goveda, kako ga naziva Homer, koje je isto tako neophodno kao i konj — i isto tako zagonetno kao deva. Kao i druge stare domaće životinje, čini se da se pokušavalo pripitomljavati i različite vrste goveda. Pripitomljene oblike jaka *(Bos grunniens)* nalazimo npr. u Tibetu, gayala *(B. frontalis)* u planinama Assama i bantenga *(B. banteng)* u Burmi i na Javi. Vjerojatno to bijahu lokalne imitacije uzgoja stoke drugih krajeva. Da bismo objasnili postanak bantenga, moramo pogledati obično govedo, iako je njegova građa u mnogočem različita. Već u Norveškoj možemo naći stoku druge vrste nego što je danska: ona je vitka i dugoroga, te je

sličnija divljim životinjama. Naše[6] kratkoroge krave, uglavnom, pripadaju evropsko-zapadnoazijskoj rasi, koja je već u II tisućljeću prije n. e. uvedena u Egiptu i koja je sada rasprostranjena po čitavoj sjevernoj Africi, dok su norveške srodnije škotskoj stoci sa visoravni i španjolskim, madžarskim i afričkim vrstama dugih rogova. Njima je vjerojatno blisko i grbavo govedo istočne Afrike i Južne Azije. Neki istraživači su smatrali, da kratkoroga stoka ima vlastitu povijest, a drugi, da je ona, kao i konj, naročito uzgojena rasa. Divlje govedo kratkih rogova, koje je očito neka vrsta azijske kratkoroge stoke *(B. brachyseros arnei)*, čini se, da je, prema najnovijim iskapanjima švedskog arheologa T. J. Arnea, pronađeno kod Šah Tepea u južnom Turanu. Dugoroga stoka u tolikoj mjeri nalikuje na tura *(Bos primigenius)*, da ne postoji sumnja o njenom porijeklu. No time nije riješeno pitanje gdje je došlo do pripitomljavanja, jer tur, koji je izumro u XVI stoljeću, nije u starom vijeku živio samo u najvećem dijelu Evrope, nego i u sjevernoj Africi i zapadnoj Aziji. U posljednjem području nađena su u kulturi Džarmo, iz početka V tisućljeća prije n. e., najstarija svjedočanstva o pripitomljenoj stoci. Ona se kasnije javlja i u kulturi Badâri prethistorijskog Egipta, kao i u otprilike jednako staroj kulturi starijeg sloja u Anau u Turkmenistanu, a u oba slučaja smatra se, da se to desilo u IV tisućljeću prije n. e. No još uvijek je sporno da li bijaše poznato — kako se mislilo — u razdoblju al'Ubaid u Mezopotamiji. Tokom mlađeg kamenog doba proširilo se pitomo govedo Evropom i pri tom dospjelo i u Dansku. U svim tim slučajevima ono je tijesno povezano s ratarstvom. Ne smatraju ga kod nas uzalud seljakovim naročitim radnim drugom; samo ime vol označava vučnu životinju, a plug i govedo vjerojatno su zajedno prošli našim dijelom zemlje.

Ta povezanost dovela je Hahna na fantastičnu zamisao kako je došlo do pripitomljavanja. Po njegovu mišljenju oranje nije ništa drugo do simbol oplođivanja majke zemlje, a govedo je bilo posvećeno božici mjeseca; najprije su ga pripitomljavali, da u slučaju pomračenja mjeseca bude uvijek pri ruci za žrtvovanje, a kasnije su ga uprezali i u sveti plug. Da je hipoteza o porijeklu pluga potpuno neosnovana, vidjet ćemo kasnije. No što se tiče svetosti goveda, u tome ima zrno istine. Sličnost rogova s mjesečevim srpom odavno je primijećena, a na nekim mjestima u Stražnjoj Indiji i Indoneziji, kao i kod primitivnih plemena Munda u Indiji najčešće služe goveda i bivoli kao žrtvene životinje i oni su »imetak« bez veće praktične vrijednosti. U starom vijeku govedo je svugdje u zemljama na istoku Sredozemnog

[6] Danske. (Op. prev.)

mora bilo sveto. U Babilonu svako se božanstvo moglo označiti kao »bik« ili »krava«, a rogovi bijahu sveti simbol koji je, kako je poznato, već pripisan i Mojsiju. Gotovo je suvišno da spominjemo egipatski kult Apisa. Osim toga znamo da vjerski razlozi mogu dovesti do toga da se divlje životinje drže u zarobljeništvu; tako su stari Egipćani uzgajali krokodile, a isti je slučaj s mladunčadi medvjeda još i danas kod Ainua sjevernog Japana i Golda na rijeci Amur. Neke predodžbe, koje su s time u vezi, Indoevropljani su prenijeli na kult konja; ali oni su i govedo smatrali svetim. Starim Perzijancima govedo bijaše pojam zemaljskog blagoslova, a njega stoke odraz čovjekove dužnosti prema božanstvu. I s pravom je rečeno da je staroindijski svijet, kako se ogleda u Rigvedi, velika kravlja staja u kojoj su zora i svjetlost, oblaci i kiša, bogovi i svećenici, molitve i žrtve svi zajedno krave ili bikovi (sl. 107). Još i danas krava nekog hrama može zaustaviti saobraćaj u indijskim gradovima, ako zaželi da legne na kolnik.

Izgleda čudnovato i strano da govedo, poput konja i deve, može biti nomadska životinja, no to se ne može zanijekati. U odnosu goveda prema čovjeku očituje se podvojenost koja podsjeća na odnos prema psu i koja omogućava tumačenje, da su predodžbe o njegovoj svetosti mlađe pojave koje pripadaju tek ratarskim kulturama. Afrika je, uglavnom, bogata svjedočanstvima o nekadanjim nomadima govedarima. Prije nego što su u sjevernu Afriku došli konji i dromedari, koristilo se u velikoj mjeri govedo kao životinja za jahanje i vuču tereta. Saharski Garamanti opisivani su u starom vijeku kao pravi nomadi govedari. Još i danas razlikuju se u istočnom Sudanu arapska plemena, koja drže deve, i druga, koja drže goveda. Kod crnačkih naroda istočne Afrike ratarstvo i stočarstvo oštro su podijeljeni. Često postoji niža klasa crnačkih seljaka, i plemstvo svjetlije kože koje uzgaja stoku a koje je došlo sa sjevera i sigurno je hamitskog porijekla (str. 71—72). Kod drugih istočnoafričkih plemena, gdje se ne može provesti podjela između dvaju sastavnih dijelova stanovništva, nije manje očita gospodarstvena podjela, tj. poljske poslove isključivo vrše žene, dok se muškarci bave stokom. Na krajnjem jugu Afrike susrećemo konačno dva naroda, Hottentotte i Herero, koji su stočarski nomadi u pravom smislu riječi — ili tačnije, oni su to bili. U zapadnoj Aziji još danas azerbejdžanski Tatari upotrebljavaju govedo kao životinju koja nosi teret i jaše se. A izrazito nomadski narod kao što su Kazaki posjeduje velika stada stoke. Drugi turski narod, Jakuti, dopremili su iz centralne Azije rogatu stoku sve do polarnog kruga. Jak *(B. grunniens)* sa centralnoazijskih visoravni također je prava nomadska živo-

tinja. Afrički stočarski nomadi ne smatraju govedo svetim na isti način kao u ratarskim kulturama. No sve što je u vezi s njegovim mlijekom podvrgava se naročitim pravilima. Kod naroda Baganda i susjednih plemena postoji naročito stado čije mlijeko smije piti samo kralj uz stanovite ceremonije. Veoma je uobičajeno da se posude za mlijeko, koje ne smiju biti ni glinene ni od kovine, moraju prati u urinu dotične životinje. To i druge značajke u uzgoju stoke nalazimo i kod azijskih nomada konjogojaca. I u Avesti neprestano slušamo o posvećenoj očisnoj moći goveđeg urina. Zbog toga vjerojatno moramo računati s time da je i pitomom govedu domovina u jugozapadnoj Aziji. Ono je tamo poznato već najstarijim ratarskim kulturama; no još uvijek je otvoreno pitanje kako su ga pripitomljavali i kako se njegovo pripitomljavanje odnosilo prema stepskim nomadskim kulturama.

Bivol *(Bubalus vulgaris)* javlja se od zemalja oko Sredozemnog mora sve do Japana, ali porijeklom je iz Indije. Tamo su ga, kao i slona *(Elephas indieus)*, pripitomljena poznavali već u staroj kulturi Inda. Što se tiče slona, moramo spomenuti da je začudo u starom vijeku i afrička vrsta *(Saxodonta africana)* bila pripitomljena. U Kartagi bilo je staja za slonove u kojima je bilo mjesta za tri stotine životinja, a kako je poznato, Hanibal je u svom pohodu na Rim sa sobom vodio ratne slonove. U Kini je slon za vrijeme dinastije Šang, u drugoj polovici II tisućljeća prije n. e. navodno bio domaća životinja.

Čitalac je sigurno primijetio da, osim psa, sve spomenute domaće životinje vode porijeklo isključivo iz Starog svijeta. Indijanci nisu nikad pripitomili soba, a konja su dobili iz Evrope. Jedina prava značajnija američka domaća životinja je lama, ili tačnije, dva vrlo bliska srodnika, lama i alpaka, kojih je bilo samo u starom Peruu i susjednim zemljama. Obje, čini se, potječu od divljeg guanaka *(Auchenia huanachus)* i žive samo na visoravnima. Dok lama, uglavnom, služi za nošenje tereta, alpaka se uzgaja zbog svilenasto mekane vune. Arheološki nalazi pokazuju da su obje životinje bile vjerojatno pripitomljene već u takozvanom razdoblju Chavin, za koje se smatra da pada u prvu polovicu I tisućljeća prije n. e. S vremena na vrijeme Inka su priređivali velike hajke na divljeg guanaka. Životinje bi satjerali na kup, odrezali im vunu i ponovo ih pustili. Takvi su lovovi, vjerojatno, dali poticaj za pripitomljavanje, jer i danas vlasnici često ostavljaju pitoma stada lama bez nadzora na dalekim pašama i skupljaju ih samo onda kad dođe vrijeme striženja.

Nije čudo da ekonomsko značenje ptica daleko zaostaje za značenjem sisavaca. U najstariju perad spada guska, koja je pripi-

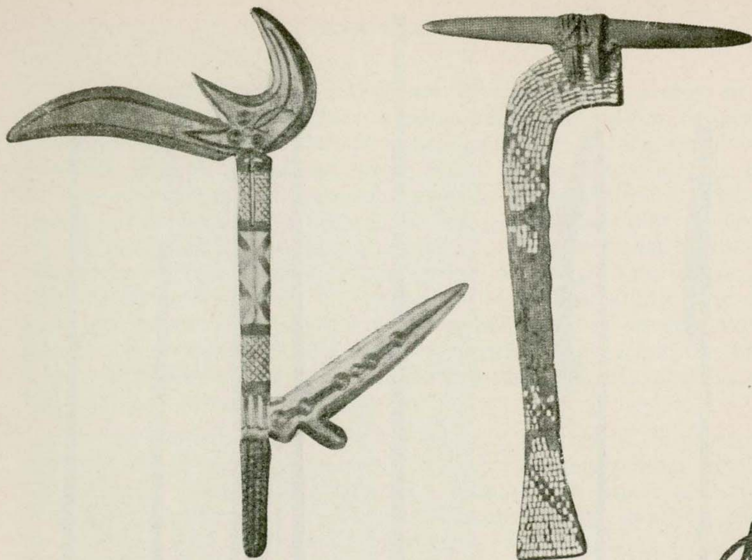
tomljena već u starom Babilonu i Egiptu, a to je utoliko čudnovatije, što je divlji srodnik, siva guska *(Anser cinereus)* ptica selica, čija se legla nalaze na dalekom sjeveru. Pitoma patka potječe od divlje patke *(Anas boscas)*, koja je vrlo rasprostranjena preko sjeverne polutke. Ona je nema sumnje pripitomljena kasnije nego guska, iako je poznata u kineskom starom vijeku. Rimljani, a možda i Grci, držali su pitome patke. Naše obične kokoši vode porijeklo, vjerojatno, iz istočne Azije, gdje još i danas živi vrlo srodna divlja vrsta *(Gallus sonneratii)*; kasnije dolazi do miješanja s drugim vrstama *(G. Bankiva, G. varius)*. U Mezopotamiji se javljaju tek u perzijsko doba; jer nije vjerojatno da postoji, kako se tvrdilo, sumerska riječ za kokošku. Napokon treba spomenuti jedinu vrstu američke domaće peradi — purana. Divlji je srodnik purana *(Meleagris gallopavo)* općenito rasprostranjen u Meksiku i južnim Sjedinjenim Državama, a do pripitomljavanja je vjerojatno došlo u Meksiku.

Stočarstvo je ostavilo neizbrisive tragove, ne samo u gospodarstvu, već i u ostalim područjima kulture. Kako je nekoliko velikih stada lakše čuvati od mnogo malenih, razumljivo je što djeca, zetovi i snahe ostaju u logoru oca obitelji i tvore ono što nazivamo zadrugom. Na njenom je čelu patrijarh, koji raspolaže vlašću kralja da vlada narodom i stokom. Skitalački život i pokretnost nomada očituju se i u vojničkoj nadmoći, koju su ratari pograničnih područja često osjetili. Što je pastirskom narodu logičnije, nego da miroljubive seljake smatra nekom vrstom stoke, koja se može klati, podjarmiti i iskorišćivati do mile volje? U naravi nomada sadržane su i dobre i zle karakteristike stepe: iskrena gostoljubivost u kojoj ima prilično mnogo egoizma, plemenski ponos, ratnički duh — i često vrlo velika lijenost. I u njihovoj religiji naslućuje se nešto od te iste velikodušnosti, usprkos bujici stranih, ili u svakom slučaju mlađih predočaba, koje su na mnogim mjestima preplavile prvotno jezgro. Vjerovanje u najviše biće, kojem se u proljeće žrtvuju prvenci stada, bijaše stvarno među njima vrlo rasprostranjeno. Nije slučaj da su najvitalniji monoteizmi svijeta rođeni upravo kod pastirskih plemena.

RATARSTVO

NEDOSTAJE li ženama mašte? Neki će to čitaoci potvrditi, a ne može se ni mimoići činjenica da se snaga muškarčeve mašte, pravilno sapeta osjećanjem mjere i obzirom, razvila u snažnu moć, koja je stvarala kulturu. Ali pri tom se ne smije zaboraviti da je tiho rastenje, koje je sadržano u trijeznom djelovanju svakodnevne djelatnosti žena, proizvelo upravo temelj svim višim kulturama. Taj je temelj ratarstvo. Lovački i nomadski život su ćorsokaci, koji se ne mogu prerasti. Ratarstvu razvoj ne postavlja nikakve granice. Čini se da je ono izraslo gotovo neprimjetno iz sakupljanja divljih biljaka, najstarijeg ženskog zanata. Žene, koje rađaju djecu, također najbolje znaju kako treba razmnožavati biljke, misle Indijanci na Orinocu. S time se podudara i običaj, da na jednom malenom otoku kraj Nove Britanije ratni zarobljenici, koji rade u poljima, moraju obući žensku odjeću. U kineskom kultu predaka, gdje se smiju žrtvovati samo oni produkti koje svatko sam proizvede, muškarci još i danas prinose meso, a žene žito. U većini viših ratarskih religija zauzima »Velika majka« — Izida, Ištar, Kibela, Demetra itd. — istaknuto mjesto.

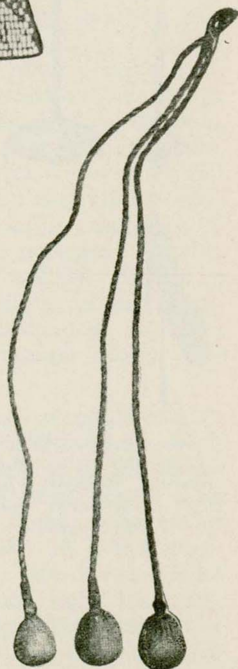
Početak sađenja biljaka nalazimo u zapadnoj Australiji, gdje su žene ponovo stavljale u zemlju dvije biljke jama, nakon što su iskopale gomolje. Takav je postupak možda doveo do toga da su se biljke počele saditi u blizini naseobina, da bi se izbjeglo tegobno traženje. Kod nekih primitivnih plemena susrećemo i pravo vlasništva na neke divlje biljke i može se pretpostaviti da su žene, seleći u nove nastambe, ponijele sa sobom klice i sadnice. U tropima postoje biljke, npr. sago palma na Novoj Gvineji i u Indoneziji, koje jednako dobro uspijevaju divlje kao i presađene i koje se koriste u oba slučaja. Narodi ovih predjela sigurno ne spadaju među najprimitivnije ratare. I vjerojatno su se prve klice ratarstva ipak razvile u tropima i to upravo u šumskim područjima. Tamo je zemlja rahla i lako se može obraditi jednostavnim oruđem, dok isprepleteno korijenje savana i travnatih stepa postavlja gotovo nepremostive prepreke. Čini se da su u Južnoj Americi Indijanci na nekim mjestima savladali ovu teškoću time, što su u savanama nagomilali plodnu močvarnu zemlju u umjetne brežuljke, na kojima su počeli saditi Najstarije je ratarstvo skriveno u tami prethistorije; nije nevjerojatno da seže do kraja ledenog doba i da je nastalo u vezi s kulturama ručnih klinova južne Azije. Kao i u mnogim drugim slučajevima Amerika zauzima naročito mjesto. Da li je američko ratarstvo nastalo neovisno od ratarstva Starog svijeta? Mnogo je toga rečeno u prilog i protiv toga; ali važna, iako ne odlučna činjenica

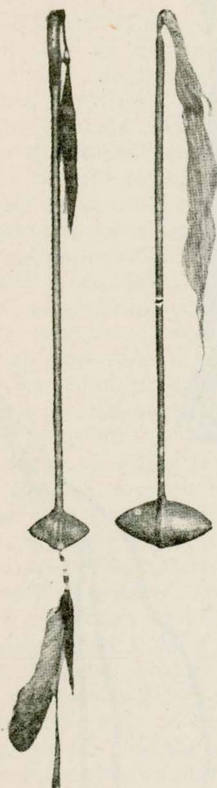
Sl. 94. »Modificirani bumerang«: a) nož za bacanje, Mangbetu ili Momvu, sjeveroistočni Kongo; b) tomahawk s kamenom oštricom, Indijanci iz okolice New Yorka, vjerojatno potječe iz početka XVII st. To je jedini komad na svijetu (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 95. Glava kijače od alabastra, Hilla kod Babilona, 2900 — 2700 pr. n. e. Ukras prikazuje orla s lavljom glavom koji je kandžama uhvatio dvije gazele (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 96. Bola iz Patagonije (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 97. Ubojiti čekić s kamenom glavom, držak ima zaperak, Prerijski Indijanci (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 98. Puhaljke, s lijeva na desno: Orinoko; Indijanci Choco, Panama; Indijanci Catawba, Sjeverna Carolina; pleme Dajak, Borneo; pleme Sakai, Malaka (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

u korist samostalnosti američkog obrađivanja zemlje, sastoji se u tome, što su kulturne biljke zapadne hemisfere sasvim drukčije od onih istočne hemisfere. Prvotno američke batate *(Ipomaea batatas)*, koje su u Južnom moru danas toliko važne, čini se da su već u predevropsko doba dovezene iz Južne Amerike u Polineziju. Čudnovatiji je slučaj s tikvom *(Lagenaria vulgaris)* koja se već u starom vijeku sadila u Indiji, a koja je barem jednako tako stara na obali Perua; još je uvijek zagonetka kako da se to objasni. Nasuprot tome u Americi prije Kolumba nije bilo ni kokosove palme, ni banane, a noviji pokušaji da se istočna Azija smatra domovinom kukuruza, nisu uvjerljivi. Najvjerojatnije kukuruz i, možda uopće, najstarije ratarstvo Amerike potječu iz Kolumbije ili susjednih područja.

U najjednostavnijim oblicima ratarstva, kakvo je rasprostranjeno po cijeloj zemlji, naročito u tropskim područjima kišnih šuma, žena se zadovoljava istom kopačicom, koja bijaše njen nerazdvojni pratilac pri sakupljanju. Jedini muški doprinos kod posla sastoji se u spaljivanju raslina na odgovarajućem zemljištu u šumi (sl. 108). Drveće, koje čovjek ne može oboriti, smije ostati, a pepeo izgorjelih biljaka ostavlja se jednostavno na zemlji; on je bogat kalijevim solima. No tako dobiveno gnojivo, naravno, nije proizvedeno namjerno. Ženin posao počinje već sa sađenjem, no ono je samo po sebi najmanji dio rada u polju. Korov je u tropima najopasniji neprijatelj zasađenim biljkama i plijevljenje oduzima ženama najveći dio snage. Ogrtanjem zemlje pospješuje se rast gomoljika. K tome dolazi, kad biljke postepeno sazriju, ubiranje plodova, iskapanje lukovica, prijenos poljskih plodova u selo, koje je često daleko od obrađenih zemljišta, zatim pripremanje itd. Prijelaz od sakupljanja do primitivnog ratarstva osigurao je doprinos žena, ali jedva da je smanjio njihov svakodnevni rad!

U nekim slučajevima nalazimo da je kopačicu zamijenila ili dopunila motika. Uglavnom je Afrika južno od Sahare prije svega zemlja »motičarstva«. Osnovni oblik motike čini se da su jednostavne rašlje, čiji jedan krak tvori dršku, a drugi, kraći, služi kao sama motika. Iz toga su se razvili drugi tipovi sa željeznim oštricama, koje su, npr., svezane za glavu drške, ili u nju utaknute; mlađe su oštrice s tuljčanim drškom (sl. 110). Izvan Afrike nalazimo motike, na primjer, na nekim mjestima Azije i kod ratarskih indijanskih plemena na istoku Sjedinjenih Država i u Peruu. Ali u Aziji je motika donekle potisnuta u stranu od još savršenije sprave, pluga. No prije nego što ćemo o njemu govoriti moramo se pozabaviti drugom važnom stranom ratarske tehnike, naime, umjetnim navodnjavanjem.

Dok se čovjek zadovoljava time da obrađuje paljenjem iskrčena zemljišta u šumi, ratarstvo zadržava primitivni karakter. Kad se iskrčeno tlo nakon nekoliko godina iscrpi, ili kad ga prekrije korov, treba krčiti novu zemlju. No svugdje nema dovoljno zemlje i na takvim mjestima čovjeku prijeti smrtna opasnost. Svijesno gnojenje tla pronađeno je razmjerno kasno. Još u nedavnim stoljećima neki su ruski seljaci đubre bacali u rijeke. Iznimno su npr. neka indijanska plemena u državama Nove Engleske gnojila polja uginulim ribama. I redovita izmjena plodoreda javlja se tek u višim kulturama. No nasuprot tome umjetno je navodnjavanje prastaro. Ono je, više nego išta drugo, polja učinilo postojanima i zbog toga znači prvi korak u razvoju višeg ratarstva. Jasno je da je do navodnjavanja moralo doći u sušnim krajevima. Gdje planinski tokovi nose mnogo vode u nizinu, gdje velike rijeke poput Nila, Eufrata i Inda preplavljuju ravnice, uzduž i poprijeko, ondje se razmjerno lako mogla roditi pomisao da se voda iskoristi. Najstarija svjedočanstva o umjetnom navodnjavanju nalazimo u Egiptu i zapadnoj Aziji. Na jednoj egipatskoj kamenoj glavi kijače iz doba I dinastije vidi se faraon koji motikom u ruci radi na kanalu za dovod vode, i u to je vrijeme već iskopan 600 kilometara dug kanal od Abydosa do Fajûma.

Iz starih kulturnih zemalja Orijenta proširilo se znanje o umjetnom navodnjavanju u evropske zemlje oko Sredozemnog mora, iako ono tamo na mnogim mjestima nije bilo nužno potrebno. U svakom slučaju temelji talijanske poljoprivrede: pšenica, vino i masline gaje se još od starog vijeka na nenavodnjenom tlu. Postepeno isušivanje tla zbog bezobzirnog krčenja šuma i uvođenje novih biljaka, kao što su riža, naranče i limuni, kojima je potrebna voda, pospješili su umjetno navodnjavanje. Uglavnom pod arapskim gospodarstvom došlo je u Španiji i Siciliji do velikog napretka umjetnog navodnjavanja; španjolska riječ za stupanj navodnjavanja *noria*, potječe od arapske *nâ'ura*. Za navodnjavanje livada tehnika preplavljivanja proširila se također i sjeverno od Alpa, a u doba naseljavanja i uzimanja zemlje u posjed, dospjela je i do Islanda. Pravo navodnjavanje oranica nalazimo čak u sušnom dijelu doline Gudbrand u Norveškoj. U Africi je Etiopija zemlja umjetnog navodnjavanja, ali ono nije moglo prodrijeti južnije od Rodezije (do Mašona). U Aziji nalazimo umjetno navodnjavanje prije svega u sušnom pojasu u unutrašnjosti, od Bliskog istoka do Kine. Ostaci starih kanala za navodnjavanje nađeni su daleko na sjeveru, u planini Altaj i kod Minusinska. Mogli bismo pomisliti da je u monsunskim zemljama južne i istočne Azije s bogatim ljetnim kišama umjetno navodnjavanje barem isto toliko suvišno kao i u Evropi. Ali što ga ipak ima i to u golemim razmjerima, uzrok je sađenje riže, koja je močvarna biljka. Od Indo-

nezije tehnika navodnjavanja dospjela je dalje u velike dijelove Oceanije, preko Karolina i Nove Gvineje, sve do dalekih otočja, kao što je Nova Kaledonija, otoci Maquesas, i Havaji. U Americi postoji drugo, čini se samostalno, područje umjetnog navodnjavanja, koje obuhvaća stare kulturne zemlje Meksika i Perua, s izdancima prema sjeveru k Pueblo Indijancima, i prema jugu u sjeverozapadnu Argentinu.

U svim tim krajevima voda se veoma brižljivo provodi preko obrađenog tla, kome se na taj način ne dovodi samo potrebna vlaga, već i vrlo dragocjena količina otopljenih mineralnih tvari. Rad, koji je za to potreban, često upravo ulijeva poštovanje. Vodeni se tok mora pregraditi, padine bregova pretvaraju se u terase i nastaju divovski vodovi. Od starine znali su u Indiji i na Ceylonu regulirati dovod vode s pomoću golemih umjetnih jezera. Stari Peruanci bijahu veliki majstori u umjetnosti pravljenja terasa, a u najnovije vrijeme u jugozapadnim Sjedinjenim Državama uštеđena je čista suma od 20.000 dolara time, što je upotrebljen indijanski kanal, koji dužinom od 4—5 km probija vulkanski planinski lanac i zasijeca čvrstu stijenu u dubinu do sedam metara. U Starom svijetu učinjen je još jedan korak dalje upotrebom duhovitih naprava za dizanje vode. Već su Babilonci upotrebljavali đerme, bunare s napravom za dizanje i točkove za navodnjavanje, kakve još i danas nalazimo na bližem i daljem Istoku (sl. 109). Vjerojatno iz posljednjeg tisućljeća prije n. e. potječu podzemni kanali za navodnjavanje, koji su vodu sa padina dovodili u polja na nižoj razini. Takvi kanali, koji su ponekad bili dugački i po 60 kilometara, postoje danas u sjevernoj Africi, zapadnoj Aziji i Sinkjangu (istočni Turkestan).

Ratarska tehnika Starog svijeta zauzima prvo mjesto i zbog još jednog razloga. Jednaku rasprostranjenost kao đeram imaju i oraće sprave, kojih uopće nema u Americi i Oceaniji. Postoje mnoge teorije o porijeklu oraćih sprava. Hahn je, kako je već prije spomenuto, došao na čudnovatu misao, da je plug bio obredna sprava za simbolično oplođivanje majke zemlje. Manje smiona, ali zato vjerojatnija je pretpostavka, da je praoblik oraćih sprava lopata, kakvu nalazimo u Koreji (sl. 115), na Himalaji, u Jemenu i na nekim drugim udaljenim mjestima Azije. Neki su oraće sprave smatrali razvijenijim oblikom motika, koje se vuku po tlu, umjesto da se upotrebljavaju na uobičajen način. Stvarno postoje sprave, koje su toliko jednostavne, da bismo se teško mogli odlučiti kako da ih nazovemo, motikama ili oraćim spravama. Moglo bi se pretpostaviti da su oba mišljenja do izvjesne granice tačna, jer su neki tipovi oraćih sprava sličniji lopatama, a drugi motikama. No još uvijek ne može biti riješeno pred koji su od ovih oblika

najprije upregnute tegleće životinje. Ali nakon što je to bilo prvi put učinjeno, zaprega je sigurno veoma brzo prenijeta i na drugi tip.

Na prastarim egipatskim i sumerskim slikama vidi se kako su jednostavne bile najstarije oraće sprave na principu lopate. One se sastoje samo od »glave«, koja se, ili nastavlja u ručicu, ili ima dva naročita drška, i od oja ili ruda. Lemeša nema i jednako ni daske za odgrtanje, tako da je sprava mogla samo praviti brazde, ali ne i obrtati zemlju. Dokaz, kako se Orijent žilavo pridržava naslijeđenih običaja, jest i to, što je C. G. Feilberg prije nekoliko godina u južnom Iranu vidio oraće sprave — rala, koja se samo u nebitnim pojedinostima razlikuju od onog, koje su upotrebljavali Sumerci prije 4000 godina (sl. 112). Sasvim primitivna rala upotrebljavaju još i danas na krčevinama sjeverne Rusije i u Skandinaviji. Ralo iz Döstrupa na Jütlandu (sl. 113) također spada u rala na principu lopate. Ono potječe iz posljednjih stoljeća prije n. e., ali slične sprave nalazimo i na švedskim pećinskim crtarijama iz brončanog doba. Kod oraćih sprava, koje su se razvile od motike, »glava« je nadomještena vodoravnim plazom, iz koga ručica izlazi okomito uvis, dok je jako zavijeno oje usađeno u prednji dio plaza. Primjerak takvog »motičnog tipa« nađen je kod Wallea u Hannoveru, i neki učenjaci smatraju da potječe iz kamenog doba, što je ipak sasvim sporno. Još jednostavnije ralo istog osnovnog oblika, iz mlađeg brončanog doba, nađeno je nedavno kod Hvorsleva u Jütlandu. Dokaz za to, da je ralo iz zemalja oko Sredozemnog mora dospjelo na sjever, nalazimo u starom nordijskom imenu *ardhr,* koje potječe od latinskog *aratrum* i grčkog *arotron.* Istu riječ nalazimo i u aramejskoj riječi *harath,* orati, pa ona možda odgovara nekom zajedničkom semitsko-indoevropskom korijenu, kojeg je pravo značenje zarezivati ili praviti brazde. Rala motičnog tipa upotrebljavaju još i danas u zemljama oko Sredozemnog mora, a osim toga ima ih i u Indiji, odakle su se proširila prema centralnoj Aziji i Indoneziji. Sličnu rasprostranjenost kao ta rala imale su i najprimitivnije brane, od pruća, vršaće saonice i vršaća kola. Vršaća kola Rimljani su, vjerojatno, upoznali u sjevernoj Africi, barem su ih nazivali »punskim kolima«. U Egiptu se vrši volovima ili magarcima, koje tjeraju uokolo na gumnu; kao što znamo i iz biblije, volu ne treba vezati gubicu. Ali Sumerci su već upotrebljavali istu vrstu vršaćih saonica s usađenim kremenim oštricama, koje se još i danas upotrebljavaju u tim krajevima. Od primitivnog motičnog tipa razvoj vodi do »četvorostranog« rala. Ovdje oje izlazi iz ručice i oslanja se na okomit stupac, tako da ta tri dijela zajedno s plazom tvore četvorouglasti okvir (sl. 111). Dalji preobražaj ovog tipa je *plug,* s koli-

cima koji je, čini se, nastao u starom vijeku kod Kelta u srednjoj Evropi i od njih dospio do germanskih naroda. Najstariji poznati ostaci pluga s kolcima nađeni su kod Tömmerbya u Jütlandu. Oni potječu iz vremena na prijelazu iz brončanog doba, oko god. 400. prije n. e., dakle otprilike iz istog vremena kao i ralo iz Döstrupa. Nije slučajno da najstarije svjedočanstvo o četvorostranom tipu potječe upravo iz vremena kad su se počele obrađivati tvrde vrste tla i kad je nekako istovremeno nastupila vlažnija klima. S time se podudara i njegova rasprostranjenost, koja obuhvaća sjevernu i srednju Evropu i velike dijelove Azije i Stražnje Indije. Da ovdje mora postojati historijska povezanost slijedi iz toga, što je potpuno ista rasprostranjenost karakteristična za cijep (mlatilo) i krutu drljaču, koja se sastoji od ležećeg drvenog okvira sa zubima. Prema Bishopu ralo je tek u IV stoljeću prije n. e. sa zapada uvedeno u Kinu.

O zadacima najstarijih oraćih sprava mišljenja su podijeljena. Sigurno je jedino to da su one samo pravile brazde, ali nisu mogle obrtati zemlju, jer im je nedostajala daska. Ostaje, dakle, pitanje, u koju svrhu? Hatt je tvrdio da se radilo o brazdama za navodnjavanje; drukčije je nagađao C. G. Feilberg, koji smatra da su brazde bile određene za sjetvu. Neka crnačka plemena kopaju zemlju prije sijanja tako da nastaju brazde. Jasno je da se oraćom spravom mogu savladati mnogo veća područja nego motikom i u odnosu na to nije, dakle, toliko važno što je prinos po jedinici površine u početku sigurno bio manji nego kod kopanja. Da podupremo ovo mišljenje o razvoju oraćih sprava mogli bismo, osim toga, spomenuti da u Švedskoj postoji sprava, koja je neka vrsta sredine između motike i vrlo primitivnog rala, a sastoji se od jelove motke s još jednom granom sa strane; ona se vuče rukom po tlu upravo zato da bi se napravile brazde za sjetvu. Tek kasnije, kad više nije trebalo tako štedljivo raspolagati žitom, došlo je do sjetve omaške i do podoravanja sjemena nakon toga.

Žetva se obavljala u zemljama Sredozemlja i u Evropi od mlađeg kamenog doba srpom, dok je dugačka kosa znatno mlađa sprava i nastala je tek u rimsko doba. I u istočnoj Aziji upotrebljava se srp; on je tamo gotovo potpuno potisnuo jednostavni nož za žetvu. Taj nož, koji između ostalog poznajemo iz mnogobrojnih nalaza iz kamenog doba, od Indokine do Japana, bio je očito predak naročitog noža za rižu (sl. 114) čija je oštrica usađena vodoravno prema dršku i koji se još danas upotrebljava u Indoneziji.

Svako opisivanje ratarske tehnike primitivnih naroda bilo bi nepotpuno, kad se ne bi spomenulo da su religiozna i magijska pravila o ponašanju barem jednako tako djelotvorna i neophodna

kao i sam rad na polju. Pripadnici plemena Akamba u istočnoj Africi ne smiju, na primjer, pri obrađivanju zemlje upotrebljavati željezno oruđe; oni vjeruju da bi to dovelo do suše i nerodice. Obredi s pomoću kojih se ravnomjerno usklađuju kiša i sunčev sjaj, toliko su raznoliki, da bi ih bilo nemoguće opisati. Također su vrlo važni plesovi s maskama i dramski prizori, koji su često seksualno snažno naglašeni, a koji treba da pridonesu osiguravanju plodnosti. U Indoneziji se riža u cvatu smatra trudnom ženom i zbog toga paze da na poljima ne galame i da ne govore o smrti i demonima. A kad se razvijaju rižini klasovi, donose im hranu kao malenoj djeci. S oraćim spravama povezane su mnogobrojne religiozne predodžbe i običaji. U Grčkoj otkriće pluga pripisivalo se Zeusu, Dionisu ili Demetri, u Egiptu Ozirisu. Obredno oranje postojalo je u Kini sve do propasti carstva, a u Indiji postoji još i danas. Na sumerskim pečatnim valjcima vidi se kako plug žrtvuju bogovima, a to što Danska danas posjeduje najveću zbirku prethistorijskih oraćih sprava na svijetu, jasno dokazuje da je i tamo narod običavao žrtvovati višim silama najvažnije seljačko oruđe. I u nebrojenim evropskim ratarskim običajima postoji još uvijek prastari magijski element.

Tokom tisućljetne povijesti ratarstva čovjek je uzeo u službu nebrojenje biljke. Pošto je učinjen prvi korak, polje bijaše otvoreno za najrazličitije pokuse s novim korisnim biljkama, a osim toga stare su se vrste postepeno razgranale u mnoge podvrste. Čak i još vrlo primitivno pleme kao Tupinamba na obali Brazilije poznavalo je pet vrsta kukuruza i dvadeset i četiri vrste manioke, a na jednom jedinom malom otočju u Mikroneziji sadilo se dvadeset različitih podvrsta pandanove palme *(Pandanus)*. Ako je tačno da je ratarstvo nastalo u tropima morale bi i najstarije kulturne biljke odatle voditi porijeklo. Još nije pobliže ispitano o kojim se to biljkama radi. No u Starom svijetu moramo prije svega misliti na gomoljike, kao što su taro *(Colocasia antiquorum)*, jam *(Dioscorea)* i arrow-root *(Tacca pinnatifida)*. Sađenje manioke *(Manihot aipi i M. utilissima)* i batate *(Ipomaea batatas)* u područjima kišnih šuma Amerike vjerojatno je vezano za sađenje krumpira *(Solamum tuberosum* i dr.) i arracacha *(Arracacia xanthorrhiza)* u Kordiljerima; i vjerojatno je starije od uzgoja kukuruza. Iz južne Azije potječe velik broj drugih kulturnih biljaka: sago palma *(Metroxylon)*, kokosova palma *(Cocos nucifera)*, kruhovac *(Artocarpus incisa* i *A. integrifolia)*, banana *(Musa paradisiaca* i *M. sapientium)*, a da i ne spominjemo šećernu trsku *(Saccharum officinarum)* i rižu *(Oryza sativa)*. Tamo možda treba potražiti i domovinu durre *(Andropogon sorghum)* i crnačkog prosa *(Pennisetum typhoideum)*, koji su istovremeno veoma rasprostranjeni u

Africi i na prednjem Istoku. Iz tropske je Afrike porijeklom samo mali broj biljaka koje se, uglavnom, sade samo na »crnom« kontinentu, prije svega vinska palma i palma uljarica *(Raphia vinifera* i *Elaeis guineensis).* Naprotiv, biljke na kojima se temelji najveći dio evropske privrede porijeklom su iz umjerenijih područja. Otkad je Rus Vavilov godine 1925. počeo izdavati niz značajnih radova, koje su kasnije nastavili i drugi istraživači, moguć je dublji uvid u porijeklo vrsta žitarica. Njegova je osnovna misao, da je neka biljka iz onog kraja u kome se javlja s najvećim brojem nasljednih osobina (»gena«). Takvi važni centri gena, koje uglavnom, moramo tražiti u planinskim predjelima s promjenljivim prilikama jesu zapadna Kina i susjedna područja, jugozapadna Azija (granične planine Irana), Abesinija i Eritreja, a u Americi Meksiko itd. Vavilovljeve su teorije bile osporavane; moguće je, na primjer, da se Etiopija ne smije smatrati centrom rasprostranjenja u pravom smislu te riječi, već naprotiv, graničnim područjem u kome su se postepeno nagomilali uvezeni oblici. Ali njegova su istraživanju u svakom slučaju dala poticaj mnogobrojnim važnim otkrićima.

Najstarije vrste žitarica sigurno su proso, pšenica i ječam. Dvije posljednje stvaraju temelj ratarstvu starih kulturnih zemalja, Egipta i Sumera, a kasnije u Heladi i Rimu. Najraniji nalazi potječu barem iz petog tisućljeća prije n. e.; no tada se još nisu sadile danas uobičajene vrste. Pšenica, uglavnom, bijaše takozvani krupnik *(Triticum dicoccum),* koji još i danas nalazimo u zabačenim planinskim dolinama. Druga vrsta pšenice, otprilike jednako toliko stara, jest pir *(Tr. monococum),* koji se još i danas djelomično sadi u Maloj Aziji. Najnovija istraživanja pokazuju da vjerojatno obje vrste potječu od zapadnoazijskih divljih oblika *(Tr. dicoccoides* i *Tr. aegilopoides).* Prvi put su pronađene u nalazima Qalat Džarmo na podnožju kurdskih planina i još su toliko slični divljim praoblicima, da se početak sađenja ne može smatrati starijim od početka VI tisućljeća. U svakom slučaju iz mlađeg kamenog doba potječe i obična ili meka pšenica *(Tr. vulgare),* koja se danas uzgaja u velikim dijelovima Evrope i Azije.

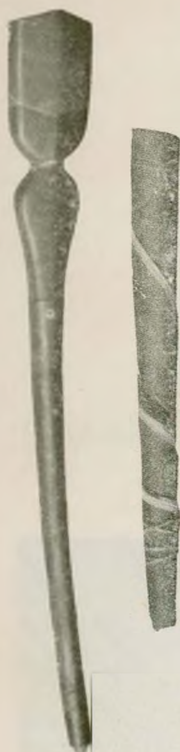
Porijeklo i domovina ječma čini se da su sada razjašnjeni nakon što je Hans Helbaek našao kod Qalat Džarma dvoredi ječam *(Hordeum distichum),* koji je sličan divljoj vrsti *(H. spontaneum).* Nije mnogo mlađi šestoredi ječam *(H. polystichum,* sl. 116), koji je bio uobičajen u kameno i brončano doba Evrope i koji je postepeno potisnula dvoreda vrsta. Te vrste još i danas nema u Kini i vjerojatno je tek kasno uvezena u Indiju i Japan. Domovinu ječma moramo zacijelo tražiti u centralnoj Aziji, no tako zapadno, da se dolazi u blizinu krajeva, gdje se kultivira pšenica. Odatle

se ječam širio prema zapadu i prema istoku. Otprilike iz istih krajeva potječe možda i proso *(Panicum milliaceum* i *P. italicum).* Ta vrsta žitarica u Evropi više ne igra tako veliku ulogu. Ali u kameno i brončano doba bila je i ovdje važna prehrambena biljka, a u sjevernoj Indiji, u centralnoj i istočnoj Aziji još je i danas vrlo značajna. Jedna od najkorisnijih i za upotrebu najboljih kulturnih biljaka sjeverne Kine je takozvani divovski ječam ili kaoliang *(Andropogon saccharatum).*

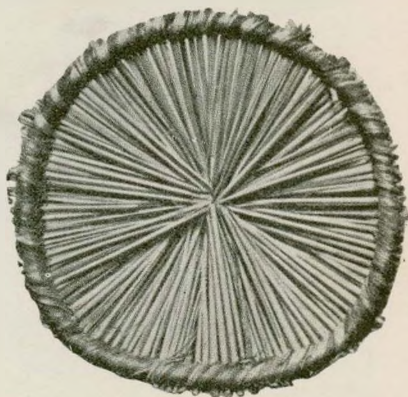
Raž *(Secale cereale)* i zob *(Avena sativa* i dr.) imaju vrlo čudnovatu povijest. One očito potječu iz nešto sjevernijih predjela nego pšenica i ječam, a osim toga javljaju se mnogo kasnije. Nisu ih poznavali ni u najstarijim kulturnim zemljama, ni u Indiji i istočnoj Aziji, a u Evropi ih nisu počeli saditi prije brončanog doba; čak u Dansku raž dolazi tek u starijem željeznom dobu. Vjeruje se da se u početku nijedna od ovih vrsta žitarica nije sadila, već da su se one u poljima pšenice i ječma pojavile kao korov. U hladnijim predjelima, gdje bolje pristaju uz klimu. počeli su uzgajati i njih same. One dakle, pružaju naročit primjer za to, kako se i unutar gospodarstva kroz promjenu upotrebe mogu javiti nova dostignuća kulture.

Mnoge važne kulturne biljke rasle su, čini se, najprije u zapadnoj Aziji i zemljama Sredozemlja: naše uobičajene voćke, kao jabuke, kruške, trešnje i šljive, raznoliko povrće, vinova loza, smokva i maslina — da spomenemo samo najvažnije. Datulju *(Phoenix dactylifera),* koja, kao što kažu Arapi, mora stajati nogama u vodi, a glavom u žaru neba, sadili su već Egipćani, Babilonci i Sumerci; a nalazimo je čak i prije, u kulturi al'Ubaid. Njena najbliža divlja rođaka *(Ph. sylvestris)* raste u Indiji. Grci su je upoznali preko Feničana, što pokazuje i njeno grčko-latinsko ime. Babilonci su datulju nazivali »stablo bogatstva« i umjetno su oprašivali ženske cvjetove (sl. 117). Možda je i »stablo spoznaje«, o kome govori biblija u priči o grijehu, također datulja.

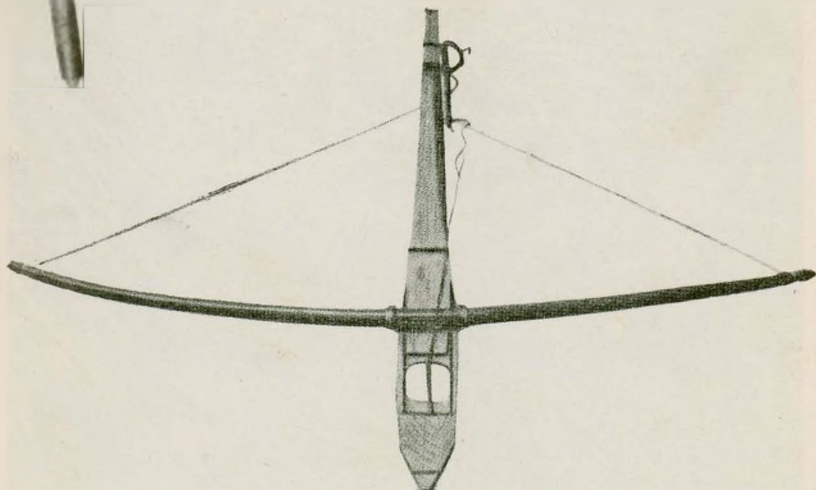
Naročiti američki centar rasprostranjenja kulturnih biljaka nalazi se u području Anda. Odatle, vjerojatno iz Kolumbije, potječe jedina prava vrsta žitarica Novog svijeta, kukuruz *(Zea mays),* koji se u vrijeme otkrića Velikih jezera sadio od Velikih jezera sve do srednjeg Chilea. Prije nekoliko godina vjerovalo se da divlja vrsta kukuruza raste u Meksiku, ali to bijaše nesporazum, koji su opovrgla najnovija istraživanja o nasljedstvu. I rajčicu *(Lycopersicum esculentum),* vrtnu mahunu *(Phaseolus vulgaris),* tikvu *(Cucurbita pepo, C. maxima, C. moschata)* i dr. zahvaljujemo Indijancima.

Sl. 99. Trube za primamljivanje sobova i jelena, lijevo: Algonkini na rijeci Desert, Kanada; desno: Tunguzi, Sibir (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 100. Nagazna stupica: krug sa šiljcima usmjerenim prema središtu, pleme Tuareg, Sahara (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 101. Zamka za manje životinje; Ostjaci, Sibir (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

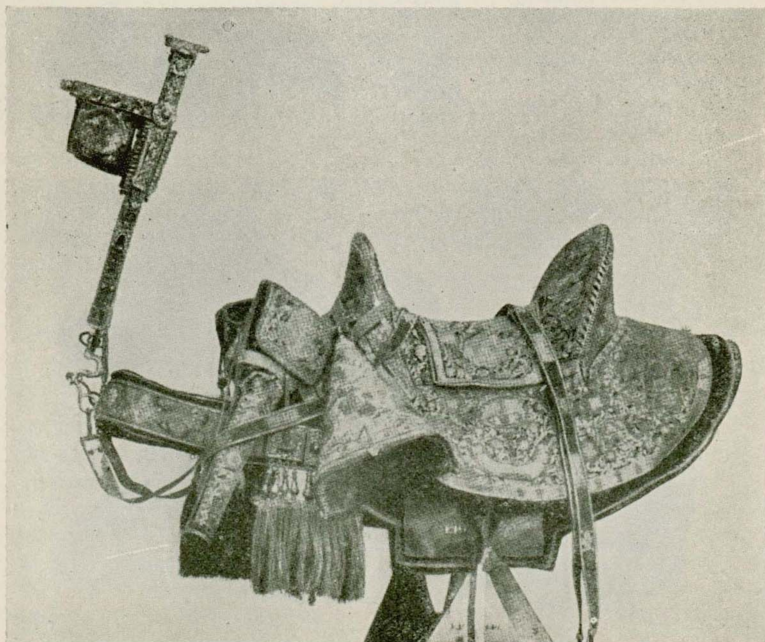
Sl. 102. Eskimski psi koji vuku saonice (fotografija 5. Thule ekspedicije).

Sl. 103. Laponsko stado sobova unutar ograde (fotografija E. Manker).

Sl. 104. Glineni model kineskog svinjca. Vanjsko stubište vodi u zahod koji ima otvor u podu, VII—X stoljeće (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 105. Zlatom izvezeno sedlo, koje je godine 1753. tuniski bej poslao danskom kralju Friedrichu V (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 106. Perzijska minijatura, prikazuje pastira koji svira u sviralu čuvajući koze i tustorepe ovce (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 107. Šivino sveto govedo, njegov lik nalazimo u brojnim Šivinim hramovima. Ovo je velika kamena figura iz Mysorea, vjerojatno iz XIII st. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Kad je razvoj doveo čovječanstvo od nesigurnog živovanja lovca i sakupljača u mirnu luku ratarstva, došlo je do preokreta svih životnih prilika. Sve u svemu ta se promjena u početku možda manje osjetila u gospodarstvu, koliko u drugim područjima kulture. Žena se odjednom našla u posjedu ekonomske moći, koja joj je neko vrijeme osigurala odlučujući glas u društvu. Matrijarhat i sve što je s time u vezi nalazimo kod najnerazvijenijih ratara i mogao bi se najbolje objasniti na osnovi njihovog pogleda na svijet. Možda su kao protuteža utjecaju žene nastala brojna tajna društva, koja, naime, također niču na istom stupnju kulture. Jedan od njihovih glavnih zadataka je magijsko pospješivanje rasta. Jednostavnost, koja tako često obilježava religiju lovaca i nomada, ovdje se gotovo gubi pred magijom. Stari duhovi, koji su ispunjavali svemir, sada su smatrani nedovoljnima, jer je uspjeh u ratarstvu ovisan o drugim silama: suncu, kiši, i prije svega o samoj zemlji. Sve te misli o plodnosti, o zemlji, mrtvima koji pripadaju zemlji, pretvaraju se u čarolije i čudnovate obrede. Kao što lovac postaje jedno s totemskom životinjom, tako se ratar poistovećuje s biljkama, a iz predodžbe o plodu koji zemlja proždire, a koji ipak dalje živi, izlazi misao o ljudožderstvu (usp. II dio, str. 354 i sl.). Ni na jednom stupnju kulture ne dolazi u tolikoj mjeri do kanibalizma, lova na ljudske glave, masovnih ljudskih žrtava, seksualnih pretjeranosti i sl., kao kod tih najstarijih ratara. Tek se kasnije slika ponovo mijenja a sjetva i klijanje postaju simbolima oslobađanja čovjeka kroz smrt i uskrsnuće: ta misao dolazi do izražaja u grčko-istočnjačkim misterijima. Nakalemljenost nomadske kulture na zapadnu ratarsku pruža potrebno pojačanje etičkoj snazi posljednje. Time ratarstvo u potpunosti postaje nosiocem napretka, a stari Perzijanci imaju pravo kad kažu: »Tko žito sije, sije svetost. Kad ječam klasa, užasavaju se đavoli...«

RAZMJENA I TRGOVINA

STARIJA etnologija, koja je život primitivnih naroda promatrala samo sa stanovišta »borba svih protiv sviju«, teško je mogla predstaviti razmjenu i trgovinu na primitivnom stupnju kulture. No danas se svi slažemo u tome, da je oboje staro kao i čovječanstvo samo. Kad čovjek jednom samome sebi objasni, da je prasvojstvena nejednakost prirode pretpostavka za to, onda već posjeduje ključ za razumijevanje, da je promet bilo kakve vrste razumljiv sam po sebi. Razmjena je najprije pokušaj čovjeka, da u

životu stvori jednakost, tamo gdje vanjske prilike i prirođena svojstva svugdje vode do nejednakosti — kasnije se dostiže tačka, kad se, nasuprot tome, stremi upravo nejednakosti, koju rastuća kultura ističe često na vrlo oštar način. Tako mogu doći do izražaja ekonomski kao i socijalni i religiozni utjecaji.

Kad smo ovdje spomenuli nejednakost kao preduslov razmjene vjerojatno će neki čitaoci upitati, kako to da nejednakost uopće dolazi do izražaja u društvu, koje je toliko jednostavno kao što su zajednice, s kojima se susrećemo u samome početku; najstarije i najnerazvijenije od svih. Ta tamo je svatko svoj vlastiti zanatlija, svi se bave istim obrtom i vrlo će rijetko područje ovako nerazvijenog plemena biti tako veliko i bogato promjenama, da bi unutar svojih granica moglo sadržavati bitno različite pomoćne izvore. Ipak ima mjesta i za stanovitu razmjenu. Prije je spomenuto da se neka lovačka plemena nastoje osigurati protiv varave lovačke sreće time, što organizirano dijele lovačke udjele i poklone u obliku mesa ostalim članovima naseobine. I unutar obitelji odvija se neka vrsta robne razmjene između zanatskog doprinosa muškarca i žene. Taj promet ne možemo, ili možemo samo iznimno, nazvati trgovinom; ali ekonomsko značenje je očito. Postepeno se počinje osjećati i razlika u zanatlijskoj spretnosti.

Napokon, mnogi su upotrebni predmeti vezani za određena mjesta i ta činjenica može već vrlo rano pružiti povod za stanovit saobraćaj i trgovinu među plemenima. Čovjek, naravno, često sam odlazi po ono što mu je potrebno. Eskimi poduzimaju velika putovanja, da bi došli do drveta i steatita, a u Australiji ima primjera, da su domoroci znali prijeći i po 500 km, da bi pribavili crveni oker za bojadisanje tijela. No prilike često dovode do toga, da jedno pleme zbog povoljnih uslova stekne više ili manje respektirano isključivo pravo proizvodnje određenih stvari. Tako neka australska plemena opskrbljuju susjede kamenim sjekirama, druga štitovima ili pletenim kesama od životinjske dlake. Neki karolinški otoci imali su naročite specijalitete, koji su se izvozili u druga mjesta: na otoku Ponape odlikovali su se pletenjem hasura, na Lukunoru užarstvom, na otoku Wolea gradnjom kanua, itd. I kod Indijanaca Guayane bijaše vrlo razvijen takav, za određeno mjesto vezan, plemenski obrt: Macusí su druga plemena opskrbljivali otrovom curare, Arecuna su pravili puhaljke, drugi su proizvodili ribeže za manioku, uzgajali lovačke pse i drugo. Čudnovato je da su spomenuti Arecuna prodavali pamuk plemenu Macusi, od kojeg su ovi tkali viseće ležaljke, koje su opet prodavali drugima. Tako i stanovnici otočja Amphlett kod Nove Gvineje uvoze glinu za posuđe, koje je njihov najvažniji trgovački artikl.

Sirovine, kao što su sol, nefrit i neke školjke obilježile su trgovinu primitivnih naroda isto tako, kako danas pamuk, guma i petrolej vladaju svjetskim tržištem.

Skloni smo tome da trgovinu i razmjeru smatramo čisto ekonomskim pitanjima, a ekonomski motivi nisu nepoznati ni u trgovini primitivnih naroda. No ekonomska strana kod njih nije uvijek u prvom planu. Često se trgovina smatra sredstvom za stvaranje prijateljskih veza između pojedinaca i rodova, što je mnogo važnije nego robna razmjena sama po sebi. Kod centralnih Eskima muškarac često ima kakvog dobrog prijatelja u susjednim grupama, s kojim obično uz svečane zvukove bubnjeva i ples izmjenjuje poklone. Na Aljaski Eskimi su prije pozivali stanovnike prijateljskih naselja na veličanstvene svečanosti, za vrijeme kojih su uz zamršene ceremonije, kojih se valja strogo pridržavati, izmjenjivali poklone. Na odgovarajući način cijena za nevjestu, koja u centralnoj Aziji i Africi može iznositi i stotine grla stoke, zapravo nije plaćanje za ženu, jer ona često bitni dio sume, koja je upotrebljena za kupovinu, donosi natrag u obliku miraza; cijena za nevjestu više je izraz socijalne samostalnosti i poštovanja koje se gaji prema nevjesti i njenoj rodbini. Kod nekih Indijanaca Kalifornije muškarčev položaj ovisi o sumi koja je nekoć bila plaćena za njegovu majku. U znak prijateljstva između zaručnikova i nevjestina roda, na otoku Samoa bila je uobičajena trajna razmjena darova između obitelji.

Isto toliko važan kao prijateljstvo jest i ugled, koji je, bez stvarnog ekonomskog interesa, povezan s prometom kao takvim. Čudnovato očitovanje takvog ugleda nalazimo u Melaneziji i na sjeverozapadnoj obali Amerike, gdje uopće obziri vlasništva i poštovanje posjeda prožimlju čitav društveni život. Mi smo već o tome i ranije govorili (str. 131 i sl.). Na malenom otočju Trobriand kod Nove Gvineje postoji sistem pod imenom *kula*, koji je Malinowski opširno opisao. Tamo upotrebljavaju dvije naročite vrste nakita: neke ogrlice od crvenih školjka, koje uglavnom nose žene i bijele narukvice[7] od ljuske divovske školjke, koje su ukrasi muškaraca. Posjedovanje ovakvih ukrasa ne čini čast samo vlasniku, već i čitavom njegovom selu. O njima brižno vode računa i pamte njihovu povijest. No javno mišljenje zabranjuje da ih jedan vlasnik posjeduje odviše dugo. Nakon isteka određenog vremena mora ga predati nekom prijatelju u drugom selu i za to nakon izvjesnog vremena dobiva bogatu odštetu. Tako nakit neprestano kruži i to ogrlice uvijek u smjeru putanje sunca, a narukvice u obratnom pravcu. Sve je to, u stvari, natjecanje između poglavica,

[7] Te se narukvice nose na nadlaktici. (Op. D. Rihtman.)

koji imaju prednost u posjedovanju blaga — *kula,* a jedina je svrha: da se vlasniku a time i njegovu selu pribavi ugled, da ga se istakne, dok ekonomske koristi s time nisu povezane.

Isti smisao ima i sistem *potlač* kod Sjeverozapadnih Indijanaca. I ovdje dolazi do natjecanja između klanskih poglavica i njihovih pratnja, koje su zainteresirani sudionici. Sve je to naoko razdioba darova, no Franz Boas je dokazao da se u stvarnosti radi o prisilnim zajmovima. Nitko ugledan ne može izbjeći primanje poklona, koji prvom prilikom valja platiti s lihvarskim kamatama. Brak na taj način postaje nekom vrstom zajmovnog obračuna. Kad neki muškarac iz plemena Kvakiutl plati cijenu za nevjestu, on dobiva svoju buduću drugaricu kao »prvu ratu«, koju mu plaća tast, kod rođenja djece slijedi ostatak s kamatama — 200% za prvo dijete, 300% za ostalu djecu. Time je brak zapravo otkupljen pa ovisi samo o slobodnoj ženinoj volji hoće li ostati kod svog muža, ukoliko on sam ne obnovi ugovor time, što još jednom plati za nju. Pravi cilj ovdje, kao i na otocima Trobriand nije ekonomska dobit, već samo čast, koju sve to pribavlja onima, koji u tome sudjeluju.

Primitivna trgovina, dakle, vrlo često ima isto toliko socijalnu kao i ekonomsku svrhu. S time su, naravno, rjeđe povezani religiozni obziri. Ipak moramo spomenuti da je jedan od razloga trgovine među australskim plemenima taj, što se stranim spravama pridaje veća magijska snaga, nego onima koje sami proizvode. No to nije sve: na Novoj Gvineji npr. nisu samo maske i ostala plesna oprema, već i pravo da se vrše svete ceremonije, predmetom kupnje i prodaje. Predjel oko ušća rijeke Sepik postao je tamo nekom vrstom »modnog centra« u kome je uvelike razvijeno trgovanje s novootkrivenim plesovima i plesnim ukrasima. Ukoliko prodavači nisu zadovoljni naplatom, oni oduzimaju pravo na korištenje stanovitih dijelova plesa ili nakita. Time se ceremonije i oprema postepeno pojednostavnjuju. Tu imamo zanimljiv primjer, da se jednostavni oblici nekog elementa kulture javljaju na najperifernijem rubu područja rasprostranjenja, a da razlog tome nije razlika u starosti.

Ostavimo sada pretpostavke i motive razmjene i pogledajmo njene oblike. Već iz gore opisanog izlazi da se razmjena ne odvija uvijek kao prava trgovina, u kojoj se vrijednost uzvraća vrijednošću. Kako smo vidjeli, razmjena darova izvanredno je važna. Maori na Novom Zelandu smatraju kupovinu i prodaju nepristojnima. Zbog toga radije poklanjaju i primaju darove. No svugdje ne vrijedi pravilo da svaki poklon zahtijeva protivpoklon, jer se

nekiput smatra da je slava, koja obasjava davaoca, dovoljna naknada; ali često primalac ipak još nešto prilaže. U tome, naravno, leži klica trgovine razmjenom. Čudnovato uređenje, koje u sebi sjedinjuje trgovinu, gostoprimstvo i magijske obzire jest takozvani sistem *ngia-ngiampe* plemena Narinjeri u južnoj Australiji. Kad se rodi dječak otac umata pupkovinu novorođenčeta u perje i s poštovanjem je daruje nekom čovjeku iz drugog plemena. Njegovi sinovi i novorođenče odsada su u međusobnom mističnom odnosu; oni su međusobno *ngia-ngiampe* i nikada ne smiju razgovarati niti se dodirnuti. Ipak oni će, kad odrastu, postati osobe povjerenja svoga plemena kod budućih trgovinskih veza. Takva čovjeka onda s robom šalju k plemenu, kojem pripada njegov *ngia-ngiampe* i on za svoju robu prima njegovu. Da je ta vrsta trgovine veoma nespretna, jer se zbog zabrane razgovora uvijek odvija s pomoću posrednika, ne treba ni spominjati. Uopće u Australiji je vrlo uobičajena trgovina u obliku razmjene darova. McCarthy spominje slijedeće slučajeve u kojima dolazi do nje: 1. zbog rodbinskih obaveza; 2. kod smirivanja razmirica; 3. kao naknada ili kao uzvrat za primljene predmete, za sudjelovanje kod svečanosti ili za dopuštenje vađenja okera i sl. na području drugih grupa; 4 kod razmjene stanovitih predmeta, koji poput dragocjenosti *kula* idu od ruke do ruke i samo se privremeno mogu zadržati.

No razmjena darova nije jedini odnos u kome se tražila klica trgovinskih veza. Zapažen je i onaj čudnovat oblik koji se naziva »nijemom trgovinom«. Ona je poznata već od Herodota, koji je opisao saobraćaj Kartažana s Crncima na obali zapadne Afrike. Drugi antički autor, Plinije, izvještava o toj trgovini na Ceylonu. A još se i danas ta trgovina odvija na isti način među Pigmejima i Crncima, Veddama i Singalezima, Negritima i Malajcima: noću narod prašuma ostavi na određenom mjestu kraj sela divljač, med, slonovu kost i sl. Stanovnici sela znaju o čemu se radi i donose banane, željeznu robu ili pamučne tkanine za uzvrat Ako oni drugi naknadu smatraju dovoljnom, slijedeće je noći odstrane. U protivnom je slučaju ostave, a stanovnici sela previše poštuju otrovne strijele svojih partnera, a da taj mig ne bi poslušali[8]. Iz takvog saobraćaja može vjerojatno nastati redovitija sajamska trgovina. Na to možda navodi i to što liberijski Crnci Kpele imaju istu riječ za »sajam« i »šikara«. Nema nikakvog razloga da nijemu trgovinu smatramo pretečom svake trgovine uopće. Osnovna karakteristika nijeme trgovine zapravo je obo-

[8] Moj prijatelj, prof. Gerhard Lindblom iz Stockholma, upozorio me na to, da odlični poznavalac Pigmeja pater Schebesta pobija tvrdnju da se afrički Pigmeji i azijski Negrito bave »nijemom trgovinom«.

strana sumnjičavost i značajno je da se ona u prvom redu javlja tamo gdje vrlo primitivni narodi stoje nasuprot razmjerno razvijenima.

Između razmjene darova i trgovine trampom ne može se povući oštra granica. Kao što je svuda uobičajeno da se kod posjeta, susreta, prilikom svečanosti, kod sastanaka na zajedničkim lovištima itd. daju i primaju pokloni, tako se u pravilu tom prigodom odvija i prava trgovina. Opseg, koji ona može dostići, mnogo je veći nego što bi većina čitalaca mogla i pomisliti. Izračunato je da jedan predmet u sretnim okolnostima za dvije i pol godine može od Eskima Beringovog prolaza dospjeti do njihovih sunarodnjaka kraj Hudsonovog zaljeva. Postoje primjeri da se britanska roba, koju su prodavali u Mombasi na obali istočne Afrike, nekoliko godina kasnije našla u Mogadoru u Maroku. I primitivni narodi dobro znaju iskoristiti prednosti koje im pruža položaj njihove zemlje. To se naročito opaža onda, kad im se pruža mogućnost za korisnu posredničku trgovinu. Sobovski Eskimi u Barren Groundsu kupovali su od kompanije Hudsonbay kod Churchilla evropsku robu i uz dobru je zaradu prodavali udaljenijim plemenima, dakle na isti način kao što su Indijanci plemena Krou bili posrednici između naroda na Missouriju i Šošona. Sibirski Jakuti savršeno dobro znaju iskorištavati ne toliko poduzetne Tunguze, a u Kongu je pleme Bangala dugo pokušavalo da se suprotstavi prodiranju bijelaca u područje rijeke Kasai, da ne bi propala njihova korisna posrednička trgovina.

Iz geografskih prilika slijedi da trgovački putovi imaju prirodne krajnje tačke, a kad još pridođe želja da prođa robe donekle bude sigurna, jasno je da se čovjek uvijek ponovo vraća na ista mjesta. Tako na višim stupnjevima kulture nastaju stalna tržišta, koja nekiput izrastaju u gradove. Na rubu velikog pustinjskog i stepskog pojasa Afrike i Azije leži niz gradova, koji su nastali na krajnjim tačkama karavanskih putova (sl. 118). Neki od najstarijih trgovačkih gradova na svijetu, kao Ur i Eridu, zahvaljuju trgovini svoj procvat. A Mezopotamija je uopće bila prva društvena zajednica koja je stvarala gradove i najstarija zemlja trgovine na veliko, čija su se bogatstva u žitaricama, datuljama i vuni mijenjala za vino, ulje, drvenu građu, kamen i bakar iz Elama i Sirije, čak i za koralje i začine iz dalekih predjela, kao što je Crveno more i Indija. Taj duboko ukorijenjeni trgovački položaj prešao je kao nasljedstvo i na potomke Sumeraca, ali s bitnom razlikom: u Sumeru su hramovi tvorili ekonomske centre, dok je u Babilonu već vladao privatni kapitalizam, a prorok Nahum kaže da je u Ninivi bilo više trgovaca nego na nebu zvijezda.

Kako su muškarci oni koji putuju, tako se oni i bave trgovinom na veliko. Drukčija je od nje trgovina na malo u blizini domovine. Ona je, vjerojatno, mlađa, jer pretpostavlja redovni višak produkcije u polju ili kući. U vezi s tim žene se bave takvom trgovinom (sl. 119). a roba se uglavnom sastoji od produkata ratarstva, glinenog posuđa i sl., što spada u njihovo djelovanje. Afrika je klasična zemlja takvih malenih sajmova; ali nalazimo ih i u drugim dijelovima zemlje, naročito u azijskim kulturnim zemljama. U pravilu oni se nalaze tik kraj sela i održavaju se u razmacima od nekoliko dana, što zapravo potpuno odgovara sajmenim danima u našim gradićima. Žene su tom prilikom takvi gospodari, da je muškarcima često zabranjeno da se na sajmištu makar samo i pojave. Tamo naročiti čuvari paze na pridržavanje zakona i red.

Ne može se dovoljno istaknuti važnost trgovine u razvoju kulture. Trgovina znači da se ljudi sastaju i da dolaze u priliku da jedni uče od drugih. Tako trgovački putovi postaju putovima razvoja kulture. Trgovina je izraz međusobnog povjerenja, ali u sebi krije i klicu želje za vladanjem i požude i otvara put borbi za tržišta i političkoj ekspanziji. Nije samo u vrijeme kapitalizma i imperijalizma za stopama trgovaca slijedila okupacija i kolonizacija, već i u starom vijeku nalazimo za to nedvosmislena svjedočanstva. Grčka kolonizacija na obalama Sredozemnog mora veličanstveni je primjer uske povezanosti trgovine i politike. Prije se smatralo da su tek kolonije omogućile trgovinu; ali sada znamo da se zbilo upravo obrnuto. Najudaljeniji grčki grad u Italiji, Cumae, istovremeno je i najstariji. To se objašnjava time što je grčka trgovina, koja je već tada izvozila robu u one predjele, ondje trebala čvrsto uporište. Kasniji arheološki nalazi u čitavom grčkom kolonijalnom području odražavaju vjernu sliku političkih prilika u zemlji matici. Krajem VIII stoljeća prije n. e. podijelili su Korint i jugozapadna Mala Azija među sobom svjetsko tržište, tako da je u Italiji prevladavala korintska keramika, a u istočnom Sredozemlju takozvana »rodoska«. Ali tokom VI stoljeća položaj se promijenio. Već potkraj tog stoljeća Atena pod Solonom i Pizistratom stekla je izvanredan položaj kao trgovačka sila i oko god. 500. atičke su vaze vladale izvozom. Kad je krajem V stoljeća promet prema Italiji gotovo prestao, jer se tamo snažno razvilo lokalno lončarstvo, otvorile su se na neko vrijeme nove mogućnosti izvoza u južnu Rusiju, koja je sa svoje strane opskrbljivala Atenu žitaricama i sušenom ribom. Ali poraz Atene u Peloponeskom ratu ubrzao je propast trgovine vaza-

ma i već prije god. 300. veliko doba grčke keramike otišlo je u nepovrat. Time je završeno jedno važno poglavlje povijesti trgovine.

Da bi trgovina imala trajan značaj u privrednom životu, potrebno je utvrditi čvrsto mjerilo vrijednosti. U tome je veliko značenje novca. Međutim, oblike novca, koje nalazimo kod primitivnih naroda, ne možemo uvijek jednostavno usporediti s našima. Oni ne služe uvijek za *upotrebu*, već često, kao imetak, služe samo za stvaranje ugleda. Kad Sjeverozapadni Indijanci skupljaju pokrivače, a Samoanci naročitu vrstu fino pletenih rogožina, ili kad Dajaci na Borneu teže da dođu u posjed starog kineskog izvoznog porcelana, onda je to također jedan oblik štednje kapitala, ali taj je kapital »mrtav« i služi samo za to da jača socijalni položaj vlasnika. I u slučajevima u kojima se s pravom može govoriti o stvarnom novcu, on ne daje uvijek pravo mjerilo vrijednosti. Često je njegova upotreba ograničena na sasvim određenu svrhu, na primjer za kupovanje nevjeste. Čudnovati mjedeni bubnjevi iz Alora u Indoneziji (sl. 120) i dugačke smotke jarkocrvenog pernatog novca na otočju Santa-Cruz služe isključivo za plaćanje nevjesta. Za istu svrhu i za plaćanje čamaca, svinja i ratarskih produkata u većim količinama upotrebljavaju Mikronežani otoka Yap svoj čudni kameni novac oblika i veličine mlinskog kamena. Proizvode ga na otocima Palau od neke vrste kristaliziranog kalcium karbonata i odatle ga u krhkim čamcima s plovcem prevoze pet stotina kilometara preko mora do mjesta odredišta. Krajem prošlog stoljeća komad od šest pedalja promjera vrijedio je koliko dvadeset i šest vreća kopre ili, otprilike, sedamdeset švicarskih franaka.

Vrijednost koja se pridaje ovim, više impozantnim nego praktičnim komadima novca, ustanovljena je, naravno, predajom. Suprotan ovakvoj vrsti novca je onaj, koji ima stvarnu, upotrebnu vrijednost, jer je zapravo roba koja se mnogo traži. Tu treba spomenuti ploče soli, čaj, prešan kao cigle, kamene sjekire, krzna i sl. U starom je Rimu prvotno mjerilo vrijednosti bila stoka, a latinska riječ za novac, *pecunia* potječe od riječi *pecus*, što znači stoka. No često je teško povući granicu u odnosu na »tradicionalni novac«. To vrijedi i tamo gdje je novčana jedinica nešto tako korisno kao stoka, jer je stado imalo veću važnost nego što je samo ekonomska. U još većoj mjeri vrijedi to onda kad se radi o komadima nakita. Ali ukrasni novac spada među najrasprostranjenije. On je izvanredno uobičajen u Melaneziji; iz istočnih Sjedinjenih Država većina čitalaca poznaje *Wampum*, perle koje

Sl. 108. Krčevina u prašumi s nasadima banana i šećerne trske ispod stabala uljevitih palmi, okolica Mukimbungua, Kongo (po E. Mankeru).

Sl. 109. Golemi točak za navodnjavanje kod Hame u Siriji (po Les colonies françaises).

Sl. 110. Primitivno zemljoradničko oruđe: motika iz Senegala (lijevo); nož i srp s Jave (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 111. Ralo iz okolice Burundžirda, Iran. Najbliže je četverostranom tipu (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

se proizvode od ljusaka nekih školjki (*Venus mercenaria* i dr.); ali najpoznatiji je pužić kauri (*Cypraea moneta*), koji se u velikim količinama lovi kod otočja Malediva i izvozi se preko Indije u Afriku. Kauri se i u kineskom starom vijeku upotrebljavao kao novac i tamo su vrlo rano počeli izrađivati njegove imitacije u kovini. Odlučan korak prema sveobuhvatnom novčanom sistemu učinili su Kinezi, vjerojatno za vrijeme dinastije Ču (1122 — 255. prije n. e.) kad su različite upotrebne predmete, kao lopatu, nož, gongove i sl. u umanjenom obliku i kao neku vrstu imitacija pravih predmeta, lijevali u bronci (sl. 121). Iz Kine potječe i najstariji papirnati novac, koji je, čini se, prvotno bio imitacija kožnatih listića, koji opet potječu od čitavih životinjskih koža[9]. Unutar našeg vlastitog kulturnog kruga novčana jedinica prvotno se osnivala na babilonskim mjerama za težinu (1 talent = 60 mina, 1 mina = 60 šekela). Ta babilonska podjela na šest dijelova još i danas postoji u britanskom novčanom sistemu (1 s = 12 d). Lidijci Male Azije prvi su oko godine 700. prije n. e. grumene zlata, koji sadrže srebro označavali urezanim udubinama kao garanciju za težinu i valjanost komada. Kad su kasnije Perzijanci zlatnim dareikosima postavili temelj jedinstvenom novčanom sistemu u čitavom njihovom moćnom carstvu, i kad je iz Babilona preuzet kamatni račun, zalog, punomoć i kaucija, bijahu stvoreni svi uslovi za svjetsku trgovinu sadašnjice.

OBLICI GOSPODARSTVA

LOV, nomadstvo i ratarstvo — ta je trojna podjela gospodarstva prastara; ona zapravo potječe iz starog vijeka, iako su bili u neku ruku nesigurni treba li prvi stupanj shvatiti kao rajsko zlatno doba, ili životinjski surovo stanje. Tu shemu sa zlatnim dobom kao ishodištem nalazimo već kod Aristotelova učenika Dikajarha. Nitko nije sumnjao u to, da su se ova tri oblika tim redoslijedom javljala u vremenu, i to se mišljenje zadržalo sve do kraja devetnaestog stoljeća. Ali u stvarnosti taj je sistem opovrgnuo već stotinu godina ranije i to upravo prije spomenuti profesor Jens Kraft sa akademije Sorö. On je ukazao na posve jednostavnu činjenicu, da su u Americi neki Indijanci bili ratari, iako nisu poznavali stočarstva. No kako da se to poklapa s mišlje-

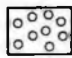
[9] Najstariji evropski papirnati novac potječe iz sredine XVII stoljeća. U većoj je mjeri najprije uveden u Švedskoj, čija je bakrena novčana stopa učinila novac veće vrijednosti sasvim nepraktičnim. Mjenice poznajemo već iz talijanskih trgovačkih gradova srednjeg vijeka.

njem da stočarstvo uvijek prethodi ratarstvu? Kasnije su švicarski autor Iselin i veliki geograf Alexander von Humboldt došli na potpunu istu misao, a kako je Humboldtova slava mnogo veća od Kraftove ili Iselinove, danas se, uglavnom, njemu pripisuje to otkriće. Ništa nije tako žilavo kao dugogodišnje zablude, i predodžba razvoja od lovaca preko nomada do ratara dobila je odlučan udarac tek kad je E. Hahn započeo s istraživanjem povijesti domaćih životinja. On tvrdi da je nomadski život uvijek mogao biti samo nesamostalni ogranak ratarstva, jer stočarstvo nikada nije moglo biti posve samostalno. Hahn je sigurno pretjerao, jer smo vidjeli da upravo lovački život objašnjava pripitomljavanje nekih domaćih životinja. No njegova neumorna borba protiv zastarjelih shvaćanja bila je ipak od velike koristi, jer je pokazao da ratarstvo u svakom slučaju nije nastavak stočarstva, već da ima vlastitu povijest.

Što znamo o prvom stupnju čovjekova gospodarstva? Da je bio sakupljač u strogom smislu riječi i da je posizao za svakom hranom do koje je mogao doći i — kako kaže istraživač religije Vodskov u svojoj jednako sjajnoj kao i jednostranoj knjizi »Sjoeledyrkelse og Naturdyrkelse« (1897) — da se upravo zahvaljujući snazi tog niskog stupnja kulture bez prilagođavanja bilo kakve vrste, mogao rasprostraniti po čitavoj zemlji. »Iako se njihova glavna hrana sastojala samo od školjkaša, školjaka i puževa zajedno s korijenjem, plodovima i onim malenim sisavcima i gmizavcima, koje je bilo najlakše uhvatiti, ipak su se domogli svega što im je moglo poslužiti kao hrana. I oni su to morali činiti, ako su željeli živjeti, jer bijahu upućeni na ono što trči, puže, raste, ono što im je bilo pri ruci ili što se moglo uhvatiti najjednostavnijim spravama za udaranje i bacanje.« Taj stupanj gospodarstva bijaše općeljudski, stupanj kroz koji smo svi jednom morali proći i kojega tragove zbog toga nalazimo u svim krajevima zemlje. Ali ipak samo *tragove*! Sa sve većom vlašću nad prirodom i pojavom usavršenih sprava čovjeku lov postaje važnijim zanimanjem, a sakupljače, koji su *samo* sakupljači, ne nalazimo više nigdje. Uz to je gospodarstvo svugdje, već prema prirodnim uvjetima, dobilo naročitu boju. Iako sakupljanje još uvijek može biti vrlo važna strana gospodarstva, naročito tamo gdje, je, kao u Kaliforniji i nekim dijelovima Australije, divlji biljni svijet naročito darežljiv, ipak ni tamo ne smijemo zaboraviti na lov. I zbog toga ne možemo više govoriti o nijednom narodu sakupljača, već o sakupljačima i nižim lovcima, uzimajući u obzir punu podvojenost gospodarstva, koju sadržava takvo obilježavanje. Upravo način kako su se ti narodi održali u najzabačenijim dijelovima zemlje, odaje u dovoljnoj mjeri, da se tu radi o prastarom stupnju gospo-

Lovci, ribari i sakupljači

Stočari (Pastiri irvasa, konja i goveda)

Granica pluga na Istoku

Ratari (kopanje i sađenje)

Intenzivno vrtlarstvo

Seljaci s plugovima

Istočna granica upotrebe željeza

Oblici gospodarstva prije širenja Evropljana (po Montandonu).

darstva. Najdublje kišovite šume, najsušnije grmovite stepe, najzabačeniji krajevi mjesta su, kamo su ih njihovi bolje opremljeni susjedi postepeno potisnuli. Među te narode spadaju Pigmeji centralne Afrike, Bušmani pustinje Kalahari, Vedda, Negrito i drugi. Plemena južne Azije, Australci i Tasmanci, Indijanci Kalifornije i velikog bazena Slanog jezera, Botokudi, domoroci Ognjene Zemlje... ukratko, čitav niz naroda, koje obično smatramo najnerazvijenijima.

Nasuprot njima nalaze se viši lovački narodi. Nije se sa sigurnošću znalo gdje bi se mogla povući granica. Neki su istraživači upotrijebili naziv prema nahođenju, drugi su — tj. »kulturnohistorijska škola« pod vodstvom Schmidta i Koppersa — mislili da se naročito, religiozno obilježeno društveno uređenje, koje nazivamo totemizmom, može smatrati pravom oznakom za višu lovačku kulturu. No nikada nije naročito sretno religiozne prilike upotrebljavati kao obilježje za neki stupanj gospodarstva, i takva praksa dovodi do sasvim neodrživih stanovišta. Ali u stvarnosti nije tako teško ustanoviti što sasvim gospodarski obilježava narode, koje smijemo nazivati višim lovcima. Najupečatljivije može se to izreći jednom riječju: specijalizacija, najbliži put svakom višem razvoju. Svaki lov, koji nosi čitavo gospodarstvo i u usporedbi s kojim je sakupljanje, koje vrše žene, posve zasjenjeno, jest specijaliziran. No specijalizacija u lovu ne sastoji se samo u tome što su se sprave i metode razvile do velikog savršenstva, nego i u tome — a to je usko povezano — što je usredotočen samo na nekoliko vrsta životinja. Oko lova na te životinje okreće se čitav opstanak, život tih životinja ogleda se u životu ljudi, sezonske seobe životinja postaju također i seobe plemena. Kao oružje i metode, tako su i prometna sredstva od bitne važnosti za taj oblik privrede.

Takva se kultura nikada nije mogla razviti u kišovitim šumama s malobrojnom divljači, ni u pravoj pustinji ili na zabitnim, malenim otocima. Uslov joj je kraj bogat životinjama, ali ne i vrstama životinja. kao što su travnate stepe, velike crnogorične šume i obale sjevernih mora. Zbog toga viši lovački život ima korijen ne samo u naprednoj kulturi, već i u potpuno naročitim prirodnim uslovima. Dospjeli smo ovdje preko onog općeljudskog; viša lovačka kultura nije oblik gospodarstva, koji su svi poznavali, već vrsta naročita razvoja unutar manjeg dijela čovječanstva. To se jasno vidi po njenom rasprostranjenju. Nalazimo je u šumama Aljaske i Kanade, gdje je lov na divljeg soba s pomoću krplja i kanua najvažniji zanat; nalazimo je kod Eskima, čiji je lov na tuljane, s leda i iz kajaka, odviše dobro poznat i nije ga potrebno potanje opisivati (sl. 122). Odgovarajuća specijalizira-

nost dolazi do izražaja kod osebujnih ribarskih plemena, na obim stranama sjevernog Tihog oceana, gdje se lov na losose nalazi u središtu gospodarstva. Nedvosmisleni dokaz o važnosti prometnih sredstava za višu lovačku kulturu nalazimo u činjenici, da je uvođenje konja u Ameriku na dva različita mjesta dalo tamo povoda razvoju u spomenutom smjeru, naime, na prerijskim visoravnima Sjeverne Amerike u vezi s bizonom, a na južnoameričkim pampama i grmovitim stepama u vezi s guanakom. Čini se da su oba područja prvotno bila nastanjena prilično malobrojnim plemenima koja su se jedva mogla označiti kao »niži lovci«. Neizbježno će se u rasprostranjenju više lovačke kulture primijetiti jedna osebujnost: osim nekih plemena sjeveroistočne Azije, ona je isključivo ograničena na Ameriku. Nema sumnje, bilo bi odviše nevjerojatno, kad bismo to smatrali samo slučajnošću, utoliko više što i u Starom svijetu nalazimo prirodne uvjete, koji se bitno ne razlikuju od onih, u kojima žive američke lovačke kulture. Nasuprot tome u Aziji i Africi nalazimo tip gospodarstva, kakvoga nema uopće na zapadnoj polutki, naime na tip stočarstva. Nije vjerojatno da su te dvije činjenice u stanovitoj uzročnoj vezi. Već smo vidjeli da sobogojstvo zacijelo vuče korijen iz lovačkog života i očito postoje znaci da se i pripitomljavanje različitih drugih domaćih životinja smije tumačiti na isti nači. Odnos bi, dakle, bio taj: dok su Indijanci ostali na lovačkom stupnju, razvoj je u Aziji i Africi pošao korak dalje, naime k pastirskom životu.

Takve putujuće pastirske narode nazivamo nomadima. Riječ se ovdje uzima isključivo u njenom prvotnom značenju, kakvu je nalazimo kod grčkih klasika, srodnu s *nomeus* — pastir i *nomos* — travnati pašnjak. Niti jezički, ni kulturnohistorijski nemamo uopće pravo upotrebljavati ovaj naziv za plemena koja lutaju, što se često dešava u švedskom i engleskom jeziku. U čitavom području crnogoričnih šuma Starog svijeta, od Čukča i Korjaka sjeveroistočnog Sibira, do Laponaca u Skandinaviji, seljakaju sobogojci. Ali nomadski je život možda još izrazitiji kod mnogih plemena neizmjernog stepskog i pustinjskog pojasa, koji se proteže kroz centralnu i jugozapadnu Aziju, sve do sjeverne Afrike: u domovini Mongola (sl. 123), Turaka, semitskih i hamitskih naroda. Najzad, kao posljednju kariku u lancu, moramo spomenuti nomade u šikarama jugozapadne Afrike, gdje Hottentotti i Herero pasu svoja stada — njih se, vjerojatno, može smatrati izdankom hamitskog stočarstva.

Prvotni nomadi vezani su za travnate stepe, kroz koje poduzimaju redovite seobe i to sa stadima koja se, uglavnom, sastoje od ovaca i koza, a razmjerno sa samo malo deva. Nasuprot tome,

promjenu mjesta pravih pustinjskih plemena u većoj mjeri određuju slučajne vremenske prilike. Najvažnija im je domaća životinja deva, a u njihovoj ekonomiji pljačka igra ne malenu ulogu. Prijelaz između nomada i seljaka tvore polunomadi, koji se pomalo bave ratarstvom i poduzimaju samo godišnje seobe. Napokon kao četvrti tip možemo spomenuti planinske nomade, koji se zimi spuštaju u nizinu, ali ljeti se vraćaju u planine.

Uočljiva je sličnost sa životom viših lovaca, naročito u odnosu na sobogojce i konjogojce. Ista ovisnost o malom broju životinjskih vrsta, iste seobe u skladu sa godišnjim dobama, isto intimno prilagođavanje geografskim uslovima, vrijedi tu kao i tamo. Nomadizam u neku ruku označava kulminaciju lovačkog života. No on razbija njegove okvire, jer prelazi u pravo uzgajanje, u svjesnu produkciju i odlučno prekida sa slučajnom obradom zemlje, koju susrećemo kod nižih oblika gospodarstva, što isključivo koriste darežljivost prirode. No nomadizam vlastitim snagama ne može prijeći tu tačku. Njegovo je historijsko značenje u tome, što je gospodarski, politički i religiozno obogatio seoske kulture zbirom svježih snaga, koje su te kulture dovele do najvećeg procvata.

To, što je danas potpuno napuštena misao, da je nomadizam preteča ratarstva, treba donekle zahvaliti, među ostalim, i činjenici što se njegov postanak može objasniti kao jednostavni nastavak sakupljanja divljih biljaka, koje su obavljale žene. Na istu misao ukazuje činjenica da su muškarci još duže vrijeme lovili na starinski način, dok su obrađivanje tla gotovo sasvim prepustili svojim bračnim drugaricama. Oboje najjasnije pokazuje da moramo poći sve do sakupljača i nižih lovaca, koji bijahu prije nomada i više lovačke kulture, da bismo našli porijeklo ratarstva. Od tog prvog početka pa sve do naše visoko razvijene poljoprivrede, vodi ravna linija, iako je između njih golem razmak. Ako je na danom mjestu bilo potrebno povući granicu između viših i nižih lovaca, onda je još mnogo potrebnije razlikovati više i niže ratare. To je uvidio već i Hahn, kad je govorio o motičarstvu i plužnom ratarstvu. Bijaše to napredak; ali ta podjela još uvijek ne zadovoljava. Kopačica je, zapravo, mnogo običnije oruđe nego motika, a visoko razvijeno ratarstvo starih američkih kulturnih zemalja nije poznavalo pluga. Danci su prodrli mnogo dublje u bit stvari. Steensby je stavio težište na nesiguran karakter nižeg ratarstva. To je vrsta krčenja, gdje se neprestano mora tražiti novo tlo za obrađivanje, nasuprot višem, ili pravom ratarstvu s umjetnim navodnjavanjem, koje — upravo zbog toga — trajno obrađuje isti komad zemlje. Hatt je istakao drugi razlog, više društvene nego tehničke vrste. On podvlači da je kod nižih

ratara obrađivanje tla samo jedna strana gospodarstva, dok lov još uvijek tvori njegov bitan dio, i da se tek na višem stupnju muškarac počinje baviti obrađivanjem, koje time postaje najvažnije zanimanje. Hatt stoga običava govoriti o poluratarima i potpunim ratarima.

U stvarnosti se pokazuje da su Steensbyjeva i Hattova podjela veoma bliske. No pođemo li s jednog ili s drugog stanovišta, niže ćemo ratarstvo u svakom slučaju naći u Africi južno od ekvatora, kod primitivnijih plemena jugoistočne Azije, u jugoistočnoj Kanadi i na istoku Sjedinjenih Država, i najzad na čitavom području Amazone u Južnoj Americi. Nasuprot tome više ratarstvo udomaćeno je u velikim kulturnim zemljama, od Atlantskog oceana do istočne Azije, u velikim dijelovima Oceanije i starim američkim zemljama: Meksiku, Srednjoj Americi, Kolumbiji i Peruu i u krajevima pod njihovim utjecajem. Samo se za neka plemena u Sudanu, Indoneziji i Melaneziji ne može sigurno ustvrditi spadaju li na jednu ili drugu stranu.

Velik i značajan korak naprijed u ratarstvu Starog svijeta bijaše upotreba pluga (sl. 124), kojega, kako smo ranije vidjeli, nema u Oceaniji i Americi. Ipak, mogao bi se krivo shvatiti razlog, što s time u vezi smijemo govoriti o napretku. Tlo se samo po sebi i bez pluga može isto tako dobro obraditi i dati barem isto toliko bogatu žetvu. To vidimo u zemljama gdje je stanovništvo vrlo gusto naseljeno i zbog toga ograničeno na veoma malena zemljišta. U takvom intenzivnom vrtlarstvu plug nije od velike koristi i ljudi se zadovoljavaju motikom i sličnim jednostavnim sredstvima. Treba računati s time da oko 200 — 300 milijuna ljudi istočne Azije živi na taj način. Značenje pluga je u tome, što se njegovom pomoću moglo obraditi mnogo veća područja i tako povećati prinos.

Potpuno razvijeni plug pretpostavlja vučnu snagu, govedo. Kao što je prije spomenuto, pobliže okolnosti u vezi s tim pripitomljavanjem još su nesigurne. Da li je ono prvotno bilo povezano s nomadskom ili ratarskom kulturom? Dok se razvoj sobogojskog nomadizma iz lovačkog života može smatrati sigurnim, a nije nevjerojatno da i nomadizam konjogojaca potječe iz neke lovačke kulture, postanak zapadnoazijskog i sjevernoafričkog nomadizma i njegov odnos prema ratarstvu još su uvijek zakriveni tamom. Već u najstarijim započecima k višim kulturama u Starom svijetu očita je mješavina sađenja biljaka i uzgoja životinja. Ipak izgleda da nema sumnje da su velike državne tvorevine starih kulturnih zemalja proizišle iz stapanja kultura, koje su poznavale umjetno

navodnjavanje, i nomadizma. Najslabiji je njen utjecaj u istočnoj Aziji, gdje domaće životinje nikada nisu zauzele položaj, koji imaju u našem kulturnom krugu. Nasuprot tome dvostruka se kultura bogato i snažno razvila u prastarim zemljama između Inda i Nila, gdje su se sudarile struje naroda sa stepa i oranica i gdje u IV—V tisućljeću prije n. e. vidimo kako odjednom niz mladih, snažnih država zamjenjuje zatvorene uske seoske zajednice. Tu je stvorena materijalna osnova čitavoj svjetskoj industrijskoj kulturi našeg vremena.

Sl. 112. Suvremeno ralo iz okolice Disfula, Iran. Isti se oblik prije 4000 godina pojavio u Sumeru (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 113. Ralo iz Dostrupa kod Hobra, IV—III st. pr. n. e. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 114. Nož sa srebrnim ukrasom za rezanje prvih vlati riže, Bali (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

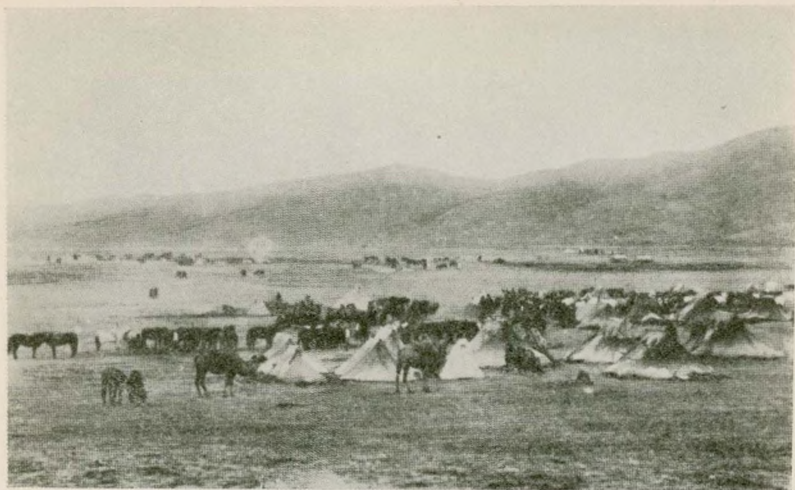
Sl. 115. Korejski akvarel: Rad na polju, u prednjem planu tri muškarca s lopatom za vučenje (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 116. Šestoredni ječam na srebrnom novcu (didrahma) iz Metaponta, VI st. pr. n. e. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 117. Asirski relijef od alabastra. Prikazuje anđela, koji umjetno oplođuje datuljinu palmu. Relijef je pokrivao zid na Ašur-nâsir-palovoj palači u Nimrudu, početak IX st. pr. n. e. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 118. Mongolska trgovačka karavana u stepi (fotografija Werner Jacobsen).

Sl. 119. Žena iz plemena Batak na sjevernoj Sumatri na putu na sajam (fotografija V. Rosenkrantz).

5. POGLAVLJE

NOŠNJA, STAN I SAOBRAĆAJ

ODJEĆA

BEZ TEHNIKE i gospodarstva, makar i u najprimitivnijim oblicima, ne možemo uopće zamisliti čovjeka; oboje su, tako reći, rođeni zajedno s čovječanstvom i ne treba ispitivati kako su nastali. Drukčije je s odjećom. Možemo vrlo lako zamisliti ljude bez ikakve odjeće. Sve ukazuje na to da je ljudski rod prvotno boravio u toplijim predjelima i, iako su tropske noći često hladne, treba također računati i s time, da su ljudi očvrsnuli, zbog čega je odjeća dugo vremena mogla biti suvišna. Tek kad su ljudi postepeno prodirali u druge krajeve, stali su sve više i više osjećati hladnoću, sve dok nisu najzad dospjeli u krajeve u kojima je zaštita protiv oluje i mraza postala nužno potrebna. Ipak i u tropima nalazimo da je propisana neke vrste odjeća, pa makar i vrlo lagana. Potpuno su nagi, na primjer, pripadnici nekih plemena na Gornjem Nilu, ali to su iznimni slučajevi. Prije svega veoma je rijedak slučaj da barem žene ne nose neku pristojnu stidnu pregačicu. Zbog toga imamo razloga vjerovati da je hladnoća utjecala na *razvoj* odjeće, ali njome ne možemo objasniti *početak*. Što je, dakle, osnovno? Čovjekova želja da se ukrasi? U svakom većem etnografskom muzeju možemo vidjeti bogatstvo najfantastičnijeg i najčudnovatijeg nakita, koji je izmislila bujna mašta primitivnih naroda, dok se njihova odjeća ograničava možda samo na stručak lišća ili vrpcu oko struka. Utoliko bismo imali razloga da smisao za kićenje smatramo korijenom odijevanja, ali se i u tom slučaju ipak javljaju sumnje. Što dublje silazimo ljestvicom kulture, to je nakit oskudniji i jednostavniji. Kod kulturno najnižih naroda gotovo ga uopće nema, ili se, u najboljem slučaju, sastoji od ogrlice od puževih kućica, narukvice od traka lišća i sl. Isto tako u djetinjstvu čovječanstva, u cijelom protolitskom periodu, nakita ima veoma malo. Tek potkraj ledenog doba javlja se u nalazištima u nešto većoj mjeri. Dakle, isto kao i s hladnoćom: smisao za kićenje u velikoj je mjeri doprinio razvoju odjeće, ali ne objašnjava njen postanak.

Želimo li tom pitanju pristupiti s nadom u uspjeh, moramo najprije istražiti kakva je odjeća kod najprimitivnijih plemena koja poznajemo. Tu opažamo da oni uvijek skrivaju spolne organe stranome pogledu. Kod Andamanaca se događa da muškarci izlaze goli; ali najčešće nose pojas sa strukom lišća ili s vrpcama koje vise oko tijela, a žene gotovo nikada ne skidaju suknju od lišća ili od traka lišća. Negriti na poluotoku Malaci i Filipinima nose traku tkanine od kore, koju provlače između nogu, stručak lišća ili slično, Pigmeji centralne Afrike odijevaju se na isti način, Bušmani nose kožnatu stidnu pregaču u obliku trokuta, itd. I razvijeniji narodi, čim posjeduju imalo odjeće, u prvom redu pokrivaju spolne organe. To pak nepobitno jasno ukazuje na to da je početak odijevanja usko povezan s osjećajem, koji mi nazivamo stidljivošću; taj je odnos tako i shvaćen. S druge strane bilo je prirodoslovcima teško da sebi predoče taj osjećaj kao nešto prvotno. Ukazivali su na to, da je stidljivost često puta više ovisna o odjeći nego obratno. Smatralo se, da ako je bitna svrha najstarije odjeće prekrivanje spolnih organa, onda se to čini zbog toga, da bi ih se zaštitilo od onečišćenja. No takvo bi mišljenje jedva izdržalo pobliže ispitivanje, jer upravo malena djeca, koja su baš u tom pogledu najviše izložena, po pravilu trče naokolo kao od majke rođena. Isto tako ne možemo odjeću smatrati naročitom oznakom udatih žena, nekom vrstom pločice s natpisom »zaposjednuto«, jer prekrivanje, uglavnom, ne počinje kod vjenčanja, već pri nastupanju zrelosti.

Vratimo se, dakle, ponovo stidljivosti. Ne bi li ipak bilo moguće da ona ima veze s postankom odjeće? No ovdje moramo biti oprezni! Najprije, osjećaj stida nije uvijek, ili u svakom slučaju nije isključivo spolnog karaktera. Kineskinje svim sredstvima nastoje sakriti svoje gole noge, dok u različitih finskih naroda (Votjaki i Čeremisi) žene smatraju sramotom otkriti glavu. Također je svima poznato kako muslimanke brižljivo nastoje da sakriju lice. To, kako je poznato, može ići tako daleko, da egipatske seljakinje, koje iznenadi stranac, na brzinu glavu prekriju suknjom — ne misleći na posljedice, tj. da će neizbježno otkriti donji dio tijela. Kod Tuarega u Sahari muškarci nose veo i smatra se kao vrhunac nepristojnosti, ako muškarac pokaže svoja usta (sl. 125). U Južnoj Americi ima plemena koja ne žele nikakvih gledalaca dok jedu, a isto to nalazimo i u Africi. U posljednjem slučaju magijski su obziri, nema sumnje, vrlo važni. Isto vidimo i na Baliju. Tamo mlade djevojke hodaju otkrivena gornjeg dijela tijela, dok udate žene pokrivaju grudi maramom, da demoni ne bi uništili majčino mlijeko.

Ipak ne možemo zanijekati da su sve to samo iznimke. U pravilu je osjećaj stida, usprkos svemu, vezan za spolne organe, i to u prvom redu vrijedi za žene. Time dolazimo do biti stvari. U svome porijeklu stidljivost se jedva može odijeliti od neke, možda samo polusvjesne, koketerije. Pokazuje se da je primitivni stidni pokrivač prije svega ženski odjevni predmet, i pokrivanje koje on povlači sa sobom u stvarnosti sasvim dobro pristaje ne uvijek baš ozbiljno mišljenoj suzdržljivosti, koja je duboko ukorijenjena u svijesti žena, a čiji je najotmjeniji psihološki zadatak da nadraži osvajačku želju jakog spola. Utoliko možemo s razlogom pretpostavljati, da je stidljivost nešto prvotno i da je bitno utjecala na postanak odjeće. No ne smije se zapostaviti ni druga činjenica, a to je stanoviti strah pred čaranjem. Upravo spolni organi, sjedište najsnažnijih i najtajnovitijih životnih nagona, smatraju se naročito izloženi napadu magije i zlih sila. Možda bismo mogli pretpostaviti, da je takav strah razlogom, što se Andamanke nerado otkrivaju u društvu svojih drugarica. Mislim da sam i kod Eskima naišao na trag ovakvog straha. U klasičnom starom vijeku žene su se bojale da će ih silovati zli duhovi *(incubi)*. A za žene plemena Sara u Sudanu izričito se tvrdi da se pomoću stidnih pokrivača pokušavaju zaštititi od prodiranja »zlog principa« imenom *koi*.

Povijest tipova odjeće još je na žalost u mnogim bitnim tačkama neobjašnjena. Hatt je napisao pionirski rad o arktičkim nošnjama, a jednu u nekim dijelovima vrlo važnu raspravu o sjevernoafričkim i zapadnoazijskim nošnjama zahvaljujemo Maxu Tilkeu; ali svi njegovi zaključci nisu održivi. Centralno i istočnoazijske nošnje obradila je gospođa Henny Harald Hansen. Na osnovu svih tih istraživanja sa sigurnošću možemo ustvrditi jedno: želimo li objasniti tok razvoja, ne smijemo se zadovoljiti time da uzimamo u obzir samo vanjski oblik odjeće, a još manje njene ukrase. K r o j je uvijek odlučan. Tek nam umjetnost krojenja omogućava da razaberemo tok povijesti.

Zasad se još ne može ustanoviti koja je od različitih vrsta stidnih pregača najstarija. Jedna je od najobičnijih, u svakom slučaju, stidni pojas (pregača koja se provlači). On se sastoji od komada tkanine ili kože, koji se provuče između nogu, a oko struka pričvršćen je vrpcom. Sreli smo ga već kod Negrita i Pigmeja, no on je u stvari rasprostranjen po čitavom svijetu i obuhvaća velike dijelove Južne i Sjeverne Amerike, Polinezije, istočne i južne Azije (sl. 130), tropsku Afriku itd. Iz kojih dijelova ovog ogromnog područja on u stvari prvobitno potječe i

gdje su ga najprije uveli žustri misionari, koji su se zgražali nad više-manje posvemašnjom golotinjom primitivnih naroda, teško se može ustanoviti. Nakon otkrića on se, nema sumnje, u velikoj mjeri proširio po Južnoj Americi.

Drugi vrlo jednostavan i prastari odjevni predmet je stidna pregačica. Ona može biti u obliku četvorokuta i labavo visjeti, kao u nekim krajevima istočne Azije, gdje je to ponekad jedina odjeća malene kineske djece. Pregačica može biti i u obliku trokuta, s dugim trakama na krajevima, od kojih se dva vežu oko struka, a treći provlači između nogu. Ona se u tom obliku javlja kod tako različitih naroda kao što su Bušmani, Eskimi i različita indijanska plemena u području Amazone (sl. 126, 127). Stidna pregačica u obliku trokuta najčešće je ženski odjevni predmet. Naročito muško »odijelo«, ako se ovdje smije upotrijebiti taj izraz, jeste ovoj za penis, koji uostalom i te kako na sebe svraća pozornost, i to potvrđuje mišljenje, da iako mu je cilj da očuva spolne organe od pogleda, ni u kom slučaju ne skriva njihovo postojanje. Taj je ovoj poznat u Africi, Melaneziji i Južnoj Americi. Često ga prave od tikve, ali stari autori pričaju da su Indijanci u Panamskom tjesnacu imali takve ovoje od zlata ukrašene biserima! Postojalo je mišljenje da je postanak takvih ovoja povezan s obrezivanjem; ali to je, čini se, zaista vrlo nesigurno.

Konačno moramo spomenuti bedreni ovoj ili suknju; možda je ona samo najmlađi od svih tih jednostavnih oblika. I nju, uglavnom, nose žene, a nalazimo je po čitavom svijetu. U Melaneziji i Africi npr. prave je od trave (sl. 130) ili lišća. Nalazi u danskim hrastovim lijesovima pokazuju da suknja od resa spada u žensku odjeću danskog brončanog doba. Kod Sumeraca muškarci su nosili suknje od ovčje kože, a u doba Starijeg i Srednjeg carstva nosili su Egipćani kratku platnenu suknju, koja će, uostalom, još dugo vremena kasnije spadati u službenu kraljevu nošnju. Danas se u velikim dijelovima Indonezije upotrebljava naokolo tkana suknja, a sličnu nalazimo i u Južnoj Americi. Erland Nordenskiöld smatra, da se ona tamo razvila od trake, kojom žene preko pleća nose malu djecu. No to se ne može smatrati dokazanim.

Moramo se zadovoljiti s ovim pojedinačnim primjedbama o najrazličitijim stidnim pokrivačima i prijeći na opisivanje odijevanja gornjeg dijela tijela. Da jednostavni ogrtač, koji se prebacuje preko ramena, spada u najstarije tipove, slijedi već iz njegove vrlo velike rasprostranjenosti, koja seže od Ognjene Zemlje do Eskima, i od Afrike do Australije. Takav ogrtač s kapuljačom postaje kišnim ogrtačem staroga vijeka zvanim *pluviale;* on se nastavlja u sjeveroafričkom burnusu i u crkvenom plaštu, čiji je

bogato izvezen trokut na šiji, u stvari, ostatak kapuljače. Ogrtač se također uvijek ne nosi doslovno na obim ramenima. Na starim egipatskim slikama prikazani su Libijci s odjevnim predmetom, koji se zakapča nad lijevim ramenom, a visi ispod desne ruke. Isti, nešto veći odjevni predmet vjerojatno je postao modernim sjevernoafričkim *hâikom* koji se, pošto se učvrsti na ramenima, obavija oko tijela i glave. Najstarija grčka muška nošnja, *chlaina exomis*, bijaše ogrtač iste vrste kao i libijski. Sličan odjevni predmet — nošen dvostruko — još i danas tvori sastavni dio litvanske ženske nošnje. I u Americi Indijanci sjeverozapadne obale i starog Meksika nosili su ogrtač, koji se zakapčao nad desnim ramenom i prolazio ispod lijeve ruke. No postoji mogućnost da afrička, kao i američka nošnja ove vrste, nije pravi ogrtač, već da se razvio od takozvane »produžene suknje«, koju ćemo kasnije spomenuti. Ogrtač se naravno može nositi na najrazličitije načine, koliko to dopušta veličina. Može se, na primjer, koso prebaciti preko ramena i zatim omotati oko tijela. Tako su stari Heleni nosili *himation*, a Rimljani *togu* (sl. 128, 129). Ostatak prastare evropske nošnje, kojom se tijelo omatalo, može se još i danas naći u narodnim nošnjama Balkanskog poluotoka, sve do Madžarske i Ukrajine, a da i ne govorimo o škotskom plaidu i kiltu, koji su ponekad također sastavljeni u jednom komadu te zajedno vise. U naše se doba Somali umataju u komad tkanine, koji ima najmanje 3 × 7 metara, te istovremeno služi kao pregača omotana oko bokova, kao pojas i poprečni ogrtač, te kao ogrtač preko ramena. Na odgovarajući je način *sari* indijskih žena istovremeno pokrivalo za bokove, ramena i glavu. Poprečni ogrtač upotrebljava se u Indoneziji i Polineziji.

Jedan od prastarih i važnih komada odjeće naziva se južnoameričkim imenom *poncho*. On se sastoji od jednog komada kože ili tkanine sa prorezom, kroz koji se provlači glava. On je, jednako kao i ogrtač, vrlo rasprostranjen. U starom su ga vijeku poznavali u zapadnoj Aziji, odakle je sredinom drugog tisućljeća prije n. e. uveden u Egipat. Posjedujemo, na primjer, svečane nošnje u obliku poncha iz Tut-ank-Amonova groba. Kasnije se u starom vijeku javlja kod Gala i Germana i kao rimski pastirski ogrtač, *casula*, čiji se kroj kasnije zadržao u misnom ruhu. »Pokrivač«[1] alpskih stanovnika također je oblik poncha. Kao opremu čuvara sobova kod dalekih Laponaca susrećemo ga još i danas i to od krzna medvjeđe mladunčadi, a isto tako nalazimo ga i u sjevernoj Rusiji. Odatle pa sve do Amerike nastaje praznina u rasprostranjenju, a tamo poncho zato nalazimo u zapadnim predjelima, od visoravni Britanske Kolumbije prema jugu

[1] U njemačkom »die Kotze«. (Op. D. Rihtman.)

sve do Chilea. Treće golemo područje rasprostranjenja proteže se od Tibeta i Stražnje Indije, preko Indonezije i Mikronezije, do najudaljeniijih polinezijskih otoka, kao što su Tahiti itd. Dakle, u zapadnoj Aziji i Evropi, u Americi te u jugoistočnoj Aziji i Oceaniji, svugdje se pojavljuje poncho. Ali sada se nalazimo upravo pred jednim od slučajeva, kada etnološka metoda omogućuje da ove na izgled samostalne pojave u stvarnosti historijski poveže, jer se može dokazati, da su oblici nošnji, koji se javljaju u krajevima između spomenutih područja rasprostranjenja, mlađeg porijekla i zbog toga su, vjerojatno, potisnuli prastari poncho. No to nas vodi do objašnjavanja složenijih oblika nošnji. Njih možemo objasniti s tri različite polazne tačke: ogrtač, poncho i suknja. No, na žalost, azijske su nošnje nepotpuno istražene i još uvijek nije jasno gdje treba povući granice između oblika.

Zamislimo ogrtač koji ima rukave i već dobivamo sprijeda otvoren frak. Lolo u kineskoj provinciji Yünnanu nose vrstu ogrtača u obliku kozje kože s rupama za ruke. Kafiri Hindukuša vežu na leđima kozju kožu i samo kad je hladno opremaju je rukavima. Naravno, tako jednostavan frak nalazi se samo još kod Tunguza u istočnom Sibiru (sl. 133); ali isti kroj sasvim se jasno nazire u osnovi nošnje nekih drugih sibirskih plemena. Sjevernoafrička dželabija je doduše sprijeda sašivena i ima kapuljaču; no jednostavni kroj ogrtača i ovdje se može zamijetiti.

Pri razmatranju rasprostranjenja kroja ogrtača treba prije svega voditi računa o povezanosti njegova područja. To ukazuje na to, da se tu radi o razmjerno kasnom obliku. Na rubovima tog područja nalazimo sasvim drugi kroj, koji isto tako jasno ukazuje na to da vodi porijeklo od poncha. Veličina svakog krzna je ograničena, i ako se čovjek krznenim ponchom želi pošteno pokriti, vrlo će lako doći na pomisao da ga sastavi od dva dijela, prednjeg i stražnjeg. Dijelove će na ramenima sašiti i to tako da ostane otvor za glavu (sl. 131). Nakon toga dovoljno je još sastaviti poncho sa strane i načiniti mu rukave, da bi se dobila zatvorena krznena košulja, koja mnogo bolje štiti od hladnoće, nego otvoreni frak. Ta »košulja od dva krzna« uobičajena je na sjevernim granicama kroja fraka i djelomično dalje zapadno kod Laponaca, Ostjaka i Samojeda, a djelomično prema istoku kod mnogobrojnih indijanskih plemena Sjeverne Amerike. Eskimi su košulji od dva krzna dodali kapuljaču i time stvorili najtopliju i najsavršeniju arktičku nošnju koju poznajemo (sl. 134). Tako stoje stvari ako se upotrebljava krzno — no to se mijenja ako je poncho od tkanine. Kod tkanja nema ograničenja što se tiče dužine; ali zato u primitivnim uslovima širina može stvarati teškoće. U takvim je slučajevima poncho često od dvije dugačke pole, sastavljene

po dužini, bez šava na ramenima, ali s uzdužnim prorezom za glavu, za razliku od poprečnog otvora košulje od dva krzna. I od ove vrste poncha može nastati košulja; no kako je lakše i praktičnije da se sprijeda ne sašiju dijelovi, tim putem se također dolazi do otvorenog prsluka ili fraka. Neki indonezijski haljeci, japanski kimono i niz drugih azijskih odjeća očito spadaju u ovu skupinu od koje se dalje razvio kineski haljetak. Isto vrijedi i za centralne i zapadnoazijske kaftane, halate itd., koji su s perzijsko-mongolskim utjecajem u srednjem vijeku dospjeli u Indiju, kao i za naše obične haljetke. Uostalom, poncho-košulja od tkanine ne mora, naravno, biti sašivena po dužini, ako širina tkanine zadovoljava. Moguće je da su te vrste bile i medijske i perzijske nošnje starog vijeka, bogate naborima. To svakako vrijedi za vrlo dugačke košulje koje su još i danas uobičajene u Sahari i Sudanu. Ženski haljetak nađen u grobu iz brončanog doba kod Borum Eshöja (Danska) također ima kroj poncha, a taj kroj naziremo još uvijek u obliku stanovitih danskih ženskih seljačkih košulja.

Dakle nošnje s krojem poncha su, ako uzmemo u obzir njihovo rasprostranjenje, očito starije od kroja ogrtača. No još se starijom čini nošnja, koja je nastala tako da se suknja produžila prema gore. Ovaj se tip može bez izuzetka naći još daleko izvan područja rasprostranjenja šivanih haljina, dalje nego košulja tipa poncha. To se jasno vidi po tome, gdje ga nalazimo u Americi. Ondje ga kao žensku odjeću nalazimo često na istim mjestima gdje se nesašiveni poncho upotrebljava kao muška odjeća. Suknja je tamo tako dugačka, da se pomoću nekoliko vrpca može nositi preko ramena i k tome se ponekad oblači sasvim kratki haljetak, koji zapravo nije ništa drugo do par skupa sašitih rukava (sl. 132). U našem kulturnom krugu javlja se ova, prema gore produžena suknja kao muška i ženska nošnja starog vijeka. Takva je i uska egipatska ženska košulja s poramenicama. Grčka podsuknja (*hiton* i *peplos*) također ne bijaše ništa drugo nego suknja produžena prema gore i pridržana na ramenima, jednako kao i današnja nošnja berberskih žena. Zaključujući prema imenu, taj je tip bio poznat i semitskim narodima zapadne Azije, jer grčki *hiton* odgovara hebrejskom *ketonet*. Pođemo li u dansko brončano doba, naći ćemo isti oblik nošnje kod muške odjeće iz Muldbjerga i Trindhöja, a da su ih prije ili kasnije nosile i žene možemo zaključiti po tome, što se u ženskim košuljama na različitim danskim otočićima, u baltičkim zemljama, Finskoj, Slovačkoj i Rusiji još uvijek jasno nazire taj kroj.

Odjeća nogu mnogo je rjeđa i očito mlađa od nošnje koja pokriva gornji dio tijela. Dugo su se ljudi zadovoljavali stidnim pokrivačem, eventualno s parom labavih nožnih ovijača ili »noga-

vica«, kao što su *leggings* sjevernoameričkih Indijanaca. Do nekog je stupnja pojava hlača ovisna o vremenu. U odnosu na to zacijelo je karakteristično da su se hlače u Danskoj prvi put pojavile istovremeno s pogoršanjem klime u starijem željeznom dobu. Osim planinskih i stepskih stanovnika, kao što su Asirci, Armenci i Skiti, narodi koji su u starom vijeku živjeli oko Sredozemnog mora nisu nosili hlače. Euripid u svojoj satirskoj igri »Kyklop« spominje šarene Parisove hlače kao čudnovatu trojansku odjeću, a Rimljani su Francusku ponekad nazivali *Gallia bracata,* »u hlače obučena Galija«. Hlače također očito potječu iz sjevernih predjela, vjerojatno iz centralne Azije. Ali i u tom slučaju moramo razlikovati različite oblike, od kojih svaki ima vlastito porijeklo. U skladu s krojem ogrtača i zbog toga, očito, najmlađi je tip, za koji bismo mogli ustvrditi kako potječe od stidnog pojasa: on je sa strana sašiven i prema dolje produljen parom »nogavica«. To je onaj tip koji se javlja na više mjesta u Aziji, a ponekad je načinjen iz nevjerojatno mnogo tkanine. Par ženskih hlača u danskom Nacionalnom muzeju, koje potječu od Pathana sjeverozapadne Indije, širok je ništa manje nego osam i po metara. Uostalom čini se da su hlače u Indiju i Indoneziju uvedene, uglavnom, nakon islama, dok su u Kinu dospjele s jakim centralnoazijskim utjecajima za vrijeme trećeg stoljeća prije n. e. Istočno i zapadno od tipa stidnog pojasa, dakle u skladu s krojem poncha, nalazimo hlače, koje su očito nastale šivanjem para odvojenih »nogavica«, te su zbog toga u sredini sastavljene. To nije samo oblik, koji nalazimo kod Eskima i Sjevernih Indijanaca, već su s njime u skladu i naši vlastiti krojački produkti; u Danskoj već u velikom močvarnom nalazu iz Thorsbjerga iz IV stoljeća naše ere nalazimo taj oblik.

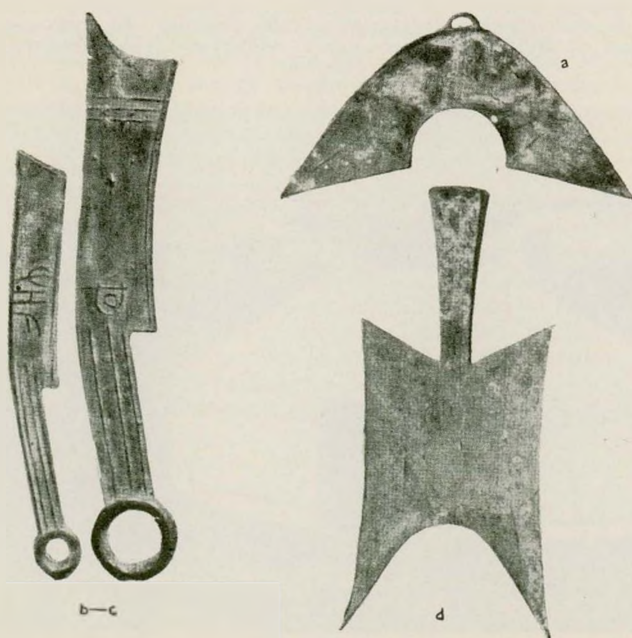
Cipele (sl. 136) nisu samo zaštita protiv hladnoće, nego isto tako i protiv kamenita tla i vrelog pustinjskog pijeska. Tako Bušmani loveći u Kalahariju nose »sandale«, a isto tako i Polinežani kada gaze po oštrim koraljnim grebenima, da bi hvatali ribe. U nekim planinskim zemljama Starog i Novog svijeta postoji pravo bogatstvo oblika sandala. No, uglavnom, mogu se razlikovati dva tipa, od kojih jedan ima remen, koji se provlači između dva nožna prsta, dok drugi na rubovima ima rupe ili trake, pa se vezuje oko noge[2]. Uglavnom, u sjevernim predjelima sandale s vrpcama, koje se vežu oko nogu, često su savinute malo prema gore. Ta se vrsta javlja u Skandinaviji, u Baltičkim zemljama, u Rusiji i, vjerojatno, još u mnogim krajevima Evrope. U Danskoj su ih još u šesnaestom stoljeću nosili najotmjeniji krugovi, što vidimo po slici plemića Ludviga Munka. U Aziji poznajemo ih s Kavkaza, iz Sibira i sa mnogih drugih mjesta, a u Americi su rasprostranjene od Eskima sve do Patagonije.

---

[2] Naši opanci. (Op. D. Rihtman.)

Sl. 120. Bubnjevi od mjedi, Alor, Indonezija, upotrebljavaju se za kupnju mladenke (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 121. Kineski brončani novac iz doba dinastije Ču, 1122.—255. pr. n. e. a) u obliku vrste gonga; b—c) u obliku noža; d) u obliku lopate (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 122. Kajakaši plemena Angmagsalik, istočni Grönland. Na pramcu se vidi naprava za smještaj harpunske uzice i naduhane mješine (fotografija J. Petersen).

Sl. 123. Mongolski nomadski logor (fotografija Werner Jacobsen).

Najjednostavnije čizme, koje poznajemo, sastoje se samo od čitavog komada kože, koja je oderana s noge kakvog velikog sisavca. Tako Patagonci prave svoje čizme od kože stražnjih nogu puma i guanaka, a različiti sjevernoamerički Indijanci na isti način upotrebljavaju kožu s nogu soba i sjevernog jelena. Prave čizme i cipele s potplatima nastale su kombinacijom kožnate čarape i opanka s vrpcama. U starom vijeku poznavali su ih, vjerojatno, u Maloj Aziji. Upotrebljavaju ih još i danas u cijeloj zapadnoj i centralnoj Aziji, u zapadnom Sibiru i Kini, gdje su visoke čizme, čini se, uveli turski narodi za vrijeme dinastije Ču, tj. u prvom tisućljeću prije n. e. Ali i na drugoj strani Beringova prolaza nalazimo taj tip i to kod Eskima, Prerijskih i Pueblo Indijanaca. To rasprostranjenje, drugim riječima, ima isti podijeljeni karakter kao i kroj poncha i »nogavice«, i zbog toga čizme, kako je već Hatt dokazao, pripadaju vjerojatno istom kompleksu. Mokasine treba smatrati cipelama, koje odgovaraju kroju ogrtača i nogavicama s funkcijom stidnog pojasa. One nipošto nisu, kako bi mnogi mogli smatrati, čudnovati indijanski oblik, već su naprotiv rasprostranjene po velikim dijelovima Sibira, s izdancima prema Laponiji i prema Evropi uopće. Mokasini su zapravo čarape bez naročita potplata, napravljene od komada kože, koji je svijen oko noge prema gore i zašiven na peti i duž rista. Taj je tip bio u stanju da potisne mnogo solidniju čizmu i da se uopće mnogo više raširi, nego oblici nošnje, koji mu pripadaju, i to, nema sumnje, zato, što se njegovo rasprostranjenje desilo istovremeno sa širenjem krpalja, koje upravo zahtijevaju mekanu i savitljivu cipelu, da bi se mogle što bolje upotrijebiti.

O pokrivalu glave (sl. 132—135) nećemo mnogo govoriti, jer, s jedne strane, lako bismo mogli zaći u područje nakita, a s druge, mnogobrojni različiti oblici nikada nisu bili predmetom pravog istraživanja. Najjednostavniji su, zacijelo, rubac — koji se u muslimanskim i južnoazijskim zemljama razvio u turban — i ona pokrivala glave, koja se sastoje u stvari od kože zderane s glave neke životinje ili od nesašivene ptičje kože s perjem i sl. Takva su pokrivala, između ostalog, poznata u Sjevernoj Americi i sjevernoj Aziji, gdje neki put služe kao vrsta lovačke preoblake. Tako polarni Eskimi u lovu na mošusne bikove nose kaput od dugodlakog njihovog krzna, a Tunguzi u lovu na divlje sobove stave kapu od kože oderane sa sobove glave, na kojoj su ostali i rogovi. Drugi stari tip, čija velika rasprostranjenost na određen način podsjeća na rasprostranjenost poncha, jeste kapuljača s ovratnikom koji visi niz ramena. Ona se u starom vijeku javlja u zemljama Sredozemlja i upotrebljavali su je u evropskom srednjem vijeku, naročito pri kraju, što se može vidjeti na mnogim slikama i po ori-

ginalnim kapuljačama normanskog groblja u Herjolfsnaesu na Grönlandu. Za eskimsku krznenu kapuljaču valja imati na umu da prvotno nije bila pričvršćena (sl. 133), i da je tokom vremena srasla s odijelom (sl. 134). Šeširi čunjastog oblika vjerojatno su porijeklom iz istočne Azije, ali su se odatle rasprostranili s jedne strane u Indoneziju, s druge prema sjeveru preko Aleuta na sjeverozapadnu obalu Amerike.

Nakon ovog kratkog pregleda oblika nošnja ne možemo, a da se ne čudimo žilavosti kojom su se stari tipovi zadržali čak i u evropskim zemljama. Ovdje još uvijek možemo naći krojeve, koji potječu još iz brončanog doba, a možda čak i iz ranijih doba. S druge strane ne smijemo zapostaviti činjenicu da su naše takozvane »prastare« narodne nošnje rijetko kada starije od nekoliko stoljeća, a pri tom one oponašaju modu viših staleža iz prošlosti. No moda je uvijek više utjecala na ukrašavanje i druge pojedinosti nego na sam kroj. Svakome, tko ima barem neku predodžbu o povijesti kulture našeg dijela zemlje, bit će jasna promjenljivost mode. No bilo bi krivo kad bismo njenu promjenljivost smatrali samo evropskom pojavom. U zemlji kao što je Kina odjeća je tokom vremena doživjela različite promjene, dok su se starije mode održale u susjednim zemljama. Kad se u Pekingu dvorska i službena nošnja promijenila prema stilu Mandžu, u Koreji se zadržala stara moda iz dana dinastije Ming, tj. početka XVII stoljeća, sa svojim bitnim karakteristikama. Isto tako japanska dvorska nošnja još uvijek odražava modu razdoblja Tang, tj. VII—IX stoljeća. Hirovi mode nisu ograničeni samo na kulturne narode. U žensku nošnju Eskima zapadno od Hudsonovog zaljeva spada par dugačkih čizama s parom isto tako čudnovatih kao i nepotrebnih izbočina sa strane na sarama; usprkos napadnoj ružnoći, te su čizme kod eskimskih žena u predjelu oko magnetskog sjevernog pola imale tako velikog uspjeha, da su ih posljednje generacije stale oponašati.

Snaga koja leži u svakom pokretu mode povezana je s njenom sposobnošću da ističe nosioca. Za siromašne duhom moda je najzahvalnije sredstvo da se istaknu. Pomoću nje čovjek pokazuje da ide zajedno s vremenom, sve dok ne nastupi nesretni trenutak i moda postaje svačije vlasništvo, te je zbog toga ponovo valja promijeniti, ako želi ispuniti svoj smisao. Ovo svojstvo isticanja vrlo je očito kod odjeće, iako se još jače ističe kod nakita. S time je u vezi veliko društveno značenje odjeće. Kao što jedna nošnja može obilježavati čitavo pleme, tako može biti i obilježjem jednog jedinog staleža. Svećenici, ratnici i poglavice često imaju naro-

čitu nošnju. U nekim afričkim plemenima samo poglavice smiju nositi ogrtače od lavlje ili leopardove kože, a isto je tako s odjećom od vidre — najskupljeg krzna na svijetu — kod Eskima na obali Tihog oceana. Kod plemena Bagobo na Filipinima onaj, koji je ubio dva čovjeka, dobiva dozvolu da nosi smeđu maramu s bijelim uzorcima; četiri mu ubojstva daju pravo na par jarkocrvenih nogavica, a šest na crvenu odjeću. Kod nekog susjednog plemena, čovjek koji je ubio barem dvadeset i pet ljudi može svoja djela istaknuti time, što nosi sasvim crnu odjeću i crvene cvjetove u kosi. U Kini je prije žuta odjeća bila privilegij careve obitelji i onih, koje on naročito želi počastiti — slično kao što je u Danskoj naročita crvena boja oznaka tjelesne garde, poštara i kraljevih slugu. Religiozno značenje dobiva nošnja, između ostalog, u vrijeme žalosti. Često oni koji žale odlažu nakit i uopće zapuštaju vanjštinu. Poznate su i naročite žalobne boje — crna u Evropi, bijela u Kini. Vrlo čudnovatu krabuljnu nošnju nosio je na Tahitima glavni ožalošćeni dok je stupao na čelu sprovoda i držao u jednoj ruci šuštaljku, a u drugoj strahovito oružje za lov na morskog psa, te kao luđak udarao sve one, koji bi mu se previše približili.

NAKIT I NJEGA TIJELA

KAŽE SE — ali koji to muškarac može izjaviti sa sigurnošću — da gospođe vrlo nerado prijateljicama odaju ime svoje krojačice. Ako pođemo sa stanovišta da ta glasina ne laže, neće biti teško razumjeti razlog tome sakrivanju. Ono je ukorijenjeno u porivu za karakteriziranjem; gospođe se rado ističu, vole da ih njihove prijateljice gledaju sa zavišću i da budu privlačne drugome spolu, što je u krajnjoj liniji isto. Sklonost ka kićenju u stvarnosti je samo izraz nagona za ličnom afirmacijom. Što se toga tiče moglo bi se vjerovati da je prastara. Ona to i jeste, ako je mjerimo godinama, a neki su istraživači mislili da je nakit još stariji nego odjeća. No, naravno, uvijek nije lako te dvije stvari razlučiti — da li je plesna haljina ukras ili odjeća? Ali, kako smo već istakli, nakit je kod najnižih naroda prošlosti kao i sadašnjosti vrlo oskudan i jednostavan. Tek na mnogo višem stupnju nalazimo barbarska unakaženja tijela, fantastične ukrase za nos i usne (sl. 137), više nastrano nego svrsishodno pretrpavanje vrata i udova željeznim prstenjem, koje može biti teško 30 do 40

kg. Čini se da poriv za kićenjem drijema u čovjekovoj svijesti, ali se mora probuditi, kao što zasićen spoj očekuje djelovanje izvana, da bi moglo doći do stvaranja kristala.

U nekim slučajevima praktični su razlozi u prvom redu uzrokovali postanak nakita. Ne može se sasvim odbaciti mogućnost da je bojadisanje tijela u nekim slučajevima nastalo na taj način, što se tijelo radi zaštite protiv uboda insekata mazalo zemljom, ili da je ožiljkasti ukras nastao tako što se posjekotina natrljala pepelom, da bi se zaustavila krv. Ali sigurno je mnogo važnija vjera u čarobnu moć, koja se pridaje nekim ukrasnim predmetima. To vrijedi i za bojadisanje tijela i za tatauiranje[3]. Indijanac koji nosi ogrlicu od kandža sivog medvjeda, i Crnac koji se kiti lančićem leopardovih zubi, smatraju da na taj način primaju dio snage grabežljive životinje. Amulet i nakit neprimjetno prelaze jedan u drugi. Čak i ukrašavanje životinjskom dlakom, trakovima krzna ili sl. koje nalazimo na nošnjama sibirskih plemena, čini se da ima korijenje u magijskim predodžbama, u zaštiti protiv zlih sila. Vjera u »snagu« dragog kamenja održala se u Evropi dugo vremena. Ametist je privlačio vinske pare i štitio od pijanstva, a smaragd je imao čudnovato svojstvo, »jer« — kaže jedan švedski napis iz XVII stoljeća — »kad neka djevica izgubi djevičanstvo, ili kad onaj koji počini blud, nosi sa sobom smaragde, oni će se razbiti«.

Uz magičnu snagu nakita važno je i njegovo društveno značenje. Kod Dajaka na Borneu kapu od perja kljunoroga ima pravo nositi onaj tko se domogao jedne ljudske glave. Nojevo perje, prstenje od slonovače i čuperci za štit od bijele konjske dlake kod nekih su istočnoafričkih plemena znak, da je vlasnik ubio jednog neprijatelja. Kod Prerijskih su Indijanaca tri pothvata vrijedila kao naročito slavna: ubiti protivnika, uzeti skalp i dodirnuti živog neprijatelja. Nakon takvih pothvata izvršilac bi dobivao naročita odlikovanja. Pleme Dakota imalo je tačno utvrđena pravila za to — a orlovo pero može samo po sebi također biti upotrijebljeno kao odlikovanje. Kod Indijanaca sjeverozapadne obale Amerike bilo je dopušteno samo ženama, koje su rođene slobodne, da nose pločicu od kamena ili kosti utaknutu u donju usnu, i što je pločica bila veća, to je bila otmjenija ona koja ju je nosila; pločice su ponekad imale promjer i do deset centimetara!

Bio nakit ovog ili onog porijekla, ipak leži u prirodi stvari da je on izraz estetskog osjećaja, koji se možda ne podudara s našim, ali unatoč tome nije manje djelotvoran. Svaki ukrasni predmet, kaže se, govori vlastitim jezikom; njegov je smisao uvijek, da

[3] Riječ tatauirati dolazi od polinezijske riječi *tat*. Tetovirati, izraz, koji je kod nas uobičajen, nije ispravan. Usporedi njemački tatauiren, ruski татуировать, francuski tatouer itd. (Op. D. Rihtman.)

istakne onoga koji ga nosi. Međutim on se očituje u dva različita smjera. Jedan sadrži muške karakteristike, temelji se na snazi i dostojanstvu: visoke pernate krune i lepršajuće pernate grive Prerijskih Indijanaca ili epolete pomorskih oficira, koje, doslovce, proširuju ramena za jedan palac. Druga, ženska linija potcrtava mekoću i puninu tjelesnih oblika: prstenje oko vrata i ruku naglašava obline, viseći nakit svojom težinom izaziva napetost nekih linija tijela i tako ih ističe, krinoline i »stilska suknja« draže nedostupnošću. Rekord rafiniranosti ženske nošnje poznat je iz egejske kulture starog vijeka: otvoren haljetak, koji otkriva gole grudi, smiona je suprotnost prema *noli me tangere* krutog donjeg dijela odjeće. Ističući oblike tijela, taj je ženski smjer doveo do karikature u stezniku naših baka i do osakaćenih nogu Kineskinja, »zlatnih ljiljana«, koji su od dinastije T'ang sve do pada carstva nebrojenim djevojčicama prouzrokovali neljudske patnje (sl. 140).

Isto bi tako bilo nemoguće, a i nekorisno nabrojiti ovdje sve oblike nakita, koje je ljudski mozak izmislio. Svaki kulturni krug ima svoje karakteristične tipove. Kod sjevernih naroda, kod kojih je nošnja bogata, nakit je razmjerno oskudan, ukrašavanje je u velikoj mjeri preneseno na nošnju samu, u obliku šarenih umetaka, resa, veziva od kose i rasječenih jazavčevih čekinja. Prerija i područje Amazone (sl. 138, 139, 141) klasične su zemlje prekrasnih ukrasa od perja. Osim toga mnogi Indijanci Brazilije i Guayane znaju promijeniti prirodan izgled papagajeva perja, time što neka pera iščupaju i u ranu nakaplju žablju krv. Zbog toga naraslo perje promijeni zelenu boju u žutu. U Melaneziji omiljeli ukrasni predmeti su sedef i kornjačevina, dok je Afrika domovina lepršavog nojevog perja i, u još većoj mjeri, grubih željeznih prstenova i željeznih zrnaca.

Gotovo i ne postoji dio tijela koji, ovaj ili onaj narod nije okitio. A zbog sklonosti primitivnih naroda k pretjerivanju, taj je poriv neizbježno doveo do nasilnih zahvata na samom tijelu. Dobro su poznate goleme drvene ploče, koje neka južnoamerička plemena umeću u probušenu ušku. Slične ušne ploče postoje i na Novoj Gvineji, u Indoneziji i u tropskoj Africi; no tu se na nekim mjestima zamjenjuju lancima i prstenjem, čija težina širi uho, tako da ono najzad visi sve do ramena. Po barbarstvu ti se ušni umeci natječu s usnim nakitom. Od razmjerno diskretnih dugmeta taj nakit raste do tako monstruoznih oblika, kao što su oni, koji su Botokudima u Braziliji dali ime (od portugalskog *botoque*, tj. čep). No usni se nakit ne javlja samo u Južnoj Americi. Već smo ga prije spomenuli govoreći o sjeverozapadnoj obali Amerike, a i u Africi je vrlo rasprostranjen: u području Zambezija, u sjevernom Kongu i kod niza nerazvijenih plemena Sudana, gdje — iako

baš nije velik kao tanjur — doseže ipak zavidnu veličinu. Na nekim mjestima žene nose takve ploče na gornjoj i donjoj usni; kad govore, riječi prati klopotanje ploča, a ako žele piti, moraju rukom podignuti gornju usnicu (sl. 142). Vjerojatno se već u prethistorijskom Egiptu upotrebljavao usni nakit. Isto toliko uobičajen je i nosni nakit. Britanski pomorci, koji su krajem osamnaestog stoljeća u južnom dijelu sjeverozapadne obale Amerike naišli na Indijance ukrašene dugačkim koštanim štapićem, provučenim kroz nosnu pregradu, nazvali su ovaj nakit »kosnik«, iako bi naziv »križ« odgovarao gotovo isto tako dobro. Ovaj ukras nalazimo i na mnogim drugim mjestima na zapadu Sjeverne i sjeverozapadu Južne Amerike. U Meksiku je zlatni nosni nakit bio čak jedan od znakova kraljevskog dostojanstva. Australija i Melanezija su drugo područje u kome je nosni nakit omiljen, i to u Melaneziji često u obliku para svinutih svinjskih zubi ili izrezanih i probijenih sedefastih ploča. Ni kod azijskih kulturnih naroda kao što su Turkmeni i Indijci, žene ne izbjegavaju da nosnicu ukrase srebrnim prstenom ili koketnim draguljem.

Oni oblici nakita, koji izgledaju najčudnovatije, zapravo su svjesno učinjena unakaženja u pravom smislu te riječi. Kao i nakit, oni nisu nastali toliko kao rezultat nesputane mašte, koliko kao krivo shvaćeni zaključci o povezanosti među stvarima, drugim riječima kao posljedica magijskih predodžbi. To se pokazuje već kod najblažeg oblika unakaženja, koje gotovo i ne zaslužuje to ime: kod bojadisanja tijela. Južnoamerički Indijanci brižno se bojadišu prije nego što dođu u blizinu nekog leša, a Eskimi na obali Tihog oceana bojadišu lice prije nego što pođu u lov na morževe, na opasna putovanja itd. U takvim slučajevima nema nikakve sumnje, da je u pozadini neka magijska svrha. Isti je slučaj s »mazanjem ratničkim bojama« kod Indijanaca i sa žalobnim bojama, kojima se mažu neka plemena kad netko umre. Često se sam leš oboji i s time je sigurno u vezi činjenica da u grobovima često nalazimo crvenu boju. U tajnim društvima često je svaka klasa ili stupanj obilježen svojom bojom ili uzorkom. Australci se prije svojih totemskih ceremonija ukrašavaju čađom, crvenim i žutim okerom i bijelom glinom, a u Africi je bojadisanje tijela često povezano sa obredima oko nastupa zrelosti. Bojadisali su se i prethistorijski narodi Evrope — i neki će čitalac možda pitati, da li je ovaj običaj uopće izumro? Na mnogim je mjestima posao olakšan time, što su proizvedeni pravilni uzorci i boja se na tijelo utiskivala pomoću pečata od drveta ili pečene gline. Takvi su pečati poznati iz Amerike (sl. 143), Afrike i, iz prethistorijskog doba, u velikim dijelovima jugoistočne Evrope.

Površina kože naročito je prikladna za raznolike izmjene prirodnog izgleda. Od bojadisanja do tatauiranja samo je jedan korak. Magijski obziri i ovdje sigurno igraju bitnu ulogu. Indijanci centralne Brazilije grebli su se naročitom malenom spravom po licu i rukama — početak pravog tatauiranja — da bi time ojačali pogled i mišiće. Nešto slično rade i Čeroki na jugu Sjedinjenih Država. Eskimi plemena Angmagsalik običavahu tatauirati nekoliko crta po miški ruke i ručnom zglobu, »da bi mogli dobro rukovati harpunom«, a u Polineziji, klasičnoj zemlji tatauiranja (sl. 144), odakle i potječe taj naziv, tatauiranje je bilo praćeno mnogim pravilima. Često su svećenici tatauirali uz naročite ceremonije, a na Novom Zelandu onaj koji tatauira, kao i njegova »žrtva« i čitavo njeno selo, bijahu tabuirani sve dok je posao trajao. Tatauiranje je počinjalo s nastupom puberteta, ali bilo je tako bolno, da se moglo izvoditi samo malo pomalo. Za vrijeme tatauiranja pjevale su se pjesme, koje veličaju taj običaj. Kao i u Polineziji, tako je i na drugim mjestima uobičajeno da se tatauiranje vrši u vezi sa svečanostima oko nastupa zrelosti. Ipak to nije razlog da ga, kako smatraju neki istraživači psihoanalitičari, tumačimo kao izraz sadističkog poriva očeva da muče svoje sinove (usp. str. 246, 262). Prije bi se moglo reći da postoji stanovita povezanost s totemističkim predodžbama. U Americi se, na primjer, često pripadnost totemu potcrtava tako, da se na tijelu tatauira njegova slika. No to, naravno, ne znači da se tatauiranje nije moglo raširiti i u plemenima, koja nisu preuzela sam totemizam.

Tatauiranje se može izvesti na različite načine. Naročito jednostavan i sigurno prastar oblik je ukrašavanje brazgotinama, koje nalazimo kod nerazvijenih naroda kao što su Tasmanci, i koje je još i danas u Australiji vrlo uobičajeno. Oštrom školjkom ili kamenim nožem zareže se koža na grudima i rukama i u rane se natrlja pepeo, mulj ili drveni ugljen. Taj ne naročito ugodan postupak ponavlja se tako dugo dok se brazgotine ne nadignu kao ispupčene trake. U centralnoj Africi postupa se na isti način, samo su uzorci neusporedivo ljepši (sl. 147). Taj oblik ukrašavanja kod naroda tamne kože mnogo je upadljiviji od pravog tatauiranja, gdje likovi ukrasa nastaju samo bojenjem. Pomoću noža i čađe žene plemena Ainu u sjevernom Japanu pokušavaju oponašati guste brkove muškaraca. Sličan postupak nalazimo i u nekih Kalifornijskih Indijanaca i moguće je da su ga u Evropi poznavali već u ledeno doba. No najrašireniji oblik tatauiranja je svakako bocanje[4]. U Polineziji se šilom ili malenom spravom u obliku češlja

[4] Bocanje je naš narodni termin za tatauiranje ubodima, kakvo je još i danas uobičajeno u nekim krajevima Bosne, Makedonije i dr. (Op. D. Rihtman.)

(na Novom Zelandu malenim dlijetom) stvaraju uzorci, koji se kasnije ispunjaju bojom. Ta vrsta tatauiranja bila je poznata u egejskom kulturnom krugu i o njoj još svjedoče stotine finih šila iz muških grobova danskog brončanog doba. Kroz cijeli klasični stari vijek tatauiranje je bilo uobičajeno kod plemena uz Crno more, na Dunavu i u Velikoj Britaniji; štaviše još godine 787. jedan škotski crkveni skup morao ga je zabraniti. Kao kariku evropske narodne kulture nalazimo ga danas samo u zabitnijim krajevima Balkanskog poluotoka. U Aziji bocanje nigdje nije doživjelo veće savršenstvo nego u Japanu, a osim toga nalazimo ga u Indoneziji, Oceaniji i velikim dijelovima Amerike. Najmlađa metoda tatauiranja je, vjerojatno, tatauiranje s pomoću niti. Ono se vrši tako da se čađav konac provuče ispod kože. To je tatauiranje u Sibiru toliko uobičajeno, da uobičajena ruska riječ za tatauiranje (*vyšivat*) znači zapravo »opšivati«. Odatle se to tatauiranje proširilo do Eskima i mnogih indijanskih plemena sjeverozapadne Amerike.

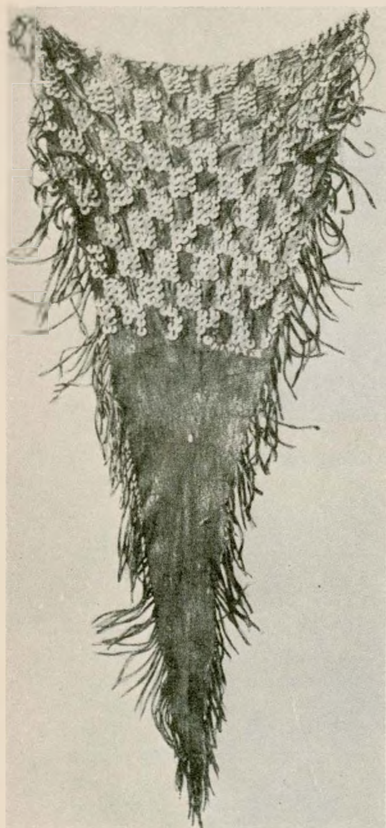
Ali nama se, vjerojatno, nijedno unakazivanje ne čini tako čudnovatim kao izobličavanje lubanje, koje se vrši dok su djeca još sasvim mala, tj. dok su kosti još mekane. Vrlo je čudnovato da to ni u kom slučaju ne utječe na duhovne sposobnosti. Taj običaj nalazimo u svim krajevima zemlje, no čini se da nije svugdje nastao na isti način. U nekim se slučajevima s pomoću masaže i tijesnih kapa ili povoja očito htjelo ubrzati spajanje fontanella. Na drugim mjestima, na primjer u Americi, spljoštili bi glavu tako, da bi dijete stavljali u one čudnovate sprave za nošenje, koje majke nose na leđima. Kad bi osim toga još zategnuli glavu, kako bi je spriječili da se ne klati, lako bi postigli da čelo postane odgovarajući spljošteno. Postepeno je unakazivanje postajalo idealom ljepote, kojem se svjesno težilo. Čak se u Evropi, u nekim krajevima Francuske, Krete i Laponije, provodi sve do naših dana, a javljalo se ranije i u Finskoj. U starom su ga vijeku poznavali Huni. Mangbetu i neka druga crnačka plemena produžuju lubanju, dok neki Dajaci i Polinežani radije nastoje da potiljak postane plosnat. Taštinu Melanežana Nove Britanije i Novih Hebrida zadovoljava čelo utisnuto prema natrag. Gotovo nigdje na svijetu unakazivanje lubanje nije dovelo do tako čudnovatih rezultata kao u Americi (sl. 145). Dok su Indijanci nekih područja sjeverozapada, u Boliviji i u drugim krajevima oblikovali glave uvis, tako da su one nalik na glavu šećera, na jugu sjeverozapadne obale, u Srednjoj Americi i Peruu spljoštavaju čelo. Pustolovno izgledaju »trodijelne« lubanje, koje su nađene u okolini Vera Cruza na obali Meksika. Ovdje moramo izostaviti razna druga unakaženja, kao što su izbijanje jednog ili više zuba, koje je u Australiji

Sl. 124. Poplavljena rižina polja. Ore se ralom motičnog tipa.

Sl. 125. Tuarezi iz Ahaggara, Sahara. Donji dio lica stidljivo zakriva veo (fotografija E. Stoigaard).

Sl. 126. Kožnata pregačica meksičkih Indijanaca ukrašena sedefom. XVII st. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 127. Žene plemena Chacobo iz prašume u području Amazone. Odjeća je svedena na najmanje (fotografija Erland Nordenskiöld)

Sl. 128. Fundilije, rimski glumac (»Apollinis parasitus«), početak I st. Nosi već vrstu nošnje klasičnog starog vijeka, koja se omata oko tijela (Gliptoteka Ny Carlsberga, Kopenhagen).

Sl. 129. Odjeća koja se omata oko tijela u Indiji: budistička figura u takozvanom stilu Gandhāra, početak I st. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 130. Muškarac sa stidnim ovojem i mlade djevojke sa suknjama od trave, otoci Mentawei, Indonezija (fotografija P. Fejös).

Sl. 131. Pancho sašiven od dviju jelenjih koža, Prerijski Indijanci (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 132. Ženska nošnja Indijanke plemena Naskapi, Labrador. Suknja je produžena prema gore i veže se na ramenima, haljetak se sastoji od dva zajedno sašita rukava (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

i istočnoj Africi često povezano sa svečanostima nastupa zrelosti; šiljenje zubi, koje je, uglavnom, uobičajeno u Polineziji i među nekim crnačkim plemenima; umetanje zlata, tirkiza i jadeita u prednje zube, što bijaše običaj u Meksiku i Srednjoj Americi itd. Ovdje se također ne možemo upuštati u probleme, koji su vezani uz odsijecanje jednog ili više članaka prstiju; nalazimo ga — uglavnom kao znak žalosti kod smrtnih slučajeva — kod Australaca, raznih plemena Oceanije i Amerike, u miolitskoj kulturi Evrope i kod nekih afričkih plemena, koja su ovaj običaj, kako se čini, primila iz Indije. No nasuprot tome imamo dovoljno razloga da potanje raspravimo vrlo čudnovat zahvat, koji nazivamo obrezivanjem.

Većina čitalaca znade za obrezivanje *(circumcisio)*, uglavnom, iz Starog zavjeta, gdje bijaše uvedeno u znak sporazuma između Jehove i Abrahama (I. Mojsije 17, 10—14), i znamo također da ga je islam preuzeo od Židova. Međutim taj je običaj bio poznat i u starom Egiptu, gdje je bio kao — kasnije — u Africi i Arabiji često praćen odgovarajućom operacijom na djevojčicama. Nasuprot tome ni Babilonci, ni Asirci nisu vršili obrezivanje. Već ova činjenica ukazuje na to, da ono nije opće hamito-semitsko kulturno nasljeđe. To će, osim toga, potvrditi veliko rasprostranjenje, koje ćemo ustanoviti pomnijim razmatranjem. Obrezivanje nalazimo gotovo svugdje u Africi južno od Sahare, osim na krajnjem jugozapadu, i na raštrkanim područjima na istoku i u Sudanu. Osim toga nalazimo ga u velikim dijelovima Australije, gdje nakon obrezivanja, kad dječak poodraste, slijedi i cijepanje same mokraćne cijevi (subincisio). Obrezivanje se, nadalje, javlja na nekim mjestima Indonezije i Oceanije u oslabljenom i sigurno mlađem obliku (incisio, tj. urez u prednju kožicu), dok je ta pojava u Americi dosta rijetka i u svakom slučaju vrlo dvojbena.

Iz toga možemo povući različite zaključke. Gotovo svugdje izvan židovsko-islamskog vjerskog područja ova se operacija vrši na kraju djetinjeg i na ulazu u mladićsko doba. Tu se važnost očito polaže na sam č i n, a još uvijek ne, kao u spomenute dvije religije, na samo stanje; zbog toga se u njihovom slučaju operacija izvršava prvih dana nakon rođenja. Povezanost obrezivanja sa inicijacijama[5] žustro su prihvatili psihoanalitičari, koji u svakoj prilici pokušavaju činjenicama nametnuti svoje naročite tokove misli. Kao što je navodno tatauiranje nastalo iz želje očeva da muče vlastite sinove, tako i obrezivanje treba da bude čak i simbol otimanja muškosti. Ne može se lako shvatiti kako da se pokaže bliža veza između svrhe i operacije, no također ne postoji ni

[5] Svečanostima oko nastupa zrelosti. (Op. D. Rihtman.)

sjena nekog dokaza za ovo gledanje, koje je u stvari sasvim neosnovano. Obrezivanje se radije, kao i mnogi drugi običaji vezani za inicijacije, može shvatiti kao pripremanje za život odraslih, u ovom slučaju pripremanje za spolni život. Kasnije, kad su pastirski narodi zapadne Azije i istočne Afrike preuzeli taj običaj, čini se da je s time povezana i misao na neku žrtvu. Osim toga iz rasprostranjenosti izlazi, da obrezivanje zacijelo nije ukorijenjeno u najstarijem stupnju kulture. Na tom stupnju strana je svaka misao o unakazivanju tijela. Ako ga iznimno nalazimo kod stvarno nerazvijenih plemena, kao što su Negrito, onda je očito da je preuzeto od manje primitivnih susjeda, a u Australiji je udomaćeno upravo u onim predjelima, gdje se najjače osjećaju utjecaji izvana. Vjerojatno je obrezivanje na bilo koji način povezano s totemističkim predodžbama.

Još barbarskije i zagonetnije od obrezivanja je odstranjivanje jednog testisa. Taj se običaj javlja na nekim mjestima Australije i Oceanije, ali se, uglavnom, proširio u istočnoj i južnoj Africi. Možda je to neki prastari oblik lovačke magije, koja se vrši u vjerovanju, da se čovjek kroz to osposobljava da izdrži veće napore nego što bi to mogao inače. Potpuno uklanjanje muškosti je, nasuprot tome, orijentalni običaj, koji je s jedne strane u vezi s kultovima koji se temelje na doživljaju ekstaze u hramovima, a s druge sa čuvanjem harema otmjenih ljudi. Kastrati su postojali već u Babilonu. U Rimu ih je također bilo za vrijeme carstva, a otprilike istovremeno spominju ih i u Kini.

Čistoća često nije odlika primitivnih naroda — uostalom, ne nalazimo je uvijek ni kod kulturnih naroda. Ako Kinezi nerado čiste svoju kuću, da time ne bi istovremeno izmeli i sreću, razlog tome ne razlikuje se mnogo od onog što možemo naći i kod nas[6] u jednostavnog naroda i poznato je da je nekad higijena kod nas i u drugim društvenim slojevima bila i te kako oskudna. Dojam o čistoći naših gradova u 18. st. stičemo kad čitamo, kako neki danski putnik u Kini spominje sa čuđenjem, da čovjek u Kantonu ne smije mokriti na ulici gdje god zaželi. Ali kod nekih naroda, naravno, treba, njima u korist, spomenuti činjenicu da su preduslovi za čistoću vrlo oskudni. Lako se Polinežanima kupati u moru nekoliko puta dnevno pod vrelim tropskim suncem. Ali neka nam bude dopušteno da kriterij ublažimo kada se radi o arktičkim predjelima, gdje se za vrijeme većeg dijela godine svaka kaplja vode mora otopiti. Time je otvoren put u onu neograničenu nečistoću, koju čak ni najbolji prijatelji polarnih naroda ne mogu prešutjeti. Razni Eskimi i Indijanci sjeverozapadne Amerike ipak peru kosu u starom urinu. Amonijak koji je u njemu sadržan posjeduje ne-

[6] U Danskoj. (Op. prev.)

osporno izvanredna rastvarajuća svojstva, ali baš ne pridonosi ugodnom ličnom mirisu. Već je prije spomenuto da u istočnoj Africi urin služi za pranje posuda za mlijeko, a u Skandinaviji se dugo vremena upotrebljavao za pranje tkanina. U centralnoj je Aziji nečistoća isto tako velika kao i u polarnim zemljama, a Tibetanac jedva da će ikada dobrovoljno doći u dodir s vodom. Muhamedanska vjera propisuje pranje prije molitve, a Beduini svoju ravnodušnost prema vremenu za molitvu ispričavaju time, što nemaju dovoljno vode ni za piće. Razlike u čistoći su, uostalom, velike čak i među susjednim plemenima. Treba posebno spomenuti i parnu kupelj, čija je svrha više religiozno-medicinska, nego higijenska. Kao parnu ili suhozračnu kupku nalazimo je u gotovo čitavoj sjevernoj Evropi, Aziji i Sjevernoj Americi.

Premda je čistoća prilično zapostavljena, ipak ima slučajeva gdje tjelesna njega slavi neusporedivi trijumf. Vrlo je rasprostranjen običaj uklanjanja brade, obrva i dlaka na ostalim dijelovima tijela. Rjeđe se to proteže i na kosu s glave. Ali Indijanci na istoku Sjeverne Amerike ostavljali su, tvrdoglavo izazivajući neprijatelja, često samo jedan jedini »uvojak za skalp«. Sličan običaj nalazimo i kod nekih muslimana i to zbog toga što vjeruju da anđeo Gabrijel hvata mrtvaca za uvojak kose, da bi ga sa zemlje donio pred Alahovo prijestolje. U istočnoj Africi žene tako temeljito briju glavu, da izgleda kao biljarska kugla. Ali inače rijetko se gdje na zemlji mogu naći tako fantastični tornjevi od kose, kao upravo u tropskoj Africi, uglavnom u području Zambezija i u Kongu (sl. 146). Gusta vunasta kosa Crnaca očito je veoma pogodna za takve eksperimente. I Melanežani posvećuju veliku pažnju kosi, režu je u obliku umjetničkih figura i trljaju je vapnom i bojom. Poglavice na otoku Fidži imali su čak i vlastite frizere, koji su sate i sate uređivali kosu svojih gospodara a umjeli su prirodne nedostatke ponekad ispraviti velikim vlasuljama. Upotrebu vlasulja možemo, uostalom, pratiti sve do starih Sumeraca i Egipćana, a u rimsko carsko doba kosa za pravljenje vlasulja uvozila se ne samo iz Germanije, već čak iz daleke Indije. U najnižim kulturama nedostaju češljevi za njegu kose, na primjer u Australiji, a to što ih nalazimo kod Negrita na Filipinima i Malajskom poluotoku, znači da su, nema sumnje, preuzeti od razvijenijih susjednih plemena. Osim običnih izrezbarenih češljeva od kosti, drveta ili sl. u Oceaniji, Indoneziji, istočnoj Africi, području Amazone i nekim drugim mjestima javljaju se češljevi načinjeni od povezanih tankih drvenih štapića. Usprkos tome što se javlja na izgled izolirano u Americi, postoji razlog za pretpostavku da je tamošnji štapićasti češalj povezan s pojavom štapićastog češlja u Starom svijetu (str. 454). Zbog potpunosti moramo, kao dodatak

odjeljku o tjelesnoj njezi, spomenuti i snježne naočari, s pomoću kojih Eskimi i drugi polarni narodi zaštićuju oči od blistavog svjetla, koje se u proljeće odražava sa snježnih polja. U Aziji se upotreba snježnih naočari rasprostire daleko prema jugu, sve do visokih planina Pamira i Tibeta.

STAN

ČESTO se isticalo da germanski narodi, nasuprot romanskim, imaju riječ za pojam »dom«. U tome se vidio izraz naročitog stava, koji se možda ne odnosi toliko na obiteljski život — jer je taj kod južnih naroda barem jednako toliko razvijen — već na intimnu atmosferu i udobnost samog stana. To samo po sebi ne bi bilo čudno, kad bi ta tvrdnja bila tačna. Ali druga je stvar ako je to tek prilično jeftina duhovitost, jer, na primjer, Rusi, koji su barem isto toliko vezani iz klimatskih razloga za svoj stan kao i mi,[7] također nemaju posebne riječi za »dom«. Međutim, sigurno je, da se u toplijim krajevima i u primitivnim prilikama život u tolikoj mjeri odigrava pod slobodnim nebom, da mi to uopće ne možemo shvatiti. Kad Rusi kao zamjenu za riječ »dom« između ostalih upotrebljavaju izraz *domašnij očag*, »domaće ognjište«, onda su time vjerojatno pogodili ono glavno: kuća štiti od hladnoće i lošeg vremena, naročito noću; ali ona možda isto toliko štiti vatru koliko i samog čovjeka.

Čovjek je uspio da se smjesti gotovo svugdje na zemlji, on se snašao u ledenoj hladnoći arktičkih krajeva, u žezi tropa, u prašnjavim suhim pustinjama i vlažnim kišnim prašumama. Nastanjeni dio zemlje tvori ono što nazivamo stambenim krugom ili ekumenom (usporedi str. 51). Ne može se ustanoviti da je na bilo kojem mjestu klima kao takva isključila svako naseljavanje. U polarnim zemljama prodiranju čovjekovu stupnjevi hladnoće ne predstavljaju nesavladivu prepreku; i u Sahari i Arabiji boravi čovjek, iako se ondje za toplih ljetnih dana vrućina može popeti do 50 stupnjeva Celzijusa. Planine i mora, pustinje i šume predstavljaju smetnje u naseljavanju, ali ne i nepremostive prepreke. Malarija, žuta groznica i druge strahovite pošasti mogu prorijediti, pa čak i istrijebiti stanovništvo nekog kraja, ili ga na neko vrijeme protjerati, ali samo s tim rezultatom, da će prije ili kasnije na istome mjestu novi naseljenici pokušati sreću. Tamo gdje postoji bilo kakva mogućnost za pribavljanje hrane, naći će se i čovjek.

---

[7] Danci. (Op. prev.)

Čovječanstvom prolaze dvije moćne struje: osjećaj sraslosti s okolinom, na koju je čovjek navikao, i poriv da se razbiju okovi navika i da se pođe u nepoznato. Nesvjesne snage drijemaju u svijesti i one u danim prilikama mogu dovesti do toga da pojedinac, a i čitavi narodi za sobom poruše sve mostove. Ciganima njihov vječni nemir ne dozvoljava da se negdje zaustave i svi čitaoci znaju kako se želja za putovanjem može pretvoriti u bolestan lutalački poriv. Ipak, u pravilu neki poticaj izvana mora pokrenuti taj poriv, pa i u tom slučaju znade to neki put izrasti u oluju koja sve odstranjuje. To se najčešće dešava onda, kada na vrata pokuca bijeda. Zbog toga ona područja, gdje čovjek više-manje živi na granici mogućnosti opstanka, postaju velikim centrima nemira. Kad suša spali stepu, nomadi poput jata skakavaca napadaju susjedne ratare. Nije se bez razloga tražila povezanost između iscrpljivanja tla putem primitivnog ratarstva i nemirnih prilika u Evropi krajem neolitskog doba, kako se one ogledaju u »kulturama zvonolikih pehara i ubojitih sjekira«[8]. Još su se dugo vremena osjećale posljedice neefektivnih metoda obrađivanja tla. Kad je u starom vijeku zaprijetila prenapučenost i gladne godine, objavila su plemena Italije sveto proljeće, *ver sacrum*, posvećujući sve što se rodilo bogu rata, nakon čega je kasnije odrasla omladina morala potražiti nova naselja u stranom svijetu. Strah pred neprijateljskim napadom može dovesti do posvemašnjeg preokreta u rasporedu plemena. Goleme seobe naroda u Africi neposredna su posljedica arapskih pohoda na robove i kaferskih osvajanja pod zapovjedništvom Čake, a prodori Irokeške lige iz okolice Velikih jezera, povezani s osnivanjem prvih britanskih i francuskih naseobina, bijahu osnova dalekosežnih seoba u Sjevernoj Americi. U ovom posljednjem slučaju radi se o još jednom faktoru: uvođenju konja, koje je — kao što je već bilo spomenuto, — omogućilo da se u dotada nepoznatom razmjeru iskorištavaju stada bizona na prerijskim visoravnima. Uopće nova saobraćajna sredstva možda su isto tako jaki poticaji za seobe naroda kao bijeda i strah; ona ponekad otvaraju vrata u područja koja su čovjeku prije bila zatvorena. Čamac s plovcem uvjetovao je naseljavanje Polinežana na najudaljenije otočiće Tihog oceana, a izum krpalja postavio je naglavce raspored plemena u čitavom sjevernom šumskom pojasu. Uvođenje dromedara u sjevernu Afriku u starom vijeku čini se da je urodilo prodorom berberskih plemena u Saharu, a možemo samo naslućivati kakve je promjene u još starije doba uslovilo pripitomljavanje konja. Čak je i religija, koja je toliko malo vezana za zemlju, dovela do seoba naroda. Možda je značenje

[8] To su prethistorijske kulture koje su poznate u njemačkom pod terminom Glockenbecher — i Streitaxtkulturen. (Op. D. Rihtman.)

islama za buran pohod Arabljana u neku ruku bilo precijenjeno, no bilo bi zacijelo isto toliko jednostrano kad bismo ga sasvim zanijekali. U Južnoj Americi selila su se čitava plemena, da bi pronašla vrelo mladosti i zemlju u kojoj se ne mora umrijeti. Ostaci tog pokreta ostavili su tragove čak i u evropskoj povijesti otkrića: san o vrelu mladosti namamio je god. 1513. Ponce de Leóna u Floridu.

Seobe naroda neosporna su činjenica; ali svojevremeno se njihovo značenje precjenjivalo i sva su su podudaranja u kulturama nekritički pripisivala samo njima, bez obzira na prenošenje kulture, kada se ona bez seoba presađuje iz naroda u narod. Sasvim druge vrste nego što su seobe naroda jesu pokreti kod kojih neko pleme ne okreće zauvijek leđa svojoj staroj domovini, već se njihove seobe odvijaju u ritmičkim zamasima kroz godišnja doba. U našoj kulturi preostalo je još samo malo toga — ovdje ne mislim toliko na ljetovanje »u planinama i na moru«, već na sezonski izgon stoke u planinu u Norveškoj, u Alpama i drugim planinskim zemljama, između ostalih u sjevernoj Africi i istočnoj Aziji. Korijenje te pojave stvarno se proteže sve do u primitivne prilike. Ali gospodarstvo na niskim stupnjevima kulture onemogućuje svaki pravi stalni boravak. Kišno doba i suša, ljeto i zima, ogledavaju se u živoj prirodi i čovjek mora slijediti svoju skupinu. Kad u nekom predjelu nestane divljači, lovac će odlutati za njom; isuši li pustinjska voda stanovništvo će se skupiti na onim mjestima gdje je još ostalo malo vlage; sazriju li divlji plodovi — privući će plemena; ako se u rijeci skupe ribe na mriještenje okupit će se i ljudi gdje ima riba. Za sve to u životu primitivnih naroda postoji dovoljan broj dokaza, kod Bušmana i Australaca, Eskima i Prerijskih Indijanaca, ukratko, svugdje gdje se živi lovačkim načinom života, ali najviše kod nomada, glavnih selačkih naroda. Pravilni godišnji obrtaj u zanatstvu i naseljavanju oznaka je ovog stupnja kulture. Samo ratarstvo može pružiti siguran osnov za stalno naseljavanje. Ali ne neposredno! Poluratarstvo je još uvijek do stanovitog stupnja ovisno o lovu i navikama životinja, a prije svega zemlja se postepeno iscrpljuje ili obraste korovom, tako da se u razmacima od nekoliko godina moraju iskrčiti nove krčevine. Indijanci Tupinambá na obali Brazilije, tipično poluratarsko pleme, samo su pet do šest godina imali sela na istome mjestu. Na takvom stupnju smrt poglavice ili ponovljeni nesretni slučajevi, dovoljan su razlog da se selo premjesti. Tek potpuno ratarstvo sa stalnim obrađenim poljima omogućuje stalno naseljavanje, koje je pretpostavka svakoj višoj kulturi. U vezi s tim istraživanja kod Pebringea na Seelandu[9] dopuštaju neslućene perspektive u dubine povijesti. Tamo je, naime, bilo moguće otkriti naseo-

[9] Najveći danski otok. (Op. ur.)

binu za naseobinom, od sadašnjosti sve do kraja brončanog doba, što dokazuje postojanost kulture dostojnu poštovanja poput kineske

Vrsta nastambe mora se prilagoditi geografskim prilikama. Osnovni su zahtjevi mogućnost za dobivanje hrane, pristup k vodi i — u određenim uvjetima — sredstva za stvaranje djelotvorne obrane. Kod lovačkih plemena odlučuje obilje divljači. Zimske naseobine Eskima gomilaju se kraj fjordova s ravnim ledenim slojem, gdje se može loviti oko rupa za disanje, ili oko brzica vodenih struja, čija nezaleđena voda privlači tuljane, dok se ljetni logori podižu na mjestima gdje se mrijeste ribe ili uz putove kojima prolaze sobovi. U sušnom New Mexiku i Arizoni često su oranice Pueblo Indijanaca udaljene nekoliko kilometara od sela. Polja su tamo gdje postoji mogućnost za navodnjavanje, dok su naseobine na plosnatim, stjenovitim glavicama sa strmim liticama koje pružaju zaštitu od lutajućih razbojničkih plemena. Na Celebesu sela plemena Toradža nalazimo na ravnim planinskim hrbatima, gdje su krčevine, dok su viši grebeni i nizine pokriveni neprohodnom kišnom prašumom. S promjenom gospodarskih mogućnosti mijenja se i naseobina. To jasno vidimo u danskom starom vijeku: u kameno se doba iz unutrašnjosti pomiče prema obali, a s uvođenjem ratarstva na lako obradivo pjeskovito tlo, sve dok se u rimsko željezno doba nije počelo s poboljšanim metodama obrađivanja, pa se zaoralo i teško glinasto tlo.

Samo je u starim kulturnim zemljama gusta naseljenost. Primitivnim narodima u borbi za hranu treba mnogo slobodna prostora, tako da je gustoća naselja i stanovništva malena. Pojedinac često raspolaže stotinama četvornih kilometara. A i kod ratarskih plemena zabitnih dijelova Indonezije i Afrike broj stanovnika na svakom kvadratnom kilometru jedva doseže nekoliko duša. To, naravno, znači da veliki dijelovi ostaju nenastanjeni. Selo, zaselak ili logor u pravilu tvore jezgro naseobine. Nikome nije stalo do toga da živi osamljeno, a najmanje primitivnim narodima, pa se i u pustinji i na obalama Ledenog mora rado udružuje barem nekoliko kućanstava. Kod nomada logor često pripada nekoj velikoj porodici, glavaru roda sa djecom, zetovima i snahama i njihovim kućanstvima. U ratarskih naroda broj stanovnika nekog sela može neki put doseći nekoliko tisuća duša pa i više. Ali pravi gradovi nastaju tek kod kulturnih naroda, čim napredna podjela rada dopusti koncentraciju većeg broja ljudi.

Na najnižem stupnju kulture stanovi su često raštrkani, jer ovise o obliku tla; ali već se rano razvio čvrsti plan (sl. 148). Naseobine Sjeverozapadnih Indijanaca uvijek se podižu uz vodu. Kuće su u jednom redu duž obale. Logori Prerijskih Indijanaca bili su uređeni vojničkom preciznošću. Vođe bi najprije označile ulaz u logor,

koji je uvijek gledao na istok; a zatim bi se grupa za grupom, u određenom nizu prema putanji sunca, nizali šatori, sve dok nakraju ne bi stvorili velik krug oko otvorene poljane, gdje bi u samotničkom dostojanstvu stršio šator vijeća. U južnoj Africi kolibe leže unutar ograde i tvore krug oko obora za stoku, »kraala«, koji je tako važan, da je na jeziku kolonista dao ime čitavoj naseobini (od portugalskog *coral*). I religiozni obziri mogu znatno utjecati na uređenje sela. Kod plemena Herero selo je tako izgrađeno da je koliba poglavice, »živog praoca«, okrenuta prema istoku, s ulazom prema oltaru, čiju svetu vatru čuva njegova najstarija kćerka, a sa strane stoji grm omuvapu, koji je simbol drveta od koga su potekli prvi ljudi; sjeverno se nalaze kolibe žena, a prema jugu kolibe muškaraca. Mogli bismo još nabrojiti i neke druge oblike naseobina: duga ulična sela u Kongu s kućama s jedne i s druge strane uzduž seoske ceste, zatim čudnovate zajednice Pueblo Indijanaca, gdje su grad i kuća cjelina, itd. Ali to bi nas predaleko odvelo. Promatrajmo umjesto toga sam stan!

Borov korijen bio je prvi stan,
šupalj kamen najstariji lonac...

kaže se u staroj finskoj pjesmi Kalevali. I zaista, Bušmani su navodno dobili ime po tome što su se u nevolji sklanjali pod prvi grm, na koji su naišli, a njegovo bi granje spleli na onoj strani s koje puše vjetar; a James Cook našao je krajem 1700. mnoge Tasmance kako stanuju u šupljem drveću, »kao fauni i satiri u starim legendama«. Spilje i izbočene stijene također su prirodni stanovi koji štite dragocjenu vatru, a između vatre i kamene stjenke omogućuju topao i siguran ležaj. Prastari spiljski stanovi spadaju među najbolja arheološka nalazišta za stanovite periode kulture ledenog doba, a još se i danas Bušmani, Vedda, Australci u Novom Južnom Walesu i slična nerazvijena plemena sklanjaju po spiljama svoje domovine. I na mnogo višim stupnjevima kulture spilje se upotrebljavaju kao ljudska boravišta. Od Sjeverne Afrike do pjeskovitih (loes) predjela Kine proteže se pojas, gdje je suha klima zajedno s pogodnim vrstama kamena i tla omogućavala gradnju stanova usječenih u stjenovite površine i obronke; u Indiji se nisu plašili ni toga da velike trijemove hramova sa stupovima i kipovima oblikuju u živoj stijeni (sl. 150). I u Meksiku, zapadnoj Indiji i graničnim dijelovima Sjeverne i Južne Amerike javljaju se više manje izraziti spiljski stanovi. Ali još se uvijek ne može ustanoviti, radi li se u svim ovim slučajevima zaista o neposrednoj vezi s oblikom zaklona iz prethistorije. Nekiput su naime u spiljama sagrađene prave kuće, čitave ili samo djelo-

Sl. 133. Tunguska muška odjeća od sobove kože. Haljetak je sprijeda otvoren (frak), a ispod njega visi rubac preko prsiju (Nacionalni muzej. Kopenhagen).

Sl. 134. Muška nošnja od sobova krzna, Eskimi Iglulik, arktička Kanada. Eskimska zimska nošnja zacijelo je najtoplija odjeća na svijetu (Nacionalni muzej. Kopenhagen).

Sl. 135. Veliki šešir od traka palminog lišća, Celebes ili Moluki, XVII stoljeće (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 136. Obuća: a) Jakutska sandala, Sibir; b) sandala s remenom za palac, Indija; c) cipela s potplatom, Sju-Oglala, Prerija; d) mokasin Indijanaca Naskapi, Labrador (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

mično, na primjer poznati spiljski stanovi *(cliff dwellings)* na području Pueblo Indijanaca. Karakteristika, koja vrijedi i za kuće te vrste građene na otvorenom prostoru, jest, da one u spomenutim područjima Starog i Novog svijeta u pravilu imaju ravne krovove. Da li je to povezano sa spiljskim nastambama ili je naprosto prilagođavanje suhoj klimi, nije potpuno objašnjeno.

Primitivni su graditelji često vrlo dobro umjeli iskoristiti sve moguće pomoćne izvore, koje im je pružala priroda. Ali najčešće su glavni potpornji načinjeni od drveta. Eskimi, pak, koji nemaju pri ruci dovoljno građevnog drveta, snalaze se pomoću golemih kitovih čeljusti i rebara. Već prema kraju upotrebljava se uz to trava, palmino lišće, pleter od vrbina pruća (nekiput premazan glinom), hasure, drvena kora, krzna ili tkanine. Zidovi od dasaka u pravilu spadaju u nešto viši stupanj. Naravno, od pobranog kamenja i izrezanih komada tratine može se lako sagraditi zaštitni zid; ali ako se žele graditi prave konstrukcije, treba da budu ispunjeni naročiti uvjeti; kamenu arnitekturu u pravom smislu te riječi nalazimo zbog toga na obim hemisferama samo u velikim kulturnim zemljama. Egipćani su poznati po sposobnosti rukovanja golemim kamenim blokovima. No u tome su bili gotovo još vještiji stari Peruanci, čije su teške i barbarske građevine sastavljene od golemih blokova bez ikakva veziva. Ti blokovi tako dobro pristaju jedni uz druge, da se ni sječivo noža ne može provući između njih (sl. 151). Maja Srednje Amerike gradili su hramove i palače od neke vrste betona od šljunka i izvana ih oblagali vapnencem. Te su građevine podizali na umjetnim piramidama, koje bijahu tako goleme, da ruševine Tikala u Guatemali od podnožja piramide do vrha zgrade još i danas iznose 60 metara. Kao siromašniji odvojak kamene arhitekture, koji je uglavnom ograničen na isto područje, javlja se upotrebljavanje oblikovane gline. Ona se, u najjednostavnijem slučaju, samo suši na suncu, a kasnije i peče. Pečenje cigle je izumljeno vjerojatno u Mezopotamiji, siromašnoj kamenom, gdje je bilo poznato već 5000 godina prije nego što je u srednjem vijeku dospjelo u Dansku. Usprkos izvanrednoj lončarskoj umjetnosti Amerike, Indijanci su samo u iznimnim slučajevima pekli cigle. Samo su na području starih Maja tu i tamo pronađene ruševine građevina, u kojima je upotrebljena takva cigla. Eskimi upotrebljavaju građevni materijal vrlo čudnovate vrste: čvrsto zbijen, zamrznuti snijeg koji režu u velike četvorouglaste blokove. Svečano bijele snježne kolibe imaju naravno slabu stranu: toplina se u njima ne može naročito popeti, jer se krov u protivnom slučaju počinje topiti. Ali ako napolju vlada hladnoća od 30 do 40 stupnjeva, onda će se čovjek ugodno osjećati i bit će mu toplo u prostoriji, u kojoj se temperatura kreće oko ništice.

Rekli smo da je građevni materijal ovisan o mjesnim prilikama, i vanjski oblik stana često može prevariti. Zbog toga treba ovdje, kao i kod nošnje, promatrati historijski razvoj na konstrukciji. Na žalost je sa toga stanovišta izvršeno samo vrlo malo istraživanja. Većina studija o stanovima stariji su radovi, koji ne polaze samo od toga da je materijal porijeklom vezan za mjesto, već i način gradnje. Da bismo ubuduće izbjegli nesporazum, korisno je upozoriti da će se ovdje oznaka »koliba« isključivo upotrebljavati za stan u kome krov i zidovi tvore cjelinu, dok su kod »kuće« zidovi i krov odijeljeni. »Šatori« mogu imati oblik kolibe ili kuće. Za njih je karakteristično, da se materijal, kojim su pokriveni, može odstraniti i ponijeti sa sobom. Oni su zbog toga vrlo pogodni za selenja.

Od najstarijeg vremena možemo slijediti dvije linije razvoja. Nijednu od njih ne smijemo unaprijed smatrati prvobitnom. One se nekiput ukrštavaju i daju čudnovate miješane oblike; no sve u svemu, one su jasno odijeljene. Radi se o okruglom i četvorouglastom tipu stana. Ako je posljednji tokom vremena pobijedio, to se sigurno nije desilo zbog toga što bi on sam po sebi bio mlađi, već zato što se pokazao svrsishodnijim. U oba slučaja polazna tačka razvoja bio je jednostavni vjetrobran, koji je u pravilu jedini stan samo najnižih naroda. Ali se često na mnogo višem stupnju kulture još održao kao povremena zaštita na putovanjima i lovu.

Samo mali broj ljudi, kao što su Indijanci Pajute i Paviotso, koji u malenim hordama lutaju kroz puste stepe Artemisia bazena Slanog jezera, postavljaju tako male zahtjeve na ono što mi nazivamo domom. Njihov je život siromašno životarenje sakupljača, i osniva se isključivo na nalaženju divljih biljaka i sitnih divljači, a stan im je samo polukrug od granja i grmlja. Takvi jednostavni štitnici od vjetra javljaju se i kod nekih Bušmana. No nisu bili mnogo bolji ni oni otvoreni štitnici pokriveni krznom, koji su plemenu Ona služili kao jedina zaštita od vjetra i snježnih oluja Ognjene Zemlje. Jesu li — usput rečeno — i ostaci koliba »u obliku potkove« evropskog kamenog doba u vezi s takvim tipovima? Potpuno zatvorena kupolasta koliba također je prastari oblik i lako možemo zamisliti da se razvila iz poluokruglog štitnika. Čovjek se mogao zadovoljiti i time što je u zemlju u okrug utaknuo palmino lišće i gore ga svezao; uz to su se mogle upotrijebiti tanke savitljive grane, kojih se krajevi na suprotnim stranama svinu prema zemlji. Kupolasta koliba pokrivena lišćem, slamom i sl., tipičan je stan čitavog niza nerazvijenih plemena u najrazličitijim krajevima zemlje: Pigmeja (sl. 152), Australaca i Tasmanaca, domorodaca Ognjene Zemlje i još nekih najprimitivnijih plemena Južne Amerike. Nađemo li taj oblik iznimno i kod na-

roda koji se više ne nalaze na najnižem stupnju kulture, onda se uvijek radi samo o zaista zabačenim pojasevima, tako u južnoj Africi, u nekim dijelovima Sudana, na nekim otočićima kod Nove Gvineje, zatim u Sjevernoj Americi, u pojasu koji se proteže od južne Kalifornije, sve do Velikih jezera, tj. uvijek na onim mjestima gdje možemo očekivati da ćemo naći ostatke prošlosti. Kod Hottentotta i nekih Sjevernih Indijanaca, javlja se kupolasta koliba kao šator s pokrivačem od hasure, drvene kore ili krzna. Slični su šatori u starom vijeku vjerojatno bili rašireni među nekim nomadskim plemenima sjeverne Afrike i zapadne Azije. Tako se došlo na to da je najstarije židovsko svetište bilo kupolasti šator ili kupolasta koliba. Od primitivne kupolaste kolibe vjerojatno se razvila jurta ili kibitka pokrivena pustom kod mongolskih i turskih nomada, čije su rešetkaste stijene uređene tako, da se mogu skupiti i prebaciti devama na leđa. Na žalost ne poznajemo oblike skitskih i sarmatskih pustenih šatora, o kojima pričaju autori starog vijeka, kako su bili podizani i prenošeni velikim kolima s volovskom zapregom. Naročiti oblik kupolaste kolibe razvio se kod Eskima. Njihova snježna kućica u stvari je samo kupolasta koliba, koja se prilagodila prilikama na obali Ledenog mora. Da je to shvaćanje tačno može se zaključiti po tome, što snježna koliba plemena u centralnoj Aljaski ima u unutrašnjosti kostur od granja; no inače ona se podiže isključivo od snježnih blokova, koji se polažu jedni na druge u sve užim i sve više prema unutra nagnutim krugovima, sve dok savršeno ne zatvore svod. Vrsta su čudne paralele sa snježnim kolibama zakloni u obliku tornjeva od pobranog kamenja, slični košnicama — nuraghi sardijskog brončanog doba i silne mikenske kupolaste grobnice. Uostalom, prave kamene kupolaste kolibe nisu sasvim nepoznate, na primjer u Portugalu i na Kanarskim otocima[10].

Druga vrsta primitivne okrugle kolibe jest čunjasta koliba. Za njen je oblik, vjerojatno, često bila odlučna vrsta materijala. Ako pri ruci nema savitljivih grana morat ćemo se zadovoljiti nesavitljivim, a u tome slučaju oblik čunja dolazi sam po sebi. Čunjastu kolibu nalazimo u isto tako nerazvijenim prilikama kao i kupolastu, na primjer u Tasmaniji, Ognjenoj Zemlji i kod Negrita na poluotoku Malaki. Ali iz mnogih razloga ona nije toliko raširena, kako bismo mogli očekivati. Nasuprot tome, kao šator prekriven kožom, drvenom korom ili, u rjeđim slučajevima, hasurom, javlja se u većem dijelu sjevernog crnogoričnog područja, također kod nekih Eskima i u preriji (sl. 153). Kao više-manje privremeni zaklon nalazimo je, nadalje, kod Mongola i Kalmika

[10] Na našim otocima i dijelu Istre postoje i danas slične kamene pastirske građevine, koje nose različite nazive: bunje, ćemeri, trimi, kažuni. (Op. D. Rihtman.)

centralne Azije, pa čak i u nekim zabitnim mjestima Balkanskog poluotoka. Čini se da se u polarnim krajevima čunjasti šator rasprostranio prilično kasno i to u vezi s kulturom krpalja; jer tamošnje glavno zanimanje: lov na sobove i sjeverne jelene, traži stan koji se lako može premještati. Na nekim mjestima Sjeverne Amerike čini se da je čunjasti šator potisnuo mlađe i razvijenije oblike — poučan primjer za to da i etnologija ima svoje paradokse.

Kuća s čunjastim krovom i zasebnim zidovima u stvari je usavršena čunjasta koliba. Vrlo često zidovi su premazani glinom, i to je upravo dovelo do odjeljivanja zidova od krova: namaz gline treba da štiti od kiše, koja se slijeva niz izbočeno nadstrešje. Nema mnogo oblika stanova koji su toliko rašireni, koji se javljaju pod tako različitim vanjskim uvjetima i u tako različitim kulturnim sredinama, kao upravo ta kuća s čunjastim krovom. Danas je, nema dvojbe, najčešće nalazimo kod poluratara. Vrlo je rasprotranjena u južnoj i istočnoj Africi i Sudanu (sl. 154), na nekim mjestima Indonezije i Melanezije — uglavnom na Novoj Gvineji i Novoj Kaledoniji — i u Americi, gdje je nalazimo u različitim oblicima na Missouriju, na jugoistoku Sjedinjenih Država i kod nekih plemena u području Amazone. Kod nekih lovačkih plemena sjeveroistočne Azije i britanske Kolumbije stan je napola ukopan u zemlju (ulazi se kroz otvor za dim, koji se nalazi na krovu), ali inače taj stan ima mnogo zajedničkih crta s običnom kućom čunjasta krova, tako da opravdano ne možemo sumnjati u njihovu povezanost. Isto vrijedi i za zemljom prekrivenu eskimsku kuću s gredama od kitovih čeljusti i rebara, koja je podzidana niskim kamenim zidom. Nebeski hram u Peipingu (Pekingu) također je vrsta kuće s čunjastim krovom. U velikim dijelovima Evrope u mlađe kameno i brončano doba kuća s čunjastim krovom očito je bila uobičajeni oblik stana. Kao pomoćna zgrada i kao zgrada, koja služi kultu ona se još dugo vremena održala — na primjer Vestin hran u Rimu, a čak je i danas možemo naći u zabačenim predjelima Španjolske i Italije.

Četvorouglasti stanovi počinju vremenski isto tako rano i u isto tako primitivnim prilikama kao i okrugli. I ovdje je štitnik od vjetra prvi tip, neka vrsta krovića od granja, lišća, trave i sl., koji se oslanja na dva stupa. Neki Australci, Vedda, Negrito i razna nerazvijena plemena skupine Žes Južne Amerike ne znaju za drugu vrstu doma, već imaju samo taj jednostavni štitnik. A Atapaski u Kanadi često se i u najoštrijoj zimi zadovoljavaju vjetrobranom, pred kojim za zimskih noći tinja vatra. Čudnovati šator od krzna, koji na ljetnim putovanjima upotrebljavaju Grönlanđani i neki drugi Eskimi, nije ništa drugo do usavršen štitnik od vjetra. I u

tom slučaju šatorski pokrivač sa svih strana zatvara drvenu konstrukciju i time onemogućava prolaz zraku. Ali može se poći i drugim putem. Na surovim visoravnima sjeverozapadnih Sjedinjenih Država Indijanci podižu dva dugačka štitnika jedan nasuprot drugome i to tako, da gore ostane samo uska pukotina. Ovdje, drugim riječima, imamo jasan prijelaz do prave kolibe sa sljemenom, kakvu nalazimo u Kaliforniji i na nekim mjestima u području Amazone. Naravno tu Erland Nordenskiöld smatra — da li s pravom, drugo je pitanje — da je većina koliba četvorouglasta tlocrta imitacija misionarskih zgrada i baraka. Iznimno ćemo naći kolibu sa zabatom i u drugim krajevima zemlje npr. u području rijeke Amur i kod nekih plemena u Kongu.

Pravu pravokutnu kuću dobivamo kad se koliba sa sljemenom opremi zidovima, dakle na putu razvoja koji je paralelan s razvojem kuće čunjasta krova. Stan svih viših oblika kulture Starog i Novog svijeta izgrađen je od kamena. Ali ne manjkaju ni jednostavniji oblici. U sjevernoj Africi i zapadnoj Aziji još i danas siromašni seljaci ponegdje grade kuće od trske, palmina lišća i rogožina, sa ili bez namaza od gline, a to nam je poznato već i iz najstarijeg prethistorijskog vremena Mezopotamije. U Kongu i na Gvinejskoj obali zidove pletu od granja, a rjeđe se upotrebljavaju komadi kore. Da je taj tip kuće prvotno uveden u Afriku iz Azije, mogli bismo možda zaključiti po tome, što se istovremeno javlja u okolici Zambezija, oko velikih istočnih ulaznih vrata u Ekvatorijalnu Afriku. Izvan pravih kulturnih zemalja nalazimo pravokutne kuće u Indoneziji i velikim dijelovima Oceanije (sl. 155). One su tamo često vrlo usavršene, skladnih linija i s bogatim ukrasima. U Oceaniji su se zidovi uglavnom gradili od hasure, ako se nije željelo da strane ostanu otvorene svježim morskim lahorima. Kuće su mogle biti, npr. na Tahitiju, dugačke 20, pa i 50 metara. Na nekim mjestima Oceanije i Indonezije zidovi su od greda koje su ili položene, ili stoje okomito i počivaju na temeljnoj gredi, tako da podsjećaju na maloazijske i evropske brvnare i kuće građene na kanate, kojima su sigurno i srodne. Isto vrijedi i za kuće od grubo tesanih dasaka na rijeci Amur i na sjeverozapadnoj obali Amerike. Moguće je da se zajednički izvor mora potražiti u Indiji i da su kuće od dasaka ovdje, kao i drugdje, gdje se javljaju raštrkano, bile potisnute kasnijom kamenom arhitekturom. Za ovu su karakteristični pravi svodovi, koje nalazimo već u sumerskim kraljevskim grobnicama kod Ura, i prave kupole, koje prvotno pripadaju rimskoj arhitekturi[11]. I jedni i drugi nedostaju u Americi.

[11] Prije spomenuti kupolasti grobovi i kamene kolibe tvore takozvane »lažne« svodove; oni su izgrađeni od kamenja, koje se slaže prema gore tako da svaki gornji izviruje iznad donjeg kamena. Pravi svodovi prave se od radijalno postavljenog kamenja.

Vrlo srodan pravokutnoj kući je crni nomadski šator, koji se danas javlja u pustinjskom i stepskom pojasu duž južne obale Sredozemnog mora i dalje, preko Arabije i Sirije sve do Irana, te ga, nakon prekida u Turanu ponovo nalazimo u Tibetu. C. G. Feilberg je nedavno dokazao da je taj šator vjerojatno nastao kod indoevropskih nomada, od kojih su ga Tibetanci i Semiti već vrlo rano preuzeli. U sjevernoj se Africi ukorijenio tek s useljavanjem Arapa, a vrsta njegovog primitivnog preteče je kožnati šator Tuarega. Ako ga danas više nema u Turanu, razlog je tome, što ga je potisnula turska *kibitka*.

Razumljivo je, samo po sebi, da o nekim tipovima konstrukcija ovdje nismo govorili. Mogli smo samo ocrtati glavne linije i to, uglavnom, one najranije. Treba još spomenuti da između okruglih i pravokutnih oblika postoji mnogo međutipova: duguljasto-ovalni u Oceaniji i području Amazone, kvadratni s krovom u obliku piramide u Africi i Sibiru, s bačvastim svodom na nekim mjestima zapadne Azije i sjeverne Afrike, gdje su, čini se, pod imenom *mapalia*, prije uvođenja crnog šatora krajem starog vijeka, bili najvažniji stanovi nomada, zatim na istoku Sjedinjenih Država i na obali Brazilije, gdje je ih bilo dugačkih i po stotinu metara itd. Bilo bi pogrešno kad bismo te oblike smatrali prelaznim oblicima u povijesno-razvojnom smislu; oni nisu dokaz za to, da se okrugla koliba odjednom pretvorila u pravokutnu. Pravo je objašnjenje, da su to križani oblici, a to dokazuje i činjenica što se oni, uglavnom, javljaju u graničnim zonama između dva glavna tipa.

U prethodnom pregledu ispuštene su još dvije naročite vrste stanova: zemunice i sojenice. One nisu namjerno spomenute, jer okolnost, da su više ili manje ukopane u zemlju, ili uzdignute nad njom, sama po sebi može biti povezana s najrazličitijim konstrukcijama. Geografsko prilagođavanje hladnoći, odnosno močvarnom tlu, nekiput sjedinjeno s težnjom za obranom, dalo je, vjerojatno, tome razvoju prvi poriv. No to, naravno, ne isključuje mogućnost, da su se obje vrste stanova kasnije mogle proširiti i u krajevima gdje se prvotna svrha zaboravila. U sjevernom polarnom području, pa čak i daleko izvan njega, neki su stanovi djelomično ukopani u zemlju i to očito zbog toga, da bi bolje zadržali toplinu. Slično je i na Novom Zelandu, gdje je zračna tropska kuća Polinežana zbog hladnije klime morala pretrpjeti niz preinaka. Vrlo je čudnovat oblik afričke *tembe* u predjelu istočno od jezera Tanganjike. To je četvorouglasta kuća plosnata krova sa zidovima premazanim glinom, koja je ponekad ne samo sasvim ukopana u zemlju, tako da je krov u istoj razini s njom, već ima osim toga tajne hodnike i podzemna skloništa.

To podsjeća na opis stanovitih drevnih kuća u Maloj Aziji, a možda je u vezi i sa spiljskim stanovima u južnom Tunisu. Kako je već prije spomenuto, nije lako povući granicu između spiljskih stanova i zemunica.

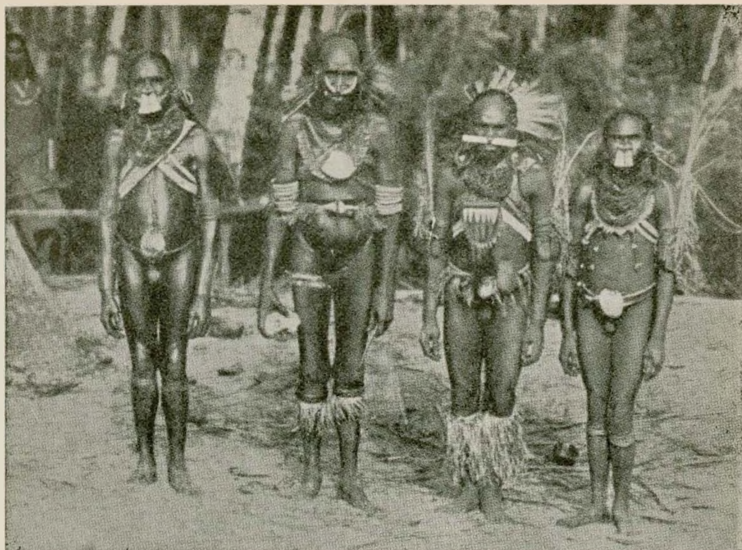
Strah pred napadom uvjetovao je da se tu i tamo u Africi, na Novoj Gvineji i na nekim drugim mjestima čitav stan gradio na nekoj platformi u krošnjama drveća. I neke sojenice nisu ništa drugo do obične zgrade, samo su sagrađene na nekoj platformi. Ali u drugim slučajevima stupovi nosači sastavni su dio u konstrukciji kuće. Prije svega u močvarnim područjima, a ponekad i u brdovitim krajevima, svrsishodno je ako se stan izdigne nad zemlju. Danas su glavna područja sojenica, koja nigdje u svijetu nemaju premca, Stražnja Indija i Indonezija. Odatle se rasprostiru mnogi izdanci preko velikih dijelova Oceanije (sl. 156), na sjever preko Japana i Kamčatke do sjeverozapadne Amerike, a u zapadnom smjeru kroz Himalaju, Turan i Kavkaz. Sojenice u Alpama i u sjevernoj Italiji spadaju u najljepše spomenike mlađeg kamenog i brončanog doba. Jesu li raštrkane pojave sojenica u oblasti Konga i na sjeverozapadu Južne Amerike historijski povezane s drugim područjima sojenica, moglo bi se odgovoriti tek nakon detaljnijih istraživanja.

U stanu se, kako smo rekli, čuva vatra i istovremeno se u njemu spava. Te dvije namjene obilježavaju uređenje stana svih primitivnih naroda. Ognjište je često posvećeno središte doma. Vatra predstavlja toplinu i sigurnost. Ako je čovjek prisiljen da se kreće izvan svjetlosnog kruga vatre, gdje vladaju divlje životinje i zli duhovi, on sebi pomaže žarom ili bakljom. Svjetiljka je pretežno sjeverni element kulture, ali je zato prastara i u svakom slučaju u zapadnoj Evropi poznata je već u posljednjem razdoblju ledenog doba, a u Danskoj od doba kulture Ertöbelle. Još i danas na britanskim otocima na Atlantiku, u Alpama i u sjevernoj Norveškoj, na obim stranama sjevernog Tihog oceana i kod Eskima upotrebljavaju vrlo jednostavne svjetiljke s ribljim uljem, koje se sastoje od prirodno izdubljenog kamena ili velike školjke. Kod Eskima svjetiljka je čak prošla i naročiti razvoj, kojim se nastojalo što je više moguće proširiti stijenj i pojačati plamen. Ta svjetiljka koja gori s pomoću sala (sl. 19) učinila je Eskime neovisnima od šume i time im omogućila da se upute onamo, gdje nijedan drugi narod ne bi mogao izdržati. To što u unutrašnjosti čitavog Sibira i Kanade nema primitivnih svjetiljaka dolazi, vjerojatno, otuda što ih je nestalo za vrijeme prodiranja kulture krpalja, jer je ta kultura očito zapostavila ribarstvo — preduvjet

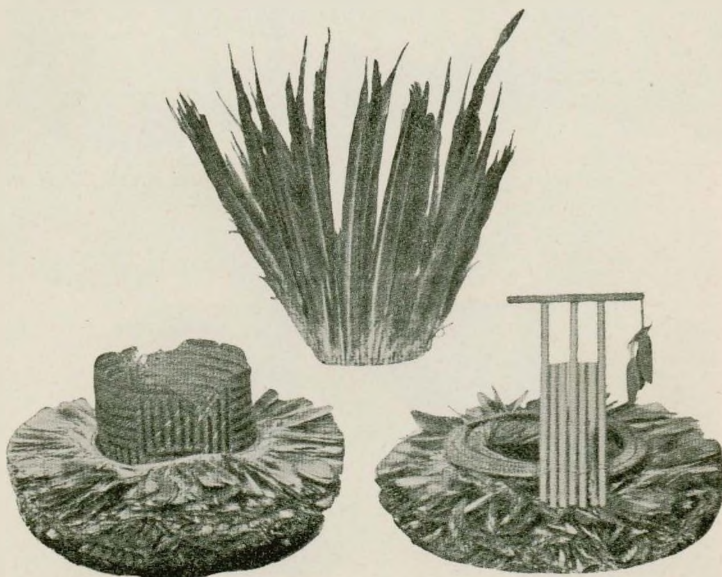
za stvaranje tekućeg goriva — u korist lova, a istovremeno stanovništvo učinila pokretnijim. Oba su ta razloga u velikoj mjeri djelovala protiv upotrebe svjetiljaka. Međutim, južnije, u višim oblicima kulture, svjetiljka se uspjela održati. Klasični tip sa kljunom u kojem stoji stijenj nije poznat samo u području Sredozemnog mora (odakle je dospio sve do Sudana), nego i u čitavoj južnoj Aziji (sl. 157) sve do otočja Palau u Mikroneziji.

Ležaj je prvotno samo zemlja, na koju se stavlja krzno ili hasura. Ipak, ne treba tražiti naročito visoke stupnjeve kulture pa da već nađemo posebne ležajeve. U sjevernim je predjelima svuda uobičajen ležaj u obliku platforme od zemlje, dasaka ili snijega. Najviši razvoj dostiže kao sjevernokineski *k'ang*, koji je građen od opeka i s vodovima za grijanje. Krevet je južniji oblik ležaja. U zemljama Sredozemlja poznaju ga već u prethistorijsko doba, a danas ga nalazimo u centralnoj Africi, centralnoj i južnoj Aziji (uračunavši južnu Kinu), na više mjesta Sjeverne Amerike i na zapadu Južne Amerike. U području Amazone krevet zamjenjuje viseća ležaljka. No ona je u Peruu i Kolumbiji služila i kao neka vrsta nosiljke za otmjene osobe. Portugalci su viseću ležaljku donijeli na Gvinejsku obalu. Na nekim mjestima podglavci su (sl. 159) neophodan dio ležaja, kao na primjer u velikim dijelovima Afrike gdje su bili poznati već u starom Egiptu. Podglavci su isto tako uobičajeni u istočnoj Aziji, u pojedinim dijelovima Indonezije i na brojnim otočnim skupinama Oceanije, dok ih u Americi nema, jer su njeni prastanovnici rijetko kada u tolikoj mjeri njegovali frizure kao neki narodi Starog svijeta. Ipak, moguće je da su niski stolčići, koje nalazimo na obim polutkama, u stvari usko povezani s podglavkom. U Kongu je poznata neka vrsta primitivnog preteče stolice; ali inače čini se da su prave stolice nastale u području oko Sredozemnog mora; u Kinu su, vjerojatno, dospjele tek u drugom stoljeću n. e. i to sa zapada.

Stan nije samo izraz običaja i navika nekog naroda, već i njegove tehničke spremnosti. On nije samo zajedničko boravište jedne obitelji već su u nekim slučajevima i različite obitelji smjestile dom u istoj kući. Selački su Grönlanđani nekada stan smatrali zajedničkim posjedom i to bijaše posljedica potpuno dosljedna toka misli: obitelji, koje su s prestankom ljetnjih putovanja i života u šatoru ujesen selile u zimsku kuću, imale su pravo da je upotrebljavaju tako dugo, dok su u njoj stanovale. Na Grönlandu je broj kućanstava u istoj kući rijetko prelazio više od pet do deset; ali na drugim mjestima mogli su se naći još prostraniji stanovi. U »dugačkoj kući« Irokeza moglo se smjestiti do dvadeset obitelji. Isto su tako velike kuće Dajaka na Borneu. Neki Crnci idu suprotnim putem: kraljevi i drugi dostojanstvenici, koji

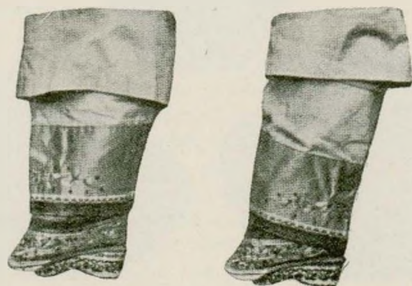

Sl. 137. Papuanci sa »strašnim« ukrasom nosa, rijeka Digul, Nova Gvineja (fotografija A. Krarup Nielsen).

Sl. 138. Pernati ukrasi s istočne obale Južne Amerike. Sva tri komada potječu iz XVII st. Danski Nacionalni muzej posjeduje jedinstvenu zbirku takva starog nakita (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 139. Pernati ogrtač Indijanaca Tupinamba, istočni Brazil, XVII st. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

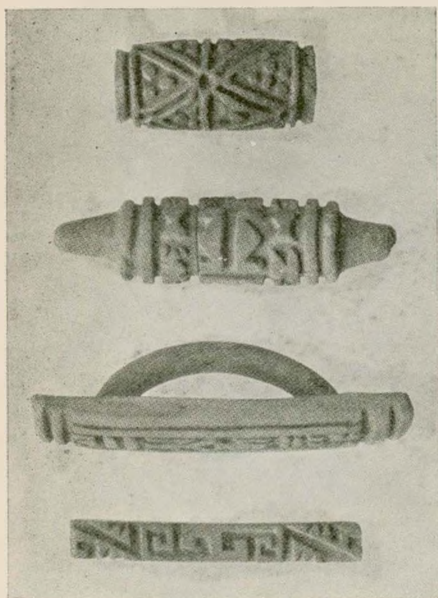
Sl. 140. Kineske ženske cipele (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 141. Ukras glave Indijanaca Galibi (lijevo) i Munduruců (desno). Tropska Južna Amerika klasična je zemlja pernatih ukrasa (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

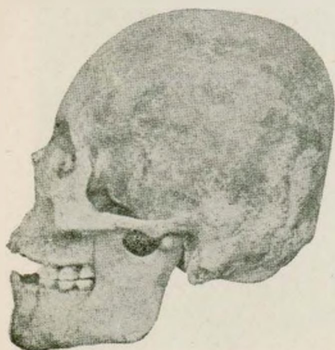
Sl. 142. Žene s nakitom za usne, Massa kod Charija, Sudan (prema Les colonies françaises).

Sl. 143. Glineni pečatnjaci, služe za otiskivanje šarenih uzoraka na kožu, dolina Cauca, Kolumbija (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

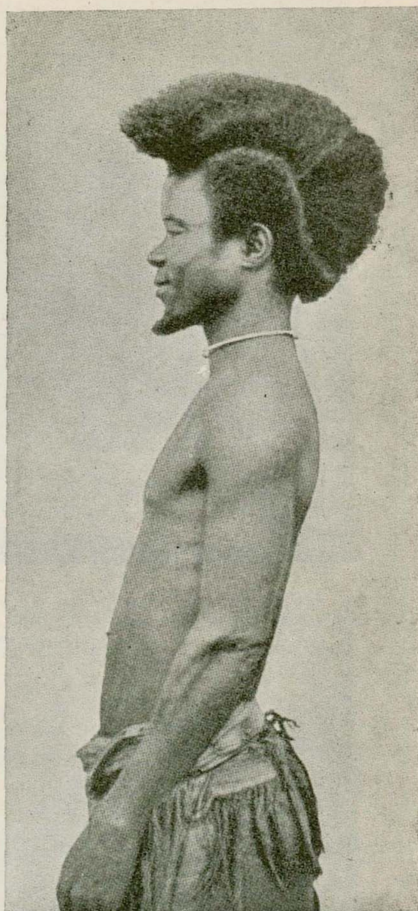
Sl. 144. Veliki kip, predstavlja Te-Avamutua, Novi Zeland. Linije na licu oponašaju tatauiranje (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

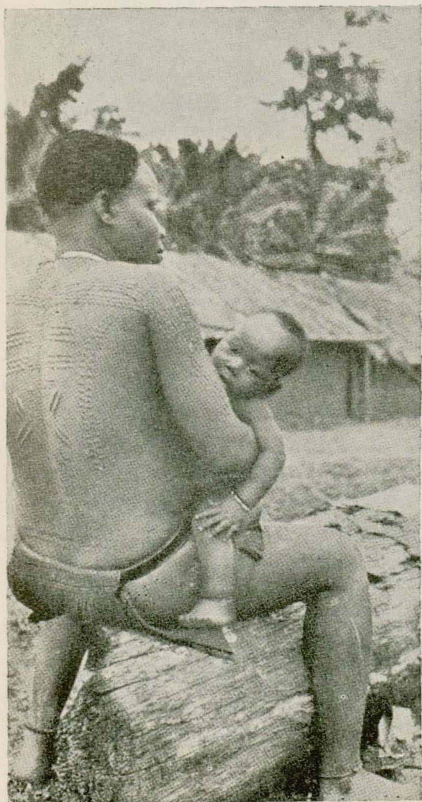

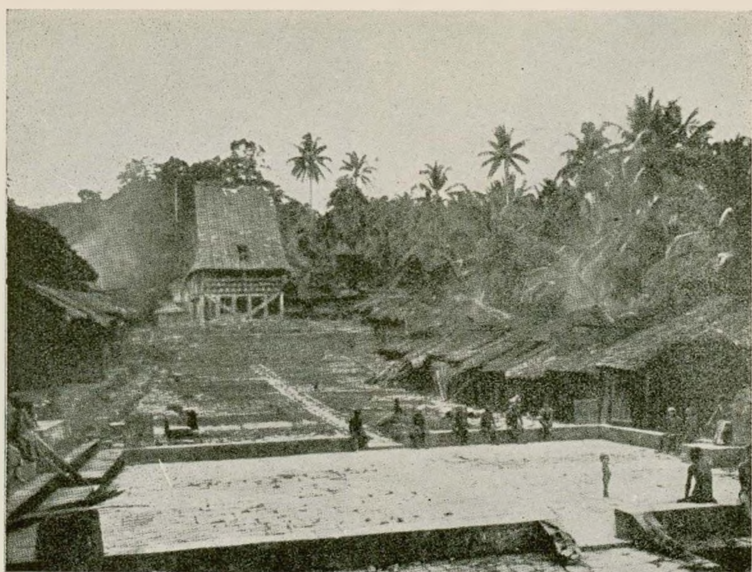
Sl. 145. Umjetno izobličena lubanja: lijevo iz Patagonije, desno iz Perua (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 146. Muškarac iz plemena Bateke s frizurom karakterističnom za to pleme, Kongo (fotografija E. Manker).

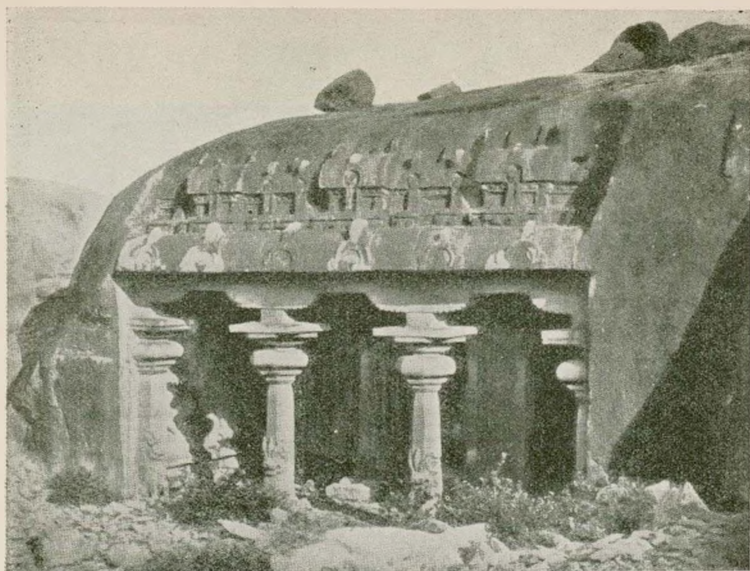
Sl. 147. Žena tatauirana brazgotinama, okolica Lowe, Kongo. Dijete što ga drži u naručju upravo je u dobi kad počinje bolni proces (fotografija J. Th. Faerch).

Sl. 148. Selo Hili Mondregeraja na otoku Niasu. U pozadini stara poglavičina kuća. Svi njeni ukrašeni dijelovi nalaze se danas u danskom Nacionalnom muzeju (fotografija Ho Teng Lien).

Sl. 149. Obredna kuća na poljani gdje se održavaju svečanosti, Medina, sjeverna Nova Irska. Kuća se, zajedno s rezbarijama na kojima su prikazani mrtvaci, duhovi i prizori iz mitova, nalazi u Baselu, Museum für Völkerkunde (fotografija F. Speiser).

Sl. 150. Hram ugrađen u stijenu iz VII st., Mahavallipuram, Indija.

Sl. 151. Dio utvrde Ollantaytambo u dolini Urubam, koju su sagradili Inka. Dimenzije lijevog bloka su 4 × 2,12 m (po W. Lehmannu).

Sl. 152. Pigmeji Babongo iz Konga pokraj svoje kolibe. Kupolast kostur je pokriven lišćem i slamom (po E. Mankeru).

se odaju radostima mnogoženstva, plaćaju to time da svakoj pojedinoj supruzi iz svog harema grade kolibu. U nekim krajevima zemlje nalazimo u selima naročite zgrade gdje se muškarci mogu skloniti da budu u miru od svojih žena. Ondje vrše svakodnevne poslove, ondje noće mladići i putnici namjernici, ondje se obavljaju religiozne ceremonije itd. Kasnije ćemo se u vezi s jednom drugom temom vratiti tim »muškaračkim kućama«, pretečama klubova (usp. str. 264 i sl.).

Nešto tako značajno kao što je stan, u kome se odvija velik dio života, podvrgnuto je, naravno, i mnogim religioznim obzirima. Neki Eskim iz plemena Aivilik naučio me čitavom nizu zamršenih pravila za gradnju snježnih koliba, kojih se čovjek mora pridržavati ukoliko želi osigurati da mu djeca budu sposobnija od one drugih ljudi. Ipak to nije ništa, u usporedbi s onim čega se, na primjer, moraju pridržavati Papuanci Kivai na Novoj Gvineji: oni čitavu zgradu promatraju kao sliku divovskog divljeg vepra; zbog toga njegove šape treba zakopati ispod ugaonih stupova, donju čeljust ispod vratiju, lubanju objesiti na zabat, a kralježnicu staviti na sljemensku gredu. Osim toga ispod različitih stupova valja zakopati razne vrste čarobnih sredstava — ali ni to još nije dovoljno — svaki put kad započinju graditi neki novi dio kuće treba da ubiju po jednog čovjeka iz nekog drugog sela. Drugdje se zadovoljavaju time što ubiju jednog do dva roba, a ta vrsta žrtvovanja nije bila rasprostranjena samo u Oceaniji, već i u nekim drugim dijelovima zemlje, između ostalog i u Evropi. Prinose se i druge žrtve da bi se budućem domu osigurala blagonaklonost viših sila. Nema tome davno da su u Koruškoj pod štalu zakapali malene figure stoke (sl. 158) — očito sjećanje na običaj žrtvovanja u prošlosti.

PROMET

ŽIVOT je kretanje. U životu kulture to se kretanje izražava kao promet, kao veza između čovjeka s čovjekom i naroda s narodom. Promet velikim dijelom uvjetuje napredak i propadanje kulture, a promjene u prometnim mogućnostima djeluju, kao što smo već vidjeli, na duboke preokrete u razdiobi naroda i u čitavoj slici kulture. Naša sveobuhvatna kultura osniva se na opskrbi sirovinama iz svih krajeva zemlje. Glavna nam je prometna i politička strana saobraćaja — ta već je i najstarije veliko carstvo na svijetu, perzijsko, bilo održavano s pomoću saobraćaja

— izvanredno uređenje jahaće pošte, koja je velikom kralju redovito donosila vijesti iz najudaljenijih rubova zemlje. Međutim pod takvim okolnostima neposredna vrijednost prometa za pojedinca prilično je ograničena. Drukčije je kod primitivnih naroda. Za njih je promet sastavni dio načina naseljavanja i zbog toga u najužem smislu sastavni dio čitavog načina života društva. Opstanak Eskima od rođenja do smrti sastoji se od neprekidnog niza polarnih ekspedicija, a slično je i kod svih lovačkih naroda. I nomadima je potrebno stalno selenje, a čak su i poluratari prisiljeni da u određenim razmacima mijenjaju mjesto stanovanja.

U većini krajeva na kopnu čovjek se može služiti s beskrajno malo prometnih sredstava. O. T. Mason tačno je izjavio da se s pravom u ta sredstva mogu ubrojiti i cipele. Karakteristično je također da kod mnogih primitivnih naroda sandale služe prije svega na putovanju. Gradnja cesta nije poznata, već samo čvrsto utabani puteljci. Kulturni narodi, u prvom redu velike osvajačke nacije poput Rimljana i Inka, najstariji su inženjeri. Samo ondje, gdje rijeke i uske provalije presijecaju put, nalazimo kod nekih primitivnih naroda i jednostavne mostove: srušeno deblo, nekoliko napetih lijana i dosta često prave viseće mostove od povijuša i granja.

Već je prije spomenuto da se čak i tako jednostavne pojave, kao što su vrsta i način transporta tereta, mijenjaju od naroda do naroda (usp. str. 76). Ipak još ne postoji sažeta studija o tome, i bilo bi prilično nesvrsishodno kad bismo naveli pojedine primjere za rasprostranjenje različitih metoda. Naravno, nema sumnje da su s time vezani zanimljivi problemi. Kako se na primjer može objasniti da nošenje bremena pomoću obramenice, koje je uobičajeno svuda u istočnoj Aziji i Polineziji i koje opet nalazimo u Meksiku i Panami, inače nije poznato u Americi?

U hladnim predjelima, tj. u mnogim planinskim krajevima i u sjevernom crnogoričnom pojasu, gdje svake zime mjesece i mjesece zemlju pokriva mekan snijeg, dubok do koljena, veliki dio godine promet bez naročitih prometnih sredstava bio bi nemoguć. Kad je čovjek prvi put zaposjeo ta područja, bio je zacijelo upućen na najbližu okolinu nastambe i to tako dugo dok je zemlju pokrivao snijeg. Zbog toga su naselja bila građena oko jezera i rijeka, gdje je ribolov ispod leda mogao pribaviti potrebnu hranu. S izumom krpalja tamo se potpuno promijenio zimski život, jer su one omogućile razbijanje okova, koji su čovjeka vezali za određeno mjesto za vrijeme hladnog godišnjeg doba. Krplje su, vjerojatno. daljnji razvojni oblik sandala, što bi objasnilo činjenicu da je mokasin, koji je po rasprostranjenosti usko povezan s njima, sačuvao prvotni kroj čarape. Vjerojatno je južni

ili jugoistočni Sibir prava domovina krpalja. Najjednostavniji oblik — temelj i krpljama u obliku okvira kao i skijama i koji oboje sjedinjuje u sebi — jednostavna je ploča od drveta ili kore, koja se veže pod nogu. Takav vrlo starinski tip nalazimo još i danas raštrkano kod pojedinih Indijanaca Sjeverne Amerike. Ali od tog početka nadalje razvojne se linije rastavljaju. Najjednostavnije krplje u obliku okvira prodiru preko rubova polarnog područja: nalazimo ih u Alpama, u Skandinaviji, na Kavkazu, u sjevernom Japanu, na zapadnim visoravnima Sjeverne Amerike, u Kaliforniji i Labradoru. One se sastoje od okruglog ili ovalnog drvenog okvira s nekoliko prečaka ili s napetim remenjem od kože ili trake. No u Americi ti su najstariji oblici na većini mjesta prošli naročit razvoj, pa je tako nastao čitav niz vrlo specijaliziranih tipova s finom i pravilnom mrežom i s razlikom za lijevu i desnu nogu itd. (sl. 160). Plemena Atapaska u području rijeke Yukona i Mackenzie prevazilaze ostale u proizvodnji svrsishodnih oblika, koji su tačno prilagođeni mjesnim prilikama.

U Starom svijetu krplje nikada nisu ni približno dosegle tako visoki razvoj, vjerojatno zbog toga što je prevladao drugi razvojni niz — skije. Njihova su polazna tačka iste jednostavne pločaste krplje. To, što su skije u Aziji i Evropi mogle posve zakočiti razvoj krpalja u obliku okvira, treba vjerojatno pripisati okolnosti što one omogućavaju bržu vožnju uz manji napor. Na skijama se može kliziti i stojeći voziti niz brijeg, dok se pravim krpljama tegobno probija kroz snijeg. U Aziji postoje kratke i široke skije, često presvučene krznom na donjoj strani — ostatak sandale? — i s jednostavnim učvršćenjem vezova koji se provlače kroz dvije okomite rupe. Skija iz švedskog kamenog doba oko 2000 godina prije n. e. pripada istom tipu. No već u to vrijeme u Švedskoj je postojao i jedan razvijeniji oblik, kod kojeg je s obje strane noge bila povišena letvica s vodoravnim rupama za vezove. U brončano doba uske postrane letve nadomještene su podlogom za nogu koja je bila dovoljno visoka, da se rupa mogla načiniti sasvim ispod noge. Time je stvoren moderni skandinavski oblik kojem pripada i laponski (sl. 163).

Ali nije dovoljno da čovjek sama sebe preveze preko leda; isto je tako potrebno da sa sobom uzmogne prevesti i svoju opremu. Saonice su, u stvari, još starije od krpalja. Ako je potrebno, čovjek će se, naravno, zadovoljiti i najjednostavnijim sredstvima. Još se i danas događa da Eskimi, Laponci i drugi sjeverni narodi umataju meso ubijene divljači u njeno krzno i plijen tako vuku kući. No čovjek može iskoristiti i nekoliko svezanih grana. Nema tome davno da se na Jütlandu tako transportiralo brašno, a antički autor Strabo spominje slične »krznene saonice« sa Kav-

kaza. Vjerojatno se prigodice u tu svrhu upotrebljavalo i odgovarajuće deblo sa kojeg su skinute grane, pa se tu i pojavila mogućnost za daljnji razvoj. Dok su krplje slijedile dvije različite linije, kod saonica postoje ništa manje nego tri puta k napretku, a deblo je bilo zajedničko ishodište; razvoj je kretao u sva tri smjera.

Prvo, deblo se može izdupsti kao korito, oblik koji poznaju ne samo Laponci i pojedini sibirski narodi, već i skandinavski, finski i ugarski seljaci, koji se njime služe za prevoženje gnojiva na polja. Kad se strane saonica povise daskama, nastaju saonice u obliku čamca, čiji je najpoznatiji predstavnik laponski pulk (sl. 161). Nalazi iz prethistorijskog doba pokazuju da su ga poznavali Skandinavci i Finci; u njih ga nalazimo čak u brončanom i mlađem kamenom dobu. Dok su saonice u obliku korita i čamca u potpunosti tekovina Starog svijeta, drugi je razvojni niz, uglavnom, američki. Umjesto da se deblo izdube, ono se oblikuje u dasku. Takve saonice nalazimo u Tunguza na Narymu. Usavršeni i svrsishodniji oblik je dobro poznati *toboggan* (sl. 162), koji je praktički rasprostranjen u čitavom kanadskom šumskom pojasu. On se sastoji od dvije do tri tanke daske, koje su vezane jedna uz drugu na rubovima, straga odrezane ravno, a naprijed svinute u skladnom prema gore luku, da se ne bi ukapale u snijeg. Treći razvojni niz također počinje od debla; no u ovom se slučaju deblo ni ne dube, niti oblikuje kao daska, već se obradi u obliku primitivnog plaza. Ima mjesta u Švedskoj, Finskoj i Danskoj gdje se jedan takav plaz, po izgledu najsličniji nezgrapnoj skiji, još uvijek upotrebljava ili se još do nedavno upotrebljavao za transport buradi s vodom, plugova i sl. Najjednostavnije saonice na plazovima, koje poznajemo, u osnovi nisu ništa drugo nego dva takva pojedinačna plaza, povezana prečkama (sl. 166). U takvom ih obliku nalazimo kod Eskima i u zapadnoj Evropi, od Skandinavije do Pirinejskog poluotoka; ali osim toga javljaju se tu i tamo na mjestima gdje uopće ne bismo očekivali da ćemo naći bilo kakve saonice: u Egiptu i Asiriji služile su u starom vijeku za transport golemih kipova, u Assamu za prijenos velikih kamenih blokova, pri podizanju megalitskih spomenika; i u Turkestanu i Kini također poznaju jednostavne oblike saonica na plazovima. U sredini između njihovog zapadnog i istočnog područja, tj. u cijeloj sjevernoj Aziji i istočnoj, sjevernoj i srednjoj Evropi, nalazimo naprotiv savršeniji tip, kojeg je gornji dio položen ili povišen nad plazovima s pomoću stupića ili svinutih prečaka (sl. 167). Na taj je način teret uzdignut nad snijegom ili poplavljenom tundrom. I ta je vrsta saonica stara; ustanovljeno je da u Švedskoj i Rusiji potječe od kraja kamenog ili početka brončanog doba.

Rado bismo saznali nešto više o starosti različitih saonica, jer se samo po sebi razumije, da sve ne mogu biti jednako stare. Kako smo vidjeli, nećemo doći daleko, ako se budemo pridržavali samo nalaza. Što, dakle, možemo saznati etnološkim putem o međusobnom odnosu tipova? Da je posljednji spomenuti, usavršeni plaz najmlađi, moglo bi se zaključiti iz toga, što je rasprostranjen u određenom zatvorenom području. S time se podudara i to da je ovo rasprostranjenje, osim Evrope, povezano sa sobogojskim nomadstvom, koje je najkasniji oblik gospodarstva sjevernih područja. Koritastim i daščanim tipovima zajedničko je to, što nemaju plazova i počivaju neposredno na snijegu. Osim toga prvi su rasprostranjeni, uglavnom, na zapadu, dok su se daščane saonice proširile na istoku[12]; ali oni se susreću u južnom Sibiru. Oba su ova tipa najpogodnija za meki snijeg i zbog toga možemo pretpostaviti da pripadaju istom sloju kulture kao i krplje, koje, čini se, također potječu iz južnog Sibira. Najzad jednostavne saonice na plazovima nalazimo na najudaljenijim rubovima polarnog područja, gdje se i smiju očekivati naročito stari kulturni elementi. Nadalje, taj oblik bolje pristaje ledu negoli snijegu, jer plazovi lako propadaju u snijeg. Oboje ukazuje na to, da su plazovi stariji od kulture krpalja, dakle najstariji tip saonica uopće.

Na južnoj granici jednostavne saonice susreću se s drugim osebujnim prometnim sredstvom s kojim su sigurno srodne, tj. s jednom vrstom vučne naprave ili vlačuge. U nekim slučajevima ta se sprava sastoji od dvije rastavljene motke, čiji se stražnji krajevi vuku po zemlji, dok su u drugim slučajevima motke naprijed svezane, tako da čitava sprava ima oblik dugačkog i uskog slova V. Kod Prerijskih Indijanaca ovakve su saonice odigrale veliku ulogu; prvotno su ih vukli psi, a kasnije konji. Osim toga u Starom svijetu, od Kine do Skandinavije i Britanskih otoka upotrebljavaju ih kod sjenokosa, vađenja treseta i sl. Manji oblik, koji se pravi samo od velike rašlje, upotrebljava se u južnoj Aziji i južnoj Evropi[13] kad se plug prenosi na polje, a da se ne ošteti lemeš. Takve su vlačuge naročito značajne, jer su, očito, pratip najvažnijeg od svih kopnenih prometnih sredstava: kola. Mnoga primitivna kola nisu ništa drugo do ovakva vlačuga, samo što imaju točkove.

Kako, kada i gdje je pronađen točak još uvijek je u velikoj mjeri nepoznato i različite se pretpostavke sigurno više odlikuju maštom onih, koji su ih izrekli, nego unutrašnjom vjerojatnošću.

---

[12] U vezi s tim moramo se podsjetiti da je s etnološkog stanovišta Amerika istočni, a ne zapadni dio zemlje. Kulturno je Amerika najuže povezana s Azijom, a sve do Kolumba Atlantski ocean bio je granica između istoka i zapada.

[13] Poznat i kod nas. (Op. D. Rihtman.)

Tipičan primjer za to nalazimo u hipotezi koju je izložio već nekoliko puta spomenuti istraživač E. Hahn. Kao i uvijek, on i ovdje traži religiozno objašnjenje: točak je navodno prvotno bio svet, simbol sunca. A vreteno u staro doba bijaše opremljeno utegom, koji se okretao oko svoje osi, pa se navodno nekoliko svećenika sunca jednog dana sjetilo da dva pršljena vretena stave na isti štapić, polože ih na zemlju i zakotrljaju. Tako da je otkriven točak! Nepotrebno je da se pobliže pozabavimo ovom maštarijom; dovoljno je reći da Hahn uopće nije odgovorio na odlučujuće pitanje, kako je samo primitivan narod mogao spoznati da se sunce uopće okreće. Realnije tumačenje o porijeklu točka, koje je opravdano s tehničke strane, bilo bi slijedeće: egipatske i asirske slike pokazuju nam da su narodi starog vijeka za prijevoz velikih kamenih kipova i kamenih blokova upotrebljavali valjke. Smanji li se debljina valjka u sredini, dobiva se par jednostavnih točkova povezanih osovinom. I najstariji točkovi bijahu solidne drvene ploče, kakve još i danas ponekad možemo vidjeti u Indiji, Maloj Aziji i zabačenim krajevima južne Evrope. Arheologija pokazuje da su u kulturnim zemljama Starog svijeta sve do druge polovice trećeg tisućljeća prije n. e., tj. za vrijeme prvih 2000 godina povijesti točka, prevladavali samo takvi točkovi. Točak i osovina bijahu u početku čvrsto povezani; tek kasnije otkrivena je glavčina; i upravo ovdje treba razjasniti jednu još nejasnu tačku. Toliko o pitanju »kako«. Prijeđimo sada na pitanje »kada« i »gdje«. S potpunom se sigurnošću može reći da je točak u Mezopotamiji bio poznat u razdoblju Džamdat-Nâsr prije historijskog vremena, tj. u IV tisućljeću prije n. e., jer iz tog doba imamo slike kola; no moguće je da se pojavio još ranije, u takozvanoj kulturi Halaf. To bi, dakle, značilo da vjerojatno treba poći do u V tisućljeće; no o tome se zasad ništa ne može reći. Točkovi sa špicama, umjesto solidnih drvenih ploča, kako je spomenuto, mnogo su mlađi. Što se tiče broja špica postoji karakteristična razlika. Najstariji evropski i asirski točkovi imali su četiri ili osam špica, dok su ih babilonski, u vezi s podjelom kruga na šest dijelova, imali šest. Posljednje spomenuti oblik dospio je najkasnije oko godine 1500. prije n. e. u Egipat i vrijeme ga nije pregazilo.

Točkovi treba da budu povezani s gornjim dijelom kola i ovdje se ponovo vraćamo na gore spomenutu vlačugu. Već kod najjednostavnijih kola na dva točka moramo razlikovati dvije vrste. Jedan je oblik sprijeda opremljen jarmom i uređen za dvije vučne životinje, dok drugi ima dva ruda i vuče ga jedna životinja. Pokazuje se da su dvoprežna kola rasprostranjena u gotovo sasvim istim krajevima gdje i uglaste vlačuge. A po nekim indijskim obli-

cima možemo jasno zaključiti da ta kola i nisu ništa drugo do ovakve vlačuge opremljene točkovima i jarmom (sl. 168). Tu je vol najvažnija zaprežna životinja; tek kasnije, kad je dvokolica doživjela novu preinaku i postala bornim kolima, u njih je upregnut konj. Kao takvu nalazimo je početkom ili sredinom drugog tisućljeća u Egiptu i na grčkim otocima. Istovremeno napušten je stari kruti oblik kod kojeg je gornji dio ležao direktno na osovini; u Tut-ank-Amonovoj grobnici nađeno je nekoliko laganih i elegantnih bornih kola, čiji gornji dio počiva sprijeda na rudu, a pod se sastoji od elastična kožnata pletiva. Jednoprežna kola nalazimo u povezanom području od zapadne i sjeverne Evrope, preko centralne Azije do sjeverne Kine (sl. 164). To su također ista ona područja u kojima nalazimo vlačuge sa dva rastavljena ruda; povezanost ovih dvaju oblika lako se može uočiti: obje su vlačugine motke zadržane kao dva ruda između kojih se upreže tegleća životinja. To je u ovom slučaju uvijek konj, i kako možemo i očekivati na osnovu povijesti dvokolica, kočijaš je prvotno jahao na životinji, što je već zbog mnogo razloga bilo potrebno i kod vlačuge.

Dvokolice mora da su značile znatan napredak u prometu; ali s druge strane njihova je tovarna sposobnost vrlo ograničena. Da bi kola u potpunosti bila iskorišćena, treba ih napraviti tako velikima, da počivaju na četiri točka. Na jednom se starom asirskom reljefu vidi kako se obelisk kralja Ašur-nâsir-pala I prevozi dvjema dvokolicama koje su međusobno spojene. Slične prikaze nalazimo i na skandinavskim spiljskim crtežima. Ovdje se očito nalazimo pred odgovorom na pitanje, kako su nastala obična kola; naime, sjedinjavanjem dviju dvokolica tako da se stražnje rudo pretvorilo u srčanicu, koja ispod gornjeg dijela kola povezuje obje osovine. Taj je tip kola uobičajen svuda u srednjoj Evropi i južnoj Skandinaviji. Ovamo spadaju i prekrasna kola iz prvog ili drugog stoljeća prije n. e. iz župnog tresetišta u Delbjergu kod Ringköbinga (sl. 169). Ali u južnoj Evropi, Indiji i Kini poznata je jedna vrsta kola na četiri točka bez srčanice između osovina. Ne može se ustanoviti da li je njihovo porijeklo drukčije — možda bi se saonice mogle zamisliti umjesto vlačuge, kao njihov praoblik. Kako je dokazao Sidney Smith, kola s na izgled četiri točka na poznatom mozaiku u Uru samo su nespretan pokušaj primitivnog umjetnika da kola istovremeno prikaže sprijeda i sa strane.

Dodajmo još i to, da nosiljke, koje smo navikli da vežemo uz dvorski život i rokoko, nisu samo stari kulturni element u Indiji i istočnoj Aziji, nego i u stanovitim dijelovima Afrike i u američkim kulturnim zemljama. Jednako kao i suncobran, i njih su

smjeli upotrebljavati, uglavnom, samo knezovi i drugi dostojnici — nov primjer o podudaranju između kultura Starog svijeta (sl. 165).

PROMET (NASTAVAK)

TEK s osvajanjem mora mi ljudi napokon smo zavladali zemljom. More pokriva dvije trećine zemljine kugle pa su čak i najveća kopna samo otoci, koji se izdižu iz njegova krila. More je velika spojna cesta između zemalja, put u pustolovine i nova saznanja. Ono predstavlja sve ono otvoreno i novo u kulturi, dok je kopno i prečesto predstavnik tromosti i ustajalosti. Zbog toga je osvajanje mora čin, koji se može usporediti samo s najvećim podvizima u povijesti čovječanstva. Kao i ovladavanje vatrom, ono znači svladavanje prirodnih sila voljom čovjeka. Vlast nad morem u borbama između velikih sila bila je odlučan faktor sve do današnjeg dana.

Nekoć je to bilo drukčije. Čovjek je bespomoćno stajao pred oceanom, čak i pred svakim jezerom, koje nije mogao zaobići, i pred svakom rijekom koju nije mogao pregaziti. On se polako privikavao na element vode, prvo na jezera, kasnije na uske moreuze i zaljeve. Postepeno je raslo povjerenje i to je ohrabrivalo čovjeka da iza grebenja i otočnih grupa, duboko usječenih fjordova i živopisnih zaljeva iskuša svoje snage u nepoznatom. Zbog toga svakom vremenskom razdoblju i svakom predjelu na zemlji pripada na svoj način razvijeno pomorstvo i vlastito morsko područje. Povijest moreplovstva, uglavnom, je izvještaj o tome, kako su se ta međusobno neovisna područja ujedinila time, što se čovjek odvažio da obalama okrene leđa i pođe na otvoreno more.

Trebalo je hrabrosti i znanja da bi čovjek već jednom prestao ploviti od otoka do otoka ili duž obale, uvijek na domak kopnu. Stvarna putovanja oceanom poduzeta su na svim trima svjetskim morima. Stari Grci upoznali su nakon Aleksandrova pohoda vjetrove na Indijskom oceanu i pravilne izmjene monsuna. Njihovo su pomorsko umijeće naslijedili Arabljani, koji su već u osmom stoljeću plovili sve do Kine. U Tihom oceanu Polinežani su usprkos nepogodnim vjetrovima i strujama krstarili od otočja do otočja, i otiskivali se sve dalje preko mora. Mikronežani, koji su se s njima natjecali u pomorskoj vještini, izrađivali su na Maršalskim otocima čak neku vrstu pomorskih karata od povezanih štapića i puževih kućica, koje su označavale položaj otokâ i kretanja

Sl. 153. Čunjasti šatori Indijanaca Cree, Kanada (fotografija K. Birket-Smith).

Sl. 154. Selo s kućama čunjastih krovova u okolici Bamfore, Sudan. U prednjem planu slike vide se domoroci kako mlate žito (po Les colonies françaises).

Sl. 155. Gradnja kuće u Britanskoj Novoj Gvineji. Pod je podignut i leži na stupovima.

Sl. 156. Sojenice u zaljevu Humboldt, Holandska Nova Gvineja (fotografija Schröder).

morskih struja (sl. 170). U Atlantskom oceanu, hrabri moreplovci, koji su prvi puta osvojili otvoreno more, i dospjeli do Grönlanda i legendarnih obala Vinlanda, dolazili su sa sjevera.

Utopljenik se hvata slamke. Već je rano čovjek za velikih poplava stekao takva iskustva, kad bi rijeke preplavile obale i ponijele goleme šumske divove zajedno s korijenjem, dok bi zemlja na milje uokrug bila pod vodom. Najjednostavnija vodena prevozna sredstva, koja poznajemo, tek su donekle oblikovana debla. Još su sredinom devetnaestog stoljeća na sjeverozapadnoj obali Australije domoroci veslali do stranih brodova ležeći na deblu, u koje je bilo zabijeno samo nekoliko kolaca, da bi služili kao potporanj nogama; veslalo se rukama. Na obali Nove Gvineje i u području rijeke Amazone opažena su slična vozila. Već se u starom vijeku spominju u zapadnoj Aziji sašite i naduvene životinjske mješine, koje su se upotrebljavale na sličan način.

No pravo se vozilo dobiva tek onda kad se više debala spoji u splav. Splavi nalazimo na mnogim tačkama čitava svijeta. Na Gornjem Nilu raste vrsta drveta imenom ambas *(Aeschynomene elaphroxylon)*, koje je tako lagano, da jedan čovjek može ponijeti tri splava, a na svakom od njih mogu ploviti tri čovjeka. Upotrebljavaju se i snopovi od trske i šaša. U starom su se Egiptu upotrebljavale stabljike papirusa, a u Perzijskom zaljevu rebra palmina lista, itd. Na zapadnoj obali Amerike, od Kalifornije na sjeveru do Chilea na jugu, veliko je područje gdje su gotovo jedina vozila splavi od snopova trske i sl. zvane *balsas*. Takve su splavi znale biti prilično velike; na pohodu u Peru Španjolci su kraj obale sreli trgovačko vozilo takve vrste, koje je bilo natovareno glinenim posuđem, vunenim i pamučnim tkaninama, zlatnim i srebrnim nakitom itd. Kretanje takve splavi može se pospješiti na različite načine, na primjer, naduvanim životinjskim mješinama, kao u zapadnoj Aziji, ili kalebasama, kao u Srednjoj Americi i Peruu. U tu se svrhu upotrebljavaju čak i glineni vrčevi.

Veličina splavi je, naravno, vrlo ograničena i njena plovna sposobnost nikad neće ulijevati naročito poštovanje. Ali umjesto da sveže nekoliko debala čovjek se može zadovoljiti i time da jedno deblo izdube. Tako se dobiva jedno od onih primitivnih vozila, za koja je Kolumbo čuo da ih na Antilima zovu *canóa;* mi smo taj naziv pretvorili u riječ kanu. Drvo se u pravilu dube s pomoću vatre. Naravno, takvo vozilo jest i ostaje usko i lako se može prevrnuti, čak i onda ako ga gore proširimo pomoću daščica i ključale vode. Često veslači moraju veslati stojeći, a Evropejcu će biti teško održati ravnotežu. Dužina je naprotiv u priličnoj mjeri neograničena. Bujne šume na sjeverozapadnoj obali Amerike omogućavale su Indijancima da proizvode čunove dugačke

i po dvadeset metara, u kojima bijaše mjesta za šezdeset veslača, a veliki kanui od teakovine na rijekama Stražnje Indije dosezali su dužinu i do trideset metara (sl. 172). Izdubljene kanue nalazimo u gotovo svim krajevima zemlje, gdje god ima prikladnih šuma. Po čunovima monoksilima koji su nađeni u danskim močvarama, vidimo da su u Evropi posvuda bili uobičajeni već u prethistorijsko vrijeme, a na nekim mjestima, kao, na primjer, u Skandinaviji, Irskoj, Švicarskoj i na Blatnom jezeru u Madžarskoj upotrebljavaju se još i danas[14]. Oni su karakteristični i za veći dio Afrike južno od Sahare, gdje i arapski utjecaji nisu promijenili prilike. Osim toga javljaju se u Sibiru, centralnoj i južnoj Aziji, u čitavoj Oceaniji i sjevernoj Australiji. U Americi ih nalazimo u istočnim Sjedinjenim Državama i na području Amazone.

Umjesto izdubljenih debala na nekim se smjestima upotrebljavaju vozila od same kore. Da bi proizveli takav jednostavni kanu, Indijanci sa područja Amazone sagrade najprije oko jednog divovskog prašumskog stabla potpuni kostur, a zatim oprezno skinu koru, tako da ne bi nastale pukotine ili sjekotine. Kasnije se kora na vrućini učini savitljivom, strane se raširе poprečnim letvicama, a rubovi trupa podignu se u vis. Nekiput ih na krajevima ne sašiju, tako da ti kanui nisu podesni za vožnju po moru, već samo za mirne rijeke. Jednako jednostavne čamce od drvene kore nalazimo u Africi: u području Zambezija i na teritoriju Tanganjike, te u jugoistočnoj Australiji. Sjevernije na tom kontinentu vozila su sašivena od tri komada kore, koji tvore dno i bokove (sl. 171). Opravdano ili neopravdano, neki su u tome pokušavali naći utjecaj pravog čamca od dasaka.

Razumije se samo po sebi da je za izdubeno deblo i jednostavni čamac od kore potrebno veliko drveće i određene klimatske prilike. Gdje toga nema, čovjek mora potražiti druge pomoćne izvore kao što je upotreba kože. Nisu se samo Eskimi poslužili ovim materijalom, naprotiv, čini se da su kožnati čamci nekoć bili uvelike rasprostranjeni, osim u sjevernim predjelima, i daleko izvan polarnog kruga. Već Herodot izvještava o njima s gornjeg toka Tigrisa. Oni su imali oblik divovske košare presvučene kožom. Osim tereta riječni su brodari sa sobom obično vodili i magarca; pa kako se ovim vozilom nije moglo veslati protiv struje, oni bi, pošto bi na određenom mjestu prodali drvo, natovarili kože na magarca i tako se vraćali u svoje planine. U Mezopotamiji još i danas možemo vidjeti slična jednostavna vozila. Ali to nisu ni u kojem slučaju jedina prevozna sredstva koja spominju autori starog vijeka. Spominju se i kožnati čamci s Pirinejskog poluotoka i iz Britanije. U zabitnim dijelovima Irske i Walesa još se

[14] U nedavnoj prošlosti i kod nas. (Op. D. Rihtman.)

uvijek upotrebljava primitivni *coracle* u obliku obična čamca, ili okrugao kao čamci iz Mezopotamije. U kameno doba bilo je, vjerojatno, takvih čamaca u Norveškoj. U Laponaca postoji osim toga i tradicija da su posjedovali kožnate čamce. Krenemo li iz Evrope i Bliskog istoka prema udaljenijim dijelovima Azije, naći ćemo ih ponovo u Tibetu, a spominju se za još neka mjesta u srednjovjekovnim evropskim i kineskim izvorima. Napokon i neka indijanska plemena Sjeverne Amerike upotrebljavala su sve do u naše vrijeme čamce presvučene kožom; najpoznatiji je prerijski »bullboat«, koji se sastoji od okruglog kostura košare presvučenog bizonskom kožom, jednako kao i mezopotamski čamci. Sličnih su oblika i *pelote,* koje poznajemo iz južnoameričkih pampa, gdje i mnoga druga obilježja kulture podsjećaju na Sjevernu Ameriku. Ali najviši razvoj kožnati čamac doseže kod Eskima. Po gradnji najstariji je otvoreni tip, umiak, koji služi za lov na kitove i putovanja; posljednje je dalo čamcu ime »ženski čamac«. Njegova velika tovarna sposobnost, lakoća i neovisnost o sidrištu, sve to učinilo ga je izvanrednim putničkim čamcem u arktičkim vodama. Ali kajak je u svakom slučaju bolji za lov. Njegov je oblik jednako toliko lijep, koliko mu je i plovna sposobnost nenadmašiva (sl. 175). Kao galeb Grönlanđanin plovi površinom uzburkanog mora i ako je nepromočivu krznenu odjeću pričvrstio uz otvor kajaka prevrće se zajedno s njim dok ga more preplavljuje, da bi se nakon toga određenim pokretima dvostrukog vesla ponovo ispravio.

Rasprostranjenost kožnatih čamaca na sjevernoj polutki podsjeća u neku ruku na proširenost jednostavnih saonica sa salincima. Kao one i kao kroj poncha u odjeći i dr., oni očito pripadaju prastarom »sloju lova na ledu« polarne kulture. To što su danas potisnuti na rubove sjevernih područja desilo se zbog toga, što ih je na drugim mjestima zamijenilo naročito vozilo kulture krpalja, sastavljeni čamac od brezove kore. Taj čamac ne nalazimo samo svuda u crnogoričnim šumama Kanade i Aljaske (sl. 176), već i kod Tunguza i srodnih sibirskih plemena. Čitav je njegov kostur, s ogradom, rebrima i bočnim daščicama jednak kao i kod kožnata čamca, samo je ovoj različit. Dakle srodnost ovih dvaju tipova je jasna. Prije se kajak često smatrao odvojkom čamca od kore, ali rasprostranjenje pokazuje da je slučaj obrnut; sastavljeni čamac od kore potječe, naprotiv, od kožnata čamca.

Nijedno od dosad spomenutih prevoznih sredstava nije pogodno za pomorsku plovidbu u većem omjeru. Ni splavi, ni izdubena debla, ni kožnati čamci, ni oni od kore ne mogu se održati na burnome moru. Uz to im još nedostaje i snaga koja bi ih pokretala. Nemoguća je vožnja oceanom, dok god se čovjek zadovoljava samo veslanjem. Zbog toga je jedro u pomorskom saobraćaju zacijelo dovelo do preokreta, koji bismo mogli usporediti s djelova-

njem točka i krpalja na kopnu. Ne znamo tačno kada je jedro otkriveno. To mora da se dogodilo najkasnije u IV tisućljeću prije n. e., jer se već u to vrijeme jedra slikaju na vazama mlađe preddinastijske kulture Egipta. Uopće, čini se da jedro potječe iz jedne od starih kulturnih zemalja između Sredozemnog mora i Indije. Odatle se proširilo duž obala — na sjever prema Skandinaviji, gdje ga možda poznajemo od vremena britava brončanog doba, ali sigurno tek od doba Vikinga — na istok preko cijele Oceanije i duž istočne obale Azije sve do Eskima. Na sjeverozapadnoj obali Amerike počeli su ga, vjerojatno, upotrebljavati tek nakon dolaska Evropejaca. U svakom slučaju ne spominju ga prvi moreplovci, koji su se usidrili u tom kraju. Inače se jedro u Americi javlja samo kod Maja i Peruanaca, kao i na Antilima. Zasad se još ne nazire neka veza sa sjeverozapadnom obalom; ipak nije naročito vjerojatno da bi, nešto južnije u Americi, jedro bilo samostalno otkriveno.

Načiniti vozila, vozila koja će ploviti morem, zadatak je, koji se može riješiti na različite načine i koji je i bio riješen na različite načine. Na čitavoj je zemlji potraženo najjednostavnije rješenje; dva zajedno privezana vozila moći će prevesti preko rijeke ili tjesnaca veći teret nego obično. Time je učinjen prvi korak u razvoju dvostrukih čamaca, koje, uglavnom, nalazimo uz obale Indije i Oceanije. Tamo se dva čamca spoje poprečnim gredama i tako se gradi platforma koja ponekad ima čak i »kajitu« u obliku malene kolibe s krovom od palmina lišća. Drugo pomoćno sredstvo protiv preturanja je upotreba plovca, tj. grede od lakog drveta, koja se na vodenu površinu pričvrsti paralelno s čamcem i koja je s njim spojena pomoću poprečnih motaka. Kao i dvostruki čamac, tako je i čamac s plovcem (sl. 174) udomaćen u Tihom i Indijskom oceanu. Smatrali su ga izrođenom vrstom dvostrukog čamca, koji je nastao tako, da se jedan od čamaca smanjio i pretvorio u plovac. No to jedva da je tačno, između ostalog i zato što postoje čamci s plovcima na obje strane, a temeljite Dixonove historijske i etnološke studije dokazale su da su upravo ti čamci sa dva plovca vjerojatno najstariji. Izgleda da je čamac s plovcem nastao u Stražnjoj Indiji kao riječno prevozno sredstvo, ali je u indonežanskim vodama usavršen i odatle se proširio djelomično uz obalu istočne Afrike, djelomično u Oceaniji.

Dvostruki čamci i čamci s plovcem ne mogu se tako lako prevrnuti kao pojedinačna izdubena debla, ali njihova tovarna sposobnost jest i ostaje ograničena. Tek čamac od dasaka praktički može neograničeno rasti i sjedinjuje u sebi plovnu sposobnost i povećanu zapreminu. No ovdje moramo razlikovati dva osnovna tipa, od kojih svaki ima vlastito porijeklo. Jedan tip vjerojatno

potječe od splavi. Na indijskoj obali postoje naročito građene splavi, koje se mogu održati na snažnim valovima i koje se mogu smatrati pretečama čamaca od dasaka bez unutarnjeg kostura. Oblik im je gotovo četvorouglast, a daske su vezane ili »šivane«. No u dva slučaja oni su se razvili u prava pomorska vozila, naime: istočnoazijske džunke (sl. 173) i staroegipatski brodovi. Iako se ovi zacijelo nisu odlikovali naročitom čvrstinom i manevarskom sposobnošću, poduzimali su egipatski pomorci vožnje do Sirije i do zemlje Punta, kroz Bab-el-Mandeb, da bi natovarili drvo, kâd i druge dragocjenosti. Najstarija svjedočanstva o egipatskoj brodogradnji potječu iz, otprilike, 2900 godina prije n. e., ali je još pitanje jesu li vozila od dasaka nastala u zemlji Nila; možda potječu iz Indije.

Da bi se usavršio tip čamca, može se povisiti izdubeni čun i to tako, da se njegova ograda podigne s nekoliko dugačkih dasaka. Tako rade u Tihom oceanu. Spajanjem jedra s dvostrukim čamcima ili sa čamcima s plovcem na kojima su povišeni bokovi stvorena je neka vrsta vozila, koje je bilo u stanju da se suprotstavi valovima oceana i na njima su Polinežani poduzimali plovidbe, koje po smjelosti ni u čemu ne zaostaju za putovanjima nordijskih Vikinga preko Atlantskog oceana. Prema pouzdanim izvorima, oni su pošavši od Novog Zelanda na istraživačkim putovanjima dospjeli tako daleko na jug, da su stigli i do ledenih bregova i morskih slonova. Graditelji čamaca bijahu svugdje na Polineziji naročito cijenjeni stalež, a njihovi pothvati zaista zadivljuju. Kod Tahitija Cook je susreo flotu, koja se sastojala od 159 velikih dvostrukih lađa i 70 manjih; na najvećima bilo je mjesta za nekoliko stotina ljudi. No Južno more nije jedino mjesto gdje su poznati »povišeni« kanui. Nalazimo ih i na sjeverozapadnoj obali Amerike, u Indoneziji i na nekim mjestima Afrike, ali tu su oni ipak vjerojatno posljedica arapskih utjecaja.

Od čamca s povišenom ogradom čini se da je, uz već gore spomenuti, nastao još jedan oblik čamca od dasaka, naime, brod s kobilicom, i to tako da se prvotni kanu pretvorio u kobilicu, dok su bokovi porasli u visinu učvršćeni rebrima. Taj je tip arapski *dhow* i dospio je sve do Salomona u Melaneziji. U Sredozemnom moru poznaju ga Egejci, prastari pomorski narod, koji je živio prije Helena na grčkim otocima. I Feničani su na takvim lađama poduzimali svoja putovanja kao trgovci, gusari i trgovci robljem. Slični oblici brodova dospjeli su i do sjevera. Nalazi u Hjortsprigkobbelu, Nydamu i Ladbyu u Danskoj pokazuju nam tok razvoja. No čini se da je i u Kelta na obalama Francuske, Britanije i Irske bilo vrlo razvijeno pomorstvo, a kasnije i u Frizijaca, čije je teške kógge preuzeo srednji vijek. Do novog je napretka došlo kad je

veslo s ruba desnog boka premješteno na krmu, čime se povećala sposobnost manevriranja brodom i moglo se postaviti više jarbola. Nešto kasnije usavršena je gradnja samog trupa broda i to tako da se pod utjecajem Arapa prešlo s gradnje vozila sa crepasto sastavljenim daskama na gradnju karavela. Uz to je pronađen takozvani Jakobov štap, primitivna sprava za mjerenje visine sunca, a kad je, nadalje, kompas, koji je preuzet od Kineza, opremljen oko godine 1300. s ružom pravaca, bio je stvoren temelj, koji je Kolumbu omogućio da preplovi more i otkrije jedan novi svijet.

II. DRUŠTVO I DUHOVNI ŽIVOT
KULTURNA STRUJANJA

Sl. 157. Indijska hramska svjetiljka od bronce, Vellore (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

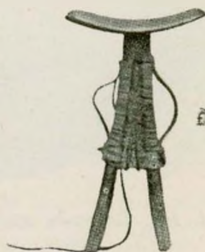

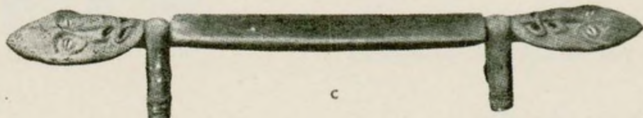
Sl. 158. Željezni likovi goveda i svinje koje ukopavaju kao žrtve pod nove građevine, Koruška (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

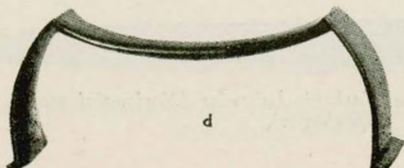
Sl. 159. Podglavci: a—c) Nova Gvineja; d) centralna Polinezija; e) Bečuana, južna Afrika; f) Gornji Nil (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

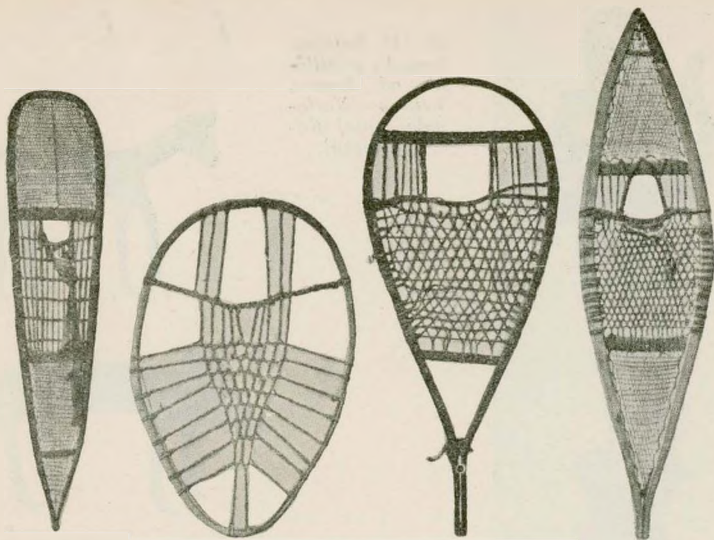

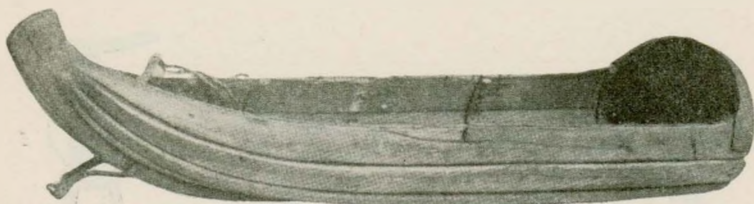

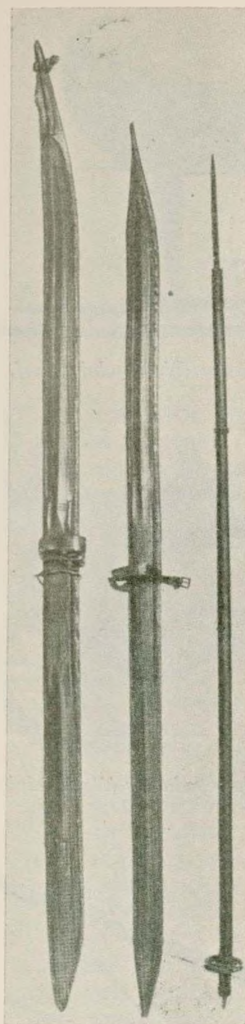
Sl. 160. Indijanske krplje, s lijeva na desno: Kučin. Indijanci Thompson, Irokezi i Cree (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

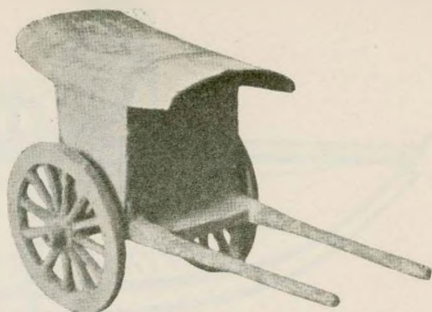

Sl. 161. Laponske saonice u obliku čamca (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 162. Tobogan Indijanaca Naskapi, Labrador (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 164. Glineni model kineskog jednoprega, VII—X st. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

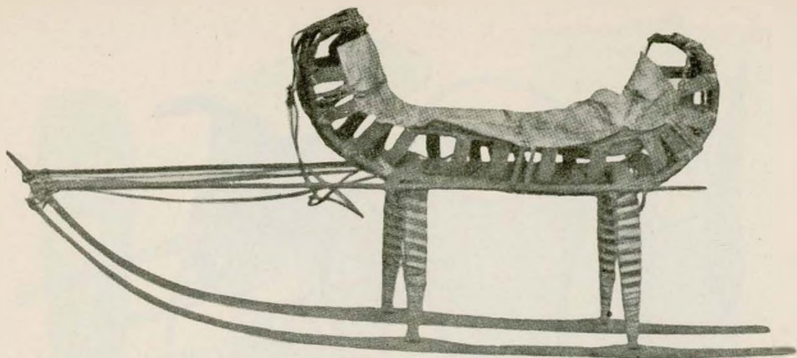

Sl. 165. Visoki egipatski činovnik iz doba 6. dinastije na nosiljci. Grobni relijef iz Sakkare oko god. 244. pr. n. e. (Muzej u Kairu).

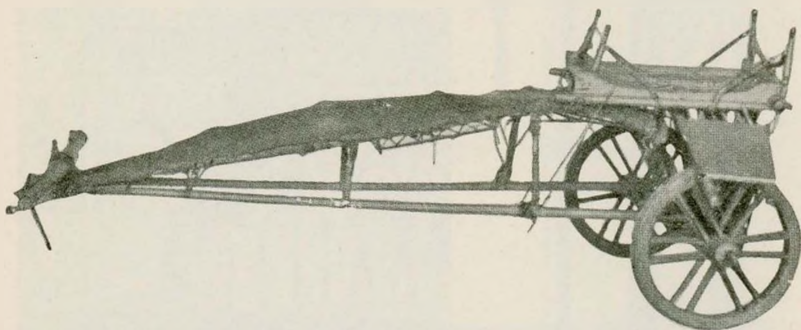
Sl. 163. Laponske skije i štap, početak XVII st. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

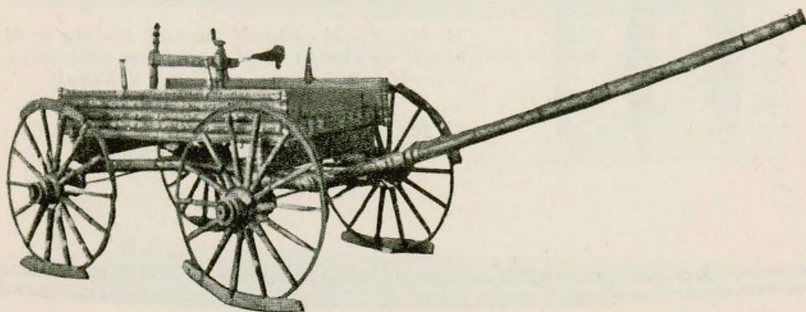
Sl. 166. Jednostavne saonice na plazovima dugačke 5,75 m. Sobovski Eskimi (Nacionalni muzej. Kopenhagen).

Sl. 167. Model starih saonica povišenog tipa s Kamčatke (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 168. Indijske volovske dvokolice. Zanimljivo je uglato podnožje (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 169. Kola iz močvare Dejbjaerg kod Ringköbinga, I ili II stoljeće pr. n. e. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

6. POGLAVLJE

IZGRADNJA DRUŠTVA

OSNOVA

KAO CRVENA nit kroz kulturni život XIX stoljeća provlači se san o s r e ć i i pitanje kako da se ona ostvari. Treba li društvo očinski jamčiti za život svojih članova i svu odgovornost preuzeti na svoja pleća, ili svaki pojedinac ima i pravo i dužnost da svoj život uredi prema vlastitom nahođenju, jedino unutar granica koje određuje obzir prema pravu drugoga? Da li je društvo sve, ili naprotiv služi tek kao paravan iza koga se skriva sila jakih i tlačenje slabih? Postoji li pojedinac samo zbog društva, ili obrnuto? Već je Aristotel obilježio čovjeka kao *zoon politikon,* kao društveno biće, a Comte, osnivač moderne sociologije, tvrdio je da je pojedinac apstrakcija. S Darwinovom teorijom o borbi za opstanak čini se da i prirodne nauke potvrđuju staru predodžbu o borbi svih protiv sviju — rečenicu *homo homini lupus,* a kojom se društvo mirne duše može smiriti, oslanjajući se na isključivo pravo na moć bez koje bi se sve raspalo. Nasuprot tome stoji Kropotkinovo isticanje međusobne suradnje među individuumima, životinjama kao i ljudima. I na najnižem stupnju čovjek ni u kom slučaju nije jednostrano sklon samo krvi i pljački, nego je isto toliko ispunjen osjećajem bratstva i voljom za ujedinjenjem. Na čemu se dakle izgrađuje kultura? Da li je u povijesti ljudskog roda prvobitno društvo ili pojedinac? Taj čvor može razriješiti samo etnologija. Ono što se događa u životu kulture, rvanje je snaga; natjecanje i međusobno potpomaganje djeluju unutar društva kao i među različitim zajednicama jedno uz drugo. Utoliko je društveni život pretpostavka za održanje i razvitak cjelokupne kulture. No ne smije se zaboraviti da se društvo sastoji od pojedinaca i da pojedinac misli i tako s t v a r a kulturu. Individuum i društvo su, dakle, jednako potrebni jedno drugome, nijedno od njih ne posjeduje čitavo pravo, a pitanje što je starije, bilo bi isto toliko uzaludno kao i pitanje da li je jaje starije od kokoške.

U stvari društvo počiva samo na nekoliko instinkata, koji su tako duboko ukorijenjeni u ljudskoj prirodi, da vjerojatno potječu iz predljudskih stanja. Među tim nagonima na prvom mjestu stoje spolni nagon i nagon čopora, a u uskoj vezi s time, materinski instinkt i sklonost k samopotvrđivanju i podređivanju. Nije potrebno naročito naglašavati da nijedan od tih nagona nije specifično ljudski, a neki će čitaoci u instinktu čopora moguće htjeti vidjeti nešto neljudsko. Ali ipak, upravo on obilježava život i u primitivnom obliku, iz dana u dan. Ako neka drevna seoska zajednica tvori nerazdvojnu cjelinu, koja sumnjičavo i bijesno gleda na onog koji se stavlja izvan kruga, ili ako današnje političke stranke ponekad ispoljavaju disciplinu koja se približava tiraniji, onda iza toga u prvom redu nikako ne stoje socijalni razlozi. Tu se javlja stari instinkt čopora. Društvo, tj. selo ili stranka, najviša je instanca, jednostavno zbog svoje masovnosti i potrebna su snažna leđa, da se odupre njihovu pritisku. U postepenom razvoju od slijepog instinkta čopora do svijesnog društvenog osjećaja možemo vidjeti jednu od smjernica kulture.

Uski horizont koji se nadvio nad životom primitivnih naroda, povlači sa sobom odgovarajući ograničen osjećaj zajednice. U Aziji i Africi nastale su velike barbarske države, ali su se u pravilu raspale već nakon dvije ili tri generacije zato što su bile sagrađene na podjarmljivanju i nasilju, a ne na pravu i osjećaju svijesti o zajednici. U primitivnoj svijesti shvaćanje pripadnosti ne izlazi izvan najužeg kruga. Ona najprije obuhvaća obitelj u pravom smislu, zatim rod ili totemsku grupu. Ukoliko su ove jedinice više ili manje vezane za neko mjesto, utoliko i geografska skupina, horda, ostaje jedinstvena. Ali ako nije tako, ako više obitelji različitog porijekla živi unutar istog područja, onda je osjećaj zajednice unutar čopora sasvim slab. U Australiji, gdje totemske grupe presijecaju granice između horda i plemena, postoje primjeri za to, da su bitke između dvaju susjednih naroda završavale tako da su se oba razdvojila prema totemskim grupama i tako nastavila borbu. Tek se u selima sa sjedilačkim stanovništvom stvaraju jače veze unutar lokalne skupine, iako su još uvijek jake veze unutar roda.

Pojam pleme sam je po sebi prilično nejasan, i rijetko u osjećaju za zajednicu igra veću ulogu, u svakom slučaju ne toliko veliku, da unutar njega ne bi često moglo doći do neprijateljstava. Prilike kod kanadskih Eskima donekle su tipične za plemenski osjećaj na primitivnom stupnju. Udaljenosti su na arktičkim obalama tako velike, a ljudi tako malobrojni, da tamo sama od sebe nastaju stanovita prirodna plemena, koja se izvana gledano shvaćaju kao cjelina i često se takvima i obilježavaju, ali koja

se u stvari iznutra sastoje od mnogobrojnih, međusobno neovisnih, malenih skupina, kojih se sastav stalno mijenja. Unutar takvog plemena osjećaj zajednice je minimalan; ali se ipak mogao zapaziti u obliku neke zlovolje pomiješane s prezirom, kad se prije više godina dio plemena Netsilik nastanio na području, gdje su dotada lovili i živjeli samo Eskimi Iglulik. Međutim o nekom zajedničkom istupu Iglulika nije bilo ni govora. Donekle je to uopće primitivna značajka. Ali da i pojedine male grupe nisu pružile djelotvorni otpor tom prodiranju, tipično je eskimski i osniva se na shvaćanju da zemlja i divljač pripadaju svima. U Australiji i u mnogim drugim krajevima svaka bi horda s oružjem u ruci branila pravo na svoje lovačko područje. Pravi plemenski osjećaj nastaje tek na razmjerno visokom stupnju razvoja, a koliko još vremena treba da prođe, pa da se i u čitavu narodu kao takvom probudi svijest, jasno se vidi iz usporedbe između sadašnje Danske i dansko-norveško-holsteinske zajedničke države XVII stoljeća.

Srodničko i plemensko razlikovanje ukrštava se ne samo s prirodnom podjelom prema spolu i starosti, već često istovremeno s podjelom na klase i staleže. Može se smatrati sigurnim da se i u ovim slučajevima javlja osjećaj grupe, koji se očituje u unutarnjoj povezanosti pojedinih grupa nasuprot njihovim međusobnim razgraničenjima. Tu je veliko i još nedovoljno obrađeno polje rada za funkcionalističku etnologiju. U starije su se vrijeme i prečesto zadovoljavali time da vode računa o vanjskom oblikovanju društva, ne obazirući se dovoljno na život koji se razvija unutar njegovih okvira.

Čudnovato je u kulturi to, što je svaka od njenih glavnih značajki bitna za ljudski život. Gospodarstvo i tehnika u materijalnoj kulturi, društveni i, naravno, duhovni život, koji se budi u religiji i znanosti — svako je, mogli bismo reći, sa vlastitog stanovišta — jednako neophodno i zbog toga je u jednakoj mjeri pogodno kao polazna tačka za promatranje čitave ostale kulture. To je jednostavno izraz unutarnje povezanosti kulture. I mi ćemo također vidjeti da je zanatstvo svugdje ostavilo duboke tragove u socijalnim prilikama iako se, naravno, ne može reći da svaki stupanj gospodarstva odgovora sasvim određenom obliku društva. Veza između religije i društvenog života toliko je jaka, da su francuski sociolozi upravo nju smatrali socijalnom pojavom, izrazom onoga što oni nazivaju kolektivnim mišljenjem (usp. I dio, str. 44). To bi bilo ne samo vrlo pretjerano, već doista upravo obrnuto. Ali ipak, kako su tijesno ove dvije strane kulture povezane, vidi se iz po-

grebnih običaja i npr. totemizma, koji se s jednakim pravom može pripisati obim stranama. No sve to postat će utoliko jasnije, ukoliko dublje prodremo u problem. Ovdje smo samo ukazali na te povezanosti.

KULTURA I SPOLNI ŽIVOT. BRAK

NAJMANJI društveni krug je obitelj, koja se sastoji od roditelja i djece. Spolnom životu kao fiziološkoj osnovi odgovara, dakle, u socijalnom i ekonomskom pogledu obitelj. U socijalnom, jer je obitelj ono od društva odobreno normalno ispoljavanje spolnog života i brige za potomstvo, a u ekonomskom pogledu, jer ona s obzirom na proizvodnju i potrošnju tvori gospodarstvenu jedinicu. Ali u nekim slučajevima obitelj predstavlja i religioznu cjelinu, ne samo na taj način što više sile moraju odobriti i blagosloviti vezu, već istovremeno i time, što je obitelj središte kulta. To je naročito slučaj kod onih naroda kod kojih kult predaka tvori čvrsto jezgro religije. Prvobitno kinesko društvo u stvari je potpuno oblikovano prema slici obitelji.

Gospodarstvenu ulogu obitelji spomenuli smo već prije, a o njenom značenju za religiju bit će kasnije još govora. Zato ćemo na ovome mjestu govoriti o braku kao o karici u izgradnji društva. No najprije valja reći nekoliko riječi o spolnom životu primitivnih naroda uopće. Vrlo ga je teško opisati već i zbog toga što se slika mijenja od plemena do plemena. No nema sumnje spolni život kao cjelina duboko prožimlje kulturu. Gotovo svugdje brak se smatra jedinim normalnim stanjem za odrasle ljude. Eskim se ženi čim je u stanju da lovačkom djelatnošću opskrbljuje jednu ženu, a prezreni stari momak, koji nije u stanju da nađe životnu drugaricu, u legendama je stalno komična osoba. Pleme Santal u Indiji ne smatra neženju mnogo boljim od lopova, a neoženjeni Kafer u svome selu uopće nije imao pravo glasa. Vjerski i društveni obziri mogu nekome nametnuti brak kao dužnost. Prema židovskom shvaćanju onaj, koji neće da se oženi, ogrešuje se o boga; a Kinezi, koji se boje da će pomanjkanje potomstva škoditi mrtvima, jer su potomci dužni da prinose žrtve mrtvima, slave čak i vjenčanje duša umrle novorođenčadi. U Sparti su neženje bili isključeni iz sportskog života, a Plutarh priča da su jedanput godišnje morali goli prolaziti tržnicom pjevajući o sebi pogrdnu pjesmu.

Upravo zbog toga što se spolni život općenito smatra normalnim, mogu nastati situacije koje traže nešto što nije obično. Ako su neuspjeh i bolest potresli osnove eskimskog društva, onda će se unutarnja povezanost pojačati općom izmjenom žena. Naročita pažnja obraća se na gospodarstvo. Eskimi na Point Barrowu misle da kitovi imaju slabost prema ženama; zato čovjek, koji će u lovu na kitove bacati harpunu, ima pravo da prije lova spava sa poglavičinom ženom, jer kit će najradije dopustiti da ga ubije muškarac, koji upravo dolazi od žene. No ovaj je način mišljenja iznimka među lovačkim plemenima. Naprotiv mnogo češće, na primjer kod nekih Indijanaca Sjeverne Amerike, čovjek se prije lova mora suzdržati, ako želi biti siguran u sretan ishod. Pođemo li k ratarskim narodima, naći ćemo ponekad u vezi sa zanatom, također slučajeve prisilnog suzdržavanja; ali u njih se po pravilu događa upravo obrnuto. Veliki dio običaja vezanih za obrađivanje tla nosi vrlo jako spolno obilježje, jer se predmnijeva da ono magijskim putem pogoduje rastu usjeva. Brojni plesovi s maskama predstavljaju djelotvornost demona plodnosti na način u čiji se smisao ne može sumnjati, a stanovništvo, što je moguće više, slijedi uzor duhova.

Spolni život, naravno, najsnažnije zadire u život onih osoba koje su posrednici između naroda i nadnaravnih sila. Uglavnom tamo gdje je prevaziđena najniža stepenica na kulturnoj ljestvici, svećenici i svećenice se zato često podvrgavaju naročitim pravilima pa čak i obavezi da budu nevini. Takve zahtjeve nalazimo u Meksiku i zapadnoj Africi, u Indiji, staroj Heladi i Rimu; vestalinke su samo jedan od primjera za to. U najesktremnijem obliku javlja se to kod stanovitih misterijskih religija starog vijeka, u kultu Kybele, gdje su dužnost svećenika vršili kastrati i gdje su učesnici velikih svečanosti za vrijeme bezumnih plesova sami sebe kastrirali.

No postoje i suprotni ekstremi. Hramske bludnice u današnjoj su Indiji isto toliko poznate kao i na Istoku u starom vijeku. Sumerci su svećenice smatrali suprugama božanstva. Velikoj svećenici, koja je pripadala najotmjenijim krugovima, a često bila i kćerka samoga kralja, bilo je čak pod prijetnjom smrti na lomači zabranjeno da stupi u neku točionicu vina. Ali već svećenice prve po redu niže klase imale su djecu s nepoznatim očevima, a bilo je i nižih slojeva svećenica, koje su se podavale svakome. Takve kedeše nalazimo i u kana'anskim hramovima i biblija upozorava da ih se treba čuvati. Međutim nama je važno da se sjedinjavanje sa »suprugama« boga očito smatralo svetim činom, stapanjem sa samim božanstvom. Herodot priča mnogo kasnije da je svaka babilonska žena jedanput u životu morala boraviti u hramu božice

ljubavi Ištar (sl. 179) i primiti svakog stranca koji bi joj u krilo bacio novac. Koliko god takav običaj i djelovao nemilo, ipak u njemu ne smijemo gledati samo izraz raspuštenosti. Nama je danas teško prodrijeti kroz vanjsku ljusku do predočaba koje su osnova običaju; ali nemamo pravo sumnjati u ozbiljnu misaonu podlogu. Može se, na primjer, raditi o žrtvi božici, o obredu plodnosti (sl. 177) ili o magičnoj radnji koja proizlazi iz vjerovanja da je za budućeg mladoženju opasno da prvi opći sa ženom. Posljednjom pretpostavkom pokušalo se objasniti i »pravo prve noći«, *ius primae noctis,* po kojem poglavica, svećenik ili neki stariji čovjek preuzima ulogu mladoženje. Kroz dugo su vrijeme ruski seljaci sačuvali običaj koji se zvao *snohačestvo* (od ruskog *snoha* — snaha) i koji se sastojao u tome, da je tast ili njegov brat uvodio nevjestu u brak.

Iz onoga što je već prije rečeno vidi se, da kod primitivnih naroda spolni život nije ograničen isključivo na brak, iako ovaj, kako je spomenuto, svugdje tvori čvrsto jezgro. No nije neobično da mladež — a to vrijedi i za mladiće i za djevojke — neograničeno luduje prije nego što se napokon ne smiri u bračnoj luci. U Mikroneziji i u različitim drugim krajevima mladež se zadržava u odijeljenim kućama mladića. Ali na otočju Tonga u Polineziji spadalo je u dobar odgoj da mlada djevojka prečesto ne mijenja ljubavnike. Kod Masaia u istočnoj Africi mladim je ratnicima zabranjeno da se žene; ali oni to nadoknađuju time što u vojničkom logoru žive s maloljetnim djevojkama. Kod mnogih afričkih naroda inicijacije[1] završavaju svečanošću na kojoj bi krepost imala puno pravo gorko plakati. U plemenu Ulâd Nâil u sjevernoj Africi idu tako daleko da djevojke moraju redovito pribaviti miraz prostitucijom u gradovima (sl. 178). To je vjerojatno ostatak stare matrijarhatske kulture u području Sredozemnog mora, jer je poznato da su sličan običaj imali Etruščani i Lydijci starog vijeka. A kod Votjaka, finskog plemena, između Kame i Vjatke, neudata majka ima više prosaca nego njene povučenije drugarice, jer je tako reći unaprijed položila ispit plodnosti. Nasuprot tome postoji isto tako velik broj naroda koji argusovim okom paze na ponašanje svojih kćeri. To ne vrijedi samo za većinu kulturnih naroda, nego i za vrlo nerazvijena plemena, kao što su neka australska. Možemo pretpostaviti da je to, što se gotovo svugdje slabi spol podvrgava ovim strogim pravilima, vjerojatno nastalo kao posljedica muškarčeve ljubomore.

To što se žene, koje izvrše preljub, vrlo često oštro kažnjavaju, dešava se, vjerojatno s istog razloga, bez obzira što se preljub

[1] Inicijacije su svečani način uvođenja mladih ljudi u zrelu dob. Njemački prevodilac upotrebljava riječ Jugendweihe, koja nije naročito sretan izraz a mi bismo ga teško mogli prevesti. O inicijacijama potanje dalje. (Op. prev.).

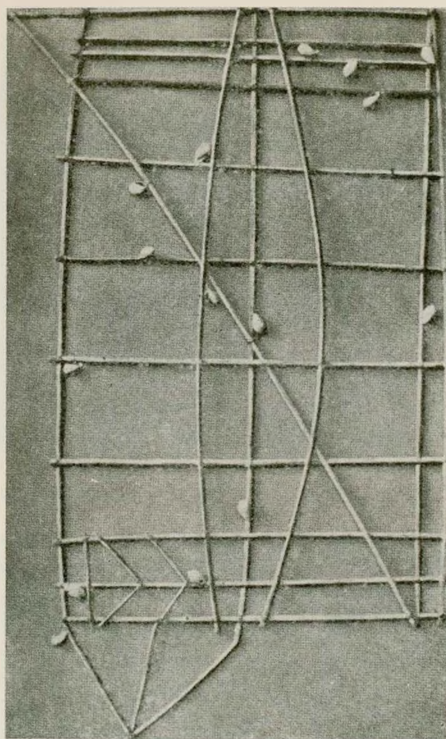
smatra povredom muževih ličnih prava. Nasuprot tome supruge rijetko kada imaju pravo da to isto zahtijevaju od muževa, premda neće uvijek poći tako daleko kao ona polarna Eskimka, koja je zamolila Knud Rasmussena da se pobrine za to, da njen muž za vrijeme duljeg odsustva ne bi ostao bez ženskog društva, jer da je sam po sebi previše plašljiv u odnosu na lijepi spol. Naravno znak je najvećeg prijateljstva kad muškarac muškarcu ponudi svoju ženu. Privremena izmjena žena poznata je kod tako različitih naroda kao što su Hottentotti i Eskimi. Kod Polinežana i Mikronežana dobri prijatelji nekiput zamijene imena i time ustupaju jedan drugome svoja bračna prava, jer uzevši ime drugoga čovjek se s njime poistovećuje. Kod plemena Herero u jugozapadnoj Africi dva su se muškarca mogla obavezati na zamjenu žena i stoke i međusobno pomaganje u svemu ostalom, a u Sparti je izmjena žena spadala u jednu od dužnosti gostoprimstva. U svakom je slučaju kod plemena kao što su Eskimi i Čukči povremena zamjena žena ujedno vrlo praktičan običaj koji je vezan za selački život. Događa se da neki muškarac mora otići na dulje putovanje, a njegova je žena spriječena da ga prati. Naprotiv, možda je neki od njegovih suplemenika iz istog naselja oženjen ženom koja ima rođake u onome mjestu kamo on namjerava poći. Prema eskimskom načinu mišljenja najlogičnije je da oba muškarca zamijene žene koliko traje putovanje. Dobrodošle goste treba primiti što je moguće bolje i zbog toga im gostoprimac ponekad prepušta vlastitu ženu ili odraslu kćer. Taj oblik brige za ugodnost gostiju nipošto nije rijedak u sjevernom polarnom krugu, kod Indijanaca jugoistočnih Sjedinjenih Država i u Tibetu, a nakon prodiranja bijelaca u velikoj je mjeri pridonio i širenju spolnih bolesti. Ali tamo, gdje, kao kod Akamba i Masaia istočne Afrike, klanovi i dobne klase sjedinjuju članove plemena u naročite društvene grupe, to se »bračno gostoprimstvo« često održava unutar ovih užih grupa.

Na čitavoj zemlji nema naroda ni plemena koje ne bi poznavalo brak u bilo kakvom obliku (sl. 180). On je tako općečovječanski kao govor, kao upotreba vatre i oruđa. I shvaćanje da obitelj tvori jezgro društva je prastaro. Međutim sredinom devetnaestog stoljeća počelo se sumnjati u istinitost te pretpostavke. Već je Jens Kraft (1720—65) ukazao na odnos koji spominje Herodot kod maloazijskih Lykijaca, a koji se očituje u tome da se djeca računaju kao srodnici majke, a ne oca. Ali Kraft nije bio zapažen i

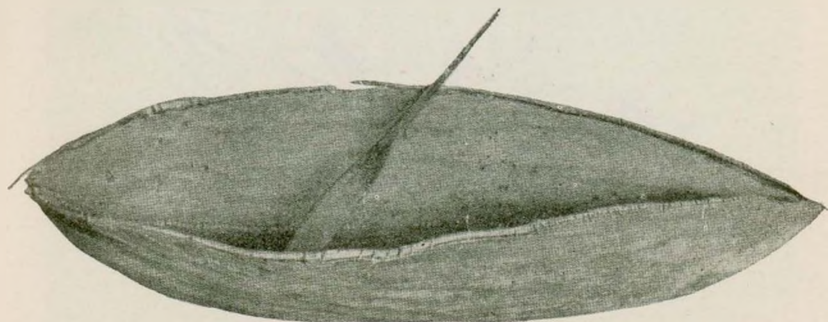
tek je opsežno djelo o matrijarhatu,[2] koje je god. 1861. objavio švicarski istraživač J. J. Bachofen, probudilo veće zanimanje. Bachofen je smatrao da je matrijarhat stariji od patrijarhata i to objašnjavao naoko potpuno jednostavno time što je očinstvo prvobitno bilo nesigurno, jer ljudi u staro vrijeme nisu živjeli u sređenom braku, već u neobuzdanoj spolnoj slobodi (promiskuitet, od latinskog *promiscuus* = izmiješan). To je, naravno, zvučalo dopadljivo i odmah dobilo snažnu podršku kada je Lewis H. Morgan otkrio ono što je nazvao klasifikatornim rodbinskim sistemom. Naime, kod mnogih naroda ističe se više ili manje jasno da su rodbinske oznake stvorene na potpuno drugim osnovnim linijama nego kod nas, tj. tako da se jedna te ista riječ ne upotrebljava samo za oca, nego i za njegovu braću, pa čak i za čitavu njegovu generaciju. Zar se mogao zamisliti bolji dokaz za hipotezu o nekadašnjem promiskuitetu? Uz to je Morgan otišao i korak dalje. On je smatrao da je na više mjesta u »grupnim brakovima« našao neposredne tragove prvotne spolne zajednice. U njima spolno općenje nije bilo dopušteno sa svakim, ali ipak bijaše dopušteno unutar čitave grupe ljudi. U novije je doba, najzad, iznesen još jedan argument u korist spolne slobode u davno vrijeme. To jest, čini se da je nekim plemenima centralne Australije bila nepoznata veza između spolnog odnosa i začeća. Ako je to zaista tačno, onda prvobitna obitelj u našem smislu i nije mogla postojati. Dakle, na temelju svega toga sastavljen je razvojni niz koji počinje općim promiskuitetom, prelazi u grupni brak, a kasnije se preko matrijarhatske i zatim patrijarhatske poligamije nastavlja do najvišeg oblika braka: monogamije.

Ali kod pobližeg promatranja ova se misaona nadgradnja otkriva kao div koji počiva na glinenim nogama. U Danskoj mu je temelje potresao C. N. Starcke, a kasnije mu je slavni finski istraživač Edw. Westermarck sasvim osporio pravo na život. Prvo, što se tiče matrijarhata, on se uopće ne javlja kod najprimitivnijih naroda, a spomenuta hipoteza to pretpostavlja. Nasuprot tome moramo se popeti dosta visoko da bismo ga našli. Narodi koji se nalaze na najnižem stupnju imaju rodbinske odnose slične našima, tj. srodstvo se gotovo podjednako računa prema obim stranama s laganom prevagom očinske. Obrazloženje rodbinskih sistema moramo ostaviti za kasnije; tada ćemo vidjeti da stvar nije tako jednostavna kako je Morgan mislio. Ovdje se moramo zadovoljiti s jednom jedinom konstatacijom. Ako se tvrdi da zajedničko ime za oca i druge muške članove njegove generacije uka-

[2] U njemačkom prijevodu upotrebljena je ovdje riječ Mutterrecht – materinsko pravo. Mi smo upotrijebili riječ matrijarhat, jer se u prvobitnoj zajednici ne može govoriti o pravu. (Op. prev.)

Sl. 170. »Pomorska geografska karta« napravljena od štapića i puževih kućica. Marshallsko otočje. Karta prikazuje dio otočja (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 171. Australski čamac sašiven od komada drvene kore. Queensland (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 172. Kraljevski kanu na rijeci Menam kod Bangkoka.

Sl. 173. Korejski akvarel prikazuje džunke na moru (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

zuje na neku neizvjesnost očinstva, onda se u svakom slučaju to stanovište vrlo teško može prenijeti na zajednički naziv majke i čitave njene generacije, jer materinstvo ipak, vjerojatno, nije moglo također biti u pitanju. Uostalom, u mnogim su jezicima imena oca i majke izrazite dječje riječi u stilu tata i mama. Naravno da su zbog toga povezane s pravim roditeljima, koji neprestano borave uz dijete i otuda se proširenjem tog pojma lako mogu prenijeti na njihove vršnjake, kao izraz iste ljubavi i poštovanja kakvo se kod nas iskazuje stricu i tetki. Isto je tako neuvjerljiv argument koji se oslanja na grupni brak. Većina pojava koje su u prošlosti opisane kao grupni brak nije s njime imala ama baš nikakve veze. Danas ih izvan Indije i Tibeta gotovo uopće nema, a i tamo su, kako je dokazano, kasnog porijekla. Kod Toda, stočarskog plemena južne Indija vladala je ranije velika oskudica žena, jer su malene djevojčice uvelike izlagali; zbog toga su se često različiti muškarci morali starati za zajedničku suprugu. Kad je britanska vlada dokrajčila ubijanje djece i kad je broj djece porastao, stari se bračni običaj spojio s mnogoženstvom. Na taj je način, dakle, tamo nastao grupni brak. Sada je vjerojatno jasno, da on ne potječe od nekog prastarog promiskuiteta. Napokon nekoliko riječi u vezi s tvrdnjama o australskom nepoznavanju tajna spolnog života. I to je neodrživo. Australci, naime, uopće ne sumnjaju u vezu kada se radi o parenju životinja. A što se tiče čovjeka stojimo, kako je tačno bilo rečeno, pred »jednim od onih, kod primitivnih kao i kod kulturnih naroda nimalo neobičnih slučajeva, gdje je teorija zavela zdrav ljudski razum«. U shvaćanje Australaca jednostavno je prodro mit; na stanovit način to je trijumf priče o rodi, ali zacijelo ne smijemo ga uzeti u prilog pretpostavci o prvotnoj spolnoj zajednici[3].

Želimo li nešto saznati o porijeklu braka, onda je beskorisno da se upuštamo u više-manje duhovita razmatranja. Treba da razmatramo postojeće činjenice. A one ne pokazuju samo to da se brak javlja na najnižem stupnju čovječanstva, već da ga neki put nalazimo čak i u životinjskom svijetu, prigodice u obliku monogamije (od grčkog *monos* = sam i *gamos* =brak). To što se u ovom slučaju radi o tako različitim životinjama kao što su papagaji, pingvini i nosorozi, za čovjeka naravno još uvijek ne znači ništa. S time je u vezi mnogo važnije što je monogamija, čini se, pravilo kod čovjekolikih majmuna, iako moramo spomenuti da mi ne potječemo ni od koje živuće majmunske vrste. Kod naj-

[3] Nešto sasvim drugo je činjenica, da su objašnjenja primitivnih naroda z a š t o je spolno sjedinjavanje potrebno, da bi došlo do začeća i poroda, naravno kriva; ali to ne dotiče ovaj predmet.

nerazvijenijih plemena, kao što su Pigmeji, Negrito i sl. brak je međutim u mnogočemu sličniji našemu nego što su to brakovi naroda koji na ljestvici kulture stoje između nas i njih. Razlog je sasvim jednostavan: ni kod jednog od ovih nerazvijenih naroda nisu još s bračnom vezom povezani bitni ekonomski interesi, žene nisu ekonomska aktiva roditeljima, niti predstavljaju mužu neku veću vrijednost. Zbog toga se svatko u većini slučajeva zadovoljava jednom ženom koju često izabire na osnovu međusobnih sklonosti. Kupovanje nevjeste je nepoznato, a otmica nevjeste rijetka, jer samo iznimno može doći do nepremostivih zapreka za brak.

Mi, dakle, polazimo od braka kao općeljudske pojave, a uz to smatramo da se u najstarijem obliku nije mnogo razlikovao od onog koji danas poznajemo. Ali ipak još nismo odgovorili na pitanje kako je brak nekoć nastao. Ima različitih objašnjenja. Brak je, na primjer, navodno bio potreban da bi došlo do neke promjene u jelovniku, koji je tako dugo, dok je svaki spol sam za sebe priređivao hranu, bio prilično jednoličan. Ali to ne može vrijediti za najstarije stupnjeve, gdje je razlika u gospodarstvu sigurno bila neznatna. Tvrdilo se da je brak neophodan za potpuno seksualno zadovoljenje; ali to se loše poklapa sa slobodom koju oba spola uživaju prije vjenčanja. Vjerojatnija je tvrdnja da brak majci i djetetu, koji su na neki način dugo vremena bespomoćni, osigurava prijeko potrebnu zaštitu. A nema sumnje da je roditeljska ljubav jedan od najsnažnijih nagona koji pospješuju razvoj društva. Možda se ipak mora računati i s time da je bračni nagon naprosto urođen, instinktivan, kao i kod nekih viših životinja.

Kako smo spomenuli na najnižim stupnjevima kulture prevladava monogamni brak. Ni gospodarska podloga, ni jednostavni društveni odnosi ne dopuštaju ondje bilo kakav oblik harema. To ne isključuje mogućnost da nekoliko naročito istaknutih muškaraca ne bi mogli posjedovati više od jedne žene. Ali teškoća izdržavanja veće obitelji održat će kod lovačkih naroda poligamiju (od grčkog *polys* = mnogo) unutar uskih granica. Kod sobovskih Eskima zapadno od Hudsonovog zaljeva bilo je god. 1922. u 102 obitelji samo 19 slučajeva da je muškarac imao dvije žene (ali nikada više). Uglavnom onda, ako je supruga ostarjela ili se pokazala neplodnom, ona mora naći inoču da ugodi mužu. A često se to događa ne samo s njenom potpunom suglasnošću već i na njen izričiti zahtjev. Kod Eskima Netsilik, koji žive oko magnetskog sjevernog pola pod mnogo težim uvjetima nego većina drugih polarnih plemena, ubijanje djevojčica u najmlađoj dobi zauzelo je takve razmjere, da vlada velika oskudica žena.

Zbog toga se često događa da se dva muškarca moraju zadovoljiti s jednom ženom (sl. 181). Takav oblik braka (poliandrija od grčkog *aner* = muškarac) nalazimo samo mjestimično po čitavoj zemlji, a uzroci su mu, vjerojatno, slični onima koje smo već spomenuli u vezi s plemenom Toda; no možda do toga može dovesti i siromaštvo ili česta odsutnost muškaraca, koji se nalaze u lovu ili sa stokom. Na primjer u Sparti mogla su dva brata, kojih je sudbina bila ista, imati zajednički samo jednu ženu. Postoji svega jedno veće područje u kome je poliandrija tako reći stalan običaj, naime Tibet i kod naroda Dravida i Munda u Indiji. Tamo često nekoliko braće ima zajedničku družicu. U jugozapadnoj Aziji poliandrija je nekad očito bila mnogo jače rasprostranjena. Još i danas u sjevernoj Indiji i Arabiji postoje tragovi poliandrije, a jedan se sumerski kralj, Uru-kagina iz Lagaša, koji je živio potkraj prve polovice trećeg tisućljeća prije n. e., hvalio da je između ostalih zasluga ukinuo poliandriju u svojoj zemlji. Poliandrije je bilo i na Kanarskom otočju. Mnogo je uobičajenije mnogoženstvo (poligynija, od grčkog *gyne* = žena), iako su haremi od više stotina supruga, kakve su imali neki afrički i istočnjački vladari, iznimke. U pravilu prva supruga ima viši položaj od ostalih i neku određenu vlast nad njima. Često je ograničen broj supruga u pravom smislu te riječi, dok su ostale samo ljubavnice. Tako islam dopušta samo četiri prave žene.

Vidjeli smo da je stapanje poliandrije i poligamije dovelo do grupnog braka. Ako je Morgan, između ostalog, smatrao grupni brak mnogo rasprostranjenijim nego što u stvari jest, to bijaše zbog kriva tumačenja osebujnih prilika, koje na nekim mjestima omogućavaju i to da i netko drugi osim samog supruga smije imati udjela u onome što je inače njegovo pravo. Tako kod plemena Dieri u centralnoj Australiji nalazimo čudnovati oblik, koji nazivamo brak *pirrauru*. Osim braka s pravom ženom, muškarac može biti u odnosu pirrauru s drugim ženama, koje su već udate za druge muškarce. Ali za to nije dovoljno samo dopuštenje muža, već i odobrenje plemenskog poglavice, i obično stupa na snagu tek onda kad je pravi muž odsutan. Taj odnos u stvari predstavlja zaštitu supruzi u odsutnosti muža, jer su same žene u velikoj opasnosti da budu silovane ili ubijene. Kod Giljaka na ušću rijeke Amur muževa braća posjeduju prava na nevjestu za vrijeme njegova odsustva, a sličan običaj nalazimo i kod Tunguza. Među Santalima u Indiji mlađa braća muža mogu zatražiti da žive s njegovom ženom, kao što i on ima pravo na mlađe sestre

svoje žene. Vrlo je čudnovat običaj plemena Akamba u istočnoj Africi: ima li, na primjer, neki muškarac tri supruge i od svake odrasle sinove, onda najstariji sin prve žene ima pravo na supruge najstarijeg polubrata, njegov mlađi brat na supruge po starosti mlađeg polubrata itd. Iz ovih nabacanih primjera jasno se vidi, da ovdje uopće nema govora o pravim grupnim brakovima s jednakim i bezuvjetnim pravom za sve.

Izbor osobe s kojom valja krenuti u život uvijek je ozbiljna stvar. Ali običaji i navike, opravdani obziri i besmislene predrasude često stavljaju određene granice krugu unutar kojeg se može izvršiti izbor. Nekiput je izbor ograničen na skupinu kojoj pripada sam muškarac (endogamija, od grčkog *endon* = iznutra), u drugim slučajevima — a ti su mnogo češći — vlastita je skupina unaprijed isključena (eksogamija, od grčkog *exo* = izvana). Stara izreka, da se slična djeca najbolje igraju, izražava prirodni oblik endogamije. A svaki će se čitalac zacijelo složiti, da je čisto spolna privlačnost unutar iste rase znatno snažnija nego između različitih rasnih grupa kao što su npr. Normani i Bušmani, ili Kinezi i Crnci. Ponekad snažno utječu i čisto kulturne prilike. U Skandinaviji se, u širokim razmjerima, prešlo preko prijašnje staleške endogamije, ali se ona još održala u kraljevskoj porodici. Tako se pravovjerni Židovi još uvijek pridržavaju religiozne endogamije, a staleška nadutost i religiozna oholost još i danas zajedno trijumfiraju u indijskoj kastinskoj endogamiji. Kod nekih primitivnih naroda bračni drugovi moraju pripadati istom rodu (rodovska endogamija); naravno obratan je slučaj mnogo uobičajeniji.

Međutim često nije dovoljno ni to što se izbor mora izvršiti unutar neke određene grupe. Nekiput se ide tako daleko da su stanovite osobe upravo unaprijed određene ili barem pretpostavljene. Jedan starozavjetni običaj, koji se naziva leviratom, sastoji se u tome, da je muškarac nakon bratove smrti dužan da preuzme njegovu udovicu[4]. Kod plemena Bantu u južnoj Africi muškarac nasljeđuje sve žene svoga oca, osim vlastite majke, koja će pripasti mlađem pokojnikovom bratu. Levirat je na neki način životno osiguranje i kao takav vrlo rasprostranjen, iako nije svugdje obavezan. Moguće je da je na više mjesta nastao neovisno. Isto se može reći i za brak sa svastikom, sestrinski brak ili sororat (od latinskog *soror* = sestra), po kojem muškarac na-

---

[4] Usp. 5. Mojsije 25, 5 r.: »Kad braća stanuju zajedno, a jedan od njih umre i ne ostavi sina, udovica neka se ne uda iz kuće, ne za stranca; k njoj neka dođe šurjak, uzme je za ženu i s njom zasnuje šurjački brak (levirat. Op. ur.). A prvi sin, koga će mu roditi, neka bude proglašen sinom njegovog umrlog brata, da njegovo ime ne bi ugaslo u Izraelu.«

kon ženine smrti ima pravo ili dužnost da se oženi njenom mlađom sestrom, naravno, ukoliko već nije otprije oženjen sa svim sestrama odjednom. Neki Indijanci objašnjavaju taj običaj time, što će tako u obitelji biti manje mogućnosti nesloge, i čini se da nisu daleko od istine. Ovdje mogu biti važne i socijalne prilike kao što su prijateljstvo između dva roda, koji su se odvajkada međusobno ženili, ili cijena nevjeste i miraz.

Od ovog samog po sebi sasvim jednostavnog običaja, još je čudnovatija prednost, koju često uživaju neki drugi rođaci pri izboru. Radcliffe-Brown je dokazao, da u Australiji postoje dva glavna oblika »prave« ženidbe. U odijeljenim malenim područjima muškarac se ženi ujakovom kćerkom ili ženom, koja je prema njemu u analognom odnosu. U predjelima koji se nalaze između ovih, muškarci žene kćerku praujakove kćerke ili ženu u analognom odnosu. Tako pleme Dieri pretpostavlja ženidbu s kćerkom sinovice. Prvi od spomenutih običaja očito je u Australiji stariji i primjer za brak između »ukrštenih bratučeda« (tj. djece sestre i brata) i nalazimo ga, osim u Australiji, na najrazličitijim krajevima zemlje: u južnoj Africi, na Ceylonu, Sumatri, na nekim mjestima Melanezije i Sibira, na sjeverozapadnoj obali Amerike, u Kaliforniji i istočnoj Kanadi, da nabrojimo samo neke od njih. Mongo je rjeđi brak između »djece paralelnih bratučeda« (tj. djece dvojice braće ili dviju sestara). Thurnwald pokušava objasniti tu stvar time što je prvi oblik braka naročito uobičajen među ratarima gdje vlada matrijarhat, dok je drugi naprotiv karakterističan za nomade gdje vlada patrijarhat, koji su time postigli da skupocjena stoka, cijena za nevjestu, ostane u rodu. Ali ova se pretpostavka ne može smatrati dokazanom, u svakom slučaju ona ne objašnjava pojavu tog običaja kod lovačkih plemena. Također se smatralo da se brak između djece braće i sestara, uglavnom, javljao tamo, gdje je društvo bilo podijeljeno na takozvane ženidbene klase. Smije li se on usprkos tome jednostavno smatrati posljedicom ovakvog uređenja nije sigurno.

O ženidbenim razredima govorit ćemo kasnije. Ovdje ćemo samo reći nekoliko riječi o eksogamiji uopće. Ni ona nam nije nepoznata u najjednostavnijem obliku, tj. kao strah pred rodoskvrnućem između roditelja i djece ili između braće i sestara, i kao takva rasprostranjena je po čitavoj zemlji. Tačno je da tu i tamo ima brakova između braće i sestara. Njih spominju pisci starog vijeka, nalazeći ih u Maloj Aziji i Egiptu; bilo ih je čini se, u Perziji pod Sasanidima, na Javi, Baliju i na Havajima, a u Americi u starim carstvima Kolumbije i Perua. Ali još je uvijek pitanje ne radi li se tu u većini slučajeva samo o polubraći i polusestrama; zatim veza takve vrste dopuštala se uvijek samo

u kneževskim rodovima[5]. To se lako može objasniti. Brakovi između braće i sestara ne smiju se smatrati ostatkom životinjskih stanja niti naročitom moralnom pokvarenošću, već jednostavno naglašenom, do krajnosti izraženom, brigom za održavanje čistoće kraljevske krvi — često se čak vjeruje da kraljevski rod potječe od samih bogova.

Zato ne možemo zaobići činjenicu da je strah pred rodoskvrnućem duboko ukorijenjen u čovječjoj prirodi. Nastanak tog straha nikako se ne može objasniti štetnošću incesta, jer se time pretpostavlja poznavanje zakonâ nasljeđivanja, koje nijedan primitivni narod ne može znati. Osim toga mnogi su smatrali da je on brana protiv raspadanja obiteljskog života i društvenog kaosa. Nadalje Westermarck je — kao uostalom Bentham i Havelock Ellis prije njega — već prije čitavog ljudskog vijeka ukazao na to da je po pravilu među osobama, koje su zajedno rasle, a to je naravno gotovo uvijek slučaj kod članova iste obitelji, spolna privlačnost vrlo slabo razvijena. Utoliko bi strah pred rodoskvrnućem mogao potjecati od korisnog instinkta. Tako jednostavno objašnjenje psihoanalitičirima, naravno, ne pada na um; oni smatraju Edipov kompleks, potiskivanje prirođenog poriva k rodoskvrnuću, osovinom oko koje se vrti čitav život. Freud je izmislio onaj poznati potresni roman o pradobu, po kome su se jednog dana sinovi pobunili i ubili oca, da bi mogli doći u posjed majke, ali su u posljednjem trenutku — upravo se vidi kako ih poput groma pogađa kajanje! — odustali od svoje zločinačke namjere. Ta se priča može, ako se želi, smatrati duhovitom dosjetkom, ali ona s naukom ni u kom slučaju nema veze. Westermarck je u jednom od svojih posljednjih radova razbio čitavu tu maštariju. Bit će dovoljno da podvučemo, da Freudova hipoteza nikako ne objašnjava zabranu braka između očeva i kćeri ili između braće i sestara, i jedva da bi jedno jedino nedjelo te vrste — da upotrebimo blag izraz — na vječna vremena obilježilo čovječanstvo neizbrisivim naslijeđenim grijehom, i, napokon, da nema ni traga bilo kakvoj etnološkoj osnovi, a kamoli dokazu za tu jezovitu pretpostavku. Uz to treba spomenuti, da je suprotno onome što bismo očekivali kad bi Freud imao pravo, odnos između majke i sina sigurno najrjeđi oblik rodoskvrnuća, po jednoj švedskoj statistici samo u tri od ukupno 241 slučaja incesta.

U sklonosti za jednostranost u pretjerivanju, koja leži u svijesti svakog čovjeka, a naročito obilježava svijest primitivnih naroda, nije čudnovato što prirodni strah pred rodoskvrnućem često biva istaknut do krajnosti i odražava se u pravilima ponašanja

[5] Ako je istina da je do takvih veza dolazilo u Egiptu pod Ptolomejevićima i u nižim staležima, to je sigurno da je na niže staleže djelovao primjer odozgo.

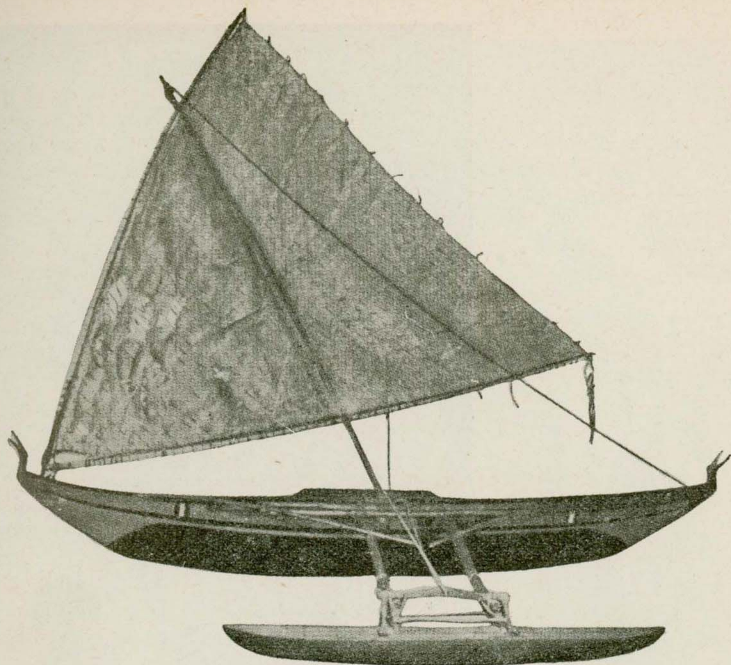
koja sa razumnog stanovišta možemo nazvati besmislenim; ali zbog toga ona ništa manje duboko ne zadiru u velik broj primitivnih društava. Ovdje mislimo na onaj oblik eksogamije koji je povezan sa ženidbenim razredima i totemskim grupama. Ali kako ona s druge strane usko ovisi o nazorima o srodstvu uopće, govorit ćemo o tome kasnije. Ovdje još treba dodati samo to, da se, neovisno ili u vezi s rodbinskom eksogamijom, javlja lokalna eksogamija, koja polazi od toga, da bračni drugovi treba da pripadaju različitim hordama ili selima. Taj običaj nalazimo već na tako primitivnom stupnju, da pater Schmidt i njegova škola smatraju da pripada najstarijem sloju kulture. U stvari, zajednice su prvotno tako malene da lokalna eksogomija lako nastaje sama od sebe, čim treba paziti na pravila rodoskvrnuća. Tako je, na primjer, kod centralnih Eskima, iako kod njih lokalna eksogamija nije stalna navika. Slično vrijedi i za Andamance. Uostalom, za razvoj društva kao cjeline, lokalna je eksogamija vanredno značajna; ona otvara veze među susjednim grupama, čija će se jakost čvrsto održati i za najraznovrsnijih promjena.

Nije rijetko shvaćanje da je primitivni brak veza koju obilježava tiranija muža i robovanje žene. Ta je slika u osnovi kriva. Ne niječemo da u nerazvijenim ratarskim društvima, gdje žena predstavlja dragocjenu radnu snagu i gdje iz istih razloga mnogoženstvo ima naročiti značaj, ženina sudbina često nije naročito zavidna. Usprkos tome i ovdje ima iznimaka. Na primjer kod Irokeza žene su bile tako utjecajne, da su imale pravo smijeniti i poglavicu, ako im se nije sviđao. I među nomadskim narodima osjeća se stanovit prezir društvenog položaja žene. Ali s druge je strane socijalni položaj usko povezan sa značenjem koje žene imaju u borbi za hranu. Upravo zbog toga ona dolazi do izražaja na najnižim stupnjevima kulture, pa ondje često zauzima takvo mjesto, da je realno, iako ne i formalno ravnopravna muškarcu.

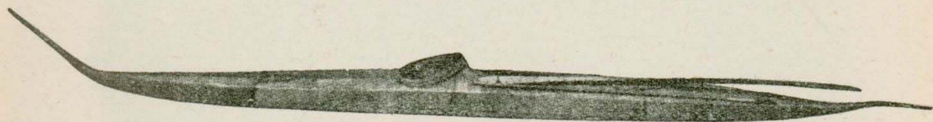
To najbolje pokazuje način kako se sklapa brak. U najprimitivnijim kulturama po pravilu ima vrlo malo otmica žena, kupovanja žena i sl. Nisu nimalo rijetke pojave da se brak sklapa na osnovu međusobne naklonosti. Ipak u Australiji je svuda uobičajeno da se izmjena žena u znak prijateljstva vrši bez pristanka žena, i kako se malene djevojčice po pravilu već u najranijem djetinjstvu zaručuju, često nalazimo vremešne starce oženjene sasvim mladim ženama, dok se mladići moraju zadovoljiti staricama. To, naravno, ponekad pruža povod za otmice; ali njih uvijek smatraju ozbiljnim prekršajem prava, pa se otmica nevjeste može ubrojiti u iznimke. Tamo gdje ih ima u većim razmjerima, kao na primjer kod nekih nomadskih plemena, nema ni najma-

njeg razloga da ih smatramo ostatkom nekog »prastanja«. Nije neobično da se tu otmica nevjeste vrši s pristankom djevojke, odnosno da je ona predajom prenesen obredni čin, koji označava prekid nevjestinih veza sa starim rodom, ili je čak izlaz, kojim se mogu izbjeći naročito velike svote, koje upravo ti narodi traže za svoje kćeri. Uopće, kod nomada i ratara kupovanje nevjesta igra izvanredno veliku ulogu. Time se brak razvija izvan uskog kruga ličnih i obiteljskih odnosa i postaje stvar čitavih dotičnih rodova. On postaje znakom čvrstog prijateljstva koje se još pojačava razmjenom darova. Iz toga izlazi, dakle, kao posve prirodno da onaj rod, koji će ubuduće smjeti iskorišćivati ženinu radnu snagu mora i više uložiti. Kazaki ponekad moraju platiti i do 300 komada stoke, a bogata ostjačka djevojka stoji povrh bale krzna i 100 sobova. U nekom indijanskom plemenu imućan muškarac plaća dvadeset volova, dok se neki siromašak može izvući i samo s odojčetom. Ali pri tom ne smijemo zaboraviti da se većina tih naroda i sama buni, ako se brak smatra baš trgovinom. Kod plemena Bagobo na Filipinima nevjestin otac poklanja uzvratni dar, koji vrijedi polovicu kupovne svote, upravo zato da »kćer ne proda poput robinje«. A kad se neki muškarac po drugi puta ženi, on mora za to platiti ne samo novom tastu i punici, već i prvoj ženi. Kafri smaraju da je cijena za nevjestu ulog za buduću djecu. Jednaki su nazori i u Indijanaca na sjeverozapadnoj obali Amerike (usp. I dio, str. 172 i sl.), a među plemenima sjeverne Kalifornije smatraju, da su djeca lično osramoćena, ako cijena za njihovu majku nije bila dovoljno visoka. Ali jasno je, da takvi običaji utiru put dubokom ponižavanju žene.

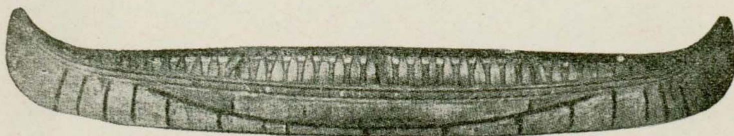
No cijena za nevjestu može također biti zamjena služenju za nevjestu, o kojem smo slušali u školi u priči o Jakovu, koji je sedam godina služio za Leu i daljnjih sedam za Rahelu. Povezanost ovih dvaju oblika sklapanja braka vidimo između ostalog i u tome, što se kod malajskih plemena Batak i Minangkabau na Sumatri javljaju usporedo oba oblika: ili muž mora kupiti suprugu za visoku cijenu, a time ona postaje potpuno ovisna o njemu, ili može izbjeći plaćanju, ali se zato mora zadovoljiti podređenim položajem u kući tasta i punice. U Indoneziji, Stražnjoj Indiji (sl. 182), sjeveroistočnoj Aziji i velikim dijelovima Amerike, sve do područja Amazone i Gran Chaca, pa čak i u Patagoniji služenje za nevjestu uobičajeni je oblik sklapanja braka. Kod plemena Tupi na brazilskoj obali zapažena je zanimljiva povezanost ovog običaja i braka, kad se ujak ženi nećakinjom. Želi li se neki muškarac osloboditi ovisnosti od ženine braće, onda najčešće jednom od šurjaka daje kćerku za ženu.

Sl. 174. Čamac s plovcem, Yap, Mikronezija (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 175. Kajak Sobovskih Eskima, arktička Kanada (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 176. Kanu od brezine kore, Indijanci Algonkin, Kanada (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 178. Žena plemena Ulad Nail, Alžir. Neudate žene tog plemena prostitucijom u gradovima zarađuju miraz.

Sl. 177. (lijevo). Drvena lutka koju nose žene kao fetiš plodnosti, Zlatna Obala (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 179. (desno). Glinena figurica prikazuje božicu Ištar. Nađena u grobu u Hami, Sirija, iz oko god. 1700. pr. n. e. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 180. Žena i neudate djevojke plemena Kha Ko, Vietnam. Visoko oglavlje znak je udate žene (prema Sarrautu).

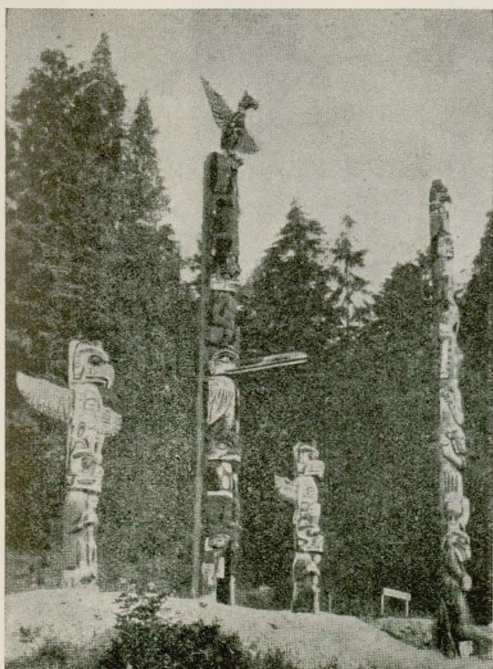
Sl. 181. Eskimka sa svoja dva muža, pleme Netsilik, arktička Kanada (fotografija 5. Thule ekspedicije).

Sl. 182. Mladoženja s pratnjom, pleme Lü, sjeverni Tajland (fotografija P. Fejös).

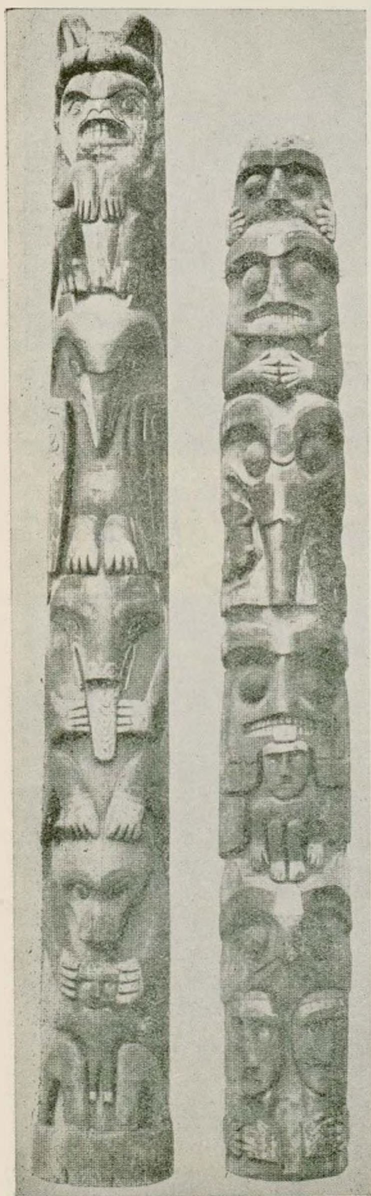
Sl. 183. Muškarci plemena Bara, Madagaskar, sklapaju krvno pobratimstvo. Vrač sjedi među njima (fotografija P. Fejös).

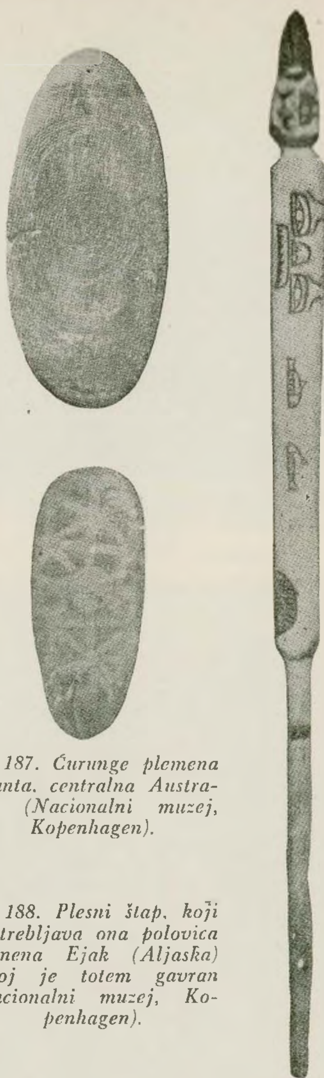

Sl. 184. Totemski stupovi Indijanaca Kvakiutl, Vancouver.

Sl. 185. Mramorni kip žene, Amorgos, III tisućljeće pr. n. e. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

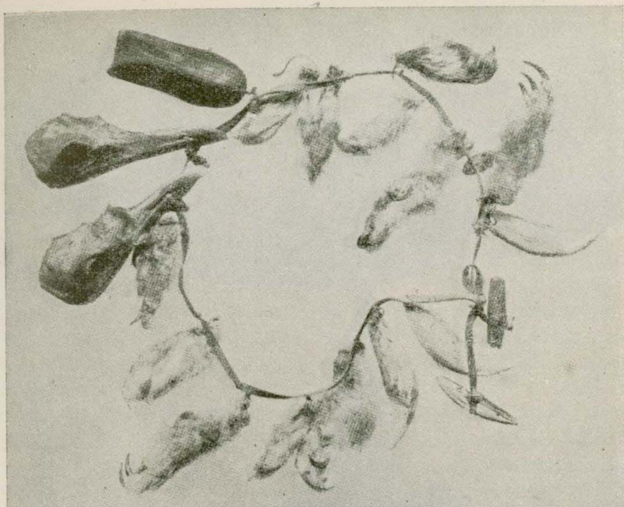

Sl. 187. Ćurunge plemena Aranta, centralna Australija (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 188. Plesni štap, koji upotrebljava ona polovica plemena Ejak (Aljaska) kojoj je totem gavran (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

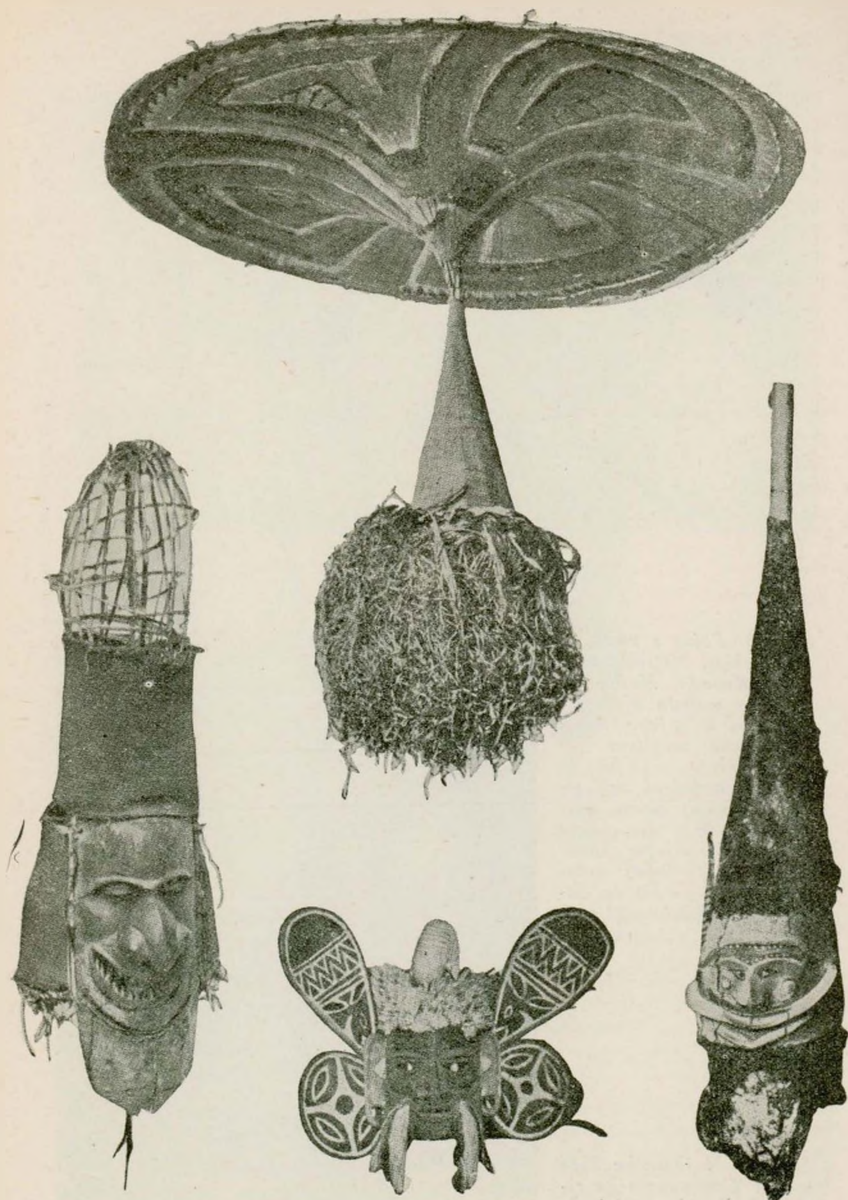
Sl. 186. Totemski stupovi iz tlingitskog sela Klukvan, Aljaska. Likovi predstavljaju među ostalim »Velikog gavrana«, »Medvjedicu s djetetom«, »Žabu i mušicu«. Stupovi su podignuti u povodu pošasti koju su uzrokovale žaba i mušica. Visoki su 4,17 i 3,70 m (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 190. Pojas s amuletima, Eskimi Netsilik, arktička Kanada. Nosila ga je neka malena djevojčica kako bi njenu djecu resila ova svojstva: labudov kljun — bit će dječak; medvjeđi zubi — bit će gojan; sovine kandže — imat će snažne šake; noge snježne kokoši — brzo će trčati; galebove glave — bit će dobar ribar (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 191. Muškaračka kuća u selu Tambuanum na rijeci Sepik, Nova Gvineja (fotografija Axel Möller).

Sl. 192. Melanezijske maske. Gore: pleme Sulka, Nova Britanija; dolje: Nova Kaledonija (lijevo), Nova Irska (sredina) i Novi Hebridi (desno) — (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Razmjerno jednakom pravu spolova, koje vlada na najstarijim stupnjevima kulture, odgovara i veća etička snaga braka, nego kasnije, u nešto višim, »barbarskim« stadijima. Smijem li suditi na temelju odnosa kod Eskima, koji su društveno tek vrlo slabo razvijeni, dešava se, doista, dosta često, da mladi najprije moraju proći kroz čistilište jednog ili dva braka prije nego što se najzad smire. A to se događa uvijek čim se rode djeca koja čvrsto vežu roditelje. Nasuprot tome, tamo gdje se brakovi zasnivaju na nadmoći jednog spola, jednostranost prebrzo dovodi do neodrživih stanja. Umjesto dobrovoljne rastave, ovdje dolazi do toga, da muž potjera ženu, a i plaćanje cijene za nevjestu, kao i strah da će je u danom slučaju morati vratiti, vodi prije svega do ponižavajućeg položaja žene. Trenutno poboljšanje njenog položaja, koje je pratilo ekonomsko značenje žene, pojačano uslijed razvoja ratarstva i matrijarhata doživjelo je tako tokom vremena udarac u leđa. Tek kad je težište gospodarstva ponovo prešlo na stranu muškaraca, pružena je mogućnost za obnavljanje prirodne obitelji, čiju odgojnu moć nijedna kultura ne može ozbiljno nadomjestiti. — Zar pjesnik »Odiseje« nije imao pravo kad je pjevao:

... Jer ništa nije bolje i poželjnije na zemlji,
Nego kad muž i žena sjedinjeni u srdačnoj ljubavi
Mirno gospodare svojom kućom: nevolja neprijatelju,
Ali prijateljima radost; no još više uživaju oni sami.

RODBINSTVO

OBITELJ, koja se sastoji od roditelja i djece, tvori, kako smo već rekli, jezgro rodbine i društva. Ali često u kućanstvu nalazimo još nekoliko članova: par starih i bespomoćnih roditelja, sina ili kćerku, koji su se nedavno vjenčali i kojima je još potrebna potpora itd. Tako, na primjer, kod Eskima. Taj se odnos može proširiti do prave zadružne obitelji, koja se u izrazitom obliku javlja, uglavnom, kod azijskih nomada, Mongola, Turaka i Arapa. Sinovi i njihova kućanstva ostaju pod očevim nadzorom i podvrgavaju se njegovoj volji tako dugo dok on živi.

To je uređenje koje prije svega pristaje pastirskom životu i čuvanju velikih stada stoke; od stepskih nomada proširilo se do Indoevropljana i Kineza, a javlja se i kod crnačkih seljaka u Sudanu. Takva je islandska velika obitelj opisana u Bergthorshvalliškoj legendi gdje je Njal živio sa ženom, sa tri oženjena

sina i zeta, sa čeljadi, djecom i nemoćnim starima, dakle, sve u svemu pedesetak ljudi. No taj je društveni oblik prodro još i dalje, sve do naroda u kojih vlada matrijarhat, u južnoj Indiji, Stražnjoj Indiji i južnoj Kini, tako da se, na primjer, kod Dravida, stvarno može govoriti o pravim matrijarhatskim zadružnim obiteljima.

Dakle, time dolazimo do pitanja, koga se sve uračunava u rodbinu. Već smo prije spomenuli da se kod najnerazvijenijih plemena smatra gotovo jednako važnom rodbina s očeve kao i ona s majčine strane, dakle ne mnogo drukčije nego kod nas. Ipak u praksi takav sistem prilično brzo postaje nepreglednim; nemaju svi tako dobro pamćenje kao ona trondijska seljakinja, koja je znala objasniti srodničke veze sa 124 rođaka. Ne želimo li izgubiti pregled, čim se udaljimo od najbližih rođaka, moramo izvršiti izbor. Mi sami doista računamo rodbinu prema obim stranama, pa ipak, strogo uzevši, to nije sasvim ravnomjerno. U jednoj tačci postoji očita sklonost prema patrijarhatu: supruga i djeca nose očevo prezime. Ta jednostranost još je izrazitija kod nasljeđivanja plemićkih titula i kraljevske časti. Na nižim stupnjevima kulture, gdje rod nastupa prema vani kao cjelina i često snosi odgovornost za činove i djela svakog pojedinog člana, srodstvo ima mnogo veće značenje. A zbog sklonosti prema pretjerivanju, koja tako često obilježava primitivne narode, linije su na sasvim drugi način oštro podvučene: ili vlada muška linija, ili ženska, a prema onoj liniji koja nije došla u obzir, ne postoji nikakav odnos. U matrijarhatskom društvu muškarac je doslovno stran vlastitoj djeci, ali se zbog toga osjeća usko vezan za sestrinu djecu. Tamo gdje se sudaraju patrijarhatski i matrijarhatski nazori, teškoće se ponekad pokušavaju prebroditi tako, da se obima daje neko pravo: svaki individuum mora računati sa dvije različite rodbinske linije, pa se nekad mora obazirati na jednu, a drugi put na drugu.

Između sistema srodstva i gospodarstva očito u početku postoji prilično tijesna veza. U grubim crtama — naravno da su se tokom vremena desile mnoge iznimke — mogli bismo reći da patrijarhat vlada tamo gdje preteže privređivačka djelatnost muškarca, dakle kod lovaca, nomada i pravih ratara, dok se matrijarhat prvenstveno javlja kod poluratara, kod kojih je rad žene glavni faktor gospodarstva. Zbog toga nije slučajno što nam se čini, da je prastaro težište matrijarhata u južnoj Aziji, gdje je vjerojatno bila kolijevka primitivnog uzgoja biljaka, u svakom slučaju ukoliko se radi o Starom svijetu. Matrijarhat vlada još i danas na mnogim mjestima južne Indije, na Ceylonu, u Stražnjoj Indiji i kod Malajaca Minangkabau na Sumatri, a jasne tragove nalazimo u

Tibetu, u južnoj Kini i nekim indonezijskim otocima. Iako se tamo inače prešlo na patrijarhat, ipak se u nekim slučajevima probija ženska linija. Tako je kod nekih indijskih kasta, među obiteljima koje nemaju sinova, običaj, da jednu kćerku posvete nekom hramu; tada ona smije izvoditi pogrebne obrede, što inače mogu raditi samo sinovi, a čak i onda kad se uda, ona ostaje u kući svog oca, čije ime tada nose i njena djeca.

Od Indije prema zapadu širilo se nekad veliko matrijarhatsko područje preko Irana i Male Azije prema južnoj Evropi i preko južne Arabije prema sjevernoj Africi. Poznato je da se Herodot čudio matrijarhatu u Lykijaca. Ali mnogošta ukazuje na to, da je i prije velikog indoevropskog prodora matrijarhat bio uobičajen i na drugim mjestima u zemljama oko Sredozemnog mora. To dokazuje, između ostalog, poštivanje »velike majke« i sigurno s time povezani mramorni idoli iz starijeg minojskog vremena u trećem tisućljeću prije n. e. na Kikladima (sl. 185, usp. sl. 179). Još i danas ima ostataka matrijarhata kod Berbera i Tuarega, a arapski historičar Maqrîzî, koji je živio oko godine 1400., opisuje kako u nubijskom plemenu Bedža vlada matrijarhat. Inače su južni Kongo i Gvinejska obala danas centri matrijarhata u Africi; a niz matrijarhatskih plemena u području Zambezija dopušta pretpostavku, da je matrijarhat došao ovamo s obala Indijskog oceana. I na crnom kontinentu nastale su uostalom čudnovate kompromisne tvorevine ovih dviju rodbinskih linija. Tako su Herero u jugozapadnoj Africi, Ašanti na Gvinejskoj obali i pleme Yakö u Nigeriji podijeljeni u patrijarhatske, a i matrijarhatske rodove, a pravila o nasljeđivanju su ne samo vrlo zamršena, već su istovremeno i uzrok stalnoj trgovini. Glavno pravilo kod plemena Ašanti npr. glasi, da se »krv«, titula i nepokretna imovina nasljeđuju po ženskoj liniji, dok se duhovi očinskih predaka, kult, totemski znak i pokretna imovina nasljeđuju po muškoj liniji.

Vratimo li se ponovo južnoj Aziji, da bismo odatle promatrali rasprostranjenost matrijarhata u Oceaniji i Australiji naći ćemo ga u većoj ili manjoj mjeri u Mikroneziji, a u izrazitijem obliku u istočnoj Melaneziji. U Australiji prilike su zaista osebujne. Cijeli istočni i južni dio kopna uglavnom je matrijarhatski, a sjeverni i zapadni dio patrijarhatski; ali to vrijedi samo za podjele u takozvane ženidbene grupe (o njima ćemo kasnije više govoriti), dok pravo na lovišta uvijek ide po muškoj liniji. Zajedno sa činjenicom da ženidbenih grupa nema kod različitih malenih plemena najudaljenijih obalnih predjela na jugoistoku ovo ukazuje na to, da je matrijarhat u neko određeno vrijeme uvezen izvana.

A to se poklapa i sa činjenicom da on zapravo potječe od ratara. Kasnije se pak na sjeveru i zapadu mora povući pred patrijarhatom.

Najzad, matrijarhat se rasprostranio iz istočne Azije duž obala Tihog oceana također prema sjeveru, gdje na primjer, na Kamčatki nalazimo, nema dvojbe, ostatke, a odatle se raširio dalje preko Beringova tjesnaca. U Sjevernoj Americi nalazimo ni manje ni više nego tri žarišta širenja, naime sjeverni dio sjeverozapadne obale, područja Pueblo na jugozapadu i jugoistoku Sjedinjene Države s izdancima sve do Irokeza kod Velikih jezera i do plemena Sju na Missouriju. U Srednjoj i Južnoj Americi čini se da se matrijarhat, uglavnom, javlja kod nekih manjih kulturnih naroda južnog Meksika, kod Čibča u Kolumbiji i kod niza plemena na području Amazone i Gran Chaca. Tamo, među ostalim, bijaše naročito razvijen među Aruakima i bio je, po mišljenju Maxa Schimdta, djelotvorno pomoćno sredstvo kod njihovog prodiranja i kod stapanja stranih plemena u njihovo.

Vrsta srodstva izražava se različitim rodbinskim nazivima. Zbog toga su oni podjednako zanimljivi s kulturnohistorijskog kao i jezičnog stanovišta. Navikli smo da jedino naš rodbinski sistem smatran »prirodnim«; ali razmišljajući ubrzo ćemo se uvjeriti da, u stvari, postoje gotovo neograničene mogućnosti naziva, koji su isto toliko razumni. Može se, kako to mi uglavnom radimo, baciti težište na to, da li se radi o krvnom srodstvu ili o tazbini, radi li se o različitim generacijama, pripadaju li rođaci jednom ili drugom spolu, itd. U riječima, kao što je na primjer »otac« kriju se svi ti odnosi. Naravno, sa sasvim istim pravom mogu se izabrati i druga gledišta; to je slučaj kod eskimskog *angajoq*, tj. stariji brat ili sestra istog spola kao i određena osoba, dakle, starija sestra neke žene, ili stariji brat nekog muškarca.

Morgan, koji je prvi usredotočio pažnju na ovo bogato polje rada, što ga rodbinski nazivi pružaju istraživanju kulture, razlikovao je opisne i klasifikatorske sisteme. Naš bi sistem pripadao prvoj vrsti. Nasuprot tome, prema drugom sistemu, nazivaju se rođaci po direktnoj uzlaznoj ili silaznoj liniji (npr. otac ili sin) istim imenom kao i indirektni srodnici (npr. očev brat ili bratov sin), dakle lica, koja su prema našem mišljenju u potpuno različitim rodbinskim odnosima. Dakle, dok mi u indoevropskim jezicima riječju »otac« nazivamo sasvim određenu osobu, nema na Havajima odgovarajućeg naziva već postoji riječ, koja obuhvaća muške rođake očeve generacije. Ipak, u stvarnosti uopće ne

postoji oštra granica između obaju sistema, kako to tvrdi Morgan. Umjesto da nastave Morganovu pionirsku, ali još nesavršenu podjelu postavili su suvremeni etnolozi najmanje četiri osnovna pravila, po kojima se stvaraju nazivi. Najprije princip uzajamnosti, po kojem se, na primjer, neki muškarac i djeca njegove djece nazivaju istim imenom. To se, između ostalog, javlja u Australiji, ali nigdje u čistom obliku. Druga je mogućnost da se rodbina podijeli u takozvani »dužinski rez«, tako da unutar iste grupe, dakle za očevog brata i njegove sinove itd., ostanu isti nazivi. Podjela se, naravno, može izvršiti i »poprečnim rezom«, čime nastaje treća klasifikacija, naime, prema pojedinim generacijama. Po tom principu isti naziv obuhvaća očevu braću i njegove bratučede. Nadalje četvrti i posljednji princip samo je proširenje prethodnog, jer naziv obuhvaća sve rođake unutar iste generacije; taj oblik često nalazimo u Polineziji i Mikroneziji, a Morgan ga je pogrešno objasnio kao svjedočanstvo nekadašnjeg grupnog braka.

Razvoj se, zapravo, odvijao, suprotnim putem: od usko ograničenih do sveobuhvatnijih naziva, u skladu s drugim razvojnim nizovima jezika, gdje se počinje sasvim različitim jezičnim korijenima, a završava kod općeg pojma (npr. za najranije domaće životinje: krava, bik, vol, govedo, junica, tele itd.). Do takvog proširenja pojma moglo je doći iz različitih razloga. Već je kod opisivanja grupnog braka spomenuto, da se klasifikatorni sistem ponekad može izvesti iz potpuno formalnih razloga. Kao što će kod nas neki stariji suprug ženu zvati »majkom«, tako neki Melanežani upotrebljavaju riječ »sestra« za ženine sestre. Ali treba upamtiti da pri tom uvijek upotrebljavaju riječ koja je *uobičajena među ženama*. Kod Indijanaca Omaha muškarac naziva kćerku majčina brata »majkom«, a sina majčina brata »majčinim bratom«. Sličan običaj nalazimo i kod više drugih plemena u Sjevernoj Americi, na Novoj Gvineji i u istočnoj Africi. U takvim slučajevima klasifikatorne nazive treba shvatiti kao izraz naročitih društvenih veza, koje vežu dotične; npr. kod afričkih Batonga one počivaju na istim obavezama u odnosu na kult predaka. U istom se smjeru očituju i različiti bračni običaji. Tamo gdje su levirat i sororat konačno postali čvrste institucije postoji mogućnost da očeva braća i majčine sestre zamijene roditelje, i da time djeca braće ili sestara postanu braćom ili sestrama, a nećaci i nećakinje zauzmu mjesto djece. Sjeverni Batongi nazivaju majčinu braću, sinove majčine braće i majčinog oca istom riječju naprosto zato, što svi oni u kultu predaka podliježu istim obrednim obavezama. Kad se osim toga još jave i običaji, kao

što je brak između djece križnih bratučeda ili drugih rođaka, postoji obilje mogućnosti za najzamršenije veze, zamršene, iako se pri tačnijem promatranju logično pokazuju kao potpuno ispravne. Samo jedan primjer s Novih Hebrida u Melaneziji! Tamo upotrebljava muž, vjerojatno zbog levirata, istu riječ za kćerku i bratovu kćerku. Osim toga vlada običaj da ženu najradije izabere među kćerkama bratovih kćeri. A što je jezična posljedica? Da se ista riječ koja je već označavala kćerku i bratovu kćerku, sada upotrebljava i za punicu, da je zet isto što i tast i da se šurjaci stavljaju uz kćerine sinove. Takvi odnosi sadrže sasvim korisno upozorenje da način mišljenja primitivnih naroda ne treba označavati kao »nelogičan« onda, kad u njihovoj kulturi naiđemo na nešto, što se na prvi pogled ne može objasniti.

Često običaji traže da se stanoviti rođaci u međusobnim odnosima drže određenih tradicija. Tako često postoji uska veza između ujaka i djece njegove sestre, odnos koji se u etnografskoj literaturi naziva avunkulatom (od latinskog *avunculus* = ujak). Ujak se često, među ostalim, brine za njihov odgoj, pomaže im kad su u neprilici itd. Da se to naročito javlja u plemenima s matrijarhatom, razumljivo je samo po sebi, jer je u takvim slučajevima ujak, naravno, najbliži muški rođak djeci. Avunkulat se osim toga javlja i kod patrijarhatskih naroda i ne može ga se naprosto smatrati ostatkom ranijih matrijarhatskih prilika. Između ostalog, važno je i to da su braća, dok je žena neudata, njeno glavno utočište. A ta se pomoć kasnije lako prenosi na njenu djecu. Ali taj odnos ne veseli uvijek majčinog brata. To se jasno vidi u pravima, koja su njegovi dragi nećaci ponegdje znali sebi osigurati — pravima, koja se, da se blago izrazimo, ne ispoljavaju samo u pomanjkanju poštovanja, nego dovode i do toga, da nećaci njegovu imovinu smatraju više-manje svojom. Vrhunac sigurno predstavlja institucija — *vasu* na otoku Fidži i u zapadnoj Polineziji. *Vasu* znači sestrin sin. Sin kraljeve sestre smije naprosto prisvojiti sav imetak majčinog brata i njegovih podređenih, osim njegovih žena, kuće i zemlje. Kako se kraljeva sestra u pravilu udaje za nekog visokog plemića, može *vasu* kao istomišljenik plemića tvoriti protutežu kraljevim interesima. A zacijelo može se desiti i to da ujak i njegov nećak zajednički iskorištavaju povlašteni položaj, da bi neštedimice pljačkali obični narod.

Sličan, premda ne i tako ekstreman odnos možemo naći i među drugim osobama, koje ponekad i ne moraju biti u rodu (*joking relationship*, kako to naziva anglosaksonska etnologija). Takav

odnos vrlo često nalazimo između ukrštenih bratučeda, kojima je dopušteno da se međusobno najdrzovitije zadirkuju, a nijedan se od partnera ne smije uvrijediti. Naprotiv, upravo suprotno često vrijedi za paralelne bratučede. U takvim slučajevima među njima zabranjen je ne samo brak, već i ton njihovog međusobnog ophođenja možemo označiti kao najdosljednije prenemaganje. To nekad ide tako daleko da se oni moraju izbjegavati što je više moguće. Isto vrijedi često za majku i sina ili brata i sestru; ali uglavnom punice i zetovi moraju izbjegavati jedni druge. Više-manje dosljedno izbjegavanje ovih dvaju partnera javlja se u mnogim krajevima svijeta: u različitim mjestima Sjeverne Amerike, naročito u Kaliforniji, zatim u južnoj Indiji, na raznim otočjima Oceanije, na nekim mjestima u Australiji i tu i tamo u Africi. U sjevernoj i centralnoj Aziji običaj izbjegavanja najčešće pogađa svekra i snahe. Inače se to izbjegavanje javlja gotovo u svim stupnjevima, od stanovite uljudne rezerviranosti u dnevnom saobraćaju, sve do neke vrste bijega, kad se približava drugi partner. Kod plemena Maidu u Kaliforniji partnerima je, na primjer, zabranjeno da međusobno razgovaraju ili zajednički jedu, oni moraju stidljivo okrenuti lice ili ga nečim prekriti. Kod drugih plemena na istom području jedno drugome ne smiju ništa pružiti, a međusobno mogu razgovarati samo posredstvom treće osobe itd. Na nekim se mjestima Melanezije ovaj težak običaj proteže na sve članove obitelji po mužu ili zaručniku. Zabrane mogu ovdje postati tako brojne i sveobuhvatne, da se neka mlada djevojka jedva usudi kretati. Inače nije sasvim objašnjeno, što se krije iza tih običaja. Najbliža je pomisao da se time želi izbjeći svaka sumnja ili mogućnost rodoskvrne veze. Možda su oni istovremeno posljedica pretjerane povučenosti prema strancima; a možda su i drugi razlozi doveli do istog rezultata. Ne može se smatrati sigurnim, da svi oblici izbjegavanja imaju isti korijen.

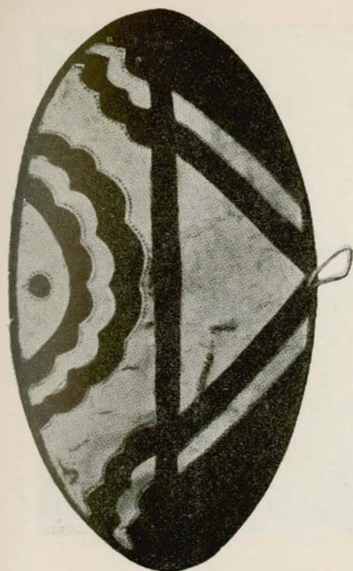
Na kraju treba još dodati da u stanovitim prilikama i stranci mogu biti priznati rodbinom. Miješanjem krvi, zamjenom imena ili sl. može se sklopiti pobratimstvo (sl. 183) koje veže jednako tako kao da potječe od rođenja. Među primitivnim narodima dobro je poznato i posvajanje. Eskimski bračni parovi često posvoje maleno dijete, koje odgajaju kao da je njihovo. A kod Irokeza je rod, koji je u ratu jako oslabio, mogao posvojiti ratne zarobljenike, da bi tako nadoknadio gubitak. Zarobljenici su nakon toga uživali ista prava kao i svi ostali članovi plemena.

ROD[6], TOTEMSKA GRUPA I SISTEM DVIJU KLASA

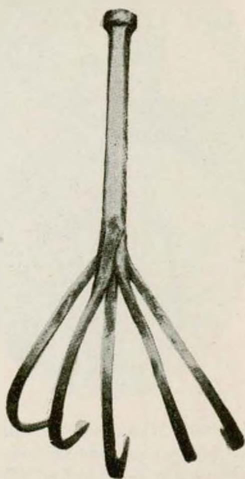
ZNAMO: makar kako rijetka bila krv, ona ipak nije voda. Ta je poslovica samo jedan od mnogih dokaza za čvrste rodbinske spone koje su prvotno vezale nordijske narode. Gotovo svugdje na na zemlji nalazimo istu pojavu. Čim se prijeđe najniži stupanj kulture, gdje su jedine društvene tvorevine najuži obiteljski krug i horda, ako se s druge strane još uvijek nije dospjelo do većih političkih zaključaka, tada se život odvija u okviru rodbine ili roda. Možda će se izgubiti sjećanje na pravu krvnu vezu među pojedinim članovima, i postati maglovitim osjećajem, kad se rod postepeno razgrana. Možda će rod postati čak i političkim faktorom, kao što su škotski i irski klanovi; ali glavno je da nesalomljiva povezanost unatoč ovim promjenama vjerno čuva karakter roda. Giljaci na Amuru karakteriziraju rodove »zajedničkim tastom i zetom (to znači da se njihove veze moraju spojiti s određenim drugim rodovima), zajedničkom vatrom, zajedničkim poštivanjem predaka i duhova prirode, prije svega medvjeda, zajedničkom krvarinom u slučaju ubistva i zajedničkim pravilima tabua«. Značajno je da njihova riječ za rod zapravo znači natikaču — u zajednici će se čovjek ogrijati. I u Heladi i Rimu nalazimo čvrste rodove, a oni su temelj na kojemu je sazdano društvo turskih i mongolskih i nomadskih naroda. Ali rod nije bio nigdje izrazitiji nego u staroj Kini, gdje su članovi roda svu sreću i nesreću dijelili međusobno, prema unutra održavali zakon i red, a prema vani odgovarali za svakog pojedinog člana, brinuli se za zajedničku pouku i međusobne potpore, poštivali pretke itd. Turski, mongolski i kineski rodovi istovremeno su eksogamni. Vrlo često čitav je rod vlasnik zemlje, a ne pojedinac, koji samo ima pravo upotrebe, okolnost koja je u evropskoj kolonijalnoj povijesti naravno dovela do različitih neshvaćanja i nesuglasica. Kod Sjeverozapadnih Indijanaca, koji su lovci i ribari, pa se stoga naročito ne brinu za zemljišni posjed, vlasništo roda prije svega obuhvaća titulu, totemski znak (sl. 184) i pravo na održavanje naročitih svečanosti, a kod stočarskog plemena Toda u Indiji, stanovita su religiozna prava u vezi s čuvanjem i muženjem stoke vezana za rodove.

Golemo društveno i religiozno značenje rod je ipak stekao, uglavnom, time, što se djelomično stopio s onim jednostranim shvaćanjem o srodstvu, koje se ispoljava u provedenom patrijarhatu ili matrijarhatu, a djelomično, s druge strane, sa čudnovatom

[6] U njemačkom je prijevodu riječju Sippe izraženo ono, što se u našoj literaturi označava izrazom rod. (Op. prev.)

Sl. 193. Štit s ratničkim oznakama, Masai, Kenya (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 194. Željezna pandža, koju upotrebljavaju članovi tajnog društva leoparda u sjeveroistočnom Kongu (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 195. Ogrtač od bizonove kože s prikazom vlasnikovih junačkih djela, Prerijski Indijanci (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

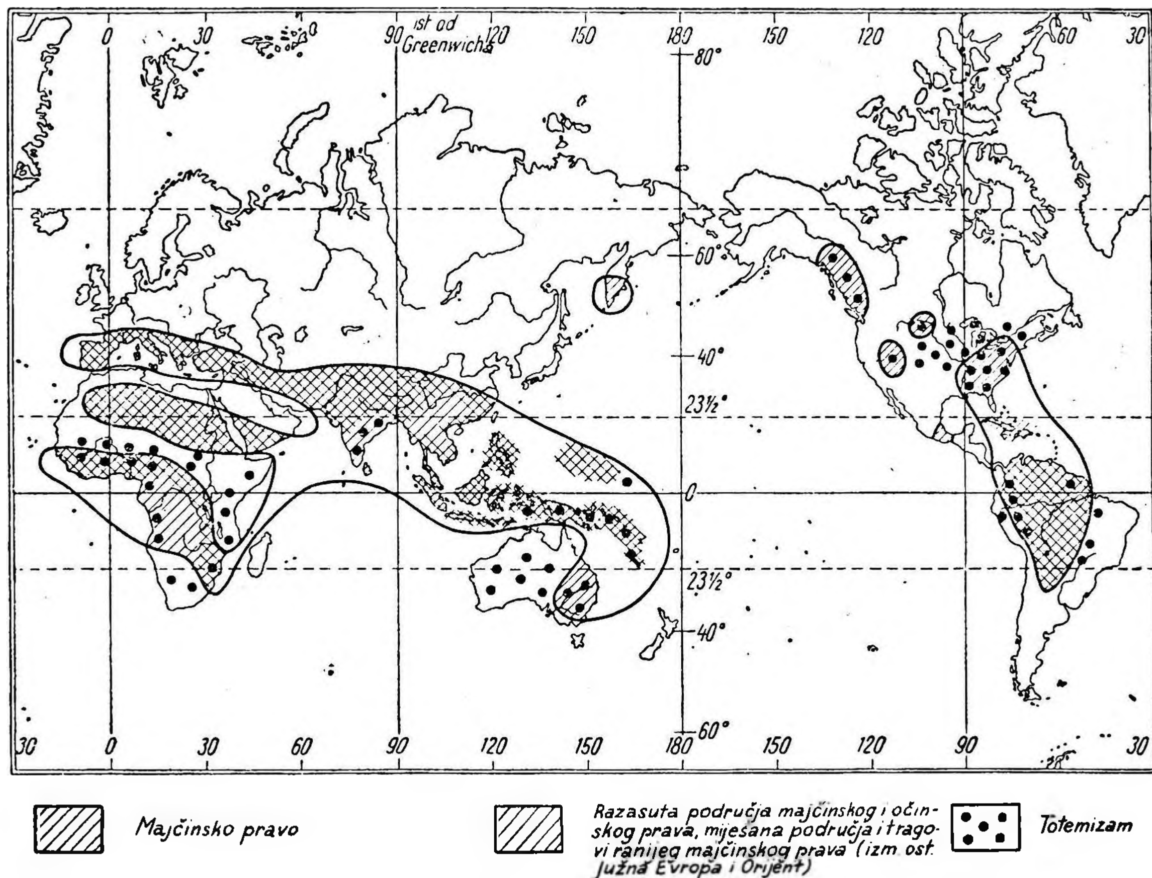
Sl. 196. Maharadža Tandžorea, indijska minijatura iz god. 1800. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 197. Keokuk, jedan od najglasovitijih govornika Indijanaca plemena Sauk. Slika potječe iz doba oko god. 1820, izradio ju je Charles B. King (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 198. Hambari u kojima se može vidjeti gomolje jama, otočje Trobriand, Nova Gvineja.

Rasprostranjenost matrijarhata i totemizma (pojednostavljeno, po Graebneru i dr.)

i još donekle zagonetnom pojavom, koju nazivamo totemizmom. Patrijarhat i matrijarhat smo već upoznali; pozabavimo se zbog toga totemizmom. Naziv potječe od riječi Indijanaca Odžibva na Gornjem jezeru *ototeman,* koja se najbolje može prevesti kao »rodbina po braći ili sestrama«. Onako, kako se ta riječ danas upotrebljava u etnologiji, označava shvaćanje, da postoji neka mistična povezanost između skupine ljudi s jedne i neke životinje, rjeđe biljke ili prirodne pojave kao što je sunce, vjetar ili sl., s druge strane. Ali ne radi se o vezi sa životinjskim ili biljnim individuumom, već s vrstom kao takvom, ne s određenim vukom, već s vukom uopće ili sa »svim-vukovima-koji-postoje«, kako bi rekao Kipling. Vrlo se često totemska grupa označava kao klan;[7] u obranu toga mogli bismo reći da se rod i totemska grupa u velikoj mjeri stvarno poklapaju. Ali to uvijek ipak nije tako, te je bolje da u toj vezi izbjegavamo riječ klan.

Totemizam je u Americi vrlo rasprostranjen, ali je u pravilu uvijek povezan s podjelom plemena na dva dijela, o kojoj ćemo govoriti kasnije. Tragove mu nalazimo na sjeverozapadnoj obali (sl. 186), a izrazitije se javlja na istoku Sjedinjenih Država (s izdancima prema južnoj Kanadi i preriji) i na području Puebla. U starim američkim kulturnim zemljama vrlo su nejasne prilike. Mnogošto govori u prilog vjerovanju da su totemističke predodžbe vladale barem u Peruu. I u području Amazone nalazimo nekoliko totemističkih plemena. U Aziji je danas totemizam, uglavnom, ograničen na neke još slabo civilizirane narode južne Azije. U Indiji je totemizam očito prastar i zadržao se u velikim dijelovima srednje i istočne Indije. Isto se tako ukorijenio u Australiji i velikim dijelovima Melanezije s Novom Gvinejom. Napokon u Africi se totemizam, uglavnom, rasprostranio u Sudanu, sjevernom Kongu i nekim dijelovima istočne i južne Afrike; najvjerojatnije je da ga je bilo i u preddinastijskom Egiptu.

Broj totemskih grupa unutar plemena je, naravno, vrlo različit. Indijanci Odžibva priznaju između ostalog slijedeće grupe, koje se nasljeđuju po muškoj lozi: ždral, sjeverni gnjurac, orao, galeb, jastreb, vrana, medvjed, sob, sjeverni jelen, vuk, dabar, vidra, rakun, tvor, vjeverica, kornjača, kečiga, štuka i som — dakle pozamašan izbor iz životinjskog svijeta njihove domovine, kome treba pridodati i nekoliko dvojbenijih, kao što su brezova kora i polumjesec. Te su skupine istovremeno eksogamne i zajedno slave naročite svečanosti kod kojih se učesnici oslikaju šarama koje su svojstvene njihovoj skupini. Totemskoj životinji iskazuje se poštovanje; ali ono nije uvijek tako veliko da se životinja pod prikladnom izlikom ne bi smjela i ubiti.

[7] Nasuprot tome nikada nije uspio pokušaj starijih američkih etnologa da uvedu riječ *klan* za matrijarhatske, a latinski *gens* za patrijarhatske grupe.

No kod drugih naroda povezanost između individuuma i totema mnogo je jača. Članovi klana školjke kod Indijanaca plemena Osedž na Missouriju shvaćaju navoranu ljusku školjke kao garanciju, da će i oni postati isto tako navorani, tj. da će doživjeti duboku starost. Neka plemena čak vjeruju da potječu od totema, a ako je totem životinja, onda je najstrože zabranjeno ubiti je i pojesti. Čovjek se čak poistovećuje s totemskom životinjom; onaj koji pripada grupi medvjeda, sam je medvjed, a medvjed će mu ukazati veliku pomoć u svakojakim nezgodama i opasnostima. U Africi se totemska životinja rjeđe smatra pravim plemenskim pretkom, ona je više njegov pomoćnik, a nakon smrti čovjek se često i sam pretvara u svoj totem. Kad neki centralnoafrički Pigmej leži na umoru, sin će mu se nagnuti nad usta, da bi uhvatio posljednji uzdah; na taj način on preuzima dio »snage« umirućega, dok drugi dio prelazi u totemsku životinju.

Uslijed mistične povezanosti s totemom čovjek može na njega magički utjecati. Zbog toga u preriji gromovnička skupina Indijanaca Ponka održava kult groma, a bizonska skupina upravlja lovom na bizone. Sasvim analogne odnose nalazimo i u Australiji, gdje potkraj sušnog doba članovi kišne skupine s pomoću raznih ceremonija izazivaju željno očekivanu kišu, dok ljudi-ličinke svojim čarolijama djeluju na razmnožavanje određenog insekta, čije su ličinke veoma omiljela hrana. Sjedeći u svetoj spilji oni s poštovanjem glade neki veliki kamen, koji predstavlja insekta, pjevajući mu istovremeno hvalospjeve kako bi postigli da izlegne mnogo jaja. Kasnije pužu kroz naročito sagrađenu kolibu od lišća, da bi tako djelovali na ličinke da razbiju ljuske. Slične ceremonije izvode i druge totemske grupe: muškarci-emu oponašaju pokrete emua, pri čemu na glavi nose ukras, koji predstavlja dugački vrat i malenu glavu ptice, ljudi psi pužu četvoronoške, zavijaju poput pasa itd. Tako je totemizam u mnogim slučajevima dobio izrazito gospodarstvenu pozadinu. Jedan predmetno opipljivi izraz magijske povezanosti grupe ljudi s njihovim totemom i plemenskim pretkom jeste takozvana *tjurunga* ili *ćuringa,* koja ima oblik svete drvene zujače, ali se često pravi i od kamena (sl. 187).

Kod pobližeg posmatranja može se ustanoviti da širom svijeta totemizam nastupa u raznolikim oblicima. Nekiput, na primjer, nije dovoljan samo jedan totem. Tako na otoku Fidži kao totem imaju životinju i stablo, a kod nekih plemena britanske Nove Gvineje pticu, ribu i zmiju. S druge strane totem različitih afričkih pastirskih plemena ne obuhvaća cijelu životinjsku vrstu, već se ograničava na neki njen naročiti dio, na primjer na volove određene boje ili određenog oblika rogova (»djelomični totem«).

Uz to treba nadalje spomenuti i čudnovate pojave, kao što su individualni totemizam, spolni totemizam i plemenski totemizam, kod kojih se veza odnosi na pojedince, odnosno na sve suplemenike istog spola, ili čak na čitava plemena — a sve su to pojave kojih je povezanost s pravim totemizmom prilično dvojbena, ali koje ipak mogu možda pridonijeti osvjetljavanju njegova porijekla; o tome ćemo kasnije govoriti opširnije.

Kako smo već rekli, rodovi i totemske grupe u većini se slučajeva poklapaju. Za potpuno je razumijevanje vrlo važna činjenica, da se to ne događa uvijek. Kao što postoje rodovi bez totemizma, na primjer kod Indoevropljana, Kineza i turskih i mongolskih plemena, tako postoje i totemske grupe, koje nemaju rodovski karakter. Nalazimo ih, između ostalog, kod često spominjanih Aranta i Loritja centralne Australije. Porijeklom oca već se kod rođenja utvrđuje kojoj će eksogamnoj grupi plemena pripasti dijete. Nasuprot tome totem se određuje na vrlo čudnovat način, koji nema ništa zajedničko sa porijeklom. Vjeruje se, da su plemenski preci totemskih grupa u vezi s različitim neobičnim stablima, blokovima stijena ili jamicama vode, gdje borave duše nerođene djece. Primijeti li neka trudna žena da se embrio u njoj miče dok se nalazi u blizini jednog od takvih mjesta, onda se prema sveopćem vjerovanju tog trenutka dječja duša nastanjuje u njenom tijelu. Dijete će, dakle, nakon rođenja pripasti onoj totemskoj grupi, koja je u vezi s tim mjestom. Tako više braće i sestara može biti podijeljeno na najrazličitije grupe. I u plemenu Bangala, koje živi na srednjem toku Konga, totemska se grupa određuje po rodu. Udata žena mora se pridržavati totemskih pravila svog muža kao i svojih vlastitih, a isto se tako malena djeca pridržavaju pravila obih roditelja, sve do dana kad obiteljski savjet ne odluči kojoj će grupi djeca odsada pripadati.

No želimo li prodrijeti u srž problema totemizma, bit ćemo prisiljeni da najprije osvijetlimo druge odnose. Naime, još nismo do kraja objasnili kategorije koje dijele primitivno društvo i određuju pravila za sklapanje braka. U centralnoj Kaliforniji živi maleno indijansko pleme Mivok. Oni ne poznaju ni podjelu na rodove, ni pravi totemizam; ali prema njihovim je nazorima cijeli svijet podijeljen na dvoje. Medvjed, šumska šojka, zvijezde i pernati ukras po njihovom mišljenju spadaju »kopnenoj strani« života, dok jeleni, kornjače, leptiri i lopte nesumnjivo pripadaju »vodenoj strani«. To je usko povezano s temeljnim pravilom po kojemu se pleme dijeli u dvije nasljedne eksogamne polovice. I naprednija plemena na sjeveru sjeverozapadne obale, Ejak, Tlin-

git i Haida, nemaju pravog totemizma. Nasuprot tome, tamo je strogo provedena unutarnja podjela rodova i to tako, da su rodovi podijeljeni na dvije eksogamne plemenske polovice, koje se nazivaju gavranima (sl. 188) i vukovima (ili orlovima). Istražimo li prilike kod pravih totemističkih plemena Sjeverne i Južne Amerike, naći ćemo gotovo svugdje, gdje ima dostatnih podataka, da se i totemske grupe raspadaju u dva razreda, i ne samo to, već da njihova imena svugdje izražavaju odgovarajuću suprotnost, kao kod Mivoka i Sjeverozapadnih Indijanaca sisavci i ptice, ljeto i zima, gore i dolje itd.

Čudnovato je da u Melaneziji i Australiji nailazimo na nešto što u velikoj mjeri podsjeća na ovaj dvodijelni sistem. Tamo je jedna klasa često povezana s mladim mjesecom, a druga s punim, ukoliko — kao u velikim dijelovima Australije — uopće nema imena. Uz to australijska je osebujna karakteristika da je podjela na dvoje u brojnim slučajevima provedena još dva, tri koraka dalje. U čistom obliku nalazimo je samo u južnim dijelovima kopna, dok se inače javlja podjela na četiri dijela, a u velikim oblastima centralnog područja čak i podjela plemena na osam dijelova. Istovremeno nasljedstvo ne prelazi jednostavno s oca ili majke na djecu, već indirektno, što naravno prilično zamršuje odnose. U plemenu Kamilaroi nalazimo, na primjer, dvije glavne grupe: *dilbi* i *kupathin*, s potpodjelama na *muri* i *kubi*, odnosno *ipai* i *kumbo*. Muškarac-*muri* smije oženiti samo ženu-*kumbo;* djeca doduše pripadaju glavnoj grupi svoje majke, u tom slučaju *kupathin*, ali i drugom pododjeljku, *ipai*. Vjerojatno se objašnjenje za ovaj čudnovati običaj mora potražiti u mješavini patrijarhatskih i matrijarhatskih ženidbenih grupa.

Ta nama tako strana društvena uređenja: rodovi, totemizam i podjela plemena na dva dijela obilježavaju niz primitivnih kultura. Spadaju li oni zajedno, te su samo različite strane jedne te iste stvari? Ili su oni u svojoj biti različiti? Kako su uopće nastali? Trebalo bi raspolagati nekim pretpostavkama, da bismo mogli riješiti ova pitanja. Nije naročito vjerojatno da su sva tri uređenja nastala od istog korijena, iako se danas gotovo u većini slučajeva njihova rasprostranjenost podudara. Već smo vidjeli da rod, između ostalog, tvori jezgro indoevropskog, turskog i kineskog društva, iako u tim društvima ne bismo mogli dokazati totemizam ili sistem dviju klasa. Mnoga malena plemena raštrkana po Africi, Kaliforniji, Novoj Gvineji itd. pružaju sličnu sliku. Ukazali smo i na slučajeve totemizma bez podjele na rodove ili dvije klase u Australiji i mogli bismo dodati još

nekoliko primjera s drugih mjesta na zemlji. Nakraju smo vidjeli da sistem dviju klasa može biti samostalan. Tako je kod Pueblo Indijanaca na Rio Grande u Novom Meksiku, kod pojedinih algonkinških plemena u području Mississippija i kod nekih eskimskih grupa, gdje podjela na dva dijela ima samo ceremonijalno značenje i ne utječe na brak i porijeklo. Indijanci Bororó u centralnoj Braziliji imaju dva, a pleme Kanela u sjeveroistočnoj Braziliji ni manje ni više nego četiri međusobno nezavisna dvodijelna sistema, od kojih je samo jedan eksogaman, dok su drugi povezani isključivo s pripremanjem ceremonija i dr. Nakraju, treba još spomenuti da Melanežani na Wogeu, otočiću koji se nalazi uz sjevernu obalu Nove Gvineje, osim što su podijeljeni u patrijarhatske rodove, posjeduju i matrijarhatski sistem dviju klasa.

Samostalnost spomenutih društvenih uređenja olakšava nam donekle objašnjenje njihova porijekla, jer se svako može samo za sebe proučavati. Ali u drugom smislu pitanje postaje još zamršenijim i to zbog toga što treba uočiti osebujnost svakog uređenja. To je najlakše kod rodova. Oni su, na neki način, »prirodne« tvorevine, proširenja obitelji i zadružne obitelji, koje će najzad obuhvatiti čitav rod sa svim njegovim razgraničenjima. S time je usko povezana i eksogamija rodova.

Totemske su predodžbe očito duboko ukorijenjene u lovačkom životu; na to jasno ukazuje činjenica da su svugdje na zemlji najuobičajeniji životinjski totemi. Uostalom postoje raznovrsna objašnjenja o porijeklu totemizma. Frazer je iznio čak tri rješenja i napokon se zaustavio kod onog koje se temelji na tvrdnji da Australci ne znaju objasniti prirodno začeće; ali mi smo vidjeli da se ta pretpostavka ne može održati. Koppers je promatrao totemizam s gospodarskog stanovišta, shvativši zabranu, da se jede totemska životinja kao sredstvo koje unapređuje trgovinu trampom među totemskim grupama koje su prvotno bile vezane za mjesto. Iako se on pri tom može osloniti na stanovite australske prilike, ipak ovo objašnjenje nije naročito vjerojatno, premda bi samo po sebi i moglo vrijediti, i to zbog toga, što se uopće ne obazire na ono najbitnije, na mističnu povezanost životinje i čovjeka. I Freud je bacio težište na zabranu jela i to spojio sa svojim romanom o Edipu (str. 246): kad su sinovi ubili oca tiranina i požderali ga, oni se u kajanju nisu odrekli samo njegovih žena, nego su se osim toga kaznili pokorom da se totem ne jede, jer je on u njihovoj svijesti sada zauzeo očevo mjesto. Nema mnogo etnologa koji će ovu teoriju shvatiti ozbiljno; no ona se uostalom ne može održati jednostavno zbog toga, što totemizma uopće ne nalazimo na najnižem stupnju. Ali Freud, nasuprot Koppersu, ima u jednoj stvari pravo, naime u tome, da je osnovni problem psihološko-religiozne vrste.

Sve ukazuje na to da primitivan čovjek ne osjeća jaza između sebe i životinje. Eskimi i Sjeverozapadni Indijanci vjeruju da se životinje međusobno javljaju u ljudskom obliku. Mnogi je osamljeni lovac, koji je uveče stigao u neku stranu naseobinu i ondje prespavao, slijedećeg jutra prilikom odlaska otkrio da je bio gost tuljana ili galebova u ljudskoj koži. Zato, kad treba da traži pomoć u borbi za život, čovjek se utječe životinji kao starijem bratu. Mnoga afrička lovačka plemena, koja sama nemaju potpuno razvijene totemske predodžbe, usmjeruju se tome pravcu. Eskimi između ostalog nose dijelove najrazličitijih životinja kao amulete (sl. 190). No ne čuva ih i ne koristi im sama sovina pandža ili gavranov kljun, već životinja, vrsta kao takva; zbog toga oni mogu amulet i izgubiti, njegova će im snaga i dalje koristiti. Eskimi na Aljaski osim toga zabranjuju ljudima s istom vrstom amuleta da se žene, i to zbog toga, što bi velika količina istih amuleta u jednom naselju oslabila njihovu snagu. To još nije totemizam, ali tu je već zametak. Isto vrijedi i za vjerovanje mnogih indijanskih plemena u povezanost pojedinca i njegove »medicine«, koju stiče u mladenačkoj dobi postom i prizivanjem. Tamo, kao i u sjevernoj Aziji, Indoneziji i nekim drugim krajevima svijeta postoji, dakle, pravi individualni totemizam. U drugim se slučajevima čitavo pleme osjeća povezano s određenom životinjom: krokodilom kod mnogih Melanežana, tigrom kod različitih plemena jugoistočne Azije itd. Ovdje, drugim riječima, možemo govoriti o nekoj vrsti plemenskog totemizma. U takvim se predodžbama zacijelo nazire početak pravog grupnog totemizma. Nešto slično javlja se i kod Vogula i Ostjaka zapadnog Sibira, gdje se kult predaka, povezan s vjerovanjem da duša plemenskog pretka prima životinjski lik, razvio u neku vrstu pseudototemizma.

S pitanjem o porijeklu podjele na dvije klase dospijevamo na nesigurno tlo. Kao što je totemizam sasvim sigurno izrastao iz lovačkog života, tako i sistem dviju klasa, prema Schmidtu i Koppersu, treba shvatiti kao dio primitivne matrijarhatske ratarske kulture. To ne izgleda nevjerojatnim; ali, kad oba ova autora to žele objasniti kao posljedicu toga, što je muž kao lutajući lovac bio najprije stran svojoj ženi, društvenom elementu sa stalnim boravkom, onda se smijemo pitati, kako je ta okolnost dovela do podjele plemena na dvije grupe, od kojih svaka obuhvaća i muškarce i žene. Mrs. Seligman smatra da podjela na dva dijela proizlazi iz pokušaja da se održi rodbinski sistem koji u jednakoj mjeri uzima u obzir sve strane; ali i ovo tumačenje nije dovoljno. Okolnost, da su grupe često posve ceremonijalne prirode, čim nastupaju same, mogla bi možda prije ukazati na njihovo porijeklo.

Proučavanje tih društvenih uređenja u prvom redu otežava činjenica, da su se ona gotovo svugdje stopila i da nastupaju kao cjelina. Time se lako karakteristike jedne pojave mehanički prenose na drugu. Mi smo, na primjer, australski sistem podjele plemena opisali kao eksogamni; ali zapravo on i nije, kako je to dokazao Davidson, sam u sebi eksogaman, već je samo nužna posljedica općeg australskog pravila, da se samo određeni rođaci mogu birati za muža ili ženu. Slika postaje još zamršenija time, što su se, vjerojatno, sve te pojave širile i odvojene a i stopljene u različitim stupnjevima. Nije slučajno da se, na primjer, kod Indijanaca Osedž na prerijama Sjeverne Amerike i kod plemena Iatmül na Novoj Gvineji, totemske predodžbe poklapaju u svim pojedinostima. Osim toga, totemističke se predodžbe naravno više ili manje prilagođavaju kulturi, pa prema njenom karakteru, poprimaju različita obilježja. Nakraju treba računati i s time, da se totemističke predodžbe mogu povezati sa starijim podjelama sasvim drukčijeg porijekla. U prvom je dijelu ove knjige (str. 56) spomenuto da su Indijanci Heiltsuk na sjeverozapadnoj obali Amerike za stare lokalne grupe preuzeli imena klanova plemena Cimšian. I totemske grupe Sjua nose obilježje prvotnih lokalnih grupa. Razumljivo je da predstoji još velik rad na razjašnjavanju i sređivanju prije nego što će se potpuno objasniti te strane primitivnog društvenog uređenja.

DOBNI RAZREDI I TAJNA DRUŠTVA

SPOLNI i roditeljski instinkt, koji se poput crvene niti provlači kroz ljudski opstanak, križa i dopunjava sklonost drugim oblicima ovog sklopa, koji se temelje na međusobnom suosjećanju i međusobnoj pomoći. Oni, uglavnom, dolaze jasno do izražaja u krugu muškaraca. Tu, nasuprot dubokom obiteljskom osjećaju žene, stoji prema vani usmjerena djelatnost muškaraca i njihova sklonost k udruživanju s pripadnicima istog spola na temelju zajedničkih zadataka.

Vanjski znak povezanosti naseobine ili sela je zajednička muškaračka kuća (sl. 191), u kojoj je kod brojnih primitivnih naroda središte života muških stanovnika. Tamo oni često provode velik dio dana, a ponekad i noći. Ondje brbljaju i puše, savjetuju se o važnim predmetima, naklapaju o posljednjim ogovaranjima i često održavaju i religiozne ceremonije, o kojima ovisi dobro i zlo čitava društva. U muškaračkoj kući primaju se strani gosti i dodje-

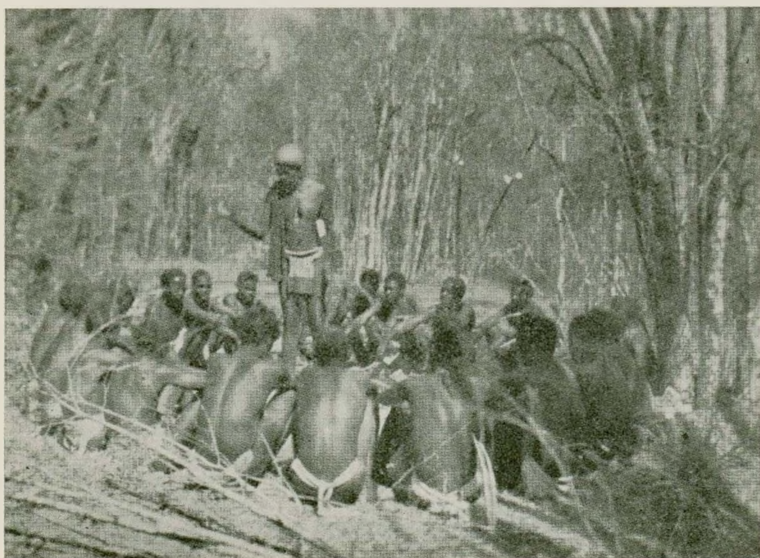
Sl. 199. Otmjeni Indijanci plemena Tlingit, sjeverozapadna obala Sjeverne Amerike.

Sl. 200. Maorski poglavica, Novi Zeland; zanimljivo je tatauiranje.

Sl. 201. Mladi poglavica Indijanaca Pauni s bogatim pernatim ukrasom. (B. King, 1825. Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 202. Kineski carski par s pratnjom. Dio veće skupine glinenih figura koja nosi naziv »pekinški dvor«, a od god. 1777. nalazi se u Kraljevskoj umjetničkoj riznici (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

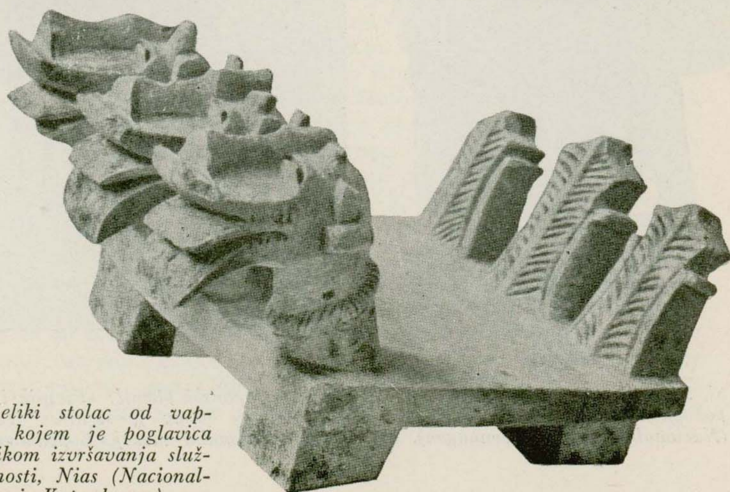
Sl. 203. Sastanak vijeća plemena Bara, Madagaskar. U sredini stoji poglavica (fotografija P. Fejös).

Sl. 204. Sumerski kip kralja Lagaša po imenu Gudea, oko god. 2400. pr. n. e. (Gliptoteka Ny Carlsberga, Kopenhagen).

Sl. 205. Stara egipatska glava kralja od crnog granita. Kralj je prikazan s krunom Gornjeg Egipta, ali bez zmije ureus, tj. kao Oziris. Starost nije tačno utvrđena, vjerojatno potječe iz srednjeg kraljevstva (Gliptoteka Ny Carlsberga, Kopenhagen).

Sl. 206. Veliki stolac od vapnenca, na kojem je poglavica sjedio prilikom izvršavanja službenih dužnosti, Nias (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 207. Lijes sa Niasa. Lešina se pokopavala u sjedećem položaju (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 208. Japanski plemić: »Pjesnik i neuporedivi brijeg« (sliku je signirao Hoji Seisei. Nacionalni muzej, Kopenhagen).

ljuje im se ležaj. Nasuprot tome, ženama je često zabranjeno da stupe unutar zidova te prostorije. Na prvi pogled razlika između mondenog kluba u Pall Mallu s mramornim stupovima i naslonjačima i zemljom prekrite smrdljive *kvazge* Eskima s Aljaske vrlo je velika, ali u njima vlada gotovo na vlas isti duh. Muškaračka kuća igra u prvom redu vrlo važnu ulogu u životu mladića, koji još nisu vezani brakom i zbog toga nije teško razumjeti da su na nekim mjestima muškaračke kuće dobile karakter naročitih kuća mladića, u kojima oni spavaju, vode vlastito kućanstvo, pa čak i podržavaju slobodne veze sa ženskom omladinom sela. Nasuprot tome, druga razvojna linija potcrtava zatvorenost i tajnovitost, koje lebde oko tih kuća. One postaju utočištem tajnih društava, koja su u stanovitim okolnostima duboko ukorijenjena u primitivnom društvu. No nije moguće povući oštru granicu među pojedinim nijansama.

Prava muškaračka kuća vrlo je česta kod nekih lovačkih plemena i prvenstveno kod poluratara: u Oceaniji, na nekim mjestima Indonezije i kod najnerazvijenijih naroda Prednje i Stražnje Indije, u istočnoj Africi i u zapadnoj Sjevernoj Americi, od Aljaske do područja Pueblo i, najzad, kod nekih plemena na području Amazone. Tragovi muškaračke kuće mogu se naći i na mnogo višim stupnjevima kulture; vijećnica *(lesbe)* helenskih gradova potječe vjerojatno od nje.

Skup svih muških članova logora ili sela, kakav se ogleda u muškaračkoj kući, nehotično se i lako cijepa prema starosti. Na strani odraslih oženjenih muškaraca stoje i mladići, koji još nisu osnovali vlastiti dom, i koji nisu potpuno upućeni u život plemena, a na drugoj su strani starci, koji — naravno, tako dugo dok ih sasvim ne skrha starost — snagom iskustva duboko utječu na sve zaključke i ponekad, kao npr. u Australiji, u stvari željeznom rukom vladaju hordom. Ali razvoj često ide i dalje. Samo ako je prošao kroz različite takve stupnjeve dječak plemena Dieri u Australiji može steći položaj punopravnog člana društva. Čim navrši pet do deset godina probuše mu nosnu pregradu. Nekoliko godina kasnije izbiju mu dva prednja zuba. Kasnije se vrši obrezivanje i tatauiranje brazgotinama, čime on stječe pravo da sudjeluje u stanovitim totemskim ceremonijama, i, nakraju, kao kruna svega, dolazi subinicizija (usp. I dio, str. 201). Tako je nastao čitav niz dobnih razreda; njihovi članovi pripadaju približno istoj generaciji i ta se podjela ukrštava sa svakom podjelom na rodove i ženidbene razrede. Takve dobne razrede nalazimo u mnogim dijelovima svijeta; kod Gala i nekih plemena Etiopije razvili su se u tako krut sistem, da se bez svakovrsnih direktnih zahvata ne može uskladiti sa svakodnevnim tokom života.

Starosna je podjela vrlo izrazita kod plemena Masai, istočne Afrike. Tamo, kao i kod nekih drugih plemena crnog kontinenta, obrezivanje predstavlja veliku pregradu koja dijeli dječaka od mladića. Ono se uz velike svečanosti vrši jedanput godišnje na poluodraslim dječacima, čim dostignu određene godine. Svi oni, koji su obrezani unutar vremenskog razdoblja od četiri do pet godina, pripadaju istom dobnom razredu. Zatim slijedi vojna naobrazba, koja traje nekoliko godina, nakon čega dobivaju dopuštenje da nose oružje, da ukrase glave nojevim perjem i napokon, naročite znakove na štitu (sl. 193), na koje imaju pravo samo ratnici. Oni ne smiju pušiti duhan, ni piti ječmeno pivo, već moraju živjeti isključivo od mesa, mlijeka i životinjske krvi, koju dobivaju tako da volovima iz velikih krda otvore žilu. Oni se također ne smiju ženiti, već žive odvojeno u ratničkom logoru zajedno sa svojim ljubavnicama. Dva dobna razreda tvore aktivnu vojsku zemlje. Njihov ratnički i razbojnički život traje dok ne navrše tridesetak godina; tek onda osnivaju obitelj i time prelaze u rezervu, koja se poziva samo u slučaju rata. Još stariji tvore neku vrstu narodne garde, koja se laća oružja samo onda, kad treba braniti vlastiti dom. Čitav ovaj vojni sistem održao se još do prije nekoliko desetljeća.

Sasvim drukčiji duh vlada na Banksovim otocima, malenom arhipelagu Melanezije, sjeverno od Novih Hebrida. Tamo nije presudan strog odgoj muškaraca, već novac i — što je isto — posjedovanje zalihe nadnaravnih sila, s pomoću kojih vlasnik može sebi pribaviti daljnja sredstva. Muškarci svakog sela na Banksovom otočju, su kao društvo *sukve*, podijeljeni na različite stupnjeve. Muškaračka kuća svima je zajednička, ali svaka klasa ima svoj odio i onaj, koji se usudi da stupi u odio, koji ne pripada njegovoj klasi može stradati životom. Uvjet za primanje u društvo je uplata u svinjama i novcu od školjaka; što je stupanj viši, to je skuplji. Dakle, razlika u klasama ne temelji se na starosti, već na imetku. Svi se, tako reći, trude da bi ušli u društvo, jer inače već i za života ne znače ništa, a — što je još gore — poslije smrti njihova će duša visjeti na nekom stablu poput letipsa i neće moći dospjeti u carstvo mrtvih. Ukoliko netko ima sredstava, on smije preskočiti niže stupnjeve, ali običan čovjek nema nikakve nade da će dostići najviši stupanj. Nekolicina izabranih, kojima je to uspjelo, ljubomorno bdiju nad svojim pravima, koja im u svemu omogućavaju snažan utjecaj, a osiguravaju se tako, što za prijem u svoj krug traže goleme svote.

Pođemo li iz Oceanije prema prerijama Sjeverne Amerike, naići ćemo kod indijanskih plemena Hidaca, Mandan i nekih drugih novi tip udruživanja. Do stanovite mjere oni zbog vojničkog

obilježja podsjećaju na dobne razrede Masaija, no s druge strane opet slični su seoskom klubu Melanežana i to zbog toga, što se pravo prijelaza iz jedne klase u drugu mora kupiti. Prijem se ne vrši pojedinačno kao na Banksovom otočju, već cijela klasa odjednom stiče prava najbližih prethodnika — ali uvijek tako da svaki pojedini kupac izabire određenog prodavača. Jedan čudnovat običaj, u čijoj pozadini sigurno leže magijske predodžbe, zahtijeva, da se dio plaćanja uvijek vrši tako da kupac prodavaocu na jedan sat prepusti ženu, a ukoliko je nema, on u tu svrhu mora na kratko vrijeme posuditi ženu nekog muškarca iz svog roda. Ali da bi se, da tako kažemo, održala veza s prošlošću, usprkos sveopćoj prodaji, u klasi uvijek ostaje nekoliko starih pripadnika, pa se može dogoditi, iako su članovi jedne klase uglavnom jednako stari, da se u istoj klasi istovremeno nađu sasvim golobradi mladići i vremešni starci.

Ni u društvu *sukve*, ni u bratstvima Prerijskih Indijanaca svatko se ne može uspeti. Uspon u velikoj mjeri ovisi o dobrim riječima i o plaćanju. Time ova udruženja dobivaju zatvoreni karakter i tako neprimjetno prelaze u prava tajna društva. Ona na cijelom svijetu najjače obilježavaju društveni život u Melaneziji (sl. 192) i u zapadnoj Africi; ali se javljaju i drugdje. U Sjevernoj Americi nalazimo ih, uglavnom, na sjeverozapadnoj obali i na području Puebla, a manje izrazita u preriji i istočnim šumskim predjelima. U Južnoj Americi još su i danas posvuda rasprostranjena na području Amazone, a u starim kulturnim zemljama Anda bijahu vjerojatno dosta važna. Stanoviti šivaistički i lamaistički obredi u Indiji i Tibetu i grčko-orijentalni misteriji starog vijeka, nema sumnje, u vezi su sa sličnim tajnim društvima. Isto vrijedi za kineska političko-religiozna bratstva, koja su se, usprkos svim progonima od strane države, aktivirala od starog vijeka sve do naših dana kod gotovo svakog prevrata. Sva su ta društva zatvorena karaktera. Novi se članovi primaju samo nakon nekog naročitog posvećenja i često se svaka viša stepenica u društvu mora plaćati održavanjem svečanosti ili u gotovu. Da bi se postigla najviša čast u društvu *egbo* na Gvinejskoj obali treba platiti okruglo 1000 funti! Druga je zajednička karakteristika religiozna primjesa društava. Ona su vrlo često povezana sa ceremonijama plodnosti i kultom duša umrlih, a bitni se dio njihove djelatnosti sastoji u održavanju velikih svečanosti, za vrijeme kojih maskirani članovi nastupaju kao duhovi, te šire strah i užas među neposvećenima.

U prirodi je stvari da u mnogim slučajevima ne znamo ništa, ili gotovo ništa o tajnama i samoj biti ovih društava. Ali ipak se može reći nešto malo, što može osvijetliti njihov različiti karakter. Kod Pueblo Indijanaca postoji niz udruženja i svakome od njih povjereni su naročiti zadaci, važni za uspjeh plemena. Oni nastoje da postignu cilj s pomoću magijskih čina, molitava i posta. Neka društva izazivaju kišu i pospješuju klijanje kukuruza, druga utječu na dozrijevanje usjeva, neka liječe bolesti, a druga osiguravaju sreću u ratnim pohodima i lovu. Ipak, često nije moguće oštro razdvojiti ciljeve. Zacijelo su »zmijski svećenici« plemena Hopi prvotno bili društvo ratnika, ali sada se, uglavnom, bave liječenjem ugriza zmije i u svoje redove primaju ljude, koje su prije izliječili. Čudnovata osobina, koja podsjeća na Sjeverozapadne Indijance sastoji se u tome, što članovi jednog naročitog društva za vrijeme ceremonija nastupaju kao lude i gledaoce razveseljavaju grotesknim šalama i nimalo dostojanstvenim dosjetkama. Osim toga, kod Pueblo Indijanaca nalazimo udruženja, koja obuhvaćaju sve muškarce sela; neki od njih maskirani su za vrijeme svečanosti kao duhovi predaka.

Sjeverozapadni Indijanci su lovci i ribari. Zbog toga kod njih nisu važni obredi plodnosti. Kao i sve ostalo kod tih Indijanaca se čak i tajna društva vrte oko blagostanja i položaja. Pristup u društva se nasljeđuje, ali do pravog prijema dolazi tek onda kad je čovjek »opsjednut« nekim duhom. Njihov je najotmjeniji zadatak da čuvaju ugled naročitih rodova, da njihovu povijest prikazuju u skladu s legendama i da plemenske pretke prikazuju u misterijama. Zimi, kada se odigravaju velike igre s maskama, podjelu na rodove kao faktor zajednice potpuno zasjenjuju društva. Najotmjenije od svih tih udruženja je društvo ljudoždera *hamatsa*. Kad se prima neki novi član, on najprije nestane bez traga, a to znači da ga je oteo duh ljudoždera, čija se domovina nalazi na dalekom sjeveru. Njega tada treba domamiti natrag i ponovo istjerati duha, koji se u njemu privremeno nastanio. To se dešava za vrijeme noćnih plesova, u kojima nastupaju čudnovato zakrabuljena bića. Četvrte se noći pojavi iskušenik, napada prisutne i ugriza im ruke, sve dok ne poteče krv. Ali najveću čast u društvu postiže tek onaj, koji je jeo ljudsko meso, i to ne meso svježih leševa, već većinom meso ljudi, koji su bili pokopani prije nekoliko godina. Za svaki ljudožderski obrok smije čovjek koji je na njemu učestvovao objesiti malenu drvenu mrtvačku glavu na svoju plesnu masku.

Tamo gdje su tajna društva najjače razvijena, dakle u Melaneziji i zapadnoj Africi, prerašćuju ceremonije primanja u takve orgije sa seksualnim ispadima i kanibalizmom, da ih je ovdje ne-

moguće potanje opisati. Istovremeno tajna društva vrše pravu strahovladu. U tom je pogledu tipično društvo *dukduk* na Novoj Britaniji (Bismarckov arhipelag). *Dukduk* je ime jednog ili više morskih duhova, koji s vremena na vrijeme posjećuju sela i pri tom su uvijek točno obaviješteni o svakom prekršaju običaja, do koga je došlo u međuvremenu. Utoliko oni pridonose održavanju zakona i reda, naravno tako, da uglavnom stradaju neposvećeni. Još mnogo prije njihova dolaska posjetu najavljuje jedan od staraca. Tada svi moraju skupiti namirnice, da bi pogostili neskromne duhove. Njihov boravak traje mjesec dana. Uvečer se održavaju svečanosti, a danju lutaju uokolo i skupljaju više-manje dobrovoljne darove u namirnicama i novcu od školjaka. Svaka žena, koja ugleda *dukduka,* smjesta bude ubijena, a muškarac, koji slučajno dodirne jednog od »duhova« također stavlja život na kocku. Oni na vrlo lukav način znaju održati u tajnosti identitet maskiranih, i to tako, da jedan za drugim s vremena na vrijeme odlaze u grmlje, skidaju masku i nošnju, predaju je drugome, i zatim se pomiješaju među mnoštvo. Tako nitko nije duže vrijeme odsutan. Najzad duhovi nestaju, nitko ne zna kamo, maske se unište, ostaju samo neposvećeni, puni straha i orobljeni za veći dio imetka.

Djelatnost mnogih drugih društava na sličan je način posvećena održavanju zakona i reda i, istovremeno, redovitom otimanju novca. Društvo *mumbo-đumbo* plemena Mandingo u Sudanu uglavnom, se bavi bračnim prekršajima žena. Kad *mumbo-đumbo* počne uredovati, zapovjedi ženama da se noću nađu na plesu i pjevanju; zatim pokaže na grešnicu, koju odmah uhvate i golu privežu za neki stup. Maskirana je osoba nemilosrdno izbičuje, pa zatim nestane u šumi. Moćno društvo *poro,* koje je rasprostranjeno od Obale Slonove Kosti sve do portugalske Gvineje, vrlo je složene prirode. Ono u sebi sjedinjuje prvotno posvećivanje mladeži s naročitom izobrazbom magijsko-religiozne vrste, a osim toga, u nekim krajevima u Sierra Leoneu nastupa kao sud u unutrašnjim stvarima plemena ili između plemena. U Kongu, na Gvinejskoj obali i u Sudanu postoje društva takvog karaktera za čije se članove smatra da se mogu pretvoriti u lavove i leoparde. Oni noću preodjeveni traže žrtve i ubijaju ih, razdirući im vrat željeznom kandžom (sl. 194).

Prednosti, koje uživaju tajna društva očite su. Zbog toga nije čudo što svi, koji imaju imalo sredstava, traže da ih se primi u članstvo. Ali ipak bilo bi pogrešno kad bismo zbog toga smatrali da je njihov glavni ili barem najbitniji pokretač želja za moću i materijalnim prednostima. Prava teroristička društva tvore izrođenu manjinu; na mnogim mjestima društva u velikoj mjeri ima-

ju općekorisne ciljeve, u prvom redu uspijevanje usjeva, a također liječenje i osiguranje ratne sreće. Međutim, iza svega toga mora da se krije nešto više nego što je samo opća korist, nešto sasvim lično, jer inače ne bi bilo razloga da se društva zatvaraju prema vani i okružuju tako velikom tajnovitošću. Glavno je, čini se, želja, da se bude sudionikom u mističnoj snazi, koju članovi postižu s pomoću mrtvaca ili naročitih duhova. Sredstvo da se to postigne su ubistva i ljudožderski običaji, koji tako često idu ruku pod ruku s ceremonijalom primanja (usp. str. 354). Ta snaga osigurava članovima bogatstvo, sreću u boju i lovu i razne nadnaravne sposobnosti. Ona dovodi Indijance Odžibva u neposrednu vezu s »velikim duhom« i uopće pomaže im da savladaju suprotnosti života. Prevaziđemo li horizont primitivnih naroda, onda ta snaga postaje pitanjem ličnog spasenja. Eleuzijske misterije, u koje su mogli biti upućeni svi, pa čak i robovi i stranci, polazile su djelomično od osiguravanja plodnosti; ali su istovremeno sadržavale i vjeru o uskrsnuću posvećenog učesnika nakon smrti. Slične predodžbe ponovo susrećemo u drugim misterijskim religijama starog vijeka.

Ali sve ovo ne objašnjava porijeklo društava. Smatralo se, da su se ona razvila iz dobnih razreda. Ali to se slabo podudara s poznatim činjenicama. Kod Prerijskih Indijanaca nalazimo dobne razrede samo kod malog broja plemena, dok sva poznaju međusobno ravnopravna društva, uglavnom vojnog karaktera; dakle barem tamo podređenost i nadređenost prema godinama starosti je sekundarna. Ali ipak očito postoji stanovita povezanost; ona polazi od, kako su dokazali Webster i Ad. Jensen, posvećivanja mladeži, koje se mora smatrati prvotnim i za starosne razrede i za društva. U Africi i Melaneziji sličnost između društava i posvećivanja mladeži je očita: nastupaju osobe maskirane kao duhovi, njihov se dolazak često najavljuje na način koji izaziva strah, često zvucima svirala ili zujača, koji važe kao glas duhova. Na oba mjesta, a isto tako na sjeverozapadnoj obali Amerike, iskušenik se na neko vrijeme uklanja iz okoline i smatra se da ga je ubila i požderala neka neman. Tu predodžbu, uostalom, nalazimo i kod australskih svečanosti prilikom nastupa zrelosti itd. Kod nekih se kalifornijskih plemena jasno vidi da pubertetski obredi i tamo mogu promijeniti karakter u tom smislu. I između eleuzijskih misterija i posvećivanja mladeži postoje, kako je dokazao F. Speiser, mnoge sličnosti. Našoj pažnji ne može izbjeći da se usprkos iznimkama — sjeverozapadna obala Amerike i Polinezija — težište rasprostranjenosti tajnih društava nalazi kod matrijarhatskih ratarskih plemena. To, gotovo, izgleda kao da su tamo, nakon što su

žene s obrađivanjem zemlje preuzele ekonomsko vodstvo, muškarci pokušali da spasu svoju moć, stvarajući protutežu u obliku takvih društava; u svakom slučaju ženama je dopušten pristup samo iznimno.

DRUŠTVENI STUPANJ I POLOŽAJ

I U NAJJEDNOSTAVNIJEM i najuravnoteženijem društvu jednakost nije nikada potpuna. Eskimi — izuzevši plemena na Aljaski, koja su bila pod jakim utjecajem indijanskih susjeda — žive u tako nerazvijenim socijalnim prilikama kao, vjerojatno, nijedan drugi narod na čitavom svijetu. Njihovo je društvo samo labav konglomerat obitelji, koje ujedinjuju običaji, a ne neka vanjska sila. Ako je igdje čovjek vlastiti gospodar, onda je to tamo. Ali ipak, i kod njih ima nejednakosti: netko je nespretan i trom i nitko ga ne uvažava; drugi znade savladati nadnaravne sile i zbog toga postaje vračem; treći je izvanredan lovac, poznavalac običaja i putova divljači i njegov savjet i nehotice slušaju očevi obitelji čitavog naselja. Treba spomenuti da centralni Eskimi takvog čovjeka nazivaju *isumataq*, tj. onaj koji misli — dodajmo: za druge. Nitko, naravno, nije prisiljen da sluša njegove upute; ali samo jake ličnosti, kao što je on sam, imaju snage da ga ne slušaju. Tako će lične sposobnosti uvijek doći do izražaja. Iskusan lovac, hrabar ratnik i rječit savjetodavac i nehotice skupljaju pristalice.

Sada smo možda skloni da vjerujemo, kako je razlika u položajima, koja je tako očita u brojnim primitivnim zajednicama, posljedica razgranate podjele rada. Uska povezanost i jest očigledna, ali, u stvari, prije će biti obrnuto: razlika u položajima i klasna podjela starije su od podjele rada.

Na različitim nazorima temelji se ugled nekog muškarca, njegov »položaj« unutar različitih zajednica. Kod Eskima je bitno, kako smo rekli, sposobnost u gospodarenju. U Australiji je, naprotiv, bitna starost; starci, koji su jedini potpuno upućeni u tradicije plemena, nisu prisvojili samo svu vlast, nego su je iskoristili i za to, da bi sebi osigurali sva dobra u životu, od najbiranijih jela do najmlađih i najljepših djevojaka. Prerijskim je Indijancima najvažnija govornička vještina (sl. 197, 201) i ratnička sposobnost. Od svih pothvata najveću slavu donosi dodir živog neprijatelja, no velika djela bijahu, naravno, i ubistvo neprijatelja, skidanje skalpa ili krađa konja iz neprijateljskog logora. Izvršilac stječe pravo da

nosi naročite oznake. Osim toga ta su djela omogućavala izvršiocu da obavlja javne dužnosti i zbog toga je prikaze tih djela slikao na velikom ogrtaču od bizonove kože (sl. 195) ili na šatoru. Prije nego bi preuzeo neki novi zadatak, trebao je istupiti i svečano izgovoriti sve svoje zasluge. Kod nekih je plemena za svako djelo pri tom udarao o stup i otuda francusko-kanadski naziv za ova djela »brojiti *coups*«, koji u jednakoj mjeri govori o indijanskom preziranju smrti u borbi, kao i o njihovom smislu za slikovito hvalisanje u miru.

Nezgodnije je vrste položaj, koji je u Stražnjoj Indiji i Indoneziji vezan s ubistvom čovjeka ili lovom na glave. Taj običaj, koji uvjetuju stanovite predodžbe o magijskoj snazi, obuzima sve misli među plemenima kod kojih se javlja. Kod plemena Bagobo na Filipinima mladić ima u životu samo jedan cilj: ubiti barem dvije osobe i time steći pravo da nosi željene oznake ubice (usp. I dio, str. 195). Čovjeka, kojemu na savjesti ne leži nijedno ubistvo, preziru kao kukavicu, koji više voli da sjedi kod kuće kraj žena. Nasuprot tome, položaj i ugled rastu s brojem glava, koje donese kući. Kod Dajaka na Borneu zadobivanje glave neizbježiv je uvjet za to, da mladić dobije potvrdan odgovor izabranice.

U na izgled je oštroj suprotnosti s ovim, više-manje ličnim oblicima ugleda, položaj povezan s bogatstvom. Nalazimo ga u Melaneziji. Već je prije bilo govora o čudnovatom trgovačkom običaju i časti, koja je s time povezana na malenom otočju Trobriand kod Nove Gvineje (usp. I dio, str. 171); pomisao na blagostanje ovdje stvarno prožima cijelo društvo. Hvale se količinom korijenja jama koje su uzgojili i javno ga izlažu (sl. 198) ili se njime diče u šetnji selom. Najzadovoljniji su kad prije nove žetve u spremištu imaju još mnogo neupotrebljenog korijenja, koje tada puste da beskorisno propada. Poglavičina je moć usko povezana s njegovim bogatstvom, u tolikoj mjeri, da pomoću čarolija nastoji svakog suparnika ukloniti s puta. Međutim, tu je najbitnije ovo: bogatstvo se u osnovi smatra samo vanjskim izrazom unutarnje magijske snage onoga, koji ga posjeduje. Ako se pravilno shvati, i ovdje ugled ovisi o posve ličnim svojstvima. No samo blagostanje nije uvijek dovoljno. Treba ga i opravdati, a to se postiže, na nekim mjestima Melanezije, na nekim otočićima Indonezije (Flores, Nias i dr.) i kod divljih assamskih plemena Naga, održavanjem rastrošnih svečanosti, koje priređivaču daju pravo da podigne naročite počasne stupove od drveta ili kamena. Veliki dio megalitskih spomenika ovih krajeva stvarno je u vezi sa socijalnim sistemom.

Isto ukorijenjeno poštovanje prema bogatstvu nalazimo ponovo na sjeverozapadnoj obali Amerike, prema jugu sve do sjeverne

Sl. 209. Polarna Eskimka s djetetom u vreći na leđima, oblast Thule, Grønland (fotografija Thomas Thomsen).

Sl. 210. Prva kupelj nakon poroda. Rodilja sjedi u udubini u zemlji, a babica u prugastoj haljini je pred njom. pleme Basundi, Belgijski Kongo (prema Mankeru).

Sl. 211. Dolmen u Pulney Hillsu, Indija (po Levy-Bruhlu).

Kalifornije, čime se to područje potpuno razlikuje od cijele Amerike. Ali u južnoj Aljaski i Britanskoj Kolumbiji poštovanje bogatstva je na osebujan način spojeno sa stanovitim nasljednim pravima. Unutar rodova niz se obitelji smatra otmjenijim od ostalih (sl. 199) i ima pravo na naročito znamenje, svečanosti i titule, koje, začudo, ne vrijede samo za osobe, nego i za stvari kao što su kuće, čamci i zdjele za hranu. Tamo osim toga ponovo nalazimo iste karakteristike kao i u jugoistočnoj Aziji i Melaneziji; položaj se, naime, može opravdati samo gozbama široke ruke (*potlač*), koje daju pravo da se totemski stupovi ukrase naročitim oznakama (usp. I dio, str. 172). Može se, dakle, smatrati sigurnim, da tamo, usprkos velikoj udaljenosti, koja dijeli spomenute pojave, postoji historijska povezanost (usp. str. 452).

Na sjeverozapadnoj obali nalazimo već pravo plemstvo s nasljednim položajem, iako je ipak potrebno bogatstvo, da bi se mogla uživati prava koja su s njim povezana. Nasljedno plemstvo nalazimo inače, uglavnom, u ratarskim kulturama, ili pravilnije: barem u onim kulturama gdje se susreću ratarstvo i nomadstvo. Naime vrlo važan temelj postanka plemstva je podjarmljivanje miroljubivih seljaka sa strane okolnih nomadskih plemena; oni su potpuno i u pojedinostima opravdali Tacitove riječi o starim Germanima, jer smatraju pogrešnim i sramotnim da znojem steknu ono što se može prisvojiti krvlju. Još se i danas može posmatrati u istočnoj Africi kako se odvijao takav proces. Ondje su se hamitska pastirska plemena potpuno nametnula ratarskim narodima Bantu i sada žive kao odijeljen stalež gospodara. U centralni Sudan uselili su se stočari Fulbe, tek u srednjem vijeku i to kao element stanovništva koji se jedva podnosi. Ali početkom XIX stoljeća uzeli su vlast u svoje ruke s pomoću oklopljene konjice i između Nigera i Šarija osnovali carstvo Sokoto, koje se sastojalo od niza feudalnih država s emirima i njihovim vazalima, plemstvom i kmetovima i koje je bilo dosta slično srednjovjekovnom britansko-normanskom carstvu. Gdje jaz između naroda gospodara i porobljenih naroda postane tako velik da se jedni i drugi ne mogu uključiti u istu zajednicu, ponekad prvobitno stanovništvo nastavlja živjeti poput prezrenih parija. Tako u području Somala žive takozvani Midgan kao lovci i kirurzi, Tomal kao kovači, a Đib kao kožari; u stvari, oni su vjerojatno ostaci prastanovnika sličnih Bušmanima.

No čudnovato je to što u mnogim slučajevima osvajači usprkos svemu priznaju starijem stanovništvu pravo na zemlju. Kad je pleme Bavenda naselilo sjeverni Transvaal, zateklo je na tom području drugo pleme, Vangona, koji još i danas na osnovu prvotnog prava vrše religiozne obrede; ta zar nisu oni najbliži starim

božanstvima zemlje? Sasvim slične prilike nalazimo i na nekim mjestima u Sudanu. A u Indiji, gdje je kastinski ponos razvijen kao nigdje na svijetu, ipak ima situacija u kojima je prezrenim parijama — a dobar dio njihove krvi potječe od prastanovnika — dopušten pristup u najsvetije hramove i mogu zauzeti prvo mjesto čak ispred brahmana! Gdje se ne radi o osvajanju, nego o jednostavnom pretapanju, prvotno stanovništvo često uspije zadržati svoj položaj i tako stvoriti plemićki stalež. U starom su Rimu najstariji stanovnici na Palatinu tvorili stalež patricija, dok su plebejci najprije bili narod sakupljen odasvud, koji se naselio na Aventinu, najnižem od sedam brežuljaka, gdje je Tiber prestajao biti plovan i počinjala »slana cesta«.

Osvajanje i porobljavanje, dakle, glavni su uzrok postanka plemstva. A da su ratničke vještine i mnogo kasnije djelovale u istom smjeru, dovoljno nam jasno dokazuje povijest evropske kulture srednjeg vijeka. Ali ne daje samo rat pravo na plemićku čast. Kod nomadskog naroda kao što su Kazaki, potomci kneževa tvore privilegiran stalež, *ak-sök*, »bijele kosti« nasuprot običnom narodu ili *kara-sök*, »crnim kostima«. Poznato je da u muslimanskim zemljama prorokovi nasljednici zauzimaju sličan položaj. Naročito dvorsko ili službeno plemstvo nastaje, naravno, tek među pravim kulturnim narodima. Nije samo u Danskoj XVII stoljeća kralj vidio u tome korisnu protutežu staroj, ukočenoj i samopouzdanoj višoj klasi; naprotiv, takvo se gledanje proteže sve od starog vijeka. Već u najstarijim egipatskim dinastijama, faraon je činovnike najradije birao u najnižem sloju, izvan kruga mjesnih poglavica, a istog su se pravila držali nebrojeni crnački kneževi sve do danas, pa su najviše službe u kraljevstvu davali ličnim robovima i slobodnjacima.

Plemstvu, koje je ratnički život izbacio na površinu, ravnopravno je samo svećeničko plemstvo. Još nije sigurno, kako treba shvatiti izraelske levite. Poznajemo ih i iz starog arapskog bogoštovlja, i ne zna se, jesu li prvotno tvorili pravo pleme ili neki svećenički red; kasnije su svakako polagali isključivo pravo na svećeničku službu. Nasuprot tome, društveni položaj indijskih brahmana mnogo je sigurniji. Nijedna druga kasta, pa ni ratnici, ni približno ih ne dostiže u otmjenosti. U Manuovom zakoniku oko godine 200. naše ere piše: »Brahman je, bio on učen ili ne, bio moćno božanstvo, kao što je vatra moćno božanstvo, bila ona ili ne bila posvećena ... Sve, što se nalazi na cijelome svijetu, vlasništvo je brahmana ... Ubije li neki brahman šûdru [čovjeka najniže kaste], neka učini istu pokoru kao da je ubio mačku, kunu, čavku, žabu, psa, guštericu, sovu ili vranu.«

Do jednake su krajnosti dotjerali u Mikroneziji i Polineziji, gdje uopće mnogošta podsjeća na Indiju. Tamo plemstvo smatra da je božanskog porijekla i plemići su zbog toga jedini ljudi koji posjeduju nešto tako otmjeno kao što je duša; običan čovjek nakon smrti nestaje bez traga i zbog toga je bilo potpuno u redu da se na Marijanskim otocima plemstvo pobunilo kad su misionari propovijedali krštenje naroda, što je po njihovom shvaćanju bilo uzaludno. I poglavice (sl. 200) plemena Maori u Novom Zelandu smatrali su da potječu od bogova, i to sve do 65. generacije, a ni najmanji njihov dio nije smio biti legendaran. Uhvate li takvog plemića neprijatelji i učine ga robom, on više nikada neće moći postići prijašnji položaj, pa čak ni onda kad bi uspio da se vrati svome plemenu. U obzir dolazi ne samo očev, već i majčin položaj, tako da sin otmjenog oca i jednako otmjene majke prevazilazi svoje roditelje. A sve to nije samo ispoljavanje praznog staleškog ponosa, nego je nasuprot, dosljedan razvoj osnovne misli. Svojim porijeklom plemstvo sudjeluje u božanskoj snazi (usp. str. 341 i sl.). U prvom slučaju pokazali su sami događaji, da je ta snaga iz bilo kog razloga zakazala, jer inače neprijatelj ne bi mogao zarobiti tako uzvišenu osobu — dakle, mora da nešto nije u redu. U drugom slučaju sin u sebi skuplja i očevu i majčinu snagu. Isto shvaćanje, čini se, leži u osnovi čudnovatih prilika na otočju Tonga, iako one, ako ih gledamo sasvim površno, podsjećaju na nasljeđivanje plemstva u Velikoj Britaniji. Na Tongu, kao i, uglavnom, svugdje u Polineziji, isključivši Novi Zeland i Havaje, postoji između naroda i plemstva srednji stalež, a plemstvo je podijeljeno na viši i niži sloj. Niže plemstvo tvore, uglavnom, mlađi sinovi viših plemića, analogno tome sinovi nižih plemića pripadaju srednjem staležu, a njihovi sinovi narodu, sve dok nasljedstvom ne steknu »veću moć« i time dospiju u višu klasu.

Potpuno izvan društva nalaze se robovi. Već je prije spomenuto da se oni, kao i plemstvo, javljaju tek na prilično naprednom stupnju kulture i da ih nema kod lovaca i nomada, izuzev potpuno određene prilike. Pretpostavka pojave ropstva u prvom je redu u tome, da ono pristaje u gospodarstvo dotičnog društva. Gdje obrađivanje tla zahtijeva veće zalaganje, nego što to može obaviti vlasnik i njegova obitelj, i tamo gdje je teško doći do slobodne radne snage, nastaje plodno tlo za ropstvo. Ipak, isto je tako važna pretpostavka, da je socijalna struktura uopće izgrađena na strogo provedenoj staleškoj razlici. Stražnja Indija i Polinezija, staro sredozemno područje i Afrika, najvažnije su zemlje robova, iako ropstvo u Americi nije bilo nepoznato. Robovi na sjeverozapadnoj obali bili su tako mnogobrojni, da ih je u

nekim plemenima bilo više od 10% stanovništva, ali tome nije toliko uzrok njihov ekonomski značaj, već ugled koji bijaše vezan za njihovo posjedovanje. Jasno je da u Australiji uopće nema ropstva. U početku glavni dio robova su ratni zarobljenici ili njihovi potomci. U istočnoj Africi osim toga vlada djelotvoran običaj da liječnici koji nemaju uspjeha smiju biti prodani u roblje. Naročit položaj zauzimaju robovi dužnici, ukoliko pripadaju istom narodu kao i vlasnik. U Babilonu i Izraelu postojao je zbog toga zakon da ih se nakon određenog vremena mora osloboditi. Ima čak primjera da su ljudi dobrovoljno postajali robovima; samo po sebi to je samo korak dalje nego priznavati kmetstvo, koje je tokom mnogih stoljeća vezalo velike dijelove danskog seljačkog staleža. Stvar je u tome da su, što se tiče primitivnih naroda, predodžbe koje mi imamo o ropstvu u pravilu prilično krive. Tačno je da su robovi bespravni i da ih kod žrtvovanja i sl. ponekad ubijaju; no, sve u svemu, njihova sudbina nije toliko za žaljenje, a ondje gdje staleški ponos nije prešao sve granice, često s njima postupaju kao s podređenim članovima obitelji. Nijedan Crnac ili Indonežanin ne dopušta da mu robovi lipšu. Samo su rimski industrijski baroni i američki plantažeri kažnjavali bičem.

Vrač se vjerojatno najprije istakao u masi. Naročit položaj zahvaljuje on sposobnosti da uspostavi vezu sa svijetom duhova; oni ga zovu, a temelj, što je njegov položaj u nekim slučajevima nasljedan, možda leži u prvom redu u tome, što su za vršenje njegova umijeća potrebne nasljedne sklonosti. Uostalom vrač se po načinu života obično naročito ne razlikuje od okoline. Tek mnogo kasnije odvaja se pravo svećenstvo. Nasuprot vraču, svećenik je sluga božanstva, koji izvršava obred zahvaljujući naučenom znanju (usp. str. 366 i sl.). Dakle, ovdje se s većim pravom može govoriti o pravoj službi.

Već smo prije vidjeli da je podjela rada, uglavnom, pošla u dva smjera: djelomično specijaliziranje slobodnog zanatstva, a djelomično rad robova. Kad je stvoren prvi stalež zanatlija, otvoren je i put razlici u položajima između pojedinih cehova. Polinezija je jedno od područja gdje je podjela rada najjače djelovala i tamo, na primjer, na otočju Samoa, umjetnici u tatauiranju, graditelji čamaca i kuća, zauzimaju naročito cijenjeno mjesto. Kovači često važe kao nešto posebno. Na nekim mjestima u Indoneziji oni su od svih obrtnika najviše poštovani i kraljevi sinovi uče tu umjetnost, jer se ona, kao i u evropskoj renesansi tokarski zanat, smatra naročitim kneževskim zanimanjem. Na drugim mjestima. npr. u hamitskoj Africi i zemljama koje su pod utje-

cajem Hamita, upravo je suprotno. Kovači tvore duboko prezrenu klasu (usp. I dio, str. 91). Štavioce i tkalce, koji se bave strvinom odnosno »ženskim« obrtom, javno mnijenje često jednako toliko prezire i smatra nečasnima kao i krvnika i pelivana.

Nasljedne gospodarske grupe lako mogu postati kastama. Takve se javljaju na nekim mjestima Sudana. Kod plemena Mande, ogranka vrlo rasprostranjenih Mandinga, uzimaju u obzir, osim plemstva, ratnika i seljaka, istovremeno i različite endogamne kaste obrtnika. Na njihovom vrhu nalaze se kovači, koji su osim toga i drvorezbari, liječnici i vračevi, a njihove se žene bave lončarstvom; zatim slijede štavljači i kožari i njihove žene, koje se bave bojadisanjem; iza njih dolaze pjevači i svirači, a nakraju, odmah iznad robova, graditelji čamaca i oni koji krpe kalebase. Kako je poznato, kaste su naročito karakteristične za Indiju, gdje su snagom svojih religioznih obilježja postale stožerom čitave društvene izgradnje. Nitko ne može slomiti okove kaste; u kasti u kojoj je netko rođen bira nevjestu, u njenom zanatu treba naći kruha, i u njoj će najzad sklopiti oči. Prema legendi četiri su klasične kaste nastale iz Brahmine glave, ruku, bedara i nogu. Neizmjerno iznad svih ostalih nalaze se svećenici ili brahmani; za njima dolazi ratničko plemstvo, kšatrija (sl. 196), a još niže nalazi se široko građanstvo, vajšija. Te kaste zajedno tvore »dvaput rođene«, a veliki ih jaz dijeli od kaste šûdra, koja služi, kojoj je zabranjeno sudjelovati pri žrtvovanju i čitati svete knjige. I nehotice sjetit ćemo se običnog polinežanskog naroda, koji »ne posjeduje dušu«. Ne zna se tačno jesu li ikada postojale samo ove četiri kaste; Grk Megastenes, koji je oko godine 300. prije n. e. posjetio Indiju, već nabraja više kasta, a danas je njihov broj gotovo nepregledan. U stvari, čini se da je njihovo porijeklo vrlo neravnomjerno. Arijska plemena, koja su u drugoj polovici II tisućljeća prije n. e. osvojila Indiju, bila su podijeljena na staleže, a ne na kaste, a u najstarije doba Veda, kaste također nisu bile poznate. Korijene, vjerojatno, treba tražiti u stanovitim (totemističkim?) prilikama predarijskog stanovništva. Arijci su ih shvatili kao djelotvorno sredstvo za potvrdu svoje nadmoći i pretvorili ih u sistem. Jasno je da u tome sistemu šûdra nastaje od podjarmljenih naroda. Uostalom, danas pored pravih gospodarskih kasta, istovremeno postoje totemske i rodovske kaste, kao što su to Najar južne Indije, nacionalne kaste, kao Marath sjeverozapadnog Dekkana, religiozne kaste sekta, kao što su Sikhi u Pendžabu, i nakraju, kaste koje su mješavina svih tih donjih slojeva — a takve su vjerojatno najbrojnije. U njihovoj šarenoj

povijesti odražavaju se promjenljive sudbine Indije, ali one su istovremeno više od bilo čega drugoga oslabile svaki socijalni razvoj.

Nećemo dublje zalaziti u značenje klasne diobe za razvoj kulture. Specijalizacija je ovisna o ekonomiji, koja teži za viškom i time probija uske ograde samoopskrbe. S druge strane jasno je da svaki socijalni sloj sadrži eksploziv, koji se u danom slučaju može upotrijebiti za nasilno oslobođenje, ili za žilavo ekonomsko natezanje. Te pojave nisu nepoznate ni primitivnim narodima. Nasuprot tome moramo ipak istaći, da jednostrano potcrtavanje klasne borbe, kao glavne pokretne snage napretka, ne nalazi potpore u etnologiji. Ovdje ne treba misliti samo na to, da do prave klasne podjele dolazi samo kod veoma malenog broja primitivnih naroda u pravom smislu riječi, ali isto je tako važno da su prvoborci za značenje klasne borbe, čini se, previše gledali kroz evropske naočari, ne razumijevajući da među primitivnim narodima naslijeđene navike i religiozne predodžbe djeluju konzervativnom snagom kojoj se i najveća socijalna nejednakost jedva može suprotstaviti. Svaka se kultura mora shvatiti s njenog vlastitog stanovišta i jednako je tako pogrešno jedan toliko mjesno i vremenski ograničen fenomen kao što je evropski kapitalizam XIX stoljeća smatrati temeljem općenito mjerodavnog shvaćanja o društvu nekog primitivnog naroda, kao što je pogrešno njihovo vjerovanje mjeriti mjerilom kršćanske religije.

VLADA I DRŽAVA

NEPRESTANO smo govorili o plemenima, a da nismo pobliže objasnili taj pojam. No to više ne smijemo odlagati. Dakle, pod plemenom razumijemo skupinu, koja u ekonomskom smislu stoji na vlastitim nogama, govori jedinstvenim jezikom i živi na jedinstven način. Naravno, te oznake nisu apsolutno tačne, svakako nisu što se tiče ekonomske nezavisnosti; u tom pogledu stvari loše stoje kod pravih pustinjskih nomada, a da i ne govorimo o nametničkim plemenima kao što su Cigani. Ipak, glavno je, da pojam plemena sam po sebi ne sadrži nikakav politički element. Pleme može tvoriti političku jedinicu; ali ono isto tako može biti rascjepkano u niz međusobno nezavisnih malenih skupina ili

horda, koje se samo povremeno, kad prijeti opasnost, sjedinjuju radi zajedničke obrane. Ono može biti podijeljeno na skupine, koje nikada ne misle na neko ujedinjenje, već naprotiv, međusobno žive u neprijateljstvu. Plemena koja pokreću politički ciljevi samo su iznimke; nalazimo ih tek na višem stupnju kulture i to u potpuno osebujnim okolnostima, kad se neka skupina iz bilo kog razloga otcijepi i stvori novu, samostalnu zajednicu. To se dogodilo s Turcima u srednjem vijeku; Seldžuci, Osmanlije i Uzbeci primjeri su takvih plemena, koja su, tako reći, stvorile vođe, čija su imena i preuzela. U Africi jezgro Matabela tvori čopor buntovničkih ratnika Zulu, koji su se početkom XIX stoljeća nastanili između Limpopoa i Zambezija.

Zajednički jezik i kultura plemena ili neke horde izraz su njihovog nacionalnog jedinstva. Ali da bi pleme moglo razviti gospodarstvo, koje će osim mogućih trgovačkih veza biti samostalno, potrebno je u pravilu da se pleme u području, koje smatra svojim, može slobodno kretati. Iznimaka ima. Tako je već prije spomenuto neosporno prodiranje Eskima Netsilik u okrug grupe Iglulik, a na isti način Tunguzi love na zemljištu Giljaka. Ali pojam plemena sadrži barem jedan jasan geografski element. Već je odavno postala jasna podvojenost koju on time u sebi nosi; Morgan je između ostalog oštro razlikovao rodbinski i teritorijalni princip, tvrdeći da je prvi prvotan, dok je drugi postao važnim tek mnogo kasnije, u razvoju. Ali u tome, vjerojatno, nema više istine, nego u tvrdnji da geografsko-ekonomski element postepeno jača i nakraju prijeti da će zasjeniti jezični i kulturni, dakle pravi nacionalni element, ako budan narodni duh ne bude znao obraniti svoje pravo. Na nižem stupnju kulture ova su dva principa ravnopravnija, iako preteže čas jedan, čas drugi. Dakle, nijedan od njih se sam po sebi ne može smatrati starijim: vjerojatno oba postoje već od praskozorja kulture.

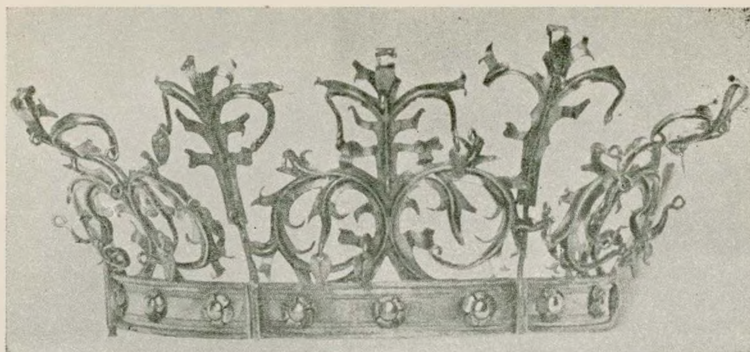
Osjećaj međusobnog jedinstva i zajedničke domovine tvori kamen temeljac primitivnih plemena i njihovih pojedinih skupina. Tek se postepeno budi svijest o zajedničkim zadacima koji stoje pred društvom i tada se polako javlja država kao takva, sa uređenom vladom i polaganjem prava na silu prema vani i prema unutra. Drugim riječima društvo je starije od države. Želi li čovjek samome sebi objasniti tok ovog razvoja, treba, kao obično, poći od najnerazvijenijih naroda. Samo se tako može nadati da će naći karakteristike, koje donekle odgovaraju prvotnim stanjima, a ne spajanjem samovoljno izabranih, takozvanih »primitivnih« pojedinosti na način starijih istraživanja.

Kod različitih pigmejskih plemena Afrike i južne Azije svi su jednaki. Iznimka su od toga pravila samo stanovnici otoka Anda-

mana, gdje pokraj različitih drugih znakova utjecaja izvana, postoji, čini se, i prava ustanova poglavica. Ako kod Pigmeja i nađemo nešto poput poglavice, on je samo *primus inter pares,* prvi među jednakima, snažna ličnost vođe za kojim se možda povode, a možda i ne povode. Ondje je društvena jedinica horda, malena skupina obitelji, koje zajednički žive, love i seljakaju, ali same po sebi ne moraju biti srodne; dakle dokaz za to da u stvaranju društva jednako tako rano nastupa geografski kao i rodbinski princip. Rat gotovo da i ne poznaju, a samo stanovita gospodarska suradnja, kojoj se priključuju zajedničke svečanosti, u prvom redu incijacija, gotovo su jedino očitovanje zajedničke pripadnosti. Naravno, to ne znači da vlada anarhija i da svatko može učiniti ono čega se sjeti, jer običaji su učvrstili tijesne granice onome što čovjek smije učiniti, a da ne povrijedi javno mnijenje i tako se stavi izvan zajednice.

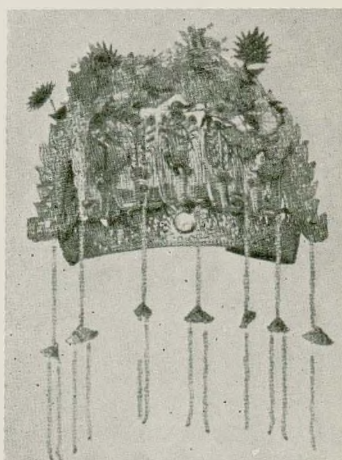
Isto su tako jednostavne prilike kod južnoameričkih lovačkih plemena, kod Vedda i kod Bušmana. Ni najmanje ne izgleda vjerojatnom navodna tradicija, da su Bušmani nekad imali velike poglavice, čija moć bijaše golema. U materijalnoj kulturi Eskimi i kanadska lovačka plemena neizmjerno nadvisuju Pigmeje; ali društveno oni su zaostali, očito zbog teških životnih uvjeta. Dakle, tamo je slika doista sasvim ista kao i kod »pranaroda«. Ne nalazimo ni redovne sastanke vijeća, ni poglavice s utvrđenim pravima i dužnostima, ni bilo kakav čvrsti oblik vladavine. Samo u lovu na kitove vlasnik čamca Eskima sa Aljaske ima stanovitu vlast nad posadom.

Ta labava izgradnja društva nije samo ograničena na najprimitivnija plemena ili na narode koji žive u naročito nepovoljnim prirodnim prilikama. Nalazimo je i tamo gdje teritorijalnom principu prethodi rodbinski princip ili drugi obzir. Izvanredan primjer za to su Sjeverozapadni Indijanci. Nije samo njihova vanjska kultura, umjetnost itd. dosegla zavidni stupanj. I njihov društveni život, s podjelom na staleže, s tajnim društvima, ženidbenim grupama i sl. prilično se udaljio od prvih početaka. Kod njih, naravno, nalazimo poglavice, koje posjeduju dosta znatnu moć. Ali pobliže nam istraživanje pokazuje da su oni samo glavari pojedinih rodova i da je njihova vlast ograničena samo na te rodove. Iako poglavice zauzimaju različite položaje, oni utječu samo na njihovu otmjenost, a ne na opseg moći. U svakom slučaju, teoretski oni u političkom smislu ne mogu doći do riječi i zbog toga je njihov utjecaj ograničen na posve lične stvari. Slično je i na Novim Hebridima. Poglavica je isto što i bogataš s visokim položajem u tajnim društvima; ali ni on nema druge političke moći do one koju postiže snagom vlastite ličnosti.

Sl. 212. Kruna od pozlaćena srebra, iz doba oko god. 1525, koju su nosile mladenke u Danskoj (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 214. Mjedena kruna kineskih mladenki (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 213. Pletena odjeća koju nose dječaci pri inicijaciji, pleme Bapende, Belgijski Kongo (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

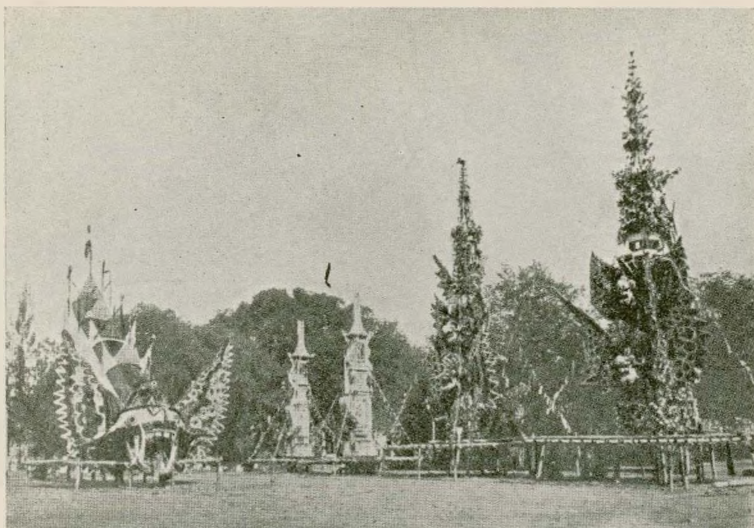
Sl. 215. Niombo, veliki grobni kip plemena Bavenda, Belgijski Kongo. Osušeni leš se stavlja u kip, pred kojim sjede žene što žale. Kipu su preko ramena prebačene žrtvovane tkanine, a o lijevoj ruci vise torbe s jelom i tikve s palminim vinom (po Mankeru).

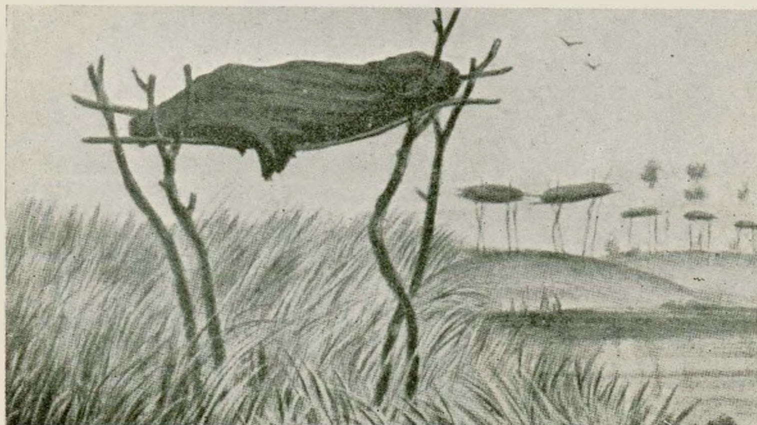
Sl. 216. Inicijacije dječaka u selu Kambrambo na rijeci Sepik, Nova Gvineja. Dječake nose nekoj nemani (golema maska), koja ih proguta (fotografija F. Speiser).

Sl. 217. Peruanski svežanj s mumijom, koji ima umjetnu glavu. Ogrnut je skupocjenim pernatim ogrtačem; oko vrata i oko trupa vise male torbice s plodovima (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 218. Figure koje se spaljuju uz mrtvaca, Bali (fotografija E. Hostrup-Schultz).

Sl. 219. Platforma na kojoj je sahranjen mrtvac, Australija (po Yarrowu).

Ako treba odlučiti nešto važno, onda je prirodno da se ljudi međusobno savjetuju i porazgovore o toj stvari. Već su rano takva vijeća postala sastavnim dijelom društvenog uređenja i izrasla u čvrste institucije (sl. 203); otuda razvoj vodi dalje do narodnih vlada naših dana. Nekoliko će primjera pokazati različite vrste tih vijeća. U Australiji, kako je već prije spomenuto, glavnu riječ imaju starci; tamo se stvarno može govoriti o nekoj »gerontokraciji«, vladavini staraca. Dostojanstvena gospoda sačinjavaju vijeće plemena ili horde. U sjevernom Queenslandu svi su starci članovi tog vijeća i nema naročitog poglavice. Kod plemena Dieri prilike su malo drukčije i to zbog toga, što osim vijeća nastupa i izabrani poglavica kao njegov vođa. U vijeću nema glasanja; svi se moraju složiti, inače prijedlog propada. Treći se oblik vijeća javlja u nekih plemena centralne Australije. Tamo svatko ne može biti primljen u vijeće, koje se sastoji samo od glavarâ totemskih grupa, dakle, u svemu, pet do šest, rjeđe deset do dvanaest članova. Tako se, vjerojatno, i rimsko »vijeće staraca«, senat, prvotno sastojao od najstarijih ljudi različitih rodova.

Slične oblike vladanja nalazimo i na različitim mjestima Sjeverne Amerike, samo što je sve, u skladu s naprednijom kulturom, uzdignuto na višu razinu. Kod Prerijskih Indijanaca vijeće se sastojalo od najistaknutijih muškaraca, i bilo je neki put nadležno za čitavo pleme, ali u pravilu samo za jedan od njegovih dijelova. Kod Dakota vijeće je samo odlučivalo tko zaslužuje da ga se primi; u plemenu Čejen bio je utvrđen broj od četrdeset članova, a birali su ih općim glasanjem. Poglavice Prerijskih Indijanaca treba zapravo shvatiti kao činovnike, koji izvršavaju zaključke vijeća. Nasuprot tome oni nisu bili vođe u ratu. Rat se najprije smatrao privatnom stvari, a ne stvari plemena, i ratnički je poglavica bio često samo ambiciozan muškarac, koji je znao okupiti omladinu željnu pustolovina. Između njega i razumnih glava vijeća često je dolazilo do ne malih nesuglasica. U slavnom Irokeškom savezu kod Velikih jezera, jednoj od najčudnovatijih političkih tvorevina, koju je ikada stvorio neki primitivni narod, rodbinstvo je na osobit način bilo odlučno za sastav savjeta. Čast poglavice bijaše povezana sa stanovitim matrijarhatskim rodovima, a poglavicu je, nakon savjetovanja s ostalim ženama jednog takvog roda, izabirao njihov ženski glavar. Njegov su izbor zatim morale potvrditi poglavice one polovice plemena, kojoj pripada taj rod, zatim poglavice suprotne polovice i, nakraju, čitavo savezno vijeće. U njemu nisu bili zastupljeni svi rodovi, a broj članova vijeća varirao je za pojedina plemena. Ali to nije imalo nikakvog značenja, jer — za donošenje odluke bila je potrebna

potpuna suglasnost i nije se glasalo. Kod poluratara primitivna vlast vijeća još se održala. Berberska sela na Atlasu ne poznaju druge vlasti od narodnog skupa, koji se sastaje da bi raspravljao o zajedničkim problemima i da imenuje vođu, čiji je onda zadatak da se pobrine za provođenje zaključaka.

Kao što se vidi iz prikaza, vlast poglavice sama po sebi može se sjediniti s vladanjem vijeća i to tako, da u tom slučaju poglavica prvenstveno ima samo izvršnu vlast. Nasuprot tome stoji vlast poglavice, koja se približava samovladi danoj od boga i diktaturi. Kod stepskih nomada Azije prilike su još vrlo jednostavne. Individualizam, koji obilježava većinu lovačkih plemena, potisnut je ondje pod pritiskom vanjskih prilika, koje djeluju protiv zamršenijih društvenih tvorevina. Sigurno je da najstariji u velikim obiteljima imaju značajnu moć; ali ona ne prodire izvan njihovog kruga. Neki turski, arapski i drugi narodi podijeljeni su u grupe, na čijem se čelu nalazi poglavica (*beg, šeik,* i sl.), koga biraju iz određenog roda. Ali, u stvari, on ne može ništa učiniti bez glavara zadružne obitelji. Pođemo li do još većih jedinica plemena, ondje gotovo potpuno nestaje svaka politička zajednica. Turkmeni uopće nemaju nasljednih poglavica, već za vrijeme pljačkaških pohoda samo privremeno biraju vođu ili *serdara,* kao što su židovska plemena u vrijeme seobe birala *šofeta.* Arapski kalif prvotno se birao kao nasljednik (arapski: *khalifa)* prorokov, tj. kao čovjek kome zajednica vjeruje. Tek pod Abbasidima, kad je perzijska i bizantska kultura već prodrla u način života nekoć slobodnih Beduina, postao je kalif stvarno *amîr al-mu'minîn,* »gospodar vjernika«, čiji autoritet dolazi od Alaha.

Preobražaj, koji se desio s položajem kalifa osobit je i zato što se osniva na preuzimanju stranog načina mišljenja; ali općenito vrijedi tvrdnja, da osvajanje i rat donose vođi veću moć, nakon što je izabran upravo na osnovu vlastitih sposobnosti. Kralj u nordijskom starom vijeku morao je stalno pobjeđivati, darivati i posjedovati vladarske sposobnosti. Istim su svojstvima očito i indijanske ratne poglavice mogle steći snažnu vlast u inače potpuno demokratskom društvom. Takva je vlast u carstvu Azteka dosegla vrhunac. Treba dodati da položaj koji su zauzimali aztečki kraljevi ni izdaleka nije jasan. Španjolci su ih, naravno, shvaćali jednakim evropskim kneževima, dok je jedan kasniji autor, američki Švicarac Bandelier, njihov položaj htio ograničiti na običnog ratnog poglavicu, koji ima uza se ravnopravnog mirnodopskog poglavicu. Možda se istina nalazi negdje u sredini. Da je aztečki vladar zaista bio obasjan sjajem i moći, kakvu, osim u kraljevstvu Inka u Peruu, uzalud tražimo u Novom svijetu, jasno proizlazi iz svih svjedočanstava tog vremena. No s druge

strane ništa se ne protivi pretpostavci, da se taj položaj razvio iz položaja ratnog poglavice, jer njegovo dostojanstvo, kod naroda kao što su Azteci mora da je zasjenjivalo sve ostale.

U Starom svijetu prodor stepskih nomada u obližnje seoske zajednice nije samo indirektno ojačao sve veću moć poglavice, već je i neposredno pridonio njenom porastu. Nije, naravno, slučaj da se kralj Hamurabi sam nazivao »pastirom podanika«, da starokineska riječ za namjesnika glasi *mu,* što znači volar i da je druga starokineska riječ *chün,* tj. knez, najprije značila vlasnik stada. I u Africi ima mnogo primjera za to, da nakon rata i osvajanja često dolazi do jače ili slabije samovlade. Takav je razvoj historijski dobro osvijetljen kod Zulua: poglavica Čaka počeo je oko 1829. s nizom ratničkih pohoda, koji su to ranije beznačajno pleme pretvorili u pravu napast za čitavu južnu Afriku. Istovremeno on je prigrabio sebi gotovo svu moć.

Gotovo bez izuzetka položaj afričkih poglavica bitno je drukčiji, nego npr. u većine sjevernoameričkih poglavica. Tko poznaje primitivan način mišljenja neće se začuditi, da je vlast poglavice ponekad čvrsto vezana s religijom. Tako je ona u Africi često u vezi s poštivanjem predaka. Kao što su se rodovski preci brinuli za dobrobit vlastitih nasljednika, tako se i poglavičini preci brinu za čitavo pleme. Pleme Herero smatra samog poglavicu »živim plemenskim pretkom«. Kod nekih naroda Sudana glavni svećenik treba da je potomak prvih stanovnika sela. Duša i dobrobit čitavog naroda Ašanti sačuvani su u kraljevom zlatom okovanom prijestolju, a duše mrtvih poglavica Ašanta borave u stolicama, na kojima su, kao vlasnici, sjedili za života. Zbog toga se stolice čuvaju kao svetinja i središte su kod prizivanja duhova (za Indoneziju usp. sl. 206).

Ni u jednom se slučaju povezanost religije i načina vladanja nekom zajednicom ne vidi jasnije nego tamo, gdje se vlast vrši snagom božanske punomoći. S te tačke gledišta nastaju »božanski kraljevi«, kakve nalazimo kod niza ratarskih naroda starog i novog vijeka. U najstarijem razdoblju u Sumeru, kralj je bio samo još zamjenik boga (sl. 204). U Babilonaca za vrijeme Sargona i kasnijih Sumeraca on se time ne zadovoljava; on postaje sinom božanstva, sam bog na zemlji, nadahnut nadnaravnom snagom, kakvu je osjetio David za pomazanja, kad ga je »ispunio« Jehovin duh. Također treba sasvim doslovno razumjeti to što su egipatskog faraona nazivali »živi Horus« ili »sin Rea«; on gradi hramove u svoju čast i slikaju ga kako prinosi žrtve stupu sa vlastitim likom. Slično stanovište kasnije preuzimaju veliki perzijski kraljevi i to nasljeđuju Aleksandar i rimski carevi — prvotno duboka, ozbiljna, religiozna predodžba, zatim postepeno

sve više i više političko sredstvo, koje samo po sebi nije ni izraz smiješne sujete ni bolesna bezumlja. S kršćanstvom, naravno, nestaje predodžbe o božanskoj prirodi vladara; ali iako bizantski car nije mogao biti ravan bogu, on je ipak stavljen uz apostole *(Isapostolos)*. Misao o božanskom biću kralja nastala je najprije, vjerojatno, na starom Istoku. Odatle se rasprostranila preko velikih dijelova Afrike i istočno preko Indije sve do Indonezije i Polinezije, i do Kine i Japana. U Kini se prvotno vjerovalo da car posjeduje božansku snagu *(te)*, koju dalje dijeli feudalnim kneževima i njihovim vazalima; redovitim putovanjima on je i zemlji dijelio svoju snagu, a održavanjem religioznih ceremonija brinuo se za održavanje čvrstog reda u prirodi. Dok božanska priroda japanskog *mikada* još i danas tvori osnovu društvene izgradnje istočnoazijskog otočkog carstva, na način, koji nijedan Evropejac ne može shvatiti, za kineski je duh karakteristično da je prvotno shvaćanje tamo postepeno doživjelo temeljitu promjenu. »Sin neba«, *t'ien-ce*, izvršavao je na zemlji božansku volju; no ta se volja odnosila na dobrobit naroda i, ako je car nije poštivao, narod se s pravom mogao pobuniti protiv samovladara.

Inače se bogu-kralju svatko mora pokoriti. Ta njegova moć nije ovozemaljska i proteže se čak i na bolesti. Još je pod Stuartima engleski kralj na naročitim sjednicama *Privy Councila* liječio ljude koji su oboljeli na žlijezdama. A godine 1825. u Francuskoj je učinjen sličan, naravno neuspio pokušaj. No božanski položaj kraljev također traži da kralj bude okružen običajima i pravilima tabua, kao nijedan drugi smrtnik. On je opterećen suviškom snage, koja je opasna onima koji su manje otporni. U Nigeriji kralj Jukuna nije smio ni rukama ni golim nogama dotaknuti zemlju, da ne bi uništio plodove. Mnogim polinežanskim kraljevima život je morao biti prava muka. Na Tahitiju čim bi kralj stupio u kuću, ona bi smjesta postala tabu i tako, neupotrebljiva za druge, prelazila je u njegovo vlasništvo. On nije ni nogu smio staviti na zemlju, jer bi inače čitav otok postao nenastanjiv, i zbog toga su ga uvijek morali nositi. Svi, koji su ga okruživali, bijahu tabu, a o njemu se smjelo razgovarati samo cifrastim dvorskim jezikom: u tom jeziku »grom« znači njegov glas, »oblaci« njegova kuća, a »duga« njegov čamac. Čim se kralju rodi nasljednik, snaga prelazi na njega i kralj se mora odreći prijestolja. Na Havajima pravila su bila barem jednako tako stroga i primjenjivala su se s najvećom bezobzirnošću. Hodati samo u sjeni dvorca pokrivene glave ili gornjeg dijela tijela bijaše religiozni prekršaj, koji se plaćao životom. Pomirljivi tračak smiješnoga obilježava dvorsku etiketu na nekim mjestima Afri-

ke, npr. u Ugandi, gdje kraljeva okolina do u sitnice oponaša njegovo držanje: smiju se, kada se on smije, kišu kada on kiše, itd.

Međutim moć boga-kralja dvosjekli je mač. Ako je jedan čovjek toliko svet, slavohlepniji će lako prihvatiti pomisao da je njegov položaj previše uzvišen, a da bi se morao brinuti za sitne ovozemaljske poslove. Tako je na više otočića u Oceaniji plemstvo sebi osiguralo najveći utjecaj. Na otočju Tonga kralj je živio u »sjeni«, jednako kao što su i japanski carevi morali životariti stoljeća i stoljeća. Ali to još nije sve. Saxo piše, da je Olaf Gladni tako otklonio bijedu, koja je Dancima prijetila propašću, što se molio za vlastitu smrt. U toj se pripovijesti možda kriju kršćanske predodžbe, ali možda i prastaro pogansko vjerovanje da kralj snosi odgovornost za dobrobit svog naroda. A ta odgovornost može biti vrlo velika. O kralju ovisi plodnost polja, on je »Davalac sjemena«, a već prije spomenuti Crnci Jukun obraćaju mu se tim riječima, ili ga nazivaju »Naše sjeme«. Zbog toga se kralj mora u određenim vremenskim razmacima podvrći ceremoniji pomlađivanja, da bi ostao u punoj snazi. Još je temeljitiji narod Šiluka na Gornjem Nilu. Oni vjeruju da plodnost zemlje ovisi o Njakangu, velikom učitelju i kralju koji je nekoć vladao, a duša mu i dalje živi u nasljednicima. Ali ako tijelo, u kome boravi, nije potpuno zdravo, žito će uvenuti, stoka oboljeti, a moć naroda propasti. Zbog toga kralj treba da je još i nepobjediv. Svatko, tko je kraljevskog porijekla, smije ga ubiti; naime, ako mu to uspije, znači da njegovo tijelo više nije pogodno da bude domom Njakangovoj duši. Svake se noći to nesretno veličanstvo, naoružano do zubi i u stalnom strahu pred prepadom šulja između koliba i, ako se pojavi suparnik, u najvećoj tišini počinje borba na život i smrt. Ali najveći kraljev neprijatelj je vrijeme. Čim se pojave prvi znakovi nestajanja muškosti, sagrade naročitu kolibu u koju odvode kralja. On položi glavu u krilo neke mlade djevojke, vrata zazidaju i oni bivaju prepušteni smrti bez hrane i pića.

Danas znamo da kultura Šiluka u mnogočem odražava prilike preddinastijskog Egipta i postoje tragovi da su i egipatski kraljevi u najstarijim vremenima doživljavali sličnu sudbinu. Kasnije su se zadovoljavali time da poput jukunškog kralja prođu kroz čitav niz obreda za pomlađivanje i to povodom svečanosti *sed*, kada se faraon odijevao u Ozirisovu nošnju (sl. 205). U Babilonu su kod godišnje svečanosti *zagmuku* ubijali lažnog kralja; čak su se i u Rimu održale prastare predodžbe. Osnovna misao snažnog Frazerovog djela *The Golden Bough*[8] upravo je ova crta,

koja povezuje primitivno shvaćanje o kraljevoj ličnosti s *rex nemorensis,* »šumskim kraljem« koji je bio svećenik u Dijaninom svetom gaju kod Aricije. Svaki odbjegli rob imao je pravo da ga ubije i naslijedi, ako je prije toga slomio granu svete imele, koju je čuvao svećenik. Podudaranje s kraljem Šiluka ne može biti veće.

Već je prije rečeno da je društvo staro kao i čovjek, kao i jezik, oruđe i gospodarstvo. Država je, naprotiv, mlađa. Postoje mnogi narodi koji žive u sretnom nepoznavanju bilo kakvog oblika države. Kakva je dakle razlika između društva i države? Državu su htjeli odrediti njenom samostalnom snagom prema vani i prema unutra, gospodstvom nad određenim područjem i trajnim karakterom. Nijedna od tih oznaka sama po sebi ne odlučuje, jer se klice svake od njih kriju u svakoj zajednici, pa i na najnižem stupnju. Htjelo se porijeklo države tražiti u ratu i podjarmljivanju, ali to je pogrešno. Imamo mnogo više razloga da istaknemo jedan drugi odnos. Država je svjesno društvo, koje sebi postavlja određene zadatke i time pojedincu daje prava i dužnosti. Tako je, vjerojatno, osnov postanka najstarijih sumerskih gradskih država bila želja da zagospodare pristupom k neophodnim sirovinama, drvu i kovini. Zajedno s probuđenom samosvijesti razvija se i poriv države za porastom i sve boljom organizacijom. Tek na toj tačci upleće se rat. Korak po korak razvoj pridonosi tome da se sudaraju zdravi narodni osjećaji s hladnim, razumnim, ekonomskim i vojnim interesima, s interesima koje suvremenim imenom nazivamo geopolitičkim. Koliko žalosnih događaja u povijesti potječe od toga?

Primitivna je zajednica posve malena. U hordama od nekoliko obitelji lujatu Pigmeji i Bušmani, Vedda, Negrito i Australci po svojim područjima. Ni samostalne grupe viših lovaca i nomada sobogojaca u sjevernim krajevima nisu veće. I kod različitih poluratara, npr. u području Amazone, zajednica je sasvim mala i ograničena na stanovnike jednog sela. Od takvih početaka, čini se, da je razvoj različitim putovima dospio do prave državne formacije, neki put na miroljubiv način, a ponekad i silom.

Dva različita osnovna smjera ilustriraju prilike starovjekovnih sredozemnih naroda, odnosno keltsko-germanskih plemena. U prvih je polazna tačka grad, u drugih pleme. To nije naročita evropska karakteristika; u Novom svijetu nalazimo potpuno istu suprotnost između gradskih država starog meksičkog kulturnog

---

[8] Zlatna grana. (Op. ur.)

kruga i početaka plemenskih država kod Prerijskih Indijanaca i poluratara Sjeverne Amerike. Neki Prerijski Indijanci, npr. Crna noga i Pauni, bijahu udruženi u više-manje čvrste plemenske saveze. Pauni su upravljanje pojedinim plemenom prepustili vijeću, koje se sastojalo od poglavica pojedinih sela, a ta su plemenska vijeća tvorila Veliko vijeće, koje je zastupalo zajedničke interese čitave zemlje. No ništa nije dostiglo slavu i moć Irokeškog saveza, koji je kao engleski saveznik za vrijeme francusko-britanskih kolonijalnih ratova mnogo puta igrao ulogu jezičca na vagi. Osnovan je, otprilike, oko god. 1570., vjerojatno nakon ranijih uzaludnih pokušaja, i to pod vodstvom polulegendarnih poglavica Deganawide i Hiawathe[9] i obuhvaćao je prvotno pet plemena: Kajuga, Mohauk, Oneida, Onondanga i Seneka; god. 1722. primljeni su još i Tuskarora. Čudnovata mješavina barbarstva i modernog shvaćanja obilježava taj savez koji je u mnogočemu predstavnik primitivna saveza naroda. Prema unutra pojedina su plemena bila potpuno nezavisna; mir je među njima strogo održavan. Umjesto krvne osvete uvedena je krvarina, a raniji je kanibalizam ukinut. Prema vani postojalo je samo jedno pitanje: dobrovoljno priključenje ili rat. U prvom slučaju dotični su primani kao ravnopravni članovi — kao spomenuti Tuskarora, — u drugom vodio se nepoštedni, jarosni rat do istrebljenja. Zarobljenike su podvrgavali najstrašnijim mučenjima, ali dešavalo se da ih neki rod adoptira, i to, ako se nakon gubitaka za vrijeme rata osjećao naročito oslabljenim.

Gradski savezi su rijetko kada posjedovali istu državotvornu snagu kao plemenski savezi. Niti su atički savez starog vijeka ni srednjovjekovna Hansa doveli do osnivanja većih država. Rim je očito pokazao jedini put kako neka gradska država može narasti, a taj bijaše — osvajanje. Isto je bilo u Americi. Kao i helenski gradovi, tako su i gradovi Maja bili čas u svađi, čas ujedinjeni u savez, a da nijedan trajno nije imao većeg značenja. Nasuprot tome, Azteci na meksičkoj visoravni, savezom triju gradova, Tenochtitlána, Tezcocoa i Tlacopána, pod vodstvom prvog, stvorili su državu, čija je sve veća moć srušena tek kad su Španjolci podjarmili zemlju. No ratni su događaji i drugačije pridonijeli stvaranju države, naime za nadiranja nomada. Razvoj, naravno, ne možemo slijediti u svim pojedinostima; ali čini se da je sigurno, da su hamitska plemena Afrike, semitska plemena starog Orijenta i Turci kineskog starog vijeka snažno djelovali kako neposrednim osvajanjem, tako i time, što su ratare prisiljavali

[9] Longfelow, koji je Hiawathu učinio junakom svoje velike pjesme, smatra ga Odžibvom, a ne Irokezom. S pravom je rečeno da je to isto kao kad bismo Bismarcka izabrali da bude glavni lik francuske junačke pjesme.

da osnivaju veće organizacije, kako bi se bolje oduprli napadima stepskih naroda. Najzad nomadi su posjedovali i razvijena saobraćajna sredstva, prije svega konje i kola, bitno sredstvo koje je omogućavalo da se vlada tako velikim područjima, kao što su države većeg opsega.

Unutar države bore se od pradavnih vremena dva suprotna principa: cijepanje u manje, polusamostalne jedinice i okupljanje oko jedne zajedničke centralne vlade. Decentralizacija dostiže vrhunac u feudalnoj državi, koja je, dakle, naročita tvorevina, a ne općenit, prolazni stadij razvoja društva uopće. Već je ranije rečeno da korijenje srednjovjekovne feudalne države, koja počinje već za prvih merovinških kraljeva, seže duboko u germansko i kasno rimsko društvo. Osnovna je misao, da je kralj formalni vlasnik sve zemlje, koju svojevoljno dijeli vazalima. Gdje takvo gledanje prožima pojam države, otvoren je put nastanku feuda, a to se dešava kako ondje, gdje se kraljeva moć smatra božanskom, tako i tamo gdje se osniva na osvajanju. Feudalizam prve vrste javlja se u Mikroneziji i Polineziji. Ali osvajanje — često spojeno s predodžbom o »bogu-kralju« — igralo je, vjerojatno, veću ulogu. To je slučaj kod velikih crnačkih država Sudana, istočne i centralne Afrike, koje se temelje na feudalnom sistemu. Najstarije države zapadnog Sudana čini se da potječu iz godine 300. naše ere i vjerojatno su ih osnovali hamitski osvajači sa sjevera. One dostižu najveću moć početkom četrnaestog stoljeća pod plemenom Mandingo, koji su, vjerojatno, čisti crnački narod, ali u političkom pogledu nasljednici Hamita. Kasnije su prvotno svjetloputi narodi (Fulbe, Hausa) imali odlučan udio u sudbini sudanskih država. Ali vrlo su se rijetko velike afričke države mogle održati kroz veći broj generacija. Jedina su iznimka Uganda i Lunda, potonja između gornjeg Kassaija i Zambezija, koja je postojala već oko godine 1600., ali tome su uzrok naročite prilike. Kralj Lunda, *mwata jamvo*, uživa božansku čast i teoretski vlada neograničenom silom, ali uz njega je i sestra kao suvladar. I kraljica majka ima znatan utjecaj. Kako i ženski moćnici, a i činovnici, koji odlučuju kod izbora kralja, vole mir u zemlji, oni su u velikoj mjeri pridonijeli trajnosti države.

Nakon propasti helenističke Perzije proveli su Parti feudalnu vlast, koju su kasnije preuzeli Sasanidi i preoblikovali je postepeno prema vlastitom nahođenju. Poznato je da se u Japanu feudalizam održao sve do preokreta god. 1868. (sl. 208). Rođenje kineske države objasnio je u svijetlu novog vijeka H. G. Creel. Klasično kinesko poimanje o kraljevstvu, koje da je i u najstarije vrijeme bilo gotovo jednako veliko kao i danas, ne nalazi

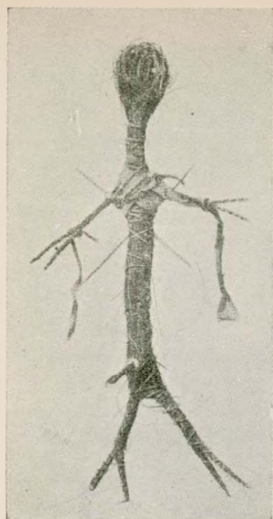

Sl. 222. Figura s lubanjom pretka, Malekula, Novi Hebridi (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 220. (gore lijevo). Ogrlica s lubanjom pokojnika. Andamani (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 221. Etruščanska urna za pepeo (»kanopa«) iz Chiusija, VII st. pr. n. e. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 224. Pogrebna svečanost u oblasti Masim, Nova Gvineja.

Sl. 223. (gore lijevo). Magijska figura koja štiti od poljskih kradljivaca, Ceram (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 225. Kineski čuvar groba, veliki glineni kip iz VII — IX st. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

potpore u stvarnosti. U razdoblju Šang (prema tradicionalnom računanju vremena 1765.—1122. prije n. e.) zemlja je obuhvaćala samo maleno područje sa središtem kod Anyanga u sjevernom Honanu. Kao i u najstarije doba u Mezopotamiji čini se da se čitava vlast ograničila na plaćanje tributa. Tek kad su kraljevi dinastije Šang podlegli naletu naroda Ču sa zapada, iz Šensija, osnovali su osvajači tipičnu feudalnu državu, koja je trajala za vrijeme čitave dinastije Ču (1122.—255. prije n. e.). Međutim, to dugačko razdoblje, u kome se napokon oblikovala kineska kultura, završilo je u krvi i unutrašnjem raspadu, a kad je osnivač slijedeće dinastije Č'in kao prvi uzeo titulu cara, ukinut je najzad feudalizam i nasljedno plemstvo i uveden oblik vladavine, koji se u svim bitnim tačkama održao sve do god. 1912. (sl. 202).

Suprotnost decentraliziranoj feudalnoj državi nalazimo u starom Peruu. Tamo je život jednom zauvijek bio sapet čvrstim okvirima, uređen i nadgledan od države. Na pustoj obali i na visoravnima rano se rascvjetala bujna kultura; no stvaranje države treba zahvaliti malenom plemenu Inka iz planinâ oko Cuzcoa. Njihova su osvajanja, čini se, počela neposredno nakon god. 1400., no oni su gotovo munjevitim ratom svjesno proširivali svoju moć. I stotinu godina kasnije protezali su se od sjeverne granice današnjeg Ecuadora, do gotovo polovice Chilea. Njihovo je prodiranje omogućavala dobro uređena vojska, a podjarmljene su narode svugdje čvrsto držali na uzdi. Mreža odličnih cesta povezivala je najudaljenije dijelove države s glavnim gradom i dopuštala nesmetano kretanje trupa, a to je, zajedno s čitavom armijom špijuna i redovnim poštanskim sistemom omogućivalo vladi da uguši svaki pokušaj pobune. Na naročito pogodnim mjestima sagradili su čvrste tvrđave, a stanovništvo čitavih provincija podjarmljenih područja bezobzirno je preseljavano u druge krajeve i nadomješteno kolonistima plemena Inka. Svugdje gdje su Inka prodrli, oni su stanovništvu nasilno nametnuli svoj jezik, obožavanje Sunca i politički sistem (usp. I. dio str. 59—60).

U tom je sistemu vladala centralizacija, koja se pretvorila u sitničavo tutorstvo i bila povezana s osebujnim državnim socijalizmom. Obitelj bijaše najmanja društvena jedinica. Svaki je bračni par dobivao komad zemlje za obrađivanje, ali ona nije bila njegovo vlasništvo. Osim zemlje, koja je služila narodu kao glavni izvor hrane, bilo je i druge koja je pripadala »Suncu«, tj. državnoj crkvi, dok je treći dio pripadao kralju ili državi i upotrebljavao se, među ostalim, za održavanje vojske. Svaki čovjek između 16. i 60. godine bio je obavezan da radi i ništa nije bilo prepušteno privatnoj inicijativi. Čak su i obrtnici dobivali potreban materijal iz državnih magazina i morali su državi pre-

davati gotove proizvode. Princip vođe bijaše strogo proveden. Deset obitelji tvorilo je skupinu, kojom je upravljao odgovorni činovik. Nad njim je stajao glavar 50 obitelji, itd. sve do namjesnika jedne od četiri državne provincije, nad kojim je neposredno stajao kralj ili *kapak inka,* a ovaj je opet po vjerovanju vodio porijeklo od samog boga sunca.

Iza tog cijelog sistema, koji do u pojedinosti pokazuje čudnovatu sličnost s nacionalsocijalističkim,[10] nejasno se naziru tragovi starijih društvenih odnosa: podjela u totemske grupe, koju su Inka nastojali oslabiti što je više moguće, pa čak i vladanje vijeća i mirnodopski poglavica *huillak-umu* ravnopravan *kapak inki.* Novi poredak, djelo koje u velikoj mjeri nosi obilježje jednog jedinog čovjeka, vjerojatno potječe tek od devetog kralja Inka Pačakuteka (otprilike 1438.—1471.).

Danas, nakon toliko godina, teško je prosuditi u kojem je opsegu uspjelo provesti taj sistem u praksu; no njegova se slabost jasno očitovala kad je god. 1532. šaka Španjolaca pod zapovjedništvom Pizarra prodrla u zemlju. Čim je smionim napadom zarobljen kralj, čitava je vlast bila paralizirana. Osjećaj odgovornosti i sposobnost samostalnog mišljenja nestali su odavno, pa je to veliko carstvo, koje je imalo tisuće i tisuće ratnika, za kratko vrijeme lako postalo plijenom stranaca.

---

[10] U Njemačkoj između god. 1933. i 1945. (Op. ur.)

7. POGLAVLJE

DRUŠTVENI ŽIVOT

OBIČAJI. RAZVOJ MORALA

IZMEĐU najstarijih ljudskih zajednica i suvremenih državnih tvorbi postoji neizmjeran razmak. Ali neprekinuta linija povezuje hordu s velesilom, iako, naravno, put obiluje mnogim nepredviđenim okukama, odvojcima i ćorsokacima. Na toj razvojnoj liniji leže oblici društva u bujnoj raznolikosti. Oni tvore okvir ljudskom životu. U njima pojedinac proživljava tijek svojeg života, u njima se pojedinac s pojedincem susreće u mnogolikim životnim sudbinama i u njima pojedine zajednice pokušavaju da u skladu sa svojim bićem i sposobnostima postepeno nađu prikladno mjesto.

Mi smo svjesni tog života, koji je splet pojedinca i društva, prava i dužnosti, no, na žalost nam nije odmah jasno, gdje prestaju prava, a počinju dužnosti. To pitanje, vjerojatno, već od samog početka predstavlja najdublji od svih društvenih problema, koji nije moglo ukloniti ni objašnjenje ljudskih prava, ni drugi slični pokušaji. Ono je izraz napetosti, koja je često obim stranama pričinila jednako mnogo štete i učinila da razvoj tetura amo-tamo između socijalnog kaosa, opravdanja prava jakih, gaženja slabih i nepodnosive tiranije, koja tlači život i guši slobodno mišljenja; ali ona je ujedno — svjesno ili nesvjesno — snažna pokretačka snaga u razvitku.

Shvaćanje društvenog života kao napetosti između prava i dužnosti prilično je novog datuma, jedva starije od filozofa XVII stoljeća. Nijedna zajednica nije nastala tako, da je čopor »divljaka« jednog lijepog dana sjeo i izradio svečani pakt, *contrat social,* kojim se, radi dobrobiti zajednice, odriču nekih ličnih prednosti. No isto tako društveni život nije izrastao na osnovu prisile izvana. Nasilna vladavina pripada tek naprednoj kulturi i nikada se nije mogla dugo održati. Nasuprot: došlo je do postepenog rasta. Društvo je neprimjetno izraslo iz prahorde. Zadaci su pomalo kucali na vrata i kako su se javljali, tako su ih i rješavali.

Primitivni narodi nisu nikada namjeravali rješavati apstraktne sociološke probleme, već odrediti vrijeme i smjer, a taj je postupak tokom vremena izravnao suprotnosti i doveo do *modusa vivendi*, koji je ponekad pokazao veću životnu snagu, nego neke makar kako domišljene tvorevine misli. Društvo Pueblo Indijanaca osniva se, na primjer, na najčudnovatijoj mješavini nejednakih sastavnih dijelova, ali ono se španjolskim, a u novije vrijeme američkim utjecajima oduprlo takvom žilavošću, koja dokazuje njegovu unutrašnju snagu. U tome se nalazi nešto što podsjeća, donekle, na državno uređenje Britanskog carstva.

Pravila, koja je život samome sebi nesvjesno postavio, sačinila su ono, što nazivamo običajima. Ali običaji još i u našem društvu posjeduju snagu, koja često usprkos zakonima i zabranama u pravilu pobjeđuje tokom vremena. Običaji su često stari tisućljeća, dok je zakon, koji je na snazi samo stotinu godina, već zastario. Kod primitivnih naroda, koji samo iznimno poznaju prave zakone, navike su kičma društva. One ne obuhvaćaju samo pravila o ponašanju pojedinca, već istovremeno veći dio onoga što kod nas spada u pravni poredak. One ne pružaju samo smjernicu za život unutar pojedine zajednice, već istovremeno i za odnos između zajednicâ.

Primitivni su narodi često »rukama i nogama« vezani navikama i to na način koji nam lako može izgledati suprotan bilo kakvom pojmu o slobodi. Želimo li o tome suditi, treba da su nam jasne dvije stvari. Prvo, sami smo u većoj mjeri robovi vlastitih običaja, nego što bi to mnogi od nas htjeli priznati. Neki će se muškarac možda čak i isprsiti blistavom nezavisnošću tako, što će u sivom odijelu, prugastoj košulji i smeđim cipelama otići uvečer na neku veliku zabavu — ali htio bih vidjeti onog, koji bi se usudio biti toliko nezavisan, pa da se npr. pojavi u fraku, prugastoj košulji i smeđim cipelama! Zatim treba ustanoviti koliko slobode dopuštaju običaji primitivnim narodima, a u tome su najveće razlike. Mi smo upravo spomenuli carstvo Inka, gdje je državna moć zakočila svako individualno ispoljavanje života. Postoje također afričke i azijske despotije, u kojima su podanici izvrgnuti ćudljivosti vladarevoj. Ali ni on sam nije samostalan i mora se pokoravati običajima očeva. U nekim drugim krajevima pojedinac ne znači ništa u poređenju s rodom, čija je dobrobit u svemu važnija od dobrobiti pojedinca. Ima i slučajeva gdje običaji pogoduju individualizmu i priznaju ga u krajnjim konzekvencama. Indijanci sjeverne Kalifornije održavaju u proljeće i jesen velike svečanosti, da bi osigurali pravilno kretanje svijeta i da bi spriječili oskudicu hrane. Iako te ceremonije koriste čitavoj zajednici, pa ih čak smatraju neophodnim za uspijevanje svega, ipak

se ne smije ni pomisliti na to, da ih se održi i onda, ako se tokom godine u naseobini desio neki smrtni slučaj. One se tada mogu održati samo ako se najprije ožalošćenima dade dovoljna odšteta, kao pokora za to što je plesovima morala biti prekinuta njihova žalost. Primitivna plemena u ispoljavanju života u cjelini nisu ni slobodnija, ni neslobodnija od takozvanih civiliziranih naroda. Za jedne kao i za druge sloboda kao i dužnosti ovise o mjesnim prilikama — o običajima.

Kao što je teško prosuditi kako je teško doći do nekog izuma (vidi I dio, str. 53—54), tako je gotovo nemoguće unaprijed odrediti koji se običaj kod eventualnog konflikta najsnažnije usidrio u svijesti primitivnog naroda. Slučaj Indijanaca Vinebago na jezeru Michigan može nam poslužiti kao dobar primjer. To je pleme razdijeljeno u dvije eksogamne ženidbene klase, koje su opet podijeljene u totemske grupe. Osim toga čudnovat običaj propisuje, da je vrlo nepristojno tražiti vodu u kući čovjeka, koji pripada medvjeđoj grupi. Ako to netko ipak učini, molba bude odbijena, ali on zato smije zatražiti bilo što drugo, a tu želju treba onda ispuniti. Neki se mladić tako zaljubio u djevojku iz vlastite ženidbene klase, da ju je usprkos svim pravilima htio oženiti. Da bi se spriječio skandal, padne njegovu ocu na um da obiđe strogi običaj etikete i on u kući djevojčina oca, koji je pripadao totemskoj grupi »medvjeda«, zatraži vode. Kako je ta molba, naravno, bila odbijena, on zamoli u ime svog sina vlasnikovu kćerku. Taj je brak bio dopušten, mladić, dakle, nije mogao biti odbijen. Tada se pokazalo, da je djevojčin otac bio spreman prekršiti pravila, koja bi po *našem* shvaćanju morala biti bitna za društveni red, ali prestrašio se toga da ne ispuni običaj, koji u našim očima izgleda beznačajan i nevažan.

U moralu se kristalizira najviši osjećaj dužnosti. Moral je suglasan s djelima ljudi ili ih osuđuje. Pitanje je sada odakle potječe taj osjećaj, dolazi li on od uvjerenja u obliku neumoljive savjesti Kantovog »kategoričkog imperativa«, ili potječe iz iskustva generacija o onome što služi njihovoj potrebi. Ovo se pitanje može filozofski raščiniti; no možemo ga promatrati i sa stanovišta istraživanja kulture. Tako ga je i Westermarck obradio u velikom djelu o postanku moralnih predočaba. On ondje s pravom naglašava ovisnost morala o običajima. Ono što je u jednoj zajednici najviši zakon (krvna osveta, lov na glave!), druga osuđuje. Savjest pojedinca bezuvjetno je vezana za njegov vlastiti stupanj razvoja i uz stupanj njegove okoline, bez obzira obuhvaća li ona društvo kao cjelinu, ili samo pojedinu klasu ili rod. U tome leži snaga kao i slabost. »Što je život, ako ne ljubav?« pitao je pripadnik plemena Vinebago po imenu »Grmljavina groma«. Ta se

izreka ne smije shvatiti kao izraz apstraktnog osjećaja, koji ne zna praviti razlike. Prema indijanskom načinu mišljenja, čovjek se mora konkretno izražavati, da bi njegova izjava vrijedila. Osim toga to mora biti dokazano razumom; inače neće biti časno. Nije časno npr. ako se djeca drugih vole isto toliko, koliko i vlastita, ili ako volimo neprijatelja, dok god je on još neprijatelj.

U biti moral je društveni proizvod. Jedino je mjerilo za dobro i zlo, kojim raspolažu primitivni ljudi, mišljenje zajednice o uspjehu njihovih postupaka. Neki se postupak smatra dobrim, jer nailazi na opće odobravanje; on ne nailazi na odobravanje, jer je dobar. Sud koji tako daje javno mišljenje ne počiva toliko na svjesnom razmišljanju, koliko na čisto osjećajnoj reakciji. Ta okolnost objašnjava čudnovatu podvojenost u ljudskom moralu, na koju je već ukazao Herbert Spencer. Moral se rodio s Janovom glavom. Lice koje izražava dobrotu i dobronamjernost okrenuto je članovima vlastitog plemena, dok je drugo, okrutno i nemilosrdno, okrenuto prema svim strancima. Sir Arthur Keith, koji je u novije vrijeme naročito istakao ovu podvojenost, traži njeno korijenje u borbi za opstanak, koja je nedjeljivo vezana sa razvojem. Pri tom on ne promatra pojedinca, već pleme — a na višem stupnju kulture naciju — kao jedinicu razvoja. Uz te njegove postavke trebalo bi možda staviti znak pitanja. Ali to ne mijenja ono glavno, tj. socijalni karakter morala. Ovdje, međutim, prestaje etnologija i prepušta problem o dobru i zlu filozofiji. Jedna je od svjetskih tragedija u tome, što je moral zasad ostao u stadiju Jana i jedan od najvažnijih zadataka budućnosti sastoji se u tome, da proširi njegovu valjanost na odnose među narodima. Nasuprot tome moral i religija kod primitivnih naroda nemaju mnogo zajedničkog, isto toliko malo kao i kod razvijenih kulturnih naroda starog Orijenta. Samo po sebi manji je »grijeh« ubiti svoga bližnjega nego učiniti kakvu grešku u svetom ritualu. Tek kad se državni zakoni počinju smatrati izrazom božanske volje, kršenje zakona postaje ujedno i grijehom. Državno uređenje sa svojim zakonima stvara most između religije i etike.

Kao što je rečeno određivanje moralne vrijednosti temelji se najprije na osjećaju. Tek postepeno javlja se razum pitajući kakvim će posljedicama uroditi postupak. Od te djetinje »etike uspjeha« razvoj korak po korak dolazi do »etike uvjerenja«, koja priznaje samo onu radnju, koja proizlazi iz slobodne volje, bez vanjske ili unutarnje prisile. Istovremeno dolazi do promjene poticaja i pokretač postupka nije više egoizam nego pravi altruizam. Dakle, pozadina osjećaja dužnosti mijenja se s vremenom; ali čini se da je najdublje ukorijenjen u instinktivnoj volji za život, koja prožima društvo i pojedinca. No makar kako se pozadina i

oblikovala i makar kakvog sadržaja bio sam osjećaj — u skladu s našim pojmovima o moralu ili ne — osjećaj dužnosti je ipak u školi kulture već svojim prisustvom djelovao kao neumoljiv odgojitelj.

OD ROĐENJA DO SMRTI

ČOVJEK osjeća poriv da stvori pregled nad životom i stvara podjele. Ne slažu samo učenjaci svoju građu u ladice sistema; »divljak« u grmovitoj stepi Australije ili u kišnim šumama područja Amazone, također pred mnogim pojavama života popušta toj istoj sklonosti. Redoviti događaji, kao što je vjenčanje, babinje, nastupanje zrelosti, bolest i smrt, čak i svakodnevne sitnice, kao što je susret sa strancima i rastanak s rođacima i prijateljima koji putuju, postaju miljokazima bivstvovanja. Oni označavaju da prestaje nešto staro, a počinje nešto novo. Oni tvore prijelaz iz jednog stanja u drugo, a prijelaz uvijek može postati sudbonosnim; gradnja mostova je u stvarnosti, kao i u prenesenom smislu, opasan posao — i nije slučajno što su najotmjeniji rimski svećenici nosili titulu *pontifex*, tj. graditelj mostova. Zbog toga je svugdje na zemlji s takvim prijelazima povezan veći ili manji broj običaja, »prelaznih obreda«, kako ih je nazvao A. van Gennep.

Još prije nego što dijete dođe na svijet, ono prouzrokuje promjenu u svakodnevnom životu. Buduća se majka nalazi u iznimnom stanju, koje traži obzir prema nerođenom djetetu i njoj samoj — i prema njenoj okolini. Trudnoća i porod su opasni, često ih od smrti dijeli samo korak. Trudna žena ne smije jesti mnoga jela koja inače voli. Ponekad, npr. kod mnogih indijanskih plemena, ona mora paziti da ne dodirne oružje koje pripada muškarcima ili da ne prijeđe njihov trag, jer bi to štetilo sreći u lovu. Crnkinje kraj starih danskih tvrđava na Zlatnoj Obali puštale su da im za vrijeme trudnoće raste kosa, prestale bi se bojadisati i odložile bi nakit, a mjesto njega bi oko članaka ruku, koljena i gležnjeva privezale posvećene trake, a tjedan dana prije poroda kosu bi im namazali crvenom glinom, koja se smjela odstraniti tek nakon sretnog događaja. Na nekim mjestima u svijetu vlada običaj da žena, čim se približi vrijeme poroda, mora napustiti kuću ili šator i nastaniti se u privremenoj kolibi. Vrlo je uobičajeno vjerovanje, da kosu treba rasplesti, jer to olakšava porođaj. Nekiput rodilji pomaže nekoliko starih žena kao babice

(sl. 210), a često se dešava da sama mora sebi pomoći. No srećom kod primitivnih naroda porođaji su gotovo uvijek nevjerojatno lagani.

Odvajanje rodilje od okoline često može trajati dugo vremena. U drugim slučajevima majka, tako reći, odmah nastavlja svakodnevni posao, ali se za svaki slučaj još uvijek smatra »nečistom« i mora se još dugo vremena pridržavati mnogih zabrana i tabua. U Danskoj već odumire ostatak takvih čišćenja: to je svečani prvi posjet crkvi, koji majka treba da učini nakon babinja. Tko imalo pozna primitivan način mišljenja, neće u tome naći ništa čudnovato. Teže je objasniti čudnovat običaj, koji nazivamo *couvade*. Riječ je francuska (od *couver* — sjedjeti na jajima) i često se prevodi s »muške babinje«[1] no to nije sasvim tačno, jer su prave babinje, u stvari, primitivnim narodima nepoznat pojam. Danas, doduše, samo još u nekim krajevima Indije suprug, čim počnu trudovi, odijeva ženske haljine i legne u tamnu sobu, gdje jauče i povraća, a kasnije s novorođenčetom leži u postelji. Na drugim mjestima, gdje se javlja *couvade*, muškarac se zadovoljava postom ili barem time da ne jede stanovitu hranu i da boravi u kući ili u njenoj neposrednoj blizini. Frazer, koji je upozorio, da se posljednja pravila o ponašanju mogu samo donekle usporediti s pravim babinjama, objasnio je to mističnom vezom, koja prema vjerovanju dotičnih naroda veže oca i novorođenče. Sve što otac poduzima djeluje na dijete; izlaže li se sam pogibelji, i dijete će doći u opasnost; ono što on jede, utječe odmah i na zdravlje djeteta. To tumačenje nema sumnje sadrži nešto ispravno; ali Frazer se nije obazirao na važnu okolnost, koja proizlazi iz rasprostranjenosti običaja, premda je već Tylor na to bio ukazao. U starom vijeku *couvade* nalazimo u više zemalja zapadnog Sredozemlja — kod Baska se održala sve do danas — spominje se i kod Tibarenaca Male Azije; javlja se kod naroda Dravida u Indiji, kod nekih nerazvijenih plemena južne Kine i Stražnje Indije, u Indoneziji, Melaneziji i mnogih Indijanaca u području Amazone. Drugim riječima nalazimo je samo unutar velikog matrijarhatskog područja, iako ni izdaleka tako rasprostranjenu kao što je sam matrijarhat; između ostalog nema je u Africi i Sjevernoj Americi (usp. str. 251). Jasno je da se ta okolnost mora uzeti u obzir kod objašnjavanja običaja *couvade*. Pater Schmidt u vezi s tim polaže težište na to, što se muškarac mora zadržavati u kući i smatra da on time olakšava ženin rad. Ali nije posve jasno, kako bi ograničena »kućna pomoć«, koju muškarac može pružiti, igrala toliko važnu ulogu; dakle još uvijek nije dano neko konačno objašnjenje ovog običaja.

[1] Njemački izraz Männerkindbett. (Op. D. Rihtman.)

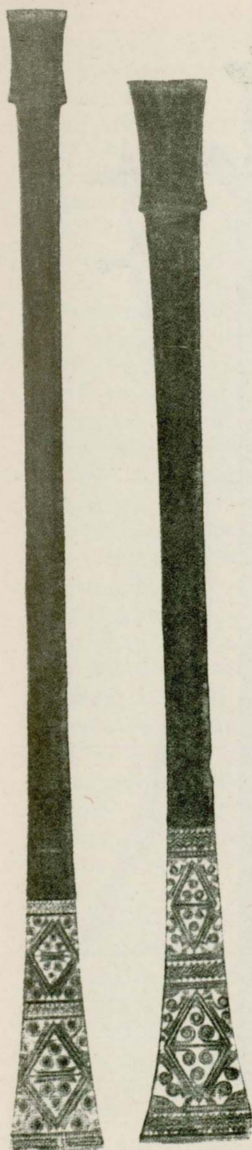
Sl. 226. Eskimske žene, poredane jedna za drugom, prilaze tek stiglim saonicama kako bi zatvorile zle duhove koji su došli s njima (fotografija 5. Thule ekspedicije).

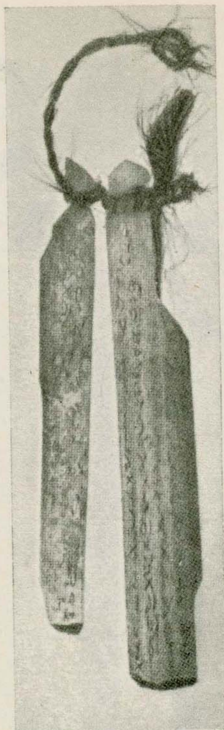

Sl. 227. Istočnogrönlandski pjevački dvoboj (fotografija »Palladium«).

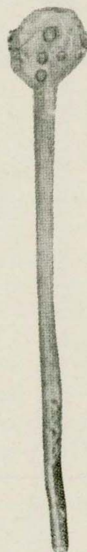

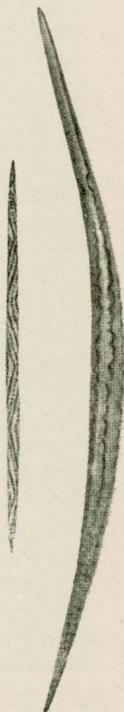
Sl. 228. Perzijska minijatura: legendarni kralj Kai Qobâd kroji pravdu (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 229. (lijevo). Kijače, vjerojatno iz Guayane, nalaze se u Kraljevskoj umjetničkoj riznici već prije god 1690. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 230. (gore). Plameno pismo plemena Batak, Sumatra (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 231. (gore desno). Kijača i šljem, koji se upotrebljavaju u dvobojima, Nikobari (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 232. (desno). Australske glasničke palice (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 233. Azijski oblici mačeva, s lijeva na desno: sjeveroistočni Borneo, sjeverni Borneo, Atjeh (Sumatra), tip Tandžore i Radžput (Indija) — (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

U pravilu pojavu novog zemljinog stanovnika prati dubok i radostan ponos roditelja. I bilo bi posve krivo kad bismo ubistvo djeteta smatrali običajem ovih »okrutnih i barbarskih divljaka«, kako odviše često gledaju primitivne narode, naprotiv — tamo gdje ubijaju djecu, to je gotovo uvijek posljedica duboke bijede, bilo u eskimskoj pustoši, bušmanskim stepama ili gladnim pokrajinama Kine. Do toga može dovesti i praznovjerje. Tako u mnogim krajevima svijeta smatraju blizance velikim nosiocima nesreće pa zato rado odstrane jednog blizanca. Isto vrijedi za djecu kojima nepravilno probijaju zubi. Neizmjerno velikom mortalitetu djece kod svih primitivnih naroda nije kriva bezosjećajnost, već neznanje i nedostatak pomoćnih sredstava. Kad se mališan, često uz zaista dirljive ceremonije, prima u zajednicu, prvi je korak da se novom članu obitelji dade ime. To je vrlo važan događaj, jer je ime, tako reći, dio čovjeka. Eskimi ga shvaćaju kao neku vrstu duše, koja nakon nosiočeve smrti napuštena luta uokolo, sve dok se njime ne nazove neko novorođenče. Time dijete nasljeđuje svojstva umrloga. Do davanja imena, mrtvačevo se ime ne smije spomenuti, a ako je ono neka općenita riječ u jeziku, treba je barem neko vrijeme izbjegavati. Još se i danas na Grönlandu očito plaše da izgovore vlastito ime. Na odgovarajući način izbjegavaju Indijanci Sjeverne Amerike spomenuti imena umrlih, a često i vlastita. Vrhunac je nepristojnosti pitati nekog Melanežanina kako se zove, a nakon njegove smrti ta se riječ mora potpuno ukloniti iz jezika, običaj, koji usput rečeno, mora pogodovati razbijanju jezika. Marind-Anim — pleme u Novoj Gvineji odlazi u lov na glave, da bi prisvojilo imena ubijenih za vlastitu novorođenčad, jer se ime smatra izrazom »životne snage« dotične osobe. No to nije jedini način utvrđivanja imena. Svaki indijanski rod često raspolaže čitavom zalihom imena, a većina grupa plemena Sju podjeljuje ih po određenom redoslijedu, kako se djeca rađaju jedno za drugim. Mnogi Indijanci polažu najveću važnost na snove i daju djeci imena sa snovima u vezi. U drugim se slučajevima izbor imena prepušta vraču — tako se čovjek oslobađa odgovornosti u odnosu na natprirodne sile. Napokon, nije neobično da čovjek i sam, nakon nekog važnog događaja, uzme ime: ratnički Indijanci, na primjer, plemena Sju i Pauni nakon nekog hrabrog čina, rodovski ponosna i na novac pohlepna sjeverozapadna plemena po legendarnoj povijesti svog roda u vezi s velikim gozbama. Dakle, neka imena možemo prvenstveno usporediti s titulama. I u Evropi poznajemo takav prijelaz: car od »Cezar« i ruski *korolj* (kralj) od »Karlo«, tj. Karlo Veliki.

Nije rečeno da će čovjek čitavog života zadržati isto ime. Naprotiv, uobičajeno je da se dječje ime odbaci kod proslave nastupanja zrelosti, za vrijeme kad mladići uskrsnu kao »novi ljudi« (usp. str. 300), i da se u stanovitim oblicima kanibalizma prisvoji žrtvino ime (usp. str. 353). Kod Indijanaca Čipvejan i mnogih drugih Atapaska muškarac prilikom rođenja sina potpuno odbacuje vlastito ime i otada se samo naziva N. N-ov otac; isti običaj vlada i u velikim dijelovima Polinezije. Rodovske su oznake u svojoj osnovi neka vrsta plemenskog imena, iako se nikada ne upotrebljavaju kao takve. Ali to se dešava u Kini, gdje nebrojeni milijuni imaju samo malen broj obiteljskih imena. Osim toga, pojedinac ondje više puta u životu mijenja ime: novorođenče dobiva »mliječno ime«, koje često označava neku vrlinu ili cvijet; pođe li dječak u školu, učitelj mu daje »knjiško ime«, koje izražava njegove izglede za budućnost, a kad odraste, on najzad uzima »titularno ime«, koje zadržava do kraja života.

Nijedna majka ne pušta iz vida svoje mališane, pa tako ni kod primitivnih naroda. Sigurno smještenu u majčinoj haljini što se veže oko bokova crnačku bebu nose u polje; u toploj vreći na leđima eskimska djeca već od najranijeg djetinjstva učestvuju na putovanjima saonicama kroz tamu polarne zime (sl. 209). Južnije u Sjevernoj Americi, Sibiru i Laponiji, dijete se prenosi s pomoću neke vrste kolijevke, koju majka lako može nositi na leđima, pričvrstiti za neku tegleću životinju ili objesiti u šatoru. No brzo nastupa vrijeme kad dijete pokušava da učini prve korake. Djeca su djeca u čitavom svijetu, a djetinje su igre vrlo često jednake. Naravno, uglavnom je najvažnije oponašati držanje odraslih i tako napola igrajući se, djeca uče buduće dužnosti. Ostalo upijaju u sebe kad uvečer otvorenih ušiju i očiju, slušaju razgovore oko vatre, kada se raspreda o dnevnim događajima. Malene djevojčice danju prate majku u radu, nose vodu, plijeve, pletu malene košare i sl. Dječaci vježbaju upotrebljavanje oružja i uče kako se pronalazi i lovi divljač. Pouka i pravi odgoj nisu nepoznati. Naravno, djecu upozoravaju i na to kako treba da se čuvaju svih zlih sila, koje vrebaju u tami i samoći, ona uče što je dopušteno, a što je tabu. Mnogi amuleti i pridržavanje pravila o ponašanju treba da ih čuvaju od opasnosti. Dječačko krzno Netsilik Eskima, koje je Knud Rasmussen donio u danski Nacionalni muzej, ukrašeno je s ništa manje nego 80 različitih amuleta. U kineskom se domu ponekad svake godine, a neki put i u dužim razmacima, gradi ulaz od bambusa ukrašen crvenim i bijelim papirom. Otac porodice i sva djeca prolaze kroza nj s gorućim svijećama u rukama, a vodi ih svećenik, koji svira rog. Namjera je da se djeci na taj način omogući da svaki put stupe u novi svijet zdravlja i sreće.

Primitivnim je narodima, kao i nama, prijelaz iz djetinstva u zrelije doba događaj, koji dijeli život najdubljom granicom i neki ga naročito slave. Ali težište će prije biti na socijalnom, nego na čisto biološkom značenju puberteta. One strane kulture, koje obilježavaju život odraslih, zbog toga su i nehotice istaknute u inicijacijama. Kako se ta svečanost odvija kod jednog od najzaostalijih plemena na zemlji, Jamana na Ognjenoj Zemlji, znamo zahvaljujući dvojici katoličkih svećenika, Gusindeu i Koppersu, koji su zaista bez ikakvih predrasuda usvojili način mišljenja ovih Indijanaca i sami prošli te ceremonije od početka do kraja. Glavno je sistematska poduka o tradicijama plemena. U naročito velikoj i svečano okićenoj kolibi okuplja se muška i ženska omladina oko vatre, zajedno s odraslima, koji djelomično vode svečanost, a djelomično su »kumovi i kume«. Nekoliko dana ozbiljno ih poučavaju praktičnim vještinama i moralu, uz pjesme i plesove. Spavanje i jelo ograničeni su samo na najnužnije, piti se smije samo malo i to kroz cjevčicu, a ako čovjeka nešto zasvrbi (što se često događa, jer ima mnogo gamadi) mora se grepsti naročitim štapićem. Uvečer se kupaju u ledenom moru.

Još su mnogo zamršenije inicijacije kod gotovo isto toliko primitivnog plemena Kurnai na jugoistoku Australije. Tamo ceremonije tek nakon nekoliko dana dosežu vrhunac, kad mladiće jedne večeri odvode do neke čistine u šumi na spavanje. Čitavu noć oko njih muškarci i žene horde izvode monotone plesove, uz stalno dozivanje emua, koji vrijedi kao naročiti plemenski predak i spolni totem muškaraca (usp. str. 259). Mladići ne smiju govoriti i smiju se sporazumijevati samo tako, da se glase poput emua, jer još iste noći oni treba da se pretvore u te ptice. Neprekidno plesanje dovodi ih u stanje magičnog sna, iz koga se bude u novom liku. U ranu zoru sve žene napuštaju mjesto, a muškarci se odmaraju. Naime, čim ponovo padne večer, događa se veliko čudo; javlja se sam emu! Zastrte glave mladići očekuju dolazak nebeskog plemenskog pretka. Sve bliže i bliže odjekuju zvuci koji najavljuju njegov dolazak i koji se izvode svetim zujačama. Najzad im s očiju skidaju pokrivala i pred njima stoji poglavica, koji je uperio koplje prema mladićima i prijeti im smrću, ukoliko ikada izdaju tajne ženama ili neposvećenima. Zatim poglavica svečano iznosi legendu o porijeklu ljudi od emua. Pokazuju se svete zujače u kojima su sačuvani glasovi plemenskog pretka i njegove žene. Nakraju se ističu moralni propisi: mladići treba da slušaju roditelje, treba da sve dijele s prijateljima i da sa njima žive u miru i slozi, da se klone mladih djevojaka i udatih žena i da poštuju zabrane u jelu tako dugo dok ih starci ne ukinu.

U ovoj svečanosti, koja je naravno podešena da izazove dubok dojam, ponovo nalazimo pouku, koja kod Jamana tvori glavni dio posvete; ali nalazimo i nešto novo: predodžbu o buđenju u novom liku i o nečem tajnovitom što treba kriti pred drugim spolom. Slične ceremonije održavaju se u cijeloj jugoistočnoj i centralnoj Australiji, velikim dijelovima Afrike (sl. 213) i u nekim krajevima na jugoistoku Sjeverne Amerike i u području Amazone. Temeljne misli svugdje su iste, ali njihovo oblikovanje razvija se postepeno. Ističe se spolni element, zato se u Africi i velikim dijelovima Australije tom prilikom vrši obrezivanje (usp. I dio, str. 201). I brutalno bičevanje mladeži, koje se neki put dešava — poznato nam je i bičevanje spartanskih mladića pred oltarom Artemide — magičan je čin, koji treba da izazove plodnost, ali se kasnije pretvara u ispit hrabrosti i izdržljivosti. Tatauiraju se plemenski znakovi, naukovanje se produžuje, a vradžbine se povećavaju. Nakon obrezivanja mladići provode neko vrijeme, često više mjeseci izolirano, žive u divljini i stavljeni su gotovo izvan društva. U Africi smiju istući, pa čak i ubiti svakoga, tko neopravdano prodre u njihov krug. Dopušteno im je da ukradu sve što zažele — i to podsjeća na Spartu — a kad izolacija najzad bude završena, slave to općim razvratom u kome sudjeluju sve udate i neudate seoske žene. Istovremeno se ističu predodžbe o sudjelovanju nadnaravnih sila i o novom životu. Maskirane osobe nastupaju u obličju duhova i kaže se da će mladiće progutati lav, krokodil ili neka druga neman (sl. 216); no oni opet uskrsnu zbog čega i uzimaju novo ime.

U Americi se ponekad polaže težište na izdržljivost u podnošenju bolova tako da se radi o stvarnom ispitu muškosti, iako je zadržana i magijska pozadina. Tako je to kod nekih Indijanaca Guayane, gdje dječake izlažu ugrizima velikih otrovnih mravi pri čemu oni ne smiju pokazati ni bola ni straha. Još barbarskiji bijaše ispit kod plemena Mandan na Missouriju, poznat iz Catlinovih drastičnih opisa. Mladiće, koji su već izmoreni prethodnim postom i bdijenjem kroz četiri dana i noći, užetima podignu do ispod krova vračeve kuće; a užeta su pričvršćena za štapiće, koji su provučeni kroz mišiće na grudima i leđima; na drugim štapovima visilo je njihovo oružje i jedna do dvije bizonske lubanje. Zatim bi ih okretali sve dok ne bi izgubili svijest. Čim bi se osvijestili, odsjekli bi im najprije kao žrtvu jedan članak prsta, a zatim su ih trkom vukli po zemlji, dok se obješeni predmeti ne bi otkinuli. Inače u Sjevernoj Americi prave inicijacije su rijetke; na preriji, na zapadnim visoravnima i graničnim područjima uobičajeno je da mladić sam ode u divljinu, da bi potražio očitovanje duha, koji će mu pomagati u životu.

Ne samo ispiti muškosti, već inicijacije uopće nose jasno obilježje jakog spola. Kroz različite se ceremonije provlači muški način mišljenja; a temelj mu je prijem u društvo muškaraca. Samo kod najnerazvijenijih, prvobitnih plemena kao što su Jamana dopušteno je ženama da učestvuju u svemu. Da su inicijacije kao cjelina prastare proizlazi iz velikog rasprostranjenja upravo među vrlo primitivnim narodima. Ali, kad pater Schmidt tvrdi da barem klice toga nalazimo već u najnižim kulturnim slojevima, jedva da ima pravo. Između ostalog, čini se, da toj pojavi nema ni traga u polarnih naroda i stepskih nomada, kojih je kultura sagrađena na vrlo primitivnoj osnovi.

Već je prije spomenuto (str. 270) da se inicijacije očito nastavljaju u obredima za primanje u dobne razrede i tajna društva. Kako je također već rečeno potonja uređenja nalazimo prvenstveno u matrijarhatskim kulturama i zbog toga se s pravom moglo očekivati ono što se desilo: da se u tim kulturama pojava tako izrazito muškog obilježja, kao što su inicijacije, izrodila i promijenila karakter. Na njihovo mjesto nekiput dolazi niz običaja, koji su povezani sa ženinom zrelošću. Ta se zrelost sama po sebi tjelesno jasnije očituje nego kod muške mladeži. U menstruaciji je, po primitivnom načinu mišljenja, nešto mistično i opasno i zbog toga gotovo svugdje nalazimo da je žena, dok traje to kritično stanje, podvrgnuta strogim pravilima: većinom ne smije jesti zajedno s drugima, mora izbjegavati određena jela, mora spavati u naročitoj kolibi i paziti da ne dođe ni u kakav dodir s divljači ili stokom. No kod mnogih matrijarhatskih naroda i nekih plemena pod njihovim utjecajem otišlo se korak dalje. Tamo su prvi znaci zrelosti povod održavanju niza ceremonija, koje se zbog takozvanog privatnog karaktera razlikuju od inicijacija dječaka. Nema ni govora o nekom »ponovnom rađanju« u novom društvu kao kod prvih. Takve običaje nalazimo naširoko po Africi, kod Dravida u Indiji, na nekim mjestima Melanezije odakle dosežu u sjevernu Australiju, kod nekih plemena Južne Amerike i najzad, ali ne manje važne, na zapadu Sjeverne Amerike. Tamo izolacija mlade djevojke ponekad traje više mjeseci pa i godina. Kroz to vrijeme ona je podvrgnuta najstrožim pravilima. Ne smije jesti brojna jela, pa ih čak ne smije ni vidjeti. Poput iskušenika na Ognjenoj Zemlji, ona smije piti samo pomoću cjevčice i naročitim štapićem za grebenje mora se grepsti po glavi. Indijanci plemena zvanog Carrier u Britanskoj Kolumbiji zahtijevaju da sama samcata živi u pustoši, daleko od ljudskih stanova. Kod nekih Indijanaca južne Kalifornije djevojka mora sjesti u udubinu u pijesku, koja je prije toga dobro ugrijana usijanim kamenjem; zatim je zakopaju do glave, a glavu joj

prekriju slamnatim šeširom i tako mora provesti nekoliko dana i noći »pekući« se polako, što će po njihovu vjerovanju ljekovito utjecati na njeno stanje. Rjeđa je predodžba da snage, koje su povezane s menstruacijom, mogu djelovati ljekovito. Neki američki promatrač priča kako kod Apaša plemenski vračevi klečeći prolažahu pored čitavog reda svečano odjevenih djevojčica, da bi ih dotakli i na taj način sudjelovali u snazi koja izvire iz njih.

Ukoliko naročite prilike kao što su vojnička služba mladića kod plemena Zulu i Masai ne postave prepreke, vjenčanje se održava brzo nakon početka puberteta, tj. čim je mladić sposoban da hrani obitelj. No time još uvijek nisu ispunjeni svi uvjeti i kao obično kod nižih ratara ti običaji izrastaju do monstruoznosti. Smatra se da je spolni nagon čovjeku dan od prirode, ali drukčije je sa shvaćanjem o oplodnji. Predodžba o čvrstoj povezanosti tobožnje smrti biljke i klijanja dovodi do sličnih misli o čovjeku. Upravo smo rekli da se na proslavu zrelosti često gleda kao na smrt i uskrsnuće mladića; ali smrt drugih ljudi također je potrebna za plodnost. Zbog takvog shvaćanja ubijanje postaje uvjetom za brak. Samo ubica može imati djecu; samo onaj Dajak, koji donese odsječenu glavu, umilostivit će odabranicu. Ali ako je neka žena udata za muškarca, koji još nije ubio neprijatelja, i ako ona ipak rodi dijete, onda se događa da je na nekim mjestima kažnjavaju kao da je bludnica, jer po njihovom shvaćanju taj čovjek ne može biti otac!

Već smo prije govorili o braku kao takvom (str. 239 i sl.). Ovdje treba dodati samo još nekoliko riječi o svadbenim obredima. Crawley smatra da oni odgovaraju australskim *ngia-ngia-ampe* (usp. I dio, str. 173 i sl.), tj. da su neka vrsta međusobnog »cijepljenja«, vakcinacija za obranu od opasnosti, koje su povezane sa spajanjem dvaju spolova. Nasuprot tome van Gennep ističe da oni imaju karakter prelaznih obreda: raskida se pripadnost mladenke, ili mladoženje u slučaju matrijarhata, rodu ili društvu nevjenčanih i stvaraju nove veze, počinje novo razdoblje života. Tako on, na primjer, tumači više-manje dobrovoljno odvođenje mladenke (koje može biti i bijeg pred zlim duhovima), izmjenjivanje prstenja i zajedničke obroke. Jasan je prelazni obred kod Baškira istočno od Volge, gdje mladoženja na ulazu u mladenkinu sobu mora prekinuti crveni konac, koji napinju dvije žene. S tim načinom mišljenja povezano je i krunjenje nevjeste, koje, poput krunidbe kralja, označava ulazak u novi život. To dovodi do velikog broja običaja, kojima je neposredna namjera da izazovu plodnost, npr. nevjestin plač, zasipanje mladenaca rižinim zrnjem i dr.

Iako misao o smrti ne zadire svugdje u nazore primitivnih kultura u tolikoj mjeri kao kod ratara, ipak je smrt za sve primitivne narode okružena naročitom stravom. No tome nije toliko uzrok strah pred vlastitom smrću. Mnogi joj idu u susret s mirom kakav rijetko možemo naći u našoj civilizaciji; prije bi se moglo reći da snažna reakcija života uopće uoči susreta s njegovim završetkom ispunja njihov duh osjećajima neobične snage. Pobliže opisivanje primitivnih nazora o smrti naći ćemo u poglavlju o duhovnoj kulturi. Ovdje ćemo opisati obrede povodom smrti i dotaknuti predodžbe o smrti samo toliko, koliko je potrebno za razumijevanje. Ako mislimo na to, da uz historijske pretpostavke kod njihovog oblikovanja igraju važnu ulogu i geografske prilike, da se obredi nekiput mijenjaju zbog načina smrti i društvenog položaja umrlog i, najzad, da su ti običaji tako brojni, da je na samo jednom otočiću u Melaneziji ustanovljen 21 način pokapanja leševa, onda ćemo razumjeti da je ovdje moguće dati samo vrlo nepotpun pregled.

Nema ozbiljnijeg temelja pitanje, koje se ponekad spominje, da li je prvotan strah ili pijetet u odnosu na mrtvaca. Prije bi se moglo tvrditi da su osjećaji za mrtve u neobičnoj mjeri obilježeni podvojenošću, koja dovodi do toga, da čovjek instinktivno uzmiče pred mrtvacima kao pred nečim što je neprijateljsko životu i stravično, a istovremeno se s njima i dalje osjeća povezan i nije u stanju da potpuno raskine veze, koje su u životu vezale brata s bratom i majku s djetetom. Nekad preteže prvi, a ponekad drugi stav: nemamo razloga da sumnjamo, kako ta podvojenost osjećaja postoji već od najstarijih vremena.

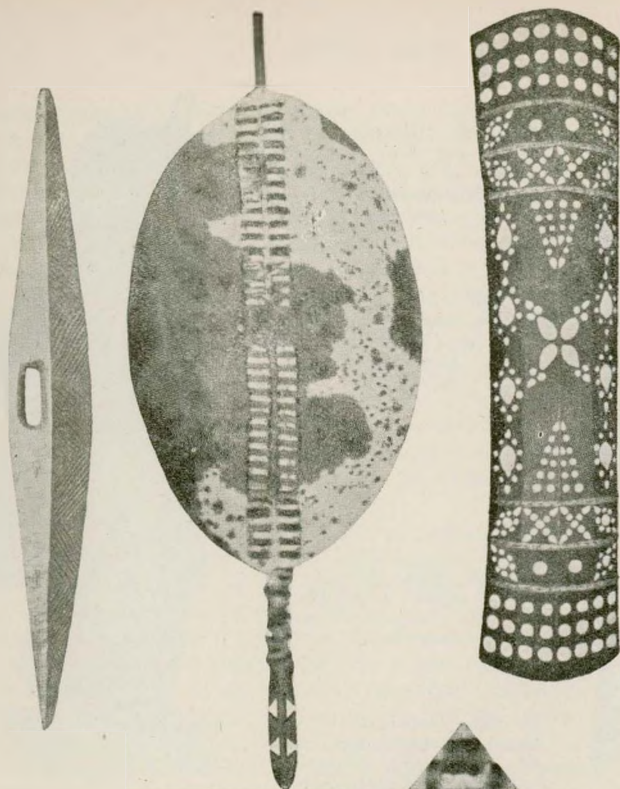
Taj je prijelom u osjećajnom životu u mnogim slučajevima doveo do karakterističnog izlaza, tj. da se jednostavno pokušalo zanijekati postojanje smrti. Golemo mnoštvo pogrebnih običaja polazi od predodžbe da mrtvac živi i dalje. Moguće je da se to shvaćanje od početka oblikovalo kao vjera u »živi leš«, u nastavak života u samom tijelu (usp. str. 336). U svakom slučaju poriv za očuvanjem prividnog održanja života djeluje i na stupnjevima kulture gdje je prvotna misao već odavno zacijelo zaboravljena. Često se zbog tih predočaba leš ukrašava, bojadiše i izlaže; a u nekim slučajevima one utječu i na oblik groba.

Nema sumnje da je pokapanje, premda još vrlo nemarno, poznato u Evropi već u doba protolitika (Moustérien). Visoka starost podudara se s velikom rasprostranjenošću, kao i s činjenicom da i danas nalazimo pokapanje kod nekih najzaostalijih plemena, kao što su domoroci Ognjene Zemlje i Tasmanci. Leš se obično postavlja u položaj kao kod spavanja s neznatno privučenim koljenima i naginje na stranu. Pokapanje mrtvaca u sjedećem po-

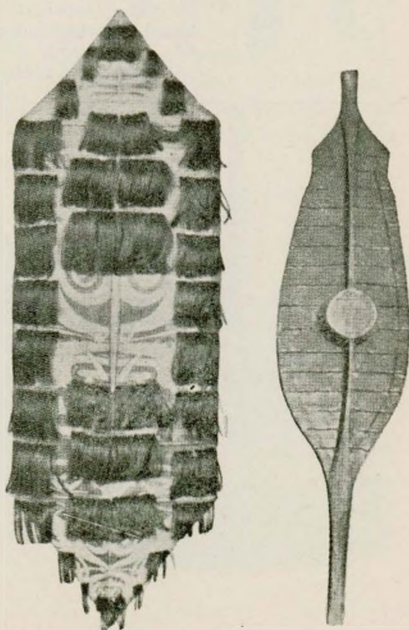
ložaju još je očitiji pokušaj da se zadrži dojam života (sl. 207). No taj je običaj, vjerojatno, znatno mlađi od pokapanja u ležećem položaju, iako ga nalazimo kod primitivnih naroda kao što su neki Australci i Indijanci Gran Chaca; u Africi ga, između ostalog, u prethistorijsko vrijeme nalazimo kod Tuarega i Berbera, a danas je još vrlo rasprostranjeno u centralnoj, istočnoj i južnoj Africi, a i u Oceaniji.

Grob je mrtvačev dom, koji se postepeno uređuje što svrsishodnije. U svakom slučaju već od kraja ledenog doba postoje svjedočanstva da se pokapalo unutar naseobine, u blizini ili neposredno ispod nastambe, kako je to vjerojatno bilo u doba kulture Ertöbelle i u Danskoj. Isti običaj nalazimo još i danas na nekim mjestima Afrike, Indonezije i područja Amazone. A kada se taj običaj kasnije napušta, onda se često nad grobom gradi kućica. I za to postoje primjeri na upravo spomenutim mjestima, a osim toga i u Australiji, sjevernoj Aziji i u Americi. Možda je još starija briga, da zemlja ne bi pritiskivala mrtvaca. Zbog toga se leš stavlja u naročit prostor, koji se izdube na jednoj strani samoga groba (»Grob s udubinom«)[2]. Kao i srodan spiljski grob, tako je i grob s udubinom — nema sumnje — prastari tip. Vrlo je rasprostranjen u Africi, a donekle i u nekim drugim dijelovima zemlje, npr. na pojedinim mjestima Australije. U vezi s time je i običaj da se leš u skvrčenom položaju pokapa u glinenoj posudi golemih dimenzija, a nalazimo ga u takozvanoj kulturi Moundville jugoistočne Sjeverne Amerike i u velikim dijelovima područja Amazone, gdje su taj običaj, uglavnom, raširila plemena Tupí. S tim u vezi spomenimo i grobove sagrađene od kamena. U Sjevernoj Americi kameni kovčezi povezani su s jednim drugim prethistorijskim oblikom kultura jugoistočnih predjela, s kulturom Etowah, koja vjerojatno potječe od Indijanaca Maskogi. Ali najviše su rasprostranjeni i najbogatije oblikovani kameni grobovi u Starom svijetu. Dolmeni mlađeg kamenog doba, koji su tako karakteristični za danski krajolik, primjer su valova jedne snažne kulturne struje. Mišljenja su još podijeljena o tome odakle ona potječe i kako su nastali dolmeni. Menghin pretpostavlja da je temeljni oblik, koji odgovara stanovitim jednostavnim istočnoafričkim grobovima od hrpe kamenja, doživio u Egiptu monumentalno preoblikovanje, a tada ponovo djelovao na barbarskiju okolinu. Dakle, stanovita — ali ne neposredna — veza povezuje dolmene s piramidama i s egipatskim kamenim komorama *(mastaba)*. Nasuprot tome švedski istraživač dr. Serner smatra da domovinu dolmena valja tražiti u Transjordaniji i Arabiji, od kojih je u svakom slučaju prvospomenuto područje ne-

[2] Njemački Nischengrab. (Op. D. Rihtman.)

Sl. 234. (gore). Štit za pariranje, jugoistočna Australija i kožnati štit koji se razvio iz štita za pariranje, pleme Basuto, južna Afrika (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 235. Indonezijski štitovi; gore desno: Celebes; dolje: Borneo i Nias. Štit sa Celebesa donesen je prije god. 1710. u Dansku (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

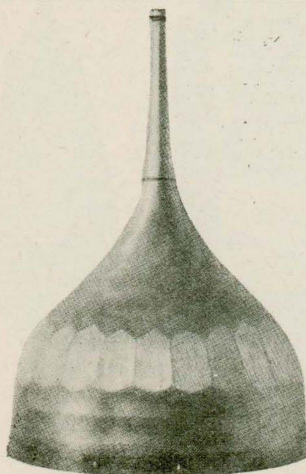
Sl. 236. (lijevo). Japanski oklop, već prije god. 1690. nalazio se u Kraljevskoj riznici (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

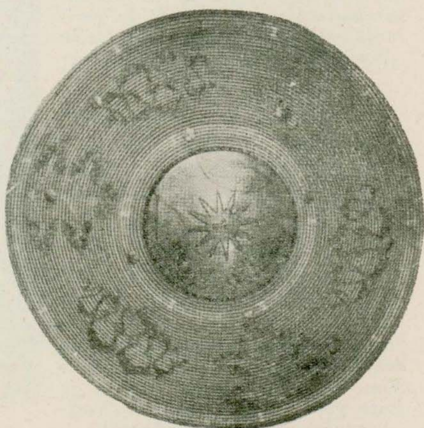

Sl. 237. (desno). Uniforma turskih janjičara, početak XIX st. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 238. (dolje lijevo). Perzijski šljem, vjerojatno iz XV st. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 239. Turski štit, u Kraljevskoj umjetničkoj riznici od god. 1674. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

obično bogato dolmenima. Tamo, kao i na tolikim drugim mjestima, oni spadaju u mlađe kameno doba. U sjeverozapadnoj Africi grade ih u vrijeme koje odgovara kraju prethistorijskog doba Egipta, u Portugalu počinju oko 3000 godina prije n. e., a oko 500 godina kasnije dospjeli su preko zapadne Evrope u Dansku, odakle su posljednji izdanci dosegli Schonen i Bohuslän u Švedskoj. U južnoj Aziji javljaju se dolmeni u velikom broju u Indiji (sl. 211), u Assamu i na nekim indonezijskim otocima, no tamo su mlađeg datuma, iako njihova povezanost sa starim narodnim elementom Munda ukazuje na to, da potječu iz mnogo starijeg vremena. Vjerojatno su preko Indonezije dospjeli u Japan, gdje pripadaju čak željeznom dobu oko sredine I tisućljeća naše ere, a s dolmenima srodni megalitski grobovi prodrli su osim toga duboko u Oceaniju. Uopće pravi dolmeni ni izdaleka nisu jedini veliki grobovi građeni od kamena; no ovdje bi nas pobliže opisivanje odvelo predaleko.

Djelomično s kamenim grobom, a donekle i s drugim oblicima sahranjivanja, možda s niže spomenutim spaljivanjem mrtvaca, u vezi je običaj da se nad grobom podigne humak. On u Evropi počinje u doba neolitika te traje i za vrijeme brončanog doba u zapadnoj, srednjoj i sjevernoj Evropi, gdje prestaje tek u doba Vikinga. Od južne Rusije, gdje se humci javljaju već u kamenobakreno doba, oni se prostiru poprečno preko stepa centralne Azije u Kinu, Koreju i Japan, gdje carski grobovi imaju još impozantnije dimenzije od skandinavskih kraljevskih grobova. Južno od ovog povezanog evropsko-azijskog područja možemo naći samo izolirane pojave, npr. u Sudanu i Indiji (Chota Nagpur) kao i većem dijelu istočnog sjeveroameričkog šumskog područja, gdje je starija ratarska kultura upravo karakteristična po grobnim humcima.

Stari su Egipćani smatrali da je balzamiranje preduvjet besmrtnosti i objašnjavali to time, što je Izida tako postupila s uskrslim Ozirisom. No bliska je i misao da je prvotna svrha bila samo održavanje predodžbe o nastavljanju života u mrtvome tijelu. Zbog toga neka australska plemena na putovanjima nose sa sobom mumije umrlih i uvečer ih stave oko logorske vatre, da bi sve mogli vidjeti i čuti. Balzamiranje bi, dakle, bilo posljedica toga, da je nijekanje smrti dovedeno do zadnjih konzekvenca. Može se smatrati dokazanim da je ono nastalo u suhim predjelima gdje je zemlja, bogata solju, leševe često sama pretvorila u prirodne mumije. Neka primitivna plemena Australije, Nove Gvineje i Amerike samo suše leševe kraj vatre; no postepeno je iz toga proizašla zamršena umjetnost balzamiranja; leševi se utapaju u vrelu slanu vodu, pošto se izvadi utroba, prepariraju ih vrlo mi-

risnim travama. Više-manje savršene metode nalazimo, osim u Egiptu, i na Kanarskim otocima, mjestimično u zapadnoj Africi (sl. 215), Indiji i Indoneziji, zatim u sjevernoj i istočnoj Australiji, Oceaniji i starim američkim kulturnim zemljama (sl. 217).

Jedan pravac engleske etnologije, čiji su najviđeniji zagovornici bili Elliot Smith i Perry, htio je prije nekoliko godina dokazati da sva viša kultura potječe iz Egipta i upravo je balzamiranje bilo jezgra njihove teorije. Premda se mora reći da su ove, više smione nego vjerojatne, pretpostavke već u svemu što je bitno odigrale svoju ulogu i iako se nigdje ne može naći primjena tako savršena postupka kao u Egiptu, ipak se ne može poreći da se svugdje javljaju stanovite zajedničke crte, koje ukazuju na to da balzamiranje, barem u starom vijeku, izrasta iz jednog korijena. Na čudnovat način metode udaljenog Queenslanda pokazuju napadnu sličnost s onima, koje su za vrijeme XXI dinastije, otprilike 1000 godina prije n. e., primjenjivane u Egiptu. No, kao i obično, pojava tog običaja u Americi otežava objašnjenje. Dokazano je da neki postupci kod balzamiranja u Peruu podsjećaju u mnogim pojedinostima na egipatske (ali treba upozoriti da se ne radi o istim pojedinostima, koje se javljaju u Australiji). Slični su postupci, čini se, primjenjivani u Kolumbiji, Srednjoj Americi i Meksiku. Dr. Sigvald Linné smatra da je američko balzamiranje samostalno pronađeno u Kolumbiji. Ne može se posve previdjeti mogućnost, da čudnovato izolirana pojava na Kodiaku i Aleutima daleko na sjeveru tvori kariku između rasprostranjenosti na obim polutkama. U svakom slučaju to ne bi bila jedina crta, koja spaja sjeverozapadnu i Srednju Ameriku. Iz toga samo po sebi još ne proizlazi da se balzamiranje oslanja na egipatski uzor, naprotiv, prepariranje leša kod Egipćana moglo bi biti usavršen oblik jednog mnogo starijeg običaja. To pitanje još nije objašnjeno.

Slijedili smo misao o »živom lešu« i njen utjecaj na pogrebne običaje, ali postoje još i druge vrste postupaka, koji su sasvim suprotni opisanima. Jednako staro kao i grob vjerojatno je izlaganje leša pod otvorenim nebom. Ne znamo je li ovome uzrok to što je prevagnuo strah pred mrtvacem. Također ne može se reći koliko je taj običaj star, jer je to iz razumljivih razloga nemoguće ustanoviti arheološkim putem. Ali da je taj običaj vrlo star proizlazi iz njegove velike rasprostranjenosti, često među najnerazvijenijim narodima. Mnogi Eskimi, različita indijanska plemena zapadne Sjeverne Amerike i neki sibirski narodi ostavljaju mrtve više-manje redovno u šumi ili divljini, najčešće pod improviziranim krovom od kamenja ili granja. I neka zaostala plemena Južne Amerike postupaju na isti način. Vedda ostavljaju leš, umotan u lišće, u nekoj spilji. Slične običaje nalazimo tu i tamo u Africi,

naročito istočno u predjelima oko Velikih jezera, gdje Masai i drugi prepuštaju mrtvace lešinarima i hijenama. U naprednijim prilikama tako se postupa s leševima robova i drugih prezrenih osoba. Ali taj, nama toliko ružan običaj, održao se u dvije visoko razvijene religije, u centralnoazijskom budizmu i u staroperzijskom mazdaizmu. Religiozni Mongol ili Tibetanac poklanja vlastito tijelo kao posljednju milostinju da nahrani grabežljive životinje. Nasuprot tome, strah da se ne uprlja zemlja i vatra goni stare pripadnike mazdaizma — kao i današnje Parse — da leševe izlažu u građevinama, koje nazivaju poetskim, ali inače neosnovanim imenom »tornjevi šutnje«.

Što se tiče ostalih pogrebnih običaja, i za njih znamo jednako toliko malo o prvotnim tokovima misli kao i kod izlaganja. To vrijedi, na primjer, za izlaganje leša na nekim skelama ili u krošnji drveta. To je vrlo rasprostranjen oblik groba, koji je, naravno, sasvim rijedak u Africi, ali zato vrlo čest u Indoneziji, Australiji (sl. 219), Melaneziji i Americi. Schmidt i Koppers dovode pokapanje na platformi u vezu s totemističkim predodžbama o besmrtnosti duše, smatrajući da ono olakšava let duše u carstvo mrtvih; ali to objašnjenje nije naročito uvjerljivo. Samo u onim slučajevima gdje lijes ima oblik kanua smijemo zaključivati da se radi o predodžbama o putovanju u carstvo mrtvih. Isto je, naravno, kad se leš stavlja u neko vozilo, kao što je bilo uobičajeno na sjeveru u vikinško doba, ili u čamac i prepušta moru, kao na mnogim mjestima Oceanije.

Također nije nimalo lako objasniti spaljivanje leševa, kako se to ponekad smatralo. Domoroci Ognjene Zemlje spaljuju iznimno leš, ako se smrtni slučaj desio daleko od naseobine, ali to je jednostavno predostrožnost, koja će zlonamjerne strance spriječiti da vračaju uz pomoć leša. Ista misao možda je temelj spaljivanja leševa kod drugih nerazvijenih plemena kao što su Tasmanci i Pigmeji, ukoliko ona kod ovih posljednjih nije posuđena od naprednijih susjeda. Naime, sve u svemu, spaljivanje leševa nalazimo na vrlo razvijenim stupnjevima kulture (sl. 218), iako se pri tom ponekad još osjećaju ostaci starijih predočaba, u tome što urna za pepeo ima oblik kuće, ili čak, kao u željezno doba Italije, lik čovjeka (sl. 221). Kako se teško oslobađa od starih načina mišljenja, jasno vidimo i kod prodiranja običaja spaljivanja leševa u brončanom dobu Danske, gdje su na mnogim mjestima nađene spaljene kosti zajedno sa tkaninama i drugim grobnim prilozima u grobovima, koji su bili dugački kao čovjek. Arheološki se spaljivanje leševa sa sigurnošću može dokazati tek u posljednjem razdoblju kamenog doba Sirije; u Evropi ono će tek kasnije, u mlađem kamenom dobu, biti posvuda uobičajeno od Bretagne

do južne Rusije, a u Dansku će stići tek na kraju starijeg brončanog doba i trajati sve dok se pod rimskim utjecajem u željeznom dobu iznova počne uvoditi pokapanje. U Indiji, osim u muslimanskim krajevima, još i danas prevladava spaljivanje leševa. U Africi nalazimo ga vrlo rijetko. Ali na zapadnoj ga polutki poznaju mnogi narodi Sjeverne i Srednje Amerike i na nekim mjestima na sjeveru Južne Amerike. U djelu o američkim pogrebnim obredima već ga je Bahnson objasnio kao sredstvo za oslobođenje duše od tijela, a to, za Evropu, nalazi podršku u mnogobrojnih klasičnih autora sve od Homera. Karsten naprotiv tvrdi, da spaljivanje kod južnoameričkih Indijanaca spasava duše od zasjede zlih duhova, ali, koliko se može vidjeti, ne obrazlaže pobliže tu tvrdnju.

Treba spomenuti još samo dva pogrebna običaja, »sekundarno pokapanje« zajedno sa čišćenjem kostiju mrtvaca i još čudnovatije jedenje mrtvačeva tijela. I ti običaji, čini se, pripadaju dosta naprednoj kulturi, tj. nižim ratarima i plemenima pod njihovim utjecajem. Oni su očito na neki način posljedica uske veze, koja upravo na tom stupnju veže žive s mrtvima. Stari izvještaji iz jezuitskih misija, koji su za etnografiju Sjeverne Amerike neprocjenjivi izvori, pričaju o Hjuronima, koji su, već prema načinu smrti, leševe pokapali, ili ih stavljali na skele. A u razmacima od deset do dvanaest godina priređivali su veliku žalobnu svečanost, za vrijeme koje bi skupili kosti svih koji su umrli u međuvremenu, očistili ih i uz velike svečanosti polagali u naročite zajedničke grobnice. Sličnih je običaja bilo i kod Irokeza i većine Indijanaca istočno od Mississippija, kao i kod različitih plemena tropske Južne Amerike, gdje su navodno bili povezani s vjerovanjem da duša nastavlja živjeti u kostima. Andamanci nose oko vrata lubanje mrtvih kao amulet (sl. 220). I u Indoneziji, Melaneziji i Novom Zelandu nalazimo sekundarno pokapanje u vezi s veličanstvenim svečanostima za mrtvace, koje se održavaju u razmacima od jedne godine; ali tamo je svrha da se duša pošalje u carstvo mrtvih. U pravilu lubanje se čuvaju; na Novim Hebridima oblikuju čak figure čovječje veličine, na koje stavljaju glave umrlih muškaraca, koji su bili na visokom položaju, i izlažu ih u zajedničkim kućama (sl. 222). U Africi sekundarno je pokapanje samo iznimka. U mlađem kamenom dobu javlja se u zapadnoj Evropi, a možda se kod Předmosta u Moravskoj nalaze tragovi o tome već od kraja paleolitika. Ostali evropski nalazi, koji se dovode u vezu s ovim načinom pokapanja, npr. iz ranominojskog doba Krete, nisu sigurni.

Isto je tako raširen običaj, da preživjeli pojedu mrtvačevo tijelo ili barem neke dijelove. Ne će nas mnogo začuditi da se upravo

ta vrsta kanibalizma tumačila kao sasvim primitivna crta, kao posljedica gotovo još životinjskog toka misli, prema kome »meso jede meso«, utoliko više, što se ponekad ne čeka prirodna smrt starih rođaka, već im čak pomažu da odu na drugi svijet. To se potkrepljuje time što se taj običaj često javlja u Australiji, čiji su prvotni stanovnici po općem mišljenju neobično primitivni. Ali kod pobližeg se istraživanja pokazuje, da je taj običaj udomljen kod onih plemena, koja su pod utjecajem matrijarhatske ratarske kulture Melanezije i upravo se u toj kulturi, ne samo u Oceaniji, već i u Africi i Južnoj Americi, najizrazitije javlja takav »endokanibalizam« (grčki *endon* = unutra). Tamo su predodžbe o životu i smrti nerazdvojno međusobno isprepletene (usp. str. 355 i sl.). Starce ubijaju za njihovo dobro, prije nego se iscrpi njihova životna snaga. Jedu njihovo meso i preuzimaju ime, da bi im i nakon smrti osigurali život time, što se na taj čudnovat način sjedinjuju s njima. Čak i kad se pod utjecajem drugih načina mišljenja uvede običaj spaljivanja leševa, može se sačuvati ostatak prijašnjeg kanibalizma. Tako je slučaj na nekim mjestima Indije i Amerike, gdje se mrtvačev pepeo miješa s pićem, što ga piju preživjeli.

Oprema, koju s mrtvacima stavljaju u grob, isto je toliko raznolika kao i sami oblici grobova. U protolitičko doba započelo se vrlo skromno, s jednim jedinim ručnim klinom ili sl., a isto su tako jednostavni grobni prilozi kod najnerazvijenijih plemena sadašnjosti. Tek s porastom kulture prilozi postaju sve brojniji, nakon čega se krivulja ponovo spušta. U osjećajima, koji su doveli do grobnih priloga, sigurno postoji ista podvojenost kao i u svemu što ima veze sa smrću. Ne može se uvijek odrediti koji osjećaji prevladavaju. Čak i u onim slučajevima, gdje se možemo osloniti na izjave samih primitivnih naroda, treba uvijek računati s mogućnošću kasnije promjene motiva, koji prikrivaju prvotnu svrhu.

I kad se ne stavljaju prilozi u grob, ponekad se uništava čitavo mrtvačevo vlasništvo. To se može desiti zbog straha, jer su te stvari zaražene smrću pa bi zato mogle škoditi preživjelima. S druge strane do razaranja može doći i zbog toga, da bi se stvari »ubile«, tako da bi »duhovi« uništenog oružja i razbijenog posuđa mogli koristiti mrtvacu. Uopće nema sumnje da se stvari vrlo često stavljaju u grob upravo zbog toga da bi se mogle upotrijebiti na drugome svijetu. Sjećam se nekog Eskima s Chesterfield Inleta u Kanadi, koji je svakog ljeta kupovao novu pamučnu suknju i vješao je na grob pokojne žene. Briga za mrtvog veoma često dovodi i do toga da se u grob stavlja hrana i piće. Čak i u visoko civiliziranoj Kini smatra se neprestano prinošenje žrtve

uvjetom dobrobiti roditelja. Ovakvi darovi dosežu vrhunac tamo, gdje mrtvog ne moraju pratiti samo oružje i upotrebni predmeti, već i ljudi. U Indoneziji, kao i na sjeverozapadnoj obali Amerike i na nekim drugim mjestima na grobu žrtvuju robove. No to je samo blagi početak jednog običaja koji može imati mnogo veći opseg. U rovu pred jednim od sumerskih kraljevskih grobova kod Ura nađeni su kosturi 62 žrtve, a u grobnici barem još tri — ratnici, dvorske dame itd., koji su očito bili omamljeni i zatim živi zakopani. Herodot piše da su skitske kraljeve pokapali s pratnjom, koja se sastojala od ljubavnica, peharnika, slugu i tjelohranitelja, a slični su nalazi otkriveni i u južnoruskim grobocima; u jednom humku kod Kostromskaje ležahu ostaci od 13 ljudi i 22 konja. Čak su i Grci poznavali žrtvovanje ljudi na grobu:

I dvanaest hrabrih sinova plemenitih Trojanaca,
koje je željezom udavio . . .,

piše u Ilijadi, kada se govori o Ahilu na Patroklovoj lomači. Slični kobni običaji vladali su u kineskom i japanskom starom vijeku i zadržali su se sve do danas u Ašantiju, Dahomeju, Ugandi i drugim polucivilizirаnim afričkim državama.

U takvim prilikama uobičajeno je da u žrtve spada i udovica. Na nekim otocima u Melaneziji ugušili bi je ili sahranili živu. Taj je običaj u Indiji bio teološki oblikovan i spaljivanje udovica (*satî*) zabranjeno je u britanskim posjedima tek god. 1830. Možda se ono prvenstveno mora objasniti kao posljedica levirata, koji rodbini umrlog muža osigurava prava života i smrti na suprugu. Čudnovati izdanak tog običaja nalazimo kod Indijanaca Carrier u Britanskoj Kolumbiji, gdje udovica mora ležati tik uz vatru, na kojoj je spaljen mužev leš, sve dok ne obamre od vrućine, a zatim mora sakupiti kosti i pepeo u torbu, koju mora nositi neprestano dvije godine. Za čitavo to vrijeme ona je obučena u prnje i svi s njom postupaju kao da je robinja.

Sa sve raskošnijim i barbarskijim grobnim prilozima približava se pomisao da se treba zadovoljiti nadomjestkom. Osim toga vidi se da mrtvac sa sobom ne nosi materijalne predmete pa se zato zaključuje da nije potrebno poklanjati svoje dragocjenosti. Dakle, u grob se stavljaju oskudne imitacije — ne zato da bi se prevarilo mrtvaca, već zbog toga što ih on s pola muke čarolijom može učiniti isto tako upotrebljivim kao i prave stvari. Stari Egipćani oslikavali su zidove u grobnicama stadima stoke, scenama žetve i prikazima svih bogatstava zemlje. A te su slike imale isto djelovanje kao i stvarnost. U Kini su glinene figure postepeno zamijenile ljudske žrtve te ih dobro poznajemo iz grobova dinastije T'ang (sl. 225).

Svi su ti običaji izraz brige; ali u njima je sigurno često sadržan i strah. Mrtvac, kome se uskraćuje njegovo vlasništvo ili čiji duh luta mučen glađu i žeđu, strahovit je neprijatelj. Na svaki način treba spriječiti da se mrtvac osvećuje. Nije dovoljno iznijeti leš iz stana na neobičan način, kroz rupu koja se načini u zidu, ispod šatorskog krila ili slično, da se sablast ne bi znala vratiti; treba ispuniti i naročita pravila o ponašanju. U stanovitim slučajevima vjerojatno je teško ustanoviti da li amuleti ili predmeti s magijskom silom, koje nalazimo u grobovima, štite mrtvaca ili preživjele, no u drugim slučajevima sumnje nisu moguće. Erland Nordenskiöld je dokazao da vrpce s čvorovima *(quipu)*, koje često nalazimo u peruanskim grobovima, sadrže astronomske proračune. Ali tu i tamo učinjena je pogreška očito namjerno, u želji da se mrtvac toliko zaposli otkrivanjem greške, kako ne bi imao vremena da uznemiruje žive. Isti tok misli prepoznajemo u običaju da se neki sanduk napuni zrnjem lana ili hmelja, koje mrtvac mora brojiti. Još je god. 1612. stavljeno u grob danske kraljice Ane Katarine, supruge Kristijana IV, petnaest vagana lanena zrnja!

I brojni žalobni običaji (sl. 224), kojih se živi moraju pridržavati, većim su dijelom posljedice straha pred mrtvacem ili duhom koji je izazvao smrt. Što je čovjek bio bliži umrlome ili što neposredniji bijaše njegov dodir s lešom, to su stroža pravila kojih se mora pridržavati. Tako je na istočnom Grönlandu muškarac, koji je dodirnuo leš, morao tri dana ležati u dnu ležaja, odvraćena lica i s uzdignutom krznenom kapuljačom, dok žena ne samo da je morala proći sve to, već su je čitavu godinu dana smatrali nečistom, i nije smjela jesti mnogobrojna jela, nije smjela lovačke životinje zvati imenom i bilo joj je zabranjeno da se smije i glasno govori. Nakraju, prije nego što su opet započeli svakodnevnim životom, morali su se podvrći različitim očišćenjima. Neka se plemena bojadišu bijelom ili crnom bojom, odlažu nakit i zapuštaju vanjski izgled. Vrlo često režu kosu, razdiru ruke i grudi, a na nekim mjestima odsijeku članak prsta, tako da stari ljudi izgledaju veoma neprijatno i unakaženo. Čudnovata ceremonija, koja je, čini se, tome srodna, jeste takozvani ples *mariquarri* — Aruaka na Guayani, za vrijeme kojeg se oni koji žale međusobno bičuju do krvi po nožnim listovima. Na Havajima i nekim drugim mjestima kraljeva smrt bijaše znakom da nastupa posvemašnja anarhija, za vrijeme koje bijaše dozvoljen svaki zločin. Neke žalobne običaje Karsten objašnjava kao nastojanje da se ljudi očiste od utjecaja smrtonosnih duhova i vjerojatno je to u mnogim slučajevima i namjera primitivnih naroda. Kad se npr. pleme Babuende u Belgijskom Kongu pridržava

običaja, da ožalošćeni nakon smrti moraju poskočiti, kako i oni ne bi uskoro umrli, onda se u tome jasno izražava bijeg pred smrću.

Uostalom žalobni su običaji naravno snažno obilježeni duhom koji vlada dotičnom kulturom. Na Dobu, malenom otoku na jugoistočnom rtu Nove Gvineje, čitav je život prožet strahom pred vračanjem. Čak se i bračni drugovi međusobno oštro sumnjiče, i umre li na primjer žena, udovca će smatrati neprijateljem njene obitelji. Da bi na neki način bio kažnjen za ženinu smrt on mora besplatno obrađivati polje njenih roditelja i njihove djece, a njegova je obitelj dužna da nabavi velike količine jama. Kad godina žalosti prođe, on je iskupljen i poslije toga nikada više ne smije stupiti nogom u pokojničino selo ni govoriti sa vlastitom djecom, koja ostaju ondje. Drukčiji postupak nalazimo na sjeverozapadnoj obali Amerike. Tamo je prije svega važno uveličati sama sebe i nadmašiti suparnike. Sve životne nedaće smatraju se sramotom, koja se mora izbrisati ukoliko čovjek ne želi izgubiti ugled. Zbog toga je poglavica, koji je izgubio bliskog rođaka, morao uništiti svoje vlasništvo, ubiti neku osobu ili učiniti samoubistvo.

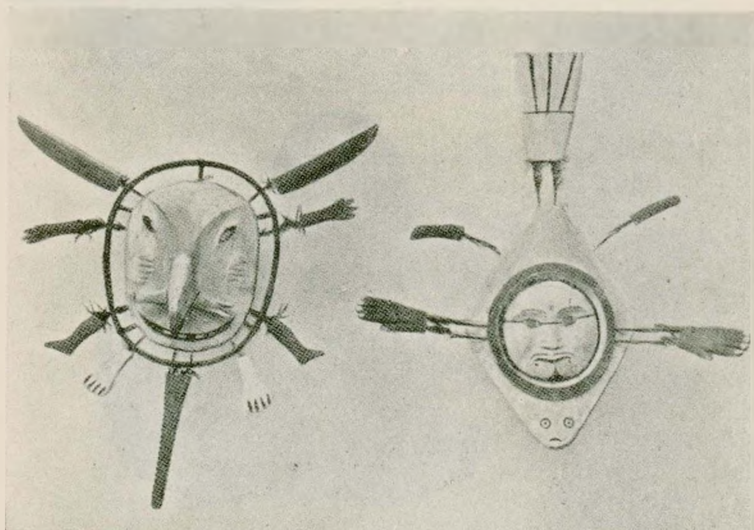
Na taj način različiti izrazi žalovanja ulaze u opću sliku kulture. Drugo je pitanje da li nasilniji znaci žalosti — zapuštena vanjština, mučenje sama sebe i sl. — nemaju najdublje korijenje u neobuzdanom osjećajnom životu primitivne svijesti, čija reakcija na svemoć smrti naravno dolazi najjače do izražaja. Bez smrti nema života, to je istina koju su neki primitivni narodi usvojili na svoj način. Ali osjećaji se ne mogu uvijek ugurati u luđačku košulju razumnih zaključaka.

POČECI PRAVNOG ŽIVOTA

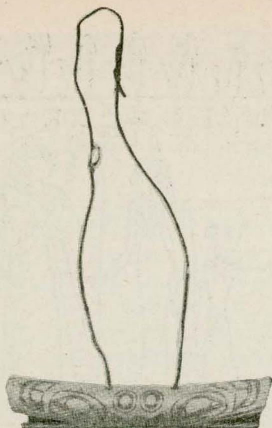
DRUŠTVENI je život već ranije označen kao izmjenično djelovanje prava i dužnosti, izmjenično djelovanje, koje se odvija između samih pojedinaca, između pojedinca i društva i između različitih zajednica. Neke okolnosti, koje su povezane sa životnim tokom pojedinca i, uglavnom, dotiču njegov položaj prema društvu i u društvu kao cjelini, opisane su u prethodnom odlomku. Ovdje ćemo promatrati niz drugih odnosa koji se odigravaju između pojedinih osoba. U prvom redu ovdje će biti obrađeni pravo vlasništva i pravosuđe, jer ti osnovni stupovi svakog društvenog života kod primitivnih naroda rijetko su ili gotovo nika-

Sl. 240. Stari egipatski prikaz podzemnog suda iz knjige koja je bila u grobu žene Ta-kal-habu, oko god. 712. do 525. pr. n. e. Na desnoj strani božica istine Ma-at vodi pokojnika pred sud; u sredini bogovi Anubis i Horus uporeduju težinu srca s težinom nojeva pera, simbola istine; na lijevoj strani pred Ozirisom, koji sjedi na prijestolju, bog Tot bilježi rezultat (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

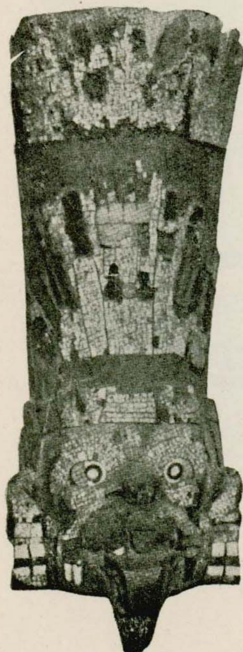
Sl. 241. Maske Eskima Nunivak, Aljaska. Irazito miješanje ljudskih i životinjskih crta ukazuje na to da postoji mišljenje o ljudskoj prirodi životinja (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

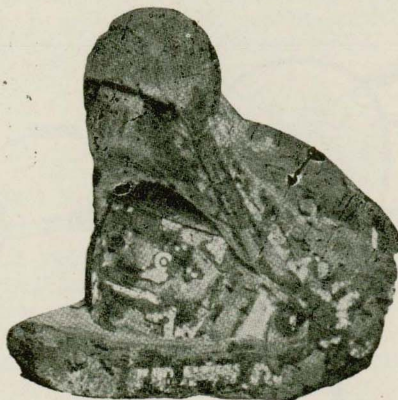

Sl. 242. Koštana cjevčica Indijanaca Cimšijan, Britanska Kolumbija. Vračevi u nju stavljaju ukradene duše (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

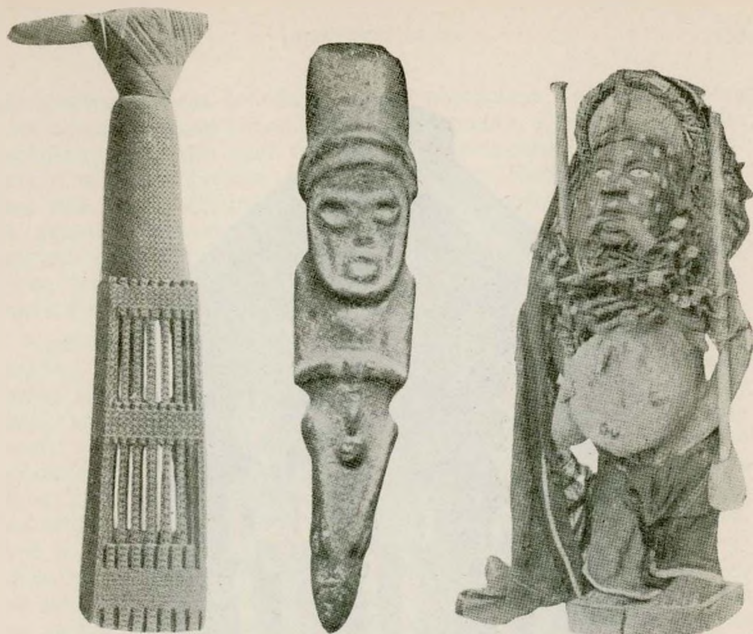

Sl. 243. Indijsko zmijsko božanstvo iz nekog hrama Šive u Koramangalamu, Mysore, potječe vjerojatno iz XIII st. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

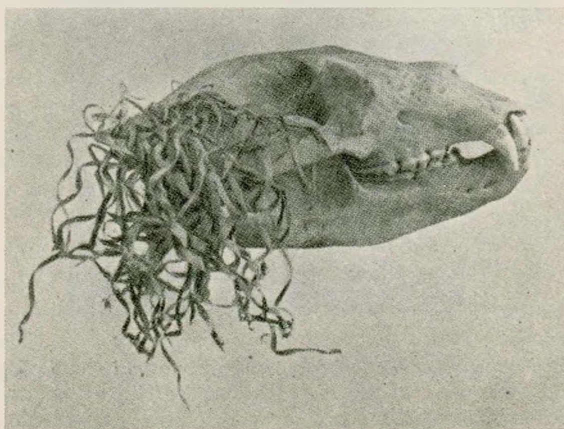

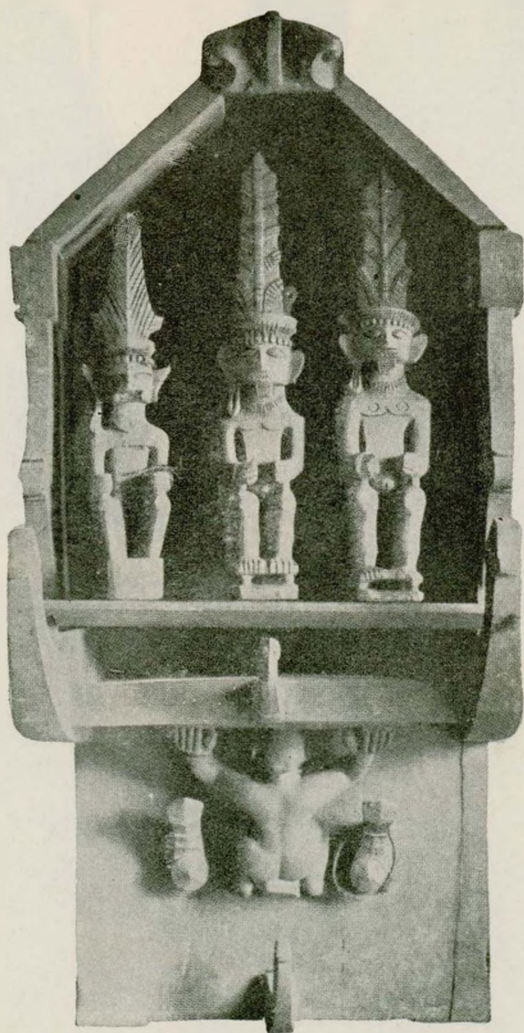
Sl. 244. Meksičke maske u mozaiku. Jedna od ovih umjetnina s visokim oglavljem predstavlja boga kiše Tlaloka; a druga, koja ima zmijsku glavu s ljudskim licem u ždrijelu, vjerojatno je bog vjetra — Kecalkoatl (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 245. (lijevo). Obredna sjekira nasađena na dršku, Mangaia, Polinezija (Nacionalni muzej, Kopenhagen). — Sl. 246. (sredina). Kamena sjekira koja prikazuje božanstvo sjekire, San Domingo (Nacionalni muzej, Kopenhagen). — Sl. 247. (desno). Fetiš s iglama, obala Loango (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 248. Medvjeđa lubanja sa svetim trakovima od strugotina, Ainu, sjeverni Japan (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 249. Kućni oltar s likovima predaka, Nias (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

da predmet odnosa između društva i pojedinaca, već se isključivo tiču odnosa članova između sebe. U to spadaju i pravila o dobrom ponašanju. Od njih vodi ravna linija neposredno do velikih pitanja o mojem i tvojem, o zločinu i kazni. Kultura mora doseći već vrlo visoki stupanj, da društvo počne smatrati izricanje pravde svojim zadatkom, a još viši da donosi zakone. Čak su i tada zakoni, uglavnom, samo izraz za niz već odavno ustaljenih navika. Na tim osnovama počivaju još i srednjovjekovni skandinavski zakoni.

Nijedno ljudsko pravo nije dublje ukorijenjeno od prava vlasništva. Zalaženje u filozofska razmatranja na ovom je mjestu posve suvišno. Nama je važno da stvari promatramo jednostavno tako, kako one gledane s etnološkog stanovišta postoje u stvarnosti. Jedan iskusan crnački kralj postavio je jednom ovo mudro pravilo za smjernicu svojoj vladi: »Svakom muškarcu njegova žena, a svakom psu njegova kost. Tada će u selu biti mir.« Time on ističe ne samo značenje prava vlasništva za procvat društva, već je u njegovim riječima istovremeno sadržana i često previđena spoznaja, da se pravo vlasništva osniva na instinktu, koji se javlja već u životinjskom carstvu. I ne smije nas čuditi što ne možemo naći nijedan narod, pa ni najzaostaliji, koji ne bi poznavao pojam vlasništva. Shvaćanje, da je najstarije društvo živjelo u »prakomunizmu«, ne temelji se na etnološkim osnovama i u suprotnosti je sa svakom psihologijom. Zajednički posjed i individualni posjed samo su izrazi dvaju različitih smjerova unutar društva. Oba zacijelo postoje već od početka i u stanovitim okolnostima prevagnuo je jedan, a u drugim drugi. Nijedan od njih nije nikada vladao sam i o nekom pravilnom razvoju jednog ekstrema ka suprotnom ne može biti ni govora.

Želimo li shvatiti pravo vlasništva kod primitivnih naroda, mora nam biti jasno, da se već i sam pojam vlasništva često nemalo razlikuje od onog na koji smo navikli. U ovom je djelu prije spomenuto da primitivni narodi promatraju vrijednost drugim očima nego mi (I dio, str. 131), i već je samo to, zacijelo, utjecalo na odnose vlasništva, jer čovjek proteže pravo vlasništva samo na one stvari, koje smatra vrijednima. Ali time još nije sve rečeno. U čemu se sastoji pravo vlasništva? Ono se može smatrati pravom da čovjek raspolaže nekom stvari, a da se netko drugi tome ne može protiviti. Ali ni to objašnjenje nije bezuvjetno tačno. I u slučajevima nesumnjivog prava vlasništva moderno društvo postavlja granice pravu raspolaganja u obliku prava služnosti, eksproprijacionih prava, zabrana izvoza itd. Ni pravo vlasništva primitivnih naroda nije uvijek neograničeno; ali njegova je osobitost ipak više u naročitoj vrsti prava. Kod Pueblo

Indijanaca veza između vlasnika i vlasništva zapravo je vrlo slaba. Za vlasništvo oni nemaju izraza, već kažu »biti kod«: neko polje »je kod« nekog čovjeka, isto tako bračni drugovi su jedan »kod« drugog. Kod Melanežana je s vlasništvom povezano nešto kao »vlast nad«, dakle donekle kao i kod nas, ali samo donekle, jer ta vlast kod njih ima magijsku ili vjersku pozadinu. Dok se mi u svom odnosu prema zemljišnom posjedu pozivamo na historijsko pravo, oni se pozivaju na religiozno, jer su im duhovi podarili zemlju. To se još izrazitije očituje kod Polinežana, u kojih je pojam vlasništva tijesno povezan s predodžbom o nekoj nadnaravnoj sili zvanoj *mana*, zbog koje poglavica ne smije dotaći nijednu stvar koja pripada nekom podaniku, a da mu to odmah ne pripadne na osnovu »sile« koja zrači iz njega. Naročito pravo na zemljište često ima mistično obilježje; Maori, na primjer, posjeduju onaj komadić zemlje, gdje je bila odrezana njegova pupkovina i zakopana njegova posteljica; zato što je na tom mjestu prolivena njegova krv, ono je za sve ostale tabu.

Snaga tabua, koja, dakle, zaštićuje od tuđih presizanja, obilježava se naročitim znakom. Na primjer, u Africi i Indoneziji tome se dodaje prokletstvo, koje pada na prekršitelja. Ako na Sumatri neki pripadnik plemena Kubu nađe drvo s divljim pčelama, on označi deblo s nekoliko udaraca sjekirom i izgovori čarobnu formulu. Na Molukima se na voćke vješaju ljudske figure probušene s dva šiljata štapića — takva sudbina očekuje lopova (sl. 223)! Najstarije mezopotamske pečate, koje poznajemo iz prethistorijskog razdoblja Uruk, treba shvatiti kao znakove tabua, koji magijskim putem štite pravo vlasništva. Znakovi vlasništva, koje Eskimi Aljaske stavljaju na oruđe, slična su karaktera.

Prijeđemo li sada s pojma vlasništva na samo pravo vlasništva, naići ćemo na niz novih problema. Već samo letimičan pogled, a to je jedino što ovdje možemo učiniti, pokazat će nam to u dovoljnoj mjeri. Ustanovit ćemo da često, već prema vrsti vlasništva, postoji bitna razlika u pravu; također ćemo naći da se vlasništvo stiče na različite načine; nadalje susrest ćemo — također prema vrsti vlasništva — sve oblike prava, od strogo individualnog posjeda do potpuno zajedničkog i nakraju vidjet ćemo da na različitim stupnjevima ljestvice društva vlasnikovo pravo nije uvijek isto.

Neke su potrebe važnije od svih ostalih i često u svijesti o pravu zauzimaju naročito mjesto. Osnovne su potrebe u prvom redu hrana i zemljišni posjed. Prisvajanje je najbitniji način polaganja prava na hranu; to je *ius occupationis* rimskih prav-

nika. Lovac ima pravo prvenstva na divljač koju ubije, a žena na korijenje i bobe koje sakupi. Naravno, to, što na višim stupnjevima kulture nomad posjeduje pravo na svoja stada, a ratar na usjeve, nije ništa drugo do jednostavno proširenje tog osnovnog pravila. Čak i najbrutalniji oblik prisvajanja, otvorena pljačka, može u danim okolnostima postati pravovaljanim. Kod većine stepskih i pustinjskih nomada, dakle naroda kao što su Kazaki, Turkmeni, Beduini i Tuaregi, pljačka je sasvim ozbiljan obrt. Čak i u civiliziranim zemljama možemo naići na sklonost da se ulične razbojnike gleda romantičnijim očima nego obične kradljivce. Također dugo se vremena održalo shvaćanje, da se u nuždi može iz svake tuđe zalihe uzeti ono što je potrebno za održanje života.

Ako se radi o namirnicama lično prisvajanje nije dovoljno, da bi se na njih moglo polagati pravo. To se shvaćanje, uglavnom, susreće kod mnogih lovačkih plemena. Njihovo je gospodarstvo u mnogo većoj mjeri podvrgnuto zakonima slučaja, negoli gospodarstvo nomada i ratara i oni ne mogu toliko štedjeti lovački plijen koliko se može štedjeti stoka i žetva. Tu živežne namirnice u većem ili manjem opsegu postaju zajedničkim vlasništvom. Karakteristično je da jezik indijanskog plemena Dakota, u kojih je inače potpuno razvijen pojam vlasništva, u vezi s riječju jelo uopće ne dopušta upotrebu posvojnih zamjenica. Narodi, kao što su Eskimi i Australci, imaju tačno utvrđena i vrlo zamršena pravila za raspodjelu lovine. Ako neki Eskim ubije soba ili manjeg tuljana, on je obavezan da suseljanima pokloni mesa ili da ih barem pogosti. Veći tuljani, morževi i manji kitovi dijele se na potpuno utvrđene udjele onima, koji su došli da pomognu pri čišćenju, tako da sam lovac dobiva jedan manji dio. A ako se radi o golemim grönlandskim kitovima, koje zajednički love, onda svatko smije uzeti ono što zaželi. Slično je i kod Australaca. U jednom plemenu lovčev otac dobiva jednu stražnju klokanovu nogu, drugu očev brat, sestra rep, braća lopatice, a lovac zadrži jetra. Kod ratarskih Crnaca Eve na gvinejskoj obali lovac također mora razdijeliti ulovljenu divljač po utvrđenim pravilima, koja su ustanovljena vrlo lukavo. Ali vjerojatno je pravo korijenje tih pravila u prastarim lovačkim navikama. Tako reći svugdje na zemlji vlada običaj da se stranci pozivaju na objed ili da im se pošalje poklon u živežnim namirnicama. Mi također imamo drukčiji odnos prema jelu nego prema ostalim stvarima i rado prihvaćamo poziv na ručak, iako bismo se ustručavali da prihvatimo novac u vrijednosti ručka.

Jednako kao hrana, zemljišni posjed: lovište, pašnjak ili oranica, neophodno je potreban za život. Ono što dolazi u obzir je

»njegova funkcija u ekonomskom mehanizmu«, kao što je rekao profesor Vinogradov. Upravo u odnosu na zemljište dugo je vremena vladalo mišljenje da je u početku bio zajednički posjed i da se postepeno došlo do individualnog posjeda. Ali prilike su, u stvari, mnogo zamršenije. Djelovale su mnoge okolnosti: geografske prilike, uglavnom, ukoliko utječu na gospodarske mogućnosti, kulturne prilike u obliku gospodarskih metoda, politički faktori itd. Stanoviti osjećaj vlasništva u odnosu na prebivalište javlja se već kod ptica i pasa: foxterrier se ne plaši da u noge skoči bernardincu, ako ovaj povrijedi njegovo tlo. Zbog toga nije čudo što izrazito pravo vlasništva na prebivalište nalazimo i na najnižim stupnjevima kulture. Naravno, ima iznimaka. One su već spomenute za Eskime i Giljake (str. 279). No one su ne samo vrlo rijetke, već i potječu od naročitih prilika. Kod Eskima zemlja je toliko prostrana i tako rijetko naseljena, da se mogućnosti lova prodorom nekolicine stranaca ne mogu bitno smanjiti. A Giljaci su pretežno ribarski narod, te im lov na kopnene životinje nije naročito važan. Osim toga vrijedi u svakom slučaju za Eskime, da se usprkos svemu nitko ne može nastaniti u nekom naselju bez dopuštenja starosjedilaca. Nasuprot tome kod Pigmeja, Vedda, Bušmana, Australaca i domorodaca Ognjene Zemlje, pravilo je da horda ima određeno područje, čije granice brižljivo čuvaju. Osim toga, kod nekih od tih vrlo nerazvijenih plemena lovački okruzi horde podijeljeni su u još manja, nasljedna područja pojedinih obitelji. Isto vrijedi i za neke druge lovačke narode. Vjerojatno su na to utjecale lovne metode. Dok, na primjer, na području rijeke Mackenzie i na prerijama, gdje se održavaju veliki zajednički lovovi na sobove i bizone, Indijanci imaju zajednički lovački teritorij, dotle su Indijanci Algonkin zemlju podijelili u obiteljska područja, jer se u velikoj mjeri bave pojedinačnim lovom i postavljanjem zamki.

Kao kod lovačkih naroda, tako grupni obiteljski posjed nalazimo i kod nomada. Tamo gdje ima dovoljno zemlje, ona pripada plemenu ili hordi i logor se podiže ondje, gdje se smatra prikladnim. Ako ima malo zemlje, pašnjak može prijeći u obiteljski posjed. U proljeće i ljeto, kad ima dovoljno trave, Kirgizi se raštrkavaju po stepi; ali zimi, kada je teško naći stočnu hranu, oni se skupljaju na određenim područjima, koja su podijeljena među pojedine velike obitelji.

Kod ratara se jasno vidi značenje koje imaju gospodarske mogućnosti i gospodarske metode za pravo vlasništva. Već prije nego što se uopće može govoriti o obrađivanju zemlje, redovito sakupljanje plodova i korijenja može dovesti do privatnog posjeda. U Queenslandu grupa posjeduje zajednička lovišta; ali žene

smiju neke divlje a korisne biljke proglasiti ličnim vlasništvom. Odgovarajuće prilike nalazimo, na primjer, kod Andamanaca i Hottentotta. Među poluratarima, koliko se sjećamo, muškarci su još uvijek lovci, dok je obrađivanje zemlje ženski posao. Ondje se smatra ispravnim da veći dio plemenskog posjeda mogu svi iskorištavati zajednički. Obrađena mjesta pripadaju onima, koji ih obrađuju, ali samo tako dugo dok ih iskorištavaju. Ako ih obrađivač napusti, ona sama po sebi opet postaju zajedničkim dobrom. U staroj Indiji, gdje se pored ratarstva održalo i obrađivanje krčevina, nalazimo u Manuovu zakoniku odredbu, da nakon isteka jedne do pet godina prestaje pravo vlasništva na neiskorištavanu krčevinu.

No smatralo se da je i kod pravih ratara postojao općenito zajednički zemljišni posjed kao prvobitan. I često je u stvari tako da rod ili selo posjeduju zemlju, dok pojedinac ima samo pravo korištenja. Usprkos tome zajednički posjed ne može se olako smatrati najstarijim. Za Dansku je to dokazao Gudmund Hatt i to zanimljivim arheološkim putem: istraživanjem ostataka starovjekovnih oranica, koje se još moglo naći u Jütlandu. U starije željezno doba obrađena obradiva zemlja bila je, nema sumnje, individualan posjed, a tome što od Cezara i Tacita dobivamo drugu sliku o prilikama kod južnih Germana, razlog je, vjerojatno, što su oni neprestano ratovali, tako da oranice njima ne bijahu tako važne, kao u udaljenom i miroljubivom Jütlandu. Zbog toga danska seoska zajednica, koja se, uostalom, ne proteže na ograđen travnjak, niti na ono zemljište koje se označava kao ornum, nije ostatak prvotnog zajedničkog posjeda. Isto tako to nije slučaj ni s ruskim *mirom*, koji je nastao tek u srednjem vijeku kao posljedica poreske politike i sličnog. Starokinesko zemljišno uređenje *cing t'ien*, sa podjelom na devet dijelova zemljišta oko jednog zajedničkog bunara, od kojih osam pripadaju seljacima, dok deveti zajednički obrađuju za feudalnog gospodara, možda nije nikada bilo više nego društveno-filozofski priželjkivan san. Osebujan odnos nalazimo kod plemena Mafulu Nove Gvineje, koji se nalaze na prijelazu od poluratara k ratarima. Tlo je tamo privatno vlasništvo. No ako netko napusti obrađivanje svog dijela, taj dio ne pripadne jednostavno zajednici kao kod pravih poluratara, iako od tog vremena svatko ima pravo da na tom posjedu lovi i ribari. Zajednički posjed obradivog tla nalazimo kod plemena Mafulu samo iznimno, i to u onim slučajevima kad neka grupa nasljednika propusti da ga podijeli međusobno. Kod Indijanaca plemena Zuni u New Mexiku smije se posijati neobrađeno polje nekog drugog čovjeka. Pokretna je imovina, u još većoj mjeri nego jelo i zemljišni posjed, individualno

vlasništvo. Pravni osnov je i ovdje neka vrsta prisvajanja, naime rad koji je vezan uz proizvodnju i upotrebu. Svatko posjeduje ono što sam on ili ona napravi i upotrebljava u svakodnevnom životu: muškarac oružje i lovačko oruđe, žena kućanske predmete, dijete igračke. Također svatko je vlasnik vlastite odjeće i nakita. Sve što je u stalnoj i neposrednoj vezi s nosiocem, dio je njegova bića i time stječe čarobnu povezanost s dotičnom osobom. Zbog toga će se na primjer, Eskimi nerado lišiti odloženih dječjih stvari — možda bi se time mališanima mogla prouzročiti nenadoknadiva šteta. Sjeverozapadni Indijanac, ako je potrebno, može se zadužiti založivši svoje ime.

Stvari, koje su nastale kao plod suradnje nekolicine, naravno vrlo su često zajedničko vlasništvo. Velike zimske kuće Eskima, njihove kamene ograde za lov na sobove i losose i dr., pripadaju zajednici kao cjelini. Ali ponegdje se i za takve stvari može naći privatno vlasništvo, naime u vezi s takozvanom mobom (usp. I dio, str. 134). Inače se provodi pravilo da pravo korištenja pripada onima, koji preduzmu posao. Neki put se to provodi s tako velikom dosljednošću, da dovodi do rezultata koji nam se čine čudnovatijima nego što u stvari jesu. Na primjer, u Polineziji i na mnogim drugim mjestima Oceanije muškarac ima pravo na kruhovac koji je zasadio, čak ako ovaj raste na zemljištu nekog drugog čovjeka.

Često je pravo vlasništva pod snažnim utjecajem načina kako se stvar upotrebljava. To je naročito izrazito kod Eskima. Kad neki čovjek sagradi stupicu za lisicu, ona naravno pripada njemu. Ako li je on ne iskorištava, svatko je može upotrijebiti, jer je vlasnik indirektno dao na znanje, da se on njome ne služi. Iz istog razloga ne treba vratiti posuđene stvari koje su se izgubile. Eskim, koji već ima šator, ne može naslijediti još jedan, jer nitko najednom ne može stanovati u dva šatora, itd.

To nas dovodi do nasljeđivanja uopće; no pobliže promatranje odvelo bi nas predaleko. Bit će dovoljno da istaknemo, kako je ono, naravno, veoma ovisno o gospodarstvu, pogrebnim običajima, društenom uređenju i religiji. Naprotiv, ne smijemo prijeći preko nečeg drugog, a to je pitanje o odnosu prava vlasništva prema položaju vlasnika u društvu, a naročito s obzirom na spolne razlike. U najnerazvijenijim kulturama muškarci i žene imaju ista prava; no s razvitkom putovi se razilaze. Primitivno sobovsko nomadstvo, koje je u mnogočem još blisko lovačkom životu, priznaje ženi pravo vlasništva ne samo na njenu odjeću, pokretnu imovnu i sl. nego i na kapital. Ona smije posjedovati vlastite sobove i raspolagati mirazom, koji je donijela u brak. Naprotiv, drukčije je kod stepskih nomada. Osim kod Tuarega u Sahari, u

kojih su se sačuvale neke stare matrijarhatske crte, muškarac je potpuno preuzeo vodstvo. Žena je postala bespravna kao malodobna osoba, podvrgava se volji oca, braće ili muža, a njen miraz, s malim iznimkama, potpuno prelazi u muževljevo vlasništvo. Kod Kineza, koji su u stanovitom smislu pod jakim utjecajem nomadske kulture, vladaju slične prilike.

U najoštrijoj su suprotnosti prema ovome, svakako u početku, matrijarhatski poluratari, kod kojih upravo ženski element vodi glavnu riječ. Njihov najvažniji oblik vlasništva, vlasništvo obradivog tla, u rukama je žena. A kad muškarci preuzmu obrađivanje zemlje, dok još postoji matrijarhat, mogu nastati čudnovate kompromisne tvorevine. Tako je kod Pueblo Indijanaca žito vlasništvo muškaraca dok je na polju; čim ga unesu u kuću, ono pripada ženama. Međutim u drugim slučajevima, npr. u Africi, Oceaniji, Australiji i sjeverozapadnoj Americi, žena usprkos matrijarhatu nije mogla održati svoj položaj. Njeno značenje u obrtu, koji je prije svega bio njena snaga, ovdje se pretvorilo u slabost, jer je žena postala objektom ekonomskog iskorištavanja od jačeg spola. Njen položaj u tim krajevima nije mnogo bolji negoli kod stepskih nomada. Tek viša kultura teži za tim da ponovo uspostavi ovu ravnopravnost, koju je krivi razvoj oteo ženi.

Mnoga druga prava, osim prava vlasništva, unutar društva povezana su s osobama, rodovima, totemskim grupama, staležima itd. Neka smo spomenuli već u prethodnom odsjeku, a druga ćemo morati izostaviti. Umjesto toga obratimo se dužnostima. Nijedna dužnost u svakodnevnom životu ne igra tako veliku ulogu kao sva ona pravila, koja kod nas ulaze u pojam oblika ophođenja. I ni u jednoj drugoj tački tuđe nam se navike ne čine tako naopakima kao kad se radi o svemu onome, često neshvatljivom, iako veoma realnom, što spada u uljudnost i dobar odgoj. Sjetimo se Kineza koji sami sebi stišću ruku, zadovoljstvo sa jelom izražavaju glasnim podrigivanjem; Tibetanaca koji pozdravljaju isplazivši jako jezik i stanovnika Marijanskog otočja u Mikroneziji, koji u tu svrhu sugovorniku lagano lupkaju po trbuhu. Ima krajeva, npr., kod nekih Indijanaca, gdje je nepristojno zahvaliti se na daru i to ne zbog nedostatska zahvalnosti, već zato što je taj čin darivaocu čast koju ne valja umanjiti.

Pozdrav može biti samo konstatacija činjenice, kao ono »ide se« ili »vratilo se« kod polarnih Eskima, ali on se može razviti i u zamršenu ceremoniju, koja zahtijeva vrijeme i strpljivost. Pozdrav često izražava pokornost, a izražava se na različite načine

od površnog kimanja do dubokog klanjanja i bacanja na zemlju. Ovamo spada i slabije ili jače razotkrivanje tijela. Mi dižemo šešir, orijentalac skida cipele — kao Mojsije na gorućem trnju —, Crnci zapadne Afrike otkrivaju ramena. Javanska dvorska etiketa još i danas propisuje nagost gornjeg dijela tijela. Onaj tko se u starom Peruu pojavio pred vladarem, morao je biti bos, odvratiti lice i oboriti pogled, a na leđima nositi teret.

Na nižim stupnjevima kulture, kada se sretnu stranci, pretežu drugi osjećaji, prije svega strah i to ne toliko strah pred samim gostima, koliko pred neprijateljskim duhovima, koji su možda slijedili njihovu sjenu. Kad se neki bijelac približava selu Abora, Galonga ili nekom drugom brdskom plemenu Assama, onda nad puteljkom sagrade neku vrstu »počasne kapije« od bambusa i granja, a na nju se stavljaju žrtve kokošjeg ili svinjskog mesa. Neki put se uz to sagradi i prepreka, koju valja zaobići, a u blizini sela čekaju poglavica, vrač i ostali s jajima i prosenim pivom. Sve to rade kako bi spriječili da zli duhovi ne prodru u selo zajedno s gostima. A kad gost otputuje, mladići za njim bacaju peteljke od banana da bi rastjerali duhove, koji su se, usprkos oprezu, možda ipak uspjeli uvući. Potpuno odgovarajuću, iako manje zamršenu ceremoniju nalazimo kod Eskima oko magnetskog sjevernog pola: dođu li u naseobinu stranci, sve majke moraju poći jedna za drugom oko saonica i pasa. Time će zlu sudbinu zatvoriti u krug tragova njihovih nogu (sl. 226). Različite praznovjerne predodžbe, možda očišćene, zacijelo se skrivaju iza naročito brutalnih borbi pesnicama, kojima se strani gosti moraju podvrći kod ovih i drugih centralnih Eskima. U Americi i Oceaniji, a osim toga u pojedinim mjestima Indonezije vrlo je udomaćen običaj da se kod susreta, nakon dužeg odsustva, mnogo plače i jadikuje (»suzni pozdrav«). Neobuzdan izljev osjećaja očito se postepeno pretvorio u vanjsku ceremoniju s magijskom pozadinom, bilo da se teži izmirenju ili progonu duhova. Jer duhovi, u prvom redu duše onih, koji su umrli u međuvremenu, mogu, kako vjeruju, imati na umu neko zlo.

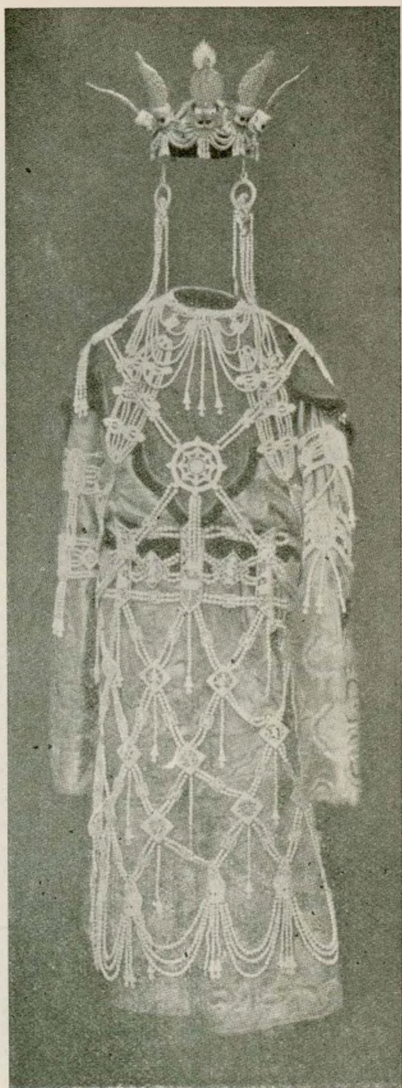
Iz običaja proizlaze pravo i pravna pravila. Pravo se ne može poput matematičkog poučka svesti na općevažeću formulu. Ono je dio života i mijenja se s njim. Osjećaj prava podvrgnut je stalnom razvoju i uvelike se razlikuje kod različitih zajednica. Zbog toga on je evropskoj kolonijalnoj politici bitan kamen spoticanja; jer je evropsko pravo domorocima često ne samo nerazumljivo, već i neposredno protivurječi domaćemu. Historičari prava razlikuju običajno pravo i pisane zakone. Ali, kako ističe

Sl. 250. Maskirani plesač iz sela Angermana na rijeci Sepik, Nova Gvineja (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 251. Ugaoni kamen s likom Brahme na hramu iz XIII st. u Hullabidu, Mysore (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 252. Nošnja »živog boga« u Mongoliji. Po pravilima lamaističke crkve nakit nogu mora biti izrezbaren iz ljudskih kostiju (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Thurnwald, glavna je razlika, u stvari, negdje drugdje: kod prijelaza od neodređene i slučajem obilježene reakcije na pravni prekršaj, na primjenu ustaljenog postupka, koji je, u pravilu, uobličen mnogo prije pisanog zakona. O tome svjedoče, između ostalog, naši stari zemaljski zakoni[3] sa dobro istesanim rečenicama (»za rog i za kopito i za pseći zub i svaku drugu slučajnu štetu...«, Schonski zakon).

Prekršaji prava kod primitivnih naroda jednostavni su kao i same društvene prilike. Najčešće je, vjerojatno, ubistvo. I kod inače miroljubivih Eskima Knud Rasmussen je zabilježio, da je većina muškaraca malenog plemena Netsilik bila umiješana u neko umorstvo. Utoliko je rjeđa krađa, pogotovu među članovima istog plemena. Najopasnija su čaranja i religiozne krivnje (kršenje tabua, rodoskvrnuće i sl.), jer se događaju u tajnovitosti i eventualno mogu naškoditi čitavoj zajednici. Zbog toga je reakcija u takvim slučajevima naročito jaka. Ovdje namjerno nije upotrijebljena riječ kazna, jer u stvarnosti u većini slučajeva, barem na najnižim stupnjevima, nema govora o nekoj primjeni prava u potpunom smislu te riječi. Pravo naime, kao što je tačno rekao Schurtz, nije samo slijepo, već i slijepo rođeno, tj. ne pokušava se pravilno dijeliti pravda. U primitivnoj kulturi važno je, s jedne strane, da oštećeni dade oduška žeđi za osvetom, a s druge da zajednica održi mir, zbog čega, ako je potrebno, ona postavlja određena pravila za izvršenje osvete. No zadovoljavanje pravde prema našem shvaćanju ne uzima se u obzir.

Osveta je, kako je spomenuto, najjednostavnija, najneposrednija i najljudskija reakcija na prekršaj prava. Onaj tko mi je nanio štetu mora to platiti! Taj način mišljenja najočitiji je i najžilaviji u slučaju krvne osvete. Krvna osveta ne mora pogoditi pravog krivca, dobro je ako pogodi bilo koga od njegove rodbine. Tamo gdje se održala među civiliziranijima, kao do prije nekoliko godina na Korzici i u Albaniji, ona je posljedica rodovskog ratnog prava. Istovremeno ona je sveta dužnost prema duhu umorenog, čije ispunjavanje može dovesti do svih onih strašnih duševnih muka, koje nam opisuje atička tragedija. Kao dužnost ona potječe od najstarijih stupnjeva kulture. Ondje se ona može pretvoriti u posvemašnju opsjednutost i osvetnike ispuniti luđačkom strašću. Da bi ugasio goruću žeđ za osvetom, Indijanac Guayane cijepa sve veze, koje ga vežu za obitelj i selo, i poput zmije progoni žrtvu sve do izvršenja. Vrsta regulirane osvete postoji u Australiji, gdje onaj, tko je skrivio loveći na tuđem posjedu ili počinio sličan prijestup, mora stati kao meta protivnikovim kopljima, naoružan samo štitom. U drugim se slučajevima osje-

[3] Danski. (Op. prev.)

ćaji smiruju dvobojem. Najprije krivac mora pružiti glavu, a tužilac ga snažno udari štapom. Zatim se on sam mora podvrći istom postupku i to se ponavlja sve dotle, dok jedan ne ostane onesviješten na bojištu, ili dok se prijestup ne smatra okajanim. I Nikobarci se služe dvobojem kao pravnim sredstvom (sl. 231). Na Grönlandu se postupa nešto miroljubivije i to izmjeničnim pjevanjem rugalica, a njihova oštra zluradost može onome tko izgubi onemogućiti daljnji boravak u naselju (sl. 227).

Naravno, nitko ne može tvrditi da se pravdi najbolje udovoljava krvnom osvetom, koja bez razlike pogađa nevine i krivce, ili dvobojem, u kojem može jednako dobro proći krivac kao i nevini; jer shvaćanje borbe kao božjeg suda, gdje se upleću više sile, pripada tek kasnijem stupnju razvoja. Osnovno je očito samo ono, što smo već gore spomenuli: oštećenom pružiti mogućnost da dade oduška svojim osjećajima i time ponovo uspostaviti mir u zajednici. Do pravih pravnih postupaka dolazi tek s odmazdom, prema poslovici »oko za oko, zub za zub« *(ius talionis)* i s plaćanjem odštete. U melanežanskom društvu i u društvu Sjeverozapadnih Indijanaca, gdje novac igra odlučnu ulogu, i krvna osveta može biti odriješena krvarinom.

Iz onog što je upravo rečeno, proizlazi, da je i pojam odgovornosti u primitivnih naroda drukčiji nego u nas. Ne samo krivac, već istovremeno i njegova rodbina i zajednica izloženi su opasnosti da na najnasilniji način budu uvučeni u stvar. Hamurabijev zakonik propisuje, da, ako se kuća sruši i ubije vlasnikova sina, za to plaća životom graditeljev sin. U nekim krajevima Afrike i Melanezije ne ustručavaju se da za neke prekršaje kazne i slučajne namjernike. Muž, čija je supruga bila nevjerna, ubija, npr., prvog koga susretne. A njegova obitelj dopušta da se nepravda vrši i dalje, sve dok toliko ljudi ne bude upleteno u taj slučaj, da čitavu stvar dogovorno zaključe miroljubivo. Jedan je dječak na Novoj Britaniji iz obijesti opekao nekog druga. Ovaj je u bijesu pokidao nekoliko biljaka, što su pripadale nekom trećem, a taj je opet razbio kanu, koji je pripadao četvrtom. Rezultat bijaše da je potonji razbio još dva kanua, kojih je vlasnik zatim zapalio neku kuću! Napokon je čitava stvar uređena nizom odšteta. Pa ipak, prvi krivac, koji je prouzročio čitavu nesreću, bio je kažnjem samo negodovanjem čitava sela zbog njegova ponašanja. Ali na višem stupnju kulture osjećaj odgovornosti vrlo je jako razvijen. Razmjerno primitivno pleme Ifugao na Filipinima strogo razlikuje pravog uzročnika zločina od izvršioca, njegovih pratilaca i osoba koje su mu samo pomogle obavještavanjem i sl.

Kao što smo vidjeli, za primitivno je društvo naročito značajno da ono izvršenje pravde među svojim članovima ne smatra svojim

zadatkom. Osoba ili rod, koji se osjećaju oštećenima, treba da sami uzmu stvar u ruke i djelom ili prijetnjama izbore svoje zahtjeve. Zajednica intervenira samo onda, ako je ona kao takva u neposrednoj opasnosti. Njen položaj tada potpuno odgovara položaju oštećene stranke. To se dešava, uglavnom, onda kada se radi o čaranju, religioznoj krivnji ili sl. Ali i nasilnik i ubica mogu npr. kod Eskima biti uklonjeni uz pristanak cijele zajednice. No treba se sjetiti, da se to ne smatra pravnim činom nego sredstvom za održanje mira. U kolikoj mjeri privatni obziri imaju prednost pred zajedničkim najbolje se vidi kod Indijanaca zapadne Kalifornije: čak i nakon rata rodbina poginulih može tražiti krvarinu tako da potpuna pobjeda može ponekad za pobjednike biti vrlo opasna i — kako reče Kroeber — staro se *vae victis* može lako pretvoriti u *vae victoribus*.

Nitko, a najmanje primitivni narod, ne može izbjeći utjecaju javnog mnijenja. Ono je najstariji i najmoćniji sud na svijetu, protiv koga se uzalud bori čak i najveći despot. U sređenom obliku ono dolazi do izražaja kad sudske ovlasti postepeno prelaze u nadležnost vijeća staraca, skupštine rodovskih poglavica, zasjedanja suda i sl. No, lično krojenje pravde može i u tim prilikama i dalje trajati kao važeće pravno sredstvo, naime nakon prethodne najave. Kao posljednje za postizavanje prava Batak će na protivnikovu kuću pričvrstiti »opomenu«, a ako to ne pomogne, onda smije zapaliti kuću (sl. 230). Kod plemena gdje je snažno razvijena ustanova poglavice, u nekim krajevima Afrike, presudu izriče poglavica i on dobiva dio odštete. No oštećeni mora uvijek podnijeti tužbu, jer poglavica »nema oka«, kako kažu Kafri. Izricanju presude prethodi dugotrajna rasprava, koja može trajati tjedne i mjesece, i za vrijeme koje tužilac i tuženi pred poglavičinim vijećem iznose svoje poglede o stvari, u pravilu zavijene u mnogo laži i prešućivanja. Crnci su rođeni iskrivitelji prava i znaju se provući kroz mnogo unakrsnih ispitivanja. Na nekim mjestima u Africi utječu se božjem sudu: svaka stranka mora ispiti po jednu šalicu pića — koje je priredio seoski čarobnjak — i koje će kod krivca djelovati kao smrtonosan otrov. Razumljivo je samo po sebi, da taj postupak ne pridonosi mnogo pravnoj sigurnosti, koja već i zbog podmitljivosti sudaca nije naročito velika. I u civiliziranijim uvjetima sirotinji i slabima teško je izboriti pravdu. Na nekim mjestima za njih postoji još jedan izlaz: slabiji može štrajkom glađu vršiti pritisak na moćnijeg protivnika, a njegova eventualna smrt pada onda na glavu jačega. Takav je štrajk još u srednjem vijeku bio u irskom zakonu potpuno priznato pravno sredstvo, a poznat je i u Indiji (Gandhi!). U stvari, to je isto kao i kad japanski plemić izvrši *harakiri* i time po viteškim zakonima prisili i protivnika na samoubistvo.

Čovjek je morao proći dug i tegoban put, da bi dospio do cilja koji nam se čini tako prirodnim: zakon, koji je jednak za sve, nepristrano i nezavisno sudstvo (sl. 228).

RAT I MIR

POGLAVLJE o međusobnom odnosu različitih zajednica zove se rat i mir. U stvari bi se prije trebalo zvati mir i rat, jer usprkos svim unaprijed donesenim mišljenjima starije etnologije, ne može biti sumnje u to, da je mir normalno stanje među ljudima, pa čak i u najnerazvijenijim zajednicama. Nije to zbog toga što su primitivni ljudi bolji od nas, jer su, na žalost, borba i rat stari kao čovječanstvo. Razlog je, kako ćemo odmah vidjeti, jednostavno taj, što njima većim dijelom nedostaju najvažniji motivi, koji pokreću milijunske armije.

Već je u prvom dijelu ovog djela opisano, kako se na najprimitivnijim stupnjevima kulture odvija trgovina između susjednih plemena. I zajedničke svečanosti mogu povezati srodna plemena. Od vremena na vrijeme oni se sastaju na mjestima božjeg mira, kao Indijanci na znamenitim posvećenim mjestima gdje se dobiva zemlja za lule u jugozapadnoj Minnesoti, gdje nitko nije smio podići tomahawk, čak ni na najgore neprijatelje. Totemske grupe i tajna društva, kojih se ogranci šire od plemena do plemena, također pridonose čuvanju zajedničkih interesa. Takav saobraćaj ima već rano za posljedicu klicu buduće diplomacije, što je nedavno dokazao Ragnar Numelin u svom velikom djelu. U Australiji postoje ne samo stalni glasnici, kojih je zadatak da prijateljskim plemenima javljaju važne smrtne slučajeve i predaju pozive na zajedničke lovove, inicijaciju i druge svečanosti, nego u stanovitim uvjetima i naročiti izaslanici vode pregovore u ime plemena ili horde, zaključuju sporazume i nastupaju kao posrednici za sklapanje mira. U tih izaslanika i glasnika nalazimo iste značajke kao i u naše diplomacije. Oni su nepovredivi i kreću se nesmetano u neprijateljskoj zemlji, makar kako bila nepovoljna njihova poruka. Slično akreditivnim pismima naših ministara, oni donose glasničku palicu, kratak drveni štap (sl. 232) ili drvenu ploču s urezanim likovima i znakovima, koji često služe kao podsjetnik od neke vrste vrlo jednostavnog slikovnog pisma. Time je već postavljen temelj pravom međunarodnom pravu. Veliki plemenski savezi istočne Sjeverne Amerike, naročito moćni Irokeški savez, u tom su dijelu svijeta pridonijeli u velikoj mjeri

razvoju diplomatske djelatnosti. Spletkama, koje ne zaostaju za današnjima, bavile su se već i velike sile starog vijeka, Egipćani, Babilonci, Hetiti itd. One se odražavaju u sadržajnom izmjenjivanju pisama, koja su pronađena u nalazištima kod Tell el Amarne i nekim drugim mjestima. Babilonski jezik imao je tada isti položaj kao i latinski u srednjem vijeku, a francuski u našim danima.

Prije smo spomenuli, da mnogim primitivnim narodima nedostaju neki od najbitnijih razloga za ratovanje. To je zato, što su kod njih ekonomski razlozi u velikoj mjeri zasjenjeni drugim motivima. Na najnižem stupnju čovječanstva nema borbe za sirovine ili tržišta, izuzevši povredu lovišta, koja pripadaju hordi, jer tada je reakcija uglavnom snažna i neposredna. Najvažniji su motivi krvna osveta i otmica žena. Tome se kod nekih viših lovačkih naroda pridružuje slava, koja je povezana sa ratničkim pothvatom. Ugled nekog Prerijskog Indijanca ovisio je, prije svega, o njegovim ratničkim podvizima. Kod mnogobrojnih nižih ratara važni su religiozni ili magijski motivi; ali inače prilike su kod njih sasvim osebujne. Po naravi oni su, uglavnom, miroljubivi. Usprkos tome nalaze se u nekoj vrsti trajnog ratnog stanja i to zbog uobičajenog lova na glave, koji stalno traži nove žrtve. Treba da se popnemo do onog stupnja, gdje je stvaranje kapitala u bilo kakvom obliku odlučno za obrt, pa da ekonomski uzroci rata dođu u prvi plan. Sve veće ratarsko društvo treba novu zemlju i nove zalihe robova kao radnu snagu. Nomadi u prvom redu posjeduju sve preduvjete da se razviju u ratnički narod, a kao što je povijest pokazala, oni su te mogućnosti znali potpuno iskoristiti. Njihova pokretljivost, koja stanovništvu sa stalnim boravkom onemogućava da ih dohvati kruta rodovska organizacija, siromaštvo u odnosu na blagostanje seljačkih naroda i najzad sklonost, koja je izrasla iz njihovog pastirskog načina života, da ratare smatraju nekom vrstom dvonožne stoke — sve to zajedno rađa u njima ratnički duh, o kojem su osvajački pohodi Huna i Arapa, Mongola i Turaka ostavili krvavo svjedočanstvo.

Zanimljivo je da je, kao i ostvarivanje prava, i rat na najnižem stupnju kulture često tako reći privatna stvar. Naravno, tu u velikoj mjeri djeluje i slaba povezanost unutar običnog plemena. Tek s čvrstom vladavinom i pravom državnom tvorevinom rat postaje u pravom smislu zajednička stvar zajednice. To se jasno očituje kod Prerijskih Indijanaca; među njima prijedlog da se iskopa ratna sjekira, uglavnom, nisu davale poglavice. Oni su, naprotiv, bili obavezni, da što je moguće dulje djeluju na očuvanje mira. Samo iznimno dolazilo je do većih pohoda sa 100 do 200 učesnika. A kad je već došlo do takvih pohoda, prethodio im

je niz svečanih priprema, koje su trebale osigurati sretan ishod. Neki ratnici plemena Omaha zaključili su, na primjer, da će organizirati veći pohod na pleme Pauni. Uvečer su se okupili u šatoru onog, koji ih je pozvao i bili pogošćeni kukuruzom i sušenim mesom. Tu su položili zakletvu da će sudjelovati u pohodu. Zatim su otvarali posvećene svežnjeve boga rata i groma, koji sadrže kožu i perje određenih ptica. Svežnjeve su stavljali u sredinu šatora, a njihovi su čuvari pjevali svete napjeve, koji se četiri puta ponavljaju. Isto toliko puta ratnici su plesali svoj ples. Kasnije uz velike svečanosti uprave kljun ptice prema neprijatelju. U pravilu četiri noći redom vrše slične obrede, a istovremeno obavljaju i žurne pripreme: skupljaju hranu i mokasine, pripremaju oružje. Čim ratnici napuste logor, moraju svi najprije četiri dana postiti, a zatim često uzimaju i nova imena, očito zato da zavedu nesklone duhove. Neki ostaju kao logorska policija i održavaju strogi red. Sasvim sprijeda krstare izvidnice, a tek za njima slijedi udarna snaga s nosiocima posvećenih svežnjeva i s vođama na čelu. Svake večeri postavljaju straže, koje zavijaju poput prerijskih vukova, ako primijete opasnost, a svakog jutra ustaju u osvit dana. Neprijatelja napadnu silovito i iznenadno. Ratnički krikovi paraju zrak a ni žene ni djeca ne bivaju pošteđeni. Tačno je rečeno, da je ideal tih Indijanaca »prišuljati se neprijatelju poput lisice, napasti poput tigra i pobjeći poput ptice«.

U ratničkom smislu Tuaregi, pustinjski nomadi zapadne Sahare, kojih su se dugo vremena svi bojali, ni u čemu ne zaostaju za Prerijskim Indijancima. Oni strogo razlikuju rat i pljačkaške pohode, koje vrše samo zato, da bi prisvojili stoku i ostala dobra svojih susjeda. Ali pri tom izbjegavaju ljudske žrtve i paljenje sela. Iako nisu poslušne pristalice islama, oni se u ratu ipak tačno pridržavaju prorokove zapovijedi, koja zabranjuje obaranje palma u oazama i trovanje bunara. Poput Beduina radije umiru nego da povrijede gosta. Rat se najčešće vodi iz pozadine i s iznenadnim prepadima; ali čak i ovdje dolazi do izražaja stanovito viteštvo. Veći dio borbi odvija se pri dnevnom svjetlu. Samo mač, bodež, koplje i štit smatraju odgovarajućim oružjem. Nož za bacanje i luk nisu dostojni Tuarega, i oni s prezirom gledaju svoje istočne susjede, pleme Tibbu, koji se obično noću došuljaju u neprijateljski logor, da bi im prerezali vrat. Ideali nekog naroda, naravno, ne odražavaju uvijek njegov stvarni život. Ipak, kao mjerilo za tuareški način mišljenja može se uzeti jedna njihova poslovica, koja glasi: »Čak i pakao prezire sramotu!«

Među primitivnim narodima vrlo se rijetko susreće takav duh. Njihove ratove obično više obilježava lukavstvo nego hrabrost. Samo u slučajevima apsolutne nadmoći oni se upuštaju u otvo-

renu borbu, koja se onda izrodi u neobuzdano klanje. Ipak su ratovi rijetko kada naročito krvavi. Oružje za bacanje nije naročito djelotvorno, a borbe izbliza izbjegavaju što je više moguće. Silovita osvajanja Čake, poglavice plemena Zulu, početkom prošlog stoljeća temeljila su se u prvom redu na tome, što je lako koplje, koje su ratnici dotad upotrebljavali, zamijenio strahovitim udarnim oružjem i što je vojnike naučio da napadaju u zatvorenim redovima. Protiv te nove taktike susjedna su plemena bila nemoćna.

Ratno je oružje velikim dijelom jednako onome, koje se upotrebljava i za lov, a o njemu je već bilo govora u prvom dijelu ove knjige. To su luk i strelica, koplje, praćka, kijača itd. Ne ćemo ponoviti opisivanje, no treba dodati još nekoliko stvari. Tamo smo spomenuli da je kijača (sl. 229) prikladnija za borbu nego za lov. To naročito vrijedi za određene oblike kao što je meksički *macquahuitl*, strahovito oružje s oštrim rubnim sječivima od obsidijana. Macquahuitl je mogao čak probiti oklope Španjolaca. Slično i gotovo je isto tako strahovito oružje s pričvršćenim zubima morskog psa, koje se upotrebljava na Gilbertovim otocima i na nekim drugim mjestima u Oceaniji. Oba oblika zacijelo potječu od kijače, ali već posjeduju neke osobine mača. Međutim pravi mač, koji je ograničen na Stari svijet, drugog je porijekla. Najstariji evropski primjerci, koje poznajemo iz minojskih grobova iz XVII stoljeća prije n. e. nastali su, nema sumnje, od bodeža. Oni imaju usko, oštro sječivo, bez čvrste veze s drškom i bili su pogodni, da se nad gornjim rubom štita, odozgo prema dolje, ubode protivnika u vrat ili grudi. Tek u drugoj polovici drugog tisućljeća mačevima se podjednako i udara i bode. Začudo, već u najstarijem danskom brončanom dobu (oko 1500.—1300. pr. n. e.) nalazimo nekoliko jednobridih zakrivljenih mačeva. Uzorke im treba vjerojatno potražiti u istočnoj Evropi (Unjetička kultura), a u krajnjoj liniji u zapadnoj Aziji. Inače jednobrida je sablja u Evropi mnogo mlađa i došla je tek potkraj starog vijeka sa Orijenta, gdje je nalazimo u mnogobrojnim oblicima. S indijsko-arapskim utjecajem sablja je dospjela na istok sve do Indonezije (sl. 233). Tamo je nalazimo zajedno sa jednim starijim oblikom mača, čije je težište naprijed, u širokom prednjem kraju oštrice, i djelomično s nekom vrstom udarnog oružja slična sjekiri. Možda oba oblika potječu od kratkog šumskog noža, koji se upotrebljava za krčenje. U Japanu je vitki jednobridi mač najuobičajeniji tip, iako i u prethistorijsko doba nisu bili nepoznati oblici sa dvije oštrice.

Najstarije i najrasprostranjenije zaštitno oružje je štit. Ne nalazimo ga, na primjer, kod najnerazvijenijih plemena, kao što su

Pigmeji, Bušmani, Negriti i najjužniji američki narodi. Isto vrijedi uostalom i za polarne narode, Sjeverozapadne Indijance i Kalifornijce, ali za ova dva posljednja najviše zato što su štit zamijenili oklopom. Uzalud ćemo ga tražiti u Polineziji i Mikroneziji. Iako štit ne spada u zajedničko dobro i u najstarija dostignuća kulture čovječanstva, ipak je u prvotnom obliku prastari izum. Polazna je tačka svih kasnijih tipova, nema sumnje, kolac, kojim se čovjek može obraniti od udarca kopljem i kijačom. U Australiji i kod primitivnih plemena Gornjeg Nila postoje štitovi za pariranje (sl. 234) koji nisu ništa drugo nego solidan štap s urezanom drškom ili komadom krute kože, koja štiti ruku. Otuda je, čini se, u Africi razvoj krenuo u dva smjera. S jedne strane kožu za ruku su povećali, a štap zadržali kao što to vidimo kod golemih štitova od volovske kože u Kafra (sl. 234). S druge strane sam štap se pretvorio u široku drvenu ploču različitog oblika. Pleteni štitovi na području Konga vjerojatno su finiji i lakši odvojak ovih tipova. Široki se štitovi također javljaju u Australiji, Melaneziji i Indoneziji (sl. 235), gdje ih nalazimo u najrazličitijim čudnovatim oblicima. Tipičan azijski štit potpuno je okrugao i načinjen od kože, drva, pletenine ili metala (sl. 239. usp. i sl. 237). Iz azijskih kulturnih zemalja prodro je duboko u Afriku, sve do poluotoka Somalije i Sudana. Nešto je teže objasniti odnos prema američkim tipovima. Gotovo svi sjevernoamerički, a u svakom slučaju većina južnoameričkih štitova istog su okruglog oblika kao i azijski. A tamo gdje se javljaju zajedno sa sastavljenim »azijskim« lukom, kao što je to u preriji i kod Pueblo Indijanaca, nema razloga da sumnjamo u njihovo porijeklo iz Starog svijeta. Važi li isto i za južnije tipove manje je sigurno, ali također nije isključeno.

Sama materijalna zaštita, koju štit pruža nosiocu, ipak ne uvjetuje njegovu vrijednost. Vjeruje se da su u njemu tajnovite sile, koje su jače od kože i drveta. Zbog toga se u Sjevernoj i Južnoj Americi za vrijeme njihove izrade vrše brojne ceremonije, a Indijanci plemena Crna noga koji povremeno provode ritualno prodavanje svetih svežnjeva, koji sadrže njihovu »medicinu«, čine to isto i sa štitovima. Mnoga prerijska plemena na površini štita prikazuju svoje snove i vizije, a Dajaki ih opremaju strašnim maskama demona. U Africi uzorak na štitu ima ponekad socijalno značenje. Kod Masaija on označava dobni razred nosioca, dok adekvatno tome kod Zulua obojeni znakovi na koži predstavljaju oznake vojnih formacija.

Oklopi su mnogo rjeđi od štitova. Prve početke nalazimo u krutim i širokim pojasevima od kože ili drvene kore, koje nose muškarci u nekim krajevima Afrike, Melanezije i Južne Amerike.

Sl. 253. Amuleti od nefrita, prikazuju Tikija, praoca svih ljudi (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 254. (desno). Koštane pločice za proricanje, Batak, Sumatra (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 255. Lubanje na kojima su modelirane crte lica, područje rijeke Sepik, Nova Givneja. Manja je lubanja dječaka, kojeg je za vrijeme inicijacija ubio neki vršnjak; veća je donesena s nekog lova na ljudske glave (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

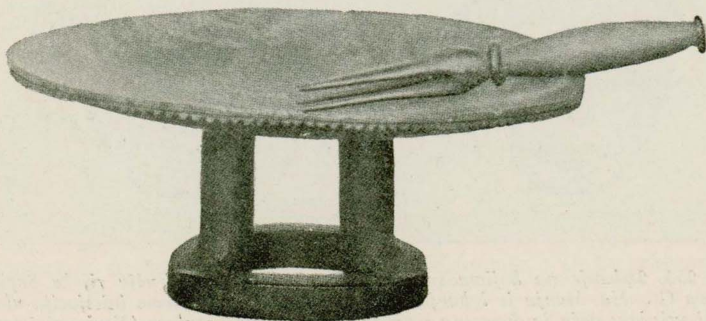

Sl. 256. Skalp Prerijskih Indijanaca (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 257. Preparirana ljudska glava, pleme Živaro, Ecuador (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 258. Drvena zdjelica i viljuška koje služe pri jelu ljudskog mesa, Fidži. Meso je tabuirano, zbog toga se ne smije doticati prstima (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

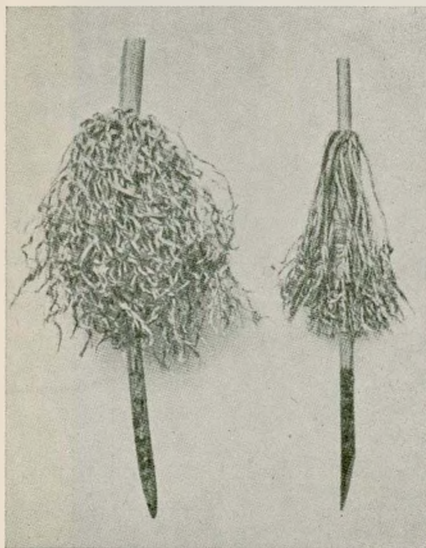
Sl. 259. Žena iz ljudožderskog plemena Tapuya, Pernambuco, slika Alb. Eckhouta naslikana god. 1641. u Brazilu (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 260. Maska nekog tajnog društva u plemenu Ekoi, južna Nigerija (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 261. Ljudske kosti, za uspomenu na neki ljudoždersi ručak postavljene u rascijepanu granu, Fidži (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 262. Molitveni štapovi (inao) s posvećenim ostrušcima, Ainu, sjeverni Japan (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 263. Kamen s eskimskim žrtvenim darovima, otok Sentry, Hudsonov zaljev (fotografija K. Birket-Smith).

Kožnati oklopi na nekim indonezijskim otocima imaju visoke štitnike za vrat. Na Gilbertovim otocima slični oklopi, pleteni od kokosovih vlakana i opremljeni šljemom od kože ježine, pružaju djelotvornu zaštitu protiv oštrog oružja sa zubima od morskog psa. U velikim dijelovima Sjeverne Amerike, a uglavnom na zapadu, u Meksiku i Peruu, upotrebljavali su se oklopi od štapića, koji su sastavljeni od drvenih štapića ili uskih drvenih pločica. Ima razloga da vjerujemo, kako taj tip potječe iz Azije, gdje japanski sportaši još i danas upotrebljavaju bambusov oklop i gdje osim toga spominju oklope od štapića u ratovima kineskog srednjeg vijeka (dinastija T'ang) i na Filipinima. U Meksiku i Peruu Indijanci su upotrebljavali i lagane pomučne oklope, koji su bili tako svrsishodni, da su Španjolci zbog njih napustili svoju tešku opremu. Kovina se najprije upotrebljavala samo za pojačavanje kožnatih oklopa. S porastom umijeća kovanja prešlo se na izradu čitavih željeznih odijela. Ljuskasti oklopi, čini se, potječu od centralnoazijskih konjanika. Već u vrijeme Novog carstva oni su prodrli u Egipat; u starom ih je vijeku osim toga upotrebljavala perzijska konjica, a poznavali su ih i Rimljani. Curtius (sredina I stoljeća naše ere) nalazi ih u Indiji, a u Kini su čini se uvedeni za vrijeme velikih vojnih promjena pod dinastijom Han, dakle u stoljećima oko početka našeg računanja vremena. S ljuskastim je oklopom zacijelo srodan i onaj od lamela, koji se sastoji od povezanih kovnih pločica. I taj oklop očito potječe iz zapadne Azije (usp. i sl. 238), gdje je, na primjer, prikazan na asirskim reljefima. Oko sredine I tisućljeća naše ere, u Evropu ga uvode Avari, a vjerojatno se još prije raširio u centralnoj i sjevernoj Aziji, gdje su ga Korjaki, Čukči i Eskimi na Beringovom tjesnacu pravili od morževih zubi. Daljnji oblik oklopa od lamela jesu vrlo dotjerani istočnoazijski oklopi, koji su se u Japanu upotrebljavali do državnog prevrata god. 1868. (sl. 236). Oklop od karika mlađi je od ljuskastog oklopa i oklopa od lamela. Izradba tog oklopa zahtijeva veliku spretnost i strpljenje. Jedan primjerak iz vremena Seobe naroda, koji je nađen u Vimosi na otoku Fünenu, sastoji se od 20.000 spojenih karika, a njegovom izradbom mora da je jedan čovjek bio zaposlen barem godinu dana.

Veće obrambeno oružje nalazimo, naravno, samo kod stanovništva koje se ne seli, tj. samo kod ratara i pojedinih veoma razvijenih ribarskih plemena, kao što su Sjeverozapadni Indijanci. Kod njih nalazimo i obrambene tvrđave i sela okružena koljem (palisadama) i dr. Vrhunac primitivnih obrambenih građevina predstavljaju, vjerojatno, goleme tvrđave, koje su Inka sagradili

oko svog prostranog carstva. Erland Nordenskiöld je čak nabacio, da su one utjecale na gradnju evropskih renesanskih tvrđava.

U povijesti kulture uvijek se ponovo pokazuje da se najbolje osobine čovjeka razvijaju na najnižim stupnjevima, gdje je život još oblikovan jednostavno, a iskušenje da se primijeni sila manje je nego što će biti kasnije — i na najvišim stupnjevima, gdje se probudila svijest o odgovornosti i pravednosti. Na međustupnjevima kulture misli bujaju poput korova i dolazi do različitih raspojasanosti. Samo polako i dosta nesigurno možemo se udaljiti od tog stanja u pojedinim zajednicama. Svom snagom, koja leži u nagonu za samoodržanje, vjerujemo u to, da će jednom doći vrijeme kada će pravo pobijediti i među narodima.

8. POGLAVLJE

DUHOVNI ŽIVOT

PRIMITIVNI POGLED NA SVIJET

SVA KULTURA potječe od čovječjeg duhovnog života. Utoliko besmisleno je govoriti o nekoj naročitoj »duhovnoj kulturi«, a pojam materijalna kultura na neki način sam sebi protivuriječi, on je *contradictio in adjecto.* S druge strane ne možemo zaobići činjenicu, da se u tehnici i gospodarstvu jače ispoljavaju čisto vanjske strane života. Duhovnom su bliže one pojave koje su povezane s čovjekom kao društvenim bićem. Ali i te socijalne pojave imaju svoju osobitost. Zbog toga se s pravom može postaviti pojam duhovne kulture u užem smislu, koji obuhvaća religiju, umjetnost i znanost.

Duhovni je život upravo ona strana kulture, koja istraživanju pruža najveće teškoće. O duhovnom je životu teže nego o bilo kom drugom području pribaviti vjerodostojne izvještaje, uočiti greške izvora, i dobivene rezultate tačno protumačiti. Doista, nemamo razloga da se povedemo za onim autorima, koji žele dokazati kako je način mišljenja prirodnih naroda u temelju različit od našega (usp. I dio, str. 43). Ali, premda između njih ne postoji bitna razlika, ipak, zacijelo postoji razlika *stupnjeva,* a samo to dovoljno je da otvori vrata nebrojenim nesporazumima i poluistinama. Nigdje to u tolikoj mjeri ne dolazi do izražaja kao kod proučavanja kako primitivni narodi gledaju na život i svijet.

Jezgro njihovog pogleda na svijet je religija. Oni se u svakom pogledu osjećaju vezani obzirima prema višim silama. Samo vrlo trijezan i vrlo rezigniran kulturan narod, kao što su Kinezi, kaže s Konfucijem: »Kad se već ljudima ne može služiti, kako da se služi duhovima?« Međutim, vrlo je teško dati zadovoljavajuću definiciju pojma religije. Latinski *religio* može se najbolje prevesti s »vezanost«; ali, kako razumjeti tu vezanost? U nekom starom engleskom romanu na jednom mjestu župnik kaže: »Kad govorim o religiji, onda mislim na kršćansku religiju, ali ne općenito, nego samo na protestantsku, a ni na nju kao na cjelinu, već

na englesku crkvu.« Kad se svojevremeno tvrdilo da ovom ili onom primitivnom narodu »nedostaje religija«, to bijaše rezultat slične tvrdoglave ograničenosti. Höffdingovo sveobuhvatno, humanističko određenje religije kao vjerovanja u postojanje vrijednosti, također ne odgovara njenim najnižim oblicima. Kako ćemo odmah vidjeti, primitivna religija prelazi samo područje vrijednosti i zalazi u druga područja. Bolje će biti da je naprosto označimo kao vjerovanje u zavisnost o višim silama, kao što je to već učinio Schleiermacher. No i ova definicija traži dublje tumačenje.

Najprije, riječ zavisnost valja uzeti u najširem značenju, a ne kao bezuvjetno podvrgavanje. Jer ponekad je upravo suprotno: zavisnost se izražava tako, da čovjek sam vrši neku moć nad silama. A sada o samom pojmu »više sile«. Govori li on da su one »nadnaravne«? Mi oštro razlikujemo prirodno i natprirodno, ono što možemo objasniti prirodnim zakonima, ili barem očekujemo da ćemo jednom, kasnije, moći objasniti, i ono što se na temelju tih postavki principijelno ne može objasniti. Slično se tvrdilo za primitivne narode. Smatralo se, da samo ono, što na njih djeluje snagom natprirodnog može stvoriti religiju. Ali tu se zaboravlja da za njih gotovo uopće ne postoje prirodni zakoni, dakle, i ništa što bi im moglo protivurječiti. Eskim zna da je harpuna u njegovoj ruci smrtonosno oružje. Ali, on isto tako sigurno »zna« da se neuspjeh u lovu događa samo zato što je netko uvrijedio gospodaricu morskih životinja. Njemu je jasno da se po stijenama kreću sobovi i mošusi; no on je jednako tako uvjeren da ondje lutaju čudna bića, duhovi. Za njega ne postoje čvrste granice između znanja i vjerovanja. Tamo gdje zataji iskustvo mašta nezadrživo dalje izmišlja i on u rezultatima ne vidi principijelnu razliku. Zasluga je danskog istraživača religije Vilh. Grönbecha što je istakao shvaćanje cjelovitosti u pogledu na svijet kod primitivnih naroda, iako je on, nema sumnje, pretjerao u odnosu na unutarnju povezanost njihove religije. Dovoljno je, da su religija i znanost izrasle iz istog prastarog debla i da se na primitivnim stupnjevima još nisu odvojile. Priča o stvaranju u prvoj knjizi Mojsijevoj još je time obilježena. Tek danas to promatramo drukčijim očima i shvaćamo religiju i znanost kao komplementarne veličine u odnosu na život, s polaznim tačkama u pojmu vrijednosti, odnosno uzroka. To otprilike odgovara načinu kako fizičari shvaćaju svjetlo: istovremeno kao valovito kretanje i kao strujanje kvanta energije.

Jedan od najboljih putova za razumijevanje biti religije svakako je proučavanje njenog porijekla i razvoja. Već je stari vijek dao svoja tumačenja. Euhemeros iz Messene (otprilike 300. g. prije n. e.) shvaćao je bogove kao prethistorijske kraljeve. Time je

svojim racionalističkim suvremenicima pružio dobrodošlu ispriku, kada su se igrali mitovima narodnog vjerovanja. Petronije, pjesnik srebrnog vijeka, zahvatio je dublje tvrdeći da je strah stvorio bogove. Za takve razumne poglede crkva se nije brinula; poganstvo i upadljivu sličnost s kršćanstvom tumačila je kao strahovitu nakaznu sliku očitovanja, kao posprdnu zabludu otpalih duša, koju je uzrokovao đavao. Historičari religije XVIII stoljeća još bijahu na istim pozicijama kao i stari i srednji vijek, a jeka su toga i objašnjenja naših dana. Pokušaj da se sve religije izvedu iz predodžbe o dušama mrtvih, u temelju samo je tumačenje Euhemerosa, prevedeno na suvremeni jezik. Slično i Schleiermacher sa svojom definicijom nastavlja Petronijevu liniju. Posljednji je izdanak crkvenog shvaćanja, naravno, naučno potkrijepljena i s mnogo duha obranjena teorija patera Schmidta, koji najstariju religiju čovječanstva dovodi u vezu s predodžbom o nekom najvišem biću, nekom svemoćnom i očinskom stvoritelju.

Pored tih objašnjenja javila su se još i neka druga. Šutke možemo prijeći preko Freudovih shvaćanja; ona u božanstvu vide samo strah pred ocem i ljubav prema njemu. Proicirana iz zemaljskog života ona su, dakle, usko vezana s njegovim diletantskim pretpostavkama o porijeklu totemizma. Francuska sociološka škola pod vodstvom Durkheima promatra religiju u prvom redu sa stanovišta psihoze masa: čovjek teži za tim da osjeti jedinstvo s hordom i sa svime što donosi njen život; ono što služi duhu zajednice jest svetinja, a najvažniji izraz religije je obred, jer on rađa osjećaj povezanosti. Religija, po mišljenju tih istraživača, postaje psihološki osnovanom društvenom pojavom, s vanjskim kultom kao žarištem. Napokon porijeklo religije tražili su i u religioznom doživljaju i osjećajima, koji su s time povezani. Poznato je duševno iskustvo, da se neki snažan osjećaj može raširiti tako, da unutarnja stanja, koja sama po sebi nemaju ništa zajedničko, dobiju zajedničku boju i zato ulaze u svijest kao cjelina. U velikom duhovnom proboju, čini se, da tako vijenac zraka pojedinog događaja osvjetljava čitav život. U tom vrlo uzbuđenom stanju svijest je poput zaustavljene rijeke, koja najprije traži oduška u osjećajima straha, zahvalnosti, ljubavi, mržnje i sl., osjećajima koji dolaze do izražaja kod velikih začetnika religije i proroka. Nakon toga javlja se ipak i pitanje o uzroku tog stanja i zbog prirodnog poremećaja lako se, kako kaže Höffding: »ono što zadovoljava poriv za izrazom i reakcijom, povezuje s onim što zadovoljava poriv za objašnjenjem uzroka«.

Svi ti pokušaji da se prodre do jezgra religije — a mogli bismo ih nabrojiti još i više — polaze od toga, da religija tvori cjelinu, i da je zbog toga moguće samo j e d n o objašnjenje. Ali to je,

kako kaže Holberg, obična ljudska tvrdoglavost, da se pogriješi zbog toga, što se ili pretjeruje, ili umanjuje neka stvar. Nemamo nikakvog jamstva za to, da bismo mogli naći zajednički nazivnik za sve ono raznoliko što nazivamo religijom. U stvari, to je već unaprijed vrlo nevjerojatno. Tu, kao i svugdje u etnologiji, važno je zadržati čvrsto tlo pod nogama. A to se postiže samo onda, kad nekoj stvari prilazimo historijski i kad provjerimo kakvo je stanje kod najnerazvijenijih naroda. Tada se pokazuje, da kod njih s jedne strane nalazimo čitav niz religioznih radnji, dakle kult, a s druge i različite grupe predočaba, koje s pravom možemo nazvati religioznim, ali koje, očigledno, izviru iz potpuno različitih pretpostavki. Iz više izvora dolaze struje, koje se kasnije sjedinjuju, da bi čovjeka ponijele kroz život.

Opisivanje religioznih radnja ostavit ćemo za slijedeći odlomak, a ovdje ćemo se pozabaviti isključivo sa predodžbama. Unaprijed smijemo reći, da one moraju biti plod života, kako sa on ogleda u primitivnoj svijesti. Kakav je taj život? Tu je unutarnji, lični Ja, tu je vanjski svijet. Tu je život koji se odvija tiho i jednolično i koji se oblikuje pod dojmom snažnih doživljaja, koji potresaju unutarnji i vanjski svijet. Adekvatno tome nalazimo četiri različite temeljne predodžbe, koje same po sebi mogu biti jednako stare. Često su one međusobno protivurječne i to upravo zato što potječu od različitih pretpostavki. Ali religija, koja se više temelji na osjećaju nego na razumu, lako prelazi preko logičkih pukotina.

Prva od ovih temeljnih predočaba je animistička. Engleski etnolog Sir Edward Tylor obilježio je riječ animizam (od latinskog *animus* = duša) kao izraz za vjerovanje u dušu u pravom smislu, i kao vjerovanje u samostalna duhovna bića uopće. Svakako, predodžba o duhovima potonje vrste može se osnivati i na neobičnijim pojavama, kao što su obmane vida i sluha. Općenito ona zacijelo izrasta iz potpuno normalnih prilika. Iz srodne misli, da je svijet stvoren prema našoj slici, vjerovanje u dušu prenijeto je i na čitavo bivstvovanje, a priroda je opremljena dušama, koje odgovaraju čovječjoj duši.

Tylor je animizam smatrao najstarijim oblikom religije, a u novije je vrijeme finski povjesničar religije, Karsten, izrazio slično stanovište. Iako moramo pretpostaviti, da pored toga postoje i drugi, isto toliko prvotni izvori, ipak je predodžba o duši, nema sumnje, prastara. Naravno, ne u n a š e m značenju riječi »duša«, kao izraza ličnosti! Misli primitivnih naroda o duši opipljivije su i tako reći vanjske vrste. U snovima čovjek posjećuje daleka mjesta, susreće prijatelje i neprijatelje i doživljava najčudnovatije pustolovine, dok tijelo mirno počiva na ležaju.

N e š t o mora da je u međuvremenu napustilo spavača i samostalno odlutalo, neka maglovita ib prozračna slika čovjeka, koja je potrebna da bi dotični mogao biti onaj koji jest: duša. Iz mnogih krajeva znamo da primitivni narodi shvaćaju snove kao potpunu i pravu stvarnost. Jedan bolestan Indijanac plemena Macusi sanjao je, da mu je gospodar naredio, da vuče čamac uz nabujalu rijeku, a slijedećeg mu je dana gorko predbacivao što je bolesnika tjerao na tako težak rad. Neki se primitivni narodi ustručavaju da probude spavača, jer njegova bi duša mogla biti tako daleko, te se više ne bi mogla pravovremeno vratiti. Čovjek bi se tada probudio bez duše, pa bi ili poludio ili bi se ugasio, ukoliko mu vrač ne bi uspio ponovo vratiti dušu. Između spavanja i smrti samo je jedan korak. Po mišljenju primitivnog čovjeka mrtvac nije zauvijek otišao, on se samo odmara, a u grobu nastavlja živjeti (str. 303 i sl.). No nešto nedostaje. Mi kažemo da nema života; ali što je to? Primitivni će čovjek jednako teško objasniti kao i mi. Smrt nastupa neposredno nakon posljednjeg izdisaja. Kao što duša napušta tijelo za vrijeme spavanja, tako se dešava i u času smrti i zbog toga se duša lako poistovećuje s dahom — usporedi grčku riječ *psyche*.

Sjena, koja i protiv volje slijedi tijelo, a ipak je nešto drugo, očigledno je također pridonijela vjerovanju u dušu. Predodžba o duši-sjeni jasno se razaznaje u priči s polinezijskog otoka Mangaia: to je priča o ratniku čija snaga tokom dana raste i pada usporedo s njegovom sjenom. Grci su zamišljali da sjene mrtvaca, zviždeći poput šišmiša, lutaju uokolo po livadi Asphodelo. Samo kada se napiju žrtvine krvi, načas ponovo dobivaju sposobnost da se sjećaju i govore. Poznata je i priča o čovjeku, koji je vragu prodao sjenu, tj. dušu. Još su i u najnovije vrijeme, u zabitnim krajevima Grčke, pri podizanju novogradnje pokušavali »uzidati« sjenu nekog čovjeka i tako njenu snagu prenijeti i na kuću, a onaj, o čijoj se sjeni radilo, morao je tokom te godine umrijeti. Još i danas jedan običan iranski pozdrav glasi: »Neka se tvoja sjena ne smanji!« Srodna je takvom gledanju i predodžba o slici u ogledalu kao duši. Nalazimo je, na primjer, na Andamanima i na Novoj Kaledoniji. Zulu ne smije pogledati u tamnu baru, da mu neki krokodil ili neka neman ne proždere dušu. U staroj Heladi ljudi su strahovali da vodeni duhovi mogu povući duše u dubinu. Na tom se vjerovanju možda temelji legenda o Narcisu, koga je izjedala čežnja za odrazom vlastita lika. Nadalje, već je prije spomenuto, da se ponekad i ime može shvatiti kao neka vrsta duše. Najzad, duša može također biti izrazom same životne snage, koja se nastavlja kroz generacije. U tom je slučaju ona srodna i s plodnošću pojedinca, a osim toga i s njego-

vom »moći«, s njegovom »srećom«. Time neprimjetno prelazi u jedan od daljnjih temeljnih religioznih pojmova, u predodžbu *mana*, o kojoj ćemo govoriti kasnije. U društvu, koje ima jaku klansku ili rodovsku organizaciju, glavar grupe posjeduje izvanredno veliku snagu. Ta se snaga, čini se, razvija u »božanstvo u ljudskoj spodobi«. Tako Horacije naziva rimski *genius*, koji, kao *agathos daimon* u Grka i *fylgje* u Normana, bijaše pratilac i zaštitnik ljudi, istovremeno povezan s pojedincem i čitavim rodom.

Ako vjerovanje u dušu može vući korijenje iz tolikog mnoštva različitih predočaba, onda nije čudo što se često smatra da u jednom tijelu ima više duša. Po kineskom vjerovanju svatko ima dvije duše, koje odgovaraju muškom i ženskom principu bivstvovanja; prva *(hun)* povezana je s dahom i s razumom, druga *(p'o)*, naprotiv, s krvlju i životnom snagom. Pleme Volof i neka druga u Sudanu vjeruju, da se čovjek sastoji od tijela, životnog principa, koji se nakon smrti penje na nebo, i duše-sjene, koja za vrijeme sna napušta tijelo a nakon smrti ponovo se rađa. Nešto slično nalazimo i kod Eskima arktičke Kanade. Oni smatraju da čovjek, osim »imena«, ima dvije duše, *inusia* i *tarninga*, što se najbolje može prevesti kao »duša životne snage« i »duša sjena«. Eskimi-Angmagsalik vjeruju nasuprot u to da su duše povezane s pojedinim dijelovima tijela: jedna npr. stanuje u grlu, a druga u predjelu prepona; one su veličine mladih bijelih ostrugaša. U Indoneziji svatko ima »desnu« i »lijevu« dušu, a ponekad mogu imati sedam do osam duša. Kod plemena Laosa u Stražnjoj Indiji broj duša penje se do trideset, od kojih se svaka zadržava u svom dijelu tijela. Kosa koja stalno raste, posjeduje, naravno, naročitu životnu snagu i radi toga se često smatra sjedištem duše. Zbog toga je Samson izgubio životnu snagu kad mu je Dalila odsjekla kosu. Duša može biti povezana i s krvlju, jer dok čovjek postepeno krvari, gasi se i život. U Židova krv zaklane stoke žrtva je duše, koju prinose Jehovi, a slično je i u drugim starosemitskim religijama.

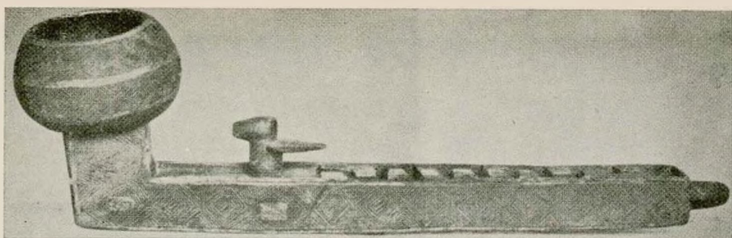
Zbog predočaba o duši kao o slici sna, dahu i sjeni, smatraju je naročito lakom i prozračnom, iako ona, već prema prirodi posjednika, može biti veća ili manja. Ali i najteža duša, prema izjavi stanovnika otoka Niasa, teži samo deset grama. Općenito se opisuje da duša izgleda kao mali čovjek. Često vjeruju da ima oblik ptice, kao *ka* starih Egipćana, koji ostaje u grobu, nasuprot *ba-u*, koji putuje u carstvo mrtvih. Kad na Javi novorođenče prvi puta stave na zemlju, metnu ga u kokošinjac, dok majka sjedi pored njega i kokodače poput kokoške, da djetetova duša ne bi slučajno odletjela. Helenima je duša *eidolon*, maleni krilati ljudski lik.

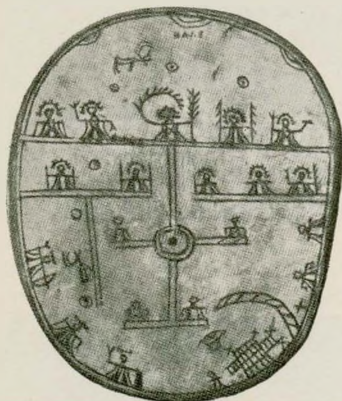
Sl. 264. Žrtvovanje na grobu, pleme Bara, Madagaskar (fotografija P. Fejös).

Sl. 265. Budući vračevi na otocima Mentawei. Sastavni dio posvećivanja u dužnost vračeva jest sipanje neke oštre tekućine u oči (fotografija P. Fejös).

Sl. 266. Sara, peruanska žrtvena posuda za izlijevanje kukuruznog piva (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 267. Laponski čarobnjački bubanj iz XVIII st. Prva slika prikazuje prednju stranu s naslikanim likovima, a druga poleđinu na kojoj je, među ostalim, i jedan koštani čekić, koji se upotrebljava pri proricanju (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 268. Vrač zaziva kišu, pleme Bara, Madagaskar (fotografija P. Fejös).

Postepeno duša se zamišlja sve neopipljivijom, sve više nalik na san — dok se ne dospije do one tačke, kada se čini da je i sav zemaljski život obmana i kada pjesnik, pošto nestanu kule u zraku, tužno kaže:

Od iste smo tvari kao i naši snovi.
Ovaj kratak život okružen je snom.

No duša može primiti i oblik drugih životinja, a ne samo ptica, i to uglavnom onih, koje su u vezi s grobom ili zemljom kao što je npr. zmija. Grčki je domaćin na kućnom oltaru oblikovao *daimona*, a rimski *geniusa* u liku zmije. I u Africi dušu često predstavljaju u liku zmije. Kad su Rolf Krake i njegovi strašni ratnici vodili posljednju bitku, uz kralja se borio i snažan medvjed, a Bjarke je duboko spavao u kraljevu dvorištu. Kad se probudio, medvjeda je nestalo — njegova je duša u životinjskoj koži sudjelovala u borbi. Duša često može boraviti u različitim životinjama, iako nije sasvim identična s njima. U jednoj poznatoj narodnoj priči neki vilenjak krije dušu u ptici, pa zato ne može umrijeti dok junak ne uhvati pticu i zakrene joj vratom. U Africi vrlo je rašireno vjerovanje, da se duša zadržava u jednoj od prašumskih životinja, ili da nakon smrti prelazi u totemsku životinju. Nesretan izdanak tog vjerovanja je predodžba da duše nekih ljudi noću oblače životinjsku kožu — kao vukodlaci u Evropi — da bi oteli duše članova svojih obitelji i da bi ih zatim u društvu sa svojim drugovima požderali. Nakon toga žrtva, naravno, vene i umre. U današnjem se Meksiku unatoč kršćanstvu još održalo vjerovanje u »drugo ja« *(alter ego)* u životinjskom obliku. Takve su predodžbe s jedne strane povezane s totemizmom, a s druge s vjerovanjem u lične duhove zaštitnike. Sama duša može se javiti kao duh zaštitnik. Tako je, između ostalog, kod Indijanaca Naskapi na Labradoru.

Sposobnost duše da napusti tijelo na kraće ili duže vrijeme skriva u sebi opasnost. Otmica duše sasvim je običan oblik pokušaja ubistva u primitivnih naroda i samo vračevi i prizivači duhova mogu spasiti nesretnika, ako ponovo uhvate ukradenu dušu. Na sjeverozapadnoj obali Amerike vračevi čuvaju zalutale duše u šupljini izrezbarenih koštanih cjevčica, da se ne bi oštetile (sl. 242). Na jednom od otoka Tuamotu u Polineziji prave »zamke za duše«; one se sastoje od štapića na kome su pričvršćeni prstenovi, u koje se zaplete duša što bježi. Zapadnoafrički vračevi pretvorili su lov na duše u čistu trgovinu. Često postavljaju zamke za duše zaspalih sunarodnjaka. Nakon toga ovi neminovno obole pa moraju zatražiti vračevu pomoć, koja opet stoji mnogo novaca.

Prilikom smrti duša napusti tijelo. Možda se to ne događa odmah; možda ona još neko vrijeme boravi u svom zemaljskom boravištu. Ali prije ili kasnije ipak dolazi do rastanka. Izvanredno je rijetka predodžba da duša u času smrti potpuno propada. Ona u tolikoj mjeri protivuriječi nagonu za samoodržanje, da se čak smije sumnjati u to da li je ono malo slučajeva, u kojima se spominje, bilo pravilno protumačeno. Ali time nije rečeno da duša živi vječno. Egipćani su prvotno balzamiranjem i pravljenjem statua-portreta pokušavali osigurati egzistenciju duše. Međutim pojam vječnosti je iznad primitivnog horizonta i samo se malo primitivnih naroda bavi mišlju o pitanju, kako dugo duša nastavlja živjeti. Ipak, nije neobično što npr. u Indoneziji i Oceaniji smatraju da nakon određenog vremena dolazi do uništenja duše. Tako Dajaki na obali Bornea i Toradža na Celebesu vjeruju da duša nekoliko puta umire, da bi se, nakraju, pretvorila u ništa. Neki također vjeruju, da se nakraju ponovo rađa kao kukac ili crv. Naravno, sasvim je druga stvar, ako duše osoba, koje su zaslužile kaznu, ili onih, čiji pogreb nije pravilno obavljen, bivaju potpuno uništene. Također ne treba pomišljati da običan polinežanski puk uopće posjeduje nešto tako otmjeno kao što je duša i zbog toga je smrt za njega potpuno uništenje. U ovim se slučajevima radi o naknadnom moralnom ili socijalnom vrednovanju, a ne o općevažećoj i prvotnoj pojavi.

Predodžba o seljenju duša je prastara. Poznata je na mnogim dijelovima svijeta i, tako reći, na svim stupnjevima kulture. Kod Pigmeja u Kongu sin prima u sebe dio duše umirućeg oca (usp. str. 259). Primitivni sobovski Eskimi u pustim krajevima zapadno od Hudsonovog zaljeva smatraju da duše umrlih dalje žive na nebu, sve dok ih mjesečev čovjek ponovo ne dovede na zemlju, da bi uskrsle u novom liku, kao ljudi ili životinje. I u Australiji živi misao o seljenju duša. Mnogo je bijelih putnika bilo dočekano kao da su se umrli članovi plemena probudili u nov život. U Indiji nauka o seljenju duša nije bila poznata u starije doba Veda. Kasnije je preuzeta, vjerojatno od religije prvotnih naroda, i postepeno tako prožela indijski način mišljenja, da joj se ni budizam nije mogao oteti, usprkos tome što negira postojanje duše. No budizam je to nadomjestio naukom o neizbrisivom tragu »čina« u lancu života.

Predodžba o carstvu mrtvih vrlo je često povezana s nebom, podzemljem ili nekom dalekom zemljom na zapadu, gdje zalazi sunce. Plemena lutalice, kao što su Polinežani, rado je zamišljaju u staroj domovini iz koje potječu. Tamo mrtvaci nastavljaju živjeti onako kako su živjeli na zemlji. Mašta to mjesto rado crta u najživljim bojama; sjeverni narodi zamišljaju ga kao mjesto gdje

nikad nema ni hladnoće ni oluje, pustinjski narodi kao kraj bujnih gajeva, sa sjenom i izvorima što žubore; lovcima nikada ne ponestaje divljači, a ratarima žetva nikad ne zakaže. Isto tako često boravište mrtvih mračno je carstvo sjena, gdje oni vode prividan život bez radosti. Gorko se tuži Ahilova sjena, ona bi radije

... kao nadničar obrađivala polje
no vladala gomilom sagnjilih mrtvaca.

Petnaest stotina godina održalo se homersko shvaćanje Hada u novogrčkom seljačkom vjerovanju. Tužan i taman bijaše također židovski *šeol,* koji je tek dva stoljeća prije n. e. ustupio mjesto vjerovanju u uskrsnuće. No najstrašnije je sjenama, koje su isključene iz carstva mrtvih, jer im nitko ne prinosi prave žrtve, tako da kao sablasti pune mržnje moraju lutati zemljom:

Nema nade da će umrijeti,
njihov je život tako slijep i tjeskoban, da se lutajući
zavidno udvaraju sudbinama drugih.

Haron odbija da takve duše preveze u Had, a babilonski ep o Gilgamešu pripovijeda, da izgnane sjene onih, čiji su leševi ostali nepokopani na bojištu, nemirno lutaju naokolo i hrane se otpacima, koji se bacaju na ceste i ulice. U Kini i Indiji vlada vjerovanje da potomci svake godine moraju prinositi žrtve dušama umrlih, da bi ih sačuvali od sudbine nesretnih duhova beskućnika. Dosta je uobičajena misao o utjecaju preživjelih ili načina smrti na sudbinu duše. U tome već leži klica predodžbe o nekom sudu nad mrtvima i svega onog što ta predodžba donosi sa sobom. Eskimi ogranka Netsilik na magnetskom sjevernom polu misle da samo odlični lovci i ukusno tatauirane žene mogu ući u »naselja radosnog povratka«, koja se nalaze negdje na nebu. Ondje provode vrijeme loveći i igrajući se. Ostali odlaze u podzemlje, gdje također dobro žive. Ali loši lovci i netatauirane žene završavaju u »zemlji visećih glava«, neposredno ispod zemljine kore, gdje sjede zatvorenih očiju, brade prislonjene o grudi i tupavo hvataju leptire, jedinu hranu. Po vjerovanju Azteka duše ljudi koji su umrli običnom smrću dolazile su u podzemlje; davljenici i oni koje je pogodio grom dolaze bogu kiše, Tlaloku; a oni, koji su poginuli za vrijeme vršenja najviših dužnosti, tj. pali i žrtvovani ratnici te žene koje su umrle kod poroda, odlaze u nebo, pa pjevajući i plešući prate boga sunca na njegovoj blistavoj putanji. Ne treba nas čuditi što poglavice i kraljevi uživaju

svoje privilegije i na drugome svijetu. Ta kraljevi su sami često božanska bića (usp. str. 283) i nakon smrti primaju ih u krug bogova. Tako je mrtvi faraon za vrijeme Starog carstva »punopravni Oziris«. Krajem trećeg tisućljeća u Egiptu dolazi do vjerskog prevrata, pa se otada i običan čovjek može nadati blaženstvu, što ovisi o presudi kad stane pred Ozirisovo prijestolje (sl. 240). U orijentalnim misterijskim religijama dospjela je predodžba o sveopćem otkupljenju i vječnom blaženstvu do vrhunca i obilježila je budućnost svojim pečatom.

Polazeći od iskustva svog normalnog ja — iskustava, koja su povezana sa snom, smrću i sl. — čovjek zaključuje o postojanju duše i prenosi taj zaključak na okolinu. Tako je nastao animizam. Okolina je tu tek od drugostepene važnosti; prvotna je predodžba o duši. Međutim okolina se u primitivnom misaonom svijetu naravno i neposredno ispoljava; ona je previše značajna, a da bi u razvoju religije igrala samo podređenu ulogu. Dakle, u kojim oblicima? Očito potpuno nereflektirano, kao što se to događa i u krugu dječjih predočaba. Dijete se udari u stolicu; ono uzima štap da bi njime kaznilo stolicu, ne razmišljajući prije toga ima li i stolica dušu. Dijete živi i zbog toga smatra da i sve ostalo živi i da može osjećati zadovoljstvo i bol, radost i brigu. Takav tok misli primitivnih naroda označava se riječju animatizam (od latinskog *animatus* = živ). Nasuprot animizmu, kojega je obilježje predodžba o određenim dušama, animatizam samo pretpostavlja da je sve živo kao i sam čovjek. »Sve živi«, riječi su jednog šamana, Čukča, »svjetiljka luta uokolo«. Šatorska krila imaju glasove, noćne posude posjeduju svoju vlastitu zemlju i kuće. Krzna, koja spavaju u vrećama, uveče govore. Rogovi sobova, koji leže na grobovima, noću ustaju i lutaju grobištem. »Kod polarnih je naroda općenito vrlo jasna razlika između animizma i animatizma, naročito kod Eskima i takozvanih paleoazijskih naroda, kao što su Čukči, Jukagiri i Giljaci. Ljudi i životinje imaju duše, ali sve ostalo u prirodi — stijenje i rijeke, Sunce i Mjesec, čak i apstraktni pojmovi kao što su glad i san — imaju naročitog »posjednika«, koji se ne smije zamijeniti s dušama, već je samo izraz života u prirodi. »Posjednici« se nazivaju i naročitom riječi, a za porijeklo predodžbe značajno je, da ta riječ u Eskima znači upravo »njihovi ljudi«, *inue* (jednina: *inua).* I životinje imaju »posjednika«; u stvarnosti se oni pred ljudima pokazuju samo u životinjskoj koži. Samo nekiput usamljeni putnici mogu vidjeti kako medvjeđe krzno pada i pojavljuje se ljudska glava (usp. sl. 241). Slične predodžbe nalazimo i na sjevero-

zapadnoj obali Amerike. Zbog toga tamošnji Indijanci daju imena kućama i zdjelama za meso, a udice za kamenice nazivaju »moj šurjak«. Visoko na ljestvici kulture susrećemo sličan način mišljenja. Čeremisi na Volgi ovako oslovljavaju srp nakon žetve, nudeći mu istovremeno jelo: »Srpe! Osnaži se ponovo! Čitavog si ljeta radio. Osnaži se ponovo! Ostavili smo ti tvoj dio. Ne diraj naš dio!« Čak i kineski seljaci prije oranja mole plug da im pomogne.

Kao što je Tylor, prvi postavio pojam animizma, R. R. Marett prvi je postavio pojam animatizma. On također upotrebljava izraz »preanimizam«, jer misli, da je stariji od animizma. On, a s njime i mnogi drugi, mislili su, da vjerovanje u dušu pretpostavlja jako razvijenu sposobnost mišljenja, te zbog toga ne može biti prvotno. Ipak, gotovo i nema razloga da se složimo s tim Marettovim shvatanjem. Ono je samo rezultat sklonosti starije etnologije da postavlja jednolinijske razvojne nizove. U stvari animatizam i vjerovanje u duše mogu biti jednako stari, s time da svaki izvire iz naročitog kruga predočaba, jer kako je već nekoliko puta rečeno: primitivni narodi lako prelaze preko protivurječnih posljedica takve misaone podvojenosti. Kad nasuprot tome revni Karsten, u želji da dokaže kako je postojao samo animizam, ide tako daleko da negira animatizam, tvrdeći da se temelji samo na »nepotpunim promatranjima površnih putnika«, onda zajedno s vodom baca i dijete; zbog jedne koristi čini dvije štete. Greška ne leži u pojmu animatizma, već u tome što ga se želi učiniti nečim što je starije od vjerovanja u duše.

Animizam i animatizam osnivaju se na normalnim pojavama, prvi se temelji na zaključcima o vlastitom Ja, drugi na zaključcima o okolini. Ali se na svijetu sve ne odvija uvijek normalno. Uvijek se ponovo događa nešto neočekivano, nešto neobjašnjivo. To može biti korijen drveta, o koji se čovjek spotakne, ili kamen, koji je nalik na hljebovac — primitivan će čovjek i nehotice zastati i upitati se, što se krije iza toga. I nasilni događaji mogu do temelja potresti čovjeka: nevrijeme i glad, ili suprotno: basnoslovna sreća. Sve što leži izvan običnog za primitivnu je narav izraz neke moćne snage, koju etnologija u pravilu naziva melanežanskom riječju *mana*. U ovom je pojmu sadržana predodžba o nečem neobičnom; iako ljudi, životinje i stvari imaju *mana* ili to mogu biti, ne moraju svi duhovi i božanstva posjedovati tu snagu. Marett je tu predodžbu doveo u vezu s animatizmom. Razumije se samo po sebi, da ta dva pojma spadaju zajedno i uz to bez oštrih granica ulaze pomalo jedan u drugi. I u životu nema vidljive razlike između svakodnevnog i neobičnog. Također prema predodžbi o duši granice mogu biti nejasne (usp. str. 335). No

radi jasnoće treba istaći da je porijeklo tih pojmova raznovrsno. Snaga je potpuno nelična, u sebi sama ni dobra ni zla, moćno oružje u ruci poznavaoca, ali vrlo opasna onome, koji s njome ne zna postupati. Za vrijeme nekog požara visoki svećenik Veste pokuša spasiti svetinje, koje su bile pohranjene u unutarnjoj prostoriji hrama, ali bude oslijepljen. A kad je Jehovin zavjetni kovčeg gotovo pao s kola, dok se David vozio u tvrđavu na Cionu, neki ga je pratilac htio poduprti, ali se mrtav srušio na zemlju. Kako ćemo kasnije vidjeti, *mana* se u biti nalazi iza svakovrsne magije i tabua. Tko poznaje pravu riječ i zna stvar prihvatiti s prave strane, može neodoljivom silom svoje snage provesti svoju volju.

Riječ *mana* postala je etnološkim izrazom za tu tajnovitu silu, naravno, zato, što ona u religiji naroda Južnog mora igra značajnu ulogu i to ne samo u Melaneziji, nego jednako toliko i u Polineziji. Međutim, manje-više slična predodžba javlja se i na mnogim drugim mjestima zemlje. Tako je nalazimo kod različitih afričkih plemena. Kod plemenâ Mongo i Kundu u Kongu ona je povezana s totemizmom, jer oni vjeruju, da snaga ispunja totemsku životinju i kao baština prelazi na grupnog starješinu. I drugi je mogu steći, ali je u tom slučaju moraju zaslužiti. Slična snaga javlja se kod finsko-ugrijskih plemena pod imenom *väki*, a kod Eskima kao *sila*, što znači svemir, vrijeme i razum. Kako *sila*, kao i sve ostalo, ima svog naročitog »posjednika«, time je otvoren put k maglovitoj personifikaciji pojma: *silap-inua*, što znači gospodar moći ili svemira. Ta je predodžba vrlo raširena i među Indijancima Sjeverne Amerike. Algonkinška plemena upotrebljavaju riječ *manitu* za sve što je čudnovato i što iznenađuje. Ako naiđu na grm s naročito tečnim bobama, mogu ga također nazvati tim imenom. Već prema gramatičkom obliku riječi, pojam može sadržati nešto lično ili nešto bezlično; u prvom slučaju *manitu* postaje oznakom za duhove prirode, među kojima je najmoćniji *Kiči Manitu*, Veliki duh, porijeklo i izvor sve snage. Slično je i *orenda* u Irokeza i *wakan* u Dakota. Sve čudnovato u većoj ili manjoj mjeri je *wakan*. Tako su konj i rakija Indijancima postali »čudesni pas« i »čudesna voda,« ali i sunce, vjetrovi, životinje i drveće ili imaju, ili jesu *wakan*. Vjerojatno je, da se slično značenje moći nalazi prvotno u osnovi latinskog *numen* i starosemitskog *el*, koje između ostalog poznajemo od arapskog imena za boga, Alah. U narodnom vjerovanju sjevernoafričkih Arapa i Berbera još i danas živi ostatak slične predodžbe, nazvane *bârâka*, »blagoslov«. Tako dobrobit marokanskog naroda ovisi o sultanovoj *bârâki*, a bogat ulov srdela godine 1908. pripisivali su dolasku na prijestolje naročito »blagoslovljenog« vladara. Da misao o sna-

zi, koja sve prožima, nije strana ni Kinezima, vidjeli smo već prije (str. 284); ona je *tê*, kroz koju se razvija zakon svijeta *(tao)*. Najdublji i najzatvoreniji oblik to vjerovanje poprima u staroj Indiji, gdje *brahman*, sveta snaga, sadržana, uglavnom, u molitvi, u Upanišadama postaje najdubljim principom života, koji se ne može ni uhvatiti ni shvatiti, božanska moć, iz koje sve proizlazi i kojoj se sve vraća.

Kao što je predodžba o *mani* plod vanjskog svijeta i neobičnog, tako je, napokon, pod sličnim okolnostima u čovjekovoj unutrašnjosti nastala mistika. U mističnom su doživljaju izbrisane granice između čovjeka i nadnaravnog; čovjek je obuzet i podignut do božanstva, stapa se s njime ili ga ono potpuno ispunja (grčki *entheos*, otuda entuzijazam). Dakle najbitnija je oznaka mistike zanos, ekstaza. Nikakva određena predodžba sama po sebi nije povezana s mistikom, jer ono što se doživljava u zanosu u glavnim je crtama već propisano sadržajem određene religije. Sveta Terezija vidjela je trojstvo u nekom oblaku, koji je bio potpuno ispunjen svjetlom, a eskimski šaman putuje na dno mora, k majci morskih životinja. Vizije Indijanaca Omaha kod prijema u tajna bratstva potječu od toga, što oni koje se prima slušaju o doživljajima nekog legendarnog pretka, pa se identificiraju s njime. Ali isto tako mistika je ne samo stalni izvor obnavljanja, nego i razvoja. Djelotvornost šamana, kanibalistički obredi ali i plesovi s maskama, koje održavaju tajna društva, pri čemu učesnici nastupaju preodjeveni kao sablasti, itd., sve to vuče korijenje iz mistike; u doživljaju ekstaze proroke uzbudi božanski duh, koji govori na njihova usta, a u svetim trenucima zanosa veliki začetnici religije gledaju u vječnost i tamo traže utjehu za ispaćeno čovječanstvo.

U najčišćem obliku mistika završava u panteizmu, gdje se bog, priroda i čovjek stapaju u cjelinu. Nalazimo ga u shvaćanju Upanišada o *brahmanu* i u Laoceovoj nauci o »putu« *tao*, onoj nauci koja u duhovni život Kine unosi šarenu i osjećajima zasićenu primjesu juga. Nema riječi koja bi mogla objasniti šta je zapravo *tao*, a ipak ona vodi do temelja, čak i sama tvori najdublji temelj života, koji može spoznati samo onaj, koji otvorenih čula i u potpunom samozaboravu uspije prodrijeti kroz vanjsku ljusku. »Otiđi dovoljno daleko u prazninu, uhvati se velike tišine i sve što je stvoreno bit će ti na dohvat ruke«, kaže se u Tao-tê-čingu, klasičnom napisu tog učenja. Zbog toga se govori da je taoistički mudrac tih poput tihe vode u kojoj se ogleda nebo.

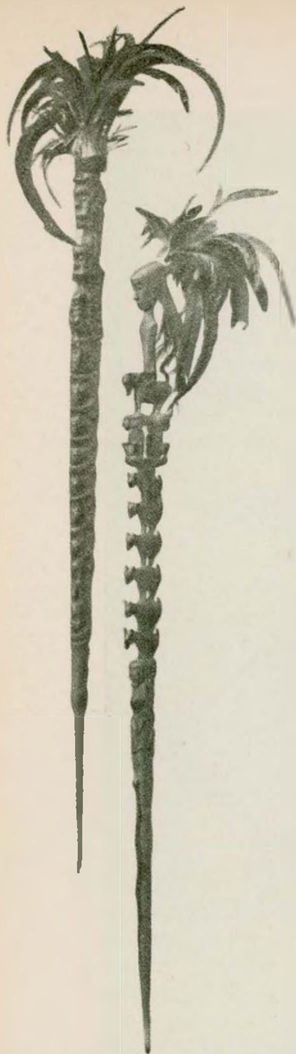
Ovisan o svemu što ga okružuje, primitivni se čovjek osjeća u vlasti nebrojenih bića. Ona mogu biti animističke ili animatističke prirode; njihova snaga može ovisiti o većim ili manjim količinama *mane*, a granica između njih i čovjeka može se izbrisati u mističnom sjedinjenju. Drugim riječima, sve četiri temeljne religiozne predodžbe mogu se stopiti u tim bićima. S druge strane, ona ne treba da budu ni svemoćna, ni uvijek prisutna, pa čak ni besmrtna. Zajedničko im je samo ono odlučno svojstvo, da su žarište nadnaravnih snaga. I kad su to lična bića, bez naročitog su obilježja. Ona su božanstva, a ne bogovi. Zbog toga što su ti likovi potekli iz najdubljeg sloja religije, oni su — možda upravo zato — ujedno i najžilaviji. Vjerovanje u vilenjake i zloduhe, vile i podzemna bića održalo se na sjeveru stoljeća i stoljeća, nakon što je sjećanje na Odina i Thora već odavno izblijedjelo.

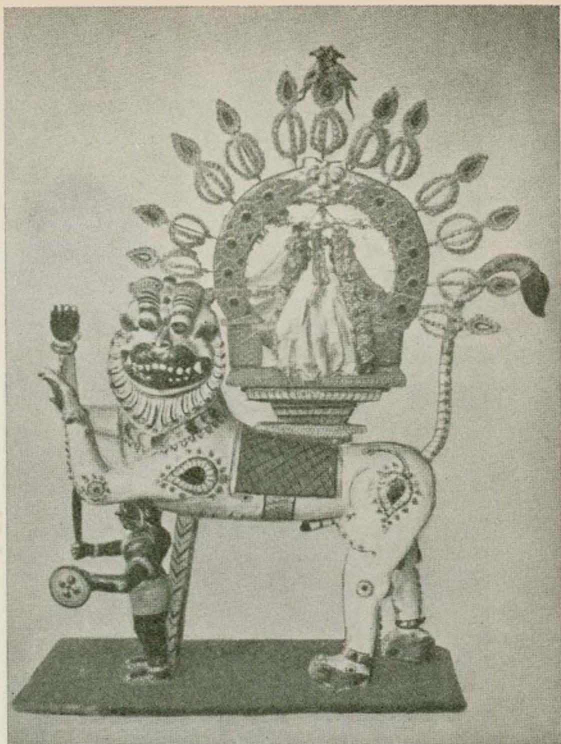
Ne promatraju uzalud lovci životinje s naročitim poštovanjem, ta o tome potpuno ovisi njihov opstanak. Čuvaju se da ih ne izazivaju, pogotovo, ako su opasne zbog snage ili lukavstva. Nakon lova Pigmeji Gabona zazivaju ubijenog »oca slona«, da se ne bi osvetio ubicama, a mnogobrojna plemena sjevernog šumskog pojasa obraćaju se medvjedima, prije nego što ih napadnu, uljudnim riječima isprike. Najjače su razvijene medvjeđe svečanosti kod Laponaca i plemena Ainu u sjevernom Japanu. U Laponaca to je, nema sumnje, zbog jakog utjecaja skandinavskih elemenata, koji se osnivaju na predodžbama o plodnosti. Što se tiče Ainua, i kod njih nalazimo utjecaje s juga. Oni hvataju medvjeđu mladunčad i hrane ih nekoliko godina. Zatim ih ubiju i pojedu uz vrlo zamršen ceremonijal; oni misle da se medvjeđa duša, natovarena žrtvenim darovima, vraća svome gospodaru, starcu sa stijena i da mu prenosi ljudske želje (sl. 248). U totemizmu čovjek se nalazi u naročitu odnosu prema životinjskom svijetu, o kome smo govorili već prije (str. 258).

Iako je totemizam sigurno nastao u lovaca, on se ipak nastavlja u ratarstvu. Poluživotinjske egipatske božanske likove pokušavali su protumačiti kao ostatak totemističkih predočaba. Životinjska se božanstva mogu javljati u ratarskim kulturama i na jedan drugi način. Čini se, da se tamo naročito oblikovala misao o svetosti psa i goveda (usp. I dio. str. 149, 156). Bikova snaga i sposobnost rasplođivanja naročito je značajna onim narodima, koji čitava života teže za tim da osiguraju plodnost. Tako su životinjski bogovi u religiji Kana'anaca zauzimali istaknut položaj; prvotno se u hramu u Jeruzalemu vjerojatno poštivao bog u životinjskom

Sl. 269. Jakutski šaman s bubnjem (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

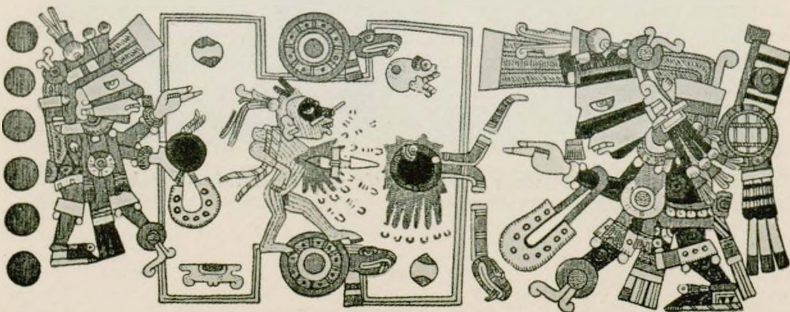

Sl. 271. Velika figura lava, koju nose gradom u povorci kao lik božice Kālî, Vellore, južna Indija (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 270. Čarobnjački štapovi, Batak, Sumatra (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 272. Prikaz obredne igre loptom iz jednog starog zapotečkog rukopisa. U sredini igrališta ljudska žrtva, na obje strane dva različita oblika boga Teskatlipoka (po Danzelu).

Sl. 273. Hodočasnici se kupaju u Gangesu, Benares (po Lévy-Bruhlu).

Sl. 274. Atička vaza s likom božice Demetre, koja šalje Triptolema u krilatim kolima da ljude nauči zemljoradnji; oko god. 460. pr. n. e. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 275. Čovjek iz Elevale, Nova Gvineja, u svečanoj opremi.

obliku, koji je tek nakon Davidova osvajanja grada identificiran s Jehovom. U Africi, Indiji (sl. 243) i Melaneziji vrlo su značajne zmije kao simboli plodnosti zemlje.

Samo je po sebi razumljivo da su biljke, njihov rast i uspijevanje, os oko koje se vrti misao ratara. Već je prije bilo spomenuto da Dajaci i druga indonežanska plemena njeguju rižu, koja klija, kao maleno dijete (I dio, str. 166). Lamet, primitivno pleme u Francuskoj Indokini, zamišlja rižinu dušu kao vrstu fluida, koji se za vrijeme žetve postepeno skuplja u naročitom, posvećenom dijelu krčevine. Riža, koja se požanje na tom mjestu, naredne će godine biti upotrebljena za sjetvu. Često dušu biljke zamišljaju i u životinjskoj koži (bik, vuk) ili u ljudskom obliku. Tako su peruanski Indijanci govorili o »majci kukuruzu«, »majci krumpiru«, itd. Predodžba o »majci riži« u nekim je mjestima Indonezije tako uobičajena, kao i predožba o »majci žitu« u Evropi. Grci, uglavnom u Atiki, često su Persefonu nazivali samo Kore, tj. djevica. Ali kao što pokazuje posljednji primjer nije dalek put od maglovitih kolektivnih božanstava nižih religija do individualnijih bogova viših religija. Sveto drveće javlja se, osim toga, u mnogim religijama: čempres u južnoj Evropi, tisa sjeverno od Alpa itd.

Ratari ne poštuju samo biljke; isto vrijedi u velikoj mjeri i za prirodne sile, od kojih zavisi uspijevanje biljaka. Naravno, kod lovaca i nomada nalazimo početke poštivanja prirode. I oni vjeruju da su šumni riječni vrtlozi, oluje što prohuje nad zemljom, snijegom pokrivene planine i džungle mjesta gdje borave prijeteće sile. To se u jednakoj mjeri odnosi i na vatru, koja grije i proždire. Kao žrtvena vatra, *agni,* ona je u indijskom starom vijeku dostigla značaj, koji se može usporediti sa žrtvenim pićem po imenu *soma,* koje bogovima daje besmrtnost. Međutim u seljačkih naroda prirodne sile dolaze na prvo mjesto. Sunce, kiša koja hrani i grmljavina koja je prati, pretpostavke su čitava njihova života i zbog toga ih gledaju kao božanska bića. U sušnim predjelima izvori dobivaju naročito značenje. Tako u starosemitskim religijama gospodar izvora *(ba'al)* postaje božanstvom plodnosti. I mjesec posrednim putem povezuju s plodnošću, vjerojatno zbog rose i zbog toga što misle da je menstruacija kod žena povezana s njegovim mijenama.

Kao biljke, životinje i prirodne pojave i neživi se predmeti mogu smatrati božanstvima, jer i oni mogu biti središtima nadnaravnih sila. To ne vrijedi samo za stijene i kamenje, kao što je sveta *Ka'ba* u Meki, već i za oruđe. Još je Sofoklov Neoptolemos govorio o Filoktetovu luku:

Bi li dopustio da ga izbliza promatram,
da ga držim i skrušen poštivam kao boga?

U danskom starom vijeku kao i kod starih naroda oko istočnog dijela Sredozemnog mora sjekiru poštuju u svojstvu oružja boga groma; ali, čini se, da je prvotno ona sama bila božanstvo (sl. 246). Ona nije samo simbol munje već je munja sama. Od Sudana do Indije ta je predodžba još i danas povezana s prethistorijskim kamenim sjekirama. Na otoku Mangala u Polineziji, čini se, da su neke kamene sjekire s bogato izrezbarenim drvenim drškom bile simbol obrtničkog boga Tane-mata-ariki (sl. 245). U takvim je slučajevima teško povući granicu između religije i magije, između predmeta, koji su sjedište neke individualne volje, nekog duha, i čistih amuleta, koji djeluju zahvaljujući bezličnoj snazi, koja se ispoljava, tako reći, mehanički, samim njihovim prisustvom. U afričkim fetišima (od portugalskog *feitiço* = čarolija) one gotovo neprimjetno prelaze jedna u drugu. Fetiš (sl. 247) je u pravom smislu riječi sjedište nekog duha. Ali Crnac samo maglovito razlikuje duh od slike u kojoj on boravi. Kad zamoli seoskog čarobnjaka da zabije usijani čavao u figuru fetiša, da bi tako duh iskalio bijes na lopova, tada se jasno ispoljava predodžba o nekom personalnom biću. Ali kad on misli, da djelovanje figure ovisi o smljevenim ljudskim kostima, krvi, bijeloj zemlji i magičnoj masi sličnih sastavnih dijelova, koje je čarobnjak smiješao, to je shvaćanje potpuno magijsko. »Medicina« Prerijskih Indijanaca i takozvani amuleti Eskima u stvari su bliski fetišima utoliko ukoliko svoju snagu dobivaju od personalnih bića. Eskim, koji posjeduje hermelinsko krzno kao amulet, dionik je hermelinove hrabrosti i snage, čak i onda, kad izgubi krzno.

Ipak, nijedno božanstvo nije čovjeku tako blisko, kao što su to duše mrtvih. Ta mrtvi nastavljaju živjeti, i što je prirodnije nego da i nadalje podržavaju veze s potomcima? No oni mogu biti i opasni, ispunjeni zavišću prema svakome koji još živi, a naravno najžešći onda ako ih nisu dolično otpremili na vječni počinak. Tako se povezanost roda ispoljava i preko smrti. Običan, mali čovjek najviše se brine za dobrobit vlastitih rođaka. Ali veliki je poglavica u stanju, da pomogne čitavu plemenu. U južnoj Africi dužnost je glavara obitelji, da se moli precima za svoj rod. Kod plemena Batonga čak vlada običaj da, ako su dva brata živjela u neprijateljstvu, mlađi zajedno sa starijim mora prinijeti žrtvu za izmirenje, kako bi ponovo isposlovao njegovo posredovanje kod mrtvih članova roda. Već na sasvim niskom stupnju kulture

nalazimo tragove strahopoštovanja prema mrtvima i početak poštivanja duša. Tako pleme Vedda, kad mu prijeti opasnost, prinosi precima žrtve od kuhane riže i kokosova mlijeka. Poštivanje mrtvih dostiže vrhunac kod ratarskih naroda, jer su oni tijesno povezani sa zemljom i zbog toga s plodnošću. Poštivanje predaka u Africi, Indoneziji (sl. 249), Oceaniji (sl. 149, 250), i kod Indijanaca na području Amazone, jedan je od najbitnijih dijelova religije. Kod viših ratara ono je u pravilu ponovo malo potisnuto. U tome je Kina velika i važna iznimka, jer tamo poštivanje predaka usprkos Konfucijevu učenju, budizmu i taoizmu, tvori nesalomljivu vezu, koja povezuje prošlost i sadašnjost.

Animistički i animatistički tok misli vrlo je sklon da božanstvima pridaje ljudski izgled. Time je otvoren put razvoju individualnijih bogova, pravom politeizmu. Svijet bogova s jasno ocrtanim likovima nalazimo samo u najrazvijenijim oblicima kulture, ili kod primitivnih naroda, koji su pod njihovim utjecajem, kako je to na nekim mjestima Sudana i Indonezije. Na polinezijskim otocima ispoljava se čudnovato spekulativno shvaćanje izgradnje svijeta i bogova, koje u stanovitom pogledu podsjeća na Indiju. Na ovom mjestu, naravno, nije moguće i pobliže proučiti likove bogova različitih oblika religije, jer su oni previše mnogostrani. Kod Maja oni su, na nama neshvatljiv način, povezani s pojmom vremena, a osim toga tu su kao i u starom Meksiku (sl. 244) izraz suprotnosti velikih kozmičkih sila: neba i zemlje, dana i noći, sunca i mjeseca. To je vidljivo i u čudnovato podvojenom obilježju većine božanskih likova. U staroj Perziji suprotnost bijaše etička: borba između sila svjetla i sila tame, između Ahura Mazdâha (»Gospodar mudrosti«) i Ahura Manyua (»Duh muka«). U ostalom starom Orijentu vrlo često susrećemo božansko trojstvo, svetu obitelj, oko koje se grupiraju ostala božanstva. U plodnom Sumeru tvorili su ga prvotno bogovi zemlje, vode i oluje; kod semitskih pustinjskih nomada Mjesec, Sunce i planet Venera, a okruživala ga »nebeska vojska« zvijezda. Slična božanska trojstva poznavali su Egipćani, Hetiti i drugi narodi starog vijeka. Napokon u Indiji, gdje su novodobni bogovi proizašli iz filozofski snažno obojenog sjedinjenja religije pridošlih Arijevaca sa religijom prvotnih stanovnika, trojstvo tvori Brahma (sl. 251) kao stvaralac, Višnu kao održavalac i Šiva kao razarač. Svakom muškom bogu indijskog panteona odgovara njegova ženska *šahti,* koja izražava aktivni prema pasivnom muškom principu. No to teološko nijansiranje u praksi ipak nije naročito značajno. U centralnoazijskom lamaizmu, jednom izrođenom obliku budizma, postoji čudnovata predodžba, da se sta-

noviti bogovi redovito rađaju na zemlji i utjelovljuju u visokim svećenicima (sl. 252).

Drukčije je, nego različiti bogovi visoko razvijenih naroda, ono više-manje jasno oblikovano najviše biće, koje ponekad nalazimo čak i kod najzaostalijih plemena. Misao o najvišem božanstvu kao temelju religije primitivnih naroda uopće, u novije je vrijeme izrazio Andrew Lang, a kasnije ga je usvojio i samostalno razvijao pater Schmidt i njegova škola. Pater Schmidt pretpostavlja prvotno vjerovanje u jednog boga, koje je povezano s predožbom o nebeskom ocu, a u posljednjoj instanci potječe od sjećanja na neku praobjavu. Jasno je da se to objašnjenje temelji na ličnom pogledu na svijet, pred kojim svaka naučna rasprava gubi opravdanje. Dužnost je znanosti da potraži prirodno objašnjenje, a tad će se vidjeti da se problem, u stvari, raspada u dva dijela: jedno je pitanje može li uopće predodžba o nekom višem biću izdržati kritiku, a drugo, može li se, u slučaju da se to dokaže, govoriti o monoteizmu, kao što to čini pater Schmidt. Mnogima se čini zamamnim izlaz, da misao o najvišem biću svedu na utjecaj misionara. Ne možemo nijekati da se u nekim slučajevima i to moglo dogoditi. Svakako, taj je utjecaj mogao pridonijeti jasnijem oblikovanju jednog inače još nejasnog lika. No to se tumačenje ne može uvijek održati. Kod kalifornijskih se Indijanaca pokazuje, da najviše biće ne poznaju upravo ona plemena na koja su misije utjecale najduže i najjače. Nasuprot tome takvo vjerovanje nalazimo kod plemena, kod kojih je taj utjecaj bio neznatan, a tamo je to vjerovanje uz to toliko ukorijenjeno u čitavoj religiji, te nužno mora da je prvotno. Osim toga ono je toliko rašireno po čitavoj zemlji, da je već i samo zbog toga hipoteza o utjecaju misionara nevjerojatna. Najviše biće nalazimo kod vrlo primitivnih i međusobno vrlo udaljenih plemena, kao što su Bušmani, Pigmeji, Negrito, Australci i domoroci Ognjene Zemlje, kod viših lovaca: Eskima i Sjeverozapadnih Indijanaca, kod nomada: Samojeda i Hottentotta i, napokon, još i kod različitih ratarskih naroda. Dakle kod velikog niza naroda baš ne možemo zaobići vjeru u najviše biće. No druga je stvar, što se pri tom nikada ne radi o monoteizmu u pravom smislu. Pored ili ispod najvišeg bića postoje još mnogobrojni samostalni niži duhovi i božanstva. Osim toga nema ni glavne ideje monoteizma: vjerovanja u jedinstvenu božansku volju. S najvišim se bićem ne smije zamijeniti »spasitelj«, koji, između ostalog, kod sjevernoameričkih Indijanaca igra tako veliku ulogu. »Spasitelj« nije stvoritelj svijeta u pravom smislu, iako on ponekad preoblikuje svijet koji već postoji. Bit će najbolje, da ga shvatimo kao čisto mitološki

lik, koji se iznimno nekad miješa s najvišim bićem, ali može biti i u direktnoj suprotnosti s njim (vidi str. 376 i sl., 379 i sl.).

Misli o najvišem bogu često sadrže dirljivu i uzvišenu poeziju. Nitko ga ne može pogledati u lice, a da ne umre, kažu kalifornijski Maidu, a kad on govori, to zvuči kao kad na drvetu pjeva mnoštvo drozdova. On je tako snažan, pričao je istraživaču Knudu Rasmussenu neki eskimski šaman, da njegov glas zvoni kroz oluju, snježnu vijavicu, pljusak, olujno more, kroz sve one snage kojih se čovjek plaši; ali on može govoriti i drugačije: kroz sunčev sjaj, morsku tišinu ili malenu djecu, što se nevino igraju i čuju fini i blagi glas, gotovo kao glas neke žene...

Kako je čovjek na toliko različitih mjesta, u tako različitim vanjskim i unutarnjim uvjetima došao do tih predočaba? Najvjerojatnije je da je do njihova nastanka došlo nezavisno na više mjesta. Često se najviše božanstvo javlja kao daleko i uzvišeno biće *Deus otiosus*, koje je stvorilo svijet, ali se od tog vremena kloni njega i njegove vreve; u osnovi ono više nema nikakve veze s čovjekom i živi samo u legendama, i iz njih je izraslo kao odgovor na začuđujuće ljudsko pitanje »odakle« i »zbog čega«. Ili je bog onaj koji je čovječanstvo upoznao s dobrima kulture, dao mu smjernice za život. On je njihov plemenski predak koji bdije nad dobrobiti svoje djece. Tako, na primjer, treba shvatiti biće zvano Unkulunkulu, »Preveliki«, što ga poznaju Zulu, i slične likove kod nekih drugih afričkih naroda. U drugim slučajevima, u Africi kod Batonga, Masaija i dr., i u Americi kod Eskima, Algonkin Indijanaca i drugih, »moć« koja sve prožimlje, *mana*, postala je nešto neodređeno personalno. U starim semitskim natpisima iz Ugarita, El je već bog sunca; ali prvotno značenje neke bezlične moći sakriva se možda u nazivu kao što je beth-el (kuća koja je el), šor-el (bik koji je el) i dr. Time su gotovo sama po sebi uključena svojstva, kao što je sveznanje, sveprisutnost i vječnost. Isto vrijedi i onda kada se nebeski bog podiže do najvišeg božanstva. U tom obliku susrećemo ga već kod indoevropskog pranaroda (Dyâus pitâ = Zeus patêr = Jupiter). Šang Ti, »Najveći vladalac« Kineza, čini se da je vrlo složen lik u kome nebeski bog ima bitan udio. U semitskom shvaćanju božanstva, koje se cijepa na »gospodara« ili *ba'ala* za određeni kraj ili pleme (nasuprot indoevropskoj podjeli bogova prema njihovom djelovanju), možda također leži klica predodžbe o najvišem biću. Dok se kod Babilonaca i Asiraca, opterećenih nasljeđem sumerskih bogova, nikada nije učvrstio pravi monoteizam, našao je on kod siromašnih pustinjskih pastirskih naroda plodno tlo. Mjesec, čije jasno svjetlo vodi plemena na njihovim putovanjima kroz pustinjske noći, koji se nadalje dovodi u vezu s rosom i

bujnošću livada, postepeno je kod njih zauzeo položaj gospodara neba u obliku personificirane božanske snage *el*. On postaje veliki bog, otac naroda, koji vlada grubom silom, ali koji vodi narod i k blagostanju. Tako susrećemo ljubomornog i strašnog Jehovu u Starom zavjetu, sve dok u proroka ne dođe do velikog duhovnog prijeloma, kad iza uskogrudnog i razjarenog gospodara Židova iskrsne predožba o jedinom i milosrdnom bogu čitavog svijeta.

SILE I LJUDI

KNUD RASMUSSEN je jednom u okolici magnetskog pola vidio, kako se nekoliko eskimske djece igra zazivanja duhova. Kad je upitao njihove roditelje, nije li to oskvrnuće sila, pred kojima inače žive u strahu i trepetu, odgovoriše samo to, da i duhovi razumiju šalu. To je stanovište rezultat prisnosti, koja pokazuje, koliko je natprirodno blisko životu primitivnih naroda. Oni osjećaju da su sa svih strana okruženi moćnim snagama, koje mogu biti i dobrodušne, ali su, naravno, češće hirovite, a ponekad upravo neprijateljske. Uz to još dolaze sve one opasnosti za koje nisu kriva personalna duhovna bića, već bezlična snaga *mana*. S druge strane predodžba o utjelovljenju zla kao takvog, đavola, ne pripada primitivnom misaonom svijetu. Ona se potpuno iznimno javlja kod nekih plemena centralne Azije i Sibira, a to je vjerojatno utjecaj staroperzijske religije. Za primitivne je narode, dakle, zlo nešto, što zapravo ne pripada normalnom svijetu, nešto neprirodno, što se može izbjeći, i na što se u svakom slučaju ne treba obazirati. Istovremeno borba protiv toga postaje borbom na mnogim frontovima, bez jedinstva.

Dakle, prije svega treba neposrednim obraćanjem silama ili pomoću vračanja i proročišta saznati njihovu volju pa se ravnati prema njoj. Snovi su jedno od najuobičajenijih sredstava. Od Evrope preko centralne i sjeverne Azije, sve do Labradora rasprostranjeno je gatanje u lopaticu neke životinje; ona se stavlja na vatru, a zatim se po pukotinama na kosti čita budućnost (usp. sl. 254). Kinezi na sličan način upotrebljavaju kornjačin oklop. Mnogi kulturni narodi Starog i Novog svijeta gatali su iz utroba žrtvovanih životinja, tu metodu poznaju također Gala, Dajaci i Polinežani. Poznato je i gatanje po letu ptica, glasovima i sličnim pojavama. Ali najdublja se mudrost crpi iz same prirode kad ona objavljuje vječiti red svemira. U zviježđima noćnog neba babilonski su svećenici čitali sudbinu zemlje i ljudi, a

Apolon je objavio nepromjenjivi zakon Themisa (zemlje) s pomoću delfijskog proročišta, kad se vraćao na svoj rođendan nakon što je nadvladao smrt. Ako se već ne može potpuno osigurati naklonost sila, treba barem pokušati da se onemogući njihov utjecaj ili da se nekako pokuša živjeti neprimjetno, koliko je to moguće. Kad bi Grönlanđani u staro vrijeme veslali pored nekog golemog ledenog fjorda, kojeg su se glečeri, što su se otapali, svakog časa mogli srušiti i zdrobiti njihova slaba vozila, ne bi se usudili ni govoriti ni dići pogleda, da ne bi uvrijedili »posjednika« glečera. Indijanci Guayane trljaju sebi u oči sok španjolskog papra ili duhana, da bi privremeno oslijepili dok prolaze pored opasnih mjesta. Sofoklo opisuje u djelu »Edip u Kolonu« kako treba požuriti pored gaja Eumenidâ:

Ne gledajući
i bezglasno, i pomičući samo
nijema usta
pobožnih misli.

Kao što je prije spomenuto, religija se temelji na osjećaju ovisnosti. Ali ta ovisnost nije isto što i podvrgavanje. Čovjek također ima pravo da kaže svoju riječ, često čak vrlo djelotvornu riječ. Nasuprot kultu, pravom poštivanju božanskog, stoji magija, koja počiva upravo na više-manje potpunom gospodstvu nad nadnaravnim silama. Magiju su smatrali vezanom za animatističko shvaćanje svijeta i za predodžbu o *mani*. Zbog toga su držali da je starija od kulta. Takvom zaključku ipak nema mjesta, jer, vidjeli smo, da je vjerovanje u personalne duhove i božanstva, vjerojatno, isto toliko staro kao i animatizam. Uostalom, nemoguće je povući oštru granicu između magije i kulta. Teoretski je razlika dovoljno jasna. Magija je čista čarolija; ona djeluje bez posredstva nekog drugog bića i donekle je neka vrsta krivo shvaćene znanosti, doduše uvijek, s jakom primjesom osjećajnosti[1].

[1] To je Frazerovo objašnjenje. Francuski sociolozi upotrebljavaju drugu, nejasniju definiciju. Oni tvrde da je magijski svaki obred, koji ne pripada organiziranom kultu, već se nalazi na granici dopuštenog i više je manje tajan. Kroz to magija, poput religije, počiva na kolektivnoj djelatnosti, tako da čisto individualne praznovjerne radnje izlaze iz njenog okvira. Cijela srednjovjekovna magija sa čudnovatom mješavinom orijentalnih, novoplatonskih i kršćanskih predočaba osniva se na pseudoznanstvenim temeljima. Sva snaga dolazi od trojednog boga, koji boravi na vatrenom nebu (Empyreum), i otkriva je anđelima. Od njih, pak, ona silazi na niža nebesa i na zemlju. Sve su stvari na zemlji samo vjerna slika nebeskih stvari. Četvorim slovima u božjem imenu odgovaraju četiri tripliciteta nebeske hijerarhije, četiri grupe životinjskog kruga, četiri elementa i njihova svojstva, četiri strane svijeta, četiri grupe kovina, četiri ljudske naravi, četiri kneza elementarnih paklenih demona itd. Sve to tvori povezan lanac, a taj lanac omogućava magiju. »Svemir je citra, čije žice, ako ih dodirnemo na jednom kraju, zadrhte čitave.«

Postupimo li ovako ili onako, određene će posljedice nastupiti isto tako sigurno, kao kad kemičar u laboratoriju miješa tvari. Ali u praksi sve je to mnogo teže. Naime, često se i bogovi mogu prisiliti magijskim putem. Tako je osnovna misao indijske religije, da čovjek s pomoću čarobnih sredstava i očišćenja može steći tako velike zasluge, da će i bogove moći podvrći svojoj volji. Oni zbog toga svom silom žele spriječiti ljude da postignu takav položaj. Slično bijaše i u starom Egiptu. Kod Rimljana su ljudi i bogovi međusobno bili u ugovornom pravnom odnosu. Ali neobrazovani je Rimljanin jedva taj odnos razlikovao od čisto magijskog gospodstva, dok god su se samo propisi kulta poštivali preciznom tačnošću. Tako je i kod primitivnih naroda. Zbog toga je često nemoguće ustanoviti gdje prestaje čaranje, a počinje djelovanje božanstva, kao što je nemoguće potpuno rastaviti fetiše i amulete.

Tko ima dovoljno snage, već u samoj želji posjeduje silnu moć. On želi da se nešto dogodi, i to će se dogoditi. U jednoj grönlandskoj legendi o čovjeku, kojeg progoni vračara — to je jedna od vrlo rasprostranjenih priča o »magijskom bijegu« — progonjeni zove: »Neka ova rijeka postane velika i snažna!« I rijeka odmah nabuja u nadiruću bujicu. Blagoslov i prokletstvo primitivni čovjek, a i ljudi na mnogo višem stupnju kulture shvaćaju kao najozbiljniju realnost, a ne samo kao prazne riječi. Irski srednjovjekovni bardi mogli su rugalicama ljude otjerati u smrt. Tim je predodžbama srodno i vjerovanje u zao pogled, koje je bilo vrlo uobičajeno u Starom svijetu, dok je u Novom svijetu sasvim nepoznato. Na Jütlandu se još u prošlom stoljeću govorilo da zao pogled može upropastiti pečenje i vrenje, mužnju i pravljenje maslaca.

No sama želja nije uvijek dovoljna. Zbog toga se čovjek mora poslužiti čarobnim formulama, starim, naslijeđenim izrekama, čiju je snagu potvrdilo iskustvo. Često su to starinski obrati u govoru, nerazumljive ili potpuno besmislene rečenice, koje djeluju snažno upravo zbog nejasnoće. Svečana pričesna rečenica katoličke crkve »*Hoc est corpus*...« pretvara se u ustima naroda u magičan »hokus pokus«. Želimo li zazvati zle sile, postići ćemo to svjesnim izvrtanjem, svetog. Oče naš, čitan odostrag, doziva zlo. No bilo bi krivo, kad bismo smatrali, da čarobne riječi uvijek služe samo zlu. Odnos kalifornijskih Indijanaca prema nadnaravnom sastoji se, uglavnom, u svečanom izgovaranju beskrajnih formula, koje svijet održavaju u ravnoteži i osiguravaju obilje divljači. Pomoću svetih riječi slike u egipatskim grobovima pretvaraju se za mrtvace u stvarnost.

Ipak, u pravilu riječi nisu dovoljne. Snažna napetost osjećaja, koja tinja u neispunjenoj želji, teži za vanjskim oslobođenjem i zbog toga je potreban čin. Za nas je pojam magije u pravilu povezan s predodžbom o nečem zabranjenom, nečem što se vrši u tajnosti. Ne možemo osporiti, da mnoge radnje, koje ulaze u tu oblast i kod primitivnih naroda spadaju u crnu magiju. Ali isto tako često magija je za njih potrebna sastavina za održavanje reda u prirodi. Sredstva kojima se magija služi odgovaraju asocijacijama, koje su nam poznate iz nauke o dušama. Misao o nekom dobrom prijatelju rađa se u nama čim na vješalici ugledamo njegov šešir ili kaput, ili kad na ulici sretnemo čovjeka, koji mu je sličan. Isto se tako može vršiti čaranje upotrebom stvari, koje su povezane s onim protiv koga ili čega će magija biti upravljena (magija dodira), ili ako se imitira zbivanje koje želimo postići (imitativna ili homeopatska magija, od grčkog *homoios* = jednak, *pathos* = osjećaj). Većina naroda vrlo brižljivo čuva odrezanu kosu ili nokte, jer kad bi ih se domogao neprijatelj mogao bi vlasniku prouzrokovati nenadoknadivu štetu. Isto često važi i za pupkovinu. I stvari, kao što su odjeća, i slično mogu u sebi skrivati opasnost. Polinežani vjeruju, da muškarac, čije odjevne predmete stave u grob, neminovno mora umrijeti. Ako Melanežanina pogodi strelica, prijatelji će brzo umotati oružje u ohlađeno lišće, da bi ublažili upalu rane, dok neprijatelji piju vrela pića i žvaču jetke biljke, da bi pojačali upalu. Još je za evropske renesanse, Paracelzus, koji je čudnovata mješavina kritičkog promatrača i običnog hvalisavca, smatrao, da kod teških rana mast treba staviti na oružje, a ne na rane. I plodnost čovjeka i stoke može se povećati magijom dodira. Posvuda u Evropi postoji običaj da se u različita doba godine stoka i voćke šibaju zelenim grančicama, npr. o pokladama, na Uskrs, Duhove ili Božić. Svrha je da se na voćku ili životinju prenese životna snaga i plodnost grančice. Slična je misao temelj rimskim luperkalijama, kad bi otmjeni mladići, odjeveni samo u kožu žrtvovanih jarčeva, trčali gradom, i žene, koje bi susretali, bičevali remenom od kože žrtvovane životinje. Ime je važan dio osobe. Tko poznaje pravo ime bogova i demona, može njima vladati. Neki stari Eskim iz Prince William Sounda na Aljaski pričao mi je da divljač ima svoje naročite »pjesme«, a lovac, koji ih poznaje, uvijek ima sreće u lovu.

Drukčije je s imitativnom magijom. Prije smo opisali tipičan primjer sa Moluka (str. 314). Sasvim isti tok misli bijaše nekad poznat čak i u najvišim evropskim krugovima; papa Ivan XXII piše god. 1303. u jednom pismu, da su ga neprijatelji pokušali ubiti, i to tako, što su lutke krstili njegovim imenom, a zatim

ih, zazivajući đavola, probadali iglama. Kad su Danci god. 1784. sa svojim crnim pomoćnim trupama poduzeli kaznenu ekspediciju protiv Crnaca istočno od ušća Volte, žene, koje su ostale kod kuće, izvodile su svakodnevno igru, koja je prikazivala kako trupe prelaze preko rijeke, kako se bore protiv neprijatelja i kako podižu tvrđavu Kongensten. Australci ubijaju neprijatelje na veliku udaljenost uperivši prema njima zašiljeni štapić. Za vrijeme latinskih ratova posvetio je konzul P. Decius Mus sama sebe i neprijateljsku vojsku bogovima podzemlja, i jurnuvši u boj povukao i neprijatelje sa sobom u smrt. Lovačka plemena stavljaju životinjske maske na lice, pa izvode plesove, kod kojih imitiraju pokrete životinja i podvrgavaju ih svojoj volji zato što se sjedinjuju s njima. Djelovanje mnogih amuleta također ovisi o imitativnoj magiji, koja je s time u vezi. Tako Eskimi vjeruju da će galebova glava onome, tko je posjeduje pomoći da postane odličan ribar, a da čađa osnažuje »jer je mnogo jača od vatre«. Primitivne ratarske kulture obiluju primjerima imitativne magije, s pomoću koje se — često posredstvom tajnih društava — nastoji steći vlast nad vremenom i plodnošću. Ukoliko usjevima prijeti suša, može se, kao što je to još do nedavna bio običaj u Jugoslaviji, poslati malenu, golu djevojčicu, koja je omotana samo u lišće i cvijeće, da obilazi selo. Ona stane kod svake kuće, a domaćica je polije vodom. Jedna od najvećih židovskih svetkovina, koja se održavala ujesen, u početku kišnog doba, sadrži jasne tragove prastare kišne magije. Svakog dana u tjednu, dok je trajala svečanost, ukrašavali su oltar svježim vrbinim grančicama, a svaku su noć, sve do zore, provodili u hramu u pjesmi i plesu. Nakon toga u svečanoj bi povorci krenuli k bunaru po vodu. Vodu bi zatim zajedno s vinom ulili u dvije posude sa svake strane oltara. S pomoću natjecanja i igara loptom Indijanci u starom Meksiku održavali su redovit tok godišnjih doba i putanju nebeskih tijela. Mnoge ceremonije i plesovi, koji zbog jakog spolnog obilježja kod civiliziranih promatrača pobuđuju ljutnju, služe isključivo izazivanju plodnosti putem čaranja.

Magija plodnosti doseže vrhunac u ubijanju. Po načinu mišljenja primitivnih ratara, ljudi i biljke su jedno, kao što su po totemističkom shvaćanju ljudi i životinje jedno. I kao što zreli plod prividno propada, ako ostane u zemlji, ali ipak nastavlja živjeti u novoj biljci, tako i kod čovjeka, put ka životu vodi kroz smrt. Time se osigurava plodnost i usjevima i ljudima. Primitivno pleme Khond u Indiji, koje obrađuje zemlju na krčevinama, prije je smatralo, da je ljudska žrtva potrebna za osiguranje bogate žetve. Žrtve su morale biti mlade i pune životne snage. One su bile zamjenici božice zemlje. Nakon što bi ih ubili na najstra-

šniji način, zakopali bi komade leševa po poljima. Moć oplođivanja dovodi se u neposredan odnos sa smrću. Na mnogim mjestima nalazimo predodžbu, da samo onaj, kome na savjesti leži nečiji život, može začeti dijete (usp. str. 309). U nekim slučajevima to vjerovanje dovodi do lova na glave; treba oteti što više glava, ali ne u otvorenoj borbi, već često iz podle zasjede, pri čemu je svejedno jesu li to muškarci, žene ili djeca. Mladić plemena Dajak mogao je nekad doći do nevjeste samo onda, ako je pribavio barem jednu glavu. Kod mnogih drugih naroda Indonezije, kod Naga u Assamu, Papuanaca Nove Gvineje (sl. 255) i kod Crnaca na rijeci Cross u Africi, s istom se divljom bezobzirnošću vrši lov na ljudske glave. Glave se smatraju kao opipljiva središta snage, koja pospješuju plodnost i rast usjeva. Iako je lov na glave kod Igorota na Filipinima prvenstveno čin osvete, oni su mi pričali, da uhvaćene glave žrtvuju za uspjeh usjeva. I izvan pravih područja lova na glave u Sudanu, Oceaniji (usp. sl. 253) i u velikim dijelovima Amerike, od sjeverozapadne obale sve do područja Amazone, općenito je uobičajeno da glave palih neprijatelja donesu kući i da čuvaju lubanje pokojnih rođaka (usp. str. 308). U Meksiku i Kolumbiji čuvahu ponekad čak i čitavu kožu odranu s ljudskog tijela, dok se Indijanci Živaro u Ekvadoru zadovoljavaju kožom s glave, koju suše na dimu, dok se glava ne smanji na veličinu stisnute šake (sl. 257). Izdanak tog običaja je glasovito skalpiranje, poznato iz mnogobrojnih romana o Indijancima (sl. 256). Ta kosa s glave vrlo se često smatra naročitim sjedištem životne snage. Uostalom, ovdje treba istaći, da je skalpiranje u Americi prvotno bilo poznato samo istočno od Mississippija, u Guayani i na Gran Chacu. Kasniju golemu rasprostranjenost zahvaljuje »civiliziranim« doseljenicima, koji su npr. god. 1764. u Pennsylvaniji plaćali za muški skalp 134, a za ženski 50 dolara. Jedini vjerodostojni izvještaj o skalpiranju iz starog vijeka potječe od Skita, koji su, prema Herodotu, na uzde svojih konja vješali skalpove, a iz lubanja pravili posude za piće.

Ubijanjem k životu! Život je, po mišljenju primitivnih ratara, osiguran, samo ako čovjek u potpunosti dijeli sudbinu biljke. Biljke se jedu, zato treba pojesti i čovjeka. Tu stojimo, očito, pred jednim od najdubljih korijena ljudožderstva. Poznato je, da su ljudi, koje je bijeda dotjerala do ruba ludila, ponekad posegnuli za ljudskim mesom. Jedna Eskimka iz plemena Iglulik, koju smo sreli na petoj Thule-ekspediciji, spasila je jednom svoj život tako što je pojela muža i djecu, kad su ovi umrli od gladi. No takvi pojedinačni slučajevi nisu pridonijeli da ljudožderstvo postane stalnim običajem. Ono također nije nastalo iz žarke žeđi za osvetom, koju ispoljava Ahil u često spominjanom bijesu:

Ej da kako me može navesti srce i duša
Sirovo meso ti rezat i jesti — što uradi meni![2]

No ono je još manje izraz »oralne erotike, sjedinjene sa sadizmom(!)« kako su ozbiljno tvrdili neki psihoanalitičari. Naprotiv, iza ovog nama jednako toliko nerazumljivog kao i odvratnog običaja očito leži neki unutarnji poriv k mističnom sjedinjenju s mrtvima. Zbog toga on se u prvom redu javlja kod nižih ratara i plemena pod njihovim utjecajem (sl. 259), a doseže vrhunac u zapadnoj Africi i Melaneziji, gdje su najjače razvijena tajna društva (sl. 260). Osim toga značajno je da stvarno nedvosmisleni dokazi o kanibalizmu nedostaju u cijelom protolitiku, dok ih u mlađem kamenom dobu sigurno nalazimo od zapadne Evrope i sjeverne Afrike do Kine i Japana. Unutarnja bit kanibalizma najjasnije se ispoljava tamo gdje jedu pokojne rođake. Tim činom ne postižu samo obnavljanje vlastite životne snage, nego i roditelji žive dalje u čovjeku, rod u djeci, u vječnom krugu života i smrti. Obredni karakter ljudožderstva na mnogim se mjestima otkriva i time, što je ono okruženo mnogim ceremonijama. Na otočju Fidži ljudsko su meso smjeli jesti samo svećenici i poglavice. To se meso nije, poput druge hrane, smjelo jesti prstima, već samo naročitim viljuškama (sl. 258, 261). Tek se postepeno misao o plodnosti izrodila u pomamu za užitkom. Kod naroda kao što su Mangbetu na granici Konga i Sudana, ljudsko meso bijaše poslastica, koja se prodavala na trgovima, čisto i umotano u svježe lišće. O Indijancima Kolumbije, koji su uživali glas najgorih ljudoždera Južne Amerike, priča Cieza de León, kako su voljeli ubijati trudne žene, da bi pojeli embrio. U drugim slučajevima ljudožderstvo nakraju postaje sastavnim dijelom pravosuđa. Bataki na Sumatri osuđivali su najgore zločince na smrt, s time, da kasnije budu pojedeni.

Istu misao, koja leži u najprvotnijem obliku ljudožderstva, susrećemo ponovo u sakramentu pričesti, koji je prije svega čisto magijska radnja. Božanstvo se javlja u obliku životinje ili čovjeka, a zajednica učestvuje u božanskom biću jedući njegovo meso. U Meksiku bi kakvog lijepog mladića obukli u nošnju boga Teskatlipoka, a četiri mlade djevojke, koje su nosile imena četiriju božica, pridijelili bi mu za žene. Bio bi okružen najraskošnijim sjajem i godinu dana uživao bi svu čast, koja pripada njegovu visoku položaju. No kad bi vrijeme proteklo, odveli bi ga do žrtvenog kamena i svećenik bi mu nožem od obsidijana rasjekao grudi i izvadio srce; mrtvo bi tijelo pojeli. U kultu Attisa i Ado-

[2] Ilijada, pjevanje XXII, 346–347, prema prijevodu T. Maretića, Zagreb 1948.

nisa u zapadnoj Aziji ima tragova sličnih krvavih obreda. U Dionisovu kultu, koji se u prethistorijsko doba poput duhovne pošasti proširio od Trakije do Helade, božju bi pratnju ispunio sveti bijes i ona bi komadala živu stoku gutajući sirovo meso. Ali bik je inkarnacija samog božanstva, kao što je grožđani sok, kojim se čovjek opija, njegova krv. Tek je mnogo kasnije sakrament pričesti protumačen simbolički, kao duhovno sjedinjenje s božanstvom.

Magiji odgovara pojam tabua. Ako je magija pozitivna strana predodžbe o *mani*, tabu je njena negativna strana. Sve, što je bremenito »snagom« skriva u sebi opasnost. Svaka radnja, koja izvršioca dovodi s njom u vezu, mora se izbjegavati. Zbog toga je zabrana značajka tabua. Ipak, kao i kod magije, ne možemo one slučajeve, u kojima snaga djeluje bezlično, jasno razlikovati od onih, u kojima učestvuje volja duhova i božanstava. Pri tom neka druga osobitost leži u podvojenosti osjećaja, koju nehotice budi pojam tabua. Između ekstrema često je samo jedan korak, pa je tako i ovdje. U strahu da se čak i približi opasnim silama, čovjek im postepeno ne pridaje samo predodžbu nečeg uzvišenog, već često i nečeg »nečistog«. Ta se podvojenost jasno očituje u latinskoj riječi *sacer*, što znači sveto, ali i prokleto. Slično kod Bakonga riječ *nzambi* znači nešto tajnovito i božansko kao i nešto opasno i otrovno, a istovremeno, u personalnom obliku, ime je najvišeg bića.

Riječ *tabu* potječe iz Polinezije, gdje je taj pojam prvi put objašnjen. Ondje je tabu igrao možda veću ulogu nego bilo gdje drugdje a u rukama nekog bezobzirnog kralja ili plemića postao je moćnim političkim sredstvom. No, u stvari, on se javlja svugdje na zemlji pa i kod najneciviliziranijih zajednica. Kad za mnoge sitne postupke kažemo da »donose nesreću«, to je rezultat manje ili više starih predočaba tabua. Primitivni se narodi sami ne drže naročito strogo raznih zabrana, ali vrlo strogo promatraju ostale. Postoji mnogo vjerodostojnih dokaza za to, da su ljudi umrli od straha, jer su nehotice prekršili neko pravilo tabua. Neke su zabrane apsolutne, one važe u svako doba, dok druge stupaju na snagu samo u stanovitim okolnostima. To, naravno, ovisi o tome, je li »snaga« uvijek prisutna ili nije.

U prvom redu tabu je, naravno, sve ono što je u vezi s bogovima. Polinezijski obični čovjek, »koji nema duše«, zbog toga nije smio ući u hram. Božanski kraljevi ispunjeni su svetošću i nitko ih ne smije dirnuti (usp. str. 284). Kad je god. 1874. kralj Kambodže pao s kola i onesviješten ostao ležati na zemlji, nitko se

nije usudio da mu pomogne. Iz istog je razloga umro godine 1800. koreanski car od čira na leđima. Isto tako treba izbjegavati stanovite riječi. Glasno se ne smiju izgovoriti ne samo imena bogova i opasnih grabežljivih životinja, već i imena štakora i miševa. Naročito je važno paziti u osobitim prilikama. Još je sredinom XVIII stoljeća u božićno vrijeme nekog seelandskog župnika imenom Laurids Muus (miš) njegova pastva nazivala »gospodin Tede«. Isto je tako općenito shvaćanje, da s obzirom na ravnotežu svijeta određene stvari ne bi smjele doći u doticaj. Tako Eskimi arktičke Kanade brižljivo izbjegavaju da istog dana jedu meso morskih životinja i soba. Njima je lov na morske životinje očito još razmjerno nov i neobičan, i zbog toga je plijen u stanovitoj mjeri tabu. Sličan običaj nalazimo kod plemenâ Fulbe, Masai i drugih afričkih stočara, koja pažljivo izbjegavaju da istog dana jedu meso i mlijeko. Vjerojatno je misao o nečem novom i zbog toga opasnom razlogom što je na nekim mjestima i željezo tabu. Prije je spomenuto da pleme Akamba u istočnoj Africi ne smije upotrebljavati željezno ratarsko oruđe (I dio, str. 166). Nikakvo se željezo nije smjelo donositi u grčka svetišta, a rimski su se svećenici morali šišati brončanim noževima. Židovi su obrezivanje vršili kremenim nožem. Posljednji ostatak starog vjerovanja leži u predodžbi, da željezo čuva od čarolija. Kod velikih prekretnica u životu, koje su prije spomenute, kao što su rođenje, menstruacija, smrt itd. čovjek je u naročito bliskom odnosu s nadnaravnim. Tada je on sam izložen opasnostima, ali može ih prenijeti i na druge i zbog toga je u to vrijeme u mnogo većoj mjeri nego inače okružen zabranama. To smo prije objasnili govoreći o prelaznim obredima (str. 295). Djecu i žene smatraju manje otpornima prema opasnim utjecajima i zbog toga moraju često biti vrlo suzdržljivi, npr. u pogledu jela — a da su zabranjena jela u pravilu i najukusnija, razumljivo je samo po sebi.

Tko je privremeno podvrgnut nekom tabuu, ne može se jednostavno vratiti svakodnevnom životu. Prijelaz treba pripremiti očišćenjima. Kod Hottentotta mora se svatko, tko je iz bilo kojeg razloga bio *!nau*, tj. tabu, podvrći opsežnim ceremonijama. Tako mlade djevojke nakon završetka pubertetske izolacije namažu mješavinom otopljenog maslaca i kravlje balege, odbacuju im stare haljine itd. i nikako ne smiju dodirnuti vodu. Krv ima naročitu snagu. U Ašantiju i Dahomeju za vrijeme godišnjih svečanosti žrtvovali su stotine robova za duše pokojnih kraljeva; time se nisu očistili od svih zala samo narod i zemlja, već i bogovi i duhovi. I krštenje je očišćenje, a moć krvi dolazi do izražaja u čudnovatoj antiknoj ceremoniji, koja se nazivala *taurobolium*. Onaj tko se njoj morao podvrći, legao bi u grob pokriven izbušenim daska-

ma, a nad time bi se žrtvovao bik. Čovjek bi ponovo rođen za vječna vremena *(in aeternum renatus)* izišao iz groba, očišćen krvavim krštenjem od zaraze grijeha. Naročit oblik očišćenja je ispovijed. Zbog neposrednog olakšanja savjesti, koje nastaje priznanjem, psihološki je razumljivo njeno neizmjerno veliko rasprostranjenje. Eskimi vjeruju, da onaj tko ispovijedi prijestup, istovremeno opere krivicu. U Sibiru, indijanskoj Americi, Oceaniji, Indoneziji i Africi također se javlja vjerovanje da priznanje grijeha ima očisnu moć.

No opasne utjecaje možemo otkloniti aktivnim postupkom. Buka i vatra obično su neprijatni zlim silama. Pucanje na Novu godinu i vatra u Ivanjdanskoj noći sjećanja su na vrijeme kada su ih tim sredstvima nastojali otjerati. Svake godine domoroci otočja Nikobara i drugih krajeva Indonezije tjeraju sve duhove bolesti na palubu nekog broda pa ga pošalju na otvoreno more. Na dan izmirenja polagao je židovski visoki svećenik ruke na glavu jarca i priznavao grijehe Izraela. Zatim bi životinju otjerali u pustinju natovarenu prijestupima naroda. Slični običaji poznati su i u mnogim drugim krajevima. Tako su u Ateni svake godine kroz grad vodili nekoliko zločinaca i nakraju ih izvan zidina kamenovali do smrti. Tek u najvišim religijama prodrlo je shvaćanje, da je odlučno očišćenje uvjerenja, a ne vanjsko pranje.

Nasuprot prekršaju tabua, pojam grijeha pretpostavlja ličnu moć o koju smo se ogriješili. Time dolazimo do pravog »poštivanja« viših sila, kulta, koji se razlikuje od magije time, što nije obilježen prisilom. Iz toga slijedi da se čovjek mora obratiti nekoj ličnoj volji, nekom duhu ili bogu bilo koje vrste. Utoliko ta je stvar dovoljno jasna — ali naravno samo na papiru. Već smo prije vidjeli da se magija i kult neprimjetno isprepleću, no imamo dovoljno razloga da to ovdje ponovo istaknemo. Zbog toga je nemoguće povući granicu između čarobnjačkih izreka i molitve, makar koliko one u tipičnim oblicima bile različite. U molitvi čovjek izražava želje, nade i povjerenje u božansku pomoć; no želimo li da ona dovede do rezultata, treba je iznijeti na naročit način, po utvrđenim obratima, kojih je djelovanje već generacijama poznato. Kad se čovjek postom i očišćenjem spremio da stupi pred lice božanstva, onda treba probuditi njegovu pažnju i polaskati njegovim ušima. Također je korisno istaći vlastito siromaštvo, da bi se izazvala njegova samilost. Tako se molitva ukrućuje u čvrstu formulu, koja više sile obavezuje i na mjesto vjerovanja dolazi čaranje. To se naročito dešava onda kad molitvu

treba izgovoriti na posebnom jeziku, tako u Babilonu na sumeranskom ili kod muslimana na arapskom jeziku. Često molitvu prate svečani pokreti i obredni ples. I u tome je dobar dio magije. U vrtlogu plesa i pod utjecajem jednolična ritma glazbe, nestaje vrijeme i mjesto, a duša se uspinje do prijestolja božanstva. David je svim snagama plesao pred Jehovinom škrinjom kad ju je vozjio u tvrđu Ciona. Nekiput se molitvi daje i sasvim tjelesni izraz. Ainu sjevernog Japana prave molitvene štapove, *inao*, od snopića trijeska, koje poput jezika uznose bogovima riječi molitve (sl. 262). I Pueblo Indijanci jugozapadnih Sjedinjenih Država i neka meksička plemena upotrebljavaju molitvene štapove s ptičjim perjem, u koje su »udahnute« riječi.

Često molitvu prate žrtve. Tumačenja pravog značenja **žrtve** bila su podvojena. Staro objašnjenje polazi od toga, da je ona poklon božanstvu. Ali više suvremenih istraživača smatra, da to objašnjenje vodi u zabludu ili da je u svakom slučaju nedovoljno. Tako su francuski sociolozi u žrtvi vidjeli sredstvo za stvaranje veze između ljudi i svijeta bogova; kako je sveto uvijek opasno, žrtva je ugurana kao međukarika. Robertson Smith tražio je porijeklo žrtve u sakramentalnim zajedničkim objedima, koji totemsku braću sjedinjuju s njihovim totemom. Moguće je da se sakrament pričesti stvarno pretvori u žrtveni obrok, i to tako, što se zaboravlja prvotno magijski karakter i nadomješta predodžba da bogovi učestvuju kod jela i time jačaju osjećaj o zajedničkoj pripadnosti s ljudima. Time bi se mogao objasniti običaj kome se već čudio i stari vijek, naime da je čovjek jeo meso žrtvenih životinja, a spaljivale su se samo koža i kosti. No hipoteza o zajedničkom obroku još uvijek nije sigurna. Frazer je istakao sličnost, koja postoji između žrtve i jaganjca, čija smrt čisti zajednicu od krivnje. I E. O. James potražio je pomoć u magiji, time što prvotnu svrhu žrtve objašnjava kao želju da se poveća snaga božanstva i unaprijedi život, ili da se s božanstvom sklopi odnosno ponovo uspostavi ugovor.

Makar kakav stav zauzeli u pojedinostima prema navedenim shvaćanjima, vjerojatno treba poći od toga, da žrtva može potjecati i od magije i od starih predodžbi o darovima. Vidjeli smo već mnogo primjera, da je ubijanje ljudi kod nižih ratara duboko ukorijenjena magijska radnja, pa je pobliže objašnjavanje ovdje nepotrebno. Međutim odatle linija neprimjetno vodi do žrtvovanja ljudi. Kad zemaljski zastupnik božanstva mora napustiti život, a da se nakon toga ne održi sakramentalni ručak, teško je odlučiti gdje prestaje magija, a gdje počinje kult. Ali kako da se objasne žrtveni darovi? Zar nije besmisleno prinositi bogovima poklone? Ali mi to moramo promatrati očima primitivnih na-

roda, a njima to izgleda drukčije nego nama. Bogovi su također ovisni o dobroj volji ljudi i kad je čovjek navikao da u svakodnevnom životu donosi darove prijateljima i velikoj gospodi, zašto da ne daruje i bogove? Ja tebi, ti meni — *do ut des!* Na jednom malom otoku na zapadnoj obali Hudsonovog zaljeva vidio sam (sl. 263) veliki kamen, za koji su Eskimi svezali kutije duhana i prašak za pecivo, turpije, čajnike itd. i to kao žrtvu duhu tog mjesta, da bi tako osigurali dobar ulov. Nitko se nije usudio da dodirne te stvari. Nasuprot tome Bagobo na Filipinima smiju i dalje upotrebljavati žrtvovane stvari, samo moraju paziti da se pridržavaju nominalnog prava vlasništva božanstva. Prvenci vrlo često pripadaju višim silama i zbog toga nomadi žrtvuju tek rođenu mladunčad, a ratari najranije plodove, pa čak neki put vlastite prvorođene potomke (usp. sl. 264, 266). Žrtvovanje djece igralo je u starosemitskoj religiji stravičnu ulogu, a sjećanje na to ostalo je još u židovskoj pripovijesti o pashi i u legendi o Abrahamovoj žrtvi. Već je prije spomenuto, da duše pokojnika nose sa sobom u grob ne samo svoje čitavo ili djelomično vlasništvo, već dobivaju uvijek nove žrtve. I to se u skandinavskim zemljama moglo izroditi u ljudske žrtve. U Ašantiju je kralj svakodnevnim žrtvovanjem robova obavještavao pokojne pretke o sudbini kraljevstva; ako bi kralj što zaboravio, odmah bi kao »post skriptum« odaslali novog roba.

Žrtve su bogovima ponekad upravo potrebne. Tako ih ljudi predobivaju, a kult se obavija magijom. U Polineziji bogovi su se hranili dušama žrtvovanih ljudi. U Meksiku svake su godine tisuće i tisuće ljudi morali žrtvovati život, da bi krvlju nahranili bogove i tako održali redoviti tok svijeta; kao blaži oblik krvne žrtve, svećenici su svakodnevno sami sebe trapili. U Indiji je žrtva — *soma* — bila preduvjet moći bogova. Žrtva, izvršena na pravi način, može potresti njihovo prijestolje, a brahmani koji prinose žrtvu, postaju tako temeljnim stupovima bivstvovanja.

U starim finskim pjesmama, koje su skupljene pod imenom Kalevala, opisuje se na jednom mjestu, kako:

Čarobnjaci ispuniše čitavu sobu,
skupine pjevača sve klupe;
svirači duž postranih zidova,
mudraci skupljeni kraj vrata,
vračevi na počasnim klupama,
vidoviti starci sjeđahu kraj peći...

Čarobne riječi bruje zrakom. Obilježje je primitivne kulture da je prožeta obzirima prema nadnaravnom. Zbog toga je sretan onaj koga božanstvo uzme u zaštitu. U Sjevernoj Americi vrlo je raširena predodžba o ličnim duhovima zaštitnicima. U snovima ili objavom, nakon strogog posta i prizivanja, daleko od vreve svakodnevna života, sile objavljuju da su se smilovale čovjeku. »Smilovao sam se tebi!« — njihov je uobičajen odgovor kod mnogih Prerijskih Indijanaca. Indijanci Krou shvaćaju vezu između duha zaštitnika i čovjeka čak kao adopciju. No često lična veza nije dovoljna i zbog toga se dvostruko jače osjeća poriv za posredstvom između mnoštva i višeg svijeta. On se na kraju izražava u želji, da se pronađu naročiti poznavaoci, koji znaju prići stvari s prave strane, a ne prijete im opasnosti, koje očekuju obična čovjeka kad se približi svetome. Taj poriv, s druge strane, nalazi duševni odjek kod onih pojedinaca, u kojima su religiozni osjećaji najsnažniji. Iz te suradnje socijalnih i psiholoških snaga nastaje naročita klasa vračeva i svećenika. Moć religije kod primitivnih naroda najjasnije pokazuje, da ta klasa tvori stalež, koji će se najprije odvojiti od ostalog društva.

Vrači i svećenici odnose se jedni prema drugima kao i magija prema kultu. Vračevu djelotvornost treba pripisati njegovoj moći nad duhovima i snagama, dok je svećenik sluga božanstva. Vrači postaju onim što jesu na temelju unutarnjeg poriva. Svećenici nasuprot tome vrše svoju službu zahvaljujući naučenom znanju. No i vračevi moraju proći stanovitu izobrazbu. Na otočju Mentawei kod Sumatre u učenikove oči lijevaju otopinu biljnih sokova i dr., tako da on na nekoliko dana oslijepi; vjeruju da će on nakon toga biti u stanju da vidi duhove (sl. 265). Iako se ne može povući oštra granica između magije i kulta, vračeve i svećenike možemo potpuno razlikovati. Među poluratarima, npr. u Indoneziji i Africi često ista osoba nastupa u obim svojstvima. Kasnije, s napretkom kulture, oni se udaljuju jedan od drugog i često se između njih rađa oštra suprotnost. Vračevi tad silaze na niži stupanj i postaju pelivanima, nadriliječnicima i vješcima, koji u tajnosti pred običnim narodom vrše svoje prezreno umijeće, ili nasuprot tome zbog unutarnjeg žara postaju dušobrižnicima i vidovnjacima, koji kidaju krute okove svećenstva. Iz mnoštva proroka lutalica i zanesenjaka u Izraelu *(nebi'im)* izrasle su snažne ličnosti, kao što su Jesaija i Jeremija. Poziv vrača je dar viših sila, poklon, koji će se možda otkriti tek slučajno. Čuo sam jednom da su neki eskimski šamani čisto slučajno postali svjesni svojih sposobnosti. Zbog toga ih je nekiput teško razlikovati od laika. Kod Indijanaca na visoravnima Britanske Kolumbije, svi su do neke mjere vračevi. Svi imaju naročite duhove zaštitnike, a vrač se od

ostalih razlikuje samo po tome, što može pozvati duhove kad mu se svidi. Kod Altajskih Tatara svatko može doći u vezu s duhovima ovog svijeta; a samo je u odnosu na stanovnike podzemlja i neba potrebno naročito posredništvo.

Vraču često pomažu naročiti duhovi pomoćnici. Uostalom njegovi su zadaci mnogostruki, kao i okolnosti u kojima živi. Liječenje bolesnika jedan je od njegovih najvažnijih zadataka, a također vračanje i gatanje. Tako je laponski *noidde* znao proricati budućnost prateći kretanje nekog metalnog prstena među slikama njegova čarobna bubnja, dok ga je malenim koštanim čekićem udarao po strani (sl. 267). U Africi vrači su često »zazivači kiše« (sl. 268). Kroz djelatnost svih vračeva provlači se kao zajednička crvena nit da padaju u ekstazu. U tome stanju oni se snažno otrgnu od samih sebe. Tada ih ispunjaju duhovi, koji govore na njihova usta. Kod polarnih naroda, gdje je vračanje doseglo vrhunac razvoja, oni nakraju potpuno smalakšu, a za vrijeme tjelesne nesvijesti njihova se duša vine do boravišta duhova. Kad naselju zaprijeti neuspjeh u lovu, eskimski *angákoq* polazi na opasan put k majci morskih životinja, da bi je umilostivio. Neki kalifornijski Indijanci izazivanje ekstaze smatraju religioznim grijehom. Većina drugih naroda služi se umjetnim sredstvima da bi je izazvali. Neki se Indijanci omamljuju duhanom i zamornim parnim kupkama; Korjaki, Jenisejci i neka druga sibirska plemena jedu otrovne gljive muhare, a na otočju Fidži vrač je morao zuriti u ulješurin zub, sve dok ga ne bi spopali grčevi. Na granici između života i smrti očituju se zagonetke budućnosti; zbog toga šaman pribjegava i mučenju samog sebe. Šamanističke predodžbe očito se odražavaju u Eddi, tamnim riječima boga čaranja i smrti, Odina:

Znam, visio sam na stablu
raščešljanu od vjetra
devet dugih noći,
proboden kopljima,
određen za Odina,
od mene sama, meni samome ...

Ipak nijedno sredstvo nije toliko uobičajeno kao ples i jednoličan zvuk čegrtaljki i bubnjeva. Kod Crnaca Zlatne Obale vrač se vrti u mahnitom plesu, sve dok »ga ne zarobi duh«. Među sjevernim narodima Starog i Novog svijeta bubanj izaziva isto djelovanje. Tko je jednom čuo njegov mukli zvuk što tutnji u zimskoj noći snježnim kolibama, tako da živci i najtreznijeg Evropljanina nakraju postanu izvanredno napeti, potpuno će shvatiti

moć koju on ima nad dojmljivom svijesti tih naroda. Poljak Sieroszewski, koji je za vrijeme višegodišnjeg izgnanstva u Sibiru napisao veliko djelo o Jakutima, opisao je i nastup šamana (sl. 269). Šaman je danju mirovao, ležeći na bijeloj kobiljoj koži, a uveče se skupilo stanovništvo naselja u jurti. Šaman polako raspleće kosu i oblači svoju nošnju. Neko je vrijeme sve tiho. Zatim se on svečano saginje prema svim stranama svijeta, a iz usta prska vodu oko sebe. Ponovo tišina, za vrijeme koje se smije ugasiti vatra. Samo se s vremena na vrijeme začuje stenjanje šamana ili krik nalik na ptičji. Odjednom bubanj počinje bubnjati, prvo polako, onda sve jače, do snažnog *crescenda;* praporci na nošnji zvone, kovne pločice zvekeću, krikovi raznih ptica ispunjaju zrak, dok napokon ne zatutnji nekoliko snažnih udaraca o bubanj i sve se ponovo smiri. To se ponavlja nekoliko puta; onda se tempo udaraca o bubanj smiruje, a šaman počinje pjevati duhovne pjesme. Napokon jave se duhovi, neki put oklijevajući, neki put strahovito naglo, pa šaman pada u nesvjesticu. Čim se pojavi njegov glavni duh, šaman ustaje i počinje plesati, prvo polako, a onda sve brže i brže. Vatra se podjaruje i osvjetljava njegovu lepršavu kosu, ukočene oči i zapjenjena usta, sve dok se on ponovo ne smiri i ne završi s molitvom nadnaravnim silama.

Kad što se vidi iz opisa, sibirski i centralnoazijski šamani nastupaju obučeni u naročitu nošnju, s koje visi nebrojeno mnogo simboličnih metalnih figura, maleni praporci, željezne ploče i sl., koje pri najmanjem pokretu zvekeću i zvone. Tu nošnju, u stvari, treba shvatiti kao životinjsku kožu, koja predstavlja soba, medvjeda ili pticu. Neki istraživači to objašnjavaju time, što šaman u obliku svoje »životinjske duše« poduzima duhovni put i bori se s neprijateljima. Drugi naprotiv misle, da ta nošnja predstavlja životinju, plemenskog pretka. U tom slučaju ona bi morala biti u vezi s poštivanjem predaka i potjecati od maski i odjeće tajnih društava južnih ratarskih kultura, u kojima poštivanje duša igra tako veliku ulogu. Posljednja riječ u toj stvari još uvijek nije rečena. Zasad je sigurno da vrač za vrijeme ekstaze u pravom smislu riječi nije više on sam, već je ispunjen nekim duhom. On zbog toga često nosi masku, koja ima njegove crte lica. Eskimski šamani, zapadno od Hudsonovog zaljeva, nose pojas s malim imitacijama oruđa koje pripada duhovima, s komadima krzna i drugim stvarima što su im poklonili ljudi, koji su tražili njihovu pomoć, »jer darovi osnažuju«. Kod Bataka na Sumatri vračevi posjeduju umjetnički izrezbarene štapove u kojima je pohranjena čarobna supstanca (sl. 270). Oprema varira u raznim krajevima svijeta.

Nitko ne postaje vračem jedino i samo snagom volje. Mora postojati i naročiti poziv. Izabranik se često protiv toga bori, ali nakraju ipak mora popustiti. Tako bijaše i s izraelskim prorocima:

Ti si me opčinio, o gospodine, i ja sam dopustio da me opčiniš; ti si me savladao silom...
Ali ja govorim sebi: neću više misliti na njega,
neću više govoriti u njegovo ime, onda će to u mome srcu
gorjeti kao upaljena vatra, skriveno u mojim kostima;
nastojim da to nosim, ali ne mogu.

Poziv dolazi kao snažan doživljaj, vizija, san... U Sibiru, čini se, često iza izbora duhova leži erotska sklonost. U takvim slučajevima šaman za vrijeme zazivanja duhova, naravno, nastupa u ženskoj nošnji, jer će ga ispuniti ženski duh. Iza svega tog mahnitanja, koje su vanjski promatrači često obilježavali kao prijevaru, u stvarnosti krije se zapravo bolećiva dispozicija duševnog života. Kao šamani najčešće nastupaju histerici i epileptičari; često su to žene, koje — neka mi dame oproste — u većoj mjeri naginju histeriji nego muškarci. Šamanizam nije uzalud najrazvijeniji u polarnim zemljama, gdje duge zimske noći utječu na svijest i čine je prijemljivom svakom potresu. Međutim, vračevi često spadaju među najbistrije ljude zajednice, pa čak i onda kad se utječu govorenju iz trbuha, opsjenarskim umijećima i drugim trikovima, da bi djelovali na gledaoce, ne smijemo prebrzo zaključiti, da su oni svjesne varalice.

Među eskimskim i indijanskim šamanima, koje sam imao prilike susresti, bilo je nekoliko vrlo uglednih muškaraca; za ostale ne bih to mogao ustvrditi, jer su suplemenici govoreći o njima slijegali ramenima. Sasvim iste osjećaje gaji i pleme Akamba u istočnoj Africi prema vračevima. U tome ima nešto od prirodnog stava zdravog čovjeka prema abnormalnome. S druge strane šamanski je zanat za sve netipične članove primitivne zajednice najpogodniji način da se istaknu. U Sibiru, gdje je društveno uređenje slabo razvijeno a klima pospješuje nedostatak duhovne ravnoteže, djelatnost šamana u tolikoj je mjeri postala središtem čitave religije, da se ona i naziva šamanizmom, i to prema riječi šaman, koju neki istraživači izvode od mandžurske riječi *hamman*, osoba u ekstazi, a drugi od sanskritske riječi *šramana,* što znači asket. U Africi postoje tragovi razvoja vračanja, koji se kretao drugim smjerom. Kod nekih Crnaca na sjeveroistoku onaj, koji pravi kišu, ujedno vrši dužnost poglavice; on odgovara za dobrobit plemena i mora platiti životom ako žetva ne uspije. Kod Dinka on uživa božansku čast, a otuda samo je jedan korak do

božanskih kraljeva, koje smo prije upoznali kod Šiluka i drugih crnačkih plemena i kod starih orijentalnih kulturnih naroda. Tamo je kralj u osnovi nasljednik primitivnog vrača.

Šamane i vračeve trebalo je opširno opisati, ali nemamo razloga da svećenicima posvetimo mnogo riječi. Njihovo djelovanje uglavnom izlazi izvan kruga primitivnih naroda i u svakom slučaju potpuno se razvija tek u naprednijim kulturnim prilikama. Naročite duševne dispozicije njima su nepotrebne. Zbog toga ih je ponekad još teže razlikovati od laika, nego vračeve. Tamo, gdje poštivanje predaka tvori jezgru religije, mora se naravno rod, a prije svega njegov glavar, brinuti za održavanje kulta. Tako je kod afričkih primitivnih naroda, kod kojih poglavica u ime čitavog plemena nastupa kao svećenik u kultu poštivanja duša predaka. U Polineziji, npr. na Tahitiju, gdje je kult predaka također zauzimao istaknuto mjesto, svećenici su tvorili nasljedni stalež, kome su mogli pripadati samo ljudi kraljevskog roda i visoko plemstvo. I u staroj Grčkoj i Rimu državna je religija velikim dijelom izrasla iz obiteljskog kulta. Svećenike su birali među najistaknutijim građanima, a čak i nakon uvođenja demokracije kraljevi su kao vršioci nekih svećeničkih službi i dalje postojali u zasjenku. U danskom starom vijeku poglavice, koje bijahu na čelu roda i sudske skupštine, vodili su i kao žrtveni svećenici svete čine. Isto bijaše običaj norveških vladara. To nas odmah dovodi do jednog drugog područja, gdje je granica između svećeničkog staleža i laika izbrisana, naime do poštivanja božanstava, koja su vezana za mjesto. Kao što se za glavara roda pretpostavlja da posjeduje preduvjete za saobraćaj s duhovima predaka, tako i onaj, koji stanuje u ili kraj svetišta, ima naročita znanja, koja su potrebna za uspostavljanje veze sa silama tog mjesta.

Što obred postaje zamršeniji, što se veća pažnja polaže na to da se do najmanje pojedinosti izvrši bez greške, to više raste moć svećenika. Indijski brahmani svoj golem utjecaj zahvaljuju jednom obredu, o čijem pravilnom provođenju, kako se vjeruje, ovisi sudbina čitavog svijeta. Lako je spoznati opasnosti, kojima taj utjecaj prijeti zdravlju društva. Samo sakata ruka, kojom je takvo kruto svećenstvo u nekim slučajevima kočilo razvoj, ne smije sakriti činjenicu, da su upravo svećenici nekoć probijali nove putove napretka. Oni su u kulturnim zemljama starog vijeka prvi skupili podatke o putanji nebeskih tijela i time postavili temelje računanju vremena i tumačenju zvijezda, iz čega je kasnije izrasla astronomija. Oni su usprkos svim zamršenim i proturječnim legendama o bogovima pokušavali naći objašnjenja i stvorili su filozofiju. Oni su tražili način da potomcima sačuvaju

svoja znanja i zbog toga stvorili prvo pravo pismo. Bez primitivnog svećenstva mi bismo još uvijek stajali na istom stupnju kao i Papuanci Nove Gvineje.

Kao što se s pomoću svećenika čovjek približava božanstvu, tako se i na naročitim mjestima može s njime stupiti u tijesnu vezu. Bog boravi u hramovima, njegov glas zvoni u šuštanju stabala svetoga gaja, a iz velikog broja manjih svetišta postepeno se izdižu mjesta u koja će izdaleka hodočastiti vjernici velikih religija: Benares, Meka, Rim... Biti pokopan u Abydosu, gdje je sahranjen Oziris, bijaše zalog, kako su vjerovali Egipćani, da se postepeno postigne vječno blaženstvo. Isto tako Hindus vjeruje da ga kupanje u Gangesu može očistiti od svih grijeha (sl. 273). Sam hram bio je u starom Orijentu središte svemira. Babilonski hram u obliku piramide *(ziqqurat)* bio je simbol brijega svijeta, obojen bojama sedam planeta. S vrha te piramide strujili su zemljom plodnost i blagoslov kad bi se božanski par sjedinio u svetom zagrljaju (usp. str. 237, 369). Slične su predodžbe bile povezane sa jerusalimskim hramom. Bog je napravio stijenu kao prvu čvrstu stvar na zemlji. Od te je stijene učinjeno svetište iz kojega je sjajilo svjetlo, o kojemu je ovisio život i zdravlje. Osim toga, u određeno doba, čovjek osjeća, da će se u njegovu životu dogoditi neki obrat i zato tada najjače dolazi do izražaja želja da djeluje na tok događaja ili poriv da potraži pomoći odozgo. Mnogi oblici igre i sporta imali su u stvarnosti prvotnu magijsku ili religioznu pozadinu i vezani su za određena godišnja doba. U proljeće Eskimi običavaju da se bave nekom igrom, vrstom *bilbouqueta,* da bi ubrzali tok sunca, dok u jesen prave figure od vrpce (»igre koncima«), da bi usporili njegov hod. Utrke i loptanje, kako smo već prije spomenuli, vrlo su često u službi magije, barem u Americi. To se najjasnije vidi u starom Meksiku, gdje igrališta za loptanje navodno predstavljaju nebo, a lopta sunce. U igri je trebalo loptu, koju nisu smjeli dodirnuti rukama, baciti kroz dva kamena prstena; oni su predstavljali rupe na kraju svijeta, kroz koje sunce uzlazi i silazi (sl. 272).

Tek u pravim svečanostima religija potpuno razvija svoju socijalnu stranu. Istovremeno svečanosti djeluju duboko psihološki. Zamislimo samo sav šareni život, što je povezan s tim velikim sastancima, koji su često najbitnija veza između plemena i naroda: vrevu gledalaca, njihove uzvike i pjesme, slikovite povorke (sl. 275), svečanu simboliku (sl. 271) koja ispunja svaki pokret, zaglušnu buku instrumenata, pobožnu poniznost i divlje uzbudljive plesove (sl. 276, 277), ukratko sve, što obuzima učesnike svečanosti i što stranu i barbarsku ceremoniju pretvara u duboko osjećajan religiozni čin. Za vrijeme svečanosti, u susretu čovjeka

s višim silama, nestaje svakidašnjice. Svečanosti obuhvaćaju život pojedinca, kao i život čitave zajednice. Već smo prije govorili o životnom toku pojedinca i ceremonijama koje su u vezi s tim (str. 297 i sl.). Ovdje ćemo dodati još nekoliko riječi o onim svečanostima, koje odražavaju tok godine.

Svi narodi ne poznaju takve svečanosti, koje se redovito ponavljaju. Njih, npr., ne nalazimo kod lutajućih indijanskih plemena u crnogoričnim šumama Kanade i Aljaske i kod većine Eskima. Tamo gdje se javljaju, u pravilu tijesno su vezane s gospodarstvom. Ta religija je za primitivne narode prije svega umijeće življenja, sredstvo, da se čovjek sigurno probije kroz oluje zemaljskog života; tek na višem stupnju javlja se pitanje o vječnosti. Uoči novog godišnjeg doba, kad čovjek želi da osigura dobar prinos, ili kad godišnje doba završava i čovjek je postigao ono što je želio, tada je vrijeme da se obrati višim silama. Tako Australci totemske svečanosti najradije održavaju na kraju sušnog perioda, kad očekuju kiše, koje sa sobom donose obnavljanje životnih mogućnosti, a oko Nove godine Eskimi na Beringovom moru s velikim svečanostima slave tuljanove mokraćne mjehure — u kojima stanuje duša životinje — da bi na taj način u slijedećoj godini osigurali bogat lov. Žrtvene svečanosti nomada djelomično padaju u proljeće, kad se stado obnavlja s mladunčadi, djelomice kasno u godini, a tada je povod jesenje klanje stoke. Godišnji krug svečanosti najizrazitiji je kod viših ratara.

Naši narodni božićni obredi potječu s različitih strana. Ali njihov oblik jasno pokazuje, da vuku korijenje djelomično iz ceremonija za plodnost, djelomično iz poštivanja mrtvaca, koje je često vezano za ceremonije plodnosti. Oni u mnogočemu podsjećaju na grčke antesterije u Dionizovu čast, koje su se održavale u proljeće kad je mlado vino već prevrelo. U proljeće su Grci također slavili ritualno vjenčanje *(hieros gamos)* između Dioniza i kraljice grada, prvotno sigurno u jednako drastičnim oblicima, kao i u srodnim današnjim običajima u Indoneziji ili kako je nekoć babilonski kralj u liku boga Marduka svake godine za vrijeme novogodišnjih svečanosti vršio obred. U modernoj Evropi izbor majske nevjeste djeluje kao blijedi odsjaj poganskih orgija. Za vrijeme rasta žita izmjenjuje se magija za kišu i sunce, već prema vrsti klime. U to, npr., spadaju majsko stablo i ivanjski krijesovi. Najvažnije se svečanosti, međutim, održavaju povodom žetve. Tako je židovska svetkovina uskrsa nastala stapanjem stare kana'anske žetvene svečanosti i proljetne svečanosti nomada, za vrijeme kojih se moralo posvetiti tek požnjeti ječam i novorođeno janje. Od grčkih autora poznajemo legendu o Adonisu, lijepom mladiću, kojeg su istovremeno voljele Afrodita i kraljica

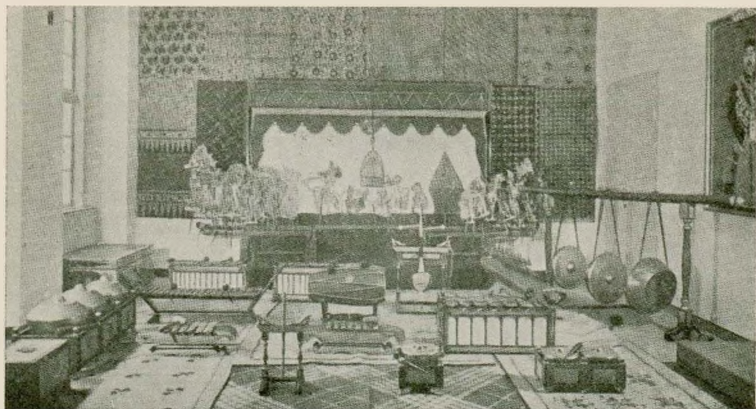
Sl. 276. Ples ljudi plemena Tapuya, Pernambuco. Slika holandskog slikara Alb. Eckhouta, oko god. 1642. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 277. Žetveni ples, pleme Balante, Portugalska Gvineja (fotografija E. Hintz).

Sl. 278. Javanske plesačice (fotografija Hj. Jensen).

Sl. 279. Javansko kazalište sjena, poklon kneza Soloa danskom kralju Kristijanu X (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

podzemlja. Zbog toga je Zeus odredio da dio godine boravi u carstvu mrtvih, a ostalo vrijeme na zemlji. Adonis je, kako je poznato, samo helenizirani oblik semitske riječi *adôn*, tj. gospodin, počasno ime boga Tammuza, koga su od sumerskog doba jako poštivali u zapadnoj Aziji. O Tammuzu kruže otprilike iste legende kao o Adonisu. Svake se godine smrt boga slavila tužaljkama i svirkom frula, a osim toga postoje i znaci, da su ponekad žrtvovali i čovjeka kao njegova zamjenika. Ali na dan nakon žalobne svečanosti, plač se naglo pretvarao u radost zbog njegova uskrsnuća i ljudi su se prepuštali neobuzdanom veselju. Odgovarajuće mitove nalazimo i u drugim zemljama oko istočnog dijela Sredozemnog mora, u Grčkoj, npr., povezane s eleuzinskim misterijima (usp. sl. 274), a o prirodi tih božjih likova ne može biti sumnje. Oni su svugdje izraz iste misli: poljski plod, koji se, pošto je pokošen koščevim srpom, pohranjuje u podzemnom hambaru, ponovo proklija novim životom.

Sličnost s prije spomenutim obredima ubijanja kod nižih ratara je očita (usp. str. 354); ali sve je tako reći zgusnutije. Umjesto da smrt pogađa bilo koga bez razlike, ovdje žrtvuju pojedinca, samog boga ili njegovog zamjenika, koji odlazi u smrt zbog usjeva, zbog rasta biljaka, zbog čitava svijeta. Time, što bog sama sebe žrtvuje, on postaje otkupiteljem čitavog ljudskog roda, a time što se čovjek na mističan način sjedinjuje s uskrslim božanstvom, i sam biva oslobođen od nasilja smrti i osiguran mu je vječni život.

Primitivna religija nije vjera nedjeljom, koja stupa na danje svjetlo samo u svečanim prilikama, a inače smije mirno drijemati. Ona je nasuprot tome do najveće mjere dio svakodnevnog života, sredstvo, da se proživi život, i zbog toga je najuže povezana s ostalom kulturom. Stoga se njeno obilježje u polarnim zemljama razlikuje od onog u tropima. Ona je kod lovaca drukčija nego kod nomada i ratara. Ona zadire u društvene odnose, a sama — kroz totemizam, tajna društva i sl. — pada pod utjecaj društva. Napokon, njeno korijenje crpe hranu iz istih izvora kao i umjetnost i znanost. O boji te potke, uglavnom, ovise u velikoj mjeri svi šareni uzorci, koje pokazuju raznovrsne religije. Čas prevladava gospodarstvo sa lovačkom magijom i obredima plodnosti, čas životni tok pojedinca i nesalomljiva unutrašnja povezanost roda ili povezanost s precima. Nekiput postoji nepremostiv jaz između ovog našeg svijeta i božanskog, a u drugo se vrijeme sve granice brišu i duša u ekstazi odlepрša iz zemaljskog života da se sjedini sa svetim.

Kod poluratara, čini se, religija je često blizu tome da potone u vračanja i kult, da postane magijom. Tamo nalazimo čudnovatu mješavinu iskrivljene logike, zaključke na osnovu krivih pretpostavki i unutarnjih protivurječnosti, preko kojih lako prelazi primitivna svijest. Ali u tim očitovanjima zabludjela duha ipak leži klica misli o vječnosti. Po prvi puta nalazimo se pred predodžbom, da je besmrtnost nešto, što treba steći, pa makar put vodio preko ubistava i ljudožderstva. Tek u vrlo naprednom ratarskom društvu starog vijeka dolazi do velikog preokreta, koji religiju ispunja novim životom, a magiju postepeno potiskuje u pozadinu, učinivši etički sadržaj jezgrom religije. Narod, kao što je kineski, promatra život samo kao ravnotežu dviju sila, muškog principa *jang* i ženskog principa *jin*, a Indijcima vanjska priroda nije ništa drugo negoli obmana *(mâyâ)*. Nasuprot tome Perzijcima tok svijeta bijaše stalna borba između snaga života i snaga smrti, dok sve ne nestane u očisnom plamenu, iz kojeg će nastati nov život, očišćen od svakog taloga. Istovremeno s tim razvojem javilo se i pitanje o odnosu pojedinca prema religiji; sa stanovišta vječnosti na njega se gleda kao na lično otkupljenje. U grčko-orijentalnim misterijima odgovor je najprije još bio magijski: krštenjem krvlju čovjek se čistio od grijeha, a sakramentom pričesti učestvovao u dijelu božanskog bića. Zatim i u toj tački dolazi do prijeloma, koji pretvara preduvjet u uvjerenje. Ali dok Budha napušta borbu i utječe se potpunom gašenju života, kao jedinom izlazu da se postigne otkupljenje, iz Galileje odjekuje zapovjednički glas, koji nasuprot tome zahtijeva djelotvornu borbu, u duhu i istini, za evanđelje bratstva.

UMJETNOST

U UMJETNOSTI čovjek ne govori ljudima s pomoću razumnih pojmova, već neposredno putem osjećaja. U umjetnosti bruji nehotična stvaralačka radost, napetost duše, koja umjetnika uzdiže nad svakidašnjicu, u divan svijet ljepote i uzvišenosti, radosti i tuge, u svijet, u kome nema pohote ni egoizma, u kome srce kuca u istome taktu s pulsom života. U cijeloj umjetnosti treba najprije računati sa zadovoljstvom, koje ona pruža izvođaču. To se možda najjasnije pokazuje u plesu. Ali, umjetnik nije sam. Njegov duboki duševni doživljaj budi jeku u grudima primaoca. U tome je najintimnija bit umjetnosti, njeno pravo jedinstvo. To

jedinstvo nije u njenom predmetu, koji se proteže od plesa i glazbe do pjesništva, slikarstva i kiparstva, niti u njenom porijeklu, koje je mnogostruko i nejednako.

Estetsko čuvstvo, koje se prostire preko svih granica i rasnih razlika, izražava pravu bit umjetnosti. No moramo se čuvati pomisli da je to čuvstvo ikad sasvim samo. U zvukove i pokrete, u oblike i boje, stvaraoci kao i oni koji primaju ulažu različite druge ljudske vrijednosti. One se s estetskim djelovanjem stapaju u nerazdvojivu cjelinu, koja govori mnogo moćnije, no što bi to mogla vlastitom snagom. Umjetnost Maja čini nam se ponekad pretrpanom i groteskom. To je upravo zato, što nama nedostaju gotovo svi preduvjeti da shvatimo njen duhovni sadržaj, pa smo zbog toga prisiljeni na posve umjetničku ocjenu, koja je za same ljude plemena Maja bila tek jedna jedina mogućnost u cijeloj pregršti dojmova. Što je čovjek niže u duhovnom razvoju, to više isključivo estetsko shvaćanje zalazi u pozadinu. Nemamo nikakvog razloga sumnjati, da Australac, koji površinu štita prekriva kosim brazdama, ne osjeća radost zbog igre svjetla i sjene tih izmjeničnih linija. Ipak mora nam biti jasno, da to nije jedini, pa čak ni najvažniji osjećaj, koji on povezuje sa svojim ornamentom. Slike na bubnjevima i ostalom oruđu Eskima na Aljasci, u njihovim očima nemaju nikakve prave estetske vrijednosti. To su prikazi najvažnijih događaja u životu predaka, tako reći obiteljske povijesti, i tokom vremena dobivaju na neki način karakter grbova. Isto vrijedi i za umjetnost Eskima sa Aljaske, a u najdubljem temelju obih leži možda predodžba o magijskoj snagi slika.

Umjetnost je duhovna novotvorevina. Zrelo umjetničko djelo zbog toga istupa kao zatvorena cjelina. Jedno su od najjednostavnijih sredstava ornamentike linije koje idu oko motiva pa ističu jedinstvo. Uz to dolazi ponavljanje. Svaki oblik umjetnosti gradi se na ponavljanju bilo kakve vrste. Već iz čisto psiholoških razloga ono budi osjećaj zadovoljstva. Ali isto su tako važni i psihološki uzroci, jer ponavljanje povezuje shvaćanje sa sjećanjem i očekivanjem. Primitivni narodi mogu u pjesmi i plesu zaboraviti sami sebe tako, što satima ponavljaju iste riječi i glasove, iste jednolične pokrete. U umjetnosti ukrašavanja ponavljanje može biti jednostavno, kao na nekim istočnogrönlandskim predmetima. Njihovu površinu ispunjaju, što je gušće moguće, malenim utaknutim figurama od narvalovih zuba (sl. 281). Međutim, u višim izražajnim oblicima ponavljanje mijenja karakter. Izražava se kao ritam, pri čemu se isti elementi stalno ponavljaju u utvrđenom redoslijedu, ili kao simetrija, gdje jedan sastavni dio odražava drugi i time ga drži u ravnoteži. Ponavljanje najljepše dolazi do izražaja u kompoziciji; tu se ravnoteža postiže gotovo nesvjesno, ali zbog toga ne manje djelotvorno.

U primitivnih naroda glazba, pjesma i ples gotovo se ne mogu odijeliti. Udruženi oni ispunjaju primitivnu ćud zajedničkim osjećajem. Za vrijeme velikih svečanosti to izrasta u opijenost u kojoj zvuci, riječi i pokreti sadrže radost i tugu čitave zajednice. Kod inicijacija, na sastancima tajnih društava, za vrijeme religioznih ceremonija, nije dovoljno da se čuju sveti mitovi, treba ih vidjeti vlastitim očima, u njima učestvovati i tako sudjelovati u njihovoj snazi. I u svakodnevnom životu prekida se otupljujuća dosada rada čvrstim ritmovima pokreta, koji prelaze u pjesme i plesove rada.

Vrlo je malo pisano o primitivnom plesu. Zbog neobičnosti prilično je nepristupačan evropskim promatračima, jer oni većinom zapažaju samo njegovo jednolično i često osebujno obilježje. Kod Eskima plesač nastupa sam; samo povremeno on učini nekoliko koraka ustranu, ljulja se u koljenima i savija gornji dio tijela naprijed i natrag; svoje pokrete prati pjesmom i bubnjanjem. Sjeverozapadni Indijanci pri svakom koraku pokleknu i dršćući pokreću ruke naprijed okrenutih dlanova. Polinežani »plešu« sjedeći, dražesno pokrećući gornji dio tijela i ruke. U cijeloj Indoneziji i Stražnjoj Indiji pokreti ruke i šake bitni su sastavni dio plesa (sl. 278). Od toga se, naravno, razlikuju dramatske predstave, koje oponašaju život i kretanje životinja i duhova ili često s čudesnom sličnošću prikazuju scene iz rata i mira. Neki plesovi primitivnih naroda spadaju u tu vrstu i, nema sumnje, magijskog su porijekla.

Glazba uvijek prati ples. U snažnim izljevima osjećaja ili kad se pojača glas, ona nehotično zvuči melodično. Svatko se sam može uvjeriti, da je lakše otegnuti poziv pustiti u više tonova, nego u jednom. Uz to neki jezici već sami u sebi sadrže melodičnost. U sijamsko-kineskim jezicima, u jezicima Nadene u Sjevernoj Americi i u mnogim crnačkim jezicima Sudana visina tona jednako je odlučna i važna za izgovor i razumijevanje, kao i naglašavanje u njemačkom ili dužina glasa u eskimskom. Osim toga možemo opravdano pretpostaviti, da je u starim jezicima muzikalno naglašavanje bilo još izrazitije. Ono je vrlo vjerojatno ostavilo tragove i u razvoju »govora bubnjeva«, kojim različita plemena Afrike, Melanezije i na području Amazone mogu voditi razgovore na udaljenosti od više milja prašumskih krajeva (sl. 286).

Ono što zvukove sastavlja u glazbu, jeste ritam, čvrsti tonski intervali i mogućnost transponiranja u različite vrste zvuka. Ritam je često vrlo izrazit, a svi instrumenti, kojima se proizvodi ritam, redovito najprimitivniji. Ali ritam često ne pada zajedno s plesnim taktom, već tvori sinkope. U Evropi se takt dijeli u dvije

do tri jednako duge podgrupe (npr. na 2 + 2 + 2 + 2). Isti je slučaj u istočnoj Aziji, Indoneziji i Americi, dok u Indiji, zapadnoj Aziji i Africi upotrebljavaju odlomke nejednakih dužina (npr. 3 + 3 + 2). Tonski intervali rijetko su kada jednaki našima. U mnogim se slučajevima osnivaju na ekvidistanci umjesto na harmoniji, tako kod Javanaca i naroda skupine Tai, koji su oktave podijelili u pet, odnosno sedam ekvidistantnih stupnjeva. Dojam, koji različite stilske grupe muzike ostavljaju na evropsko uho, u tim će okolnostima biti vrlo različit. Glazba Melanežana djeluje blago i zaobljeno, crnačka je impulzivna i nemirna, dok se glazba Indijanaca odvija mirno i patetična je; kričavim melodijama Kineza suprotnost je meko modulirana glazba malajskih plemena. E. von Hornbostel otkrio je čudnovatu crtu, koja otvara duboke perspektive. On je dokazao, da prastara sumerska i starokineska stopa (= 23 cm), koja je u starom vijeku igrala važnu ulogu kao kultska mjera, prenesena na cijev, daje ton fis kao ishodište tonskog sistema. A taj sistem nisu primjenjivali samo u istočnoj Aziji i starom Egiptu, već ga poznaju i primitivni narodi Afrike i Oceanije, pa čak i Južne Amerike.

Pojedina plemena na zemlji, kao domoroci Ognjene Zemlje, na tako su niskom stupnju, da ne posjeduju nijedan muzički instrument. Australci za vrijeme noćnih plesova udaraju bumerangom o bumerang, ili lupaju po koži oposuma, koju neki čovjek u sjedećem stavu drži napetu između nogu, a za vrijeme inicijacija zujača reproducira glasove duhova. Orkestri s različitim instrumentima, koji djeluju usklađeno, poznati su tek na naprednijem stadiju kulture. Hornbostel je zajedno sa Sachsom izvršio podjelu muzičkih instrumenata. Oni razlikuju instrumente, koji sami proizvode zvuk (»idiofoni«, npr. čegrtaljke, drvene i metalne ploče, gongovi, zvona, itd.), instrumente od kože (»membranofoni«, npr. bubnjevi), instrumente sa strunama (»hordofoni«), instrumente na zrak (»aerofoni«), koji se opet dijele na »slobodne«, zujače i dr. i duvaće instrumente. Ta je podjela praktična i logična, ali sama po sebi nema veće vrijednosti za povijest razvoja. Sve u svemu, ritmički su instrumenti, kao što je već rečeno, stariji od melodijskih. Čegrtaljke (sl. 280) i bubnjevi prastari su instrumenti, rasprostranjeni preko najvećeg dijela zemlje, ali se po izgledu mnogo razlikuju. Tako je plosnati bubanj na okviru (sl. 267) udomaćen, uglavnom, u sjevernim krajevima obiju zemaljskih polukugla. U Indoneziji bubnjevi su u obliku posuda, u Melaneziji, Stražnjoj Indiji i istočnoj Africi u obliku pješčane ure (sl. 283) a na drugim mjestima Afrike često su dolje zašiljeni, itd. Naročitu skupinu tvore golemi bubnjevi s rasporom, koji se prave od izdubljenog debla (sl. 284, 286); njih upotrebljavaju

u prije spomenutom govoru bubnjevima. Prijelaz na prave melodijske instrumente tvore drveni i metalni instrumenti, kakvi su svuda uobičajeni u Indoneziji i Africi. Osebujnog je oblika afrička *sansa*, koja se sastoji od niza tankih željeznih jezičaka, pričvršćenih na podlogu. Najjednostavniji duvački instrumenti su truba i svirala. Razlikuju se time, što se zvuk trube proizvodi usnicama, dok kod svirale nastaje tako, da se struja zraka prelomi na oštrom bridu i tako zatitra zrak u svirali. Na nekim mjestima Evrope, na Gvinejskoj obali, u južnoj i istočnoj Aziji, Oceaniji, Srednjoj i Južnoj Americi ima vrlo jednostavnih truba, koje su načinjene od velikih puževih kućica. U Africi nalazimo divovske trube od kljova (sl. 289). U njih se, zbog prirode materijala, duva sa strane, a ne pri vrhu. Moguće je da je ono malo truba u Južnoj Americi u koje se duva sa strane nastalo pod utjecajem odbjeglih crnačkih robova. Svirale (sl. 285) su prastare, u Evropi poznate već krajem ledenog doba, i javljaju se u velikom broju varijanata. Jedan je poznavalac ustvrdio da u Americi vjerojatno ima više različitih vrsta svirala nego u Evropi. U nekim krajevima zapadne Afrike, u južnoj Aziji, Oceaniji, Kaliforniji i stanovitim dijelovima Južne Amerike, pa čak i u Evropi (Makedonija) u svirale se duva nosom; ali one same po sebi ne tvore zaseban tip. Poseban tip je panova svirala (sl. 282), grčka *syrinx*, koju, osim u Evropi, nalazimo i u nekim predjelima Afrike, Azije, Oceanije, Južne Amerike — a što je najčudnovatije — u oba posljednja područja s istim tonskim sistemom i istom visinom tona. Svirala se često zamjenjuje sa sviraljkom s udarnim jezičkom (klarinetom), čiji zvukovi nastaju treperenjem naročitog jezička. U Africi izvan područja Sredozemnog mora čini se da se klarinet raširio tek nakon uvođenja islama. Svojevrsne »cjevaste orgulje« (sl. 288) istočne Azije zapravo su zbirka sviraljka s udarnim jezičkom i utoliko paralela panovoj svirali. U Ameriku je sviraljka s udarnim jezičkom možda dospjela tek iz Evrope. Prije Kolumba u Americi nije bilo nijednog instrumenta sa strunama[3]. Vrlo jednostavan tip javlja se u Indoneziji u obliku bambusove citre. Na njenoj je površini oslobođeno nekoliko malenih traka, koje služe kao strune. Već je prije opisano (I dio, str. 55) da se razvoj može pratiti od jednostavnog muzičkog luka do harfe i klavira. Druga linija vodi k liri (sl. 287), koja, vjerojatno, potječe iz zapadne Azije. U Egiptu se javlja tek u vrijeme Novog carstva, otkuda se raširila prema Etiopiji i Ugandi. Rasprostranjenje gudačkih instrumenata (sl. 287) još je uže. Oni su ograničeni na kulturne zemlje Starog svijeta i područja pod njihovim utjecajem.

[3] Kalifornijski i južnoamerički muzički lukovi vjerojatno ne potječu odavde.

Lirika primitivnih naroda usko je povezana s njihovom glazbom, od koje se oslobađala malo pomalo. Pjesme se najprije pjevaju; nekiput se cijele ili gotovo cijele sastoje od beznačajnih refrena, koji služe samo zato da nose melodiju. Razumije se samo po sebi da je u većini slučajeva teško, da ne kažem nemoguće, ocijeniti primitivnu liriku prema zasluzi. Ona zahtijeva pretpostavke koje sežu daleko izvan čisto jezičnog razumijevanja. Mi možemo suosjećati s Eskimom kad ga potresa veličanstven pogled na pustoš, gdje pasu sobovi, a plavičaste se planine naziru u daljini. Želimo li razumjeti njegovu radost u jelu, hvalospjeve loncu morževa mesa i juhi od krvi, onda treba da poznajemo svu studen i bijedu polarnih zemalja, čitav taj opasan život uz sam sjeverni pol. Bliže nego prava lirika bit će nam, vjerojatno, junačke pjesme, koje govore o djelima bogova i velikih ljudi. Ali one pripadaju naprednijoj kulturi i zbog toga su gotovo nepoznate izvan evropsko-azijatskog kruga (možda bismo mogli pribrojiti Polineziju).

Kao što djelovanje svih drugih umjetnosti ovisi o osjećajima, koje bude, tako je i s pjesništvom. Kao i obično, njegovo najvažnije sredstvo je ponavljanje. Ono prije svega dolazi do izražaja u ritmu, koji ne mora biti vezan za naglašavanje slogova, već može uključivati i dužinu slogova, visinu tona i sl. K tome dolazi rima na kraju stiha, aliteracija i paralelizam, koji tako dobro poznajemo iz Starog zavjeta i drugih starosemitskh pjesama, ali koji je i kod mnogih drugih naroda jednako tako uobičajen. Aliteracije su poznate, između ostalog, u širokom pojasu od sjeverne Evrope do Mongolije, a rima na kraju stiha u Stražnjoj Indiji, Indoneziji i Oceaniji. Gotovo i ne treba dodati, da je, naravno, građa jezika zacijelo snažno utjecala na oblik pjesama; dugačke, otegnute eskimske tvorbe riječi postavljaju sasvim drukčije zahtjeve nego jednosložan jezik kao što je kineski, čiji je klasični oblik pjesme sasvim kratka strofa sa četiri do sedam slogova u svakom stihu.

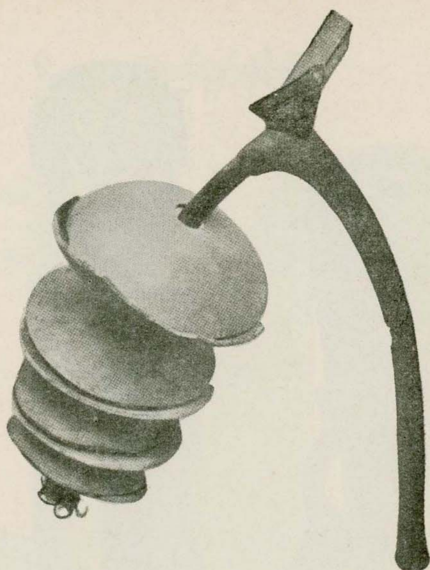
U dramatskom reproduciranju mitova primitivnih naroda, koje prate plesovi, izmjenično pjevanje i recitacije, klica je glumačke umjetnosti. Prijelaz u dramu je neprimjetan. U starom Meksiku, kao i u starom Peruu bilo je početaka pravih igrokaza, a u kulturnim zemljama Starog svijeta razvilo se to već u starom vijeku kao samostalna vrsta umjetnosti. U Kini se u VI stoljeću prije n. e. govori o dramskim izvedbama. Do punog procvata došlo je tek mnogo kasnije, pod grčkim i indijskim utjecajem. I tu porijeklo treba tražiti u mimičkim plesovima. U Heladi tragedija i komedija bile su sastavni dijelovi Dionizijeva kulta i službeno nikada nisu izgubile vezu s religijom. Naročit izdanak kazališta

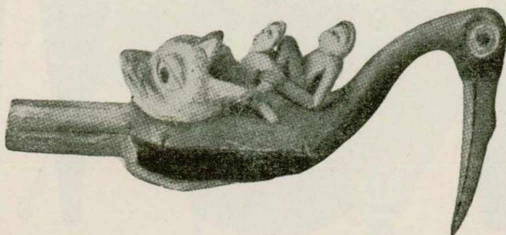
je igra sjena, koja je raširena preko velikih dijelova Azije (sl. 279) od Turske do Japana, a na Javi dostigla je osobit procvat. I ta je vrsta umjetnosti, čini se, izrasla iz religioznog tla, možda u vezi s predodžbom o sjenama umrlih.

Prozno pjesništvo primitivnih naroda javlja se u ruhu mitova i legendi. Ne treba isticati, da je njihov vanjski oblik obilježen umjetnošću, često dubokom i veličanstvenom. Ali, kako je sa sadržajem? Još prije nekoliko desetljeća smatrali su se mitovi jezgrom religije, a povijest religije nosila je u pravilu ime »usporedna mitologija«. Danas ključeve religije tražimo drugdje, u religioznim predodžbama i radnjama, dok se mitovi broje u njena vanjska obilježja. Ne samo po obliku, nego i po sadržaju, oni jednako proizlaze iz umjetnosti kao i iz religije. Mitovi mogu biti svete pripovijetke, kakvima su ih smatrali orijentalni narodi starog vijeka, a pričanje mita magijska radnja, koja održava red u svijetu, kao kod kalifornijskih Indijanaca. Ali oni mogu biti i bajke bez naročite etičke snage. U pričama nekih Indijanaca gavran ili prerijski vuk nastupa kao veliki učitelj ljudi, a istovremeno on je hvalisavac, lovac na žene i lukava varalica, koja se plete u događaje, koji su sve prije nego pobožni. U takvim slučajevima mitovi prelaze u čiste bajke. Isto tako mnoge pripovijetke, ukrašene imenima bogova i heroja, ne mogu sakriti pravi smisao. Grčki mit o Erosu i Psihi nije ništa drugo nego poznata priča o ljepotici i čudovištu, ali u mitološkom ruhu. U legendi o Perzeju i Andromedi susrećemo poznatu priču o junaku, koji čarobnim mačem ubija vilenjaka (Gorgo), a neman, što ga je napala, pretvara u kamen, pokazavši joj odrubljenu vilenjakovu glavu i zatim oslobađa kraljevnu. Isto je tako i u nekim mitovima o prirodi radnja priče sigurno ono prvotno. Ali ovdje iz oblasti religije zaista ulazimo u oblast umjetnosti. Čovjeka, naravno, ne smije zavesti činjenica što se u legendama događaju nadnaravni pothvati, već se moramo sjetiti u kolikoj je mjeri svakodnevni život primitivnih naroda prožet predodžbama o vračanju i samovoljnim zahvatima bogova i duhova u život. Kod nas se narodne priče kreću u čarobnom, polusrednjovjekovnom svijetu snova, dok se priče primitivnih naroda odigravaju usred svakidašnjice; njihov ton nije kao u pričama braće Grimm, već kao u Thomasa Manna.

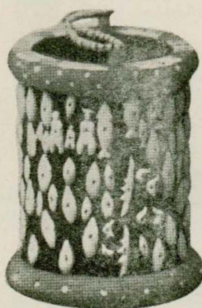
Mitovi i legende izraz su unutrašnjih doživljaja, duševnih potresa koji traže izlaz; ali oni su istovremeno reakcija primitivne ćudi na niz zagonetki koje pruža život. Tako nastaju etiološki mitovi (od grčkog *aition* = uzrok). Kako je nastao svijet? Da je stvoren ni iz čega, to leži izvan moći poimanja većine primitivnih naroda. U kulturnim zemljama Starog svijeta uobičajeno je vjerovanje da je svijet nastao od jajeta, a istu predodžbu nala-

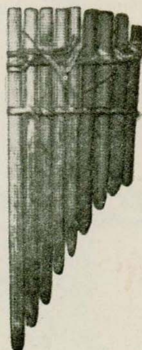

Sl. 280. Zujače. Gore lijevo: Tucano, sjeverozapadni Brazil; desno: Bambara, Sudan; dolje: Tlingit, jugoistočna Aljaska (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

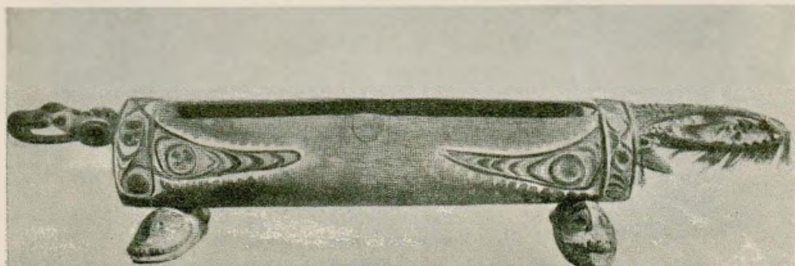

Sl. 281. (lijevo). Drvena posuda prekrivena likovima od narvalova zuba, istočni Grönland (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

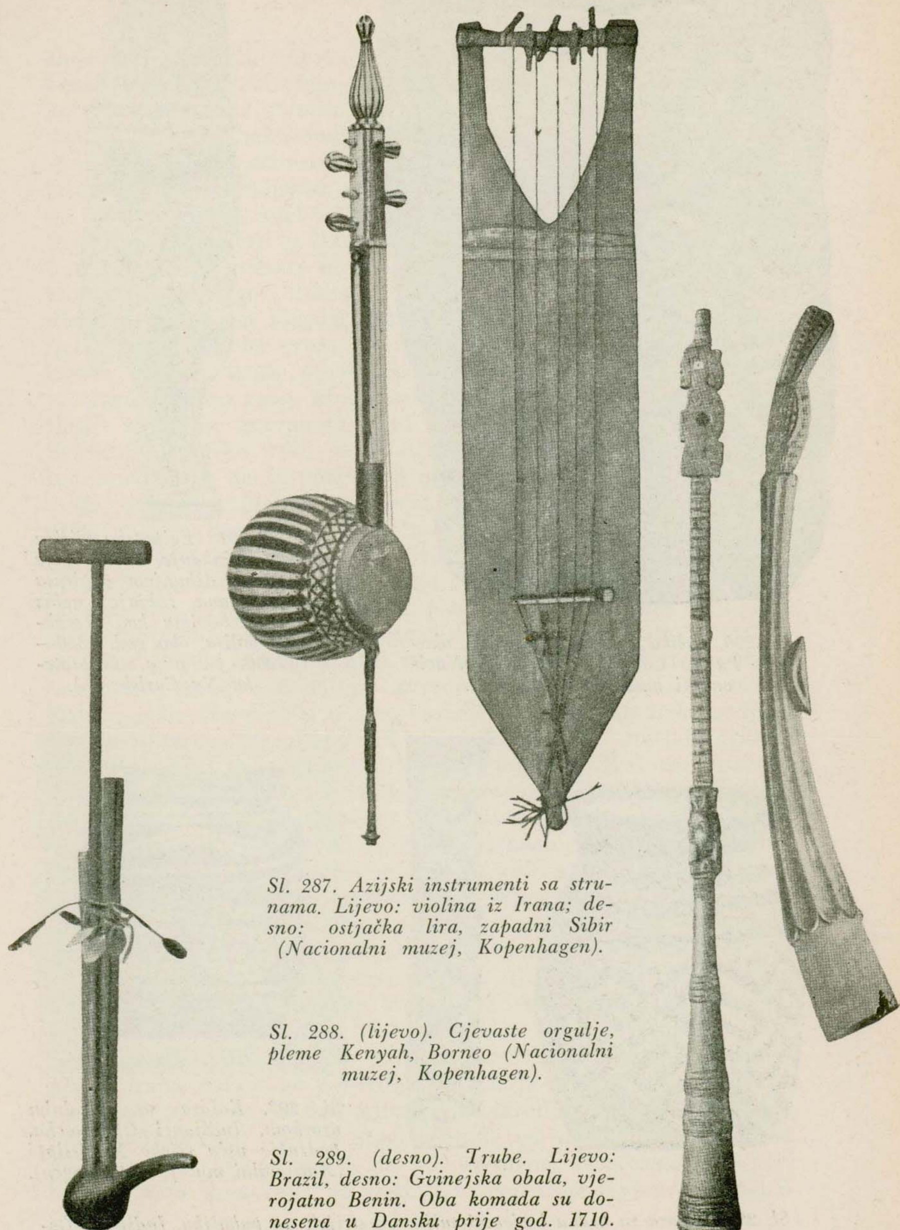

Sl. 282. Panova svirala, Novi Hebridi (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 283. (lijevo). Bubanj u obliku pješčane ure, Maramba na rijeci Sepik, Nova Gvineja (Nacionalni muzej, Kopenhagen). — Sl. 284. (sredina). Veliki signalni bubanj, Bali (Nacionalni muzej, Kopenhagen). — Sl. 285. (desno). Izrezbarene svirale, Novi Zeland (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 286. Signalni bubanj, Kararau, područje rijeke Sepik (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 287. Azijski instrumenti sa strunama. Lijevo: violina iz Irana; desno: ostjačka lira, zapadni Sibir (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 288. (lijevo). Cjevaste orgulje, pleme Kenyah, Borneo (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 289. (desno). Trube. Lijevo: Brazil, desno: Gvinejska obala, vjerojatno Benin. Oba komada su donesena u Dansku prije god. 1710. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 290. Velika gravura u kamenu, okolica Puerto Cabello, Venezuela (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 291. Egipatska žličica za šminkanje, na kojoj je među džbunjem papirusa prikazana robinja, nalaz u grobovima kod Herakleopolisa, oko god. 1350—1400. pr. n. e. (Gliptoteka Ny Carlsberga).

Sl. 293. Košara sa spiralnim uzorkom, Indijanci Chitimacha, područje ušća rijeke Mississippi (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 292. Košara za hranu i pleteni tuljac za strijele za puhaljku. Indijanci Čeroki, Sjeverna Carolina. Pleteni uzorci se nazivaju »kutije« i »poglavičine kćeri« (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

zimo kod sibirskih naroda i u Polineziji. Osim toga u Aziji na nekim mjestima nalazimo shvaćanje, koje dolazi do izražaja i u Eddi, da je zemlja stvorena iz tijela čovjekolikog prabića. U Sjevernoj Americi neka indijanska plemena pričaju, da je bizam izvukao kopno iz dubina vode. Ta je predodžba u Sibiru, vjerojatno pod staroperzijskim utjecajem, preoblikovana tako, da đavo — često u ptičjoj koži — izvlači zemlju iz pramora. U Indiji to je često Višnu, koji u liku vepra kopa zemlju iz oceana. Sunce i mjesec kruže nebom ne približavajući se jedno drugome i to Eskimi i Australci tumače istim objašnjenjem: neku mladu djevojku želi njen vlastiti brat i progoni je. U Sjevernoj Americi, Sibiru i Africi grom i oluju smatraju šumovima, koje proizvode golema krila ptice gromovnice. U istočnoj Aziji njenu je ulogu preuzeo zmaj. Mnogi mitovi tumače izgled i navike životinja: zašto su gavranovi tako crni, zebre tako plašljive, itd. Stvaranje čovjeka usko je povezano sa stvaranjem zemlje. Neki Indijanci misle, da su prvi ljudi proizašli iz zemlje ili pećina, dok neka australska plemena vjeruju, da je čovjek nastao od neke vrste prabića bez udova i posebnih organa. Na Fidžiju smatraju da su se prvi ljudi razvili iz jajeta, dok neka sibirska plemena pričaju, da se đavao umiješao kad je bog stvarao čovjeka i time objašnjavaju sva nesavršenstva i smrtnost ljudi. Još primitivnije objašnjenje o smrti nalazimo kod polarnih Eskima: prvotno su ljudi živjeli u tami i nisu poznavali smrti; ali tada je rekla neka stara žena: »Mi želimo svjetlo i smrt«, i tako se desilo. Kafri govore, da je bog poslao kameleona s porukom da će ljudi vječno živjeti, a zatim guštera s porukom da će umirati. Gušter je stigao prvi i zbog toga ljudi moraju umrijeti. Kulturni je život nastao tako, što su u dalekoj prethistoriji moćni junaci učili čovječanstvo kako da postupa. Primitivna težnja za spoznajom objašnjava u mitovima i to, kako je izgrađen svijet. Indijci, Tibetanci i Mongoli smatraju da svijet nosi kornjača, Sijamci i Japanci kažu da ga nosi riba, dok su stari Perzijanci vjerovali da ga drži bik. Tu predodžbu možemo još i danas naći na Kavkazu i kod Kirgiza. Na otoku Mangaia u Polineziji predstavljaju sebi svijet kao golemi šuplji kokosov orah. Na donjem kraju boravi Te-aka-ia-roe, »korijen sveg života«, a nad njim su Te-tanga-engae, »dah« ili »život« i Te-manava-roa, »dugoživući«; sva trojica zajedno tvore prvotne principe stvaranja i održanja. U šupljini oraha nalaze se različita podzemlja i božanstva, na vrhu leži otok Mangaia, a nad njim se nadsvodilo deset neba. Tamo stoluje Tangaroa, koji je stvorio ljude od crvene zemlje ili od vlastitih leđa. Uopće, još iz davnih vremena, susrećemo vrlo rasprostranjeno shvaćanje, da postoji čitav niz podsvjetova i nebe-

sa. Ono je možda rezultat promatranja kretanja planeta u nepokretnom jatu zvijezda stajačica, koje su vršili astronomi starog vijeka. Također je prastara predodžba da središte zemlje tvori brdo ili moćno drvo, »drvo života«. Brdo svijeta bijaše poznato već i starovjekovnim Sumercima. Perzijancima i Indijcima i brojnim sadašnjim centralnoazijskim narodima. I drvo života potječe iz starog Orijenta: udomaćeno je u Egiptu, Babilonu, Iranu i Indiji. U nordijskoj Eddi ono se javlja kao jasen Yggdrasil, a još danas nalazimo ga u mitologiji mnogih sibirskih plemena.

Dosta je često cilj mita da objasni neki inače nerazumljivi običaj. Očito su stari Grci mnogo razmišljali o tome zašto bogovi dobivaju samo kosti i iznutricu žrtvenih životinja, dok se ljudi časte mesom, sve dok se nije pronašlo da je Prometej jednom obmanuo Zeusa i sklonuo ga da se zadovolji bezvrijednim dijelovima životinje (usp. str. 360). Kasnije, kad je Zeus postao moćnim nebeskim kraljem, ponovo bijaše nezgodno kako se to Zeus dao tako prevariti. Ali to su objasnili time, što su rekli, da je on zapravo prozreo lukavstvo. Opće je obilježje mita da ono što se jednom desilo postaje normom budućim događajima: jedan je jedini čovjek iskusio smrt i otad svi ljudi moraju umrijeti; jedan je jedini put slavuj izgubio sina i otada svi slavuji jecaju.

Radcliffe-Brown dao je zanimljivo objašnjenje o postanku jednog takvog etiologijskog mita. Na Andamanima pričaju, da je jedan od predaka čovječanstva u davno vrijeme ubio nekog kukca, koji je u času smrti kriknuo čovječjim glasom; tada se nad zemlju nadvio mrki mrak; ljude je obuzeo strah i oni su u nevolji stali plesati, i gle, svjetlo se vratilo i otada se dan i noć redovito izmjenjuju. No pokazalo se, da se dotični insekt obično roji u sumrak, i da se, ako ga se povrijedi, javlja čudnovatim glasom. Često ga se može vidjeti u svjetlosti logorske vatre. Oko nje se, kad padne mrak, sakupe stanovnici otoka, koji se plaše tame, da bi plesali i tako otjerali mučno raspoloženje. Napokon, i sam mit rado pričaju uveče. Tako veza između, na izgled, nejednakih sastavnih dijelova mita postaje sasvim očitom. Nasuprot tome, ima razloga da upozorimo kako se treba čuvati pretjeravanja u traženju simbolike, kome su bili skloni nekadašnji istraživači mitova. Nisu svi blistavi mladići simboli sunca, a svaki junak, koga je proždrla neman, ne predstavlja mjesec. Također više nitko neće Buddhu smatrati bogom sunca, niti Zaratustru personifikacijom večerje zvijezde. Neki je danski povjesničar jednom, ne bez ironije, dokazao, kako se Napoleonova sudbina može objasniti kao tipičan mit sunca.

Kod historijskih je legendi nit, koja mitologiju povezuje sa znanošću, drukčija. Nema sumnje da je velik broj legendi sačuvao sjećanje na minule događaje. Fantastična bića, koja se prema grönlandskom narodnom vjerovanju kreću po rubovima ledenjaka uz kopno, očito su potomci neprijateljskih Indijanaca, koje su Eskimi nekoć sretali prijeko na američkom kopnu. Polinežanske su legende sa začuđujućom vjernošću sačuvale sjećanje na prošle osvajačke pohode, koje su vodili od otočja do otočja. Iskapanja za posljednjih desetljeća u Mezopotamiji otkrila su da legenda o potopu potječe od poplave, koja se desila u IV tisućljeću prije n. e. (usp. str. 417). Mitovi mogu i drukčije sadržavati pravu historijsku jezgru. Neke grčke legende govore da je Dioniz oženio Ariadnu, a druge, da ju je ubio; Ariadna je najprije bila moćna božica prirode, a iza tih se priča krije uspomena na borbu i stapanje ovih dvaju kultova.

Legende i mitovi žive vlastitim životom, što često puta otežava tumačenje. Pojedini sastavni dijelovi odjeljuju se i ponovo sastavljaju u nove cjeline, a često svaki narod dodaje priči vlastito mišljenje. Npr. vrlo je rasprostranjena pripovijetka o tome da su ljudi nastali iz veze između žene i psa (usp. I dio, str. 49); ali u Sjevernoj Americi ona tumači neke savim različite pojave. Kod Eskima arktičke Kanade ona se odnosi na postanak Indijanaca i bijelaca; u Aljasci s jedne strane na porijeklo Mliječnog puta, a s druge na neki napadno crveni obronak; kod Indijanaca Crna noga na stvaranje ratničkog bratstva itd. Mitovi vrlo često pokazuju veliku sklonost da se grupiraju oko stanovitih glavnih likova. Takvi se mitski krugovi vežu za neke poluživotinjske kulturne heroje, kakve susrećemo po čitavom svijetu; gavrana na sjeverozapadnoj obali Amerike, velikog zeca kod Algonkin Indijanaca na jezeru sv. Lovrijenca, pauka na Gvinejskoj obali, a bogomoljku kod Bušmana. Veliki se događaji i nehotice vežu za neke istaknute osobe. Kad, dakle, stari kraljevski historiograf Lyschander u »Rodovskoj knjizi danskih kraljeva« (1622) izvještava, kako je jedan od starovjekovnih kraljeva »krčio, obrađivao i poboljšao zemlju«, dok je drugi »učio stanovnike, da oru, siju, žanju, mlate žito i da prave gumna i sjenike« itd., onda on, u stvari, nastavlja liniju legendi. Jer slično se, npr., govori o kraljevima Bakuba iz Konga: prvi je ljudima donio vatru i uveo običaj obrezivanja, drugi je naučio narod da upotrebljava sol i izmislio je lov, treći je uveo igru na daski i tkanine od lika palme *raphia*, itd. Odgovarajuće legende granaju se i oko najstarijih kineskih careva. Dakle, sve u svemu, istraživanje mitova jedno je od najzanimljivijih ali istovremeno i najtežih područja etnologije.

Rečeno je, da je obilježje prave umjetnosti njena suvišnost. Možda je slabost malokrvne moderne umjetnosti upravo to, što je odrezan nerv, koji je povezuje sa životom naroda. Nasuprot tome, u zemljama kao što je Kina i antička Grčka, a tako reći i kod svakog primitivnog naroda, prije no što potone u konzerve i jeftine drangulije, umjetnost je nerazdvojno povezana sa bivstvovanjem i neophodna u svakidašnjem životu. Tu nema oštre granice između umjetnosti i obrta i razumljivo je samo po sebi da svaki umjetnik vlada svojom tehnikom. Čim se postigne određena spretnost, rađa se umjetnost. Zbog toga se umjetnička djelatnost, uglavnom, razvija u područjima gdje je tehnička vještina najviša: drvorezbarstvo na sjeverozapadnoj obali Amerike i u južnom Kongu, pletenje košara u kalifornijskih Indijanaca, lijevanje bronce u danskom starom vijeku. Ali nemoguće je ustanoviti gdje je granica umjetnosti, jer nitko ne može sigurno ustvrditi gdje počinje estetski osjećaj i gdje on prestaje.

Primitivni narodi izražavaju se likovno na dvojak način. Jedan je način skulptura. U obliku figura predaka, fetiša i likova bogova nalazimo je na najrazličitijim mjestima zemlje, čim je savladan najniži stupanj kulture. Ta je skulptura, uglavnom, izvedena u drvetu, rjeđe u kamenu, slonovači i sl. Već krajem ledenog doba (Aurignacien) nalazimo prve primitivne skulpture. I predmeti za svakodnevnu upotrebu mogu biti plastično oblikovani: glave kućnih balvana pretvaraju se u fantastične figure; glinene posude i drvene zdjele dobivaju oblik životinja i ljudi; malene figurice umeću se u oblike oružja ili se javljaju kao drške na glinenim vrčevima itd. Bogata mašta i velika spretnost udružuju se u veseloj igri na tim umjetničkim djelima; ali iza svega toga ne nalazi se samo estetska radost, već isto tako često, a možda i u većini slučajeva, duboka magijska svrha.

Uz bok plastici stoji plošna umjetnost. Svi poznamo francuske i španjolske spiljske slikarije s kraja ledenog doba iz razdoblja aurignacien i magdalénien, a isto tako i mnogo mlađe skandinavske spiljske gravire iz kamenog i brončanog doba. Već u to prastaro doba susrećemo oba različita oblika u kojima se javlja plošna umjetnost: s jedne strane slikarstvo i crtež, s druge strane urovašene ili uklesane figure, koje neprimjetno prelaze u relijef. Takve slike javljaju se na površinama stijena i spilja mnogih dijelova svijeta (sl. 290), a ponegdje ih prave sve do naših dana. Neke bušmanske slike pokazuju začuđujuću sličnost s onima koje poznajemo iz španjolskog ledenog doba. O, uglavnom, magijskom karakteru takvih umjetničkih djela gotovo i ne može biti sumnje. Tako ona tvore sastavni dio australskih totemskih ceremonija. Eskimske spiljske slikarije južne Aljaske čini se da se odno-

se na lov na kitove, a kao što je Hatt dokazao, stanovite spiljske gravire na Antilima javljaju se u blizini mjesta koja su dobra za ribolov.

Međutim, u najviše slučajeva plošna umjetnost primitivnih naroda javlja se kao ornamentika. U njoj ona dostiže još bogatiji razvoj nego u plastici i uopće zauzima mjesto kao najplemenitiji oblik izražavanja primitivne umjetnosti. Zbog toga nije čudo što je ona glavni predmet istraživanjâ umjetnosti primitivnih naroda. Ta je istraživanja svojevremeno započeo švedski istraživač Hjalmar Stolpe, a kasnije su ih nastavili, uglavnom, ljudi kao što je Balfour, Haddon i Boas. Već u aurignacienu javljuju se prvi jednostavni potezi, tačke i poprečne linije, a u magdalénienu ti se uzorci proširuju, među ostalim, cik-cak linijama, figurama u obliku »riblje kosti«, krugovima i spiralama. Kao slobodna plošna umjetnost i ornamentika ulazi u slikarstvo i crtanje, kao i u rovašenje; k tome još dolaze uzorci pletenja i tkanja. Ornamentiku karakterizira njena povezanost. Ona se nužno mora ravnati prema predmetu koji treba ukrasiti. Ornamentika je snažno ovisna ne samo o tehnici, zbog čega, npr. primitivni uzorci pletenja i tkanja često imaju uglate oblike, nego i o obliku predmeta. Prirodno raščlanjivanje pojedinog predmeta ponavlja se u dekoraciji. Kod glinenih posuda, naravno, najradije ukrašavaju vrat, ručicu i trbuh, a kod odjeće ornamenti se prvenstveno nižu na uglovima i rubovima. Na tkanim ogrtačima Tlingit Indijanaca uvijek nalazimo ovako smještene uzorke: veliko središnje polje i po jedno manje polje sa svake strane. Prema tome, kad se obuče ogrtač, glavni se uzorak nađe na leđima, a manji sprijeda (usp. I dio, sl. 74). Osim toga, umjetnički se ritam u ornamentici očituje mnogo neposrednije, nego u slobodnoj plošnoj umjetnosti. Jednostavna simetrija, i ona kao odraz u ogledalu, omiljela su izražajna sredstva. Živo a istovremeno i profinjeno djeluju peruanske tkanine. Njihovi ukrasi djeluju kao stalan niz sinkopa, gdje uzorak slijedi jedan ritam, a boje drugi.

Nezavisna od podjele na plastičnu i plošnu umjetnost jest podjela na realistične i simbolične prikaze. Katkad kod primitivnih naroda susrećemo isti naivni realizam kao i kod djece, koja i na licu, gledanom iz profila, brižljivo crtaju dva oka, jer čovjek, kao što znamo, ima dva oka. Vjerojatno, najviši razvoj dostigao je taj smjer kad Sjeverozapadnih Indijanaca. Svaku životinjsku figuru, koju slikaju na kućnom zidu ili je utkaju u živopisne plesne ogrtače, prikažu kao dvije sastavljene slike profila. To djeluje kao da je životinja prvotno bila zamišljena kao skulptura, pa je rasječena odostrag prema sprijeda i ta dva dijela položena na ravninu. Pravi je realizam rijedak na primi-

tivnom stupnju. Tamo mnogo češće susrećemo osebujne prikaze, čudnovato ukočene figure s raznim izraslinama i iskrivljenjima, ili fantastična križanja ljudi i životinja. No to se ne smije jednostavno smatrati neuspjehom umjetničkih sposobnosti, ili kao nedostatak vještine. Impresionistička sigurnost, kojom su lovci na sobove ledenog doba i Bušmani ili Eskimi sadašnjosti znali tako vjerno slikati životinje, dovoljno je jamstvo, da sposobnost realističkog prikazivanja nije nepoznata i na relativno dosta niskom stupnju kulture. Pri tom donekle igra neku ulogu i to što ta plemena žive u naročito tijesnoj vezi sa životinjama. Ali težište valja postaviti na jednu drugu okolnost. Naime, način prikazivanja u prvom redu ovisi o svrsi koja se želi postići. Kod upravo spomenutih naroda svrha je prije svega magična. Životinje treba naslikati što je moguće vjernije u njihovom svakodnevnom životu, da bi se tako nad njima stekla moć. Drukčije je kod većine ostalih primitivnih naroda. Njima je najvažnije da izraze svoje unutarnje shvaćanje života, grozničave vizije ekstaze i divlju maštu mitova. U stvari, oni su ekspresionisti do krajnjih granica. Tako su temeljni motivi umjetnosti Sjeverozapadnih Indijanaca likovi ljudi i životinja. Ali oni su takvi, kakvi se javljaju u legendama, i zbog toga u gledaocu moraju pobuditi sve ono strahopoštovanje i sveti strah, koji pripada takvom uzvišenom biću. Dakle, kao u srednjovjekovnoj heraldici, stiliziranje često dovodi do neraspoznavanja. Ali isti Indijanci znaju druge motive prikazati gotovo pedantnim realizmom. Sličnu podvojenost nalazimo u egipatskoj umjetnosti gdje je ukočena nepristupačnost božanskih i kraljevskih figura u oštroj suprotnosti sa često umilno mekim prikazima robinja i drugih podređenih osoba (sl. 291).

Ekspresionistički smjer primitivne umjetnosti vodi nas k simbolici. Bezbroju uzoraka u pletenju košara, ukrasa na glinenim posudama itd. pridaje se simbolično značenje, koje se, međutim, mijenja od kulture do kulture, čak često od plemena do plemena. Križ, koji mi shvaćamo kao znak kršćanstva, na nekim je mjestima Amerike simbol strana svijeta, a drugdje znači leteću pticu. Cik-cak linija na nekim mjestima predstavlja munju, a u drugim prilikama zmiju. Nekiput je tumačenje potpuno proizvoljno i jedva je više nego ime. Tako Indijanci Ejak liniju s kratkim poprečnim crtama zovu »medvjeđi lakat«, a Indijanci Čeroki romboidnu figuru s križem u sredini zovu »poglavičinom kćerkom« (sl. 292). Čak unutar jednog istog plemena tumačenje može biti različito; kod Dakota je romb s trokutima u očima muškaraca pali neprijatelj, dok je žene nazivaju kornjačom, životinjom koja se dovodi u vezu s predodžbama o plodnosti.

Pojedine crte ponavljaju se, tako reći, u svakoj primitivnoj umjetnosti. Plastični prikazi ljudskog lika u pravilu se zadržavaju u granicama oblog balvana iz koga su proizišli, s nerazmjerno velikom glavom i strogim frontalitetom. Crteži i slikarije su zapravo vezani za površinu, i ne pokušavaju da postignu dubinu perspektive. Ponekad se slika prikazuje sa stanovišta gledaoca, a neki put sa stanovišta osobe o kojoj se radi, dok u nekim slučajevima oba gledišta mogu biti pomiješana na najneprirodniji način. Ponekad se i s vrlo jednostavnim izražajnim sredstvima može postići izvanredan uspjeh. Pogledajte, na primjer, ovdje reproduciranu statuetu jednog kralja plemena Bakuba (sl. 294) čija mirna vitkoća tako dobro odgovara sanjarskom izrazu čuvstvenog lica. Uopće, umjetnost se javlja u takvom izobilju, pa već unaprijed moramo napustiti svaki pokušaj, da ovdje damo i najkraći pregled. Broj stilskih vrsta naprosto je prevelik. Isto tolikom sigurnošću, kojom historičar umjetnosti može ustanoviti potječe li neka slika od Moneta ili Gauguina, i etnolog može utvrditi potječe li neka figura što prikazuje pretke od Papuanaca iz zaljeva Geelvink ili sa rijeke Sepik (sl. 295). Jedva je moguće dati potpuno zadovoljavajuće objašnjenje o porijeklu stilskih vrsta. U dubini narodne duše rađaju se čuvstva koja se ogledaju u umjetnosti, ali su nedostupna naučnoj analizi. Tako na španjolskim spiljskim slikarijama ledenog doba susrećemo dvije stilske grupe — jedna je sjeverna, da ne kažemo arktička, veoma srodna poznatoj paleolitskoj umjetnosti Francuske, a druga je, uglavnom, afrička. Dok je svaka figura prve grupe samostalna cjelina, druga grupa pokazuje izrazitu sklonost za velike dramatske kompozicije s mnogobrojnim likovima, koji su međusobno povezani. Svrha slika bijaše očito u oba slučaja ista: magijski zagospodariti životinjama. Ali zbog čega ta razlika u načinu izražavanja? Pitanje je umjesno, ali odgovora nećemo naći. Ipak mogu se osvijetliti neke okolnosti, koje se tiču postanka stilova uopće.

Veliki je značaj geografske i kulturne okoline. Japanske kuće lagane drvene konstrukcije sa zidovima od papira, koje su odlično podešene toj zemlji pustošenoj potresima, već unaprijed isključuju uljano slikarstvo u evropskom smislu. Lutalački način života izrazitih lovačkih i nomadskih plemena koči razvoj umjetnosti i svi takvi narodi spadaju među najsiromašnije umjetnošću, ukoliko lovačka magija nije djelovala u suprotnom smjeru. S druge strane kult predaka, koji obilježava religiju mnogih poluratara, pruža pogodno tlo kiparskim pokušajima. Muhamedova zabrana pravljenja idola dovela je do ultraortodoksnog tumačenja za bilo kakvo prikazivanje ljudi i životinja i time islamsku umjetnost

usmjerila osobitim tokovima. Jednostranost zanatskih sposobnosti, koja se većim dijelom temelji na tome, da je pristup primitivnih naroda sirovinama često ograničen, također je ostavila svoje obilježje. Jedno je pleme najbolje u drvorezbarstvu, drugo u tkalačkoj umjetnosti, treće u lončarstvu. Tako nastaje stanovita vještina i stvaraju se određene motoričke navike, koje u umjetnosti vode k »prenošenju« ornamenata s uobičajenog materijala na neki drugi. Ukrasi na nekim glinenim posudama iz doline Cauca u Kolumbiji sadrže jasne tragove po kojima se vidi da potječu od drvorezbarstva (sl. 298). Isto tako ukočene uglate figure, koje obilježavaju peruanske posude iz Tiahuanaca, očito potječu iz kamene skulpture ili tkalačkog umijeća (sl. 299). Valovite spiralne trake danskog starijeg brončanog doba jedva da su prvotno pripadale tvrdoj kovini i vjerojatno[4] su također preuzete sa slikarija na glinenim posudama južnih krajeva. Zavojiti ornamenti loše pristaju tehnici pletenja košara (sl. 293, 300) i, vjerojatno, potječu također od lončarstva. Povezanost između tehnike i stila očituje se nedvosmisleno kod Sjeverozapadnih Indijanaca. Tu su drvorezbarstvo i slikarska umjetnost muškaraca figuralni, živi i groteskni, a ženski uzorci u pletenju i tkanju geometrijski i suhi. Tek mnogo kasnije, tako da je o tome još uvijek živa tradicija, žene su počele na tkanim plesnim ogrtačima oponašati stil muškaraca.

Napokon, svemu tome pridolazi i utjecaj ponavljanja. Samo je malen broj umjetnika stvaralaca; većina se zadovoljava višemanje robovskim imitiranjem. Balfour je učinio zanimljiv pokušaj, koji izvrsno osvjetljava posljedice ponovljenog kopiranja. On je nekome dao da precrta sliku puža koji puže preko grančice; taj crtež dao je nekom drugom da ga još jednom precrta, a dobiveni je rezultat opet dao trećemu, itd. Nakon niza međukarika slika se potpuno promijenila i od puža je postala ptica! Koliko li se samo puta sličan razvoj dogodio kod primitivnih naroda, a da mi to uopće ne slutimo? Stolpe je svojevremeno zacijelo pretjerao kad je htio dokazati da svaki ornament potječe od nekog prvotno naturalističkog prikaza; ali da se takva slika može nakraju pretvoriti u nerazumljive vitice, svjedoče nam, usprkos svemu, mnogobrojni primjeri. Tako se prastaro babilonsko prikazivanje boga, kako svladava par lavova, na kasnijim broncama u Lurestanu uopće više ne može prepoznati (sl. 296). Kineska figura pijetla na odjeći Golda i Giljaka pretvorila se u vitice, a likovi ljudi polinežanske ornamentike postepeno nestaju u cik-cak linijama.

[4] U njemačkom prijevodu nejasnu stilizaciju na ovom mjestu očito valja pripisati štamparskoj greški, a u našem tekstu uzeto je ono značenje koje najbolje odgovara. (Op. D. Rihtman.)

Sl. 294. Mali kip kralja plemena Bakuba, južni Kongo (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 295. (gore desno). Likovi predaka, Nova Gvineja; lijevo: zaljev Gelvink; desno: rijeka Sepik (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 296. Brončane figure iz Lurestana, II tisućljeće pr. n. e. Obje figure prikazuju ljudsku priliku između dvaju lavova, samo je na desnom primjerku stilizacija toliko snažna da se jedva prepoznaju likovi (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 297. Golemi bazaltni lav iz sirijsko-hetitskog kraljevskog grada kod Hame, IX st. pr. n. e. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 298. (sredina). Glinene posude s uzorcima koji oponašaju drvorezbarstvo, Antioquia, Kolumbija (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 300. Pletena košara, Gvinejska obala, XVII st. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 299. Glinena posuda u stilu Tiahuanaco, Peru (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Takav je razvoj do stanovitog stupnja ovisan o onoj krivulji, koja se, čini se, javlja u povijesti svake stilske vrste. Ona se najprije penje do tačke u kojoj se umjetnost razvija u strogoj veličanstvenosti (usp. sl. 297). Zatim počinje izrađivanje pojedinosti, koje često ima svojevrsno profinjeno djelovanje, ali samo po sebi pokazuje kako nestaje prava stvaralačka snaga i kako je učinjen prvi korak k izrođavanju, s kitnjastim, pretjeranim oblicima i k raspadanju prvotno čvrsto zatvorene cjeline. Međutim, postanak stilskih vrsta ne smije se zbog toga zamijeniti s porijeklom umjetnosti uopće. Što znamo o tome? Umjetnost izvire iz nekih najdubljih nagona ljudske prirode. To proizlazi već iz njenog sveobuhvatnog rasprostranjenja. S druge strane s umjetnošću je kao i s ličnim nakitom. Naime, poriv k umjetničkom ispoljavanju, makar i drijemao u svijesti kao klica, traži vanjsku svrhu, da bi proklijao i da bi se rascvao. U cijelom protolitiku jedva da se može govoriti o stvarnoj umjetnosti. Ona se javlja tek potkraj ledenog doba i već tada dostiže silan procvat. Kod Pigmeja i drugih vrlo primitivnih naroda umjetničko je izražavanje danas ograničeno na mali broj zametaka.

Podstrek za postanak umjetnosti došao je očito s raznih strana. Jedan od njegovih izvora, nema sumnje, moramo tražiti u igri. Umjetnička je djelatnost povezana s unutarnjom radošću, s nadmoćnim osjećajem snage i znanja, koji zadovoljava stvaraoca i bez obzira na ostale. Ona je osim toga povezana sa stanovitim strahom pred praznim površinama, *horror vacui*, koji se ispoljava i u dječjem crtkaranju po zidovima i plotovima. Primitivni narodi zbog toga nastoje, da svoje stvari učine ne samo što je moguće svrsishodnijima, već i da ih oblikuju tako, da budu ugodne očima. Njihova umjetnost često polazi od materijala ili od tehnike. Neka slučajna sličnost budi predodžbe, koje se zatim pretvaraju u umjetnički oblik. Kvrga na drvetu postaje, npr., središtem ovećeg uzorka. U proizvodnji glinenih posuda od uskih valjušaka nastaju brazdasti ornamenti Pueblo Indijanaca. U samom procesu oblikovanja dolazi do ukrašavanja utiskivanjem prstiju, što je glavna oznaka keramike južnoameričkih plemena Tupí. A to odgovara otiscima čekića na stanovitim orijentalnim posudama od kovine. U još većoj mjeri tehnika se ispoljava u pletenju košara, čiji pravilan ritam gotovo sam tvori postojano ponavljane uzorke.

Drugi je važan izvor umjetnosti vjerovanje u njenu čarobnu moć. One prirodne pojave, koje naročito zaokupe primitivno oko, u neposrednoj su vezi, naravno, s borbom za život. A kako su, prema mišljenju primitivnih naroda, slika i predmet jedno, time je otvoren put k razvoju. Govorili smo o magijskom karakteru

paleolitskih i nekih mlađih slikarija. On jasno proizlazi već iz njihova smještaja, duboko u unutrašnjosti mračne spilje, ili na nepristupačnim zidovima, jer tu je već unaprijed isključen bilo kakav estetski užitak. Također mnogi ornamenti posjeduju unutarnju snagu, s pomoću koje ukrašeni predmeti postaju naročito djelotvorni. Eskimi Aljaske smatraju da divljač prije svega traži onog lovca, koji ima lijepo ukrašeno oružje, a naslikani ornamenti na njihovim kućanskim predmetima postepeno sa starošću stiču nešto od snage amuleta. Neke uzorke treba shvatiti i kao oznake vlasništva, po kojima se predmeti lako mogu prepoznati. Tu se nalazimo pred trećim izvorom umjetnosti, porivom za saopćavanje, željom da se učini vidljivim ono, što ispunja svijest. Time se već približavamo pismu i onoj strani duhovnog života, o kojoj još treba da govorimo — znanosti.

PRETPOSTAVKE ZA ZNANOST

RELIGIJA i umjetnost cvjetaju u bogatom izobilju već na primitivnom stupnju kulture, dok je znanost oznaka najviše civilizacije. Znanost je plod razuma, kao što su religija i umjetnost plod osjećaja i mašte. Međutim, karakteristično je, da su duševne djelatnosti kod primitivnih naroda međusobno mnogo tjesnije povezane nego kod nas (usp. I dio, str. 44). Zbog toga je jasno da oni uopće ne mogu racionalno postaviti neki problem niti pokušati objasniti zagonetke bivstvovanja jedino putem logičnog mišljenja. Ali to ipak ne znači da se kod njih ne može naći često vrlo značajna suma pozitivnih znanja. Znanje i znanost dvije su različite stvari. U tradicijama plemena sačuvane su uspomene na prošlost i poznavanje zemlje, na vremenske prilike, na biljni i životinjski svijet često u neočekivano velikom obimu. Tako je za eskimsko poznavanje geografije karakteristična skica, koju je olovkom nacrtao neki pripadnik plemena Aivilik. Ona obuhvaća obalu od rijeke Churchill do Lancastersunda, u dužini od oko 1500 km zračne linije! Eskimi na istočnom Grönlandu znali su rezbariti »karte« svoje domovine u drvetu (sl. 303). Već prije je u ovom djelu bilo govora o osobitim kartama Južnog mora načinjenim od štapića i puževih kućica sa Maršalskih otoka (usp. str. 224). Zahvaljujući plovidbi morem geografska slika svijeta Polinežana prostirala se preko neizmjernih udaljenosti. Tako je jedan čovjek bio u stanju da opiše položaj najvažnijih otoka između 140° i 180° zapadne dužine: tu spadaju otočja Marquesas, Tubuai, Fidži, Tonga i Rotuma.

Na nižem kulturnom stupnju znanje nekog naroda prije svega ovisi o njegovim potrebama. Traži se odgovor na praktična pitanja života. Zbog toga umijeće liječenja spada u područja koja su bila najranije njegovana. Za većinu primitivnih naroda bolesti su nadnaravnog porijekla — čaranje, otmica duše ili opsjednutost — i liječenje se za tim povodi. Vrač (sl. 305) želi istjerati zle duhove, on polazi u lov za otetom dušom ili siše bolesno mjesto, da bi odstranio začarani predmet, koji je, prodrijevši u tijelo, prouzrokovao bolove. Zajedno s tim šamanističkim metodama liječenja provode i racionalno liječenje, koje se temelji na praktičnim iskustvima nebrojenih generacija. I sredstva liječenja, čiju snagu primitivni narodi pripisuju jedino magičkim svojstvima (usp. sl. 302) znaju ponekad prilično djelovati, npr., post, dijeta, sredstva za povraćanje i znojenje. Osim toga naše prvo znanje o različitim otrovnim i ljekovitim biljkama potječe od primitivnih naroda. Mnoga plemena imaju dosta veliko iskustvo u liječenju rana, prijeloma kostiju i jednostavnim kirurškim zahvatima. Nekiput čak vrše amputacije, a u Ugandi i Somaliji ne prezaju ni pred velikim operacijama kao što je carski rez i otvaranje trbušne šupljine (laparotomija). Najviše čuđenja pobuđuje sigurnost, kojom su na najrazličitijim mjestima zemlje vršili trepanacije. Postoje dokazi da je ta operacija u Evropi uspješno izvršena već u mezolitiku i neolitiku. U kasnijim stoljećima poznata je također na Kanarskim otocima, u sjevernoj Africi, Oceaniji i Americi. Pripisivali su je matrijarhatskim ratarskim kulturama, i to dosta opravdano, jer su upravo tu zbog upotrebe kijača i sličnih oružja povrede glave morale biti česte. No nije uvijek moguće pronaći uzrok poduzimanja te operacije i u mnogim je slučajevima povod vjerojatno bio oboljenje mozga, što je danas nemoguće ustanoviti.

Prije nego što će se roditi prava znanost, treba da su ispunjena dva preduvjeta. Najprije treba da je stvoreno pismo, bez kojeg je unaprijed onemogućeno svako sporazumijevanje između osoba koje dijele veće prostorne i vremenske udaljenosti. Uz to je potrebno stanovito poznavanje mjere i broja; tek ono omogućava poimanje zakonitosti života.

Pismo je, na kraju krajeva, samo potpora pamćenju. Znakovi bude slike sjećanja ove ili one vrste, povezujući se s predodžbama o određenim glasovima. To znači da postoji mogućnost da se krene u dva pravca: putem dodirnih asocijacija ili putem asocijacija na temelju sličnosti. Krenulo se u oba smjera. Prvi još i danas upotrebljava svaki onaj koji vezuje uzao na maramici, kako bi se podsjetio da kupi komad sira i donese ga kući za doručak. Iste su vrste znakovi koje Australci urezuju u glasničke

palice (sl. 232). Šalju ih od plemena do plemena kao pozivnice na svečanosti; onome tko ih prenosi služe uz to kao neka vrsta diplomatskih akreditivnih pisama i kao pomagalo pamćenju. S urezima na bridovima može se, npr., označiti broj dobrodošlih gostiju. O nekom pravom pismu, naravno, nema ni govora. Samo iznimno znakove može protumačiti i netko drugi osim upućenog. Slične glasničke palice nalazimo i kod mnogih drugih naroda. One podsjećaju i na rovaše, koji su se dugo vremena upotrebljavali kao pravovažeći obračuni, tako da ih je još priznavao danski zakon Kristijana V (1683), a do god. 1782. u engleskoj su riznici vrijedili kao punovažna priznanica. Vrlo rasprostranjene uzice s uzlovima također su vrlo pogodne za računanje. Tako se u susjedno selo šalje pozivnica i uz nju uzica s određenim brojem uzlova; mještani svakog dana razvežu jedan uzao i kad razvežu posljednji, znaju da je došlo vrijeme sastanku. Takve uzice s uzlovima bile su vjerojatno poznate u prethistorijskoj Kini, a još se i danas upotrebljavaju u Tibetu i na otocima Riu-kiu. Ima ih i u nekim krajevima Oceanije, na zapadu Sjeverne Amerike i sjeverozapadu Južne Amerike. Tamo su u peruanskom *quipu* dosegli vrhunac razvoja (sl. 304). Njih su nekad smatrali pravim pismom, s pomoću kojeg su Indijanci, navodno, bili u stanju da izraze sve, pa čak i pjesništvo i historijske izvještaje, ali to je shvaćanje posljedica grubog pretjerivanja. Locke je jasno dokazao, da su te uzice s uzlovima samo vrlo dobro smišljeno sredstvo za računanje, kod kojeg se brojevi — prema decimalnom sistemu — izražavaju s pomoću uzlova različita oblika i položaja. Osim toga boja uzice može označavati i vrstu predmeta o kome se radi. Erland Nordenskiöld istražio je mnogo *quipu-a* iz peruanskih grobova i pronašao, da se tu radi o kalendarskom računanju izraženom u danima; najveći broj, na koji je naišao, ne bijaše manji od 15.652!

Drugi put ka stvaranju pisma polazi od slika. Ukrasi Prerijskih Indijanaca na šatorima, ogrtačima i dr., u oštroj su suprotnosti s njihovom pravom, strogo geometrijskom ornamentikom. Oni su, u stvari, primitivno slikovno pismo, koje veliča vlasnikova djela. Na istim se temeljima osnivalo pismo Azteka; ali ono je stiglo korak dalje i to tako, što su pojmove, koji su se često ponavljali, prikazivali određenim utvrđenim znakovima. Oni su se u nekim slučajevima približavali pravom slogovnom pismu. Tako se nastavak *-tlan*, »između«, izražava nizom zubi, *tlantli*. Još naprednije bijaše pismo Maja (sl. 301). Kod njih svi su znakovi bili otprilike jednako veliki i sastavljeni po sasvim određenim pravilima, jer su gotovo svim osnovnim znacima dodavali još i dodatne znakove (determinative), koji podupirahu tumačenje i spre-

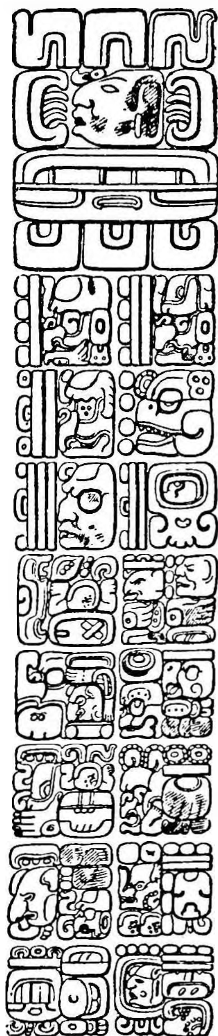
čavahu nesporazume. Tako je bilo moguće izraziti mnoštvo pojmova pa čak i one potpuno apstraktne. Osim znakova za veličinu brojeva, vremenske jedinice, nebeska tijela i sl. znamo, na žalost, vrlo malo o pismu Maja, a veći dio dugih napisa zasad nam je zbog toga zatvorena knjiga.

I u Starom svijetu svi oblici pisma, koji su se održali, počeli su slikovnim znacima. To je svima jasno za egipatske hijeroglife; ali je isti slučaj i s kineskim znakovima i zapadnoazijskim klinovim pismom. Najstariji kineski napisi potječu iz doba dinastije Šang (sredina drugog tisućljeća prije n. e.) i još su vrlo bliski pravim slikovnim prikazima. To što su znaci otada, usprkos svim kasnijim izmjenama, uvijek zadržali prvotni karakter i nikad se nisu pretvorili u slova u evropskom smislu, tijesno je povezano s građom kineskog jezika. Mnogo jednosložnih riječi i nesavitljivost kineskog jezika učinile bi neko slovno pismo, slično našem, nesvrsishodnim a i suvišnim. Nasuprot tome kineski je sistem u neizmjernom carstvu, bogatom dijalektalnim razlikama, od neprocjenjive koristi za duhovnu povezanost. Njega svugdje čitaju jednako lako, iako je izgovor riječi vrlo različit. Računa se da postoji najmanje 40.000 znakova; ali za svakodnevnu upotrebu dovoljno je poznavati tri do četiri tisuće. Većina je znakova sastavljena i to od znaka koji određuje glas i drugog koji pomaže bližem određivanju. Tako glas *fang* ima čitav niz značenja. Osnovni znak riječi izražava »četvorokut«. Ali ako dodamo znak za »zemlju«, značenje se mijenja u *fang*-distrikt, dok dodatni znak »jezik« izražava *fang*-pitati, itd. Fina i mirna životna mudrost ogledava se često u složenicama kad npr. znakovi za »muškarac« i »riječ« stavljeni zajedno znače »istinito«, ili kad »srce« i »rob« spojeni izražavaju »bijes«.

Najstarije pravo pismo na svijetu pronađeno je u Mezopotamiji na glinenim pločama takozvanog razdoblja Uruk (IV tisućljeće prije n. e.). Ono obuhvaća oko 1500 slikovnih znakova. Postoji li između njega i zasad još neprotumačenog pisma, koje je kasnije upotrebljavao narod kultura, koje su se razvile oko rijeke Inda, neka veza, još uvijek nije objašnjeno. Međutim, Sumerci su iz mezopotamskog slikovnog pisma stvorili klinovo pismo, koje su kasnije naslijedili Babilonci, Asirci, Perzijanci i dr. U tom teškom sistemu, čiji je vanjski oblik doduše izvanredno prilagođen mekoj glini u koju se pismo utiskuje, prvotne su slike pojednostavnjene na nekoliko stotina znakova, djelomično na čitave riječi, a djelomično na slogove i determinative. Čitanje otežava to, što ista grupa klinova nekiput daje potpuno različite glasove. Egipatski hijeroglifi, koji su nastali već u preddinastijsko vrijeme i koji su na spomenicima sve dokraja zadržali karakter slikovnog

pisma, u pravilu izražavaju slog ili pojedini glas: tako slika orla *(ahom)* znači slova *a*, slika ustiju označava *(ro) r*, itd. No od svih starovjekovnih sistema pisama najpozvaniji da postane tako značajan bio je fenički. Najstariji trag tog pisma nađen je zasad na jednom sarkofagu iz XIII stoljeća prije n. e., koji je iskopan u Džubailu, Gubli starog vijeka, sjeverno od Bejruta. Porijeklo tog sistema još nije objašnjeno, u stvari sve je to zamršenije nego što se mislilo prije nekoliko desetljeća. No jedva možemo zaobići činjenicu, da su njegovom oblikovanju pridonijeli egipatski, a možda i kretski utjecaji. Odlučno je u važnosti feničkog pisma to što u njemu prvi puta susrećemo pravi alfabet, u kome svaki znak odgovara određenom glasu. To pojednostavnjenje razbija privilegij svećenika, koji su dotad jedini poznavali pismo, i otvara neslućene mogućnosti za demokratizaciju duhovnog života. S pravom ističe Gordon Childe, da alfabet, zajedno s upotrebom jeftinog željeza umjesto bronce i s uvođenjem malenog bakrenog novca, tvori temeljne stupove kulture širokih masa. Od feničkog pisma ne potječu samo svi mlađi zapadnoazijski alfabeti: hebrejski, sirijski i arapski, već je ono istovremeno putovalo na istok do Filipina i Koreje a na zapad ka Grcima. Oni su ga sa uobičajenom okretnošću duha prilagodili potrebama indoevropskog jezika, pretvorivši suvišne konzonantske znakove u znakove za vokale, koji su dotad nedostajali. Jedva i treba dodati da se latinski alfabet, kojim se svakog dana služimo, temelji na grčkim slovima.

Brojka je temelj svakog mjerenja. Kao i sve apstrakcije, tako je i pojam brojke kod većine primitivnih naroda vrlo nesavršen. Eskimi broje na prste do pet. Pomoću prstiju na rukama i nogama mogu dospjeti do dvadeset, što znači »čitav čovjek«; ali o toj vrtoglavoj veličini oni nemaju mnogo jasnije predodžbe nego mi o

Sl. 301. Tipični zapis plemena Maja. Na vrhu je veliki uvodni znak: pod njim slijede tri reda sa svega šest znakova koji odaju datiranje; nakon toga dolaze različiti znakovi koji sadrže neko drugo objašnjenje (po Spindenu).

milijunu ili milijardi. Još primitivnija plemena zaustavljaju se već kod dva ili tri. Karl von den Steinen pripovijeda da primitivni Indijanci plemena Bakairi s gornjeg toka rijeke Xingú počinju brojiti tako, da uhvate lijevi mali prst i kažu *tokále;* onda sastave mali prst i prstenjak i kažu *ahäge,* nastavljaju s tri prsta, *ahäge, tokále,* itd. dok ne dospiju do šest, što se kaže *ahäge ahäge ahäge.* Dva se uvijek javlja kao temeljni broj i zbog toga Karl von den Steinen dolazi do zaključka da brojenje nije nastalo sastavljanjem nego dijeljenjem. Brojenje u parovima proučavano je i u Australiji i Polineziji. Osim toga u svijetu je vrlo rasprostranjen sistem pet brojeva, s prstima kao pomoćnim sredstvom.

U računanju vremena ljudi su se dugo pridržavali prirodnih mjera: dan i noć, ljeto i zima, kišno i sušno doba. Ponekad je podjela još preciznija: prema vremenu sjetve i žetve, seobama divljači ili rasplođivanju stada. Sasvim kratki vremenski razmaci mogu se, npr., opisati tako, da ih se usporedi s vremenom koje je potrebno za neki uobičajeni posao. Taj je način još u starije doba poznat u našoj narodnoj kulturi: koliko traje da se skuha lonac kaše, da se izmoli jedan očenaš, itd. Slično tome veći se vremenski razmaci označavaju kao toliko i toliko noćenja, toliko i toliko lula duhana i sl. dok se manje dužine mjere jedinicama ljudskoga tijela: stopom, hvatom itd.

Veliki preokret u računanju vremena događa se tek onda, kad se ono počinje zasnivati na promatranju kretanja nebeskih tijela. Polinežani, koji su navikli da na plovidbama slijede zvijezde, dijele godinu u dva dijela, već prema tome jesu li Vlašići vidljivi ili nisu. I u Indoneziji godina se dijeli prema Vlašićima. Dajaci na Borneu određuju pravo vrijeme sjetve prema njihovom položaju, a isto, čini se, vrijedi i za pleme Mandaya na Filipinima. Inače Mjesec sa blistavom svjetlošću, promjenljivim izgledom, utjecajem na plimu i oseku i prividnom vezom između mjesečnih mijena i menstruacije žena, najsnažnije utječe na primitivnu ćud. Mjesec je lako razumljiv, ali naravno i vrlo nesavršen sat. Od mlađa do mlađa protekne 29 dana, 12 sati, 44 minute i 3 sekunde. Stoga će mjesečeva godina biti, iako se dužina mjeseci računa izmjenično 29 i 30 dana, otprilike 11 dana prekratka. Kulturni narodi istočne i zapadne hemisfere opazili su tu grešku i prešli su na tačnije, ali i zamršenije računanje vremena prema Suncu. Samo se islamski svijet pridržava mjesečevog kalendara i kao polaznu tačku uzima bijeg Muhamedov u Medinu godine 622. (»prijelom«, *al-hidžra).*

Čudnovato je, ali ne i slučajno, da je sunčana godina kod mnogih naroda Starog i Novog svijeta, čini se, najprije obuhvaćala

12 mjeseci po 30 dana, sa po 5 preteklih dana na kraju svake godine. Zapravo srednja sunčana godina traje 365 dana, 5 sati, 48 minuta i 46 sekundi. Kalendar je dakle sat, koji ide prebrzo, i tako tokom vremena godišnja doba kasne u odnosu na mjesece. Svaki je od starih kulturnih naroda pokušao da nađe neko rješenje i time je postavio temelje tačnijem računanju vremena.

U Americi je na meksičkom kulturnom području pronađena kronologija, koja je u Azteka bila još vrlo nesavršena, ali u Maja bijaše neobično precizna (sl. 301). Preduvjet za to bijahu jednostavan i osmišljen sistem brojaka, koji bijaše na istoj visini kao i naš, mnogo bolji od rimskog, i astronomska znanja, koja se po opsegu mogu mjeriti s egipatskima i babilonskim. Sistem brojaka ne bijaše decimalni kao naš, nego dvadesetinski i izražavao se ili glavama bogova, ili tačkama i crtama i to tako, da je jedna tačka značila 1, dvije tačke 2, crta 5, tačka i crta 6, tri tačke i tri crte 18, itd. Kad se ti brojevi postave jedni iznad drugih, njihova se vrijednost po određenim pravilima umnogostruči, kao što i mi vrijednost neke brojke podesetorostručujemo, ako je stavimo ispred neke druge. Slijedeći primjer neka pokaže s kakvim su jednostavnim sredstvima Maja znali izraziti velike brojke:

	=	9	×	144.000	=	1,296.000
	=	12	×	7.200	=	86.400
	=	16	×	360	=	5.760
	=	7	×	20	=	140
	=	8	×	1	=	8
				ukupno:	=	1,388.308

Kako vidimo, svako pomicanje u redu znači da je dotični broj dvadeset puta veći od slijedećeg donjeg, izuzevši treće mjesto odozdo, gdje se umjesto 20 × 20 = 400 množi samo 20 × 18 = = 360, očito upravo zbog računanja vremena. Također je bio poznat naročit znak za nulu. Na jednom napisu nađena je velika brojka 1.841,639.800!

Maja su upotrebljavali pismo i znakove brojeva, uglavnom, za astronomska, ili pravilnije, astrološka izračunavanja. Imponira njihovo poznavanje kretanja nebeskih tijela. Oni su dužinu godine odredili sa 365 dana, s prestupnim danom svake četvrte godine, što je bilo dovoljno za običnu upotrebu, i sa 25 prestupnih dana u 104 godine, kad se radilo o dužim vremenskim razmaci-

ma. Dakle, gotovo isto tako tačna korektura kao i u našem današnjem kalendaru. Vrijeme obilaženja Mjeseca oko Zemlje podudaralo se sa sunčanom godinom tako tačno, da je tek nakon 300 godina došlo do greške od jednog dana. U takozvanom Dresdenskom kodeksu — jednom od triju jedinih rukopisa Maja, koji su sačuvani do naših dana — zabilježena su dugačka izračunavanja vremena obilaženja i mijena planete Venere, nadalje tabele pomrčina i dr. Oni su poznavali i kretanje drugih planeta i znali predskazati njihove konjunkcije međusobno i sa Suncem, Mjesecom i stanovitim zvijezdama stajačicama.

Samo računanje vremena odviše je zamršeno, a da bismo ga ovdje pobliže objasnili. Glavno je, da su pored godine imali i ciklus od 260 dana, *tzolkin* (aztečki: *tonalamatl).* To čudnovato, na prvi pogled potpuno proizvoljno vremensko razdoblje, odgovara vremenu koje protječe između dana kad je Sunce u jesen i u proljeće na zenitu nad gradom Copánom, u južnom dijelu starijeg carstva Maja. A to se opet podudara s vremenom između zrenja kukuruza i početka kišnog doba, dakle datumima koji bijahu isto toliko važni za Maja, kao što je solsticij za stanovnike sjevera. Unutar svakog *tzolkina* dani se označavaju na dva načina; s jedne strane brojevima od 1 do 13, s druge sa dvadeset različitih imena. To je, kao da dva zupčanika, jedan sa 13, a drugi sa 20 zubi, ulaze jedan u drugi, tako da se tek nakon isteka od 13 $\times$ 20 = 260 dana isti broj susreće s istim imenom. Taj se ciklus osim toga povezivao s godinom tako, da je svaki dan dat unutar najmanjeg zajedničkog višekratnika od 260 i 365, dakle od 18.980 dana ili 52 godine. Azteci nisu dospjeli dalje; ali Maja su otišli još korak dalje. Neki njihovi spomenici datirani su na način takozvanog »dugog računanja vremena«, čija polazna tačka, na žalost, nije posve sigurna, jer je potkraj postojanja kulture Maja došlo do grubljeg načina datiranja, te je nastala greška od 256 godina. Ipak većina se istraživača danas slaže, da početak dugog računanja vremena počinje godine 3113 prije n. e. To je naravno potpuno mitski datum. Najstariji datirani spomenik kulture Maja koji poznajemo jeste takozvana statueta iz Tuxtle iz 162. godine naše ere.

O egipatskom računanju vremena priča Herodot: »Svećenici iz Heliopolisa jednoglasno su me uvjeravali da su Egipćani prvi od svih izračunali godinu i podijelili je na dvanaest dijelova. Rekoše, da su do tog znanja došli promatrajući zvijezde. Po mome mišljenju oni rade s više razumijevanja nego Grci, koji od vremena do vremena (ili: svake treće godine), uzevši u obzir godišnje doba dodaju jedan mjesec. Egipćani naprotiv mjesecima, kojih ima 12 od po 30 dana, svake godine dodaju još pet preostalih dana, tako da se kod njih godišnja doba poklapaju u svom kruženju.« Nova se

godina morala slaviti čim bi se u delti Nila, nešto prije svanuća, na horizontu pojavio Sirius i time najavio veliki događaj godine, poplavu. Ali tako je, u stvari, stalno rasla nepodudarnost između građanske i prave godine i to tako, što je prva svake četvrte godine padala za čitav jedan dan naprijed. To je primijećeno i zbog toga su pored građanskog uveli i računanje vremena, koje odgovara stvarnosti. Tako su u godini slavili dva novogodišnja dana. Tek nakon isteka od 365 × 4 = 1460 godina oba će novogodišnja dana pasti zajedno. To se razdoblje zove Sotis-period (prema heleniziranom obliku egipatskog imena za Sirius). Zna se da je takvo razdoblje godine 139. naše ere isteklo po treći put. Dakle prvi period mora da je počeo još u 5. tisućljeću, tačnije god. 4231. prije n. e., dakle, davno u prethistorijsko doba. Nije naročito vjerojatno da je u ono vrijeme znanje o astronomiji bilo toliko veliko. Ali, kako je O. Neugebauer dokazao prije nekoliko godina, takvo je znanje samo po sebi bilo suvišno. Sasvim jednostavno promatranje dužine razdoblja između godišnjih poplava Nila dovest će nakon dvije do tri generacije nužno do srednjeg broja od 365 dana. Nakon isteka od nekoliko stotina godina mora da je postala očitom nesuglasnost između dužine ove i prave godine i tada je izlaz Siriusa izabran kao oznaka Nove godine. Dakle sva maštanja o »prvom sigurnom datumu svjetske povijesti« otpadaju sama po sebi i preostaje samo činjenica, da je jedan prethistorijski seljački narod, pošavši od najjednostavnijih promatranja, jednom oko godine 4200. prije n. e. — možda dvije stotine godina prije ili kasnije — počeo računati vrijeme sa godinom od 365 dana.

Egipatsko računanje vremena dobilo je historijski značaj, time, što je postalo temeljem Julijanskom kalendaru. Na svoj način babilonski je kalendar bio pozvan da odigra isto toliko veliku ulogu, ali u drugim krajevima. Prvotno se i tamo upotrebljavala mjesečeva godina; ali od god. 747. prije n. e. uvedeno je tačnije računanje vremena. Mudrost Babilonaca bila je u starom vijeku nadaleko poznata upravo zbog poznavanja matematike i astronomije. Već su njihovi preteče, Sumerci, određivali vrijednost brojke prema položaju, i bili su blizu tome da pronađu naročit znak za nulu. Od Babilonaca preuzeli smo podjelu dana i noći na 24 sata (prvotno 12) i podjelu sata na 60 minuta, nadanje podjelu kruga na 360° i podjelu stope u 12 cola. Njihovu sliku svijeta preuzelo je potomstvo i ona je vladala u općim shvaćanjima stvarno sve do Kopernika. Tabele klinova pisma s kvadratnim i kubnim korijenom ostale su sačuvane, kao i niz zapažanja o planetama, izlazu i zalazu Sunca i Mjeseca, o pomrčinama itd. Zodijak je bio poznat već rano, a imena, koja se još i danas upotrebljavaju, ta-

također su djelomično babilonskog porijekla. Babilonci su također promatrali pomicanje ravnodnevice, a vrijeme sunčeva i mjesečeva obilaženja bilo je izračunato začudnom tačnošću. Najviši ugled uživalo je sedam »zvijezda lutalica«; Sunce, Mjesec i tada poznati planeti. Svaki je od njih spojen s jednim božanstvom i imena dana u tjednu još podsjećaju na to: nedjelja je bila posvećena bogu sunca Šamašu, ponedjeljak bogu mjeseca Sinu; četvrtak, koji su naši preci povezivali s Thorom, a Rimljani s Jupiterom, vezali su Babilonci za stvoritelja svijeta, Marduka, a petak, dan Frigge i Venere štitila je božica ljubavi Ištar[5].

Miješanje nauke o bogovima i astronomije bilo je za Babilonce karakteristično. Za njih je život na zemlji bio samo odsjaj nebeskog života. U zvijezdama se očitovalo božansko uređenje svijeta, a čitanjem njihovog noćnog svjetlucavog pisma čovjek je mogao razmrsiti zakone bivstvovanja. U tome je neposredni nastavak primitivnih mitskih tokova misli primitivnih naroda. Tek su Grci posjedovali duhovnu snagu, koja je bila u stanju da odstrani sve obzire koji tu ne spadaju i da samoj prirodi postavljaju pitanja, tražeći od nje odgovor. Kad je Thales iz Mileta u drugoj polovici VII stoljeća prije n. e. porijeklo svih stvari tražio u vodi, u njoj »koja je u svemu i u koju se sve vraća«, položio je kamen temeljac pravoj znanosti.

---

[5] Ovdje se misli na danske nazive. (Op. prev.)

9. POGLAVLJE

KULTURNI SLOJEVI I STRUJANJA

POČECI U LEDENO DOBA

U ČITAVOJ svjetskoj literaturi ne možemo naći nešto tako đavolski lukavo, kao što su Mefistove riječi u »Faustu«:

I čuj: filozof — tvrdim ja —
Zver je koju sred püste vaše —
Ma kakav rđav duh uokrug vući zna,
A oko nje svud tma zelene paše![1]

Manjka tek malena riječ »samo« u prvom stihu. Pusto filozofiranje ne vodi ničemu: ali bez bilo kakve hipoteze istraživanje je lutanje u pustinji. To treba da imamo u vidu kad još, nakraju, pokušamo u kratkim crtama skicirati sveukupnu sliku razvoja kulture. Ovdje nam je dat čitav niz sigurnih tačaka, koje sada na neki način treba povezati u cjelinu, koja je na temelju današnjeg stanja našega znanja najvjerojatnija. Skicirati se može samo obris, ali pri tom će mnoge linije još uvijek ostati blijede. Zbog toga ne smijemo zaboraviti da bi u više slučajeva trebalo dodati maleno »možda« ili »vjerojatno«, tamo gdje nema sigurnih dokaza.

»Najstarije, što je poznato, nije prvo što je bilo.« Tim riječima započeo je prije više od jednog ljudskog vijeka Sophus Müller prikaz prethistorijske kulture Evrope. Usprkos svem kasnijem napretku, te riječi važe još i danas. Tama, koja zastire porijeklo ljudskog roda i kulture, počinje da se razilazi tek negdje usred ledenog doba. Kroz magluštinu nejasno raspoznajemo pojedina čovjekolika bića, koja se sa zoološkog stanovišta još toliko razlikuju od današnjeg čovjeka, da ih unutar otmjene obitelji Hominida ubrajamo u naročitu vrstu: divovski čovjek *(Meganthropus*

[1] Prema prijevodu R. J. Odavića, Beograd, 1928. (Op. ur.)

paleojavanicus) jugoistočne Azije, trinilski čovjek *(Pithecanthropus erectus)* s Jave, pekinški čovjek *(Sinanthropus pekinensis)* iz Ču-k'u-tjena, nyarasinski čovjek *(Africanthropus nyarasensis)* iz Tanganyike u istočnoj Africi i heidelberški čovjek *(Palaeoanthropus heidelbergensis)* iz Mauera. U istom geološkom sloju s trilinškim čovjekom, ali ne u vezi s ostacima kostura, nađeno je jednostavno kameno oruđe. Samo su nalazi iz Ču-k'u-tjena dovoljno obilni, da se može sagledati jedna stvarna, iako izvanredno nerazvijena kultura, koja je poznavala upotrebu vatre i proizvodnju niza oskudnog kamenog oruđa. O svemu tome govoreno je već prije i pri tom je razmotreno pitanje takozvanih eolita, kao i mogućnost nekog »drvenog doba« prije pravog kamenog doba (I dio, str. 86 i sl. 100). O tome, dakle, više ne treba govoriti. Treba dodati samo to, da je posljednjih godina u Pendžabu na podnožju Himalaje, u Alžiru, Ugandi i u južnoj Africi pronađeno prastaro i vrlo primitivno kameno oruđe, koje se, u stvari, neznatno razlikuje od prirodnog valutka. Ti su valuci, da bi dobili upotrebivu oštricu ili šiljak, obrađeni s nekoliko udaraca. Još se ne zna kojoj su vrsti bića pripadali.

Pri opisivanju kamene tehnike bilo je svojevremeno spomenuto da, grubo gledano, možemo razlikovati dva postupka oblikovanja; tehniku iverja ili oštrica i jezgrašku tehniku. Te metode obilježavaju kulturu najstarijeg razdoblja, koje nazivamo starim paleolitikom ili protolitikom. Ali ondašnje se tehnike donekle još mogu razlikovati, iako potkraj dolazi do nekih miješanja. Na žalost, Evropa je jedino područje, u kome su ta prastara svjedočanstva o ljudskom životu i djelovanju barem približno dostatno istražena. Ali, govorili mi što mu drago u prilog našem dijelu zemlje, ipak je sigurno, da ovdje ne treba tražiti kolijevku kulture. Naprotiv, u djetinjstvu ljudskog roda Evropa se nalazila još potpuno na vanjskom rubu ekumene, vjerojatno isto toliko udaljena od središta kao kasnije Amerika. Ta je okolnost, naravno, ostavila tragove u slijedu kultura. Ona će ovdje sigurno biti mnogo jače izmiješana i izobličenija nego u Aziji kad samo jednom ondje istražimo razvoj. Osim toga, čitav se studij paleolitskih kultura sada nalazi na prekretnici. Dok su prethistoričari dosad težište stavljali na tipove oruđa, sada pokušavaju da shvate kulture kao izraz prilagođavanja promjenljivim prirodnim prilikama Prvi koraci u tom smjeru učinjeni su tek za Evropu. Međutim, prilike su pridonijele, da je evropska podjela kulture u velikoj mjeri postala normom i za ostala podučja zemlje; zbog toga a i zato, što je Evropa poznatija od bilo kojeg drugog dijela svijeta, bit će najsvrsishodnije, da počnemo odavde.

Na osnovi ovoga što smo naveli čini se vjerojatnim da će se slika, koju smo stvorili o starijem paleolitiku, u slijedećim godinama promijeniti.

No ovdje nećemo prodavati rog za svijeću. Stručnjacima su nazivi kao Chalossien, Clactonien, Acheuléen i Moustérien jasne predodžbe o sasvim odijeljenim stupnjevima razvoja starijih paleolitskih kultura. Nama je dovoljno da znamo, da te kulture počinju s jednostavnim, ponekad samo slučajno oblikovanim kremenim oruđem, među kojim već rano možemo razlikovati oštrice oružja, strugače itd.; to oruđe postepeno dobiva sve ljepši oblik i postaje svrsishodnije. Najstariji su Clactonien u Engleskoj i Chalossien u južnoj Francuskoj. Oni su karakterizirani oskudnim kremenim strugotinama i trostranim oruđem, koje se još ne može nazvati pravim ručnim klinovima. Prava kultura ručnih klinova nastupa tek u razdoblju Chelléen, ali zbog toga nije napuštena iveraška tehnika. Osim ručnog klina, svestrano upotrebljivog i zacijelo vrlo cijenjenog oruđa u ruci vlasnika, poznavali su nož, strugače i kremena svrdla. Kasnije su sve svjesnije oblikovali oruđe i sve su bolje vladali materijalom. Iz Chelléena razvoj prelazi u Acheuléen, sa upravo elegantnim i tanko zašiljenim ručnim klinovima, koji označavaju vrhunac stare paleolitske jezgraške tehnike. Istovremeno je napredovala proizvodnja oštrica. Umjesto da se iverje jednostavno skine s bloka, počinje se prije toga blok pažljivo obrađivati. Tu metodu, koja se naziva tehnika Levallois, prije su smatrali karakteristikom naročitog stupnja kulture. Ali, u stvari, ona nije karakteristična samo za Acheuléen, već se nastavlja i u slijedećem periodu, u Moustérienu, koji tvori završetak starijeg paleolitika. Tu susrećemo u mnogom pogledu potpuno specijaliziranu kulturu s prvim tragovima oruđa od kosti, dok ručni klinovi postepeno nestaju. Mnogobrojni spiljski nalazi potvrđuju, da su spilje u hladnoj klimi na rubu ledenjaka bile omiljela utočišta; u njima nalazimo i najstarije prave grobove.

Kako da objasnimo taj razvoj? Dok su se iveraška i jezgraška tehnika smatrale dvjema, u osnovi različitim, linijama razvoja, objašnjavali su ga kao rezultat njihova zajedničkog djelovanja, u kome prevladava čas jedna, čas druga. Ukazivalo se na to, da najstarije kulture ručnog klina nedostaju u srednjoj i istočnoj Evropi. Tek u Acheuléenu srednja Evropa dolazi pod njihov utjecaj, ali uvijek samo mjestimično, a istočno od Poljske nikada sa sigurnošću nisu ustanovljene. Dakle, u glavnim se crtama evropski razvoj u starijem paleolitiku oblikovao tako, da je počeo s vrlo primitivnom kulturom Clactonien, gdje kameno oruđe nastaje od iverja. Ali već je vrlo rano s juga došao val, preko Španije i Francuske, koji obilježava ručni klin i jezgraška tehnika i koji

je uzrokovao razvitak niza miješanih kultura (Chelléen, Levalloisien i Acheuléen). Kasnije su se njihovi mlađi oblici rasprostranili na istok, sve do srednje Evrope. Pomalo je opao utjecaj kulture ručnih klinova i posljednjem dijelu tog razdoblja, Moustérienu, ponovo glavno obilježje daje obrađivanje kremena iveraškom tehnikom. Danas, kad smo spoznali, da više ne možemo održati oštre granice između jezgraške i iveraške tehnike, u pitanju o problemu razvoja manje smo sigurni nego ikad prije. Da li je do razvoja došlo u Evropi? Ili je on rezultat kulturnih strujanja izvana? Posljednje, usprkos svemu, nije isključeno, jer linije razvoja, slične evropskoj, nalazimo i u Africi i velikim dijelovima Azije.

Najprije Afrika. Nezavisno od vrlo primitivnih kultura »valutaka« redoslijed ovdje počinje s oblicima sličnim Chelléenu i Acheuléenu i također završava na tom kolosijeku, kako su pokazala iskapanja vršena posljednjih godina i pri tom otkriveni stupnjevi kulture istočne i južne Afrike (Oldoway i Nanyuki u Keniji, Stellenbosch u južnoj Africi). Samo na Sredozemnom moru slika je nešto drukčija, što je i razumljivo zbog susjedstva s Evropom. Tamo razvoj završava kulturom sličnom evropskom Moustérienu, ali ona ima i svoje izrazite osobitosti.

Nije sigurno jesu li ručni klinovi i tehnika Levallois nastali u samoj Africi. Čini se da njihov put preko zapadne Azije vodi u Indiju. Centralni i južni dijelovi Indije, možda u još većoj mjeri nego Afrika, tvrđava su jezgraške tehnike, a i tipične oštrice Levallois nađene su upravo tamo. To će pitanje riješiti budućnost. U ostalim dijelovima Azije slika se mijenja. Moramo, naravno, priznati da su tamošnji nalazi starijeg paleolitika oskudni i raštrkani. Ali čini se da je ipak ustanovljeno, da dosad spomenuta podjela kulture nije dovoljna kad se radi o Stražnjoj Indiji, Javi ili Kini. Ni u jednom od tih područja ne susrećemo osobitu tehniku Levallois i, osim na Javi, čak ni prave ručne klinove. Njihovo mjesto zauzima tamo jednostavno oruđe od valutaka, obrađeno samo na jednoj strani. Okrenimo se još sjevernijim predjelima, da bismo, kako je pretpostavljao Menghin, tamo našli tragove nekog trećeg razvojnog niza starijeg paleolitika, koji se temelji na upotrebi kosti i rogova. Neki raštrkani srednjoevropski nalazi (Wildkirchli i Drachenloch u Švicarskoj i Petershöhle u srednjoj Franačkoj) možda se mogu protumačiti u tom smjeru. Ali zaista prilično je smiono na osnovu njih zaključivati, kako to čini Menghin, da se radi o moćnom kulturnom krugu, koji se prostire preko čitavog sjevernog pojasa, kroz Rusiju i Sibir sve do Tihog oceana. U stvari, nema nikakvih sigurnih dokaza za to, da su ljudi živjeli u Sibiru prije mlađeg paleolitika.

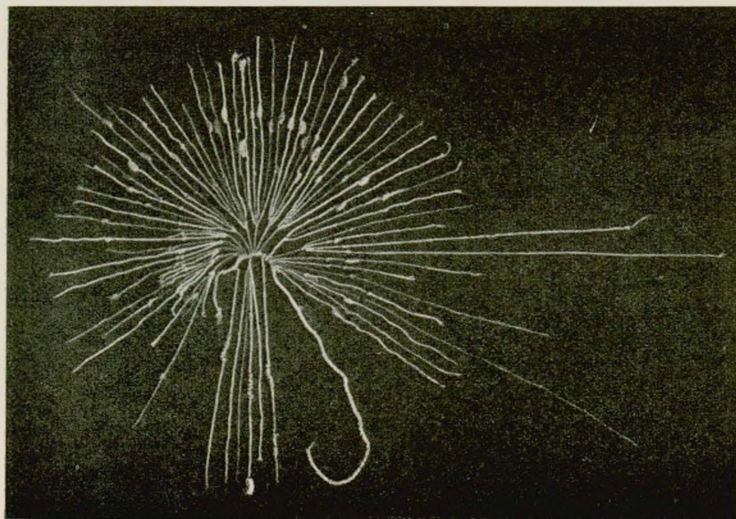
Protolitiku pripada Neandertalac, tip čovjeka, koji je nama, nasuprot gore spomenutim oblicima, razmjerno blizak po građi, tako da ga ubrajamo u isti rod, u kome ipak tvori naročitu vrstu *(Homo neandertalensis)*. Uspoređeno s vremenom u kome postoji današnje čovječanstvo, doba Neandertalca neizmjerno je dugo. Protolitik obuhvaća desetke pa čak i stotine tisuća godina, mnogo više nego svi kasniji periodi kulture zajedno. On geološki pada u mlađa razdoblja ledenog doba, u kome se izmjenjuju topli i hladni periodi. Još nije postignuta potpuna suglasnost o tome kako treba različite kulture smjestiti u te periode, iako je njihov redoslijed sam po sebi ustanovljen. U Evropi se u svakom slučaju računa s četiri velike oledbe (glacijali), koje se prema različitim nalazištima u Alpama nazivaju Günz, Mindel, Riss i Würm. Ta su razdoblja odijeljena dugotrajnim interglacijalima ili međuledenim dobima s blagom klimom. Dok su francuski i engleski arheolozi skloni da, ne samo Chelléen, već i početak Acheuléena smjeste potpuno u prvo međuledeno doba, dotle bi većina njemačkih i skandinavskih istraživača htjela pomaknuti te kulture u drugi interglacijal. Nasuprot tome, čini se, da su svi složni u jednom: protolitik se nastavlja duboko u posljednju veliku oledbu. U cijelom tom neizmjerno dugačkom vremenskom razdoblju, razvoj se odvijao neshvatljivo polako, korak po korak, kao svaki početak. Teško je tačnije zamisliti tadašnji život. I najbogatiji etnografski muzej može pokazati samo mrtav skelet života današnjih naroda. Što onda da započnemo s bijednim kamenjem? A to je sve što nam je prošlost ostavila. Možda kulturu protolitika, barem njene kasnije stepene, možemo rekonstruirati prema slici Tasmanaca ili Pigmeja, naravno, ako izuzmemo sve što su ti patuljasti narodi naučili od susjeda. Kao sakupljači i lovci lutali su Neandertalci uokolo. Nisu imali stalnog stana i hranili su se onim što je pružala priroda. Društveno uređenje bijaše sasvim nerazvijeno. Religiju su sigurno poznavali u bilo kakvom obliku; ali kakva je ona bila, to ne možemo znati.

Na svim tim područjima došlo je tokom posljednje oledbe postepeno do preokreta. Nastupio je mlađi paleolitik ili miolitik. U prethodnom razdoblju vidjeli smo kako se jedna, usprkos razlici u obrađivanju kremena, uglavnom, jednolična kultura, tegobno probijala. Novo je doba, naprotiv, u znaku razvoja i diferencijacije. Istovremeno zauvijek nestaje Neandertalca, a da ne možemo objasniti zašto, a zemljom zavladaše mlađe rase, koje pripadaju ljudskoj vrsti sadašnjice *(Homo sapiens)*.

Sl. 302. Spremišta za »medicinu«, Batak, Sumatra (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 303. Eskimska drvena geografska karta. Lijevo se vidi dio istočne obale Grönlanda; duboke brazde označuju mjesto na kojem kožnate čamce valja prenositi. Desni primjerak prikazuje otoke uz obalu i pomiče se u odgovarajućem odnosu prema obali (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 304. Peruanski quipu. Uzlovi označuju veličinu brojeva (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

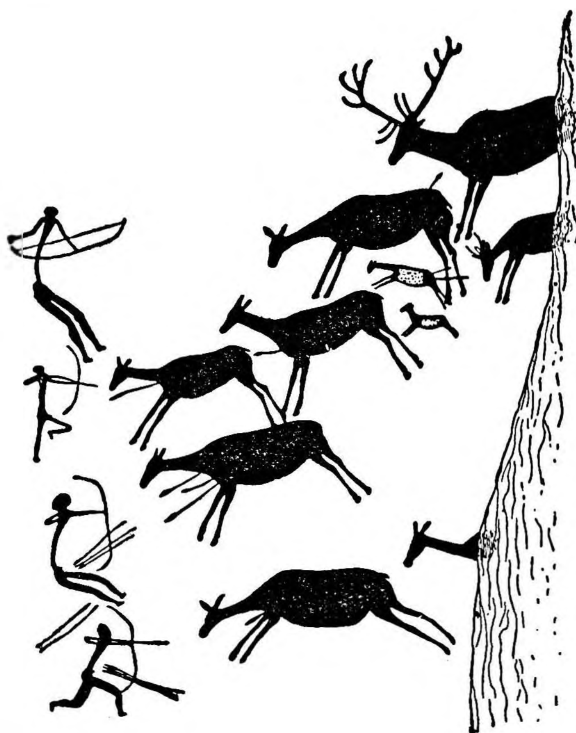

Sl. 305. Vrač Indijanaca Choco, Kolumbija, liječi bolesno dijete, koje se nalazi u naročitoj kolibici (fotografija Erland Nordenskiöld).

Kao i obično, najbolje su poznate prilike u Evropi. Preko širokog pojasa južno od ledenog ruba, od Rusije sve do Francuske i Španije, došla su s istoka (zapadna Azija ili južna Rusija) najmanje tri nova vala i ostavila tragove u obliku kultura, koje smo prije zajedno nazivali Aurignacienom. Još uvijek vlada lovačka kultura, ali se nalazi na višem stupnju nego prije; poznat je lov na mamuta, nosoroga, soba i divljeg konja i to s pomoću stupica, lovačkih plotova i drugih metoda. Pored kamenog oruđa pojavljuju se sve više oruđa i oružje od kosti. Iz tog doba poznajemo čak i fine koštane igle s uškom. Kad pomislimo na to, u kolikoj je mjeri odjeća današnjih polarnih naroda, a time i čitavo prilagođivanja prilikama ovisno o tome na izgled beznačajnom izumu, onda ne smijemo, kako je Knud Rasmussen s pravom istakao, sumnjati u to, da su plemena ledenog doba posjedovala kulturu, koja nadmašuje uobičajene predodžbe. Mrtvace su sahranjivali s odjećom, nakitom i grobnim prilozima, a sve bijaše obojeno crvenim okerom. Prvi tragovi umjetnosti javljaju se u obliku malenih figura od slonovače, relijefa i slika životinja, što ukazuje na magijske namjere. Stanovite osobitosti, u koje se ovdje nećemo upuštati, obilježavaju različite predjele. Zagonetan položaj zauzima kultura Solutréen, čiji se početak vremenski poklapa s krajem Aurignaciena. Ona je, uglavnom, poznata u Francuskoj, Madžarskoj i Poljskoj i ističe se izvanredno finom obradom kremena, koja se u stanovitom pogledu može mjeriti čak s obradom kamena mlađeg kamenog doba. Najzad slijedi Magdalénien, posljednja i najbolje poznata kultura ledenog doba Evrope. Ona na neki način oživljava staru kulturu Aurignacien, ali u naprednijim oblicima. To je, više od svih, doba lovaca na sobove. U velikoj mjeri upotrebljava se oruđe i oružje od sobovih rogova i kostiju. Ali, prije svega, u njoj cvjeta umjetnost s velikim brojem živih slika životinja na zidovima francuskih i sjevernošpanjolskih pećina (sl. 306). Kad uspoređujemo narode ledenog doba s Eskimima, uglavnom mislimo na kulturu Magdalénien; time je stara misao još jednom prihvaćena na novim temeljima; na nju ćemo se kasnije ponovo vratiti (str. 413).

U Španiji se susreću evropski i afrički oblici kulture. Kroz čitav miolitik tamo se javljaju izdanci kulture Capsien. Njeno stvarno težište nalazi se u sjevernoj Africi, računajući ovdje i Saharu. Valja se sjetiti, da je pustinja u to davno doba bila drukčija i privlačivija nego što je danas: bijahu to prostrane stepe i savane, na kojima je živjelo mnoštvo životinja. Capsien i Aurignacien nema sumnje nikli su iz istog korijena. Ne samo da u obradi kamena u objema prevladava iveraška tehnika, nego su zajednički i različiti stariji tipovi. Ali divljač Capsiena bila je

Sl. 306. »Lov na jelene«, paleolitski spiljski crtež, Cueva de los Caballos, Španjolska (po Obermaieru).

drukčija nego ona na sjeveru. Umjesto mamuta, nosoroga, divljeg konja i soba tu imamo južnije vrste, slona, bivola, antilopu i noja. Nalazi mlinskog kamenja ukazuju na to, da je i sakupljanje divljeg sjemenja u kućanstvu igralo značajnu ulogu. Lov i život uopće odražavaju se na mnogobrojnim spiljskim slikarijama i gravirama, kojih se stil jasno razlikuje od onog magdalénienskih slika, dok na čudnovat način podsjeća na umjetničke tvorevine Bušmana. Nije isključena neka stanovita veza između njih (usp. str. 434, 435 i sl.). Nasuprot tome tradicije Acheuléena nastavljaju se u južnoafričkim kulturama Fauresmith i Stillbay, i u odgovarajućim kulturama istočne Afrike, iako postepeno nailazimo na sve veće količine oštrica s jačim ili slabijim obilježjem Aurignaciena, dok ručni klinovi potpuno nestaju. Kultura Acheuléen čvršće se ukorijenila u teško pristupačnim područjima kišnih šuma, gdje je došlo do prilagođavanja naročitim prirodnim uvjetima, što npr. pokazuju naročiti tipovi sjekira i dlijeta.

Sliku razvoja, koju pokazuju nalazi u Evropi i Africi, još više produbljuju i učvršćuju prilike u Aziji. Iako je naše znanje još vrlo oskudno, a udaljenost između nalazišta zasad ogromna, ipak se čini, da u stepskim zemljama zapadne i centralne Azije postoji područje kultura sličnih Aurignacienu, koje se proteže od Sirije i sjeverne Arabije, sve do gornjeg toka Jeniseja i Angare te u Mongoliju. Čudnovato i zagonetno podudaranje s Capsienom nalazimo u naklonosti Sibiraca i Mongolaca prema patuljastom kremenom oruđu. Osim toga u Sibiru su vrlo česti koštani predmeti, a tamo, kao i u Mongoliji, osjeća se jak utjecaj prastarih moustérienskih tipova i oruđa od valutaka, koji su se očito uspjeli održati u ovim zabačenim područjima. O Kini u tom razdoblju ne znamo gotovo ništa. Izuzevši Ču-k'u-tjen, gdje neka oruđa očito pripadaju posljednjem dijelu ledenog doba, iskapanjem dosad još nije pronađena nikakva kultura miolitika. Ali je zato na mnogo mjesta nalazimo u južnoj Aziji, i to uglavnom — kao što se može pretpostaviti — drukčije vrste nego dalje na sjeveru s korijenjem u starim kulturama valutaka. U Indokini, na poluotoku Malaki, na Sumatri i drugdje, održali su se njeni izdanci, kakve poznajemo iz spiljskih nalaza kod Hoa-bina, Keo-faja, Lenggonga, itd. ne samo kroz cijelo ledeno doba, već u nekim slučajevima i tako dugo, da ih neposredno pokrivaju slojevi iz željeznog doba. I u Indiji čini se da su se slični oblici kulture odlikovali neobično dugim životom.

Miolitik počinje, kao što je spomenuto, za vrijeme posljednje oledbe i traje još i za vrijeme topljenja leda. Zahvaljujući pionirskim radovima švedskog geologa G. de Geera po prvi smo puta u povijesti čovječanstva u stanju da ovdje s približnom sigurnošću odredimo vrijeme, te grubo gledano možemo računati s razdobljem, koje je obuhvaćalo, otprilike, vrijeme od godine 25.000. do 10.000. prije n. e. Kad se rub leda stao postepeno povlačiti čovjek je pošao za njim. Široke tundre prošarane snažnim glečerskim vodama otvarahu srednjoevropskim lovcima na sobove djevičanska lovišta, i još su dugo kulture miolitika nastavile živjeti u sjevernim predjelima. Vjerojatno kratko vrijeme nakon godine 10.000. dospjele su prve lutajuće lovačke horde u Dansku, i to u vrijeme kad je klima bila još potpuno ili gotovo potpuno arktička. Možda su još prije bili naseljeni fjordovi na obali Finmarka — vjerojatno s istoka — dok su posljednji ostaci leda još pokrivali hridine Skandinavije. Još golemija područja na većim udaljenostima postadoše pristupačna: Sibir, koji zbog suhe klime nije bio pokriven ledom u istoj mjeri kao i Evropa, ali je, osim južnijih predjela, bio jednako tako nenastanjiv — visoki planinski lanci i neizmjerne visoravni centralne Azije, kojih su glečeri i

studene pustinje podigli gotovo nepremostive prepreke između zapada i istoka — i, napokon, ali ne u manjoj mjeri, Amerika, koja je dotad bila nenastanjena iza kopnenog leda, koji je prekrivao čitav sjeverni dio. I u Australiju čini se da je čovjek došao tek u to doba. Prestanak ledenog doba uzrokovao je potpuni preokret u raspodjeli ljudi na zemlji, i razbio granice stare ekumene. Zato je u Sahari nastupila suša i travnate livade ustupiše mjesto pustinji; divljači nestade, a time nestadoše i ljudi. To što ubrzo nakon svršetka ledenog doba u Evropi (Tardenoisien) u zapadnoj Aziji i čak daleko u Indiji odjednom nalazimo »sjevernoafričke« patuljaste kremene, možda je povezano sa isušenjem i seobom plemena, koju je ono uzrokovalo.

U Evropi je došlo do temeljite promjene kulture. Šuma se širila na štetu tundre, a divovski čopori sobova, bizona i divljih konja morali su načiniti mjesta slabom šumskom životinjskom svijetu. Čovjek se morao prilagoditi novim prilikama. Sjekira je postala njegovo najvažnije oruđe, a pas, koji je tako pogodan za pronalaženje i gonjenje divljači, postaje najvjernijim lovčevim drugom. Nešto kasnije dolazi do možda najvećeg napretka nakon izuma kresiva i prije izuma pisma: uvodi se ratarstvo i pripitomljavaju prve domaće životinje. Ukratko, nastupa neolitik ili mlađe kameno doba. Ovdje ćemo napustiti razvoj u Evropi. Ono što se u njoj kasnije zbiva, treba potražiti u djelima o arheologiji. Odsad ćemo pratiti samo kulturu stranih dijelova svijeta.

NA STRAŽNJIM VRATIMA SVIJETA

BERINGOV put nije širok ni stotinu kilometara. Za vedra dana mogu se s malenih otočića, što stoje po srijedi, vidjeti obje obale. Stanovnicima sjeveroistočnog vrha Azije otkriće Amerike uopće nije predstavljalo problem. Do njega je došlo samo po sebi, čim je u te predjele stupila ljudska noga. Koliko možemo razabrati, otada, tj. od kraja ledenog doba, postojao je stalan saobraćaj između oba kontinenta.

On je bio u toliko razumljiviji, jer je na obim stranama priroda ista, i to ne samo u neposrednoj blizini Beringovog mora, već i sve naokolo čitavog globusa. Najdalje prema sjeveru leži obala Ledenog mora, na nekim mjestima ispresijecana strmim i dubokim fjordovima, koji zadiru duboko u kopno, a drugdje s beskrajnim ravnicama, koje su okružene plićacima i pješčanim sprudovima, gdje se gomilaju gromade leda — ali u svakom slučaju

pusta i bez drveća, pokrivena samo tundrama i stijenjem, na kome bijedno životare mahovine, jagalj, patuljasta breza i vrijes. Ondje luta divlji sob, ponekad još i danas u nepreglednim stadima. Mošusni bik, koga sada susrećemo samo još na nekim mjestima Grönlanda i arktičke Kanade, živio je prije u čitavom polarnom pojasu. Ali pravo je bogatstvo u moru i velikom mnoštvu velikih morskih životinja: tuljana, morževa i kitova. U pozadini, na nekim mjestima vrlo blizu obale, na drugim daleko u unutrašnjosti, počinje šuma. Beskrajna tamnozelena divljina jela, borova i tise prostire se od Skandinavije do Kamčatke i od Aljaske sve do Labradora, a prema jugu zadire daleko u kopno. Svugdje je obilje vode. Moćne rijeke teku kao blistave trake kroz duboke šume, čas zapjenjene i divlje, čas polagane, maestetične i mirne, a često se prošire u velika jezera. Vrlo razgranati sistemi tih rijeka često se toliko približuju, da ih dijele samo uski komadi zemlje. Tako tvore mrežu vodenih putova, kroz inače neprohodnu zemlju. Sob, sjeverni jelen, pa medvjed, ris i bezbroj manjih krznaša lutaju šumama. Vode obiluju ribama, koje su stanovnicima često najvažnija hrana.

U Starom svijetu šumski se pojas vjerojatno prostirao mnogo dalje na sjever nego danas, i to za vrijeme blage klime, koja je vladara, otprilike od god. 5—6000. do 400. prije naše ere. Isto vrijedi, vjerojatno, i za zapadnu polukuglu. U najmanju ruku istraživanja močvara u jugoistočnoj Kanadi pokazuju slične klimatske promjene kao u sjevernoj Evropi, a sadržaj slojeva školjki, otkrivenih u krajevima zapadno od Hudsonova zaljeva upućuje u istom smjeru. Još nije sigurno kako je to pomaknuće klimatske i biljne granice utjecalo na ljudski život; ali sve u svemu, ono nije mnogo izmijenilo prilike. Nakon prestanka ledenog doba ljudi su kao lovci i ribari krenuli u unutrašnjost zemlje, i na tom su se stupnju zaustavili u Sjevernoj Americi i sjeveroistočnoj Aziji. I tamo, gdje je sibirsko sobogojstvo pridonijelo novom obilježju kulture, nomadski život na nekim mjestima predstavlja ipak samo tanak gornji sloj ispod kojega se još uvijek jasno nazire stara podloga. Uspoređeni s južnijim i povoljnije smještenim dijelovima ekumene, sjeverni polarni predjeli leže na stražnjim vratima svijeta. To su siromašna rubna područja, gdje se sačuvao mnogi od prastarih elemenata kulture i gdje je razvoj, do kojeg je i tamo došlo, u mnogočem pošao vlastitim putem.

Na žalost, ostat ćemo gotovo sasvim kratkih rukava, želimo li povijest polarne kulture rekonstruirati s pomoću arheologije. Iskapanja u većem opsegu provedena su dosad samo u eskimskom području, a tamo je razvoj tako osobit, da ga ne možemo jednostavno izabrati kao mjerilo zbivanja na drugim mjestima. Inače

arheološka se istraživanja samo u uskim graničnim područjima stapaju u donekle povezanu sliku: u Skandinaviji, Finskoj, Rusiji, južnom Sibiru, u manjoj mjeri i u jugoistočnoj Kanadi i državama Nove Engleske na istoku. Objašnjenje prethistorijskih spomenika tih područja, sa današnjeg stanovišta, povezano je s velikim teškoćama. U Evropi je već od početka, tj. od kamenog doba, iz ratarskih kultura krenula sve veća rijeka utjecaja prema sjeveru i sjeveroistoku. Time je granica polarne kulture postepeno pomicana natrag, a u nekim slučajevima potpuno izbrisana. U Americi su drugi uzroci teškoćama. Prethistorijske kulture, koje su došle na vidjelo u gore spomenutim područjima, doduše, djelomično pokazuju, izrazito sjevernjačko obilježje. Ali one tako reći lebde u zraku, jer su upravo ona područja, sa kojih su počele zračiti, arheološki praktički nepoznata. Stanje našeg znanja o rubovima polarnog područja dosta je nepovoljno, ali još je gore kad se radi o njegovim centralnim područjima, a to su veći dio Sibira, Aljaska i sjeverna Kanada. Ono što je tamo iskopano jedva je dovoljno da pruži barem putokaz i istraživače starog vijeka tu još čeka golemo polje rada.

Zbog toga, sve, što bismo mogli reći, trenutno je više nego oskudno. U unutrašnjosti Aljaske nađene su oštrice, mnogobridi blokovi i maleni strugači, koji potpuno sliče odgovarajućem kamenom oruđu u Mongoliji, na prijelazu iz ledenog doba u geološko novo doba. Kako starost nalaza iz Aljaske još nije utvrđena, njihovo je značenje zasad nesigurno. Vrlo je star, nema sumnje, i takozvani kompleks kremena — Denbigh na obali Beringovog puta, koji pokazuje sličnost s mezolitskim kulturama Starog svijeta, kao i s najstarijim oblicima eskimske kulture. U Finskoj i sjevernoj Rusiji nalazimo tragove kulture kamenog doba, koja se osnivala na lovu i ribolovu. Stanovnici su poznavali glineno posuđe s naročitim ukrasima, koje su dobivali utiskivanjem češlja u meku glinenu masu. Glave kijača, dlijeta i oštrice sjekira, koje imaju oblik »kalupa za cipele«, kao i sjekire na području Dunava, općenito su uobičajene. Škriljevac i kosti bijahu glavni materijal za izradu šiljaka strelica i dr. Nađeni su ostaci saonica i skija, koji u svakom slučaju potječu s kraja tog razdoblja. I pas je bio pripitomljen, dok o uzgoju sobova nema baš nikakvih podataka. Ta, takozvana, kultura »češljaste keramike« ima očito korijenje u kasnom paleolitiku, ali međukarike još uvijek nisu sigurno ustanovljene. U istočnim krajevima stanoviti tipovi te kulture sežu duboko u brončano doba. Osim toga u Sibiru ima tragova slične kulture iz još kasnijeg doba. Tako su na poluotoku Jamalu, zapadno od ušća rijeke Oba, nađene krhotine lonaca sa češljastom ornamentikom, i to u ostacima koliba iz željeznog

doba, koje vjerojatno počinje vrlo kasno, otprilike oko god. 1000. našeg računanja vremena. Nadalje, čudnovato je, da daleko na sjeveroistoku Sjeverne Amerike ponovo nalazimo različite elemente kulture češljaste keramike. Ta, takozvana, laurentijska kultura može se prilično sigurno datirati u II i III tisućljeće prije n. e. Prije svega treba spomenuti da su na obali Finmarke nađeni vršci harpuna, koji su sasvim istovetni s onima, koji su nađeni u najstarijem sloju kulture na Aljaski. A poznato šiljato oružje od sobovih rogova najranijih stanovnika Danske u cjelini i pojedinostima nalikuje na stanovite kijače sjeverozapadne Sjeverne Amerike (sl. 308). Jedva može biti sumnje da tu postoji stanovita povezanost. Ali prije nego što se razmrse konci, valja istražiti neizmjerno velike pruge, koje se nalaze između. Samo je u području Bajkala, uglavnom, objašnjen razvoj istraživanjima, koja su izvršili Okladnikov i drugi sovjetski prethistoričari u posljednjih nekoliko desetljeća. Nakon nekoliko razdoblja u kojima kultura u bitnome ima još kasnopaleolitski i mezolitski karakter, počelo je u IV tisućljeću prije n. e. mlađe kameno doba s brušenim oruđem i jednostavnim zemljanim posuđem. Kultura postepeno pokazuje sve jaču povezanost s okolinom, a pojava više novih tipova udica istovremeno svjedoči o sve većem značenju ribolova. Već sredinom II tisućljeća prije n. e. javljaju se prvi predmeti od kovine. Ali tek oko god. 800.-300. prije n. e. smijemo govoriti o pravom brončanom dobu, a kameno oruđe potpuno nestaje tek u željeznom dobu. Kovina je kasnije prodrla u polarne zemlje. Utjecaji brončanog doba srednje Rusije i južnog Sibira dospjeli su daleko na sjever, a kasnije je došlo i željezo. Kao posljedica toga olakšana je borba za život, ali odgovarajući prijelom u starim životnim navikama nije nastupio.

Sve u svemu, ova je kratka posjeta u područje arheologije urodila oskudnim plodom. Može li, dakle, u toj stvari nešto reći etnologija? U dalekim sjevernim krajevima trebalo je prije svega savladati zimu. U doba kad krplje još nisu bile poznate, zimski je lov u dubokom i mekom šumskom snijegu bio gotovo nemoguć. Tada je u to godišnje doba postojao samo jedan izlaz: trebalo je boraviti uz rijeke i jezera. S leda se moglo ribariti, kad je zima onemogućila pristup ostalim izvorima hrane (sl. 311). U tom ribarstvu najvažnije oruđe, nema sumnje, bijaše harpuna s nazubljenim koštanim šiljcima. Drugim riječima lov na ledu mora da je bio temelj najstarije polarne kulture. Ali nije ni čudo što je nigdje više ne možemo naći u njenom prvotnom obliku. Najbliža joj je, vjerojatno, kultura takozvanih sobovskih Eskima,

šačice ljudi, kojih u svemu ima oko 500, a žive u pustošima zapadno od Hudsonova zaljeva. Oni su za razliku od svojih plemenskih srodnika potpuno neovisni od mora. Dakle, usporedbom s ostalim polarnim narodima, postepeno je omogućeno da se stvori predodžba o opsegu one stare kulture, koja je nekoć vladala čitavim polarnim pojasom. Ljeti su lovili sobove tjerajući stada u prostor između dva plota, koji se sastaju u oštrom kutu, ili u rijeke i jezera, gdje je stado lako postajalo plijenom lovčevu koplju. Pri tom su upotrebljavali jednostavne kožnate čamce, preteče kasnijih vrlo razvijenih kajaka i umiaka. Zimi su upotrebljavali saonice, koje su se sastojale od dva grubo otesana plaza, povezana prečkama i vukli su ih psi. Dok su ljeti živjeli u kožnatim šatorima u obliku tuljca, zimski je stan bio solidniji: kupolasta koliba, pokrivena zemljom, možda i sa hodnikom. A za osvjetljenje služile su — kao već u Magdalénienu — svjetiljke. Riblje ulje za gorivo pribavljali su ribolovom pod ledom. Odjeća im je bila načinjena od krzna i kože: poncho ili košulja krojena kao poncho, odvojene »nogavice« ili od njih sastavljene hlače i cipele s potplatom. Društveno uređenje bijaše, naravno, sasvim lavabo, a religija jedva da je nadrasla osnovne predodžbe. Još se nisu jače isticali šamani, kao u kasnijim mlađim polarnim kulturama, ali je vjerojatno postojala dosta jaka lovačka magija.

Međutim moramo se čuvati pretpostavke, da je kultura lova na ledu uvijek i svugdje bila potpuno istovrsna. Mjesne prilike sigurno su utisnule svoj pečat, a postepeno su tu i tamo pridolazile nove karakteristike ili kao utjecaji izvana ili su nastajale samostalno. Tako lončarstvo i sjekira dolaze izvana. Drugi mlađi »elementi lova na ledu« vjerojatno su ribarska mreža i savršeniji oblici udica, uz to zemljom pokrivena kuća čunjasta krova sa hodnikom ili ulazom kroz otvor za dim na krovu. Lov na kitove i stanoviti tipovi harpunskih šiljaka jedva pripadaju najstarijem sloju kulture lova na ledu.

Razvoj se odvijao korak po korak, sve dok se toliko udaljio od početka, da se s pravom može govoriti o nečem posve novom. Postepeno je došlo do sve većeg prilagođavanja prirodnim uvjetima. Istovremeno putovi su se razdijelili, već prema tome da li su živjeli vani na pustoj obali ili u gustim šumama u unutrašnjosti. U Americi je tako nastala eskimska kultura. U tipičnom obliku, kakvu nalazimo na obali Ledenog mora, ona je zapravo samo nastavak na stari sloj kulture lova na ledu, kad su lovili tuljane, koji su se u proljeće sunčali na ledu, a ribolov pod ledom s harpunom jednostavno se pretvorio u lov na tuljane s pomoću rupa za disanje. Time je opet bio omogućen daljnji razvoj svjetiljke, koja je Eskimima omogućila da se nasele i izvan šumskih po-

drućja. Na isti su način zadržali u bitnome sve stare oblike odjeće, stana, čamca, saonica itd.

Najstariji arheološki dokazani tragovi eskimske kulture nađeni su na Aleutima, na južnoj obali Aljaske (Kachemak-Bay) na prolazu Fury i Hekla u arktičkoj Kanadi i na Grönlandu (Sarqaq). Imamo razloga da pretpostavljamo da ona seže sve do II tisućljeća prije n. e. Već tada su lovili tuljane, ribe i divlje sobove, ali nisu kitove. Oruđe se sastojalo prvenstveno od morževih zubi, sobovih rogova i oklesanog kremena, dok predmeta od brušenog škriljevca gotovo i nema. U Aljaski kasnije slijedi takozvana kultura Ipiutaq, koju možemo datirati sa I tisućljećem naše ere. Stanovništvo je tada stanovalo u četvorokutnim kućama, vjerojatno s drvenim krovovima u obliku piramida, koji bijahu pokriveni zemljom i travom. Način života i tehnika u kamenu bijahu, uglavnom, isti kao i prije. Ipak iznenađuje vrlo razvijena životinjska ornamentika, koja se tu javlja, a zacijelo se ugledala na uzore u skitsko-sibirskom stilu. Otprilike istovremena s kulturom Ipiutaq u Aljaski, istočnoj Kanadi, na Labradoru i Grönlandu jest kulture Dorset. I ta kultura pozna lov na tuljane i sobove, ali umjetnost je slabo razvijena, a kameno oruđe djelomično ukazuje na južni (indijanski?) utjecaj. Sve te kulture označavaju prve korake prilagođavanja moru i zbog toga ih zajednički nazivamo paleoeskimskim kulturama. Ali razvoj nije stao na tome. Sve bolje snalaženje na moru i mogućnost iskorištavanja njegovog bogatog životinjskog carstva omogućiše postanak novoeskimskih kultura, koje prije svega karakterizira lov na kita. One su osim toga prihvatile nove elemente, kao što su brušeno oruđe od škriljevca i jednostavne glinene posude sibirskog tipa. Najstariju novoeskimsku stepenicu poznajemo kao takozvanu staru kulturu Beringova mora u sjevernoj Aljaski i na sjevernoj obali Sibira sve do ušća rijeke Kolyme. Kao i kultura Ipiutaq, ona se ističe osobitom, izražajnom umjetnošću ukrašavanja koja se sasvim razlikuje od prijašnjih. Nakon međustadija, u kome se ornamentika ukrućuje u pojednostavnjenim oblicima, tu kulturu smjenjuje kultura Thule, koja je dobila ime po Thuli na Grönlandu, gdje je pronađen prvi veći nalaz. Nasuprot njenim pretečama, ona je bila rasprostranjena od Aljaske do Grönlanda. Lov na kitove bio je naročito važan, a kitove kosti su u velikoj mjeri upotrebljavali kao grede pri gradnji krovova nadsvođenih zimskih kuća. Više karakteristika thulske kulture odgovara onima, koje smo gore ubrojili u mlađe sastavne dijelove sloja lova na ledu. Na Grönlandu, Labradoru i u istočnoj Kanadi pronađeni su, kako je spomenuto, tragovi takozvane kulture Kap Dorset. Zasad znamo vrlo malo o njenom karakteru i starosti. Neke okolnosti ukazuju

na to, da ona u tim krajevima dolazi prije thulske kulture, dakle kronološki najbolje odgovara stupnju kulture Beringovog mora na zapadu. Ali kultura Thule u sjevernoj Aljaski i na Grönlandu nastavila se sve do naših dana, izuzevši nekoliko mjesnih promjena, koje su npr. u Aljaski nastupile zbog indijanskog utjecaja, a na Grönlandu zbog utjecaja srednjovjekovnih Normana. Nasuprot tome, u Kanadi, istočno od rijeke Mackenzie kultura Thule podlegla je prodoru plemena iz unutrašnjosti. Na tom su području sobovski Eskimi sačuvali naročito staro kulturno obilježje koje je još starije od kultura Ipiutaq i Dorset. Ono je zbog toga ostavilo upečatak na novodoseljenim kanadskim obalnim plemenima: i oni su sada mnogo manje ovisni o moru nego njihovi plemenski srodnici u Aljaski i na Grönlandu. To premještanje kulturnih slojeva, kojim je staro, tako reći, leglo nad novo, nije, naravno, olakšalo pravilno razumijevanje povezanosti (usp. sl. 309).

Rado bismo i datumski utvrdili različite stupnjeve razvoja. Na Grönlandu su normanski nalazi pružili prilično čvrsta uporišta. Dosad najstariji eskimski nalazi na zapadnoj obali čini se da potječu otprilike iz vremena kad je u zemlju došao Crveni Erik, dakle iz desetog stoljeća naše ere. Odatle je također počelo naseljavanje prema južnom dijelu istočne obale, tako da naselje kod Angmassalika možemo datirati potkraj XIV stoljeća. Na sjeveroistočne obale dospjeli su prvi stanovnici u XVI stoljeću i to s juga, a nešto kasnije došlo je do novog useljavanja, ovaj puta preko sjevera Grönlanda, iz distrikta Thule, ali nisu nikad došli dalje od okolice Scoresby-Sunda.

Međutim Grönland je sâm samo kutić eskimskog svijeta i zasad još uvijek ne znamo sigurno koliko treba vremenski poći unatrag, da bismo dospjeli do početka eskimske kulture. Što se tiče kulture Beringovog mora, ukazano je na to, da se možda neke pojedinosti njene ornamentike mogu shvatiti kao izdanci one umjetnosti, koja je vladala u kinesko brončano doba u II tisućljeću prije n. e. Čak ako je ova pretpostavka i tačna, što još nije utvrđeno, ona, naravno, pruža tek vrlo nesigurnu polaznu tačku. Naprotiv, sigurnija je sličnost životinjske ornamentike kulture Ipiutaq sa skitsko-sibirskom iz doba potkraj I tisućljeća pr. n. e. U međuvremenu na Aljasci su počeli raditi s novom metodom datiranja, istraživanjem godova stabala, koja se nalaze u ruševinama. Taj je postupak u jugozapadnim Sjedinjenim Državama doveo do upravo izvanrednih rezultata; hoće li na sjeveru biti isto pokazat će budućnost. Još mnogo zadataka treba riješiti prije nego što ćemo moći reći da su u povijesti Eskima jasne makar samo glavne linije.

Dok je na američkoj obali Ledenog mora razvoj doveo do nastanka eskimske kulture, u unutrašnjosti je krenuo drugim putovima. Kao što je već Hatt dokazao tamo je izumom krpalja došlo do velikog preokreta. Prije smo vidjeli da se to vjerojatno dogodilo negdje u južnom ili jugoistočnom Sibiru (usp. I dio, str. 218 i sl.). Taj je izum odmah imao dalekosežne posljedice za zimski život. Umjesto ribolova pod ledom i razmjerno postojanog boravka na rijekama i jezerima, sada su lovili na krpljama i živjeli lutalački tokom čitave godine. Zemljom pokrivenu zimsku kolibu zamijenio je stoga lagan, čunjasti šator, a saonice na plazovima, koje su izvanredno pogodne za led, uzmakoše pred saonicama u obliku čamca ili daske, koje ne propadaju u snijeg. S nestalnim načinom života možda je u vezi i postanak kolijevke za nošenje (sl. 312), u kojoj su majke mogle nositi na leđima svoje mališane. Zajedno sa zemljanom kolibom i ribarstvom pod ledom, nestalo je i svjetiljke. Sa krpljama usko je povezan mokasin; ali i drugi tipovi nošnje, sprijeda otvoren haljetak i hlače u obliku stidnog pojasa. Kao rezultat sve većeg prilagođavanja životu u šumi, treba napokon shvatiti široku upotrebu brezine kore mjesto krzna za šatore, vozila, posuđe itd. Za pravljenje odjeće koža se, naravno, morala upotrebljavati i dalje, samo se odsad štavila životinjskim mozgom i sličnim i često sušila nad vatrom. Imamo razloga da pretpostavljamo, kako su i različite socijalne i religiozne karakteristike, koje same po sebi nemaju nikakve veze s ostalim, slijedile tu struju. To su, među ostalim, podjela lovačkih okruga u obiteljska područja, izrazito strahopoštovanje prema medvjedu i divinacija s pomoću paljenih lopatica.

Ali kultura krpalja nije se ipak svugdje probila jednako snažno. Do narodâ Algonkin, koji žive kraj Velikih kanadskih jezera i do plemena na visoravnima Britanske Kolumbije dospjela je u vrlo razrijeđenom obliku i zbog toga su kod tih Indijanaca sačuvani mnogi stari elementi kulture lova na ledu. Za neka obalna plemena sjeveroistočne Azije — Ainu, Giljake i Kamčadale — vrijedi djelomično isto, ali manje zbog njihove izolacije, a više zbog nevjerojatnog bogatstva toga kraja ribama, pa je ribolov, naravno, zasjenio lov na divljač. Kod još sjevernijih Korjaka i Čukča valja osim toga računati i s ne malim eskimskim utjecajem. Ti, uglavnom, pacifički narodi bili su osim toga izloženi starim strujanjima s juga, iz Kine i Japana, što je, naravno, pridonijelo još živahnijem oblikovanju slike kulture. Pođemo li najzad još dalje prema zapadu, u Sibir, naći ćemo i tamo sačuvane različite karakteristike kulture lova na ledu i to kod Ostjaka i Vogula na području Oba. To je vjerojatno opet povezano s bogatstvom u ribama, a istovremeno i sa činjenicom da su ti narodi tek u srednjem vi-

jeku doselili u Sibir iz krajeva zapadno od Urala. Kod prvotnih obalnih Laponaca, od kojih su Skolti u Petsamu i na Koli posljednji izdanci, jer već izumiru, također su sačuvane mnoge starine.

Starost kulture krpalja vrlo je privlačan, ali još sasvim neistražen problem. U Skandinaviji su pronađene skije već u nalazištima od kraja kamenog doba. Može se, dakle, pretpostaviti, da su vrlo primitivne krplje, koje se javljaju na istom mjestu, barem isto toliko stare. Čitav karakter kulture ima, osim toga, izrazito obilježje kamenog doba; nešto više od toga trenutno ne bi se moglo reći.

Umjesto toga osvrnimo se na posljednji veliki kulturni val, koji je prošao preko polarnog pojasa, a da, ipak, u ovom slučaju nije dodirnuo Ameriku. Aziju karakterizira sobogojstvo. Mi smo njegov postanak pratili već prije i vidjeli smo kako je izrastao iz lovačkog načina života (usp. I dio, str. 150 i sl.). Mnogi vlasnici sobova još su isto toliko lovci koliko i nomadi, a intenzivno iskorištavanje stada, kakvo, npr., nalazimo kod Laponaca, vjerojatno je služilo kao uzor stočarstvu južnijih predjela. To naročito vrijedi za mužnju i proizvodnju maslaca i sira (sl. 313). Upotreba soba, kao životinje za jahanje, također je kasnija karakteristika. Rasprostranjenost upotrebe viseće kolijevke, skija i saonica sa postoljem uglavnom se poklapa s područjem sobogojstva i nije nevjerojatno da oni spadaju zajedno, iako je sobogojstvo možda nešto mlađe. No o tome ne znamo još ništa sigurno. Najstariji nalazi skija koje poznajemo potječu otprilike oko god. 2000. prije n. e. Ali prije je spomenuto da primjerci pitomih sobova potječu iz mnogo kasnijeg doba, iz prvog tisućljeća naše ere. Moramo se osim toga sjetiti da su nomadi sobogojci za vrijeme čitavog starog vijeka živjeli izvan vidokruga kulturnih naroda Evrope i Azije i utoliko s time u vezi historijske vijesti ne znače mnogo. Jednu rusku tvrdnju o nalazu kostiju pitomog soba iz mlađeg kamenog doba u porječju Gornje Lene treba pobliže dokazati. Kao što je istakao finski istraživač Kai Donner, više jezičkih i etnoloških okolnosti ukazuju na to, da je sobogojstvo u početku brončanog doba najprije nastalo kod Samojeda, a kasnije se potpuno razvilo i to, kad je u sjevernim predjelima oko god. 400. prije n. e. nastalo pogoršanje klime. Švedski istraživač Laponaca K. B. Wiklund — koji, uostalom, za razliku od svih drugih istraživača, tvrdi, da je sobogojstvo nastalo samostalno na različitim mjestima — također je podvukao utjecaj »fimbulske zime« na nomadski život Laponaca.

Polarni narodi vlastitom snagom nisu prevladali nomadski način života. Jakuti, turski narod, koji je u srednjem vijeku iz zemlje oko Bajkalskog jezera protjeran prema sjeveru, posjedo-

vali su konje i rogatu stoku i poznavajući stajsku ishranu, mogli su domaće životinje dovesti sve do polarnog kruga. Ali ta je kultura očito presađena izvana, bez organske povezanosti sa starim arktičkim načinom života. Isto tako ruska kultura, koja je malo kasnije prodrla preko Urala, potječe iz drugih krajeva.

U prošlom stoljeću pokušali su povući liniju, koja bi povezala evropske lovce na sobove mlađeg paleolitika sa Eskimima. O nekoj neposrednoj povezanosti ne može biti ni govora. Ali novija istraživanja međusobne srodnosti arktičke i paleolitske kulture osvijetlila su to pitanje novim svjetlom. S jedne strane upoznali smo u sobovskim Eskimima pleme koje živi u unutrašnjosti, a način mu se života u stanovitom pogledu oblikuje upravo onako, kako treba i zamisliti najstariju arktičku kulturu. S druge je strane otkriće primitivne kulture Komsa u Finmarku otvorilo velike perspektive, koje sežu od ledenog doba sve do današnjih obalnih Laponaca. Ne može se zaobići ni činjenica da u udaljenim dijelovima Skandinavije, Škotske i Irske možemo naći mnoge karakteristične crte, koje ukazuju unatrag na paleolitsku, i unaprijed na mlađu arktičku kulturu. S punim je pravom, stoga, Knud Rasmussen svojevremeno pozivao na velikodušnu suradnju istraživača sjevernih krajeva da se riješe ti problemi. Nakon njegove smrti podržali su tu inicijativu međunarodni arheološki i etnološki kongresi. Iako su rat i napetost između Zapada i Istoka zasad zaustavili taj pothvat, on će prije ili kasnije ponovo biti započet.

SVJETLOST SA ISTOKA

»EX ORIENTE LUX!« U starom Orijentu zapaljeno je svjetlo čiji se sjaj postepeno širio čitavim svijetom. Tamo su se rodile misli, koje su izvele čovjeka iz uskog bivstvovanja primitivnih naroda i pomogle mu da zagospodari mnogostranim mogućnostima zemlje i stekne širi pogled na svijet. Ta je spoznaja stara i još uvijek vrijedi; ali tokom vremena pridošli su novi elementi, koji su produbili i proširili naše shvaćanje. Iskapanja posljednjih desetljeća u Egiptu i Mezopotamiji otkrila su dotad nepoznate prethistorijske kulture, tako da danas u tamošnjim zajednicama što su cvjetale u starom vijeku, vidimo završetak razvoja, koji je trajao tisuće godina. Sretni nalazi u području Inda i u Kini

otkrili su prastare kulture, koje su vrlo srodne onima, koje smo dosad poznavali samo u našem krugu. I, nakraju, došlo se do spoznaje, da jednostrano promatranje starih ratarskih područja samo po sebi ne vodi k cilju: *povezanost* oranica i stepa, seljaka i nomada pruža objašnjenje za porijeklo više kulture.

Područje, o kojem ćemo ovdje govoriti, prostire se u dva široka, djelomično paralelna pojasa, koja teku poprečno kroz Stari svijet, na jugu od Atlantskog oceana do Inda, na sjeveru od Madžarske do Mongolije. To je područje, obilježeno golemim udaljenostima velikih kontinenata, a inače bogato suprotnostima. Snijegom okrunjeni planinski lanci uzdižu se put neba, a prostrani platoi gube se na horizontu; tamo su beskrajne nizine i dugačke riječne doline. Isto tako različita je i temperatura. Ona koleba između ledenih zimskih oluja Tibeta i Mongolije i vrelog sunca Sahare. Ono što unatoč svim razlikama povezuje te nejednake predjele u jednu kulturno-geografsku cjelinu, to su prije svega vrlo male količine oborina. Neizmjerni predjeli sjeverne Afrike i Arabije neplodna su pješčana i kamena pustinja, na drugim mjestima ima grmovitih stepa i livada; ali zemlja samo po sebi nije neplodna i tamo gdje ima dovoljno vode na dobroj zemlji punoj hranjivih tvari bujaju biljke.

Suprotnost između velikih sasušenih pašnjaka i plodnih oaza i riječnih dolina ostavila je biljeg na prirodi i ljudskom životu još od ledenog doba. Ali klima je očito pretrpjela stanovite promjene o kojima znamo veoma malo pouzdano. Ipak čini se da je prevladalo postepeno isušivanje. Sahara se još u ledeno doba sastojala od savana, punih divljači. Promjenom vjetrova, koja je uslijedila nakon nestanka leda, zemlja je postepeno dobila današnji izgled. U planinama centralne Azije topljenje je leda, vjerojatno, još dulje vrijeme omogućavalo razmjerno bogatu opskrbu vodom; ali tokom vremena ona je postala nedovoljna. Ellsworth Huntington smatra da je do osjetnog isušenja zemlje došlo oko sredine trećeg tisućljeća prije n. e., a Sir Aurel Stein misli da se nešto slično desilo u stoljećima do početka našeg računjanja vremena. Te su prilike ostavile značajne tragove u povijesti kulture. U južnom dijelu stepskog pojasa čovjek je već rano bio prisiljen da traži predjele s vodom. Ondje je i nastao, u tijesnom sudjelovanju i međusobnim utjecajima preostalih stepskih i pustinjskih stanovnika, niz visoko civiliziranih zajednica. Sjevernije bijaše manje oranica, pa prema tome i manje veza između stanovnika stepa i oaza. Ali kad je i tu ozbiljnije počelo isušivanje, te su veze došle do izražaja slično kao i na jugu, nizom događaja koji su bili obilježeni ratničkim sukobima i međusobnim utjecajima. Kineski zid, dug preko 4000 kilometara, koji je podignut

krajem trećeg stoljeća prije n. e., na mjestima gdje je stajao čitav niz starijih tvrđava najveličanstvenije je svjedočanstvo na svijetu o vječnim prijetnjama nomada (sl. 314).

Zamislimo da su nakon ledenog doba cijeli opisani stepski pojas naseljavale malene lutajuće lovačke horde. Ne znamo kako su one postepeno napustile primitivni način života i pretvorile se u ratare sa stalnim boravištem. Veliko razdoblje od prestanka ledenog doba do najstarije seoske kulture još je vrlo slabo osvijetljeno. Ali možemo pretpostaviti, da je veliki preokret nastao za tih tamnih tisućljeća možda čak vrlo rano. Neki su tvrdili da ima tragova ratarstva odmah nakon ledenog doba u takozvanoj natufskoj kulturi Palestine, ali treba istaći da za takvu tvrdnju nema dovoljno dokaza.

Dugo su, ali ne s pravom, Egipat smatrali kolijevkom više kulture. Protiv toga govori već sam položaj zemlje: duga i uska riječna dolina, ukliještena između pustinja, na vanjskom rubu starih kulturnih zemalja. Postepeno pronađene su i u Mezopotamiji isto toliko stare kulture. Iz očitih razloga ni one ne mogu biti najstarije, jer je Mezopotamija, geološki, vrlo mlada tvorevina, nastala od sve većih taloga Eufrata i Tigrisa. Pogled se, dakle, nehotice okreće prema sjeveru, prema sjevernoj Siriji i brežuljcima u podnožju armenskih bregova. Time naravno još nije rečeno da je ratarstvo kao takvo tamo nastalo; s time u vezi trebalo bi prije pomisliti na tropskije predjele. Ali smijemo pretpostaviti da su ondje postojali preduvjeti za kulturu žitarica i za pronalazak umjetnog navodnjavanja, naime, razmjerno suha klima i mogućnost korištenja vodenog bogatstva planinskih potoka. Tamo smo također vrlo blizu domovini pšenice i ječma i prvom postupku za dobivanje bakra, najzad, čini se da je niz iskapanja tu otkrio jednu stvarno prastaru seljačku kulturu.

Najduži povezani izvještaj o naseljavanju jednog malenog područja koji uopće poznajemo leži u iskopinama Tepe Gawra u blizini Mosula, gdje je otkriveno ništa manje nego 26 slojeva naseobina, od kojih najmlađi potječe iz vremena oko 1700. prije n. e. U Ninivi, koja je dugo poslije tog vremena postala glavnim gradom asirskog carstva, izvršeno je ispod poda nekog hrama, koji je sagrađen otprilike god. 2400. prije n. e., probno iskapanje i u dubini od preko 21 metra pronađeni su još lonci, krhotine i oruđe. Za vrijeme iskapanja kod Hame u Siriji, koja je god. 1931.—1938. vršila ekspedicija Carlsberg pod vodstvom dr. Ingholta, našli su sedamnaest metara ispod površine sloj kulture, koji se nastavljao još pet i po metara u dubinu (sl. 315). Slična istraživanja omogućuju samo blijedu predodžbu o neizmjernim vremenskim razdobljima s kojima treba računati, ako se radi o stal-

nim naseljima u ovim krajevima. Teže je reći koliko je godina ono trajalo; tu se nalazimo davno prije bilo kakvog historijskog vremena i zbog toga moramo naše pretpostavke stvarati na temelju čistog procjenjivanja. Tek je moderno datiranje pomoću radioaktivnog ugljika omogućilo sigurnije određivanje vremena. Kod Qalat Džarma, u kurdskim planinama, nađen je dosad najstariji dokaz o ratarskom stanovništvu sa stalnim boravkom (neposredno nakon god. 5000. prije n. e.). Već tada sadili su krupnik i ječam i uzgajali ovce ili koze, svinje, rogatu stoku i kulane (?). Stanovi bijahu pravougaone kuće sa glinenim zidovima. Kovina je bila nepoznata, a tek krajem razdoblja javlja se glineno posuđe. Nešto su mlađi nalazi iz Tell Hassuna i najdonji slojevi iz Tepe Sialka u Iranu, gdje se javlja najstarije maleno oruđe od hladno kovanog bakra. Ali tek u slijedećem periodu, koji nosi ime po Tell Halafu u sjevernoj Mezopotamiji, javlja se pravo kamenobakreno doba s karakterističnom oslikanom keramikom i velikim selima, s kućama sagrađenim od opeke sušene na suncu. Iz, otprilike, istog vremena potječu najstariji slojevi kod Anaua u Turkmenistanu.

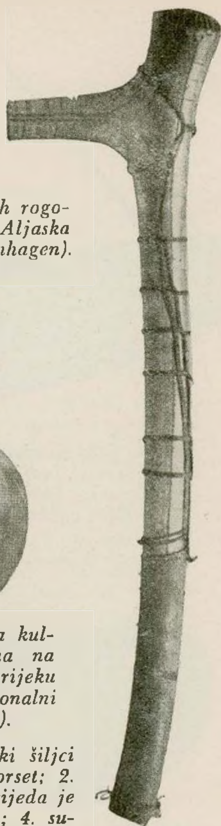
Od tog vremena možemo pratiti razvoj u gotovo neprekidnom nizu. Vlažna, močvarna zemlja na donjem toku Eufrata i Tigrisa postepeno je postala nastanjiva, iako je linija obale i nadalje bila još znatno dublje u unutrašnjosti nego danas, a na plodnoj ravnici, gdje se žito moglo žeti dva do tri puta godišnje, izrasla je malo pomalo jedna kultura, koja je već u sebi nosila klicu blistava procvata. Ta se kultura naziva prema nalazištu Tell al'Ubaid, koje leži u blizini Ura, poznatog iz starog vijeka. Na malenom brežuljku, koji se izdiže nad močvarom, stajalo je selo. Zidovi kuća bijahu od pletera premazanog glinom, a krovovi plosnati ili u obliku polovice bačve. Stanovnici su sadili žito (ječam) i datulje. Osim toga uzgajali su ovce, koze i svinje, a možda i rogatu stoku. Važan dio kućne opreme bijahu glinene posude oslikane kićenom i svojevrsnom ornamentikom. Odjeća se sastojala od ovčjeg krzna ili vune. Po vodi su se kretali na vozilima od sastavljenih snopova trske. Kultura je još u svemu bitnome bila na stupnju kamenog doba i tek su možda u posljednjem dijelu razdoblja upoznali bakar. Međutim, i kamen je u zemlji kraj rijeke bio dragocjena roba, a srpovi su često bili načinjeni od čvrsto ispečene gline. Još ne znamo kakvi su ljudi tamo živjeli i kojim su jezikom govorili; ali u svakom slučaju nije vjerojatno da su oni bili preteče kasnijih Sumeraca. Pripadali oni ovom ili onom plemenu, sigurno je da su srodne kulture bile na daleko rasprostranjene. Keramika, koja je u mnogočemu bliska onoj iz al'Ubaida, nađena je u najstarijim slojevima u Suzi u Elamu (sl.

Sl. 307. (lijevo). Ručni klinovi tipa Acheuléen, Oldoway, Kenija (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 308. Kijača od sobovih rogova, Indijanci Tnaina, Aljaska (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

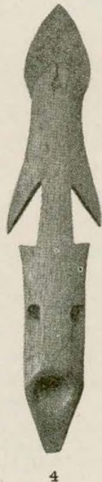

Sl. 310. Glinena posuda kulture Tumba, pronađena na ušću rijeke Tchika u rijeku Kasai, Kongo (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

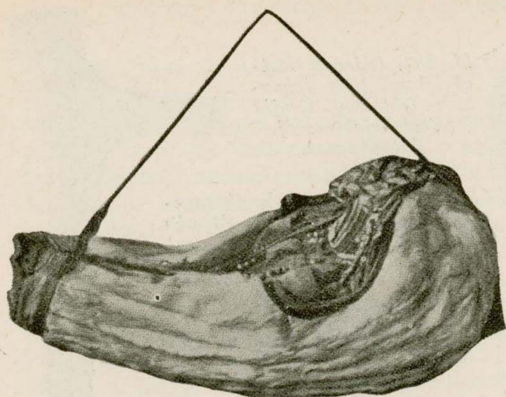

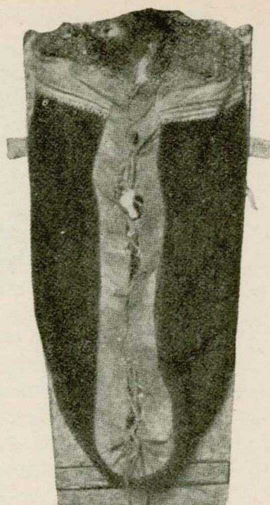

Sl. 309. (lijevo). Eskimski šiljci harpuna: 1. tip Kap Dorset; 2. tip Beringovog mora (sprijeda je odlomljen); 3. tip Thule; 4. suvremeni istočnogrönlandski tip (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

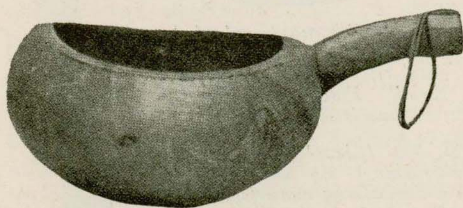

Sl. 311. Japanski akvarel. Prikazuje ljude plemena Ainu kako love na rupama u ledu (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

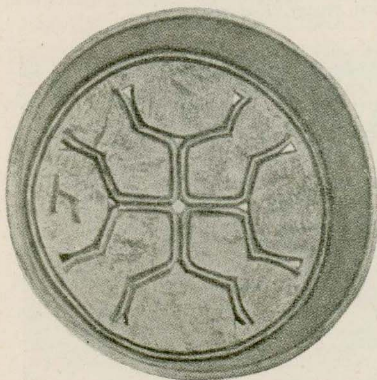

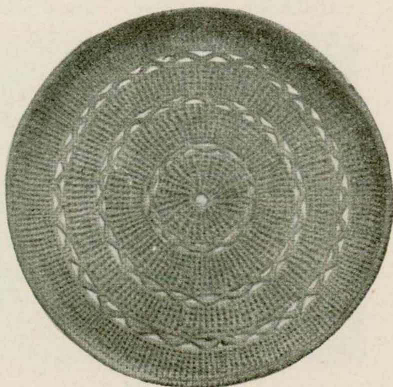

Sl. 312. Kolijevka za nošenje i viseća kolijevka, Indijanci Chipewyan, Kanada (desno), Lapi Karesuando (gore) — (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 313. Zdjela za mužnju, Lapi Jukkasjärvi (lijevo; dolje forme za sir Lapa u Västerbottenu (lijevo) i Härjedalenu (desno) — (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

316) i duboko u talozima Ninive, pa čak i u velikim dijelovima Sirije (sl. 315), Irana i sve do Beludžistana. U stvari težište te kulture možda valja tražiti u južnim graničnim planinama Irana, a ne u mezopotamskoj nizini.

Kultura al'Ubaid vjerojatno pada u prvu polovicu IV tisućljeća. Slijedeća stoljeća razdoblja su faze Uruk. To je razvitkom bogati period i sadrži više od zametka više kulture. Razvijaju se trgovački gradovi i podižu impozantne građevine. Kod Uruka su ispod najstarijeg hrama iz historijskog vremena nađeni ostaci drugog golemog hrama, koji je u posljednjem prethistorijskom razdoblju bio dvaput pregrađivan. A ispod njega ležali su ostaci takozvanog »Crvenog hrama«, koji je također više puta bio pregrađivan i koji počiva na još starijem »Hramu od vapnenca«. U razdoblju Uruk bakar počinju posvuda upotrebljavati; poznaje se lončarsko kolo i kola i prvi put susrećemo neosporno slikovno pismo, koje tvori temelj kasnijem klinovom pismu.

Posljednje prethistorijsko razdoblje Mezopotamije naziva se prema nalazištu Džamdat-Nâsr. Dok o nacionalnoj pripadnosti starih mezopotamskih plemena ne znamo ništa, nosioci kulture Džamdat-Nâsr bijahu vjerojatno Sumerci, dakle preteče naroda, koji će ući u povijest u početku trećeg tisućljeća. Još uvijek nije sigurno odakle je došao taj narod. Dosad nije uspjelo ustanoviti neku srodnost njihova jezika s drugim jezicima, a u kulturi Džamdat-Nâsr ima elemenata s različitih izvora. Ipak, naročite karakteristike ukazuju na doseljenje iz planinskih predjela i to najvjerojatnije sa sjeveroistoka. Potkraj prethistorijskog doba zadesila je zemlju velika poplava, koja je razorila gradove Kiš, Šuruppak i Uruk. Očito se ta katastrofa odražava — a ne, kako je Woolley najprije mislio, neka lokalna poplava u još starije vrijeme — u biblijskoj pripovijesti o potopu. Noa sumerske legende, Zi-u-sud-du (babilonski: Utnapištim) potječe upravo iz Uruka.

Naš zadatak nije da i dalje pratimo sudbinu Mezopotamije, jer svjetlo povijesti već titra na horizontu. Umjesto toga posjetimo dolinu Nila, drugo veliko žarište kulture u svitanju vremena. Priroda Egipta u mnogočemu podsjeća na prirodu Mezopotamije. I ovdje nalazimo nevjerojatno bogatu zemlju kraj rijeke, s toplom i suhom klimom. Ali pored sličnosti ima i mnogo razlika. Egipat je po obliku mnogo uži, i na sjenovitim obroncima doline lako se može doći do kamena. Otuda velike mogućnosti da se razvije veličanstvena kamena arhitektura i kiparstvo. Egipat je također više po strani nego Mezopotamija i zbog toga nije u tolikoj mjeri izložen napadima stranih nasilnika. Usprkos valovima kulture, koji su u nekoliko navrata preplavili zemlju iz zapadne

Azije, zbog navedenih je okolnosti život u starom vijeku zadržao afričko obilježje. Ispod assuanskih katarakta i nubijske granice teče širok i miran Nil, koji donosi samo plodonosni mulj, a ne kamenje, koje je uvijek kočilo tok mezopotamskim rijekama i uzrokovalo strahovite poplave. Dok Sumerci nikada nisu dospjeli dalje od organizacije gradskih država i malenih carstava — tek su semitski upadi položili temelje imperijalističkoj politici, iz koje su proizišle moćne babilonske i asirske države — Egipat je, iskoristivši saobraćajne mogućnosti i redovite poplave Nila, bio predodređen da se već vrlo rano ujedini u jedno carstvo.

Nekoliko tisućljeća nakon ledenog doba dolinu Nila su nastavala nerazvijena lovačka plemena, čija je kultura (Sébilien) direktni izdanak mlađe paleolitske kulture. Najstariji su tragovi ratarske kulture, kakvu u ovim krajevima i do danas poznajemo, nalazi kod Dair-Tâsa u srednjem dijelu zemlje i u Merimde-Beni Salâme u zapadnom dijelu delte. Nešto su mlađi nalazi iz Fajûma (sl. 317). Po starosti rane faze te »prve preddinastijske kulture« vjerojatno odgovaraju fazi al'Ubaid i pripadaju čistom kamenom dobu s brušenim sjekirama i nejednako pečenim glinenim posuđem. Količina kiša bijaše tada nešto veća nego danas i omogućavala je kulturu pšenice (krupnik) i šestorednog ječma na nenavodnjenoj zemlji. Nađen je velik broj kremenih srpova i zakopanih slamnatih spremišta za žito, a od domaćih životinja bijaše poznato govedo, ovca, koza i svinja. Također su sačuvani ostaci grubih lanenih tkanina, ali nisu pronađeni ostaci koliba i grobova.

Kad su se oborine stale postepeno smanjivati, prestalo je naseljavanje delte; možda su nerazvijena lovačka plemena zauzela mjesto ratara. Ali je u pozadini prva kultura nastavila živjeti u takozvanoj fazi Badâri. I tada su sijali žitarice i uzgajali domaće životinje. Glineno posuđe pravili su rukama i jednostavno oblikovali, ali su ga proizvodili od izvanredno fino izrađene tanke i odlično pečene mase. Pojavljuje se tek nekoliko komada oruđa od kovanog bakra, ali oni su u odnosu na kremen još uvijek velika rijetkost. Predmeti od uvezenih sirovina pokazuju da je postojala živa trgovina s Nubijom, Crvenim morem, Sinajem, možda čak i Sirijom, ali, vjerojatno, preko raznih posrednika. Jednako kao iz faze Dair-Tâsa ne nalazimo prave ostatke koliba, već samo ognjišta. Nasuprot tome mnogobrojni nam grobovi govore o brizi koju su posvećivali mrtvima. Leš su pokapali ležeći na boku, kao da spava, a bio je obučen u nošnje od kozje ili antilopine kože, nekiput i u laneno platno. Oko leša nađeno je oružje i oruđe, a pored glave posude s jelom i pićem. Malene ženske figure od pečene gline ili slonovače (usp. sl. 318) mogle bi se možda tumačiti kao likovi božice majke.

Stariju preddinastijsku kulturu otprilike oko god. 3500. prije n. e. zamjenjuje takozvana »druga« ili mlađa kultura, koja je došla do naročitog izražaja u gornjem Egiptu. Uglavnom, u njenom drugom dijelu, oko godine 3000. prije n. e., ona se već primjetno udaljila od primitivnog stanja. Tako obrtničke vještine stoje na bitno višem stupnju nego ranije. Obrada kremena može se po finoći izradbe mjeriti s onom, koju inače susrećemo samo u mlađem kamenom dobu Danske. Bakar, zlato, tirkizi i fajanse upotrebljavaju se za pravljenje pribora i nakita. Staro selo počinje da se razvija u pravu gradsku naseobinu. Umjetnost se izdiže iznad početaka, što se, među ostalim, vidi po ukrasima na glinenim posudama, koji se sastoje od slika ljudi, životinja, stabala, brodova itd. Istovremeno se osjećaju stanoviti utjecaji mezopotamske kulture Džamdat-Nâsr (pečatnjaci, posude u obliku životinja, antitetske grupe). Poznato je i pismo. Istovremeno se javljaju i u religiji nova obilježja. Stara, vjerojatno totemistička životinjska božanstva u nekim slučajevima mijenjaju izgled i stapaju se s novim likovima stranog porijekla ili pak ove primaju u svoj krug. Tako u delti poštuju Ozirisa, čija je sličnost s azijskim bogovima vegetacije očita, a u gornjem Egiptu boga sunca Horusa i božicu neba Hator, koja je, prema legendi, došla iz neke svete zemlje na obalama Crvenog mora. U tom je može biti sadržano sjećanje na neku seobu, koja je možda donijela i semitski prizvuk u hamitsko-staroegipatski jezik. Ta se seoba, u tom slučaju, vjerojatno kretala starim karavanskim putem od Qusaira na Crvenom moru kroz Vadi Hammamât do koljena Nila kod Thebe.

Starovjekovne kulture Mezopotamije i Egipta nisu jedine, koje poznajemo na starom Orijentu, ali one su, nema sumnje, najstarije. Mnogo mlađa, doduše, nije ni kultura, koja je u posljednjim desetljećima otkrivena na području Inda. Pobliže ćemo o njoj govoriti u odlomku o arheologiji Indije (str. 429 i sl.). Treba spomenuti također hetitsku i južnoarapsku kulturu, koje su, međutim, mnogo mlađe od spomenutih, tj. pripadaju drugom ili čak prvom tisućljeću prije n. e. Zbog toga ih ovdje ne moramo pobliže opisivati, iako je kultura arapskog starog vijeka neobično značajna, jer na neki način predstavlja ključ za razumijevanje najstarije semitske religije.

U povijesti starog vijeka uvijek slušamo o prepadima planinskih i stepskih stanovnika na miroljubive gradske i seoske zajednice. Ponekad nomadska bujica razori samu zemlju, ali katkad čujemo šum podivljale vode samo iz daljine i jedino što možemo neposredno promatrati, smiraji su oluja koje su prohujale nad morem stepskih naroda. U prvom se slučaju, uglavnom, radi o

Semitima, koji se zaustavljaju tik pred vratima ratara, a u drugom ponajviše o indoevropskim plemenima, čija se domovina nalazila daleko od centara kulture. Gotovo se osjeća ravnomjeran ritam, izmjena plime i oseke, pri čemu strujanje dolazi čas sa sjevera, čas s juga. Nema ni najmanje sumnje da su u tome važnu ulogu igrale neplodne godine i suše. Ali ne smijemo zaboraviti ni to, da se kretanje nekog naroda, ukoliko je do njega došlo, često nastavlja još dugo, nakon što je pravi uzrok prestao djelovati i da mnoge druge okolnosti a ne samo klimatske promjene — konj, kasnije i željezo — nekom narodu mogu omogućiti toliko veliku vojničku nadmoć, da njegova ekspanzivna snaga prijeđe granicu. Ali u toj stvari treba još mnogo što objasniti.

Na pozornicu su najprije stupili Semiti. Oni su već vrlo rano čvrsto zasjeli u Mezopotamiji, gdje je Sargon oko god. 2380. prije n. e. zagospodario Akkadom i Sumerom. Već nakon isteka nekoliko vjekova njih je pokorio narod Šubartu sa sjevera. To je pleme nepoznata porijekla, ali je imalo vladare indoevropljane. Prije završetka tisućljeća, započelo je međutim novo i još sveobuhvatnije pomjeranje. U Semita obilježava ga kana'anska seoba, koja je dovela do Hammurabijevog gospodstva u Babilonu (otprilike 1783. pr. n. e.), koje se uostalom, nastavilo kroz čitavu polovicu drugog tisućljeća, pa čak i dulje. Za druge je narode nastupilo vrlo burno vrijeme. Indoevropski nomadi ili polunomadi, preci kasnijih Medijaca i Perzijanaca, možda su već tada prodrli preko bregova u iranske visoravni, a na drugim mjestima njihove plemenske srodnike susrećemo kao gospodare nad ratarima drugih plemena, Kassiti, koji su u XVI stoljeću prije n. e. u Babilonu uzeli vlast u svoje ruke, imali su kraljeve, koji su se nazivali indoevropskim imenima. Među Khurritima, koji su osnovali takozvano carstvo Mitanni, kao i među Hetitima može se naći izraziti indoevropski element. Možda postoji i povezanost između prodora Hetita i upada naroda Hyksa, koji je u to vrijemer pošao na Egipat. Vrlo je čudnovato otkriće jednog djela — u kome se govori o uzgoju konja — koje je nađeno u kraljevskom arhivu kod Bogaz Köya i koje je pisano jezikom izvanredno bliskim sanskritu. Ono daje povoda pretpostavci, da su ona indoevropska plemena, koja su u drugom tisućljeću prodrla u područje Inda, prije toga zacijelo živjela u susjedstvu carstva Mitanni i da se zbog toga njihova osvajanja u Indiji moraju promatrati kao nastavak općeg inoevropskog pomjeranja. Uopće, drugo tisućljeće bijaše i nadalje nemirno doba. Kao posljednji izdanak kana'anske seobe može se uzeti osvajanje Palestine od strane Hebreja oko 1200. prije n. e. Međutim već je prije započeo treći semitski val naroda — aramejski, koji je doveo do toga, da su se Aramejci utvrdili u Mezopotamiji i Siriji, a istovremeno su

odrazi snažnih pokreta naroda u srednjoj Evropi i na Balkanskom poluotoku dospjeli na azijsko tlo, gdje je u Maloj Aziji palo carstvo Hetita, a Filistejci su zagospodarili obalama Palestine.

Samo kad nomadi dospiju u vidokrug kulturnih naroda za kratak trenutak svjetlo povijesti obasja njihov život. Povezanost seljačkih naroda sa stanovnicima stepe nije bila isključivo negativna, već je naprotiv u velikoj mjeri imala i pozitivno značenje. Konj, nema sumnje, potječe od nomada. U socijalnom, kao i u religioznom pogledu njihov je utjecaj osjetan, tako, npr., u semitskoj sklonosti k monoteizmu.

Skrenemo li sada pažnju sa odnosa između stepskih i kulturnih zemalja na same stepske zemlje, naše će znanje o njima biti još oskudnije. Ali jedno je sigurno: one tvore put, koji je prije razvoja pomorstva i djelomično još prilično dugo nakon toga povezivao Istok i Zapad. Pored toga što su stepski stanovnici dali kulturi vlastiti doprinos, oni su u velikoj mjeri djelovali i kao posrednici između dvaju svjetova. S time u vezi za nas je u prvom redu značajno sjeverno stepsko područje. Narodi, koji danas žive unutar njegovih granica, mogu se najvećim dijelom pribrojiti dvjema velikim jezičkim porodicama, turskoj i mongolskoj, ali u starom vijeku nije bilo tako. Tek u srednjem vijeku prodrli su Mongoli iz južnog Sibira u današnju Mongoliju i Džungariju, odakle su onda Džingiskanove i Timurove horde preplavile pola svijeta i osnovale carstvo, koje se protezalo od Kine do Indije i Poljske. U Mongoliji i obližnjim područjima boravila su prije turska plemena. Tamo se u srednjem vijeku nalazilo djelomično kršćansko carstvo Ujugura; ono je zamijenilo još starije turske narode. Od jednog takvog naroda potječu, između ostalog, poznati natpisi iz Orkhona, koje je protumačio Vilh. Thomsen. Još prije, tj. u stoljećima oko početka našeg računanja vremena, kineski autori govore da se na tom području nalazio neki moćni narod, koji oni nazivaju *Hsiung-nu*, i koji je, vjerojatno, istovetan s Hunima iz Velike seobe naroda. Bogati i nevjerojatno dobro sačuvani nalazi grobnih humaka kod Pasyryka u planinama Altaja još svjedoče o barbarskoj raskoši hunskih kneževa. Kad je u posljednjem stoljeću prije n. e. Kina pod vlašću niza moćnih careva odbila hunske napade, okrenuše se oni prema zapadu i bijahu zaustavljeni tek god. 541. u bici na Katalaunskim poljima. Sami su Huni kasnije nestali — posljednji njihov ostatak možda su Čuvaši na Volgi, koji govore osobitim i starinskim turskim jezikom. Ali svojim pohodom oni su utrli put, kojim će otad uvijek kretati ostala turska plemena. To je postepeno dovelo do toga, da su Turci potpuno napustili prijašnju domovinu Mongoliju, dok su neizmjerni predjeli dalje na zapadu bili poturčeni. Jedan od naroda, koji je najprije iselio, bijahu *Čien-k'un* spo-

minjani u kineskim izvorima, koji su živjeli u Džungariji i jugozapadnom Sibiru. Neki ih istraživači smatraju pretečama današnjih Kirgiza, prvotno jezički srodnima s Jenisejcima i Tibetancima i nosiocima brončanog doba na Jeniseju[2]. I mnoga plemena Samojeda na Altaju postepeno su preuzela turske jezike; ali ona ni izdaleka nisu bila jedina, koja su promijenila materinji jezik. Od Kaspijskog mora sve do granica Kine govorili su se tada indoevropski jezici. Tako su današnji Sinkiang (istočni Turkestan) nastavali Tokarijci, a dalje na zapadu živjeli su tada ili još prije mnogobrojni drugi narodi istog plemena, koji su možda bili srodni sa starim Skitima. Pod helenističkim utjecajem osnovali su u Turanu nekoliko kraljevstava, ali ih je turska bujica gotovo potpuno progutala. U XI stoljeću upali su turski Seldžuci u Malu Aziju, a kasnije su Osmanlije krenuli prema Evropi, gdje su stoljeća i stoljeća prijetili zapadnom svijetu (sl. 319).

Tako je centralna Azija u Starom svijetu bila neka vrsta ceste, za seobe naroda. Slika kulture je mirnija; ali glavne su karakteristike iste. Na žalost, u mnogim slučajevima moramo napustiti misao, da razvoj povežemo s određenim nadiranjima narodâ; ali ono što pri tom gubimo nadoknađujemo dubljim perspektivama, koje može pružiti arheologija. Djelomično posredstvom nomada, djelomično preko oaza, jer niz oaza leži na podnožju moćnih planinskih lanaca Tjenšana i Kvenluna, tekle su struje amo-tamo između Zapada i Istoka. Tim su putem u Kinu dospjele velike religije; islam, nestorijansko kršćanstvo, učenje manihejaca i budizam. Njime je prošao sirijski alfabet i helenističko-indijska umjetnost, koja je uzrokovala preokret u slikarstvu i kiparstvu cijele istočne Azije. U suprotnom su smjeru putovali: svila, vještina štampanja knjiga, pravljenje papira i sl. Stari karavanski put kroz centralnu Aziju nije uzalud nosio ime »svilena cesta«.

Sve to pada već gotovo u historijsko doba; ali ni prije tog vremena nije bilo drukčije. Brončane predmete ukrašene u svojevrsnom životinjskom stilu, koji karakterizira skitske nalaze južne Rusije, nalazimo malo izmijenjene ponovo na području Jeniseja i u Mongoliji (sl. 321); taj je stil vjerojatno proizišao iz zajedničkog izvora u centralnoj Aziji. Iz još starijeg vremena, iz kameno-bakrenog doba, oko god. 2000. prije n. e., javljaju se na geografskim širinama od Dnjestra do Kavkaza grobni humci, u koje su pokapani mrtvaci posuti crvenim okerom, u pravilu oskudno opremljeni, ali u nekim slučajevima s bogatim grobnim prilozima. S određenom vjerojatnošću te spomenike dovode u vezu s indoevropskim seoba-

[2] Kad kažemo Kirgizi mislimo ovdje na prave Kirgize (Kara-Kirgize), a ne Kazake, koji su se tek u srednjem vijeku odijelili od Uzbeka i često ih pogrešno zovu Kirgizima.

ma. Od kraja kamenog doba, a još rasprostranjenija od oker grobova, postojala je jedna izrazita ratarska kultura, koje je glavna zapadna grupa (kultura Tripolje) udomaćena u južnoj Rusiji, s izdancima prema Tesaliji i Transilvaniji. Ona se, uglavnom, ističe glinenim posuđem u obliku velikih vrčeva sa širokim trbuhom i izrazito oslikanim spiralnim uzorcima. Čini se da je ta keramika u Evropi nepoznata istočno od Dnjepra. Ali susrećemo je na nekim mjestima u Maloj Aziji, Iranu, Turanu i daleko u sjeverozapadnoj Kini (sl. 320). Njen se utjecaj osjeća čak u južnom Sibiru i na gornjem Jeniseju. Usprkos udaljenosti od mnogo tisuća kilometara, upadljiva je sličnost između ukrajinskih posuda i onih u kineskim provincijama Kansu i Honan. Važnu spojnicu između Zapada i Istoka, i između stepske i ratarske kulture, a time možda i ključ za razumijevanje čitavog mlađeg kamenog doba, moći ćemo, nema sumnje, naći u Turanu. Iskapanja, koja su ondje izvršena kod Anaua, Šah Tepea i drugdje, zasad su još uvijek odviše nepotpuna, a da bi se mogla reći konačna riječ.

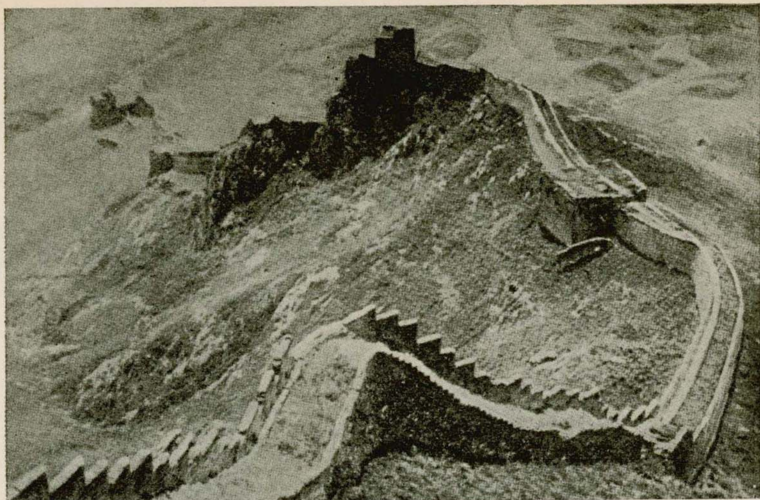
Napustimo stari put preko stepa, da bismo se sada okrenuli velikom centru kulture, koji je nastao na njegovom istočnom kraju. Borba za samostalno porijeklo kineske kulture, a neki sinolozi smatrali su se obaveznima da je vode, uglavnom je završila odlučnim porazom, nakon pionirskih iskapanja švedskog istraživača J. Gunnara Anderssona. Toliko je sasvim sigurno. Na žalost, još uvijek nismo u stanju da do u pojedinosti pratimo razvoj te kulture. Utjecaji starog Orijenta nisu dolazili u Kinu samo stepskim putem. I preko Burme vodila su ulazna vrata, kojima su prošli različiti indijski kulturni elementi. Po klasičnoj kineskoj tradiciji povijest te zemlje počinje već u sredini III tisućljeća prije n. e. Ali, takozvana dinastija Hsia (2205.—1766. pr. n. e.) još je legendarna i arheološki nedokazana. Tek od sredine II tisućljeća postoje vjerodostojni historijski izvještaji, a posve sigurna kronologija tek od godine 841. prije našeg računanja vremena. Arheološki, izuzevši nalaze paleolitika, jedva možemo prodrijeti unatrag dalje od trećeg tisućljeća. Maglom je još uvijek obavijeno doba između tog vremenskog razdoblja i prestanka ledenog doba. Postoji pretpostavka da je pustinjska klima u tom razdoblju čitavu zemlju učinila gotovo nenastanjivom.

Njemački istraživač Eberhard nedavno je na etnografskoj osnovi pokušao skicirati sliku stanja kulture u Kini oko sredine trećeg tisućljeća. Prema njegovom shvaćanju živjela su na donjem Hoanghou i sjeverno od njega plemena, koja su bila srodna s današnjim Mandžu i Tunguzima. Oni bijahu još čisti lovci kamenog doba, oblačili su se u krzna i stanovali su u poluukopanim zemljanim

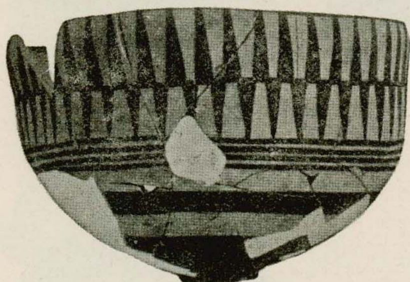
kolibama. Njihova religija bijaše neka vrsta šamanizma u kojem je kult medvjeda zauzimao izvanredno mjesto. Dalje zapadno, tj. u Sečuanu i na srednjem toku Hoanghoa nalazila su se druga plemena, koja su imala veze s nekadašnjim Turcima i Tibetancima. Bijahu to nomadi ili polunomadi, konjogojci i ovčari. U nomada bijaše partrijarhalno društveno uređenje, a poštivali su nebeska tijela. Kultura je bila razvijenija u centralnoj i južnoj Kini. U riječnim dolinama Hupeha, gdje su tada boravili preci naroda Tai, sadila se riža s pomoću umjetnog navodnjavanja i tarasiranja obronaka. Bivoli i svinje bijahu domaće životinje, a religija bijaše mješavina poštivanja predaka i kulta plodnosti. Na obali južno od Jangcekjanga, pomorska, možda austronezijska (malajsko-polinežanska) plemena razvila su donekle sličnu ratarsku kulturu, koja je već poznavala broncu. Stanovali su u zajedničkim kućama na sohama, i vjerojatno su nosili odjeću od prerađene kore. Žena je uživala ugledan položaj; ona je između ostalog učestvovala u religioznim obredima, koji su se uglavnom sastojali od kulta bregova i zmijâ.

Zasad sve su to samo hipoteze. Pogledamo li nalaze, naići ćemo u sjeverozapadnim provincijama, koje su i te kako najbolje istražene, najprije na tzv. fazu Č'i-Čia, tipičnu kulturu mlađeg kamenog doba, koja vjerojatno već pada u vrijeme oko 2500—2200 godina prije n. e. Određeni četvorouglati ili srpasti noževi od škriljevca, koji su potpuno slični onima, kakve Kinezi i danas prave od željeza i upotrebljavaju kad žanju proso, ukazuju na poznavanje ratarstva, a pas i svinja bijahu pripitomljeni. Osim toga nađene su brušene četvorobride kamene sjekire i oštrice za oružje od kamena i školjki. Glineno posuđe izrađeno je od sivkaste mase s utisnutim uzorcima pletera ili s uzorcima koji su se pravili s pomoću sprave slične češlju, dakle, na neki način u stilu keramike koju poznajemo iz sjevernog polarnog pojasa (usp. str. 408). Otprilike istovremeno javlja se na sjeveroistoku u provincijama Honan i Šantung čudnovati tronogi oblik posude, koji Kinezi nazivaju *li*. Ta je posuda čini se nastala tako, da su na ognjište najprije naslonili tri vitka vrča sa šiljatim dnom jedan na drugi, a kasnije ih spojili u zajednički otvor. Zbog velike toplinske površine ovaj je oblik tako svrsishodan, da se održao dugo vremena, a J. Gunnar Andersson s pravom je rekao da bi njegov izumitelj bio zaslužio Nobelovu nagradu za fiziku, da nije slučajno živio nekoliko tisuća godina prerano.

Suprotnost između Istoka i Zapada, koja dolazi do izražaja u ovim nalazima, osjeća se i u slijedećem razdoblju. U Šantungu se pojavio novi keramički stil s potpuno svijetlim ili sjajno crnim posudama tankih stijenki. Zapadno, u Kansuu kulturu Č'i-Čia za-

Sl. 314. Veliki kineski zid.

Sl. 315. Glinena posuda; Hama, Sirija, IV tisućljeće pr. n. e. Uzorci pokazuju sličnost s ornamentikom nalazišta al Ubaid (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

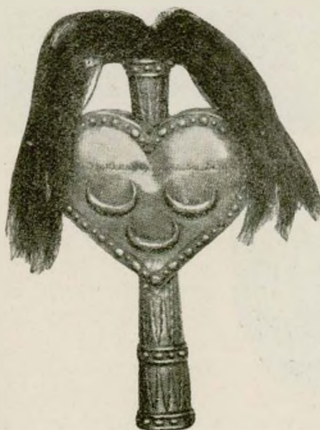
Sl. 316. Elamska glinena posuda iz Nehâvanda, III tisućljeće pr. n. e. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 317. Egipatsko kameno oruđe (oštrice sjekira, šiljci strelica, oštrice srpova) iz razdoblja Fajjum, V tisućljeće pr. n. e. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 318. Egipatska figura od slonovače, oko g. 3800. pr. n. e. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 319. Srebreni pozlaćeni turski stijeg, zarobio ga je g. 1658. Cort Adeler. Natpis glasi: »Carski stijeg za cara Murata, sultana nad sultanima, cara nad carevima, padišaha čitavoga svijeta« (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

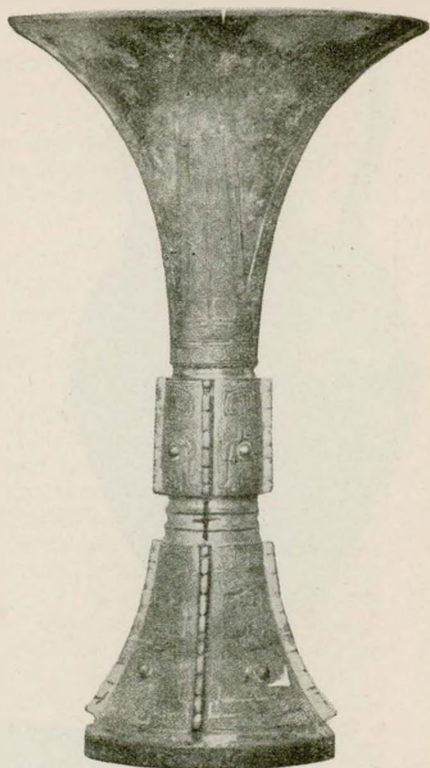
Sl. 320. Glinene posude iz kineskog kamenog doba. Oba velika vrča ukrašena su tipičnom ornamentikom razdoblja Jangšao iz III tisućljeća pr. n. e. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 321. Brončana figura, Mongolija, prva polovica I tisućljeća pr. n. e. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 322. Kineski brončani pehar, razdoblje Ču (Muzej za umjetnost i obrt, Kopenhagen).

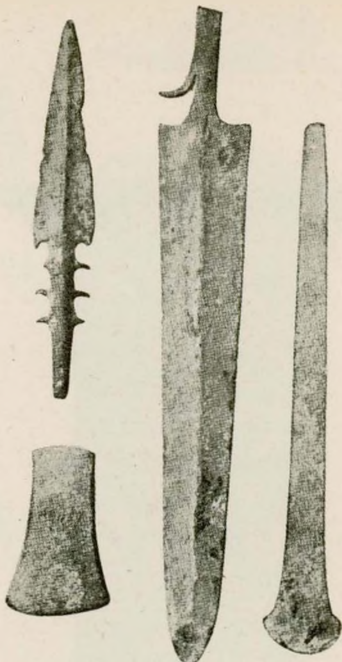

Sl. 323. Stara kineska žrtvena posuda od bronce (»ku«), razdoblje Šang-jin, oko 1400—1120. pr. n. e. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 324. Prethistorijsko glineno posuđe iz Japana. Lijevo: kameno doba; sredina i desno: razdoblje yayoi (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 325. (gore lijevo). Vaza pod helenističkim utjecajem, dinastija T'ang, 618—906. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 326. (gore desno). Prethistorijski bakreni predmeti iz Indije. Mač i šiljci koplja iz Etowaha, sjekire iz Gungerije (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 327. Glinene posude iz indijskog željeznog doba, grobni nalaz iz Mysorea (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

mijenila je faza Jang Šao. U nekim slučajevima ona je još zadržala tipove oruđa iz prošlih vremena; ali pridošlo je i novo: najprije sađenje riže, vjerojatno pod utjecajem s juga i drugo, prekrasno oslikano glineno posuđe o čijoj smo sličnosti s »vrpčastom keramikom« zapadne Azije i jugoistočne Evrope govorili već prije (sl. 320). Utjecaji su dolazili i s istoka o čemu, između ostalog, svjedoči i vrč — *li*.

U prirodnom žarištu strujanja s juga, istoka i zapada leži provincija Honan. Ne može biti slučajno što je kolijevka najstarije prave kineske kulture, čini se, upravo na tom području. Tamo, u današnjem distriktu Anyang, gdje bijaše prijestolnica kraljeva starih dinastija Šang ili Jin, opsežna su iskapanja postepeno omogućila da se kasniji literarni izvori toliko povećaju i prodube, da danas možemo stvoriti donekle zaokruženu predodžbu o načinu života u tom kraju oko sredine II tisućljeća prije n. e. Ne smijemo zamišljati neku centraliziranu državnu upravu, kao što je to bilo kasnije u Kini, pa čak ni neko pravo feudalno društvo, kakvo se javlja u narednom razdoblju. Koliko je moć kraljeva Šang bila ograničena prema vani, toliko je, nema sumnje, bila slaba i unutar same države. Izvan najuže domovine, jedva da su bili u stanju postići više od utjerivanja poreza. I u drugom pogledu slika pokazuje mnoga drevna obilježja. Usprkos visokoj razini gospodarstva oraće su sprave još uvijek bile nepoznate, kuće sasvim jednostavne, građene od nepečene i na zraku sušene ilovače i s drvenim gredama, a za šiljke strelica još su uvijek upotrebljavali kamen i kosti. Sve to izgleda, doduše, vrlo primitivno; ali u slonovači, jadeitu i sl. stvorena su već izvanredna djela, a u lijevanju bronce dosegnuta takva umjetnička visina, koja otada nije premašena. Iz te daleke starine potječu mnogi klasični oblici, koje su kasnije uvijek oponašali u kovini i porcelanu i koji su tako tisuće godina kasnije još ostavili tragove u evropskom umjetnom obrtu. Vitki kalež — *ku* s dražesno savinutim rubom prema vani (sl. 323), široki tronogi *ting* u obliku plitice i naročiti, također tronogi *čüeh,* koji se, kao posuda za žrtveno piće, gore otvara u obliku plosnato izvučenog kljuna sličnog usni orhideje, itd. Isto su tako osobiti ukrasi na broncama, u stvari moćni relijefi sa svojevrsnim uzorcima, kao što su zmajevi i rogate »žderonjine maske« *(t'ao-t'ieh)* dok su na pozadini fino iscrtani meandri. Ljubav za fantastične životinjske motive ujedno sa zalutalim i često gotovo potpuno nejasnim figurama i s naročitim isticanjem očiju, čudnovato podsjeća na ornanemtiku stare kulture Beringovog mora i današnjih Sjeverozapadnih Indijanaca. Nije isključeno, da je u toku prvog tisućljeća prije n. e. njen utjecaj možda prodro i na sjever. Obilježje, koje je tako razvila umjetnost razdoblja

Šang, bilo je za kinesku umjetnost jednako važno, kao grčka umjetnost za evropsku. U oba slučaja umjetnost potječe od religije; ali dok su Heleni, prenoseći svete mitove na frizove i zabate hramova, lijepe ljudske figure oblikovali kao bogove, stvarali su Kinezi primijenjenu umjetnost za proizvodnju žrtvenih posuda za kult predaka. Tek s indijsko-helenističkom skulpturom i slikarstvom budizma čovjek je ozbiljno ušao u umjetnost istočne Azije. U uskoj vezi s religijom bilo je i pismo doba Šang, koje je u Anyangu nađeno na mnogobrojnim »kostima za gatanje«. Naime, svaku su molitvu, u kojoj su od bogova tražili savjet, izražavali tako, da su ispisane kosti stavljali na vatru, a odgovor su čitali po pukotinama, koje su pri tom nastajale. Dakle, radi se o daljnjem razvoju sjevernjačke divinacije po lopatici. Znaci već jasno pokazuju kineski karakter, iako su još na nedovršenom stupnju, vrlo su blizu slikovnom pismu i često se vrlo teško mogu pročitati.

Prema tradicionalnoj kineskoj povijesti dinastija Šang trajala je od 1765.—1122. prije n. e. Tada je zemlju podjarmio neki zapadni barbarski narod, vjerojatno turskog roda, pod kraljevskom kućom Ču, koja se održala na vlasti do god. 25. prije n. e. Prvi, ali nikako posljednji puta Kina se nalazila pod vlašću stranaca. I prvi puta može se vidjeti slika, koja će se često ponoviti: kako se osvajački vladari tokom kratkog vremena podvrgavaju višoj kineskoj kulturi. Bronca je i nadalje bila najuobičajenija kovina (sl. 322) i tek krajem I tisućljeća prije n. e. morala je uzmaknuti pred željezom. Inače razdoblje Ču arheološki je manje poznato nego prethodni period. Ali zato ima više pisanih izvora. Svugdje u duhovnom životu osjeća se siloviti uspon; u tome razvoju Kina postepeno pronalazi samu sebe. Iz tog vremena potječe niz djela, koja su još i danas klasični spomenici kineske literature. Pod vlašću kraljeva Ču djelovali su veliki filozofi, koji su obilježili istočni način mišljenja sve do naših dana: Konfucije *(K'ung-tzu,* 551 — 478) i donekle ili posve mitski Laoce *(Lao-tzu).* Politički bijahu to vrlo nemirna stoljeća. Feudalizam bijaše u punom cvatu, moćni vazali uvijek u otvorenim svađama s kraljem, a nomadi ugrožavahu granice zemlje. Opasne su krize uzdrmale društvo koje je bilo na putu da se oslobodi primitivnog naturalnog gospodarstva i da prijeđe na novčano gospodarstvo. Postepeno je propadao obrt, a širilo se nasilje i bezakonje. Najzad je vojvoda od Č'ina (Ts'in) svrgnuo posljednjeg nemoćnog potomka starog roda Ču, i prvi uzeo titulu *huang-ti,* tj. car. On je u državnoj upravi čvrstom rukom proveo niz reformi, jer je s pomoću novoosnovanog konjaništva slomio moć feudalaca, koja je počivala na njihovoj vojničkoj sposobnosti i smjelosti. Osim toga prema jugu proširio je carstvo sve do Tonkina, a na sjeveru sagradio Veliki zid za obranu od nomada.

Dinastija Č'in od čijeg je imena izveden zapadnjački naziv »China«, vladala je samo kratko vrijeme, a zamijenila ju je kuća Han (od god. 206. prije do 220. naše ere). Time se kineski stari vijek može smatrati završenim. No to još ni izdaleka ne znači da je završio i razvoj. Naprotiv, već mnogo prije početka našeg računanja vremena Kina je došla u dodir s Indijom i Iranom. Zemljom se širio budizam, a zajedno s njim došla je nova struja utjecaja zapadnog svijeta. Utjecaji nomadskih naroda centralne Azije djelovali su i dalje. Sasvim je netačna toliko raširena predodžba o Kini kao o zemlji, koja je u svitanju čovječanstva našeg doba stvorila kulturu i otad se ukočila u tupome mirovanju. Put razvoja otad je čvrst, a nova obilježja koja pridolaze služe samo bogatijem i svestranijem oblikovanju slike, a da ne mijenjaju njen karakter.

Kina je veliki tvorac kulture Istoka. Tek kasnije Koreja i Japan nesamostalno slijede njene tragove. Ovdje ne možemo ulaziti u pojedinosti. Kazat ćemo samo nekoliko riječi o prethistoriji Japana i to, uglavnom, zbog toga što to otočno carstvo na temelju svog položaja pokazuje važne i osebujne kulturne probleme. U prirodi, kao i u narodnom životu, ono je karika između juga i sjevera. Kod plemena Ainu, ostatka prastanovništva zemlje, koje je danas potisnuto na Hokkaidô i Sahalin, susrećemo čudnovatu mješavinu tropskih i afričkih elemenata kulture. Tome su uzrok naročiti klimatski uvjeti. Ništa manje značajno nije ni rasprostranjenje carstva. Ono je uvjetovalo da se u različitim predjelima istovremeno javljaju različite kulture sve do u historijsko doba. To naročito vrijedi za kulture plemena Ainu i pravih Japanaca. Još u VII stoljeću naše ere Ainu su nastavali cijeli sjeverni Hondô i otoke sjeverno od njega. U kasnijim stoljećima bijahu protjerani sa Honda. Tek u XV stoljeću učvrstili su se Japanci i na Hokkaidu, ali do pravog naseljavanja na tom otoku nije došlo sve do XIX stoljeća. Napokon je razvoj obilježen izoliranim položajem Japana. Zbog toga su, između ostalog, kovine stigle u Japan vrlo kasno, a bronca nije značajka samostalnog razdoblja prethistorijske kulture. Tamo možemo govoriti o kamenom dobu, kameno-brončanom dobu i brončano-željeznom dobu, ali ne o pravom brončanom dobu. Japanski arheolozi zbog toga radije upotrebljavaju stilove lončarske umjetnosti kao niti vodilje u istraživanjima.

U tim okolnostima često je teško dobiti jasnu sliku o toku kulture. Osim toga, o tome je vrlo malo pisano na evropskim jezicima. Tek god. 1931. otkriven je u Japanu jedan nalaz iz paleolitika: u južnom Hondu nađeno je grubo otesano kameno oruđe zajedno s kostima izumrlih slonova *(Elephas antiquus* i *Loxodonta*

namadicus). Između tih i slijedećih nalaza zasad stoji nepremostiv jaz. Kronologija je još izvanredno nesigurna. Ali sadržaj velikih gomila otpadaka (Kjökkenmöddinger) koje karakteriziraju obale Japana u istoj mjeri kao i obale Danske, pokazuje potpuno razvijeno mlađe kameno doba s brušenim oruđem i karakterističnom keramikom (sl. 324). U najstarijem obliku ta kultura, nema sumnje, potječe od predaka plemena Ainu. U tom slučaju glineno posuđe pripada stilu, koji japanski arheolozi nazivaju *jômon.* Oblici i ukrasi su često razmjerno kitnjasti s jako izbočenim jezičastim rubovima, relijefnim dekoracijama i otiscima tekstila. Također su svuda uobičajene malene, glinene ljudske figure fantastična izgleda. Mlađi tipovi stila *jômon* nalaze se isključivo na sjeveru i padaju u vrijeme kad su Ainu već bili istisnuti s juga. U to je vrijeme, naime, već poodavno došlo do novog useljavanja u zemlju, a zajedno s njime pojavila se i takozvana kultura *Yayoi.* Njena su se žarišta nalazila na Kiu-šiu i južnom Hondu. Iako su se na obali još uvijek stvarale hrpe ljusaka, već su se sadili proso i riža. Također bijahu poznati pitoma svinja i konj. Kameno oruđe, između ostalog plosnate četvorobride sjekire, bijahu svuda rasprostranjene; osim toga imali su i broncu. Najstariji brončani predmeti uvezeni su iz Kine u ranom razdoblju Han, dakle u posljednjim stoljećima prije naše ere. Istom sloju kulture vjerojatno pripadaju sojenice i dr. Glineno je posuđe po oblicima i ornamentici mnogo jednostavnije od keramike *jômon,* ali tehnički je savršenije, i srodno koreanskoj keramici (sl. 324). S pravom možemo pretpostaviti da su narodi *Yayoi* došli iz južne Koreje, ali za kulturu Koreja jedva da je bila nešto više od međustanice na tome putu. Njeno je obilježje izrazito južno, čak bi se moglo reći indonežansko, što međutim ne znači da ona potječe baš iz indijskog arhipelaga. Prije će biti da struje, koje su došle tamo i u Japan, potječu iz zajedničkog izvora, u ovom slučaju iz stare južnokineske obalne kulture (usp. str. 423 i sl.).

Japansko legendarno doba počinje godine 660. prije n. e., kad je Džimu Tennô, potomak božice sunca i predak carske kuće koja još i danas vlada, osnovao prijestolnicu na Hondu. Prema službenom shvaćanju ono je trajalo do god. 400. naše ere. U stvari kameno-brončano doba nastavlja se sve do početka našeg računanja vremena, a i nakon toga, a kronologija je pouzdana tek od VIII stoljeća. Potkraj legendarnog doba pada brončano-željezno doba, koje je zamijenilo kameno-brončano doba, a između ostalog karakteriziraju ga dolmeni i kameni grobovi. Po keramici, koja je tada prevladavala, ono se naziva razdoblje *ivaibe.* Nećemo ga pobliže opisivati; treba spomenuti samo to, da se u to najstarije historijsko doba japanska kultura čvrsto oblikuje. Više nego bilo

što drugo značila je sve jača kineska kulturna struja, koja je kao posljedica mnogih ratničkih pohoda na Koreju i time stvorenih veza s kopnom, potpuno preplavila otočno carstvo. Oko god. 400. uvedeno je kinesko pismo u državnu upravu; nešto kasnije stigao je budizam, a s njime klice umjetnosti i duhovnog života. Država se preoblikovala prema kineskom uzoru i car je vladao neograničenom moći, sve dok napokon oko godine 1000. snažno feudalno plemstvo nije zamijenilo rasipnički i razmaženi dvor. Val, koji je tokom ranog srednjeg vijeka podigao još napola barbarski japanski narod u red kulturnih zajednica, može se po opsegu i dubini mjeriti samo s onim valom, koji je, otprilike, istovremeno germanske narode Evrope povukao u krug klasične kulture.

NA TRAGU VISOKIH KULTURA

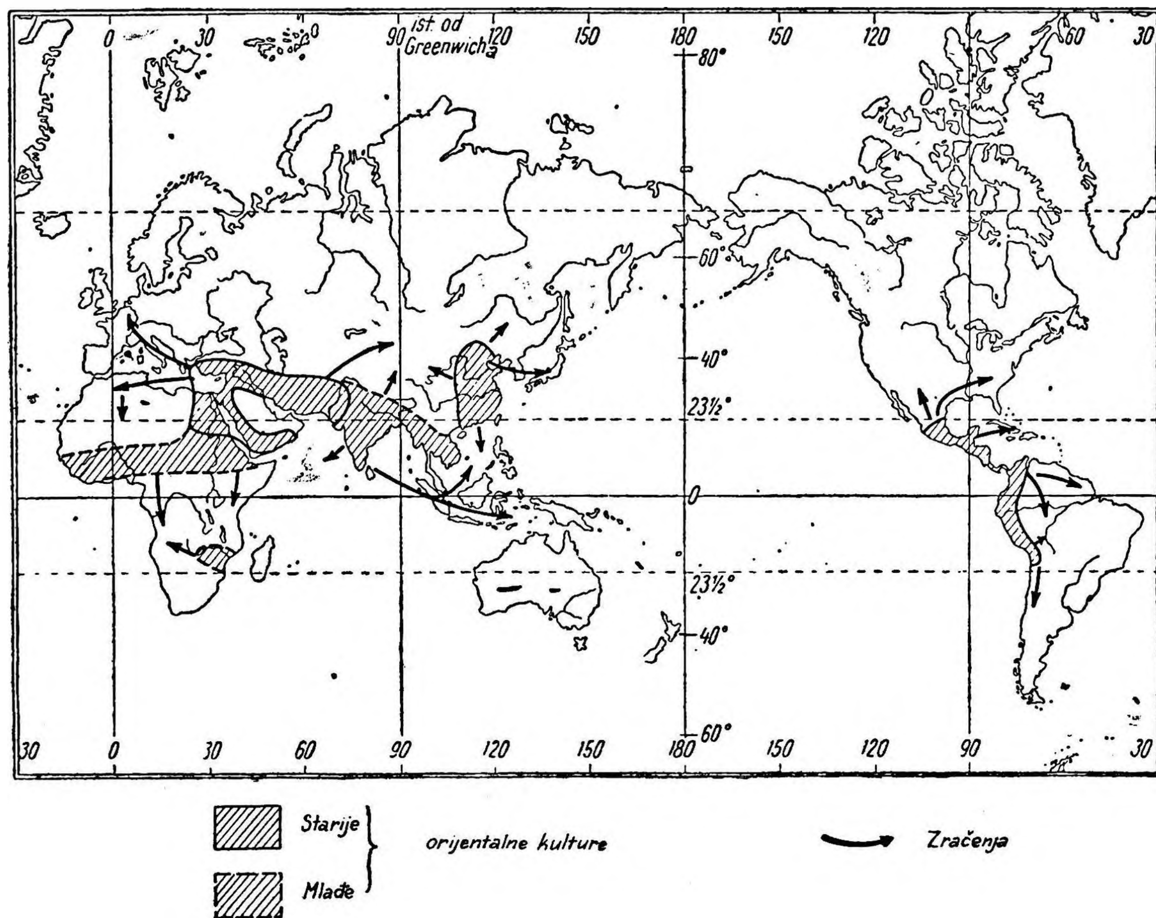
GODINE 1904. održali su tadašnji asistenti u berlinskom etnološkom muzeju, Graebner i Ankermann, dva predavanja o kulturnim slojevima Oceanije, odnosno Afrike. Ta predavanja označavaju prekretnicu u modernoj etnologiji, jer predstavljaju pravi temelj sistematske nauke o kulturnim krugovima, koju je bio omogućio Ratzel, a uveo Frobenius (usp. I dio, str. 22). Predavači nisu slučajno izabrali teme. Upravo područja, o kojima se govori u njihovim radnjama, pokazuju dugi niz upadljivih podudaranja, koja su već uočili i njihovi prethodnici. Ipak, uzrok sličnostima ne može biti neposredna povezanost oba međusobno vrlo udaljena dijela zemlje. Preko Indijskog oceana još nema puta, u pravom smislu riječi, primitivnom brodarstvu. Objašnjenje, uglavnom, treba tražiti u tome, da su oba spomenuta dijela zemlje bila izložena strujanjima iz istog izvora u južnoj Aziji, prije svega iz Indije. Sigurno je da je na Oceaniju utjecala i istočna Azija, a na Afriku zapadna Azija i Egipat. Ali utjecaji, koji su otuda proizišli, nisu mogli izbrisati jako zajedničko obilježje. Da taj put nije prošla samo kultura, vidi se iz rasnih odnosa. Između Crnaca, Melanežana i tamnoputih naroda južne Indije vjerojatno postoji krvno srodstvo.

Zbog tih okolnosti prirodno je da se najprije pozabavimo Indijom. Već smo upozorili na njenu ulogu u razvoju kulture, a još smo prije spomenuli njeno vjerojatno značenje u postanku kultura ručnih klinova i najstarijeg ratarstva (usp. str. 399 i I dio, str. 160 i sl.). Tako se utjecaj Indije proteže već u najranije vrijeme sve do najudaljenijih dijelova Starog svijeta. Kasnije se u povolj-

nim prilikama razvila osobita indijska kultura, koja je još u evropskoj filozofiji XIX stoljeća ostavila neizbrisive tragove. Istovremeno u nekim dijelovima te neizmjerno velike zemlje neka su zabitna plemena nastavila živjeti u tako primitivnim prilikama, kakve ne nalazimo nigdje drugdje na zemlji. Brahmani su se u filozofskim razmišljanjima uzdigli sve do najtananije sofističke domišljatosti; pjesnici su umjeli izraziti dublje i bogatije i intimnije osjećaje nego u bilo kojeg drugog naroda; podizali su se hramovi i palače ukrašeni čipkastim ukrasima kiparske umjetnosti; ali u džunglama Dekkana ostali su narodi Khol na stupnju poluratara, a u prašumama Ceylona Vedda lutaju još i danas kao lovci i sakupljači. Drugdje se unutar tako uskih granica nigdje ne javljaju ovako veliki skokovi u kulturi, kao upravo u Indiji.

Po čitavoj Indiji nalazimo mnogobrojne kulturne ostatke, koje bismo mogli nazvati prethistorijskima, jer ih trenutno ne možemo povezati s nekim određenim narodom ili historijskim razdobljem, ali koji su inače sasvim različite starosti. Brušene kamene sjekire, teške grebenaste oštrice i kamene glave kijača i drugo svjedoče o općoj neolitskoj kulturi. Ali dok je kamen na sjeveru na mnogim mjestima vrlo rano morao ustupiti mjesto bakru i bronci, u južnoj Indiji upotrebljavali su ga i dalje, sve dok nije došlo željezo, a u još udaljenijim predjelima, kao što su Chota Nagpur i Assam, kameno se oruđe još dugo vremena održalo pokraj željeza.

Sve do u posljednja desetljeća općenito se vjerovalo da svu višu kulturu Indije valja pripisati indoevropskim plemenima, »Arijcima« u pravom smislu, koji su u drugom tisućljeću prije n. e. provalili u Pendžab i odatle se proširili prema istoku i jugu. U svetim himnama Rigveda opisani su kao narod tipičnog bakrenog doba. Već tada, tj. u prvoj polovici II tisućljeća, veliki su gradovi pali osvojeni prodorom »Arijaca«. Oni su bili borci na bojnim kolima i stočari, a bavili su se i ratarstvom. U vezi s tim jezgro religije bijaše poštivanje plodonosnih prirodnih sila i ujedno bogova žrtvene vatre i pića života. Jaz između ratničkog plemstva, svećenika i običnog naroda još se nije produbio u kaste. One su nastale u kasnijim stoljećima za vrijeme borbi s tamnoputim prastanovništvom, »s ljudima bez nosa«, kako su ih prezirno nazivali Arijci. U stvarnosti doseljenici su naprosto odigrali sličnu ulogu kao i njihovi plemenski srodnici u Grčkoj pri propasti mikenske kulture. Niz iskopina otkrio nam je prastaru kulturu u području Inda i time staroj povijesti Indije jednim udarcem dodao neslućen sastavni dio, tako da je slika, koju smo imali dotad, okrenuta naglavce. Kultura Inda bijaše udomaćena u Pendžabu i Sindhu, gdje se prostirala preko područja, koje je dvaput

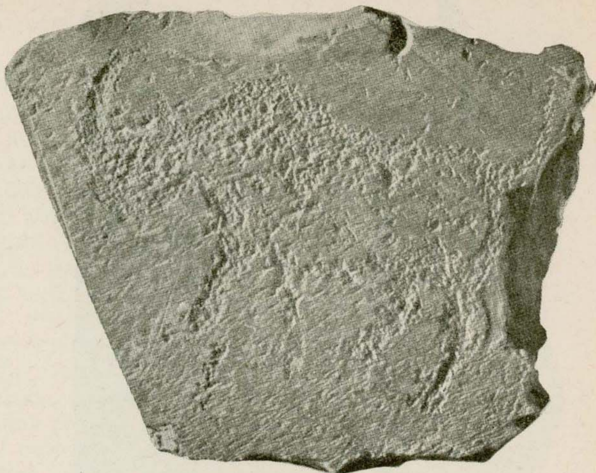
Stare orijentalne i amerikanske visoke kulture (po Graebneru).

veće od Starog carstva u Egiptu, a četiri puta veće od Sumera i Akkada. Ona vremenski pada, uglavnom, u treće tisućljeće prije n. e.; dakle istovremena je s najstarijim historijskim dobom prednjeg Orijenta. Kod Amrija u donjem Sindhu iskopana je međutim jedna još starija faza nego u »klasičnim« lokalitetima Mohendžo-daro i Harappâ i u njoj se javljaju stanovite veze s razdobljem Džamdat-Nâsr. Odjek prave kulture Inda susrećemo s druge strane u nalazima u Jhukaru.

Ono što, uglavnom, obilježava kulturu Inda nije njeno gospodarstvo, koje se, kao i svugdje u starom Orijentu, temelji na sađenju pšenice, ječma i datulja (vjerojatno i riže) s pomoću umjetnog navodnjavanja, niti obrt, koji je na spomenutim mjestima bio u znaku bakreno-brončanog doba. Opći dojam kulture nešto je zasebno. Ona, čini se, nije izrasla pod zaštitom neograničenog gospodstva kraljeva ili svećenika. Palače ni hramovi nisu onako golemi kao oni u Mezopotamiji i Egiptu. U nalazištima također nema oružja ni utvrda. Čini nam se da stojimo pred spomenicima miroljubivih ratara i obrtnika. Život je tog naroda bio prožet blagostanjem. On je bio spreman da uživa život, a istovremeno posjedovao je jak smisao za čistoću, što pokazuju mnoga privatna i javna kupališta. Jedan od najvažnijih budućih zadataka indologije bit će, da istraži koliko je te stare kulture prešlo u kulturu kasnijeg vremena. Jasno je da se radi o bitnim elementima. Karakteristike, kao kult Šive, poštivanje snage oplođivanja itd., koje u današnjem hinduizmu igraju tako veliku ulogu, a potpuno nedostaju u Rigvedama, možda potječu iz religije kulture Inda. Kad bude protumačeno pismo te kulture bit će učinjen veliki korak u rješavanju takvih zagonetki.

Kao i u području Inda bronca se i u drugim dijelovima Indije javlja samo vrlo rijetko. Ne može se govoriti o nekom pravom brončanom dobu, već samo o bakrenom dobu i to opet samo u sjevernoj Indiji. Poznati nalaz iz tog vremena otkriven je kod Gungeria, gdje je pronađeno ni manje ni više nego četiri stotine bakrenih oštrica sjekira i oko stotinu malenih srebrnih pločica (sl. 326). Željezo se spominje tek u mlađim dijelovima Veda i u Mahâbhârati, dakle u početku drugog tisućljeća prije n. e. U južnoj Indiji kameno doba, kao što je spomenuto, prelazi neposredno u željezno doba (sl. 327). Kao i u Japanu veliki kameni dolmeni ili barem njihov veći dio pripada tom razdoblju.

Kod ispitivanja indijskog starog vijeka nije zakazala samo kronologija. Makar koliko nam to bilo krivo, ipak ne smijemo zaboraviti da je najveći doprinos Indije svjetskoj kulturi na području gdje lopata i sprava za niveliranje nisu potrebni. Čim su se Arijci početkom I tisućljeća prije n. e. smirili u bujnoj

Sl. 328. Bušmanska slika: u stijenu ugreben lik nosoroga (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

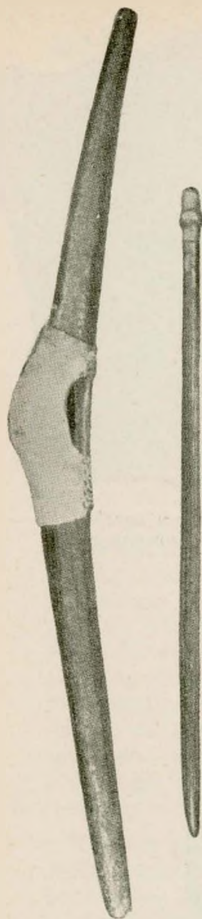

Sl. 330. Ženski lik, pleme Bakuba, Belgijski Kongo (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 329. (lijevo). Maske iz Belgijskog Konga, gore: Baluba; dolje: Bateke (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 331. Stari nigritski štit za pariranje i kijača Nilota (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 332. Izrezbarene grede na vratima, Rotoroa, Novi Zeland (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 333. Kamene sjekire. S lijeva na desno: valjkasta sjekira, Salomoni; sjekira s ramenima, Laos; četverobrida sjekira i sjekira šiljastih bridova, Java (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

tropskoj zemlji, ogledali su se oko sebe i odjednom osjetili da im je život dojadio. Što će im sve to, kad je svijet ipak samo obmana, s kojom je čovjek vezan beskrajnim lancem seoba duša? Kako da se spere duša? Naravno, odgovaraju Upanišade, patnju valja pripisati nesretnom uobražavanju što se smatramo naročitim bićima. U stvarnosti postoji samo jedno, *brahman,* što je isto kao i *âtman,* Ja, apsolutno Ja, najdublji izvor života, a kad se izgubi svijest i duša vrati vječnome porijeklu, dostignuto je spasenje. Sredstvo kojim se to može postići, kako stoji u Bhagavadgiti, nije ništa vanjsko, nije odricanje svijeta, već podavanje bogu u nesebičnom povjerenju i ljubavi. Dok tako jedan smjer staroindijskog duhovnog života završava u panteističkoj mistici, drugi put vodi u čisti ateizam. Ni džainizam, ni učenje *sâmkhya* ne priznaju boga, ali i njima je spas od seobe duša najvažniji cilj. Budha napokon niječe i postojanje duše a time je učinjen i posljednji korak u ništavilo. Tek tamo, gdje se Sve stapa u Ništa, indijska misao ostaje bez daha i usporava let. Ono što je kasnije dodano, nema samostalno značenje. I Grci i Perzijanci, Arapi i Mongoli pridonijeli su oblikovanju indijskog života; ali on je stekao svoju boju u starom vijeku, i otad ju je sačuvao.

Afrika zapravo nije ništa drugo nego veliki poluotok Azije. Strujanja, koja su odatle proizišla, obilježavaju razvoj kulture crnog kontinenta. Ali, da bismo razumjeli njen tok, moramo ipak najprije objasniti geografske pretpostavke. Još smo u školskim klupama naučili da je Afrika klasičan primjer ravnomjerne podjele klimatskih i biljnih pojasa u tropima. Ispod ekvatora prostiru se oko Konga i njegovih pritoka gotovo neprohodne vrele kišne šume. S obih strana, sjeverno i južno, gdje sušno doba počinje igrati važnu ulogu, kišna je šuma morala načiniti mjesta savanama s raštrkanim drvećem. Udaljimo li se od ekvatora, tamo gdje kiše padaju sve rjeđe, travnata zemlja malo pomalo prelazi u suhe grmovite stepe i pustinje, u Kalahari na jugu i Saharu na sjeveru. Međutim, postoji iznimka u tom pravilnom redu i ona, tako reći, uvjetuje saobraćaj između sjevera i juga Afrike. Naime, na istoku zemlja je toliko visoka, i također ispod ekvatora razmjerno toliko siromašna oborinama, da naprosto nema mjesta za kišnu šumu, kao u području Konga. Umjesto toga, tamo se nalazi otvorena travnata zemlja, koja tvori prirodnu vezu između savana na sjeveru i jugu. Istočna Afrika postaje tako velikim kopnenim putom Afrike. Bacimo li pogled preko granica kontinenta, golemo značenje tog područja postat će nam još jasnijim. Sjeverna Afrika s jedne, Arabija i Sirija s druge strane pružaju gotovo iste životne uvjete. Predjeli uz Crveno more zbog toga otvaraju vrata Afrike u stepske zemlje Azije. Njih su od

početka čovječanstva zapljuskivali narodi i kulturni valovi, a kad bi prošli kroz ta vrata, onda su južno od Sahare mogli izabrati samo dva puta. Jedan ide od istoka prema zapadu kroz Sudan, drugi od sjevera prema jugu kroz istočnu Afriku. Tako, okružena travnjacima i njihovim saobraćajnim mogućnostima, kišna šuma Konga pruža prastarim oblicima kulture posljednje utočište. Tu su između ostalog Pigmeji u najneprohodnijim dijelovima šume znali sačuvati prastaru i vrlo primitivnu kulturu.

Sada su nam poznate pretpostavke za razumijevanje putova afričkih kulturnih strujanja. Uglavnom se ta strujanja dijele u dvije skupine. Dobro poznatu suprotnost između stepe i oranice susrećemo tu u novim oblicima. Jedan niz utjecaja ima ishodište u zapadnoazijskom stepskom pojasu i ograničava se, naravno, i u Africi samo na otvorene pojaseve; njima odgovara semitski, hamitski i Bušmanima slični sloj stanovništva. Drugi niz potječe iz kulturnih zemalja, uglavnom iz Indije; on se osjeća u savanama i u šumskim područjima i prvenstveno je povezan s pravim Crncima. Pada u oči da Egipat ne zauzima prvo mjesto kao izvor kulture, jer je on mnogo bliži nego Indija. Ali to ima prirodne uzroke. Nil je s obih strana okružen čovjeku neprijateljskim pustinjama, a njegov je gornji tok uslijed neizmjernih močvara papirusa gotovo neprohodan. Zbog toga se egipatska kultura teško mogla probijati prema jugu. Samo je preko Kordofana mogla prodrijeti na zapad. Podudaranja, koja nalazimo između nje i kulture ostalog dijela Afrike, čini se da potječu u većoj mjeri od zajedničke podloge nego od utjecaja iz zemlje Nila. Nasuprot tome, izmjena monsuna na Indijskom oceanu omogućava redovnu vezu s južnom Azijom. Barem od početka našeg računanja vremena vozila iz Arabije, Indije, pa čak i iz daleke Indonezije putovala su k istočnoj obali Afrike. Tako je Madagaskar naseljen u nekoliko valova doseljenicima sa Sumatre, koji su sve do naših dana sačuvali svoj jezik i kulturu. Najstariji naseljenici bili su poluratari i možda su živjeli na stupnju kamenog doba. Ali posljednji val donio je kulturu riže s umjetnim navodnjavanjem i tkanjem. To se useljenje vjerojatno zbilo tek u prvom tisućljeću naše ere. Istovremeno su južnoazijske zemlje izvršile jak utjecaj na cijelu obalu južno od Mombase i tu je Zambezi otvorio pristup u unutrašnjost.

Istraživanje afričkog starog vijeka još je u povojima i zasad je nemoguće dati povezan arheološki prikaz. Još nakon prestanka ledenog doba život je u udaljenim područjima ovog kontinenta zadržao paleolitsko obilježje. Tako je kultura Sango u Kongu nastavila stare tradicije kulture ručnog klina s grubo oblikovanim, s obje strane tesanim oruđem. U istočnoj i južnoj Africi još

je uvijek vladala industrija oštrica, i to u kulturama Elmenteita, Smithfield i Wilton, koje poput kulture Capsien u sjevernoj Africi treba smatrati srodnima Aurignacienu. Prisutnost glinenih posuda u različitim područjima odaje razmjerno malenu starost navedenih kultura. Jedan ogranak kulture Wilton održao se gotovo do naših dana i to kod *Strandloopersa* na obali kolonije Kap, koji su srodni Bušmanima. Međutim, čini se, da su tokom vremena, u većem dijelu područja, paleolitski obilježenu kulturu zamijenili pravi neolitski oblici s brušenim kamenim oruđem i ratarstvom. Izvanredno izrađene valjkaste sjekire nalaze se između ostalog u velikoj količini na Zlatnoj Obali.

Protivno starijem shvaćanju, po kojem je u Africi poznavanje željeza prastaro — F. von Luschan smatrao je Afriku uopće pravom domovinom dobivanja željeza — čini se da su metali onamo prodrli tek kasnije. Prema istraživanjima Waltera Clinea, željezo je došlo dvama putovima: djelomično s berberskim nomadima u zapadni Sudan, djelomično s arapsko-indijskim utjecajima u južni dio istočne obale. To se u oba slučaja desilo vremenski prilično kasno, naime sredinom prvog tisućljeća naše ere, a neka su plemena željezo upoznala tek prije nekoliko stoljeća.

U desetljećima, koja su protekla od vremena, kad su Frobenius i Ankermann prvi puta, uz pomoć etnologije, pokušali rasplesti vremenski redoslijed afričkih kulturnih oblika, istraživanja su znatno napredovala. Danas smo u stanju da s većom sigurnošću pratimo tok razvoja, premda su mnoga pitanja i dalje ostala neriješena. Posljednji je pregled dao H. Baumann i mi ćemo ovdje iskoristiti njegove rezultate.

Najniža u redu je pigmejska kultura. Jedino je zanimanje sakupljanje i lov s lukom i strelicom, stupicama i sličnim jednostavnim pomoćnim sredstvima. Osim željeznih predmeta, koje zamjenom dobivaju od susjednih crnačkih plemena, vlada čisto »drveno doba« bez kamenog oruđa. Trenutno se ne bi moglo sigurno ustanoviti da li se kameno oruđe ikad upotrebljavalo. Nema bitne razlike u društvenom položaju muškarca i žene. Kupovanje nevjeste je nepoznato; ali ženu treba dovesti iz drugog logora. Osim toga, postoje počeci neke vrste totemizma, koji se, međutim, jasno razlikuje od pravog totemizma i ima više individualni karakter. Eksogamne totemske grupe su nepoznate i javljaju se izuzetno kao pozajmica od Crnaca. U religiji se javlja vjera u najviše biće; ali osim toga susrećemo i mnogobrojne čisto magijske predodžbe.

Danas je pigmejska kultura, u svakom slučaju, vezana uz kišne šume ispod ekvatora. No mnogo je rasprostranjenija jedna druga prastara lovačka kultura, ili pravilnije rečeno, njeni ostaci. Ar-

heološki je ona, vjerojatno, povezana s prije spomenutim kulturama Elmenteita, Smithfield i Wilton, a time i sa sjevernoafričkim Capsienom. Etnološki najčišću nalazimo je kod Bušmana, iako se čini, da je kod njih zbog nepovoljnih vanjskih okolnosti malo izrođena. Osim toga, ona se javlja na nekim mjestima u istočnoj Africi, npr. kod primitivnih plemena Kindiga, Vandorobo, kod Midgan, koji žive kao neka vrsta podređenih parija među Somalima, i kod različitih više-manje izoliranih lovačkih plemena na granici između Sudana i Sahare, itd. To neizmjerno rasprostranjenje pokazuje, zajedno sa starim nalazima, da je stepsko-lovačka kultura svugdje gdje je zemlja prekrivena travom, od sjevera sve do krajnjeg juga, dala podlogu za dalji razvoj. Uostalom, određene njene karakteristike podsjećaju pomalo na daleku Australiju. Svugdje je lov u središtu života, a lovačke su metode mnogobrojne. Maskirani se šuljaju za divljači, truju pojilišta, gone antilope dok se ne umore, u nojeva gnijezda stavljaju otrovne strijele, tragaju za slonovima i presijecaju im nožne tetive itd. Posljednji način lova čini se da pretpostavlja oružje od kovine, a inače upotrebljavaju luk i strelicu, kijaču s kamenom glavom, kijače za bacanje, praćke i različite stupice. Stan je sličan pigmejskoj kupolastoj kolibi ili vjetrobranu, a odjeća se sastoji samo od tuljca za penis, kožnate pregače i krznenog ogrtača. Vrlo je karakteristična upotreba perla, koje prave od ljusaka nojevih jaja. Lovački život prožimlje i religiju. Svugdje nalazimo crte koje možemo protumačiti kao početke totemizma (ali nema pravog grupnog totemizma). Plesove održavaju u životinjskoj koži, da bi osigurali obilje divljači. Mnogi spiljski crteži i spiljske slikarije (sl. 328) čini se da služe i magijskim svrhama. Istovremeno postoje stanovite predodžbe o »gospodaru divljači«, a poštuju i Sunce.

Afričko ratarstvo pokazuje sličnu podvojenost kao i lovačke kulture: jedan je oblik, uglavnom, povezan sa šumovitom zemljom Konga i Gvinejske obale, a drugi sa savanama. Tome također odgovara, da je prvi oblik najizrazitiji kod naroda Bantu, drugi kod sudanskih Crnaca. Na nekim mjestima došlo je i do stanovitog miješanja kultura. Tako se na više mjesta u Angoli i istočnoj Africi osjećaju tragovi kulture Konga, a u sjevernom pojasu kišnih šuma izviru neke sudanske karakteristike i one zajedno s nekim pigmejskim elementima daju kulturi naročitu boju. Kulturi Konga i Sudana, (ili staronigritskoj, kako se posljednja ponekad naziva) zajedničko je obrađivanje zemlje motikom; ali, u socijalnom, a djelomično i u drugim pogledima, postoji duboka razlika. U šumskim predjelima došlo je do prilagođavanja geografskim prilikama, koje se između

ostalog ispoljava u tome što radije upotrebljavaju biljne materijale, negoli one iz životinjskog carstva. Ali to samo po sebi još nije odlučno. Naprotiv, od osnovne je važnosti, da se tamo žena stara za obrađivanje zemlje, a matrijarhat ne samo da je naslijeđan, već nisu rijetke ženske poglavice. Čak i u umjetnosti ističu se ženske figure (sl. 330). Čitav je način života snažno seksualno naglašen i kao obično u takvim uvjetima cvjetaju tajna društva i upotreba maski (sl. 329). U religiji izvanredno mjesto zauzimaju duhovi predaka i božanstva plodnosti. Ne može se previdjeti stanovita sličnost s Melanezijom.

U velikoj suprotnosti prema ovoj, ženski obilježenoj kulturi, nalazi se staronigritska kultura (sl. 331). Iako je ona danas većim dijelom potonula u mlađim strujanjima, koja su kasnije prešla preko savana, postoje još mnoga mjesta, uglavnom, u zabitnim predjelima Sudana, gdje ona još uvijek dolazi na površinu. To je, prije svega, za zemlju vezana seljačka kultura malog formata sa središtem u patrijarhatskoj velikoj obitelji. Njen glavar živi sa sinovima i snahama u malenoj, zatvorenoj zajednici. Ne samo vanjska, već i duboka unutrašnja suprotnost izražena je u razlici između jako zbijenih staronigritskih naseobina s kućama čunjevitih krovova, koje su premazane glinom, a svaka je ograđena plotom ili zidom, i otvorenih, razvučenih prašumskih sela sa četvorouglatim kućama od pletera ili kore. Obrađivanjem polja bave se muškarci — vrlo upadljiva crta nižih ratara. Ovdje ne nalazimo poglavice velikog stila, kao kod tolikih afričkih naroda. Moć ima predvodnik velike obitelji i nju nasljeđuje najstariji sin najstarijeg brata. Poglavica je istovremeno svećenik i zazivač kiše, jer se religija, uglavnom, sastoji od poštivanja duhova predaka, a oni raspolažu kišom i oborinama.

Staronigritska kultura danas životari još samo vrlo povučeno i bijedno. To se dešava, kao što je rečeno, zato što su mlađi utjecaji u velikoj mjeri prešli travnatim stepama. Prije svega to vrijedi za pastirsku kulturu. Iz zapadne Azije, odakle ona, vjerojatno, potječe, s hamitskim je seobama dospjela do južnog vrha Afrike, prekrila je ratarsku kulturu, a djelomično se s njom i pomiješala (usp. I dio, str. 71 i sl.). U prvotnom se obliku, izgleda, održala kod Hottentotta, koji pokazuju mnoge hamitske osobine ne samo u načinu života, već i u građi jezika. U Sudan je hamitska pastirska kultura dospjela sa stočarskim plemenom Fulbe, kojeg jezik zvuči vrlo starinski — hamitski. Stoka, tj., govedo i tustorepa ovca najveće su blago pastiru. Prema legendama čovjek i govedo zajedničkog su porijekla i prema govedu se ophode s gotovo svetim strahopoštovanjem. Žene ne smiju čuvati stada, kravlje mlijeko ne smije se uliti u zdjele od gline ili kovine, a

govеđem urinu i balegi pripisuju očisnu snagu. Koža se u velikoj mjeri upotrebljava za pregače i ogrtače, koji se vežu na ramenima, nadalje za štitove, a ponekad i za pokrivanje kupolastih koliba. Prvotno kovine gotovo i nisu bile poznate, a kovači su još uvijek, kao prezrena klasa, izvan društva. To je, uglavnom, snažna, trijezna i izvanredno ekspanzivna kultura, jako patrijarhatski orijentirana, sa čvrstim vojničkim uređenjem i izrazitom sklonošću k magiji, ali, gotovo, bez ikakve umjetnosti.

Lovačke, ratarske i pastirske kulture zajednički su stvorile osnovu afričkoj kulturnoj nadgradnji; ali one ne tvore završni kamen razvoja. Usprkos pustinji Sahari i Nilskim močvarama u toku stoljeća sa sjevera i istoka u Sudan su prodrli mnogi novi elementi. Sveobuhvatne državne tvorevine s predodžbom o jednom božanskom kralju, brak kralja sa sestrom ili sestrinom kćerkom, ritualno ubijanje kraljeva itd., sve su to crte, koje zacijelo potječu iz kulturnih zemalja starog vijeka. Nož za bacanje u obliku srpa, koji između ostalog spada u znakove dostojanstva kraljeva plemena Mangbetu, očito podsjeća na egipatske uzore (sl. 340). Osim toga, kasnije su karakteristike još i ratarstvo s umjetnim navodnjavanjem i terasastim obrađivanjem zemlje, potpuna odjeća, tkalački stan s podnožnjacima, obrtnički cehovi, kaste itd. U pojedinim slučajevima teško se može ustanoviti kada i kako su te karakteristike dospjele u Sudan. Jedan je dio tamo vjerojatno dospio s berberskim plemenima iz zemalja oko Atlasa (sl. 336) u početku prvog tisućljeća naše ere, dakle prije nego što su prešli na islam. To su, između ostalog, plug, fina izrada kože i upotreba ilovače za gradnju kuća (sl. 334) i pokućstva. Čini se da je i poznavanje željeza došlo tim putem. Drugi elementi pokazuju još dalje, prema Indiji. To su umijeće kovanja zlata i lijevanje mjedi, različite metode bojadisanja tkanina (podvezivanje i bojadisanje s pomoću voska), a uz to i različiti oblici oružja i nakita. Dosad nije razjašnjeno, zašto se neke od tih karakteristika javljaju samo u zapadnom Sudanu, a nema ih u istočnom Sudanu i Etiopiji. Najkasnije su prispjeli Arapi. Semitska plemena i semitski jezici srodni starom sabejskom prodrli su u Etiopiju već u starom vijeku; u godinama 639.—41. Arapi su pokorili Egipat i odatle su vrlo brzo preplavili čitavu sjevernu Afriku. Ali velika je najezda nastupila tek u XI stoljeću. Samo u planinama Atlasa i u Sahari Berberi su bili u stanju da sačuvaju stari hamitski jezik. Ali zajedno s islamom oni su ipak preuzeli mnoge arapske karakteristike i uskoro nakon toga nova se religija čvrsto ukorijenila u Sudanu, gdje je u srednjem vijeku od Nila do Senegala nastao niz muslimanskih carstava. Timbuktu,

Sl. 334. Utvrda u Tambermi, Togo; građeno glinom (prema Les colonies françaises).

Sl. 335. Velika brončana posuda, Borneo. Ukrasi potječu od tonkinske kulture Dong-So'n koja opet pokazuje izrazitu sličnost s kulturom Hallstatt evropskog željeznog doba (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 336. Berberska ženska odjeća, južni Tunis. Oblik nošnje potječe iz starog vijeka (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 337. Stara slika iz hrama u Sijamu, prikazuje Buddhu (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 338. Nož s drškom u obliku prstena, lijevo: Indija, desno: sjeverna Nigerija (Nacionalni muzej, Kopenhahagen).

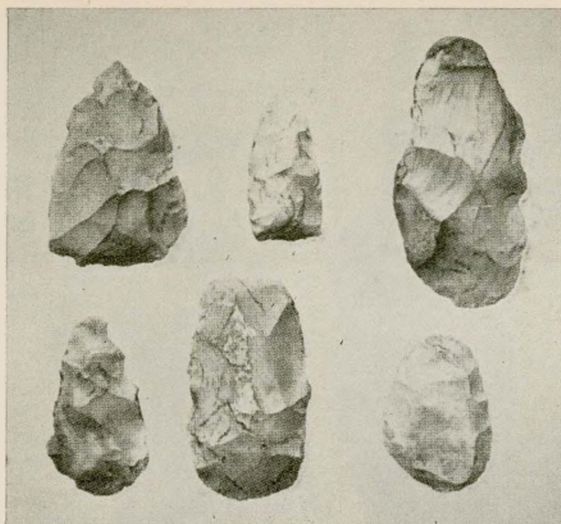

Sl. 340. Nož u obliku srpa, stari egipatski tip, donji tok rijeke Lomani, Belgijski Kongo (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 339. Simbol plodnosti u kultu Šive, Java. Na stražnjoj strani, koju promatrač ne može vidjeti, prikazan je Šiva, koji je time označen kao »napola-objavljeni« (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 341. Veliki brončani bubanj, južna Kina (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 342. Primitivno kameno oruđe iz Texasa. Srednji komad u gornjem redu potječe iz kulture Abilene, a ostali iz kulture Edwards-Plateau (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 343. Lik pretka, Lahor, Indonezija (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 344. Oklop od pločica, Indijanci Tlingit, jugoistočna Aljaska (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

koji su krajem XI stoljeća osnovali Tuaregi, bio je važno ishodište islamske misije i kulture.

Zapadnoazijske i indijske kulture, koje su došle do izražaja u Sudanu, osjećaju se i u istočnoj Africi. Ondje mnogo toga podsjeća na prilike na sjeveru, i to upravo zbog zajedničkog porijekla. Već od I stoljeća naše ere posjećivali su arapski i indijski pomorci istočnoafričku obalu i mijenjali slonovaču, kornjačevinu, rogove nosoroga i robove za željeznu robu i sl. Između Zambezija i Limpopoa cvjetala je u X i XI stoljeću rodezijska kultura, o kojoj, između ostalog, svjedoče ruševine grada Simbabve, i odatle su se strani utjecaji širili uzvodno Zambezijem i duboko u kopno, sve do južnog Konga. Tu ponovo susrećemo velike države s božanskim kraljevima, feudalizmom itd. To, što usprkos sličnosti postoje i mnoge razlike u odnosu na mladosudansku kulturu, djelomično je zbog toga što u Sudanu razvoj počiva na drugoj, naime zapadnoafričkoj podlozi. Naravno, utjecaji su najsnažnije djelovali na samoj obali, a naročito nakon uvođenja islama sredinom VIII stoljeća. Pojedinosti u građevnoj umjetnosti, bogati srebrni radovi, sađenje kokosovih palmi, čamci s plovcem itd., sve to svjedoči o vezama obale s južnom Azijom (sl. 338). Ipak, prodiranje Arapa donijelo je istočnoj Africi, u mnogo većoj mjeri nego Sudanu, sumnjivu korist. Islam je u mnogočem povoljno djelovao na kulturu, on je dokrajčio ljudske žrtve i kanibalizam, donio pismo itd. Ali njegove su tragove slijedili i sistematski lovovi na robove, jedno od najkrvavijih poglavlja u povijesti crnog kontinenta i tek su u našem vremenu prekinuti.

Azija je jezgra nastanjene zemlje, ona zrači na sve ostale kontinente. S kulturnogeografskog stanovišta nemoguće je povući oštru granicu između Azije, Australije i Oceanije. Na pola puta između Indije i Kine u moru se ispriječio poluotok Stražnja Indija. Na najudaljenijem sjeveru, gdje se njeni korijeni naslanjaju na moćnu tibetsku visoravan, prostiru se planine u gusto zatvorenim redovima od sjevera prema jugu, a odijeljene su samo dubokim riječnim dolinama. Dalje prema jugu one se razdvajaju i niske plodne ravnice šire se oko njih. Indonezija je na neki način nastavak Stražnje Indije. I tamo se izmjenjuju planine i nizine. Čitavo područje, koje je za vrijeme ledenog doba vjerojatno tvorilo povezano kopno, sada je djelomično preplavljeno morem i rascijepano u velik broj otoka. Neki od njih, veliki poput Bornea i Sumatre, neki srednje veličine, a neki posve mali. Indonezija je prirodni most od Azije prema Novoj Gvineji i Austra-

liji, dakle prema drugom otoku po veličini na svijetu i najmanjem kontinentu; kojemu se na jugu priključuje Tasmanija. U Australiji nema mnogo planina, prevladavaju niski platoi. Njene su se granice nekoć prostirale daleko u Tihi ocan, obuhvaćale čitavi melanezijski otočni luk i Novi Zeland. Međutim te su veze bile prekinute tako rano, da nisu mogle biti značajne za naseljavanje. Još je udaljenije oceanijsko otočje, Mikronezija i Polinezija, koje na karti izgledaju kao gomila otočnih grupa, ali zajedno jedva da su veće od Danske ili Švicarske, kad bismo ih rasjekli u tisuću komada i razasuli po morskoj površini, koja je triput veća od cijele Evrope.

Raspodjela mora i kopna, planina i nizina, pretpostavka je za razumijevanje rasprostranjenja ljudi i njihovog kulturnog razvitka. Još se u ledeno doba, vjerojatno, moglo tumarati kroz doline od Stražnje Indije u Indoneziju, a otuda preko Nove Gvineje u Australiju i Tasmaniju. Kasnije, kad je prodrlo more, veza je postala teža. Australija je, iako ne potpuno, izmakla rijeci kulturnih strujanja i pod pritiskom negostoljubivih prilika stanovništvo je tamo u mnogom pogledu zaostalo. Od Australije preko Melanezije i Indonezije prema Stražnjoj Indiji kultura ravnomjerno raste. To omogućava bogata tropska priroda, zajedno s većom mogućnošću primanja utjecaja iz velikih duhovnih centara u Indiji i Kini. Ali i tamo su se u mnogim slučajevima zadržale primitivne prilike. U Indoneziji ima plemena, kojih je kultura barem tako primitivna, kao i kultura daleke Tasmanije, a u Stražnjoj Indiji, bok uz bok s naprednim narodima kao što su Burmanci, Anamiti i Tai, žive planinska plemena, koja se nisu uzdigla nad stupanj primitivnih naroda. U vezi s tim mikronezijski i polinezijski otoci, krajnje predstraže Velikog oceana, zauzimaju naročiti položaj. U tom kutu svijeta očekivali bismo možda naročito siromašnu kulturu, a ipak to ni izdaleka nije tako. Što je tome razlog? Odgovor ne treba tražiti daleko. Određena mjesta na zemlji tako su teško pristupačna, da je potreban stanoviti minimum kulture da bi naseljavanje uopće bilo moguće. Takav je kraj eskimsko područje, a i sve otočne grupe. Tek vrlo razvijeno pomorstvo otvorilo je pristup tim krajevima. Polinežanska naseljavanja spadaju u najkasnija osvajanja čovječanstva.

Kao što je gore spomenuto, Oceanija i Afrika dva su kontinenta, gdje se tok razvoja kulture po prvi puta pokušao razmrsiti pomoću etnologije. Slijed slojeva, koji je tu postavio Graebner, gotovo čitav jedan ljudski vijek usvajala je samo bečka škola »kulturnih krugova«. Otprilike istovremeno s Graebnerom došao je engleski etnolog W. H. R. Rivers djelomično do istih rezultata za Oceaniju. To, naravno, govori u prilog ispravnosti te teorije

— no samo u tom području i ukoliko je se grubo ne presađuje u sasvim drugačije krajeve. S druge strane istraživanje se otada nije zaustavilo i u mnogim tačkama staro je shvaćanje danas nedovoljno. F. Speiser, R. von Heine-Geldern i polinežanski istraživač Te Rangi Hiroa svaki su za sebe posebno istraživali prilike. Na temelju toga raspravljat ćemo dalje. Međutim, oni se još nisu složili o mnogim odlučnim pitanjima. Ono što, među ostalim, komplicira stvar, uglavnom je činjenica, što se ovdje radi o otocima, gdje različiti elementi za vrijeme širenja često preskaču čitave grupe i time mogu unakaziti linije cijele slike. Druga je sporna tačka pitanje, da li je već prije dolaska pravih Polinežana u Polineziji živjelo neko stanovništvo tamne puti. O tome opet ovisi odgovor na pitanje, kako je niz elemenata kulture, kojih očito nema u najstarijoj polinezijskoj kulturi, ušao u tu kulturu nakon što je prošao Mikroneziju (usporedi dolje).

Na Javi su pronađeni neki od najstarijih oblika čovjekolikih bića. Nije dakle čudno, da su naokolo, u Stražnjoj Indiji i Indoneziji, iskopani tragovi paleolitske kulture. Dvojbeno je u Australiji, ali najvjerojatnije je da su prva naseljavanja počela tamo već u ledeno doba. Iako se starost poznate lubanje iz Talgaia u Queenslandu ne može tačno odrediti, ipak se vidi da je vrlo stara po tome u kakvu je stanju, po njenoj primitivnoj građi, i po tome, što su u istom sloju zemlje nađene kosti divovskih klokana i drugih izumrlih životinja. Sasvim primitivne oblike kulture nalazimo još i danas kod različitih negritskih plemena, kod Semanga na poluotoku Malaka, kod Aeta na Filipinima, kod Andamanaca na otocima istog imena, itd. Isto su tako nerazvijena različita manja plemena, koja su rasno srodna Australcima: Sakai na Malaki, Kubu na Sumatri i neka druga. Tasmanci, koji su izumrli u prošlom stoljeću, pripadali su sličnom stupnju. Poput afričkih Pigmeja sva su ta plemena isključivo sakupljači i lovci i zajedno s njima spadaju među najprimitivnije narode na zemlji. Već je prije istaknuto da tasmansko kameno oruđe ostavlja potpuno protolitski, tačnije moustérienski dojam (usp. I dio, str. 58).

Kasnije, vjerojatno na prelazu od miolitika u mezolitik, preko ovog područja prošao je novi val kulture. Možda njegove tragove otkrivamo u nalazima iz Kéo-faya i drugih mjesta francuske Indokine i Sumatre (usp. str. 403). To zasad ostaje neriješeno. Ali dotičnu kulturu još potpuno živu nalazimo u Australiji, gdje usprkos kasnijim utjecajima izvana, do danas prožimlje život u najčišćim oblicima na obali, a u najstarijoj formi na jugoistoku. Ona također više-manje jasno izbija kroz mlađa taloženja u južnoj Novoj Gvineji. Neki njeni sastavni dijelovi osim toga pojavljuju se još dalje, na melanezijskim otocima — Admiralitetski

otoci, Santa Cruz, na nekim otocima Novih Hebrida i Nove Kaledonije. Ipak nismo sigurni da li je kultura kao cjelina ikad dospjela tako daleko. Moguće je, čak vjerojatno, da su ti otoci mnogo kasnije bili naseljeni i da su dotične stare karakteristike tom prilikom pratile to strujanje. Mnogo šta u spomenutoj kulturi podsjeća na staru afričku kulturu stepskih lovaca. Kao i u njoj, tako je i ovdje lov osnovno zanimanje[3]. Važno oružje je koplje, metaljka (na Novoj Kaledoniji ju je zamijenilo uže za bacanje) i bumerang; štit je jednostavni štit za pariranje. Odjeća se sastoji od tuljca za penis ili resaste pregače. Neki spominju kuću s čunjastim krovom kao karakteristiku te kulture, ali nije posve sigurno da li je to tačno, jer takva kuća ne pristaje uz lutalački lovački život. U svakom slučaju ona nikada nije dospjela u Australiju. Prije bi trebalo pomisliti na slabe kupolaste kolibe, koje se javljaju tu, kao i kod afričkih stepskih lovaca. Poznaju sjekiru: jednostavno, oklesano i djelomično brušeno oruđe, pomoću smole usađeno na držak ili učvršćeno između dviju grančica koje služe kao držak. Njome izrađuju između ostalog i manji broj vozila za vodu, koja su, ili izdubljeno deblo, ili su načinjena od komada kore. Društveno uređenje i religija prožeti su u velikoj mjeri totemističkim predodžbama, koje tvore podlogu podjeli horda u patrijarhatske eksogamne grupe. Kod inicijacija mladiće obrezuju ili im izbijaju zube. Ne poznaju plesove s maskama ili zamršenije ceremonije.

Do naseljavanja Melanezije u užem smislu došlo je tek u pravom neolitiku. To jest, tada su naseljeni otoci istočno od Nove Gvineje. Arheološki to je naseljavanje obilježeno brušenom valjkastom sjekirom s tupim hrptom (sl. 333), koja je raširena od istočne Azije preko Stražnje Indije do istočne Indonezije (naprotiv, nema je na Sumatri i Javi) i dalje, sve do Melanezije. Počeci brušenja kamena, koji se na australskom tlu javljaju zajedno s nekoliko drugih karakteristika naprednije kulture, prije svega u društvenoj izgradnji, sigurno potječu iz tog izvora. Dva nova kulturna dostignuća omogućila su njihovo rasprostranjenje: usavršen tip kanua s uzvišenim rubnjakom od dasaka, i obrađivanje krčevina. Palma sago tu je zacijelo prva kulturna biljka. U uskoj je vezi s obrađivanjem matrijarhat, sistem dviju klasa i tajna društva s plesovima s maskama, vjerojatno i poštivanje predaka i kult lubanje. Nadalje može se spomenuti lončarstvo. U starijoj kulturi Somrong Sen u Indokini, koja, čini se, odgovara kompleksu valjkaste sjekire, postoji glineno posuđe s očitom dekoracijom otiska rogožine.

---

[3] Speiser u vezi s tom kulturom na Novim Hebridima spominje i ratarstvo; ali to se možda odnosi upravo na gore opisano naseljavanje.

Unatoč svem napretku ta je kultura još vrlo primitivna i samo je po sebi razumljivo da se ona u Stražnjoj Indiji i Indoneziji nije mogla održati; čak u Melaneziji, naime na Novoj Gvineji nije izbjegla kasnijim utjecajima. Još prije nego što je kamen uzmaknuo pred kovinom došlo je do novih strujanja, koja su, kao i prethodna, arheološki obilježena naročitim tipovima sjekira (sl. 333). Jedna od ovih sjekira je plosnata, četvorouglasta a za pričvršćivanje držak je snabdjeven oštro izbočenim »ramenima«. Težište je njenog rasprostranjenja u Stražnjoj Indiji, ali uključuje Assam i sjeveroistočni Dekkan, južnu Kinu, Japan i sjevernu Indoneziju. Drugi oblik sjekire, četvorobrid i uska hrpta, rasprostranjen je daleko prema istoku, sve do Nove Gvineje. Odgovarajući oblik javlja se i u velikim dijelovima Kine i cijela kultura, koja je s njime povezana u Stražnjoj Indiji i Indoneziji, tačno odgovara onoj, za koju se pretpostavlja da je vladala u južnoj Kini oko sredine trećeg tisućljeća prije n. e. (usp. str. 423 i sl.). Jedva se i može sumnjati kako je nekom prilikom u prvoj polovici drugog tisućljeća odatle krenula prava seoba naroda, koja je dolinama pošla prema jugu, kroz Stražnju Indiju. Ondje je možda ostavila tragove u mlađim nalazima Somrong Sen, a zatim se rasprostranila preko čitavog indonežanskog otočnog carstva. Ona još danas karakterizira domoroce Indonezije. Pratio ju je austronezijski (malajo-polinezijski) jezik, kojim govore gotovo u cijeloj Indoneziji, i većina elemenata koji obilježavaju kulturu manje naprednih otočkih plemena. Ratarstvo, i to sađenje saga, riže i prosa, bijaše potpuno razvijeno. Bilo je i domaćih životinja, u svakom slučaju svinja, možda i bivol, ali vjerojatno kao žrtvena životinja i mjera vrijednosti, a ne sastavni dio poljoprivrede. Čudnovate sojenice s ukrasima, koji oponašaju bivolje rogove, izvanredni čamci s plovcem, proizvodnja »tkanina« od kore, spiralna ornamentika i lov na ljudske glave vjerojatno su tamo dospjeli istom prilikom.

Austronezijski su se jezici rasprostranili preko neizmjernih područja Tihog oceana. Njima govore ne samo u Mikroneziji i Polineziji, već i na mnogim obalnim predjelima Nove Gvineje i na većini ostalih melanezijskih otoka. Zasad ne možemo sigurno ocijeniti kako su dospjeli do Melanezije. Ona je, vjerojatno, u neko doba bila pod utjecajem nekog snažnog kulturnog strujanja, koje su nosili svjetloputi doseljenici iz Mikronezije. Došljaci su, vjerojatno, tokom vremena propali u ovom grozničavom predjelu, ali su kulturi nametnuli svoj pečat i vjerojatno ostavili za sobom i austronezijske jezike. Oni su možda donijeli svinju i kokosovu palmu; ali prije svega bijahu izvanredni inženjeri, koji su uveli obrađivanje zemlje u terasama i umjetno navodnjavanje, gradnju luka i umjetnih otoka i sagradili megalitske spomenike.

Polinežani su austronezijske jezike proširili još dalje po Pacifiku. Nema razloga da se pobliže upoznajemo s više ili manje neodrživim hipotezama o porijeklu Polinežana. Predodžbu o nekom potonulom kontinentu, kao i onu o useljenju bijelog naroda s obala Perua, možemo bez razmišljanja ocijeniti kao čistu fantaziju. Sve ukazuje na to, da su polinežanske seobe počele sa Filipina ili Moluka. Tamo je nastala osnovna polinežanska kultura, uglavnom, stapanjem elemenata kulture sjekire s ramenom i četvorobride sjekire. Spiralnu ornamentiku nalazimo još na Novom Zelandu (sl. 332), ali drugdje u Polineziji ona se pretvorila u virtuozno izveden ali i suh geometrijski stil. Međutim polinezijska je kultura prihvatila i neke mlađe karakteristike, između ostalog umjetno navodnjavanje i osebujno oblikovan društveni i duhovni život s predodžbama o božanskim kraljevima, aristokratskim shvaćanjem života i duboko misaonim, filozofskim objašnjenjem svijeta. Glavne su seobe sa zapada, vjerojatno, kretale morskim strujama preko Karolina i Gilbertova otočja. Čini se da su se već tada prvi doseljenici zaustavili na Raiatei, Havajima i Novom Zelandu. Dalje, čini se, Polinežani nisu više dospjeli do kraja prvog tisućljeća naše ere. Ti najstariji polinežanski doseljenici očito su donijeli vrlo osiromašenu kulturu. Bijedni mikronezijski koraljni otoci mora da su djelovali kao filtar. Kamena nema, a ni papirnog duda od kojeg ovisi proizvodnja tape, i uopće velika je oskudica drveta. Međutim, jedna južnija doseljenička struja zauzela je Samou i Tongu. Zato što njihova kultura nije doživjela sličan gubitak kao sjeverna, ili zbog njihove povezanosti s Melanezijom, tamo su odavno bili poznati: hljebovac, taro, jam, banane, te svinje i kokoši. Od Samoe korisne biljke i domaće životinje rasprostranile su se na Društvenom otočju, koje je postalo sekundarnim žarištima razvoja. S tih je otoka tada krenuo val zauzimanja zemlje gotovo eksplozivne snage. Čamci su brodili prema Havajima, prema Cookovom otočju, australskim otocima i otočju Tuamotu, prema otočju Marquesas i Mangarevi, i odatle dalje prema osamljenom, 2300 kilometara udaljenom Uskršnjem otoku. U XIV stoljeću došlo je i do konačne kolonizacije Novog Zelanda. U to je vrijeme udarna snaga već oslabljena, a veza s udaljenijim otočnim skupinama kao što su Havaji je prestala. Istovremeno s velikim osvajanjima zemlje prema istoku, krenula je jedna struja natrag prema zapadu. To je, nema sumnje, razlog što polinezijski jezik i kulturu nalazimo na mnogim malim otocima skupine Salomona. Daljnji je razvoj kulture u Polineziji pod utjecajem lokalnih prilika. Mnogi mikronezijski i melanezijski elementi dosegli su zapadne otoke, naročito Samou i Tongu. Put je, uglavnom, vodio preko Fidžija, koji je i sam bio

pod polinezijskim utjecajem, ali istovremeno igrao ulogu »centra mode« za Tongu, time što su poglavice s Tonge oponašali običaje s Fidžija, uzimali tjelesnu stražu s Fidžija itd. Istočne otočne grupe karakterizira samostalniji razvoj, ali treba istaći da granica između istočne i zapadne Polinezije nigdje nije oštra. Od podjele na zapadno i istočno područje razlikuje se druga, koja se više obazire na prirodu. Novi Zeland, koji je kulturno najsličniji istočnoj Polineziji, zbog umjerene klime zauzima naročiti položaj. Tropske su otočne grupe ili koraljni otoci, ili vulkanskog porijekla. Na posljednjima su priroda i kultura vrlo bogato razvijene, dok je na koraljnim otocima oboje mnogo siromašnije.

Mlađi sastavni dijelovi polinezijske kulture imaju u velikoj mjeri zapadno obilježje. Isto vrijedi i za polinezijski rasni tip, koji sve veći broj antropologa ubraja u evropoidnu grupu. Iz toga se htjelo zaključiti da preci Polinežana u posljednjoj instanci potječu iz Indije[4]. Ali to je još vrlo nepouzdano. I u južnoj Kini možemo naići na zapadne kulturne i rasne elemente. Međutim, Kina i Indija dvije su duhovne velesile, čiji se utjecaji razbijaju u Stražnjoj Indiji i Indoneziji, i to proizlazi dovoljno jasno iz razvoja više kulture u tim područjima. Tek u početku prvog tisućljeća naše ere uselili su se narodi Tai iz južne Kine, gdje još danas njihovi ostaci žive u području Jangcekjanga. Od zaista temeljnog značenja bijaše kineski utjecaj samo u Tonkinu. Tamo je u IV—III stoljeću prije n. e. nastalo bogato brončano doba (kultura Dong so'n), koje je trajalo sve do trećeg stoljeća naše ere. Između ostalog ta je kultura dala velike, prekrasno ukrašene brončane bubnjeve (sl. 341), koje još i danas nalazimo u tim krajevima. Vrlo je čudnovata, a jedva da je slučajna sličnost kulture Dong so'n sa starijim željeznim dobom srednje Evrope, s hallstattskim razdobljem, koje obuhvaća prvu polovicu prvog tisućljeća prije n. e. (sl. 335). U sjeveroistočnoj Stražnjoj Indiji kinesko pismo i filozofija našli su novu domovinu, a iz Kine, naravno, potječe i poznavanje obrta, kao što su proizvodnja porcelana i tkanje svile.

Međutim, Indija je djelovala najdalje. Od indijskih utjecaja još i danas živi kultura na Javi, Baliju i južnoj Sumatri. Oni su se duboko usjekli i u veći dio Stražnje Indije. U prvim stoljećima naše ere krenula je snažna kolonizacija s obale Koromandel i Ceylona, koja se može usporediti s tisuću godina starijom grčkom kolonizacijom. Po čitavoj Stražnjoj Indiji i Indoneziji osnivana su indijska kraljevstva i uvedena je indijska kultura. Velike feudalne države zamijenile su male seoske zajednice. Hinduizam

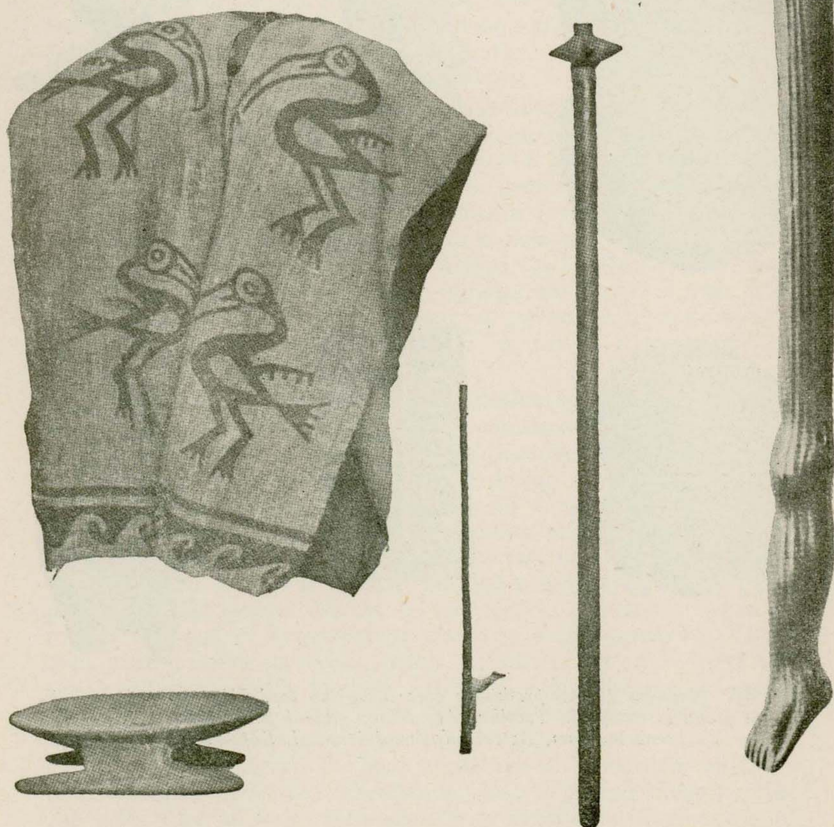
[4] U vezi s tim, spomenimo i to, da su neki istraživači pokušavali dokazati stanovitu sličnost pisma kulture Inda i pisma Uskršnjeg otoka.

(sl. 339), često jako pomiješan s budizmom, postao je vladajućom religijom sve dok ga tokom srednjeg vijeka u Stražnjoj Indiji nije zamijenio čišći oblik budizma (sl. 337), a u velikim dijelovima Indonezije islam. Kiparska i građevna umjetnost, književnost i kazalište cvjetali su pod gospodstvom Indijaca. Još i danas veličanstvene ruševine hramova i palača svjedoče o onom vremenu, kad su u Kambodži, na Javi i Sumatri vladali moćni hinduski kneževi. Ali i u širokim slojevima naroda došlo je do izvanredno velikog napretka. Željezo, koje je na mnogim mjestima već ranije prihvaćeno, izvojevalo je sad potpunu pobjedu izuzevši najudaljenije predjele. Uvedeno je umjetno navodnjavanje, konj, kola i plug. Možda je najperiferniji val te silne struje došao još mnogo dalje. F. Speiser u najmanju ruku smatra, da su nezgrapne, gotovo četvorouglaste figure ljudi, koje karakteriziraju ne samo likove predaka indonezijskih otoka (sl. 343) već ih nalazimo i na nekim mjestima Nove Gvineje, a naslućujemo ih čak i u divovskim kipovima Uskršnjeg otoka na granici Polinezije, u stvari barbarski odjek umjetnosti, koju u najprofinjenijem obliku, s vrlo raskošnim skulpturskim ukrasima nalazimo u hramu u Angkoru. Toliko je sigurno — na pola puta između Istoka i Zapada, s prilazima prema Africi kao i prema Indoneziji i Oceaniji, Indija je za razvoj kulture imala značenje, koje nije manje od značenja Kine ili starog Orijenta.

NOVI SVIJET

MODERNI bi geografi Sjevernu i Južnu Ameriku najradije htjeli shvatiti kao dva različita kontinenta. Oni naglašavaju da svaki dio ima naročite prirodne uvjete i da tvori samostalnu cjelinu. Panamska prevlaka toliko je uska i, geološki gledano, nastala je tako kasno, da njeno postojanje samo po sebi ne daje prava da dva inače dobro rastavljena područja spajamo u jedno. Razlika prirodnih uvjeta ogledava se u životu ljudi. Za razvoj kulture, naravno, nije bilo svejedno što Sjeverna Amerika, uglavnom, ima umjerenu klimu, dok je veći dio Južne Amerike u tropima. I na kulturi se opaža da je dosta teško spojiti ova dva kontinenta, čak teže nego što bi se to moglo zaključiti na osnovu geografske karte. Gotovo čitav promet među njima morao se odvijati morskim putem, ili preko Antila, od otoka do otoka, ili duž obale, jer su Panamska prevlaka i sjeverozapadna Kolumbija prekrivene neprohodnim prašumama.

Sl. 345. Irokeška ratna kijača iz XVII st. (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 346. Takozvani »oceanijski« elementi u peruanskoj kulturi: poncho, stolčić, metaljka i kijača sa zvjezdastom glavom (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 347. Meksički glineni predmeti; gore: arhajsko razdoblje, dolje lijevo: glinena glava iz razdoblja Teotihuacán, desno: glineni pečatnjak i svirala ukrašena maskom, Azteci (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Ipak ima i mnogo sličnosti između Sjeverne i Južne Amerike i one sežu duboko upravo u odnosu na kulturne mogućnosti. Čitav neizmjerni kontinent, koji se prostire od najsjevernijeg do najjužnijeg kopna zemlje, izuzevši nenaseljeni Antarktik, čudnovato je izoliran, s obih strana okružen beskrajnim oceanima. Samo na najdaljem sjeveru Aljaska doseže do Sibira. Tim je putem Amerika zacijelo i primila prvotno stanovništvo, a azijski su utjecaji proželi duboko i neizbrisivo ne samo Sjevernu Ameriku. S tim u vezi mora biti jasno, da to, što za Ameriku bijahu glavna vrata prema Starom svijetu, za njega bijahu samo stražnja vrata u zabitnom kutu. Osim toga arktička je priroda djelovala poput filtera, koji je, nema sumnje, zadržao mnoge klice kulture i spriječio im da dođu do predjela, gdje bi same po sebi opet mogle pustiti korijenje i donijeti ploda. O pitanju u kolikoj je mjeri ikad postojala veza između Oceanije i Amerike preko Tihog oceana ima zasad raznih mišljenja; no mi ćemo se na taj problem još vratiti. U svakom slučaju Atlantski ocean bio je jaz, preko kojeg su postavili most tek Normani, koji su plovili prema Grönlandu i Vinlandu. U naše vrijeme zapadna je obala Amerike zacijelo stražnja strana kontinenta. Za modernu industrijsku kulturu izvanredno je važno, što su Amerika i Evropa jedna drugoj okrenute najpristupačnijim obalama. Ali nekad bijaše drukčije. Zbog toga, a to smo već naglasili, nikad nije dovoljno istaknuto, da u povijesti čovječanstva Amerika n i j e daleki Zapad, već naprotiv, najperiferniji rub nastanjene zemlje na Istoku.

O obliku tla u velikoj mjeri ovise mogućnosti strujanja naroda i kultura. U tome su jasno uočljive suprotnosti između obih polukugla. U Aziji, kao i u Evropi velike granične linije, uglavnom, teku od zapada prema istoku. U Americi postoji jednako tako uočljiva podjela zemlje na pojaseve koji teku od sjevera prema jugu. Na krajnjem zapadu protežu se lanci Kordillera duž Tihog oceana, od najvišeg sjevera do same Ognjene Zemlje. Zatim dolaze golema, duboko uleknuta područja, kroz koja teku široko razgranati riječni sistemi — Mackenzie, Mississippi, Amazona, La Plata itd. Napokon, zemlja se prema Atlantskom oceanu ponovo uzdiže u niz ispresijecanih i razrovanih planinskih masiva. Zbog toga saobraćajni putovi i linije seoba, uglavnom, teku od sjevera prema jugu a ne kao u Starom svijetu od istoka prema zapadu. Puste visoravni na podnožju Rocky Mountainsa: prava visoka prerija i nepristupačne kišne šume na istočnim padinama Anda tvore jednako tako nepremostive granice kao što su Alpe i Himalaja.

Čovjek je u Ameriku došao vrlo kasno. Ona je u dvostrukom smislu zaista »novi« svijet. Na američkom tlu još nikad nisu iskopani prastari tipovi ljudi, niti prave paleolitske kulture. Ne smije

nas zbuniti, što danas mnogobrojni nalazi postepeno potvrđuju da je čovjek živio u isto vrijeme kada i izumrle životinje, mastodont, mamut, golemi lenjivac i divlji konj, jer su sve te vrste nestale davno nakon ledenog doba. Tako su u Gypsum Cave (Nevada) nađeni ostaci vatre i oruđa mlađih tipova među đubretom divovskih ljenivaca. Starost tog nalaza jedva prelazi 7 do 9 tisuća godina. Još mlađi čini se da je nalaz kod Alangasíja, dvanaest kilometara istočno od Quita, glavnog grada Ecuadora, gotovo 2600 metara nad morem. Tamo je veći dio kostura jednog mastodonta ležao metar ispod površine i to u sloju, koji je prvotno bio močvara. Lubanja na dva mjesta pokazuje zacijeljene rane, koje je vjerojatno uzrokovala ljudska ruka. Naokolo su nađeni ostaci vatre i nagorjeli slojevi u kojima su nađena četiri gruba šiljka strelica od obsidijana, sličan šiljak od jelenjeg roga i nekoliko krhotina posuda. Kad je životinja pala u močvaru, lovci očito nisu bili u stanju da podignu palog diva, već su na licu mjesta zapalili vatru i podijelili plijen: naime manjkaju gornja (prema gore okrenuta) rebra.

Slični nalazi učinjeni su u Floridi, istočnoj Braziliji i Patagoniji; ali ništa u njima ne kaže nešto konkretno o dolasku čovjeka u Južnu Ameriku. Srećom to nisu jedini nalazi. Jedan od najstarijih sigurnih dokaza za pojavu čovjeka na zapadnoj polukugli nađen je prije nekoliko godina u pećini Sandia u New Mexicu. U sloju, koji je, čini se, stariji od posljednje oledbe, nalazilo se, pokraj tragova vatre i kostiju divljeg konja, mastodonta i drugih danas izumrlih životinjskih vrsta, više kamenog oruđa: dvije vrste oklesanih šiljaka oružja, koje pokazuju stanovitu sličnost s evropskim tipovima Solutréen, nekoliko strugača i mnogo slabo obrađenih oštrica. Gotovo nema sumnje da su nalazi u Sandiji stari barem 11.000, a možda i 15.000 godina. Isto vrijedi i za kostur mamuta, koji je zajedno sa šest komada kamenog oruđa iskopan kod Santa Isabel Iztapána u Meksiku.

Međutim, mnogo više znamo o drugoj prastaroj, premda nešto mlađoj kulturi. Godine 1925. nađene su kod Folsoma u New Mexicu kosti izumrlog bizona (*Bison taylori* i dr.) u nepobitnoj vezi sa oštricom nekog oružja osobita oblika, koji je kasnije nazvan tip Folsom. Ona je od kremenu sličnog materijala, bez traga ikakva brušenja, ali oblikovana takvom brižljivošću i spretnošću, koja svjedoči o iskustvu nebrojenih generacija. Oblik je duguljast, s malo uleknutom osnovnom linijom i širokom brazdom duž srednje linije obih površina. Nešto slična uopće ne nalazimo na drugim američkim šiljcima. — Sama je brazda dovoljna kao karakteristika tipa. S vremenom nalaz u Folsomu nije ostao usamljen. Međutim, tek je posljednjih godina iskopana čitava

hrpa oruđa, koje je srodno folsomskim šiljcima i daje zaokruženiju sliku tadašnje kulture. To, uglavnom, zahvaljujemo sveobuhvatnim istraživanjima u sjevernom Koloradu, 45 kilometara sjeverno od Fort Collinsa. Mnoštvo rasječenih životinjskih kostiju i velik broj krhotina i otpadaka kremena pokazuju, da je tamo logorovala neka lovačka horda. Tik pored toga ležali su još i ostaci devet djelomično rasječenih bizona, koji pripadaju jednoj ili više izumrlih vrsta. Neki šiljci nađeni su u neposrednoj blizini kostiju i čini se da su se prvotno nalazili u mesu, a krhotina jednog šiljka zaglavila se čak u jednom kralježnjaku. Oruđe je oblikovano otklesivanjem; samo za rijetke, ručnom klinu slične sjekire, upotrebljavalo se jezgro kamena.

Što možemo reći o starosti kulture Folsom? Ne mnogo ali ipak dovoljno za jednu pretpostavku. Najprije možemo ustvrditi da ona, izuzevši nalaz kod Sandije, označava dosad najstariji trag čovjeka u dotičnom području. Teže je geološki odrediti vrijeme. Vodeći istraživači smjestili su je donekle jednoglasno u prijelaz od ledenog u geološko novo doba, ili možda još radije u početak novog doba. Jedan od folsomskih nalaza (iz Lubbocka u Texasu) datiran je pomoću radioaktivnog ugljika na otprilike god. 8000 prije n. e. Fino oblikovanje kremena ne govori protiv tako visoke starosti; jer nešto slično susrećemo u još starijem razdoblju Solutré.

Edgar B. Howard, koji je kulturu Folsom podrobno istraživao, upozorio je na osobitost njenog rasprostranjenja: gotovo sva nalazišta skupljaju se u pojasu, koji se prostire duž istočnog podnožja Rocky Mountainsa, od sjevera prema jugu. On odgovara prije spomenutoj visokoj preriji, koja je danas siromašna stepa, a još prije pola stoljeća bila je domovina selačkih lovaca. Ali i oni su mogli potpuno zaposjesti zemlju tek, kad su u novije vrijeme upoznali konja i kad su kao konjanici bili u stanju da slijede putujuća stada bizona. Još za dolaska prvih Evropljana visoka je prerija bila gotovo nenastanjena. Zašto je onda upravo taj, danas tako pusti predjel, privukao jedan primitivan narod da prvi naseli kontinent? Očito moramo objasniti prirodne prilike onog vremena o kome je ovdje riječ. Ledenjak, koji se za vrijeme ledenog doba kao povezan pokrivač rasprostirao preko velikih dijelova Sjeverne Amerike, bio je u stvari nastao spajanjem triju ledenih struja s različitim ishodištima. Kad je počelo pravo topljenje ledene su se mase razmjerno brzo razdijelile. Tamo gdje je danas dolina rijeke Mackenzie, otvarala se duž Rocky Mountainsa široka veza između Aljaske i predjela na jugu, u kojima nije bilo leda. I sada razumijemo zašto su folsomski nalazi prije svega udomaćeni na visokoj preriji: ona se nalazi u neposrednom na-

stavku nezaleđenog puta prema sjeveru i bijaše predodređena za put čovjekova useljavanja. Ona tada još nije bila toliko sušna i čovjeku neprijateljska kao danas, količina kiše bila je obilna. Kraj je u početku bio surov, s prostranim tundrama na kojima su živjeli sob i mošusni bik, a kasnije je ipak postao pitomiji.

Linija, koja se otprilike može povući od San Franciska prema jugu do Meksičkog zaljeva, tvori, uglavnom, južnu granicu rasprostranjenja folsomskih nalaza. Južno od te granice javljaju se drugi tipovi, koji se s njima mogu mjeriti u starosti. Tada je zemlja ondje, kao na sjeveru, bila studenija i vlažnija nego danas i zbog toga pogodna za narod selačkih lovaca i sakupljača. Kulturu prema njenom oblikovanju nazivamo različitim imenima (Cochise u južnoj Arizoni i New Mexicu, Abilene i Edwards Plateau u Texasu i dr., sl. 342); ali stanovite zajedničke crte nalazimo svugdje. Nestao je ne samo folsomski šiljak, nego su oštrice uopće potisnute, a umjesto njih istaknuto mjesto zauzima mlinsko kamenje, tučci i sl. To ukazuje na to, da je skupljanje divljeg sjemenja i korijenja zasjenilo lov, jednako kao što je to i danas kod primitivnih plemena centralne Kalifornije i Velikog bazena Slanog jezera.

Karakteristično je da je i ova kultura, kao i kultura Folsom, ograničena na zapadnu Sjevernu Ameriku. Ali s time u vezi moramo spomenuti da i u drugim predjelima postoje mnogobrojna nalazišta kamenih predmeta, koji prema obliku i obradi više ili manje nalikuju evropskom paleolitskom oruđu. Već god. 1872. tvrdio je C. C. Abbott da je na obroncima uz rijeku Delaware kod Trentona (New Jersey) naišao na paleolitska nalazišta. Iako je njegovo tumačenje prihvatilo više istaknutih arheologa, usprkos mnogobrojnim i brižljivim istraživanjima, nikada nije potpuno objašnjena starost tih nalaza. Od Abbottova vremena opisano je i mnogo drugog takozvanog paleolitskog američkog kamenog oruđa. W. H. Holmes, koji je prije niz godina kritički revidirao cijeli problem, potpuno je odbacio ideju o njihovom paleolitskom porijeklu. On smatra da se radi ili o otpacima iz radionica, u kojima se obrađivao kremen, ili da ih treba shvatiti kao nezavršene radove. Isto, vjerojatno, vrijedi i za nalaze sličnog karaktera, koji su nađeni u južnijim krajevima, tako na Antilima i u Yucatanu, pa čak u Chileu i Patagoniji. Ne smijemo zaboraviti da ni najizrazitiji paleolitski izgled ne može ništa reći o starosti nekog primjerka. Samo nalazi u prvobitnom položaju, koji pripadaju sasvim sigurno utvrđenom geološkom sloju, daju odlučan dokaz o čovjekovoj prisutnosti u ledeno doba. Mnogo sigurniji dokaz o ranom dolasku čovjeka u istočnu Sjevernu Ameriku pružaju grubi Folsomu slični šiljci Clovis i takozvani šiljci Juma,

koji jako podsjećaju na tip Folsom, ali nemaju karakterističnu srednju brazdu. Osim toga treba spomenuti nalaz veoma starog i od vode istrošenog kamenog oruđa na uzdignutoj obali kraj George-Bay (na sjevernoj obali jezera Huron). Šiljci Juma sigurno su nešto mlađi od Folsoma. Dokazuju li oni prodor prvih, primitivnih lovačkih horda iz područja zapadno od Mississippija? To će budućnost morati objasniti.

Premalo znamo o najstarijim američkim kulturama, da bismo mogli pratiti njihove sudbine kroz stoljeća. Kako su se daleko rasprostranile? Kako da ispunimo jaz između njih i mlađih oblika kulture? Unaprijed smijemo očekivati da ćemo najviše dodirnih tačaka naći kod najnerazvijenijih danas živućih plemena. Ne može se također nijekati, da vjerojatno m o ž e postojati stanovita veza između kultura Cochise i Abilene s jedne strane i one kulture, koju danas nalazimo u otprilike istom predjelu kod primitivnih sakupljača i lovaca na sitnu divljač. To su Pajute i Paviotso Velikog bazena Slanog jezera, pleme Juki u Kaliforniji, Kočimí i drugi na kalifornijskom poluotoku, i pleme Seri, koje živi na kopnu preko puta njih. Ako je i u toku stoljećâ pridošlo mnogo novog, a mnogo se starog promijenilo, ipak nije isključeno da se mogu naći stanovite karakteristike, koje u sebi sjedinjuju prošlost i sadašnjost.

Najveće mnoštvo primitivnih lovačkih plemena živi međutim, kako se može i očekivati, najdalje od azijskih ulaznih vrata, tj. blizu južnog vrha kontinenta. Po načinu života oni se dijele u dvije zasebne grupe, zapadnu i istočnu. Zapadna ili, kako ju je nazvao J. M. Cooper, magellanska, ima najčišće zastupnike u siromašnim ribarskim plemenima Jámana i Alakalup na Ognjenoj Zemlji. Ostatke kulture, koji u bitnim crtama podsjećaju na njih, možemo pratiti u kupovima otpadaka duž obale Tihog oceana bar do južne granice Perua, i vjerojatno još dalje prema sjeveru. Čileanski Araukanci kasnije su se uzdigli do značajno višeg stupnja kulture nego što to pokazuju hrpe otpadaka, a to treba pripisati utjecajima razvijenih peruanskih naroda. U svom prvotnom obliku magellanska kultura ne poznaje drugo zanimanje negoli skupljanje školjkaša, lov i ribolov praćkom, kopljem i jednostavnom harpunom. Stan je kupolasta koliba od granja, nošnja kratak krzneni ogrtač, a vozilo vjerojatno splav od sastavljenih sitina. Nema razloga da sumnjamo u to, da ta kultura spada u najstarije kulture koje su dospjele u Ameriku; ali njene veze sa sjeverom gube se u tami. W. Krickeberg stavio ju je sigurno zajedno s folsomskim nalazima, ali teško je uočiti povezanost.

Istočnu grupu na Ognjenoj Zemlji predstavljaju Ona. Nasuprot koplju i harpuni zapadne grupe, luk i strijela najvažnije su lo-

vačko oružje. U velikoj mjeri skupljaju sjemenje divljih biljaka i melju jednostavnim mlinskim kamenjem u brašno. Stan je krzneni vjetrobran, a odjeća se sastoji od dugačkog krznenog ogrtača, uz koji nose i neku vrstu slabih mokasina. Ni za ovu kulturu u Sjevernoj Americi nema arheološkog pandana. Naprotiv u Južnoj Americi možemo je pratiti, kao i magellansku, još i prema sjeveru. Naime, nema sumnje da je ona u Patagoniji, na pampasima i u Gran Chacu podloga kasnijem razvoju, a važni razlozi govore čak o tome, da je ona u davna vremena vladala u visinskim zemljama Perua i Bolivije. Na svim tim mjestima slika se s vremenom više ili manje promijenila. U planinama je nastala peruanska kultura, o kojoj ćemo kasnije govoriti, a iz nje su razni elementi našli put u nizinu, k Indijancima Gran Chaca (usp. I dio, str. 70 i sl.). Osim toga uvođenje konja nakon otkrića Amerike donijelo je potpuni preokret u načinu života pampaskih Indijanaca i Patagonaca. Ipak, davno prije nego što su ta strujanja doprla u zemlju, mnogi su se drugi elementi nataložili na prvotnu kulturu, uglavnom u Gran Chacu, a odatle prema jugu u sve manjoj mjeri. U to valja ubrojiti gospodarske metode, kao lov kopljima, vatru i odjeću, odjevne predmete kao što su odvojene nogavice *(leggings)*, zemljom pokrivene kolibe s hodnikom, bolu, jednostavne kožnate čamce, dvostruko veslo i različite mitološke karakteristike. Već je Erland Nordenskiöld istakao i izvanredno čudnovatu okolnost, da sve to ponovo nalazimo kod sjevernih lovačkih plemena Sjeverne Amerike. U stvari, mnogi od navedenih elemenata sastavni su dijelovi prastare »kulture lova na ledu«, o kojoj smo ranije govorili i na kojoj se osniva razvoj u polarnim krajevima (str. 407 i sl.), dok su drugi prije povezani s kulturom krpalja (str. 411). Nije vjerojatno da se tolike karakteristike samo slučajno — mnogo ih je više no što je ovdje bilo spomenuto — nalaze na oba područja. Udaljenost između sjeverne Sjeverne Amerike i Gran Chaca je zaista golema, ali se pri pobližem promatranju bitno smanjuje. U Sjevernoj Americi kultura lova na ledu rasprostire se kao povezan sloj barem do centralne Kalifornije, a njen se utjecaj može osjetiti i još dalje prema jugu. U Južnoj Americi javljaju se s druge strane već u visinskim zemljama Peruu i Boliviji mnoge »karakteristike lova na ledu«, koje obilježavaju kulturu Chaco. Očito da zapadne planinske zemlje sa surovom klimom označavaju put kojim su prodirali sjeverni elementi, sve dok u nizini nisu ponovo naišli na odgovarajuće prilike. Moguće je, da se seoba desila tako rano, kad je klima bila još hladnija nego što je danas.

Već smo u jednom odlomku govorili o tome, kako su Eskimi na obali Ledenog mora i Indijanci u crnogoričnim šumama Aljaske

i Kanade tokom vremena preobrazili kulturu lova na ledu, prilagodivši je zahtjevima okoline. Međutim, istu kulturnu podlogu nalazimo na sjeverozapadnoj obali Amerike; no ovdje je razvoj krenuo trećim putem. Polarne struje na Beringovu prolazu presijeca drugi stari put seobe kulture, koja nema ishodište kao ona u unutrašnjosti Sibira, već je išla na obalu Tihog oceana. Između Sjeverozapadnih Indijanaca i plemena sjeveroistočne Azije, u prvom redu Korjaka i Kamčadala, postoji dugi niz podudarnosti: četvorouglaste kuće od dasaka s naročitim sobičcima za spavanje ili šatorima za spavanje, stanoviti oblici obrade kamena i pletenja košara, otrov za strijele, koji se pravi od nalepa *(Aconitum)*, mitovi o gavranu itd.

Osim spomenutih karakteristika, koje su u Americi svojstvene samo sjeverozapadnoj obali, između kulture Starog i Novog svijeta postoje i mnoge druge sličnosti, koje su, čini se, nastale na isti način. One su u stvarnosti toliko mnogobrojne, da ovdje možemo nabrojiti samo izbor najvažnijih: sojenice, tapa, oklopi od štapića, (sl. 344), plosnate kamene kijače, stolčići (sl. 346), jedra, zatvaranje mladih djevojaka u početku puberteta, matrijarhat i, kao posljedica toga, tajna društva, maske, kult predaka i lov na ljudske glave, nadalje mitovi o psima, spaljivanje lešina, balzamiranje i uzlato pismo. Te se karakteristike u Americi mogu pratiti više ili manje i povezano slijediti ne samo od sjeverozapadnih krajeva do Meksika, već i često još i dalje do Perua i područja Amazone. U Starom svijetu one su uglavnom udomaćene daleko na jugu, u Indoneziji i Oceaniji. Pandan poštovanju, koje Sjeverozapadni Indijanci iskazuju bogatstvu i s time povezane gozbe, nalazimo i na različitim mjestima Stražnje Indije, Indonezije i Melanezije. Neizmjerna udaljenost između tih krajeva i Amerike mogla bi se smatrati povoljnim znakom u prilog pretpostavci da te karakteristike n i s u u Novi svijet uvedene izvana, već da su tamo nastale samostalno, jer kako bi dospjele preko mora? To se zacijelo može objasniti tako, da one nikako nisu n e p o s r e d n o došle s onih mjesta, u kojima se danas nalazi težište njihovog rasprostranjenja, već da u Americi, kao i u Indoneziji i Oceaniji potječu iz zajedničkog izvora. Također nije teško ustanoviti gdje treba tražiti taj izvor. Nema sumnje u staroj matrijarhatskoj kulturi južne Kine, koju je kasnije prava kineska kultura tako reći upila. Odatle je, dakle, strujanje krenulo otočnim lukom duž istočne obale Azije prema sjeveru, dok je, vjerojatno preko Aleuta, našlo put do Amerike. To što je uz to klima posljednjih 5000—2500 godina prije naše ere bila blaža nego što je danas, pored svega ostaloga je tu seobu, naravno, još olakšalo. I impulsi prave kineske kulture čini se da su također dosegli Ameriku. Već smo

prije govorili o sličnosti ornamentike razdoblja Šang i one Sjeverozapadnih Indijanaca (usp. str. 425—426), a mogu se dokazati i slična podudaranja s meksičkom umjetnošću.

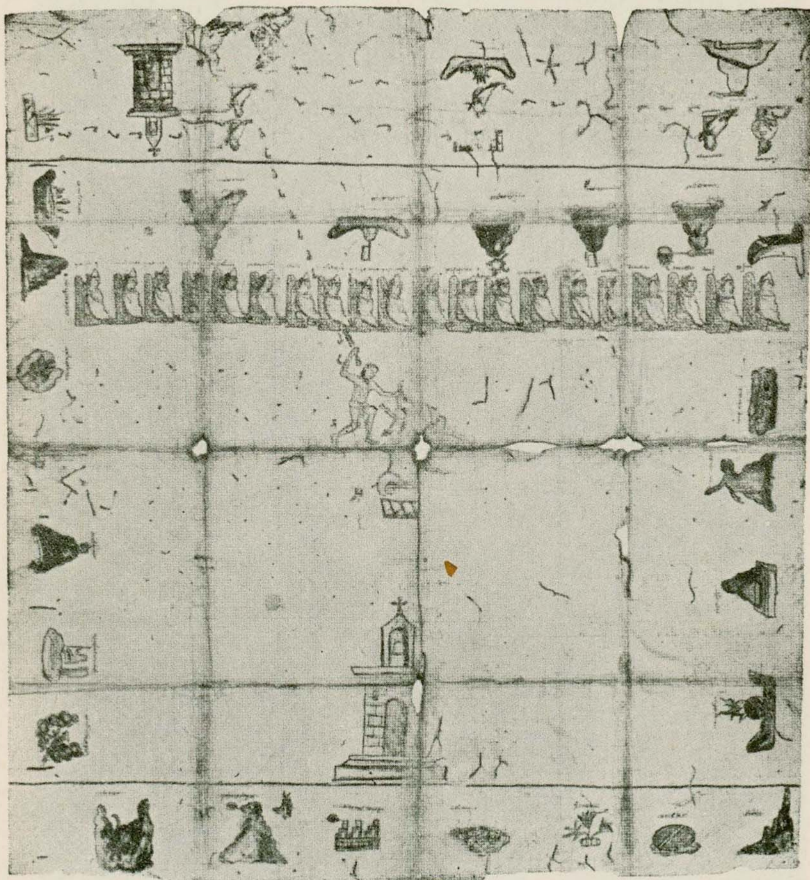
Ali očekuje nas jedan još teži problem. Mnogi »oceanijski« elementi prividno nedostaju u Sjevernoj Americi, dok ih ima u Srednjoj i Južnoj Americi. Nije čudo što je to bilo predmetom velike polemike. Dok neki istraživači nisu mnogo razmišljali i objašnjavali su to smionim pomorskim putovanjima preko oceana, oprezniji su tvrdili, da malobrojne posade brodova, koje su u rijetkim slučajevima dospjele do američke obale, nisu mogle tako duboko utjecati na mjesno stanovništvo. Osim toga, da kulturni elementi o kojima se radi, ni u Americi, ni u Oceaniji nisu ograničeni samo na jedno područje, pa bi broj putovanja morao biti nevjerojatno velik. I napokon, da su elementi u Oceaniji, uglavnom, udomaćeni na melanezijskim otočjima, kojih su stanovnici u pomorstvu uvijek daleko zaostajali iza Polinežana. Dakle, dovoljno razloga opominje na opreznost; ali neke okolnosti ipak treba osvijetliti. Najprije treba spomenuti, da neke od takozvanih oceanijskih karakteristika, o kojima se govorilo, ne zaslužuju taj naziv, jer su široko rasprostranjene na zemlji, a između ostalog javljaju se i u Sjevernoj Amernici. To su karakteristike kao poncho i metaljka (sl. 346), pa ih, dakle, treba ovdje sasvim ispustiti. Ali preostaje još dosta toga: kijače s prstenastim ili zvjezdastim kamenim zadebljanjima nalazimo u Melaneziji, Meksiku i Peruu (sl. 346); između kijača sličnih maču iz krajeva oko rijeke Ucayali u Južnoj Americi i onih na otoku Niue u Polineziji postoji napadna sličnost; možemo spomenuti i puhaljku,[5] kao i panovu sviralu, koje visina tona u Južnoj Americi i Melaneziji pokazuje najčudnovatije podudaranje; i najzad u društvenom životu, predodžba o božanskom kralju, koja je u Kolumbiji i Peruu jednako tako izrazita kao i u Polineziji.

Ovdje se vjerojatno nalazimo pred nerješivom zagonetkom i moramo priznati da još uvijek nije pronađen konačni odgovor. Međutim stanovite okolnosti možda ipak donekle osvjetljavaju problem. U »oceanijske« elemente u Južnoj Americi ubraja se također žvakanje koke s vapnom, koje izrazito nalikuje na žvakanje betela. Isto je tako i s naročitom vrstom češlja od svezanih drvenih štapića. Žvakanje koke u Sjevernoj Americi nije poznato jednostavno zbog toga što biljka koka tamo ne uspijeva. Ali na sjeverozapadnoj obali žvaču duhan s vapnom, a žvakanje betela bilo je nekad u istočnoj Aziji rasprostranjeno daleko na sjever, sve do Japana. Sastavljeni češalj u Sjevernoj Americi gotovo je nepoznat, ali ipak g o t o v o n e p o z n a t, jer, u stvari, nalazimo

[5] Puhaljke nalazimo u Sjevernoj Americi daleko na sjeveru, kod Velikih jezera, a to zbog toga što su ih Irokezi donijeli sa sobom s juga (usp. str. 460).

Sl. 348. Kameni oslikani stup iz starijeg carstva Maja, Quiriguá, Guatemala (prema Maudslayu).

Sl. 349. Meksički rukopis na papiru od agave: historijski izvještaj iz doba oko god. 1600. o gradu Xochitepecu (»Cvjetno brdo«) i njegovom vladaru (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Stariji Chimú stil

Recuay stil

Mlađi Chimú stil

Nazca stil

Sl. 350. Peruansko glineno posuđe (Nacionalni muzej, Kopenhagen).

Sl. 351. Tkanina sa živopisnim slikovitim uzorcima na crvenoj pozadini, doba prije Inka, Paracas, Peru (po Leichtu, Indijanska umjetnost).

ga i tamo na dva mjesta, naime u Britanskoj Kolumbiji i na otočju Aleuti; nedavno je nađen kod iskapanja, koja je vršio Folke Bergman u centralnoj Aziji. Uostalom još ga i danas upotrebljavaju Keto, koji izgleda podržavaju višestruke veze sa jugom, s Assamom, Indonezijom i drugim mjestima Azije. To donekle može biti putokaz i za ostale oceanijske karakteristike u kulturi Amerike. I one su možda putovale duž obale Tihog oceana, a kasnije potpuno nestale iz Sjeverne Amerike, a da nisu ostavile tragove kao žvakanje vapna i češalj od štapića.

Zar, dakle, nikada nije bilo ni najmanje veze preko Tihog oceana? U pojedinim slučajevima gotovo smo prisiljeni da odgovorimo potvrdno. Prije smo spomenuli zagonetnu okolnost da su tikvu *(Lagenaria vulgaris)* sadili već u prastaro doba u Indiji kao i u Peruu. Pokusi su ipak pokazali da tikva može sačuvati sposobnost klijanja čak i ako je više od sedam mjeseci ležala u morskoj vodi, tako da su je vjerojatno mogle donijeti morske struje. Zagonetnijim se čini, da prema mišljenju istraživača nasljednih osobina, američke vrste pamuka pokazuju tragove križanja s pamukom Starog svijeta. Što to znači u kulturnohistorijskom pogledu, još uvijek nije razjašnjeno. Ipak, postoje druga i sigurnija svjedočanstva o vezi preko oceana. Već je prije spomenuto kako se ne može smatrati da je američko brončano doba nastalo samostalno, već pod istočnoazijskim utjecajima u prvom tisućljeću prije n. e. Osim toga R. von Heine-Geldern i Ekholm dokazali su upadljivu sličnost u umjetnosti i religioznoj simbolici te mitovima i kalendaru (ali ne u materijalnoj kulturi) u Meksiku i istočnoj Aziji, tako da se čovjek i nehotice pita nisu li nekoć u Meksiku djelovali budistički misionari. Kroeber je dokazao tako očito podudaranje legenda o stvaranju, koje pričaju u Polineziji i u jednom ograničenom području južne Kalifornije, da bismo se našli pred još većim problemom, ako ne bismo prihvatili takvu misao, nego ako bismo je usvojili. Još jednu potvrdu nalazimo i u tome, što izvanredno svojevrstan polinezijski oblik udice od sedefa nalazimo odjednom u kalifornijskim nakupinama otpadaka.

Mnogi i različiti utjecaji strujali su u toku vremena izvana preko cijele Amerike i ostavili duboke i trajne tragove u kulturi dvostrukog kontinenta. Ali oni ni izdaleka ne tvore njene jedine sastavne dijelove. Američka se kulturna nadgradnja uspoređivala s moćnom stepenastom piramidom: na krajnjem sjeveru i jugu žive primitivna lovačka i ribarska plemena, prema sredini svake polovice kontinenta poluratari, a zatim i pravi ratari. I napokon, kao vrh piramide, pravi kulturni narodi u Meksiku i Peruu. Te su zemlje bile žarišta samostalnog američkog razvoja i za Ame-

riku su u mnogočemu bile isto toliko značajne, kao i starovjekovne sredozemne zemlje za Stari svijet. Kukuruz, naročita američka vrsta žitarice, vjerojatno potječe iz Kolumbije i odatle se proširio sve do velikih kanadskih jezera na sjeveru i pune fjordova obale Chilea na jugu. Najstariji tragovi sađenja kukuruza nađeni su u Bat Cave u New Mexicu i potječu iz, otprilike, godine 900. prije n. e. Čistim procjenjivanjem početak sađenja kukuruza može se, otprilike, smjestiti u III tisućljeće prije n. e.

Kao vjerojatno najstariji centar ratarstva Amerike, Kolumbija je čini se nekoć bila najrazvijenija zemlja. Čudnovate kamene figure u okolici San Agustína na gornjoj Magdaleni vjerojatno su svjedočanstva o prvim počecima prave američke visoke kulture. Iako kultura Kolumbije nikada nije dosegla stupanj, koji su kasnije postigli Meksiko i Peru, ona je tokom vremena ipak došla na zavidnu visinu i bila je jednako poznata zbog umijeća kovanja zlata kao i zbog ljudožderstva. U historijsko doba nosioci te kulture bijahu različiti narodi iz jezičnog roda Čibča, i njihovi se izdanci šire sve do Paname i Costarike na sjeveru i do Venezuele na istoku. Njihov se utjecaj osjeća još i na Antilima. Čak i takozvana predmajanska kultura, koje su ostaci otkriveni u Hondurasu, Salvadoru i Guatemali, ima, uglavnom, južnoameričko obilježje. Nju je stvorio narod ratara i lončara i odlikuje se skulpturom, koje najbolji primjerci podsjećaju na figure iz San Agustína. Možda je treba pripisati Chorotima, koji su u historijsko vrijeme živjeli u Salvadoru i Nicaragui.

To je klica iz koje će se u sjevernom dijelu Srednje Amerike i u južnom Meksiku kultura razviti tako visoko kao nigdje na američkom tlu. U tom razvoju prije svega prednjačili su Maja. Taj narod — »Heleni Novog svijeta«, kako su ih nazivali — živio je prvotno u planinama južnog Meksika, gdje je kod Tuxtle nađen njihov najstariji spomenik, malena figura od jadeita iz god. 162. naše ere, koja je po stilu još veoma bliska predmajanskoj skulpturi. Najstarije potpuno sigurno određivanje godina (320. naše ere) nalazi se na takozvanoj Leidenskoj plaketi. Ne znamo što je narodu Maja dalo poticaj za razvoj; ali sigurno je, da je u IV—V st., dakle u isto vrijeme kad je Velika seoba naroda opustošila Evropu, cvjetao ne samo u južnom Meksiku već i u Guatemali i pograničnim predjelima Hondurasa niz moćnih gradskih zajednica. Veličanstvene ruševine hramova i palača, visoko na vrhovima umjetnih piramida, još i danas svjedoče o izvanrednom graditeljskom umijeću Maja, koje još više zadivljuje kad znamo da je oruđe kojim su to gradili bilo načinjeno isključivo od kamena. Bakar je uveden mnogo kasnije, ali su nasuprot tome već rano znali praviti prekrasne zlatne nakite. Stupovi sa slikama i

natpisima (sl. 348) svjedoče o umjetničkom oku i visoko razvijenim astronomskim znanjima Maja, a djelomično i o njihovoj religiji, prema kojoj je život neprekidna borba između dobrih i zlih sila, između plodnosti kiše i hranjivog kukuruza s jedne i smrti, suše itd. s druge strane.

Međutim, sve su te divote doživjele nagao završetak. Zbog razloga, koje samo možemo nagađati i među koje možda treba ubrojiti i ratove, teške pošasti žute groznice i neracionalno obrađivanje zemlje u ratarstvu, ta se kultura u svojoj staroj domovini nije mogla održati duže vrijeme. Potkraj IX stoljeća propali su gradovi i prašuma je obrasla njihove ruševine. Takozvano mlađe carstvo Maja na sjevernom dijelu poluotoka Yucatan preuzelo je vodstvo. Ovdje treba upozoriti, da je izraz »carstvo« u temelju pogrešan, jer u Maja nikad nije bilo sveobuhvatne države. Nakon nekoliko stoljeća silovitih borbi i preokreta, kultura je tamo još jednom procvjetala, ali samo na kratko vrijeme. Izbili su novi ratovi, na kratko vrijeme jednim su dijelom zemlje zavladali meksikanski plaćenici i već prije španjolskog osvajanja u XVI stoljeću nastupilo je opće propadanje. Ono što je još bilo preostalo, uništili su ubrzo Španjolci. Kako je viša klasa bila istrijebljena ili podjarmljena, nestao je tako reći i najmanji ostatak starog duhovnog života. Prvi biskup od Méride svečano je dao spaliti sve neprocjenjivo vrijedne rukopise Maya kao đavolovo djelo. Samo su tri rukopisa izbjegla toj sudbini — upravo dovoljno da bi pokazala što smo izgubili!

Na meksičkoj visoravni i na jugozapadu Sjedinjenih Država ratarstvo se, nema sumnje, također temelji na južnoameričkim uzorima; ali razvoj je tu djelomično pošao vlastitim putovima. Pojedinačni nalazi bacaju površno svjetlo na velika razdoblja neposredno nakon najstarijih useljavanja. Ali u neko doba, vjerojatno u II tisućljeću prije n. e., mora da je uvedeno sađenje kukuruza i lončarstvo. Povezana povijest na meksičkoj visoravni počinje tek oko god. 1000. prije n. e. s takozvanim »srednjim kulturama«, koje obuhvaćaju nekoliko odijeljenih razdoblja. Primitivne su prilike postale daleka prošlost. Srednje se kulture temelje na kulturi kukuruza. Lončarstvo se silno razvilo, započelo se tkati. Plastika u glini, još uvijek, doduše, primitivna, ali vrlo bogata oblicima prikazuje nam odjeću, nakit, oružje i sl. i time daje zaokruženu sliku tadašnjeg zanatstva (sl. 347). S kraja arhajskog doba potječe najstariji meksički hram, piramida od neoklesana kamena, koja je pronađena kod Cuicuilca, u blizini glavnog grada, zakopana ispod vulkanskih naslaga. Arhajska kultura održala se na meksičkoj visoravni sve do V stoljeća naše ere, a u zabitnim predjelima, npr., kod Taraska Michoacána održale su se arhaj-

ske karakteristike sve do španjolskog osvajanja. Do prije nekoliko godina smatralo se dokazanim, kako je viša kultura, koja je postepeno sasvim zasjenila arhajsku, uvedena u Meksiko pod utjecajem Maja. Međutim, novijim je istraživanjima dokazano, da je to pogrešno. Već u najstarijem majanskom razdoblju srodne su kulture cvjetale u meksičkim bregovima kod Zapoteka i na atlantskoj obali, gdje ih, opravdano ili neopravdano, pripisuju Olmekima i Totonakima. Isto tako bijaše na meksičkoj visoravni. Rezultat bijaše takozvana kultura Teotihuacán od koje su ostale veličanstvene skulpturama ukrašene piramide u blizini glavnog grada današnje republike. Oko godine 900. kultura je ušla u novu takozvanu fazu toltečku, koja je dobila ime po glavnom gradu Tuli. Tek u tom razdoblju uvedena je kovina i meksička kultura u cjelini prima konačni oblik. Ali ona nije trajala dulje od godine 1200., kada je toltečka kultura naglo propala i niz manje civiliziranih plemena, koja su pripadala grupi naroda Nahua, zagospodario je zemljom. Jedno od tih plemena, Azteci, osnovali su god. 1325. grad Tenochtitlán, gdje danas leži glavni grad Meksika. U savezu sa dva susjedna grada, Tezcocom i Tlacopánom, postepeno su proširili moć, tako da su nakraju podjarmili velike dijelove zemlje. Nisu bez razloga Azteke uspoređivali s Rimljanima. Oni su bili izrazito ratnički narod, a najviši je ratni poglavica imao gotovo moć samovladara. Mnogobrojne ljudske žrtve, kojih je u meksičkom kulturnom krugu bilo uvijek, razvile su se za neprestanih ratova u političku nužnost, koja je pridonijela tome, da se susjedni narodi drže na uzdi. U obrtu Azteci su se približili narodu Maja (sl. 347), ali u duhovnom životu (sl. 349) nikada nisu dosegli njihovu visinu.

Utjecaji meksičke kulture mogu se osjetiti još daleko na sjeveru, jer su veliki dijelovi Sjedinjenih Država na odgovarajući način stajali pod njenim uplivom, kao prethistorijska Evropa pod utjecajem starog Orijenta. To se naročito opaža u jugozapadnim predjelima. Suha klima učinila je to područje zlatnim rudnikom za arheologe, sačuvavši nebrojeno mnogo predmeta od drva, tkanine, pletera, čak i perja, koje inače neumitno propada. Neočekivanu potporu istraživanju dalo je proučavanje godova drveta čime se dobila kronologija, koja omogućava, da se precizno ustanovi godina kada je neka zgrada sagrađena. Nije, dakle, čudo da su se tu iskapanja razmahala kao nigdje drugdje u Sjevernoj Americi.

U New Mexicu razvila se takozvana kultura Mogollon, razvijeniji nastavak kulture Cochise. Sađenje kukuruza uvedeno je u svakom slučaju oko godine 900. prije n. e. a možda i prije, dok su pamuk i umjetno navodnjavanje bili nepoznati, a lončarstvo je

uvedeno tek mnogo kasnije. Početkom našeg računanja vremena kultura kukuruza rasprostranila se i do pustinjskih stepa oko rijeke Gila i tamo je postepeno nastala kultura Hohokam, koju karakteriziraju golemi uređaji za navodnjavnje oranica, solidni zidovi od na suncu sušene gline, koji okružuju sela i osobita keramika, čiji su geometrijski uzorci često u crvenoj ili žutosmeđoj boji. Dalje na sjever i sjeveroistok, u Arizoni i New Mexicu, s izdancima sve do sjevernog Utaha i Colorada javlja se mlađi pandan kulture Mogollon i to kod takozvanih *Basket Makersa*. Tako ih nazivaju po mnogim ostacima košara, koji su nađeni u grobovima. Oni su također sadili kukuruz i vlakna divlje biljke yucca prerađivali u tkanine i torbe s ukusnim uzorcima. Pamuk ipak nisu poznavali, a tek su potkraj razdoblja počeli proizvoditi glineno posuđe. Kultura Basket Makers trajala je otprilike od god. 200.—700. naše ere i dovela je do stvaranja prave kulture Pueblo na visoravnima oko rijeka San Juan i Rio Grande. Dokazano je, da je sađenje kukuruza, koje je kultura Hohokam naučila direktno od Meksika, došlo ovamo sa istoka. Kultura Pueblo nazvana je tako po građevinama (od španjolskog *pueblo* = selo): velikim stanovima u obliku terasa od na suncu sušene gline ili kamena, koji služe kao zajedničko boravište većem broju obitelji. Mnoge su ruševine u dolinama, druge su poput lastavičjih gnijezda visoko na prirodnim izbočinama stijena, nad gotovo vodoravnim provalijama. Jedna od tih građevina, Cliff Palace, samo u najdonjem katu ima preko stotinu prostorija. Temelj kulture Pueblo bijaše kukuruz. Zanatske vještine bijahu visoko razvijene. Uglavnom su proizvodili bijelocrne, kasnije i trobojne glinene posude, ali nikad nisu naučili upotrebu kovina. Puni je procvat ta kultura dostigla u XII i XIII stvoljeću. Ali njeno se područje postepeno suzilo i od sredine XIV stoljeća dolazi do propadanja, koje će ubrzati španjolsko osvajanje nekoliko stotina godina kasnije.

Od kultura Hohokam i Pueblo potpuno se razlikuju kulturni oblici koji su — također više-manje pod meksičkim utjecajima — nastali u području istočno od Mississippija. Tamo postoje bezbrojni, često divovski humci i zidovi, koji tvore najupadljivije spomenike prošlosti. Osim toga, prije se govorilo o nekom naročitom, izumrlom »narodu graditelja humaka« *(mound-builders)*. Danas se zna da to nije tačno. Sve te nadgrobne spomenike, ceremonijalne humke, tvrđave u kojima su se skrivali bjegunci itd., što su razasute po zemlji, sagradili su preci Indijanaca, koji su tamo živjeli u historijsko vrijeme. Također ne nalazimo samo jednu jedinu kulturu »mound-builders«, već nekoliko samostalnih oblika. Južna grupa, u koju spadaju kulture Etowah i

Moundville kultura, ima težište u Tennesseeu i Georgiji, dok je sjeverna grupa (između ostalog kulture Hopewell i Fort Ancient) udomaćena u području Ohio. Kad su se Irokezi s vremenom rasprostranili sve do rijeke Sv. Lovrijenca, ponijeli su još dalje na sjever struju južnih elemenata (sl. 345). Ratarstvo i lončarstvo su samo dva od mnogih svjedočanstava o južnim utjecajima istočno od Mississippija. Sela su se sastojala od dobro sagrađenih kuća ili koliba i često su bila ograđena palisadama. Dok je upotreba hladno kovanog bakra možda samostalan izum, upotreba tkanina sigurno je južna karakteristika. Postojali su i počeci jednostavnog slikovnog pisma, a u religiji su, također pod utjecajem juga, dospjeli do predodžbe o ličnim božanstvima. O njima se starao naročiti svećenički stalež, a k tome su spadali i hramovi na umjetno podignutim zemljanim humcima. I tamne strane ove kulture — ljudske žrtve, kanibalizam i rafinirano mučenje ratnih zarobljenika — nastalo je, vjerojatno, na osnovu meksičkih uzora.

Istraživanja američkih arheologa u mnogim su slučajevima omogućila, da možemo razlikovati starije i mlađe kulture u tom području. Sve u svemu možemo govoriti o tri razdoblja. Najstarije još uvijek karakterizira čista lovačka kultura, a čudnovato je da su u području Michigan već tada znali hladno kovati bakreno oruđe. Na istom je stupnju i prije spomenuta laurentijska kultura u državama Nove Engleske. Slijedeće je razdoblje, od prve polovice prvog tisućljeća prije n. e. sve do nekoliko stoljeća nakon početka našeg računanja vremena, karakterizirano ratarstvom i lončarstvom — s vezom na azijsku keramiku — kao i golemim grobnim humcima. U kulturi Hopewell, koja spada na kraj ovog razdoblja, rasprostranjenje fantastičnih ukrasnih predmeta za glavu i upotreba bakra doseže vrhunac, koji u Sjevernoj Americi nije nadmašen. Postoje mnogobrojni dokazi o trgovačkim vezama, koje su se prostirale od Stjenovitih planina na zapadu do Atlantskog oceana na istoku, i od Meksičkog zaljeva na jugu do Velikih jezera na sjeveru. U najmlađem razdoblju, koje pada u posljednja stoljeća prije prodiranja bijelih naseljenika, nalazimo, između ostalog, hramove na brežuljcima i kult mrtvaca s obojenom i figuralno oblikovanom keramikom, koji vrlo podsjeća na Meksiko, i osobite kamene ploče i ukrase od školjaka sa svetim simbolima, kao što su pernate zmije, pauci, plešući ratnici u liku orla i dr.

Od Sjeverne Amerike okrenimo se ponovo prema jugu. Iako su pojedina, Aztecima srodna plemena Nahua prodrla do Salvadora i Nicarague, mogućnosti rasprostranjenja meksikanske kulture prema jugu bijahu nesrazmjerno manje nego prema sjeveru. Uska, vruća, šumovita i brdovita zemlja s grozničavim obalama mangrova bila je teška prepreka takvoj vrsti kulture. U tim okolno-

stima mogla se u južnoj Srednjoj Americi održati manje kompleksna, manje specijalizirana i u većoj mjeri na toplinu priviknuta kultura, koja je potjecala iz Kolumbije. Zbog toga nas ne može začuditi što je kolumbijska kultura bila pozvana da i u povijesti Južne Amerike odigra odlučnu ulogu. Čini se, da su prije Čibča u velikim dijelovima Kolumbije živjela plemena Aruaka, koja su se kasnije raštrkala preko Antila i područja Amazone. Snagom kulturne nadmoći, koju su naslijedili iz prvotne domovine, postali su značajni u tropima. To značenje možda još nije dovoljno ocijenjeno. Tako su, vjerojatno, bitno pridonijeli širenju lončarstva i sađenja kukuruza. Naročita žarišta njihove kulture nastala su na ušću Amazone i u bolivijskoj nizini, gdje mnogobrojni zemljani radovi u obliku kanala za navodnjavanje i umjetnih seoskih humaka još i danas svjedoče o njihovoj djelatnosti[6]. Vjerojatno su oni ujedno i autori čudnovato groteskne keramike s donjeg toka Rio Tapajoza, u kojoj se mogu prepoznati sličnosti s keramikom Kolumbije, Costa Rike, Antila i, što je još značajnije, s keramikom doline Mississippija. Čini se, da su se kolumbijski utjecaji kretali uz atlantsku obalu i odatle putem Amazone i njenih mnogobrojnih pritoka.

Najosebujniji razvoj u cijeloj Južnoj Americi prošla je kultura Perua. Ali taj kraj ne smijemo poistovetiti s današnjom republikom istog imena. Viša je kultura obuhvaćala uski dio obale i visoke planine današnjeg Perua, a osim toga i visoravan Bolivije. Njen se neposredni utjecaj rasprostirao dalje u sjeverni Chile i sjeverozapadnu Argentinu, koje su stanovnici bili u sličnom kulturno ovisnom položaju prema Peruu, kao i Pueblo Indijanci prema Meksiku.

Suncem pržena, sušna pustinja obalâ i surove visoke planine — te dvije suprotnosti od prvih početaka prožimlju peruansku kulturu. Na obim je mjestima ovisila o ratarstvu, na obali na oazama koje su stvorile rijeke, na visoravnima u toplim dolinama. Tokom vremena prevladala je visoravan snagom očeličenog stanovništva i većih izvora bogatstva, djelomično zahvaljujući neiscrpnim kovinama, djelomično lami, koja je služila kao tegleća životinja i čija je vuna zamjenjivala pamuk s obale, a naročito zahvaljujući krumpiru, važnoj i lako održivoj namirnici, koji potječe upravo iz tih predjela. Drugo je opet pitanje da li je, kako misli peruanski arheolog Tello, visoravan uvijek vodila u razvoju, tako da je viša kultura tamo i nastala. Ipak mnogo toga govori u prilog ovoj pretpostavci.

---

[6] Erland Nordenskiöld nije bez razloga izrazio misao da i Cassiquiare, poznatu vezu između Orinoka i Rio Negra, djelomično dugujemo kanalu koji su izgradili Aruaki.

Na obali sjevernog Chilea, u graničnom području peruanske kulture, nađeni su tragovi prastarog ribarskog stanovništva, koje je po načinu života jedva bilo na višem stupnju od današnjih domorodaca Ognjene Zemlje. Na peruanskoj obali u dolinama Chicama i Virú nedavno je otkrivena primitivna ratarska kultura, bez keramike. Čudnovato je, da je poljoprivreda bila ograničena na dvije vrste tikve i još čudnije na tikvu *(Lagenaria vulgaris)*, dok je kukuruz bio nepoznat, a lončarstvo i umijeće tkanja tek u zametku. Inače se tamo bez pripreme, tako reći završena, javlja viša kultura. Postoji niz sličnosti u stilu posuda i mnogočem drugom s najstarijom kulturom visoravni, koja je nazvana po Chavínu de Huántaru. Ipak, neke se pojedinosti još uvijek ne mogu objasniti. Činjenica je, da je utjecaj kulture Chavín prestao i da je svugdje na obali slijedilo razdoblje u kome je lokalni razvoj pospješen pa je doveo do tehničkog savršenstva, koje kasnije nije bilo nadmašeno. Zasad se moramo tješiti time, da će u budućnosti nova istraživanja riješiti tu zagonetku. Moramo se zadovoljiti rezultatima dosadašnjih iskapanja. Vrlo malo znamo o arhitekturi, jer su sve zgrade bile sagrađene od gline sušene na suncu i već su se odavno srušile. Ali zato su grobovi dali vrlo bogat materijal, koji je pustinjski pijesak u potpunosti kroz stoljeća sačuvao. Osim zlata, koje je bilo poznato još u prijašnjem razdoblju, obrađivali su sada bakar i srebro. Vjerojatno umjetnički najsavršenije su tkanine. Te su tkanine fine poput svile, ili rijetke i lagane poput flora ili opet teške i slične baršunu, a sve bogato ukrašene, od jednostavnih traka do najzamršenije tkanog uzorka (sl. 351) i najfinijih vezova. Blistava raskoš tropskih boja sjaji iz dragocjenih mozaika od perja, a ima i dokaza razvijene umjetnosti drvorezbarstva. Ali najveće je obilje glinenih posuda. Čini se da su najstarije srodne onima s visoravni (Chavín). Što se tiče keramike kasnijeg razdoblja izrazita stilska razlika omogućava nam da razlikujemo dva istovremena kulturna centra. Chimú na sjevernoj i Nazca (zajedno s nešto starijom Paracas) na južnoj obali (sl. 350). Boje se u starijoj keramici Chimú ograničuju po pravilu na crvenu i bijelu, a oblici su živi, neizmjerno variraju i svjedoče o visoko razvijenom smislu za plastiku. U keramici Nazca nema bujne raznolikosti oblika; ali ako govorimo o bojama, ona bez premca zauzima prvo mjesto. Ni u jednom drugom peruanskom stilu boje ne žare takvim bogatstvom i takvom zasićenom punoćom. Ukrasi su većinom mitološki i zajednička su posljedica poštivanja mrtvih i magije plodnosti. Na žalost, nemamo sigurnih datiranja, kakve nam pružaju natpisi Maja. Prema nekoliko određivanja vremena radiaktivnim ugljikom, završetak tog razdoblja možemo staviti u vrijeme oko početka našeg računanja vremena a možda i nešto kasnije.

Kultura na visoravni isto je tako stara, ako nije još i starija. Taj je kraj vjerojatno u prastaro vrijeme bio domovinom lutajućih lovaca na guanaka, sa sličnom nerazvijenom kulturom, kao što je kultura Patagonaca. Ali u neko je vrijeme uvedeno gajenje kukuruza. Na različitim mjestima na sjeveru (Callejón de Huaylas, Chavín, Recuay) iskapanja su pokazala arhajske ratarske kulture s nezgrapnom i starinskom kamenom arhitekturom, strmim stupovima nalik na relijefe i fantastično oblikovanom barbarskom keramikom. Naročito je karakteristična za tu umjetnost neka grabežljiva životinja slična mački, koja je, nema sumnje, imala veliko religiozno značenje. Ipak poznatija je južna i nešto mlađa kultura na visoravni, koja je dobila ime po ruševinama u mjestu Tiahuanaco na jezeru Titicaca, gotovo 3900 metara nad morem i koju, vjerojatno, dugujemo Indijancima Aymará (Colla). I iz ove kulture sačuvane su goleme kamene skulpture; najpoznatija od svih su velika »sunčana vrata«, koja su isklesana od jednog bloka kamena, a prikazuju likove boga sunca i njegove pratnje. Vjerojatno potkraj prvog tisućljeća naše ere veza između kulture Tiahuanaco i one na obali postala je nešto življa. Postoje mnogobrojni dokazi o međusobnim utjecajima. Uglavnom djelovanje visoravni na obalu bijaše toliko jako, pa možemo pretpostaviti kako je ona planinskim narodima bila i politički podvrgnuta.

Ipak postepeno se moć visoravni izgubila. Stare obalne kulture probudile su se u nov život, u promijenjenim oblicima (mlađa kultura Chimú i mlađa kultura Nazca), koje, naravno, u bujnosti nisu dostigle starije (sl. 350) dok se, barem na sjevernoj obali, osjeća tendencija k velikim političkim savezima. I na visoravni kultura Tiahuanaco počela se raspadati, što je dovelo do općeg propadanja. Tek oko godine 1100. došlo je do ponovog procvata. Izvanredni je položaj Aymará, naravno, neopozivo bio izgubljen. Ali malo, beznačajno pleme Inka, koje je pripadalo jezičnom plemenu Kečua, počelo je promišljeno podjarmljivati zemlju. Njihova kruta organizacija, koju smo opisali već prije (str. 289 i sl. i I dio, str. 59 i sl.), tvorila je ugaoni kamen jedne od najčudnovatijih društvenih organizacija ne samo u Americi, nego i u čitavom svijetu.

U stavu carstva Inka prema podanicima sadržan je čitav problem čovječanstva: pitanje o društvu i pojedincu, narodu i državi, moći i pravu. Mi u njemu nalazimo onu uskost, koja od svega i svakoga traži bezobzirno izjednačavanje, bez razumijevanja za to, da život u potpunom razvijanju svih sposobnosti traži prije svega slobodu. I kod podjarmljenih naroda vidimo pokoravanje nasilnom gospodaru, koje bijaše takvog opsega, da se pretvorilo

u tupu poslušnost do samozatajivanja. Kako je ipak drukčija slika koju nam pružahu Heleni! Oni su prepoznali opasnost kad je perzijska prijetnja zasjenila svijet pa su oslobodili dušu i slobodnu misao naroda od propasti. »Ti znaš, što znači biti sluga, ali slobode nikada nisi okusio, bila ona slatka ili gorka. Ali, da si je okusio ti bi nam savjetovao da se borimo za nju i to ne samo kopljem već i sjekirama« — odgovorili su Spartanci, kad ih je neki otmjeni Perzijanac pozvao na predaju.

Pojedini oblici kulture samo su dijelovi velike cjeline, kulture, one kulture, čije je putove ova knjiga pokušala slijediti barem djelomično. Vidjeli smo je u njenom djetinjstvu, kakvu je danas još nalazimo kod najprimitivnijih naroda na zemlji, jednostavnu i skromnu, zahvalnu za darove koje poklanja priroda. Prisustvovali smo njenim prvim koracima na vlastitim nogama, promatrali smo početak njenog oslobođenja od stega okoline, dok su mišljenje i mašta najzad izrasli u barbarstvo. To je stupanj na kome se nalazi većina takozvanih današnjih »primitivnih naroda«. Najzad, neki i izabrani napuštaju i taj stupanj. Ovisnost o prirodi postepeno se pretvara u gospodstvo nad njom. Pitanja i odgovori postavljaju se i daju se racionalno. Time se jedan za drugim uklanjaju divlji pupovi barbarstva i čovjek se vraća prvotnoj jednostavnosti misli i navika. Ali to se dešava svjesno i zbog toga nije nazadovanje, nije rezultat životu neprijateljskog stremljenja prema natrag ili neke osjetljivosti. Vrtlari režu stablo, a da ne povrijede korijen.

U tom radu značenje je istraživanja kulture za budućnost, značenje ravno onome prirodnih znanosti. Istraživanje kulture je veliko pomoćno sredstvo čovječanstva za samoodgoj. Ono objašnjava, da bi razumjelo, i time stječe mogućnost da podupre razvoj i da ga usmjeri u prave tokove. Gotovo dvije stotine godina prije nego što je naučna etnologija ugledala svjetlo svijeta, Pascal je napisao riječi, koje joj još i danas mogu poslužiti kao ishodište: »Opasno je dopustiti da čovjek u prevelikoj mjeri vidi koliko mnogo nalikuje na životinju, a da mu se istovremeno ne pokaže i njegova veličina. Također je opasno dopustiti da on u prevelikoj mjeri vidi veličinu a da se ne obazre na niskost. Još je opasnije ostaviti ga u neznanju o jednome i drugome. Ali naročito je korisno prikazati mu oboje.«

PRILOZI

KRONOLOŠKE TABLICE

n. e.	*Danska*	*Švicarska*	*Grčka*
1500		Savez kantona	Tursko doba
	Doba saveza Valdemari Knud Veliki	Štaufovci Salijci Saksonski carevi Karolingi	Bizantsko doba
1000	Doba Viknga		
	»Germansko« željezno doba »Rimsko« željezno doba	Merovingi Seoba naroda Rimsko doba	
1	»Keltsko« željezno doba	Mlađe željezno doba (La Tene. Helvećani)	Rimsko doba Helenističko doba Klasično doba Arhaično doba
	Mlađe brončano doba	Starije željezno doba (Hallstattsko razdoblje)	Doba Dipylon
1000	Starije brončano doba	Brončano doba (među inim sojenice)	Kasno egejsko doba Mlađe egejsko doba
2000	Neolitik		Srednje egejsko doba Starije egejsko doba
3000			
4000	Doba Ertöbelle	Neolitik (među inim sojenice)	Neolitik
5000			
6000 pr. n. e.	Doba Maglemose		

KRONOLOŠKE TABLICE

Egipat	*Mezopotamija*	*Kina*	*Srednja Amerika*	n. e.
		Ming	Aztečka kultura	1500
Arapsko doba	Arapsko doba	Juan Sung T'ang	Tolteška kultura	1000
Koptsko doba	Sasanidsko doba	6 dinastija	Teotihuaćanska kultura	
Rimsko doba Helenističko doba	Partsko doba Helenističko doba	Han Č'in		1
Perzijsko doba	Perzijsko doba	Ču	Arhajske kulture	
Doba propadanja	Asirijsko doba			
Novo carstvo	Babilonsko doba	Šang (Jin)	Primitivni ratari ?	1000
Srednje carstvo	Akadsko doba	Jang Šao		2000
Staro carstvo	Sumersko doba	Č'i-Čija		
Mlađa preddinastička kultura	Kultura Džamdat-Nasr		Komples Čalko	3000
Starija preddinastička kultura	Kultura Uruk Kultura al-Ubaid Kultura Halaf Kultura Hasum Kultura Džarmo			4000 5000
	Mezolitik			6000 pr. n. e.

BIBLIOGRAFIJA

Niže navedena lista nije popis izvora u pravom smislu te riječi, već treba da bude pomoć u daljnjem studiju. Niz upotrebljenih radova, između ostalog sve monografije o pojedinim plemenima, nije naveden, a nasuprot tome uvrštena su pojedina djela, koja sam smatrao bitno važnima, iako su zbog ratnih prilika bila nepristupačna. Popis cjelokupne etnološke i etnografske literature od 1924. godine može se naći u »Ethnologischen Anzeiger«, Stuttgart, 1928.

PRIRUČNICI ITD.

Bahnson, K.: *Etnografien*, I-II. København 1900.

General Anthropology, ed. F. Boas. New York etc. 1938.

Gjessing, G.: *Mennesket og kulturen*, I-II. Oslo 1953.

Goldenweiser, A. A.: *Early Civilization*. London, Calcutta, Sidney 1922.

Die grosse Völkerkunde, hgg. v. H. A. Bernatzik. I-III. Leipzig 1939.

Haddon, A. C.: *The Study of Man*. London 1908.

Herskovits, M. S.: *Man and his Works*. New York 1948.

Illustrierte Völkerkunde, hgg. v. G. Buschan. I-III. 2. Aufl. Stuttgart 1922-1924.

Kroeber, A. L.: *Anthropology*. London, Calcutta, Sidney 1923.

Lehrbuch der Völkerkunde, hgg. v. K. Th. Preuss u. R. Thurnwald. 2. Aufl. Stuttgart 1939.

Nilson, M. P.: *Primitiv Kultur*. København 1925.

Ratzel, F.: *Völkerkunde*. 2. Aufl. I-II. Leipzig u. Wien 1894-1895.

Schmidt, W. u. Koppers, W.: *Völker und Kulturen*. I. Regensburg 1924.

Schurtz, H.: *Urgeschichte der Kultur*. Leipzig u. Wien 1900.

Tylor, E. B.: *Primitive Culture*. I-II. London 1871.

POMOĆNE NAUKE

Backmann, G.: *Människoraserna och moderna rasproblem*. Stockholm 1935.

Biasutti, R.: *Razze e popoli della terra*. T. I-III. Torino 1942.

Birket-Smith, Kaj: *Wir Menschen einst und jetzt*. Zürich 1944.

Boule, M. u. Vallois, H. V.: *Les hommes fossiles*. 4e éd. Paris 1952.

Brunhes, J.: *La géographie humaine*. 3e éd. I-III. Paris 1925.

Brondsted, J.: *Danmarks Oldtid*. I-III. København 1938-1940.

Childe, V. G.: *What Happened in History.* Harmondsworth 1950.

Clark, J. G. D.: *Prehistoric Europe.* New York 1952.

Dechelette, J.: *Manuel d'archélogie préhistorique.* I-IV. Paris 1924-1928.

Durkheim, E.: *Les règles de la méthode sociologique.* 7e éd. Paris 1919.

Early Man, ed. G. G. MacCurdy. Philadelphia and New York 1937.

Eickstedt, E. v.: *Rassenkunde und Rassengeschichte der Menschheit.* Stuttgart 1934. (2. Aufl. 1938. ff., nich abgeschlossen.)

De forhistoriske Tider in Europa, udg. K. Friis Johansen. I-II. København 1927.

Géographie universelle. Ed. Vidal de la Blache, P. & Gallois, L. I ff. Paris 1927. ff.

Gjessing, G.: *Norges steinalder.* Oslo 1945.

A Handbook of Social Psychology. Ed. C. Murchison. Worcester 1935.

House, F. N.: *The Development of Sociology.* New York 1936.

Hrdlička, A.: *The Skeletal Remains of Early Man.* (Smithson Misc. Coll. LXXXIII. Washington 1930.)

Jespersen, O.: *Language, its Nature, Development and Origin,* London 1922.

— *Menneskehed, nasjon og individi sproget.* Oslo 1925.

Krappe, A. H.: *The Science of Folklore.* London 1930.

Les langues du monde. éd. Meillet, A. & Cohen, M. Paris 1924.

MacCurdy, G. G.: *Human Origins.* I-II. New York and London 1924.

McDougall, W.: *An Introduction to Social Psychology,* 19th ed. London 1924.

Menghin, O.: *Weltgeschichte der Steinzeit.* Wien 1931.

Montandon, G.: *L'Ologenèse humaine.* Paris 1928.

Peake, H. J. and Fleure, H. J.: *The Corridors of Time.* I-IX. London 1927-1936.

Ratzel, F.: *Anthropogeographie,* I-II. 3. u 2. Aufl. Stuttgart 1909-1912.

Reallexikon der Vorgeschichte, hgg. v. M. Ebert. I-XV. Berlin 1924-1932.

Rütimeyer, L.: *Ur-Ethnographie der Schweiz.* Basel 1924.

Sandfeld, K.: *Sprogvidenskaben.* 2. Udg. København 1923.

Sapir, E.: *Language.* Oxford 1921.

Saussure, F. de: *Cours de linguistique générale.* 3e éd. Paris 1931.

Schmidt, W.: *Die Sprachfamilien und Sprachkreise der Erde.* Heidelberg 1926.

Sollas, W. J.: *Ancient Hunters and their Modern Representatives,* 3rd. ed. London 1924.

Spencer, H.: *The Principles of Sociology.* I-III. London 1876-1896.

The Study of Society, ed. F. C. Bartlett, M. Ginsberg, E. J. Lindgren & R. H. Thouless. London 1939.

Vahl, M. & Hatt, G.: *Jorden Meneskelivet.* I-IV. København 1922-1927.

Vidal de la Blache, P.: *Principes de géographie humaine.* Paris 1922.

Weinert, H.: *Menschen der Vorzeit.* Stuttgart 1930.

— *Ursprung der Menschheit.* Stuttgart 1932.
— *Die Rassen der Menschheit.* 2. Aufl. Leipzig u. Berlin 1939.
Woodworth, R. R.: *Contemporary Schools of Psychology.* London 1931.
Wundt, W.: *Völkerpsychologie.* I-VII. Leipzig 1905-1917.

OPĆI PROBLEMI

Achelis, Th.: *Moderne Völkerkunde.* Stuttgart 1896.
An Appraisal of Anthropology Today. Ed. S. Tax &c. Chicago 1953.
Andree, R.: *Ethnographische Parallelen und Vergleiche.* Stuttgart 1878. Neue Folge, Leipzig 1889.
Anthropology Today. Ed. A. L. Kroeber. Chicago 1953.
Bartlett, F. C.: *Psychology and Primitive Culture.* Cambridge 1923.
Bastian, A.: *Allgemeine Grundzüge der Ethnologie.* Berlin 1884.
Benedict, R.: *Patterns of Culture.* Boston and New York 1934.
Birket-Smith, Kaj: *The History of Ethnology in Denmark.* (Journ. R. Anthrop. Inst. LXXXII. London 1952.)
Boas, F.: *The Methods of Ethnology.* (Amer. Anthr. N. s. XXII. Lancaster 1920.)
— *Evolution or Diffusion?* (Amer. Anthr. N. s. XXVI. Menasha 1924.)
— *The Mind of Primitive Man.* Rev. ed. New York 1938.
Bornemann, F.: *Die Urkultur in der kulturhistorischen Ethnologie.* Mödling 1938.
Brock-Utne, A.: *Studiet av primitive folk.* Oslo 1938.
Bücher, K.: *Arbeit und Rhythmus.* 4. Aufl. Leipzig 1909.
Bulck, G. v.: *Beiträge zur Methodik der Völkerkunde.* (Wiener Beitr. z. Kulturgesch. u. Linguistik. II. Wien 1931.)
Crawley, E.: *Dress, Drinks and Drums.* London 1931.
Culture and Personality. Ed. S. S. Sargent & M. W. Smith. Viking Fund 1949.
Dietschy, H.: *De deux aspects de la civilisation.* (Archives Suisses d'Anthropologie Générale XII, Genève 1947.)
Dixon, R. B.: *The Building of Cultures.* New York and London 1928.
Forde, C. Darull: *Habitat, Economy and Society.* London 1934.
Goodenough, Fl. L.: *The Measurement of Mental Functions in Primitive Groups.*
Graebner F.: *Methode der Ethnologie.* Heidelberg 1911.
Haddon, A. C.: *The Wanderings of Peoples.* Cambridge 1911.
— *History of Anthropology.* 2nd ed. London s. a.
Hambruch, P.: *Das Meer in seiner Bedeutung für die Kulturverbreitung.* (Arch. f. Anthr. N. F. VII. Braunschweig 1909.)
Harrison, H. S.: *Evolution in Material Culture.* (Rep. Brit. Ass. Adv. Sc. Bristol 1930.)
— *Opportunism and the Factors of Invention* (Amer. Anthrop. N. s. XXXII. Menasha 1930.)
Herskovits, M.: *Acculturation — the Study of Culture Contact.* New York 1938.

Höltker, G.: *Steinerne Ackerbaugeräte, ein Problem der Vor- und Frühgeschichte in völkerkundlicher Beleuchtung.* (Int. Archiv f. Ethnogr. XLV, Leipden 1947.)

Huntington, E.: *Civilization and Climate.* New Haven 1915.

Jones, E.: *Psycho-Analysis and Anthropology.* (Journ. R. Anthr. Inst. LIV. London 1924.)

Kardiner, A.: *The Psychological Frontiers of Society.* New York 1945.

Keith, A.: *Essays on Human Evolution.* London 1946.

Kluckhohn, Cl.: *Some Reflections on the Method and Theory of Kulturkreislehre.* (Amer. Anthr. N. s. XXXVIII. Menasha 1936.)

Koppers, W.: *Was ist und was will die völkerkundliche Universalgeschichte?* (Hist. Jahrb. Görres-Gesellsch. LII. Köln 1932.)

Krause, F.: *Zum Problem der primitivsten Völker.* (Arch. f. ges. Psych. LIV. Leipzig 1926.)

— *Kulturwandel und Volkstum.* (Mitt. Anthrop. Gesellsch. LIX. Wien 1929.)

Kroeber, A. L.: *Historical Reconstruction of Culture Growths and Organic Evolution.* (Amer. Anthr. N. s. XXXIII. Menasha 1931.)

Stimulus Diffusion. (Amer. Anthrop. N. s. XLII. Menasha 1940.)

Lang, A.: *Custom and Myth.* London 1884.

Leroy, O.: *La raison primitive.* Paris 1927.

Lévy-Bruhl, L.: *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures.* Paris 1910.

— *La mentalité primitive.* Paris 1922.

— *L'Ame primitive.* Paris 1927.

Lowie, R. H.: *Cultural Anthropology: A Science.* (Amer. Journ. Sociol. XLII. 1936.)

— *The History of Ethnological Theory.* London 1937.

— *Social Organization.* New York 1948.

Luschan, F. v.: *Zusammenhänge und Konvergenz.* (Mitt. Anthr. Gesellesch. XLVIII-XLIX. Wien 1918-1919.)

Mason, O. T.: *The Origins of Invention.* London 1895.

Montandon, G.: *L'Ologenèse culturelle.* Paris 1934.

Müller-Lyer, F.: *Phasen der Kultur.* München 1908.

Nordenskiöld, E.: *The American Indian as an Inventor.* (Journ. R. Anthr. Inst. LIX. London 1929.)

Nelson, N. C.: *The Origin and Development of Material Culture.* (Sigma Xi Quarterly. XX. 1932.)

Numelin, R.: *The Wandering Spirit,* Copenhagen and London 1936.

Ploss, H. u. Bartels, M.: *Das Weib.* 7. Aufl. I-II. Leipzig 1902.

Radcliffe-Brown, A. R.: *The Present Position of Anthropological Studies.* (Brit. Ass. Adv. Sc. Rep. Cent. Meet. 1931. London 1932.)

Radin, P.: *History of Ethnological Theories.* (Amer. Anthrop. N. s. XXXI. Menasha 1929.)

— *Primitive Man as Philosopher.* New York and London 1927.

Rivers, W. H. R.: *The Disappearance of Useful Arts.* (Festskr.

E. Westermarck. Helsingfors 1912.)
— *Psychology and Ethnology*. London 1926.
Sapir, E.: *Time Perspective in Aboriginal American Culture*. (Can. Geol. Surv. Mem. 90. Ottawa 1916.)
The Science of Man in the World Crisis. Ed. R. Linton. New York 1945.
Seligman, C. G.: *Anthropology and Psychology*. (Journ. R. Anthr. Inst. LIV. London 1924.)
Schmidt, W.: *Die Stellung der Pygmäenvölker in der Entwicklungsgeschichte des Menschen*. Stuttgart 1910.
— *Handbuch der Methode der kulturhistorischen Ethnologie*. Münster 1937.
Shirokogoroff, S. M.: *Ethnographie und Ethnologie*. (Arch. f. Anthr. XXIV. Braunschweig 1937.)
Sternberg, L. J.: *Die Ethnologie der Gegenwart*. (Ethnol. Stud. Leipzig 1931.)
Steward, J. H.: *Cultural Causality and Law*. (Amer. Anthrop. N. s. LI. Menasha 1949.)
Tarde, G.: *Les lois de l'imitation*. Paris 1890.
Vierkandt, A.: *Naturvölker und Kulturvölker*. Leipzig 1896.
— *Die Stetigkeit im Kulturwandel*. Leipzig 1908.
— *Führende Individuen bei den Naturvölkern*. (Zeitschr. f. Sozialwiss. XI. Leipzig 1908.)
Wallis, W. D.: *Diffusion as a Criterion of Age*. (Amer. Anthr. N. s. XXVII. Menasha 1925.)
White, L.: *Energy and the Evolution of Culture*. (Amer. Anthrop. N. s. XLV. Menasha 1943.)

TEHNIKA

Amsden, Ch.: *The Loom and its Prototypes*. (Amer. Anthrop. N. s. XXXIV. Menasha 1932.)
Andree, R.: *Die Metalle bei den Naturvölkern*. Leipzig 1884.
Balfet, H.: *La vannerie, essai de classification*. (L'Anthrop. LVI. Paris 1952.)
Balfour, H.: *The Fire-Piston*. (Ann. Rep. Smithson. Inst. 1907. Washington 1908.)
Bergsoe, P.: *The Metallurgy and Technology of Gold and Platinum among the Pre-Columbian Indians*. (Ingeniørvid. Skr. A 44. København 1937.)
— *The Gilding Process and the Metallurgy of Copper and Lead among the Pre-Columbian Indians*. (Ingeniørvid. Skr. A 46. København 1938.)
Blinkenberg, Chr.: *Jaernets hjemstavn*. (Aarb. nord. Oldkynd. 3. Raekke XIII. København 1923.)
Brigham, W. T.: *Ka Hana Kapa the Making of Bark Cloth in Hawaii*. (Mem. Bishop Mus. III. Honolulu 1911.)
Bühler, A.: *Materialien zur Kenntnis der Ikattechnik*. (Int. Arch. f. Ethnogr. XLII, Suppl. Leiden 1943.)
Bühler, A. u. K.: *Die Textiliensammlung Fritz Iklé, Grundlagen zur Systematik der gesamten textilen Techniken*. (Denkschr. d. Schweiz. Naturforsch. Ges. LXXVIII. Abh. 2, Zürich 1948.)

Bushnell, D. J.: *The Use of Soapstone by the Indians of the Eastern United States.* (Ann. Rep. Smiths. Inst. 1939. Washington 1940.)

Clément, P.: *Le forgeron en Afrique noire.* (Rev. de Géogr. Hum. et d'Ethnol. Paris 1948.)

Cline, W.: *Mining and Metallurgy in Negro Africa.* (Gen. Ser. in Anthrop. v. Menasha 1937.)

Danneil, C.: *Der Übergang vom Flechten zum Weben.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XIV. Leiden 1901.)

Dannenberg, K.: *Die Töpferei der Naturvölker Südamerikas.* (Arch. f. Anthr. N. F. XX. Braunschweig 1925.)

Davidson, D. S.: *Australian Netting and Basketry Techniques.* (Jour. Polyn. Soc. XLII. New Plymouth 1933.)

— *Knotless Netting in America and Oceania,* (Amer. Anthrop. N. s. XXXVII. Menasha 1935.)

D'Harcourt, R.: *Les textiles anciens du Pérou et leurs techniques.* Paris 1934.

Ephraim, H.: *Über die Entwicklung der Webetechnik und ihre Verbreitung ausserhalb Europas.* (Mitt. städt. Mus. für. Völkerk. I. Leipzig 1905.)

Fossing, P.: *Glass Vessels before Glass-Blowing.* København 1940.

Foy, W.: *Zur Geschichte der Eisentechnik.* (Ethnologica. I. Leipzig 1909.)

Franchet, L.: *Céramique primitive.* Paris 1911.

Frödin, O. und Nordenskiöld, E.: *Über Zwirnen und Spinnen bei den Indianern Südamerikas.* (Göteb. K. Vetensk. och. Vitterh.-samh. handl. 4. f. XIX. Göteborg 1918.)

Gennep, A. van: *Le tissage aux cartons,* Neuchâtel 1916.

Hambruch, P.: *Ozeanische Rindenstoffe.* Oldenburg 1926.

Hefel, A.: *Der afrikanische Gelbguss und seine Beziehungen zu den Mittelmeerländern.* (Wiener Beitr. Kulturgesch. u. Linguist. v. Wien 1943.)

Holmes, W. H.: *Aboriginal Pottery of the Eastern United States.* (20. Ann. Rep. Bur. Ethnol. Washington 1903.)

— *Prehistoric Textile Art of the Eastern United States.* (13. Ann. Rep. Bur. Ethnol. Washington 1896.)

Hooper, L.: *The Loom and Spindle.* (Ann. Rep. Smithson. Inst. 1914. Washington 1915.)

Horwitz, H. Th.: *Die Drehbewegung in ihrer Bedeutung für die Entwicklung der materiellen Kultur.* (Anthropos. XXVIII bis XXIX. Mödling 1933-1934.)

Hougl, W.: *The Methods of Fire-Making.* (Rep. U. S. Nat. Mus. 1890. Washington 1891.)

— *Fire as an Agent of Human Culture.* (U. S. Nat. Mus. Bull. 139. Washington 1926.)

Kennedy, R.: *Bark-Cloth in Indonesia.* (Journ. Polyn. Soc. XLIII. Wellington 1934.)

Klusemann, K.: *Die Entwicklung der Eisengewinnung in Afrika und Europa.* (Mitt. Anthrop. Gesellsch. LIV. Wien 1924.)

Krämer, A.: *Anfänge und Unterschiede des Flechtens und Webens.* (Zeitschr. f. Ethnol. LIX. Berlin 1927.)

Lagercrantz, S.: *African Methods of Fire-Making.* (Stud. Ethn. Upsal. X. Uppsala 1954.)

Laufer, B.: *The Screw as a Culture-Historical Problem.* (Amer. Anthr. N. s. XVII. Lancaster 1915.)

— *The Early History of Felt.* (Amer. Anthrop. N. s. XXXII. Menasha 1930.)

Lehman-Filhes, M.: *Über Brettchenweberei.* Berlin 1901.

Leroi-Gourhan, A.: *L'homme et la matière.* Paris 1943.

— *Milieu et Techniques.* Paris 1945.

Lindblom, K. G.: *Wire Drawing, especially in Africa.* (Stat. etnogr. mus. Smärre medd. XV. Stockholm 1939.)

Linné, S.: *The Technique of South American Ceramics.* (Göteb. K. Vetensk.-och Vitterh.-samh. handl. 4. f. XXIX. Göteborg 1925.)

Luschan, F. v.: *Eisentechnik in Afrika.* (Zeitschr. f. Ethnol. XLI. Berlin 1909.)

McGuire, J. D.: *On the Evolution of the Art of Working in Stone.* (Amer. Anthrop. VI. Washington 1893.)

— *A Study of the Primitive Methods of Drilling.* (Rep. U. S. Nat. Mus. 1894. Washington 1896.)

MacLachlan, R. R. C.: *Native Pottery from Central and Southern Melanesia and Western Polynesia.* (Jour. Polyn. Soc. XLVII. New. Plymouth. 1938.)

Maes, J.: *Les allumes-feu du Congo Belge.* (Ann. Mus. Congo Belge. Ethn. ser. VI, I. Bruxelles 1933.)

Mason, O. T.: *Aboriginal American Basketry.* (Rep. U. S. Nat. Mus. 1902. Washington 1904.)

— *Aboriginal Skin Dressing.* (Rep. U. S. Nat. Mus. 1888/9, Washington 1891.)

Métraux, A.: *Une découverte biologique des Indiens de l'Amérique du Sud: La decoloration artificielle des plumes sur les oiseaux vivants.* (Jour. Soc. Amér. N. s. XX. Paris 1928.)

Nevermann, H.: *Die indo-ozeanische Weberei.* (Mitt. Mus. f. Völkerk. XX. Hamburg 1938.)

Nordenskiöld, E.: *Om Indianernes Anvendelse af Gummi i Sydamerika.* (Geogr. Tidskr. XXIV. København 1918.)

Oakley, K. P.: *Man the Tollmaker.* 2nd ed. London 1950.

O'Neale, L. M. and Kroeber, A. L.: *Textile Periods in Ancient Peru.* (Univ. Cal. Publ. Amer. Arch. Ethnol. XXVIII., 2. Berkeley 1930.)

Partington, J. R.: *Origins and Development of Applied Chemistry.* London, New York, Toronto 1935.

Philips, G. B.: *The Metal Industry of the Aztecs.* (Amer. Anthrop. N. s. XXVII. Menasha 1925.)

Pond, A. W.: *Primitive Methode of Working Stone.* (Logan Mus. Bull. II. Beloit 1930.)

Radin, P.: *Zur Netztechnik der südamerikanischen Indianer.* (Zeitschr. f. Ethnol. XXXVIII. Berlin 1906.)

Reesema, E. van: *Contributions to the Early History of Textile Techniques.* (Verhand. K. Akad. v. Wetensch. Amsterdam 1926.)

Richard, T. A.: *The Knowledge and Use of Iron among the South Sea Islanders.* (Journ. R. Anthr. Inst. LXII. London 1932.)

— *The Use of Native Copper by the Indigenes of North America.* (Journ. R. Anthrop. Inst. LXIV. London 1934.)

— *The Primitive Smelting of Iron.* (Amer. Journ. Archaeol. XLIII. Concord 1939.)

— *The Use of Meteoric Iron.* (Journ. R. Anthrop. Inst. LXXI. London 1941.)

Rieth, A.: *Die Entwicklung der Töpferscheibe.* Leipzig 1939.

Rivet, P. et Arsandaux, H.: *La métallurgie en Amérique précolombienne.* (Trav. et Mém. de l'Inst. d'Ethnol. XXXIX. Paris 1945.)

Roth, H. Ling.: *Studies in Primitive Looms.* (Journ. R. Anthrop. Inst. XLVI-XLVIII, London 1916-1918.)

Rydén, S.: *Brazillian Anchor Axes.* (Ethnol. Stud. IV. Göteborg 1937.)

Sayce, R. U.: *Primitive Arts and Crafts.* Cambridge 1933.

Schurig, M.: *Die Südseetöpferei.* Leipzig 1930.

Schurtz, H.: *Das afrikanische Gewerbe.* Leipzig 1900.

Speiser, F.: *Über Feuerzeuge in der Südsee.* (Anthropos XXXV-XXXVI. Posieux 1940/41.)

Thomas, E. S.: *Netting without a Knot.* (Man. XXVI. London 1926.)

Wainwright, G. A.: *The Coming of Iron.* (Antiquity. X. Gloucester 1936.)

Wu, G. D.: *Prehistoric Pottery in China.* London 1938.

GOSPODARSTVO

Allen, G. M.: *Dogs of the American Aborigines.* (Bull. Mus. Compar. Zool. Harvard Coll. LXIII. Cambridge, Mass. 1919 till 1920.)

Amschler, W.: *Die ältesten Funde des Hauspferdes.* (Wiener Beitr. Kulturgesch. u. Linguist. IV. Salzburg u. Leipzig 1936.)

Anell, B.: *Contribution to the History of Fishing in the Southern Seas.* (Stud. Ethn. Upsal. IX. Uppsala 1955.)

Antonius, O.: *Grundzüge einer Stammesgeschichte der Haustiere.* Jena 1922.

Bacon, E.: *Types of Pastoral Nomadism in Central and Southwest Asia.* (SW. Journ. Anthrop. X. Albuquerque 1954.)

Baschmakoff, A.: *L'évolution de la charrue à travers les siècles.* (L'Anthrop. XLII. Paris 1932.)

Bernard A. et Lacroix, N.: *L'évolution du nomadisme en Algérie.* Alger et Paris 1906.

Berner, U.: *Die wirtschaftlichen Grundlagen für Entstehung und Verbreitung von Hackbau, Gartenbau und Ackerbau.* (Zeitschr. f. Ethnol. LVII. Berlin 1926.)

Birket-Smith, Kaj: *The Origin of Maize Cultivation.* (Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Hist.-filol. Medd. XXIX, 3. København 1943.)

Bishop, C. W.: *Origin and Early Diffusion of the Traction Plow.* (Antiquity. X. Gloucester 1936.)

Blom, F.: *Commerce, Trade and Monetary Units of the Maya.* (Ann. Rep. Smiths. Inst. 1934. Washington 1935.)

Bogoras, W. G.: *New Data on the Types and Distribution of Reindeer Breeding in Northern Eurasia.* (Proc. 23. Int. Congr. Amer. New York 1930.)

Bos, P. R.: *Jagd, Viehzucht und Ackerbau als Culturstufen.* (Int. Arch. f. Ethnogr. X. Leiden 1897.)

Bücher, K.: *Die Entstehung der Volkswirtschaft.* I. 16. Aufl. Tübingen 1922.

Candolle, A. de: *L'Origine des plantes cultivées.* Paris 1883.

Carter, G. F.: *Origins of American Indian Agriculture.* (Amer. Anthrop. N. s. XLVIII. Menasha 1946.)

Chevalier, H.: *Les charrues des Indes Néerlandaises.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XVII. Leiden 1905.)

Cook, O. F.: *Foot-Plow Agriculture in Peru.* (Ann. Rep. Smithson. Inst. 1918. Washington 1919.)

— *Milpa Agriculture.* (Ann. Rep. Smiths. Inst. 1918. Washington 1921.)

Curwen, E. C. and. Hatt, G.: *Plough and Pasture.* New York 1953.

Damm, H.: *Methoden der Feldbewässerung in Ozeanien.* (Südseestudien. Gedenkschr. F. Speiser. Basel 1951.)

Dixon, R. B.: *The Problem of the Sweet Potato in Polynesia.* (Amer. Anthrop. N. s. XXXIV. Menasha 1932.)

Dodge, E. S.: *Gourd Growers of the South Seas.* (Gourd Soc. of Amer. Ethnogr. Ser. II. Boston 1943.)

Donner, K.: *Über das Alter der ostjakischen und wogulischen Renntierzucht.* (Finn.-ugrische Forsch. XVIII. Helsingfors 1927.)

Doutresoulle, G.: *L'élevage en Afrique Occidentale Française.* Paris 1947.

Feilberg, C. G.: *Bidrag til de afrikanske Agerbrugsredskabers Kulturhistorie.* (Geogr. Tidsskr. XXXVII. København 1934.)

— *Qanaterne, Irans underjordiske Vandigskanaler.* (Ost og Vest. Afhandl. tilegn. Arthur Christensen. København 1945.)

Field, H. and. Price, K.: *Early History of Agriculture in Middle Asia.* (SW. Journ. Anthrop. VI. Albuquerque 1950.)

Findeisen, H.: *Die Fischerei im Leben der »altsibirischen« Völkerstämme.* (Zeitschr. f. Ethnol. LX. Berlin 1928.)

Fischer, H. Th.: *Reispflücken und Reisschneiden in Indonesien.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XXXIV. Leiden 1937.)

Flor, Fr.: *Haustiere und Hirtenkulturen.* (Wiener Beitr. z. Kulturgesch. u. Linguist. I. Wien 1930.)

Freisleben, R.: *Die Gersten der Deutschen Hindukush-Expedition 1935.* (Kühn-Arch. LIV. Halle 1940.)

Fröhlich, W.: *Das afrikanische Marktwesen.* (Zeitschr. f. Ethnol. LXXII. Berlin 1941.)

Glob, P. V.: *Ard og plov i Nordens oldtid.* (Jysk Ark. Selsk. Skr. I. Aarhus 1951.)

Hahn, E.: *Die Haustiere.* Leipzig 1896.

— *Von der Hacke zum Pflug.* 2. Aufl. Leipzig 1919.

Hančar, F.: *Stand und historische Bedeutung der Pferdezucht Mittelasiens im I. Jahrtausend v. Chr.* (Wiener Beitr. Kulturgesch. u Linguist. IX. Wien 1952.)

Hatt, G.: *Notes on Reindeer Nomadism.* (Mem. Amer. Anthrop. Ass. VI. Lancaster 1919.)

Haudricourt, A. G. et Hédin, L.: *L'homme et les plantes cultivées.* Paris 1943.

Helbaek, H.: *Archaelogy and Agricultural Botany.* (Ann. Rep. Univ. London Inst. Arch. London 1953.)

Herskovits, H.: *The Cattle Complex.* (Amer. Anthrop. N. s. XXVIII. Menasha 1926.)

Herskovits, M.: *Economic Anthropology.* New York 1952.

Hilzheimer, M.: *Natürliche Rassengeschichte der Haussäugetiere.* Berlin und Leipzig 1926.

— *The Evolution of the Domestic Horse.* (Antiquity. IX. Gloucester 1935.)

— *Sheep.* (Antiquity. X. Gloucester 1936.)

Kempton, J. H.: *Maize — Our Heritage from the Indian.* (Ann. Rep. Smithson. Inst. 1937. Washington 1938.)

Koppers, W.: *Die ethnologische Wirtschaftsforschung.* (Anthropos. X-XI. Mödling 1915-1916.)

— *Konnten Jägervölker Tierzüchter werden?* (Biol. gener. VIII. Wien und Leipzig 1932.)

Kroll, H.: *Die Haustiere der Bantu.* (Zeitschr. f. Ethnol. LX. Berlin 1928.)

Langkavel, B.: *Pferde und Naturvölker.* (Int. Arch. Ethnogr. I Leiden 1888.)

— *Hunde u. Naturvölker.* (Int. Arch. f. Ethnogr. VIII. Leiden 1895.)

Laufer, B.: *The Reindeer and its Domestication.* (Mem. Amer. Anthrop. Ass. Lancaster 1917.)

Leroy, O.: *Essai l'introduction à l'étude de l'économie primitive.* Paris 1925.

Leser, P.: *Entstehung und Verbreitung des Pfluges.* Münster 1931.

Lindblom, K. G.: *Jakt-och fängstmetoder bland afrikanska folk,* I-II. Stockholm 1925-1926.

Lindblom, K. G. and Leth, T.: *Two Kind of Fishing Implements.* (Stat. etnogr. mus. Smärre medd. XI. Stockholm 1933.)

Lindner, K.: *Die Jagd der Vorzeit.* Berlin 1937.

Lundholm, B.: *Abstammung und Domestikation des Hauspferdes.* (Zool. bidrag fran Uppsala XXVII. Uppsala 1947.)

McCarthy, F. D.: *»Trade« in Aboriginal Australia, and »Trade« Relations with Torres Strait, New Guinea and Malaya.* (Oceania. IX-X. Sydney 1938-1940.)

MacLeod, W. C.: *Economic Aspects of Indigenous American Slavery.* (Amer. Anthrop. N. s. XXX. Menasha 1928.)

— *The Origin of Servile Labour Groups.* (Amer. Anthrop. N. s. XXXI. Menasha 1929.)

Malinowski, B.: *The Economic Aspect of the Intichiuma Ceremonies.* (Festskr. E. Westermarck. Helsingfors 1912.)

Mirov, N. T.: *Notes on the Domestication of Reindeer.* (Amer. Anthrop. N. s. XLVII. Menasha 1945.)

Nieboer, H, J.: *Slavery as an Industrial System.* 2nd ed. The Hague 1910.

Numelin, R.: *Den primitiva handeln och dess geografiska utbredning.* (Terra. LI. Helsingfors 1939.)

Patai, R.: *Nomadism, Middle Eastern and Central Asian.* (SW. Journ. Anthrop. VII. Albuquerque 1951.)

Petri, H.: *Die Geldformen der Südsee.* (Anthropos. XXXI. Mödling 1936.)

Problema proishoždenija domašnih životnyh, I. (Akademija nauk SSSR. Trudy labor. genet. Leningrad 1933.)

Radcliffe, W.: *Fishing from the Earliest Times,* 2nd ed. London 1926.

Rau, C.: *Prehistoric Fishing in Europe and America.* (Smithson, Contrib. Knowl. XXV. Washington 1884.)

Roth, H. Ling: *On the Origin of Agriculture.* (Journ. Anthr. Inst. XVII. London 1887.)

Salaman, R. N.: *The Potato in its Early Home and its Introduction into Europe.* (Journ. R. Horticult. Soc. LXII. London 1937.)

Sauer, C.: *American Agricultural Origins.* (Essays in Anthr. pres. A. L. Kroeber. Berkeley 1936.)

Schafer, E. H.: *The Camel in China down to the Mongol Dynasty.* (Sinologica II. Basel 1950.)

Schiemann, E.: *Entstehung der Kulturpflanzen.* (Handb. d. Vererbungswiss., hgg. v. E. Baur u. M. Hartmann. III. Berlin 1932.)

Schmidt, W.: *Zu den Anfängen der Tierzucht.* (Zeitschr. f. Ethnol. LXXVI. Braunschweig 1951.)

Seyffert, C.: *Biene und Honig im Volksleben der Afrikaner,* Leipzig 1930.

Sirelius, U. T.: *Über die Sperrfischerei bei den finnisch-ugrischen Völkern.* (Soc. Finno-ougr. Trav. ethnogr. III. Helsingfors 1906.)

— *Über die Art und Zeit der Zähmung des Renntieres.* (Journ. Soc. Finno-ougr. XXXIII. Helsingfors 1916.)

Soergel, W.: *Die Jagd der Vorzeit.* Jena 1922.

Somló F.: *Der Güterverkehr in der Urgesellschaft.* (Notes et mém. inst. Solvay. Bruxelles et Leipzig 1909.)

Stearns, R. E. C.: *Ethno-Conchology, a Study of Primitive Money.* (Rep. U. S. Nat. Mus. 1887. Washington 1889.)

Stefánsson, V.: *Prehistoric and Present Commerce among the Arctic Coast Eskimo.* (Canad. Geol. Sury. Bull. VI. Anthrop. Ser. 3. Ottawa 1914.)

Stegmann v. Pritzwald, F. P.: *Die Rassengeschichte der Wirtschaftstiere.* Jena 1924.

Stevens, S. G.: *Cytogenetics of Gossyplum and the Problem of the Origin of New World Cottons.* (Advances in Genetics. I. New York 1947.)

Thilenius, G.: *Primitives Geld* (Arch. f. Anthr. N. F. XVIII. Braunschweig 1921.)

Trimborn, H.: *Die kulturhistorische Stellung der Lamazucht in der Wirtschaft der peruanischen Erntevölker.* (Anthropos. XXIII. Mödling 1928.)

Tylor, E. B.: *On the Origin of the Plough and Wheel-Carriage.* (Journ. Anthrop. Inst. X, London 1881.)

Vavilov, N. I.: *Geographische Genzentren unserer Kulturpflanzen.* (Vehr. 5. Kongr. f. Vererbungswiss. Suppl. I d. Zeitsch. f. indukt. Abstamm.- und Vererbungsl. Leipzig 1928.)

— *Mexiko and Central America as the Principal Centre of Origin of Cultivated Plants of the New World.* (Trudy Prikladnoj Bot., Genet. i Selektsii. XXVI. Leningrad 1931.)

Werth, E.: *Zur Natur- und Kulturgeschichte der Banane.* (Festschr. E. Hahn, Stuttgart 1917.)

— *Verbreitung, Urheimat u. Kultur der Kokospalme.* (Ber. Deutsch. Bot. Geselsch. LI. Berlin 1933.)

— *Zur Kultur der Dattelpalme und die Frage ihrer Herkunft.* (ibid.)

— *Die alte (vorrussische) Nordgrenze des Ackerbaus in Asien.* (Zeitschr. Gesellsch. f. Erdl. Berlin 1941.)

Whitaker, Th. W.: *Lagenaria, a Pre-Columbian Cultivated Plant in the Americas.* (SW. Journ. Anthrop. IV. Albuquerque 1948.)

Wiklung, K. B.: *Untersuchung über die älteste Geschichte der Lappen und die Entstehung der Renntierzucht.* (Folk-Liv 1938. Stockholm 1938.)

Yetts, W. P.: The Horse: *A Factor in Early Chinese History.* (Eurasia Septentr. Ant. IX. Helsingfors 1934.)

ORUŽJE I SREDSTVA ZA LOV

Adler, B.: *Die Bogen Nordasiens.* (Int. Arch. f. Ethnogr., XV. Leiden 1902.)

— *Der nordasiatische Pfeil.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XV, Suppl. Leiden 1902.)

Balfour, H.: *On the Structure and Affinites of the Composite Bow.* (Journ. R. Anthrop. Inst. XVIII. London 1889.)

Buchner, M.: *Das Bumerangwerfen.* (Zeitschr. f. Ethnol. XLVIII. Berlin 1916.)

Churchill, W.: *Club Types of Nuclear Polönesia.* (Carnegie Inst. Publ. 255. Washington 1917.)

Cooper, J. M.: *Snares, Deadfalls, and Other Traps of the Northern Algonquians and Northern Athapaskans.* (Cathol. Univ. Amer. Anthrop. Ser. v. Washington 1938.)

Davidson, D. S.: *Australian Spear-Traits and their Derivation.* (Journ. Polyn. Soc. XLIII. Wellington 1934.)

— *The Spearthrower in Australia.* (Proc. Am. Philos. Soc. LXXVI. Philadelphia 1936.)

— *Australian Throwing-Sticks, Throwing-Clubs, and Boomerangs.* (Amer. Anthrop. N. s. XXXVIII. Menasha 1936.)

Dietshy, H.: *Die amerikanischen Keulen und Holzschwerter.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XXXVII. Leiden 1939.)

Egerton, W.: *Handbook of Indian Arms.* London 1880.

Friederici, G.: *Die geographische Verbreitung des Blasrohrs in Amerika.* (Peterm. Mitt. LVII. Gotha 1911.)

— *Ein Beitrag zur Kenntnis der Trutzwaffen der Indonesier, Südseevölker und Indianer.* (Baessler-Arch. VII. Berlin 1915.)

Gudger, E. W.: *Wooden Hooks for Catching Sharks and Ruvettus in the South Seas.* (Amer. Mus. Nat. Hist. Anthrop. Pap. XXVIII, 3. New York 1927.)

Gunda, B.: *Die Armbrustfallen in Nordasien und ihre etnologische Bedeutung.* (Ethnos. v. Stockholm 1940.)

Heizer, R. F.: *Aboriginal Fish Poisons.* (Bur. Amer. Ethnol. Bull. 151. Washington 1953.)

Holstein, O.: *Contribution à l'étude des armes orientales,* I-II. Paris s. a.

Hough, W.: *Primitive American Armour.* (Rep. U. S. Nat. Mus. 1893. Washington 1895.)

Krause, F.: *Schleudervorrichtungen für Wurfwaffen.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XV. Leiden 1902.)

Kroeber, A. L.: *Arrow Release Distributions.* (Univ. Calif. Publ. Am. Arch. Ethnol. XXIII. Berkeley 1927.)

Lagercrantz, S.: *Fish-Hooks in Africa and their Distribution.* (Stat. etnogr. mus. Smärre medd. XII. Stockholm 1934.)

— *Beiträge zur Kulturgeschichte der afrikanischen Jagdfallen.* Stockholm 1938.

— *Ringdolche, Armdolche und Schlagringe in Afrika.* (Zeitschr. f. Ethnol. LXIX. Berlin 1938.)

Laufer, B.: *Chinese Clay Figures. I. Prolegomena on the History of Defensive Armor.* (Field Mus. Nat. Hist. Anthrop. Ser. XIII, 2. Chicago 1914.)

Leakey, L. S. B.: *A New Classification of the Bow and Arrow in Africa.* (Journ. R. Anthrop. Inst. LVI. London 1926.)

Lindblom, K. G.: *Die Schleuder in Afrika und anderwärts.* (Stat. etnogr. mus. Smärre medd. II. Stockholm 1927.)

— *The Spiked Wheel-Trop and its Distribution.* (Stat. etnogr. mus. Smärre medd. V. Stockholm 1928.)

— *The Sling, especially in Africa. Additional Notes.* (Stat. etnogr. mus. Smärre medd. XVII. Stockholm 1940.)

Lips, J.: *Fallensysteme der Naturvölker.* (Etnologica. III. Leipzig 1927.)

Mason, O. T.: *North American Bows, Arrows and Quivers.* (Rep. U. S. Nat. Mus. 1893. Washington 1895.)

— *Aboriginal American Harpoons.* (Rep. U. S. Nat. Mus. 1900. Washington 1902.)

Means, Ph. A.: *Distribution and Use of Slings in Pre-Columbian America.* (Proceed. U. S. Nat. Mus. LV. Washington 1919.)

Meyer, H.: *Bogen und Pfeil in Central-Brasilien.* Leipzig s. a.

Morse, E. S.: *Ancient and Modern Methods of Arrow Release.* (Bull. Essex Inst. XVII. Salem 1885.)

Nieuwenhuis, A. W.: *Der Gebrauch von Pfeil und Bogen auf den Grossen Sunda-Inseln.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XIX. Leiden 1910.)

Nordenskiöld, E.: *Palisades and »Noxious Gases« among the South- American Indians.* (Ymer. XXXVIII. Stockholm 1918.)

Petri, H. H.: *Der Schild der Indianer.* Hamburg 1938.

Pleyte, C. M.: *Sumpitan and Bow in Indonesia.* (Int. Arch. f. Ethnogr. IV. Leiden 1891.)

Plische, H.: *Der Fischdrachen.* (Veröff. Mus. f. Völkerk. VI. Leipzig 1922.)

Ratzel, F.: *Über die Stäbchenpanzer und ihre Verbreitung im nordpazifischen Gebiet.* (Sitzungsber. Phil. u. hist. Cl. K. Bayr. Akad. Wiss. 1886. München 1887.)

— *Die afrikanischen Bogen.* (Abh. K. Sächs. Gesellsch. Wissensch. Philol.-hist. Cl. XIII. Leipzig 1891.)

— *Beiträge zur Kenntnis der Verbreitung des Bogens und des Speeres im indoafrikanischen Völkerkreis.* (Verh. K. Sächs. Gesellsch. d. Wissensch. XLV. Philol.-hist. Cl. Leipzig 1893.)

Rydén, S.: *A study of South American Indian Hunting Traps.* (Rev. Mus. Paulista N. s. IV. São Paulo 1950.)

Schebesta, P. und Höltker, G.: *Der afrikanische Schild.* (Anthropos. XVIII-XIX. Mödling 1923-1925.)

Schmidt, W.: *Das ethnologische Alter von Pfeil und Bogen.* (Zeitschr. f. Ethnol. LVII. Berlin 1925.)

Schurtz, H.: *Das Wurfmesser der Neger.* (Int. Arch. f. Ethnogr. II. Leiden 1889.)

Speiser, F.: *Über Keulenformen in Melanesien.* (Zeitschr. f. Ethnol. LXIV. Berlin 1933.)

— *Über Schutzwaffen in Melanesien.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XL. Leiden 1941.)

Thomas, E. S.: *The African Throwing Knife.* (Journ. R. Anthrop. Inst. LV. London 1924.)

Weule, K.: *Der afrikanische Pfeil.* Leipzig 1899.

Yde, J.: *The Regional Distribution of South American Blowgun Types.* (Journ. Soc. Amer. N. s. XXXVII. Paris 1948.)

HRANA I SREDSTVA ZA UŽIVANJE

Berg, G.: *Drinking-Tubes: Some Notes from Europe.* (Ethnos. VI. Stockholm 1941.)

Birket-Smith, Kaj: *Drinking Tube and Tobacco Pipe in North America.* (Ethnol. Stud. Leipzig, 1929.)

— *Genussmittel und Rauschgifte bei exotischen Völkern.* (Rauschgifte und Genussmittel, hgg. K. O. Möller, Basel 1951.)

Friederici, G.: *Der Erdofen.* (Peterm. Mitt. IX. Gotha 1914.)

Graebner, F.: *Der Erdofen in der Südsee.* (Anthropos. VIII. Mödling 1913.)

Grabowsky, F.: *Das Betelkauen bei den malaiischen Völkern.* (Int. Arch. f. Ethnogr. I. Leiden 1888.)

Haberlandt, M.: *Die Verbreitung des Erdofens.* (Peterm. Mitt. LIX. Gotha 1913.)

Hahn, I.: *Dauernahrung und Frauenarbeit.* (Zeitschrift f. Ethnol. LI. Berlin 1919.)

Hartwich, C.: *Die menschlichen Genussmittel.* Leipzig 1911.

Laufer, B.: *Geophagy.* (Field-Mus. Nat. Hist. Anthrop. Ser. XVIII, 2. Chicago 1930.)

Lindblom, G.: *Drinking-Tubes, especially in Africa.* (Ethnos. VI. Stockholm 1941.)

McGuire, J. D.: *Pipes and Smoking Customs of the American Aborigines* (Rep. U. S. Nat. Mus. 1897. Washington 1899.)

Stahl, G.: *Der Tabak im Leben südamerikanischer Völker.* (Zeitschr. f. Ethnol. LVII. Berlin 1925.)

— *Zur Frage des Ursprungs des Tabakrauchens.* (Anthropos XXV. Mödling 1931.)

— *Zigarre. Wort und Sache.* (Zeitschr. f. Ethnol. LXII. Berlin 1931.)

ODJEĆA I UKRASI

Birket-Smith, Kaj: *The composite Comb in Northe America,* (Ethnos II. Stockholm 1937.)

Boyer, M.: *Mongol Jewellery.* (National-mus. Skr. Etnogr. Raekke v. København 1952.)

Broholm, H. C. and Hald, M.: *Costumes of the Bronze Age in Denmark.* Copenhagen 1940.)

Buckland, A. W.: *On Tattooing.* (Journ. Anthrop. Inst. XVII. London 1888.)

Gjessing, G. & G.: *Lappendrakten.* Oslo 1940.

Hald, M.: *Olddanske Tekstiler.* København 1950.

Hansen, H. H.: *Mongol Costumes.* (Nationalmus. Skr. Etnogr. Raekke III. København 1950.)

Hatt, G.: *Arktiske Skinddragter i Eurasien og Amerika.* København 1914.

— *Moccasins and their Relation to Arctic Footwear.* (Mem. Am. Anthr. Ass. III. Lancaster 1916.)

Henninger, J.: *Fell und Lederkleidung in Arabien.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XL. Leiden 1941.)

Jünger, A.: *Kleidung und Umwelt in Afrika.* (Publ. inst. f. Völkerk. I. R., VIII. Leipzig 1926.)

Linné, S.: *Primitive Rain Wear.* (Ethnos. IX. Stockholm 1944.)

Marçais, G.: *Le costume musulman d'Alger.* Paris 1920.

Montell, G.: *Dress and Ornaments in Ancient Peru.* Göteborg 1929.

Muraz, G.: *Les cache-sexe du Centre Africain.* (Journ. Soc. Afric. II. Paris 1932.)

Schurtz, H.: *Die geographische Verbreitung der Negertrachten.* (Int. Arch. f. Ethnogr. IV. Leiden 1891.)

Selenka, E.: *Der Schmuck des Menschen.* Berlin 1900.

Tilke, M.: *Orientalische Kostüme in Schnitt und Farbe.* Berlin 1923.

— *Studien zu der Entwicklungsgeschichte des orientalischen Kostüms.* Berlin 1923.

Wissler, Cl.: *Costumes of the Plains Indians.* (Anthrop. Pap. Am. Mus. Nat. Hist. XVII. New York 1915.)

NASTAMBE I PREDMETI KUĆANSTVA

Boerschmann, E.: *Chinesische Architektur,* I-II. Berlin 1925.

Clemmensen, M.: *Bulhuse.* I-II. København 1937.

Feilberg, C. G.: *La tente noire.* (Nationalmus. Skr. Etnogr. Raekke II. København 1944.)

Fergusson, J.: *A History of Eastern and Indian Arhitekture.* London 1910.

Fewkes, J. W.: *The Cave Dwellings of the Old and New World.* (Ann. Rep. Smithson. Inst. 1910. Washington 1911.)

Foy, E.: *Schemelartige Kokosnusschaber.* (Mitt. Anthrop. Ges. XXXIV. Wien 1904.)

Graebner, F.: *Kopfbänke.* (Ethnologica. III. Leipzig 1927.)

Haddon, A. C.: *The House of New Guinea.* (Festskr. E. Westermarck. Helsingfors 1912.)

Hefel, A.: *Der unterirdische Vielkammerbau in Afrika und im Mittelmeergebiet.* (Arch. f. Völkerk. I. Wien 1946.)

Hough, W.: *The Lamp of the Eskimo.* (Rep. U. S. Nat. Mus. 1896. Washington 1898.)

Lehmann, J.: *Die Pfahlbauten der Gegenwart.* (Mitt. Anthrop. Gesellsch. XXXIV. Wien 1904.)

Lindblom, K. G.: *The Use of the Hammock in Africa.* (Stat. etnogr. mus. Smärre medd. VII. Stockholm 1928.)

Mahler, R.: *Siedlungsgebiet und Siedlungslage in Ozeanien.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XI, Suppel. Leiden 1898.)

Meynen, E.: *Die Verbreitung des Holzmörsers.* (Ethnologica III. Leipzig 1927.)

Morse, E. S.: *Japanese Homes and their Surroundings.* (Mem. Peabody Acad. Sc. II. Salem. 1886.)

Sarfert, E.: *Haus und Dorf bei den Eingeborenen Nordamerikas.* (Arch. f. Anthrop. N. F. VII. Braunschweig 1909.)

Schachtzabel, A.: *Die Siedlungsverhältnisse der Bantu-Neger.* (Int. Arch. f. Etnogr. XI, Suppl. Leiden 1912.)

Scherman, L.: *Wohnhaustypen in Birma und Assam.* (Arch. f. Anthrop. N. F. XIV. Braunschweig 1915.)

Sirelius, U. T.: *Über die primitiven Wohnungen der finnischen und ob-ugrischen Völker.* (Finn.-ugr. Forsch. VI-IX. Helsingfors 1906-1909.)

Tischner, H.: *Die Verbreitung der Hausformen in Ozeanien.* Hamburg 1934.

Wissler, Cl.: *Types of Dwellings and their Distribution in Central North America.* (Verh. 16. int. Amer.-Kongr. II. Wien u. Leipzig 1910.)

PROMET

Berg, G.: *Sledges and Wheeled Vehicles.* (Nord. mus. handl. IV. Stockholm and Copenhagen 1935.)

Davidson, D. S.: *The Chronology of Australian Watercraft.* (Journ. Polyn. Soc. XLIV. Wellington 1935.)

— *Snowshoes.* (Mem. Amer. Philos. Soc. VI. Philadephia 1937.)

— *Transport and Receptacles in Aboriginal Australia.* (Journ. Polyn. Soc. XLVI. New Plymouth 1937.)

Fox, A. Lane: *On Early Modes of Navigation.* (Journ. Anthrop. Inst. IV. London 1871.)

Fox, C.: *Sleds, Carts and Waggons.* (Antiquity v. Gloucester 1931.)

Friederici, G.: *Die Schiffahrt der Indianer.* Stuttgart 1907.

Graebner, F.: *Krückenruder.* (Baessler-Arch. IV. Berlin 1913.)

Haddon, A. C.: *The Out-Riggers of Indonesian Canoes.* (Journ. R. Anthrop. Inst. L. London 1920.)

Haddon, A. C. and Hornell, J.: *Canoes of Oceania,* I-III. Honolulu 1936-1938.

Haudricourt, A. G.: *Contribution à la géographie et à l'ethnologie de la voiture.* (Rev. de Géogr. Hum. et d' Ethnol. I. Paris 1948.)

Hettner, A.: *Die geographische Verbreitung der Transportmittel des Landverkehrs.* (Zeitschr. Gesellsch. f. Erdk. XXIX. Berlin 1894.)

Hornell, J.: *Origins of Plank-built Boats.* (Antiquity. XIII. Gloucester 1939.)

— *Water Transport.* Cambridge 1946.

Koppers, W.: *Krückenruder.* (Anthropos. IX. Mödling 1914.)

Laufer, B.: *The Prehistory of Aviation.* (Field Mus. Nat. Hist. Anthrop. Ser. XVIII. I. Chicago 1928.)

Lefebvre des Noëttes: *L'attelage et le cheval de trait.* Paris 1931.

Leser, P.: *Landwirtschaftliche Sommerschlitten.* (Ethnologica. III. Leipzig 1927.)

Lindblom, K. G.: *The Use of Oxen as Pack and Riding Animals in Africa.* (Stat. etnogr. mus. Smärre medd. X. Stockholm 1931.)

Loewenthal, J.: *Zur Erfindungsgeschichte von Rad und Wagen.* (Zeitschr. f. Ethnol. L. Berlin 1918.)

Lothrop, S. K.: *Aboriginal Navigation of the West Coast of South America.* (Journ. R. Anthr. Inst. LXII. London 1932.)

Mason, O. T.: *Cradles of the American Aborigines.* (Ann. Rep. Smiths. Inst 1887. II. Washington 1889.)

— *Primitive Travel and Transportation.* (Rep. U. S. Nat. Mus. 1894. Washington 1896.)

Pflug, W.: *Die Kinderwiege, ihre Formen und ihre Verbreitung.* (Arch. f. Anthr. N. F. XIX. Braunschweig 1923.)

Sirelius, U. T.: *Über einige Prototypen des Schlittens.* (Journ. soc. finno-ougr. XXX. Helsingfors 1913-1918.)

— *Zur Geschichte des prähistorischen Schlittens.* (Festschr. P. W. Schmidt. Wien 1928.)

Suder, H.: *Vom Einbaum und Floss zum Schiff.* (Veröff. Inst. f. Meeresk. N. F. B. 7. Berlin 1930.)

Trebisch, R.: *Fellboote und Schwimmsäcke und ihre geographische Verbreitung in der Vergangenheit und Gegenwart.* (Arch. f. Anthr. N. F. XI. Braunschweig 1912.)

Werth, F.: *Zur Verbreitung und Geschichte der Transporttiere.* (Zeitschr. Gesellsch. f. Erdk. Berlin 1941.)

STRUKTURA DRUŠTVA

Adam, L.: *Totem und Individualtotem.* (Zeitschr. vgl. Rechtswissensch. XXXIV. Stuttgart 1916.)

Ankermann, B.: *Verbreitung und Form des Totemismus in Africa.* (Zeitschr. f. Ethnol. XLVIII. Berlin 1915.)

Bachofen, J. J.: *Das Mutterrecht.* Stuttgart 1861.

Baden-Powell, B. H.: *The Indian Village Community.* London etc. 1896.

Bandelier, Ad. F.: *On the Social Organization and Mode of Government of the Ancient Mexicans.* (Rep. Peabody Mus. II. Cambridge, Mass. 1880.)

Baudin, L.: *L'empire socialiste des Inka.* (Univ. Paris. Trav. et mém. instit. d'ethnol. v. Paris 1928.)

Baumann, H.: *Vaterrecht und Mutterrecht in Afrika.* (Zeitschr. f. Ethnol. LVII. Berlin 1926.)

Boas, Fr.: *The Origin of Totemism.* (Amer. Anthrop. N. s. XVIII. Lancaster 1916.)

— *The Social Organization of the Tribes of the North Pacific Coast.* (Amer. Anthrop. N. s. XXVI. Menasha 1924.)

Brown, A. Radcliffe: *Notes of the Social Organization Australian Tribes.* (Journ. R. Anthrop. Inst. XLVII-LIII. London 1918-1923.)

Caspary, A.: *Eine biologische Theorie des Totemismus.* (Zeitschr. vgl. Rechtswiss. XLII. Stuttgart 1927.)

Crawley, A. E.: *Sexual Taboo.* (Journ. R. Anthr. Inst. XXIV. London 1895.)

— *The Mystic Rose.* New ed. I-II. London 1927.

— *Studies of Savages and Sex.* London 1929.

Dall, W. H.: *On Masks, Labrets, and Certain Aboriginal Costumes.* (3rd Ann. Rep. Bur. Ethnol. Washington 1884.)

Davidson, D S.: *The Basis of Social Organization in Australia* (Amer. Anthrop. N. s. XXVII. Menasha 1926.)

— *The Chronological Aspects of Certain Australia Social Institutions.* Philadelphia 1928.

— *Family Hunting Territories in North-western North America.* (Ind. Not. Monogr. XLVI. New York 1928.)

Durkheim, E.: *La prohibition de l'inceste et ses origines.* (L'Année social. I. 1898.)

Eiselen, W.: *Preferential Marriage.* (Africa. I. London 1928.)

Elander, R.: *The Chief of the Indian Clan in North America.* Göteborg 1909.

Engnell, J.: *Studies in Divine Kingship in the Ancient Near East.* Uppsala 1943.

Frazer, J.: *Totemism and Exogamy,* I-IV. London 1910.

Freud, S.: *Totem und Tabu.* 2. Aufl. Wien 1920.

Frobenius, L.: *Die Masken und Geheimbünde Afrikas.* (Abh. K. Leop.-Carol. Deutsch. Akad. LXXIV. Halle 1899.)

Fürer-Haimendorff, C. von.: *Das Junggesellenhaus in westlichen Hinterindien.* (Wiener Beitr. Kulturgesch. u Linguist. 1. Wien 1930.)

Gennep, A. v.: *L'état actuel du problème totemique.* Paris 1920.

Ghurye, G. S.: *Dual Organization in India.* (Journ. R. Anthrop. LIII. London 1923.)

Goldweiser. A. A.: *Totemism.* (Journ. Amer. Folk-Lore. XXIII. Boston 1910.)

Graebner, F.: *Die sozialen Systeme in der Südsee.* (Zeitsch. f. Sozialwiss. XI. Leipzig 1908.)

— *Wanderung und Entwicklung Systeme in Australien.* (Globus. XC. Braunschweig 1906.)

Grosse, E.: *Die Formen der Famillie und die Formen der Wirtschaft.* Freiburg i. B. 1896.

Haeckel, J.: *Das Mutterrecht bei den Indianerstämmen in südwestlichen Nordamerika.* (Zeitschr. f. Ethnol. LXVIII. Berlin 1936.)

— *Zum Problem des Individualtotems in Nordamerika.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XXXV. Leiden 1938.)

— *Das Dreiclansystem.* (Mitt. Anthrop. Gesellsch. LXVIII. Wien 1938.)

— *Zweiklassen, Männerhaus und Totemismus in Südamerika.* (Zeitschr. f. Ethnol. LXX. Berlin 1939.)

— *Über Wesen und Ursprung des Totemismus.* (Mitt. Anthrop. Gesellsch. LXIX. Wien 1939.)

Haeckel, J.: *Idolkult und Dualsystem bei den Ugriern.* (Arch. f. Völkerk. I. Wien 1947.)

— *Zum Totemismus der afrikanischen Pygmäen.* (Zeitschr. f. Ethnol. LXXVI. Braunschweig 1951.)

— *Der heutige Stand des Totemismusproblems.* (Mitt. Anthrop. Gesellsch. LXXXI. Wien 1952.)

Heine-Geldern, R. v.: *Mutterrecht und Kopfjagd im westlichen Hinterindien.* (Mitt. Anthr. Gesellsch. LI. Wien 1921.)

Hewitt, J. N. B.: *A Constitutional League of Peace in the Stone Age of America.* (Ann. Rep. Smithson. Inst. 1918. Washington 1920.)

Hobbhouse, L. T.: *Social Development.* London 1924.

Hocart, A. M.: *Kingship.* London 1927.

Holsti, R.: *The Relation of War to the Origin of the State.* (Ann. Acad. Scient. Fenn. B. XIII. Helsingfors 1914.)

Hopkins, E. W.: *The Background of Totemism.* (Ann. Rep. Smithson. Inst. 1918. Washington 1920.)

Kirchhoff, P.: *Die Verwandschaftsorganisation der Urwaldstämme Südamerikas.* (Zeitschr. f. Ethnol. LXIII. Berlin 1932.)

— *Verwandschaftsbeziehungen und Verwandtenheirat.* (Zeitschr. f. Ethnol. LXIV. Berlin 1932.)

Knabenhans, A.: *Die politische Organisation bei den australischen Eingeborenen.* Berlin 1919.

Koch, K.: *Totemismus und Zweiklassen in Neuguinea.* (Zeitschr. f. Ethnol. LXXI. Berlin 1940.)

Koppers, W.: *Die Frage des Mutterrechts und des Totemismus in alten China.* (Anthropos. XXI. Mödling 1930.)

— *La famille chez les peuples primitifs.* (Sem. int. d'ethnol. rel. v. sess. Paris 1931.)

— *Die Familie in den Primär- und Sekundärkulturen.* (Sem. int. d'ethnol. rel. v. sess. Paris 1931.)

— *Der Totemismus als menschheitsgeschichtliches Problem.* (Anthropos. XXXI. Mödling 1936.)

— *India and Dual Organisation.* (Acta Trop. I. Basel 1944.)

Kroeber, A. L.: *Classificatory Systems of Relationship.* (Journ. R. Anthrop. Inst. XXXIX. London 1909.)

— *Totem and Taboo.* (Amer. Anthrop. N. s. XXII. Lancaster 1920.)

— *Basic and Secondary Patterns of Social Structure.* (Journ. R. Anthrop. Inst, LXVIII. London 1938.)

Kroeber, A. L. and Holt, C.: *Masks and Moieties as a Culture Complex.* (Journ. R. Anthrop. Inst. L. London 1920.)

Labouret, H.: *La parenté à plaisanteries en Afrique occidentale.* (Africa. II. London 1929.)

Landtman, G.: *The Origin of the Inequality of Social Classes.* London 1938.

Lang, A.: *The Secret of the Totem.* London 1905.

Latcham, R. E.: *The Totemism of the Ancient Andean Peoples.* (Journ. R. Anthr. Inst. LVII. London 1927.)

Layard, J. W.: *Degree-taking Rites in South West Bay. Malekula.* (Journ. R. Anthr. Inst. LVIII. London 1928.)

Lenoir. R.: *Les sociétés secrètes dans le bassin du Pacifique.* (L'Anthrop. XXXV. Paris 1925.)

Lesser, A.: *Kinship Origins in the Light of Soma Distributions.* (Amer. Anthrop. N. s. XXXI. Menasha 1929.)

Lévy-Strauss, C.: *Les structures élémentaires de la parenté.* Paris 1949.

Loeb, E. M.: *Die soziale Organisation Indonesiens und Ozeaniens.* (Anthropos. XXVIII. Mödling 1933.)

Loeb, E. M. and Toffelmier: *Kin Marriage and Exogamy.* (Journ. Gen. Psychol. XX. Princetown 1939.)

Lowie, R. H.: *Exogamy and the Classificatory Systems of Relationship.* (Amer. Anthrop. N. s. XVII. Lancaster 1915.)

— *Plains Indian Age Societes.* (Anthr. Pap. Am. Mus. Nat. Hist. XI. New York 1916.)

— *Family and Sib.* (Amer. Anthrop. N. s. XXI. Lancaster 1919.)

— *Primitive Society.* New York 1920.

— *The Origin of the State.* New York 1927.

MacLeod, W. C.: *The Family Hunting Territory.* (Amer. Anthrop. N. s. XXIV. Menasha 1922.)

Malinowski, B.: *The Family among the Australian Aborigines.* London 1913.

Mathews, R. H.: *Australian Class Systems.* (Amer. Anthrop. IX. Washington 1898.)

Morgan, H. L.: *Ancient Society.* London 1877.

Mühlmann, W. E.: *Die geheime Gesellschaft der Arioi.* (Int. Arch. f. Etnogr. XXXII. Leiden 1934.)

Neumann, G.: *Die genossenschaftliche Gesellschaftsform der nordamerikanischen Indianer.* (Zeitschr. f. Ethnol. LXIV. Berlin 1932.)

Nieuwenhuis, A. W.: *Die Ansichten der primitiven Völker über das Geschlechtsleben des Menschen.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XXVII. Leiden 1927.)

— *Der Geschlechtstotemismus an sich und als Basis der Heiratsklassen und des Gruppentotemismus in Australien.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XXIX. Leiden 1928.)

— *Die psychologische Bedeutung der Inzesterscheinungen in Australien.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XXX. Leiden 1930.)

Niggemeyer, H.: *Totemismus in Vorderindien.* (Anthropos. XXVIII. Mödling 1933.)

Numelin, R.: *Primitive »States« and »Governments«.* (Geogr. Tidsskr. XLV. København 1942.)

Olson, R. L.: *Clan and Moiety in Native America.* (Univ. Calif. Publ. Am. Archaeol. Ethnol. XXXIII. Berkeley 1933.)

Pleyte, C. H.: *Indonesische Masken.* (Globus, LXI. Braunschweig 1892.)

Das Problem des Totemismus. Eine Diskussion. (Anthropos. XII.-XV. Mödling 1917-1920.).

Quistorp, M.: *Männergesellschaft und Altersklassen in China.* (Mitt. Sem. Orient. Sprach. XVIII. Berlin 1915.)

Radcliffe-Brown, A. R.: *The Study of Kinship Terms.* (Journ. R. Anthrop. Inst. LXXI. London 1941.)

Reitzenstein, F. v.: *Der Kausalzusammenhang zwischen Geschlechtsverkehr und Empfägnis.* (Zeitschr. f. Ethnol. XLI. Berlin 1909.)

Rivers, W. H. R.: *Totemism in Polynesia and Melanesia.* (Journ. R. Anthrop. Inst. XXXIX. London 1909.)

— *The History of Melanesian Society.* I-II. Cambridge 1914.

— *Kinship and Social Organization.* London 1914.

Sapir, R.: *Terms of Relationship and the Levirate.* (Amer. Anthrop. N. s. XVII. Lancaster 1916.)

Schilde, W.: *Die afrikanischen, Hoheitszeichen.* (Zeitschr. f. Ethnol. LXI. Berlin 1929.)

Schmidt, W.: *Totemismus, viehzüchterischer Nomadismus und Mutterrecht.* (Anthropos. VIII. Wien 1913.)

Schurtz, H.: *Altersklassen und Männerbünde,* Berlin 1902.

Seligman, B. Z.: *Bilateral Descent and the Formation of Marriage Classen.* (Journ. R. Anthr. Inst. LVII. London 1927.)

— *Incest and Descent.* (Journ. R. Anthrop. Inst. LIX. London 1929.)

Sharp, R. L.: *Tribes and Totemism in North-East Australia.* (Ozeania. IX-X. Sydney 1938-1940.)

Shirokogoroff, S. M.: *Social Organization of the Northern Tungus.* Shangai 1929.

Smith, W. Robertson: *Kinship and Marriage in Early Arabia.* New ed. London 1903.

Speck, F. G.: *The Family Hunting Band as the Basis of Algonkian Social Organization.* (Amer. Anthrop. N. s. XVII. Lancaster 1915.)

Spier, L.: *The Distribution of Kinship Terms in North America.* (Un. Wash. Publ. Anthr. I. Seattle 1926.)

Starcke, C.: *Die primitive Familie.* Leipzig 1888.

Steinen, D. v. d.: *Das Ständewesen der Polynesier in seiner wirtschaftlichen Bedeutung.* (Zeitschr. vgl. Rechtswis. XLII. Stuttgart 1927.)

Stoll, D.: *Das Geschlechtsleben in der Völkerpsychologie.* Leipzig 1908.

Strong, W. D.: *An Analysis of Southwestern Society.* (Amer. Anthrop. N. s. XIX. Menasha 1927.)

Tegnaeus, H.: *La fraternité de sang.* Paris 1954.

Thomas, N. W.: *Kinship Organisation and Group Marriage in Australia.* Cambridge 1906.

Thomas, W. J.: *Sex in Primitive Morality.* (Am. Journ. Sociol. IV. Chicago 1899.)

— *Sex in Primitive Industry.* (Am. Journ. Sociol. IV. Chicago 1899.)

Thurnwald, R.: *Social Systems of Africa.* (Africa, II. London 1929.)
— *Die menschliche Gesellschaft.* I. bis V. Berlin und Leipzig 1931. ff.
Torday, E.: *The Principles of Bantu Marriage.* (Afrika. II. London 1929.)
Trimborn, H.: *Die Organisation der öffentlichen Gewalt in Inkareich.* (Festschr. W. Schmidt. Wien 1928.)
Vroklage, B. A. G.: *Die sozialen Verhältnisse Indonesiens.* (I. Münster 1936.)
Webster, H.: *Primitive Secret Societies.* New York 1908.
Westermarck, E.: *The History of Human Marriage.* I-III. 5th ed. London 1925.
— *Three Essays on Sex and Marriage.* London 1934.
Williamson, R. W.: *The Social and Political System of Central Polynesia.* I-III. Cambridge 1924.
Wirz, P.: *Die totemistischen und sozialen Systeme in Holländisch Neuguinea.* (Tijdschr. ind. taal-, land- en volkenk. LXXI. Batavia 1931.)

DRUŠTVENI ŽIVOT

Bahnson, K.: *Gravskikke hos amerikanske Folk.* (Aarb. nord. Oldk. København 1882.)
Bandelier, Ad. F.: *On the Distribution and Tenure of Lands, and the Customs with Respect to inheritance, among the Ancient Mexicans.* (Rep. Peabody Mus. II. Cambridge, Mass. 1880.)
— *On the Art of War and Mode of Warfare of the Ancient Mexicans.* (Rep. Peabody Mus. II. Cambridge, Mass. 1880.)
Basedow, H.: *Subincision and Kindred Rites of the Australian Aboriginal.* (Journ. R. Anthr. Inst. LVII. London 1927.)
Baumann, H.: *The Division of Work according to Sex in African Hoe Culture.* (Africa I. London 1928.)
Briffault, R.: *The Morthers.* I-III. London 1927.
Bruhn, K.: *Uppofostran hos de nordiska nomaderna.* Helsingfors 1935.
Culin, St.: *Chess and Playing-Cards.* (Rep. U. S. Nat. Mus. 1896. Washington 1898.)
— *Games of the North American Indians.* (24. Ann. Rep. Bur. Ethnol. Washington 1907.)
Damm, H.: *Die gymnastischen Spiele der Indonesier und Südseevölker.* I. Leipzig 1922.
Dawson, W. R.: *Mummification in Australia and in America.* (Journ. R. Anthr. Inst. LVIII. London 1928.)
— *The Custom of Couvade.* Manchester 1929.
Dingwall, E. J.: *Artificial Granial Deformation.* London 1931.
Doerr, E.: *Bestattungsformen in Ozeanien.* (Anthropos. XXX. Mödling 1935.)
Friederici, G.: *Skalpieren und ähnliche Kriegsgebräuche in Amerika.* Braunschweig 1906.
Greenman, E. F.: *Origin and Development of the Burial Mound.* (Amer. Anthrop. N. s. XXXIV. Menasha 1932.)

Groos, K.: *Die Spiele der Menschen.* Jena 1899.

Haddon, K.: *Cat's Gradles from Many Lands.* New York, etc. 1911.

Hatt, G.: *The Ownership of Cultivated Land.* (Kgl. Danske Vidensk. Selsk. hist.-filol. Medd. XXVI. København 1939.)

Hobhouse, L. T.: *Das Verhältnis zwischen Gruppen und Stämmen bei den primitivsten Völkern.* (Zeitschr. f. Völkerpsych. v. Leipzig 1929.)

— *Friede und Ordnung bei den primitivsten Völkern, innerhalb der Gruppe.* (Zeitschr. f. Völkerpsych. v. Leipzig 1929.)

Hogbin, M. I.: *Native Land Tenure in New Guinea.* (Oceania. X. Sydney 1939. till 1940.)

James, E. O.: *Cremation and the Preservation of the Dead in North America.* (Amer. Anthr. N. s. XXX. Menasha 1928.)

Jensen, Ad. E.: *Beschneidung und Reifezeremonien bei Naturvölkern.* Stuttgart 1933.

Joset, P. E.: *Les sociétés secrètes des hommes-léopards en Afrique Noire.* Paris 1955.

König, H.: *Das Recht der Polarvölker.* (Anthropos. XXIII-XXIV. Mödling 1928-1929.)

Küsters, M.: *Das Grab der Afrikaner.* (Anthropos. XIV.-XVII. Mödling 1919-1922.)

Kunike, H.: *Das sogenannte Männerkindbett.* (Zeitschr. f. Ethnol. XLIII. Berlin 1911.)

Lagercrantz, S.: *Fingerverstümmelungen und ihre Ausbreitung in Afrika.* (Zeitschr. f. Ethnol. LXVII. Berlin 1936.)

— *Schädeldeformationen und ihre Verbreitung in Afrika.* (Ethnos. VI. Stockholm 1941.)

— *The Sacral King in Africa.* (Ethnos. IX. Stockholm. 1944.)

Lasch, R.: *Der Eid.* Stuttgart 1908.

Lenoir. R.: *Sur l'institution du potlach.* (Rev. philos. 1924. Paris 1925.)

Lignitz, H.: *Die künstlichen Zahnverstümmelungen in Afrika im Lichte der Kulturkreisforschung.* (Anthropos. XIV.-XVII. Mödling 1919-1922.)

Lindblom, K. G.: *String Figures in Africa.* (Stat, etnogr. mus. Smärre medd. IX. Stockholm 1930.)

MacLeod, W. C.: *The Suttee in North America.* (Jorn. soc. amer. N. s. XX. Paris 1928.)

Maes, J.: *Aniota-Kifwebe.* Anvers 1924.

Mair, L. P.: *Native Land Tenure in East Africa.* (Africa. IV. London 1931.)

Malinowski, B.: *Argonauts of the Western Pacific.* London 1922.

Mathews, R. H.: *Initiation Ceremonies of Australian Tribes.* (Proc. Am. Philos. Soc. XXXVII. Philadelphia 1898.)

Mauss, M.: *Essai sur le don.* (L' Année sociol. N. s. I. Paris 1923.-1924.)

Numelin, R.: *Den gröna grenen.* Helsingfors 1941.

— *The Beginnings of Diplomacy.* Copenhagen and London 1950.

Østrup. J.: *Orientalske Høflighedsformler og Høflighedsformer.* København 1927.

Post, A. H.: *Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz.* I-II. Oldenburg und Leipzig 1894-1895.

Preuss, K. Th.: *Die Begräbnissarten der Amerikaner und Nordostasiaten.* Königsberg 1894.

Roheim, G.: *Die Urformen und der Ursprung des Eigentums.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XXVIII. Leiden 1927.)

Schmidt, W.: *The Position of Women with Regard to Property in Primitive Society.* (Amer. Anthrop. N. s. XXXVII. Menasha 1935.)

— *Das Eigentum auf den ältesten Stufen der Menschheit.* I. ff. Münster i W. 1937. ff.

Serner, A.: *On »Dyss« Burial and Beliefs about the Dead during the Stone Age.* Lund 1938.

Sirelius, U. T.: *Über das Jagdrecht bei einigen finnisch-ugrischen Völkern.* (Journ. soc. finnoougr. XXXV. Helsingfors 1914.)

Speiser, F.: *Über Initiationen in Australien und Melanesien.* (Verh. Naturf. Ges. XI. Basel 1929.)

— *Über Totenbestattungen in Inselmelanesien.* (Inter. Arch. f. Ethnogr. XL. Leiden 1942.)

Thomas, N. W.: *The Disposal of the Dead in Australia.* (Folk.-Lore. XIX. London 1908.)

Trimborn, H.: *Der Kollektivismus der Inkas in Peru.* (Anthropos. XVIII-XX. Mödling 1923-1925.)

— *Straftat und Sühne in Alt-Peru.* (Zeitschr. f. Ethnol. LVII. Berlin 1926.)

— *Familien- und Erbrecht im Präkolumbischen Peru.* (Zeitschr. vgl. Rechtswiss. XLII. Stuttgart 1927.)

— *Die Methode der ethnologischen Rechtsforschung.* (Zeitschr. vgl. Rechtswiss. LXIII. Stuttgart 1928.)

— *Das Recht der Chibcha in Columbien.* (Ethnologica. IV. Leipzig 1930.)

Vinogradoff, P.: *Custom and Right.* Oslo 1925.

Westermarck, E.: *Origin and Development of Moral Ideas.* I-II. London 1906.

Wintzer, H. M.: *Das Recht Altmexikos.* (Zeitschr. vgl. Rechtswiss. XLV. Stuttgart 1930.)

Yarrow, H. C.: *Introduction to the Study of Mortuary Customs among the North American Indians.* (Ed. Bur. Ethnol. Washington 1880.)

— *A Further Contribution to the Study of the Mortuary Customs of the North American Indians.* (I. Ann. Rep. Bur. Ethnol. Washington 1881.)

RELIGIJA, IDEOLOGIJA ITD.

Aarne, A. and Thompson, S.: *The Types of the Folk-Tale.* (FF. Comm. No. 74. Helsingfors 1928.)

Andersen, J. C.: *Myths and Legends of the Polynesians,* London 1928.

Anderson, W.: *Nordasiatischen Flutsagen.* (Acta et. Comm. Univ. Dorpat, B. Humaniora IV, 3. Dorpat 1923.)

Anderson, E.: *Religion och magi hos Afrikas naturfolk.* Stockholm 1936.

Andree, R.: *Die Anthropophagie.* Leipzig 1887.

Ankermann, B.: *Totenkult und Seelenglaube bei afrikanischen Völkern.* (Zeitschr. f. Ethnol. I. Berlin 1918.)

Arhman, E.: *Seele und Mana.* (Arch. f. Religionswiss, XXIX. Leipzig und Berlin 1931.)

Asiatic Mythology. London 1932.

Bastian, A.: *Die helige Sage der Polynesier.* Leipzig 1881.

Baumann, H.: *Schöpfung und Urzeit des Menschen im Mythos afrikanischer Völker.* Berlin 1936.

— *Afrikanische Wild- und Buschgeister.* (Zeitschr. f. Ethnol. LXX. Berlin 1939.)

Benedict, R.: *The Concept of the Guardian Spirit in North America.* (Mem. Am. Anthrop. Ass. XXIX. Menasha 1923.)

Birket-Smith, Kaj: *Tro og Trolddom.* København 1946.

Bleichsteiner, R.: *Die gelbe Kirche.* Wien 1937.

Blinkenberg, Chr.: *The Thunderweapon in Religion and Folklore.* Cambridge 1911.

Bogoras, W.: *The Folklore of Northeastern Asia, as compared with that of Northwestern America.* (Amer. Anthrop. N. s. IV. Lancaster 1902.)

— *Ideas of Space and Time in the Conception of Primitive Religion.* (Amer. Anthrop. N. s. XXVII. Menasha 1925.)

Bonnerjea, B.: *Hauting Superstitions of the American Aborigines.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XXXII. Leiden 1934.)

Brinton, D. G.: *The Myths of the New World.* New York 1868.

— *American Hero-Myths.* Philadelphia 1882.

Buck, P. H.: *Regional Diversity in the Elaboration of Sorcery in Polynesia.* (Yale Univ. Pap. Anthr. II. New Haven 1936.)

Buhl, F.: *Muhamedanismen som Verdensreligion.* København 1914.

Capell, A.: *The Word »Mana«.* (Oceania IX. Sydney 1938.)

Chantepie de la Saussaye: *Lehrbuch der Religionsgeschichte.* I-II. 4. Aufl. Tübingen 1925.

Cooper, J. M.: *Scapulimancy.* (Essays in Anthr. pres. A. L. Kroeber. Berkeley 1936.)

Crawley, E.: *The Tree of Life.* London 1905.

Davids, T. W. Rhys.: *Buddhism.* London 1880.

Dähnhardt, O.: *Natursagen,* I-IV. Leipzig u. Berlin 1907-1912.

Descamps, P.: *Le cannibalisme.* (L'Anthrop. XXXV. Paris 1925.)

Deursen, A. van: *Der Heilbringer.* Groningen 1939.

Durkheim, E.: *Les formes élémentaires de la vie religieuse.* Paris 1912.

Dyrenkova, N. P.: *Bear Worship among Turkish Tribes of Siberia.* (Proc. 23. Int. Congr. Amer. New York 1930.)

Eberhard, W.: *Typen chinesischer Volksmärchen.* (FF. Comm. 120. Helsingfors 1937.)

Ehrenreich, P.: *Götter und Heilbringer.* (Zeitschr. f. Ethnol. XXXVIII. Berlin 1906.)
— *Die allgemeine Mythologie und ihre ethnologischen Grundlagen.* Leipzig 1910.
Eisenberger, E. J.: *Das Wahrsagen aus dem Schulterblatt.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XXXV. Leiden 1938.
Eliot, C.: *Hinduism and Buddhism.* I-III. London 1921.
Encyklopedia of Religion and Ethics, ed. J. Hastings. I-XIII. Edinburg 1908-1926.
Foy, W.: *Fadenstern und Fadenkreuz.* (Ethnologica. II. Leipzig 1913.)
Frazer, J. G.: *The Belief in Immortality.* I-III. London 1913-1924.
— *The Golden Bough.* 3rd ed. I—IV. London ff.
— *Folk-Lore in the Old Testament.* I-III. London 1918.
Friedrich, A.: *Afrikanische Priestertürmer.* Stuttgart 1939.
Gahs, A.: *Kopf-, Schädel- und Langknochenopfer bei Renntiervölkern.* (Festschr. W. Schmidt, Wien 1928.)
Gayton, A. H.: *The Orpheus Myth in North America.* (Journ. Amer. Folk-Lore XLVIII. 1935.)
Gennep, A. v.: *Mythes et légendes d'Australie.* Paris 1905.
— *Les rites de passage.* Paris 1909.
Graebner, F.: *Thor und Maui.* (Anthropos. XIV-XV. Mödling 1919-1920.)
Granet, M.: *La religion des Chinois.* Paris 1922.
Gronbech, V.: *Primitiv religion.* Stockholm 1915.
Grube, W.: *Religion und Kultus der Chinesen.* Leipzig 1910.
Haekel, J.: *Die Vortstellung vom Zweiten Ich in den amerikanischen Hochkulturen.* (Wiener Beitr. Kulturgesch. u. Linguist. IX. Wien 1952.)
Hallowell, A. I.: *Bear Ceremonialism in the Northern Hemisphere* (Amer. Anthrop. N. s. XXVIII. Menasha 1926.)
Hambly, W. D.: *Serpent Worship in Africa.* (Field Mus. Pub. Anthrop. Ser. XXI. Chicago 1931.)
Hambruch, P.: *Südseemärchen.* Jena 1922.
— *Malaiische Märchen.* Jena 1922.
Handwörterbuch des Islam, hgg. v. A. J. Wensinck u. J. H. Kramers. Leiden 1941.
Handy, E. S. C.: *Polynesian Religion.* (Bishop Mus. Bull. XXXIV. Honolulu 1927.)
— *Perspective in Polynesian Religion.* (Journ. Polyn. Soc. XLIX. New Plymouth 1940.)
Harris, R.: *Boanerges.* Cambridge 1913.
Hatt, G.: *Asiatic Influences in America.* Folklore (Kgl. D. Vidensk. Selsk. Hist. Filol. Medd. XXXI. 6. København 1949.)
— *The Corn Mother in America and Indonesia.* (Anthropos. XLVI. Posieux 1951.)
Heiler, F.: *Das Gebet.* 2. Aufl. München 1920.

Heine-Geldern, R. v.: *Kopfjagd und Menschenopfer in Assam und Birma und ihre Ausstrahlungen nach Vorderindien.* (Mitt. Anthr. Ges. XLVII. Wiene 1917.)

Hewitt, J. N. B.: *Orenda and a Definition of Religion.* (Amer. Anthrop. N. s. IV. New York 1902.)

— *Iroquoian Cosmology.* (21. Ann. Rep. Bur. Ethnol. Washington 1903.)

Holmberg, U.: *The Shaman Costume and its Significance.* (Ann. Univ. Fenn. Aboensis. B. I. Abo 1922.)

— *Der Baum des Lebens.* (Ann. Acad. Scient. Fenn. B, XVI, 3. Helsingfors 1923.)

— *Über die Jagdriten der nördlichen Völker Asiens und Europas.* (Journ. soc. finno-ougr. XLI. Helsingfors 1926.)

— *Die religiösen Vorstellungen der altaiischen Völker.* (FF Comm. Nr. 125. Helsingfors 1938.)

Hopkins, E. W.: *The Religions of India.* Boston 1895.

Hubert, H. et Mauss, M.: *Essai sur la nature et la fonction du Sacrifice.* (L'Année sociol. II. Paris 1899.)

— *Esquisse d'une théorie générale de la magie.* (L'Année sociol. VII. Paris 1904.)

Illustreret Religionshistorie, udg. E. Lehmann. København 1924.

James, E. O.: *Origins of Sacrifice.* London 1933.

Jensen, A. E.: *Das Weltbild einer frühen Kultur.* (Paideuma III. Leipzig 1944.)

Karjalainen, K. F.: *Die Religion der Jugra-Völker.* (FF Comm. No 63. Helsingfors 1927.)

Karsten, R.: *The Origins of Religion.* London 1935.

Koch-Grünberg, Th.: *Zum Animismus der südamerikanischen Indianer.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XIII. Suppl. Leiden 1900.)

Koppers, W.: *Der Hund in der Mithologie der zirkumpazifischen Völker.* (Wiener Beitr. Kulturgesch. u. Linguist. I. Wien 1930.)

— *Pferdeopfer und Pferdekult der Indogermanen.* (Wiener Beitr. Kulturgesch. u. Linguist. IV. Salzburg, Lepzig 1936.)

Kretschmer, F.: *Hundestammvater und Kerberos,* I-II. Frankfurt a. M. 1938.

Krickeberg, W.: *Indianermärchen aus Nordamerika.* Jena 1924.

— *Märchen der Azteken und Inkaperuaner, Maya und Muiscas.* Jena 1928.

— *Das Schwitzbad der Indianer.* (Ciba Zeitschr. Basel. 1934.

Kruijt, A. L.: *Het animisme in den Indianischen Archipel.* 's-Gravenhage 1906.

Kunike, H.: *Märchen aus Sibirien.* Jena 1940.

Lagercrantz, S.: *A Contribution to the Study of Anomalous Dentition and its Ritual Significance in Africa.* (Stat. etnogr. mus. Smärre medd. XVI. Stockholm 1939.)

— *Über willkommene und unwillkommene Zwillinge in Afrika.* (Ethnol. Stud. XII-XIII. Göteborg 1941.)

Landtmann, G.: *The Origin of Priesthood.* Ekenäs 1905.

Lang, A.: *The Making of Religion.* 3rd ed. London 1909.

Lasch, R.: *Der Eid.* Stuttgart 1908.

Lehmann, F. R.: *Mana.* Leipzig 1922.

— *Die polynesischen Tabusitten.* Leipzig 1930.

— *Die Religionsgeschichte des Paläolithikums und die Völkerkunde.* (Arch. f. Religionswiss. XXXV. Leipzig und Berlin 1938.)

Lévy-Bruhl, L.: *Le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive.* Paris 1931.

Lindblom, G.: *Thread-Crosses (Fadenkreuze), particularly in South America and Africa.* (Ethnos. v. Stockholm 1940.)

Loeb. E. M.: *The Blood Sacrifice Complex.* (Mem. Anthr. Ass. XXX. Menasha 1923.)

Loewenthal, J.: *Die Religion der Ostalgonkin.* Berlin 1913.

Lowie, R. H.: *The Test Theme in North American Mythology.* (Journ. Amer. Folk-Lore XXI. 1908.)

MacLeod, W. C.: *Mortuary and Sacrificial Anthropophagy on the Northwest Coast of North America.* (Journ. Soc. Amer. N. s. XXV. Paris 1933.)

— *The Nature, Origin, and Linkages of the Rite of Hookswinging.* (Anthropos. XXIX. Mödling 1934.)

Manker, E.: *Die lappische Zaubertrommel.* I. Stockholm 1938.

Mannhardt, W.: *Wald- und Feldkulte.* I-II. Berlin 1875-1877.

Marett, R. R.: *The Threshold of Religion.* London 1909.

Meinhof, C.: *Afrikanische Märchen.* Jena 1921.

— *Die Religionen der Afrikaner in ihrem Zusammenhang mit dem Wirtschaftsleben.* Oslo 1926.

Métraux, A.: *South American Thunderbirds.* (Journ. Amer. Folk-Lore. LVII. 1944.)

Mooney, J.: *The Ghost Dance Religion and the Sioux Outbreak of 1890.* (14. Ann. Rep. Bur. Ethnol. Washington 1897.)

Moss, R.: *The Life after Death in Oceania and the Malay Archipelago.* Oxford 1925.

The Mythology of All Races. Ed. L. H. Gray. I-XIII. Boston 1916-1932.

Nevermann, H.: *Götter der Südsee,* Stuttgart 1947.

Nieuwenhuis, A. W.: *Die Wurzeln des Animismus.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XXIV. Suppl. Leiden 1917.)

— *Des höchste Wesen im Heidentum.* (Intern. Arch. f. Ethnogr. XXVII. Leiden 1926.)

— *Der Urmonotheismus.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XXXIII. Leiden 1935.)

Nilsson, M. P.: *Primitiv Religion.* København 1912.

Nioradze, G.: *Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern.* Stuttgart 1925.

Ohlmarks, A.: *Studien zum Problem des Schamanismus.* Lund und Kopenhagen 1939.

Oldenberg, H.: *Buddha.* 8.-9. Aufl. Stuttgart und Berlin 1921.

Olrik. A.: *Nogle Grundsaetninger for Sagnforskning.* (Damm. Folkem. 23. København 1921.)

Østrup. J.: *Islam.* København 1914.

Park, W. Z.: *Shamanism in Western North America.* (Northwestern Un. Stud. Sos. Sc. II. Evanston and Chicago 1938.)

Paudler, Fr.: *Schulterblattwahrsagung und Scheitelnarbensitte.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XXXVIII. Leiden 1940.)

Pettazzoni, R.: *The Chain of Arrows.* Folk-Lore XXXV. 1924.)

— *Allwissende höchste Wesen bei primitivsten Völkern.* (Arch. f. Religioswiss. XXIX. Leipzig und Berlin 1931.)

— *La confession des péchés.* I-II. Paris 1931-1932.

Pinard de la Boullaye, H.: *L'étude comparée des religions.* Paris 1925.

Preuss, K. Th.: *Die Hochgottidee bei den Naturvölkern.* (Afrika IV. London 1931.)

Radin, P.: *Primitive Man as a Philosopher.* New York and London 1927.

Rasmussen, Knud.: *Myter og Sagn fra Grönland,* I-III. København 1921-1925.

Riesenfeld, A.: *Fruchtbarkeitsriten in Melanesien.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XXXVII. Leiden 1939.)

Róheim, G.: *The Pointing Bone.* (Journ. R. Anthr. Inst. LV. London 1924.)

Schmidt, W.: *Die Mythologie der austronesischen Völker.* (Mitt. Anthr. Gesellsch. XXXIX. Wien 1909.)

— *Der Ursprung der Gottsidee.* (2. Aufl. I-VI. Münster 1926. ff. nicht abgeschlossen).

Schneider, W.: *Die Religion der afrikanischen Naturvölker.* Münster i. W. 1891.

Schnitger, H.: *Der Gewittervogel in Asien.* (Mitt. Anthrop. Gesellsch. LXXI. Wien 1941.)

Süger, H.: *Indianerne og Bisonen.* (Geogr. Tidsskr. XLVII. København 1944-1945.)

Söderblom. N.: *Gudstrons uppkomst.* Stockholm 1914.

Speck, F. G.: *Naskapi.* Norman 1935.

Spence, L.: *The Gods of Mexico.* London 1923.

Spier, L.: *The Sun Dance of the Plains Indians.* (Anthr. Pap. Am. Mus. Nat. Hist. XVI. New York 1921.)

Stadling, J.: *Shamanismen i Norra Asien.* Stockholm 1912.

Steinmetz, S. R.: *Endokannibalismus.* (Mitt. Anthrop. Geselslch. XXVI. Wien 1896.)

Sternberg, L.: *Divine Election in Primitive Religion.* (Congr. int. amér. XXI. sess. Göteborg 1925.)

— *Der Adlerkult bei den Völkern Sibiriens.* (Arch. f. Religionswiss. XXVIII. Leipzig und Berlin 1930.)

— *Pervobytnaja religija v svete etnografii.* Leningrad 1936.

Thalbitzer, W.: *Eskimoernes kultiske Guddomme.* København 1926.

Thomson, S.: *Motif-Index of Folk-Literature.* (FF. Comm. 106-109, 116-17. Helsingfors 1932-1936.)

Tuxen, P.: *Buddha.* København 1928.

Volhard, E.: *Kannibalismus.* Stuttgart 1939.

Waddel, L. A.: *The Buddhism of Tibet or Lamaism.* 2nd ed. Cambridge 1935.

Walk, I.: *Die Verbreitung des Tauchmotivs in den Urmeerschöpfungs- (und Sinflut-) Sagen.* (Mitt. Anthr. Gesellsch. LXIII. Wien 1933.)

Wassen, H.: *The Frog in Indian Mythology and Imaginative World.* (Anthropos. XXIX. Mödling 1934.)

Waterman, T. T.: *The Explanatory Element in the Folk-Tales of North American Indians.* (Journ. Amer. Folk-Lore, XXVII. Boston 1914.)

Weissenborn, J.: *Tierkult in Afrika.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XVII. Leiden 1905.)

Whitbeck, R. H.: *The Influence of geographical Environment upon Religious Beliefs.* (Geogr. Rev. v. New York 1918.)

Williamson, R. W.: *Religion and Cosmic Beliefs of Central Polynesia,* I-II. Cambridge 1933.

Zelenin, D. K.: *Die animistische Philosophie des sibirischen Schamanismus.* (Ethnos. I. Stockholm 1936.)

— *Kuljt ongonov v Sibiri.* (Akad. Nauk SSSR. Trudy Inst. Antr. Arkh. i Etnogr. XIV. Etn. ser. 3. Moskva-Leningrad 1936.)

Zemmerich, J.: *Toteninseln und verwandte geographische Mythen.* (Int. Arch. f. Ethnogr. IV. Leiden 1891.)

UMJETNOST

Balfour, H.: *The Evolution of Decorative Art.* London 1893.

Boas, F.: *The Decorative Art of the Indians of the North Pacific Coast of America.* (Bull. Am. Mus. Nat. Hist. IX. New York 1897.)

— *Primitive Art.* Oslo 1927.

Chauvet, S.: *Les Arts indigènes en Nouvelle-Guinée.* Paris 1930.

Coomaraswamy, A. K.: Geschich*te der indischen und indonesischen Kunst.* Leipzig 1927.

Davidson, D. S.: *A Preliminary Consideration of Australian Aboriginal Decorative Art.* (Mem. Am. Philos. Soc. IX. Philadelphia 1937.)

Foy, W.: *Zur Verbreitung der Nasenflöte.* (Ethnologica, I. Leipzig 1909.)

Geschichte des Kunstgewerbes aller Zeiten und Völker, hgg. v. Th. Bossert. I-VI. Berlin 1928-1935.

Greiner, R. H.: *Polynesian Decorative Designs.* (Bishop Mus. Bull. VII. Honolulu 1923.)

Grosse, E.: *Die Anfänge der Kunst.* Freiburg und Leipzig 1894.

Haddon, A. C.: *Evolution in Art.* London 1895.

Heydrich, M.: *Afrikanische Ornamentik.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XXII. Suppl. Leiden 1914.)

Himmelheber, H.: *Eskimokünstler.* Stuttgart 1938.

— *Negerkünstler.* Stuttgart 1935.

Hirn, Y.: *The Origins of Art.* London 1900.

Hoffman. W. J.: *The Graphic Art of the Eskimo.* (Rep. U. S. Mus. 1895. Waschington 1897.)

Holmes, W. H.: *Art in Shell of the Ancient Americans.* (2nd Rep. Bur. Ethnol. Washington 1883.)

— *Origin and Development of Form and Ornament in Ceramic Art.* (4th Ann. Rep. Bur. Ethnol. Washington 1887.)

— *A Study of the Textile Art in its Relation to the Development of Form and Ornament.* (6th Ann. Rep. Bur. Ethnol. Washington 1888.)

Hornbostel, E. M. v.: *The Ethnology of African Sound-Instruments.* (Africa, VI. London 1933.)

Izikowitz, K. G.: *Musical and other Sound Instruments of the South American Indians.* (Göteborg K. Vetensk.- och Vitterh.-Samh. Handl. 5 f., A. v. Göteborg 1935.)

Kelemen, P.: *Medieval American Art,* I-II. New York 1943.

Kirby, P. R.: *The Musical Instruments of the Native Races of South Africa.* London 1934.

Kjersmeier, C.: *Centres de style de la sculpture nègre africaine.* I à IV. Paris et Copenhague 1935. à 1938.

Laguna, F. de: *A Comparison of Eskimo and Palaeolithic Art.* (Am. Journ. Archaeol. XXXVI-XXXVII. 1932.-1933.)

Lehmann, W. and Doering, H.: *The Art of Old Peru.* London 1924.

Leicht, H.: *Kunstgeschichte der Welt.* Zürich 1945.

Lenoir, R.: *La danse comme institution sociale.* (L'Anthrop. XL. Paris 1930.)

— *La musique comme institution sociale.* (L'Anthrop. XLIII. Paris 1933.)

Leroi-Gourhan, A.: *Documents pour l'art comparé de l'Eurasie septentrionale.* Paris 1943.

Meyer, D. H.: *De splettrom.* (Tijdschr. ind. taal-, land-en volkenk. LXXI. Batavia, 1931.)

Pastor, W.: *Die Musik der Naturvölker,* (Zeitschr. f. Ethnol. XLII. Berlin 1910.)

Preuss, K. Th.: *Phallische Fruchtbarkeitsdämonen als Träger des altmexikanischen Dramas.* (Arch. f. Anthrop. N. F. I. Braunschweig 1903.)

Reichard G. A.: *Melanesian Design.* I-II. New York 1933.

Révész, G.: *Der Ursprung der Musik.* (Int. Arch. für Ethnogr. XL. Leiden 1941.)

Roberts, H. H.: *Musical Areas in Aboriginal North America.* (Publ. Anthrop. Yale Univ. XII. New Haven 1936.)

Sachs, C.: *Die Musikinstrumente Indiens und Indonesiens.* 2. Aufl. Berlin und Leipzig 1923.

— *Geist und Werden der Musikinstrumente.* Berlin 1929.

Schurtz, H.: *Das Augenornament und verwandte Probleme.* (Abh. K. Sächs. Gesellsch. d. Wissensch. Philol.-hist. Cl. XV. Leipzig 1895.)

Simbriger, H.: *Gong und Gongspiele.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XXXVI. Leiden 1939.)

Sirén, O.: *Kinas konst under tre årtusinden.* I-II. Stockholm 1942-1943.

Speiser, F.: *Über Kunststile in Melanesien.* (Zeitschr. f. Ethnol. LXVII. Berlin 1937.)

Spinden, H. J.: *A Study of Maya Art.* (Mem. Peabody Mus. VI. Cambridge, Mass. 1913.)

Stolpe, Hj.: *Studier i amerikansk ornamentik.* Stockholm 1896.

— *Utvecklingsföreteelser i naturfolkens ornamentik.* Stockholm 1911.

Sydow, E. v.: *Primitive Kunst und Psychoanalyse.* Leipzig, Wien und Zürich 1927.

— *Die Kunst der Naturvölker und der Vorzeit.* Berlin 1932.

Tsudzumi, T.: *Die Kunst Japans.* Berlin 1929.

Vatter, E.: *Religiöse Plastik der Naturvölker.* Frankfurt a M. 1926.

Wallaschek, R.: *Anfänge der Tonkunst.* Leipzig 1903.

Walton, E. L. and Waterman, T. T.: *American Indian Poetry.* (Amer. Anthrop. N. s. XXVII. Menasha 1925.)

Wieschhoff, H.: *Die afrikanischen Trommeln und ihre auserafrikanischen Beziehungen.* Stuttgart 1933.

NAUKA

Bartels, M.: *Die Medizin der Naturvölker.* Leipzig 1893.

Buschan, G.: *Über Medizinzauber und Heilkunst im Leben der Völker.* Berlin 1941.

Chauvet, St.: *La médecine chez les peuples primitifs.* Paris 1936.

Clements, F. E.: *Primitive Concepts of Disease.* (Univ. Calif. Publ. Amer. Anthrop. Ethnol. XXXII. 4. Berkeley 1932.)

Cope, L.: *Calendars of the Indians North of Mexico.* (Univ. Cal. Pub. Am. Arch. Ethnol. XVI. 4. Berkeley 1919.)

Danzel, Th.: *Die Anfänge der Schrift.* Stuttgart 1912.

Dietschy, H.: *Eine altperuanische Krankheitsliste.* (Acta Trop. I. Basel 1944.)

Drober, E.: *Heilkunde bei den Eingeborenen Australiens.* (Wiener Beitr. Kulturgesch. u. Linguist. IX. Wien 1952.)

Frank, M.: *Botestäbe in Australien.* (Zeitschr. f. Ethnol. LXXII. Berlin 1941.)

Howitt, A. W.: *Notes on Australian Mesage Sticks and Messenger.* (Journ. R. Anthr. Inst. XVII. London 1889.)

Locke, L. L.: *The Ancient Quipu or Peruvian Knot Record.* New York 1932.

Luquet, C. H.: *Sur l'origine des notions mathématiques.* (Journ. Psich. XXVI. Paris 1929.)

Mallery, G.: *Sing Language among North American Indians.* (ist. Ann. Rep. Bur. Ethnol. Washington 1881.)

— *Picture-Writing of the American Indians.* (10th Ann. Rep. Bur. Ethnol. Washington 1894.)

Mathews, R. H.: *Message-Sticks used by Aborigines of Australia.* (Amer. Anthrop. X. Washington 1899.)

Morley, S. G.: *An Introduction to the Study of the Maya Hieroglyphs.* (Bur. Am. Ethnol. Bull. 57. Washington 1915.)

Nilsson, M. P.: *Primitive Time-Reckoning.* (Skr. Human. Vetensk. Samf. I. Lund 1920.)

Röck, F.: *Das Jahr von 360 Tagen und seine Gliederungen.* (Wiener Beitr. Kulturgesch. Linguist. I. Wien 1930.)

Thompson, J. E. S.: *Maya Hieroglyphic Writing.* (Carnegie Inst. Publ. 589. Washington 1950.)

Weule, K.: *Zur Kartographie der Naturvölker.* (Peterm. Mitt. LXI. Gotha 1915.)

Wölfel, J · *Die Trepanation.* (Anhropos XX. Mödling 1925.)

KULTURNI SLOJEVI I STRUJANJA

Adametz, L.: *Herkunft und Wanderungen der Hamiten.* Wien 1920.

The American Aborigines. Ed. D. Jenness. Toronto 1933.

Anderson, J. G.: *Den gula jorden barn.* Stockholm 1932.

— *Researches into the Prehistory of the Chinese.* (Mus. Far. East. Ant. Bull. XV. Stockholm 1943.)

Ankermann, B.: *Kulturkreise und Kulturgeschichten in Afrika.* (Zeitschr. f. Ethnol. XXXVII. Berlin 1905.)

Bandi, H. G.: *Die Frage eines Zusammenhanges zwischen dem Magdalénien und der Eskimokultur.* (40. Jahrb. d. Schweiz. Gesellsch. f. Urgesch. 1949-1950.)

Barnett, L. D.: *Antiquites of India.* London 1913.

Barthold, E.: *Der heutige Stand und die nächsten Aufgaben der geschichtlichen Erforschung der Türkvölker.* (Zeitschr. Deutsch. Morgenland. Gesellsch. N. F. VIII. Leipzig 1929.)

— *12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens.* Berlin 1935.

Baumann, H., Thurnwald, R. und Westermann, D.: *Völkerkunde von Afrika.* Essen 1940.

Bennett, W. C.: and Bird, J. B.: *Andean Culture History,* New York 1949.

Best, E.: *Polynesian Navigators: Their Exploration and Settlement of the Pacific.* (Geogr. Rev. v. New York 1918.)

Beyer, H. O.: *Philippine and East Asian Archaeology and its Relation to the Origine of the Pacific Islands Population.* (Nat. Research Council Bull. XXIX. Quezon City 1948.)

Birket-Smith, Kaj: *A Geographical Study of the Early History of the Algonquian Indians.* (Int. Arch f. Ethnogr. XXIV. Leiden 1918.)

— *Folk Wanderings and Culture Drifts in Northern North America* (Journ. Soc. Amér. N. s. XXII. Paris 1930.)

— *Die Eskimos.* Zürich 1948.

Bishop, C. W.: *The Rise of Civilization in China with Reference to its Geographical Aspects.* (Geogr. Rev. XXII. New York 1932.)

— *The Neolitik Age in North China.* (Antiquity. VII. Gloucester 1933.)

— *Long-Houses and Dragon-Boats.* (Antiquity. XII. Gloucester 1938.)

— *Origin of Far Eastern Civilization.* (Ann. Rep. Smiths. Inst. 1943. Washington 1944.)

Bogoras, W.: *Elements of the Culture of the Circumpolar Zóne.* (Amer. Anthrop. N. s. XXXI. Menasha 1929.)

Bühler, A.: *Versuch einer Bevölkerungs- und Kulturanalyse auf den Admiralitätinseln.* (Zeitschr. f. Ethnol. LXVII. Berlin 1935.)

Burows, E. G.: *Western Polynesia.* (Etnol. stud. VII. Göteborg 1938.)

Carter, G. F.: *Plant Geographie and Culture History in the American Southwest.* (Viking Fund Publ. Anthrop. v. New York 1945.)

Caton-Thompson, G.: *The Zimbabwe Culture.* Oxford 1931.

Chatterji, S. K.: *The Foundations of Civilization in India.* (Tijdschr. Ind. Taal-Land- en Volkenk. LXVIII. Batavia 1928.)

Chi, Ch'ao-Ting: *Key Economic Areas in Chinese History.* London 1936.

Chiera, E.: *Sie schrieben auf Ton. Was die babylonischen Schrifttafeln erzählen?* Zürich 1941.

Childe, V. G.: *New Light on the Most Ancient East.* Repr. w. some correct. London 1935.

— *The Aryans.* London 1926.

Coedes, G.: *L'osmose indienne en Indochine et en Indonésie.* (Cahiers d'Hist. Mond. I. 4. Paris 1954.)

Colani, M.: *Recherches sur le préhistorique indochinois.* (Bull. Ecole Franc. d'Extr.-Orient XXX. Hanoi 1931.)

Cole, F. C.: *The Peoples of Malaysia.* Toronto, New York, London 1945.

Cole, S.: *The Prehistory of East Africa.* Harmondsworth 1954.

Coon, C. S.: *Southern Arabia, a Problem for the Future.* (Pap. Peabody Mus. Amer. Archaeol. Ethnol. XX. Cambridge, Mass. 1943.)

— *Caravan.* New York 1951.

Cooper, J. M.: *Culture Difusion and Culture Areas in Southern South America.* (Congr. intern. amér. XXI. sess. Göteborg 1925.)

— *Areal and Temporal Aspects of Aboriginal South American Culture.* (Ann. Rep. Smiths. Inst. 1943. Washington 1944.)

Creel, H. G.: *The Birth of China.* London 1936.

Czaplicka, M. A.: *Aboriginal Siberia.* Oxford 1914.

— *The Turks of Central Asia.* Oxford 1918.

Donner, Kai: *Sibirien.* Helsingfors 193.

Davidson, D. S.: *Archeological Problems of Northern Australia.* (Journ. R. Anthrop. Inst. LXV. London 1935.)

Eberhard, W.: *Eine neue Arbeitshypothese über den Aufbau der frühchinesischen Kulturen.* (Tagungsber. Gesellsch. f. Völkerk. II. Leipzig 1936.)

Ergebnisse der Südsee-Expedition 1908 bis 1910. A I—III. B I—XII. Hamburg 1913 ff.

Erkes, E.: *Chinesisch-amerikanische Mythenparallelen.* (T'oung Pao XXV. Leiden 1926.)

Findeisen, H.: *Neue Untersuchungen und Materialien zum Problem der westsibirischen Altasiaten sowie den Ursprung der Altasiaten überhaupt.* (Zeitschr. f. Ethnol. LIX. Berlin 1927.)

Flannery, R.: *An Analysis of Coastal Algonquian Culture.* (Cathol. Univ. Amer. Anthrop. Ser. VII. Washington 1939.)

Friederici, G.: *Zu den vorkolumbischen Verbindungen der Südseevölker mit Amerika.* (Anthropos, XXIV. Mödling 1929.)

Frobenius, L.: *Kulturgeschichte Afrikas.* Zürich 1933.

Frobenius, L. u. v. Wilm.: *Atlas Africanus.* München & Berlin 1922. ff. (nicht abgeschlossen.)

Gautier, E. F.: *L'Islamisation de l' Afrique du Nord.* Paris 1927.

Gjessing, G.: *Circumpolar Stone Age.* (Acta Arct. II. København 1944.)

Goloubew, V.: *L'age du bronze au Tonkin et dans le Nord-Annam.* (Bull. Ecole Franc. d'Extr.-Orient. XXIX. Tonkin 1930.)

Graebner. F.: *Kulturkreise und Kulturgeschichten in Ozeanien.* (Zeitschrf. f. Ethnol. XXXVII. Berlin 1905.)

— *Die melanesische Bogenkultur und ihre Verwandten.* (Anthropos IV. Wien 1909.)

— *Amerika und die Südseekulturen.* (Ethnologica, II. Leipzig 1913.)

Griffin, J. B.: *Archeology of Eastern United States.* Chicago 1952.

Groot, G. J.: *The Prehistory of Japan.* New York 1951.

Grotanelli, V. G.: *Asiatic Influences on Somali Culture.* (Ethnos. XII. Stockholm 1947.)

Haberlandt, A.: *Alpine Gebirgsvölker in Mittelasien.* (Ber. Forsch.-Inst. f. Osten und Orient. III. Wien 1923.)

Haddon, A. C.: *Migrations of Cultures in British New Guinea.* (Journ. R. Anthr. Inst. I. London 1920.)

Hambly, W. D.: *Culture Areas of Nigeria.* (Field Mus. Nat. Hist. Anthrop. Ser. XXI. Chicago 1935.)

— *Source Book for African Anthropology.* (Field Mus. Nat. Hist. Anthrop. Ser. XXVI. Chicago 1937.)

Handbook of South American Indians. Ed. J. H. Steward. I-VI. (Bur. Amer. Ethnol. Bull. 143. Washington 1946-1950.)

Handy, E. S. C.: *Problems of Polynesian Origins.* (Bishop Mus. Occ. Pap. IX. 8. Honolulu 1930.)

Hatt, G.: *Nort American and Eurasian Culture Connections.* (Proceed. 5th Pacif. Science Congr. IV. Toronto 1934.)

Haury, E. W.: *The Problems of Contacs between the Southwestern United States and Mexico.* (SW. Journ. Anthrop. I. Albuquerque 1945.)

Heine-Geldern, R. v. *Urheimat und früheste Wanderungen der Austronesier.* (Anthropos. XXVII. Mödling 1932.)

— *L'art prébouddhique de la Chine et de l'Asie du Sud-est et son influence en Océanie.* (Rev. Arts Asiat. XI. Paris 1937.)

— *Das Tocharerproblem und die Pontische Wanderung.* (Saeculum I. München 1951.)

— *Die asiatische Herkunft der südamerikanischen Metalltechnik* (Paideuma v. Bamberg 1950-1954.)

— und Ekholm, G. F.: *Significant Parallels in the Symbolic Arts of Southern Asia and Middle America.* (Select. Pap. XXIX. Intern. Congr. Amer. Chicago 1951.)

Hentze, C.: *Objets rituels, croyances, et dieux de la Chine antique et de l'Amérique.* Anvers 1936.

Herskovits, M. J.: *The Culture Areas of Africa.* (Africa III. London 1930.)

Hizheimer, M.: *Die ältesten Beziehungen zwischen Asien und Afrika nachgewiesen an den Haustieren.* (Africa. III. London 1930.)

Hirschberg, W.: *Die arabisch-persisch-indische Kultur an der Ostküste Afrikas.* (Mitt. Anthr. Gesellsch. Wien LXIII. Wien 1933.)

Hornell, J.: *Indonesian Influence on East African Culture.* (Journ. R. Anthr. Inst. LXIV. London 1934.)

Jennes, D.: *The Indian Background of Canadian History.* (Nat. Mus. Canada, Anthrop. Ser. XXI. Ottava 1937.)

— *Prehistoric Culture Waves from Asia to America.* (Journ. Wash. Acad. Sc. XXX. Washington 1940.)

Jettmar, K.: *Zur Herkunft der türkischen Völkerschaften.* (Arch. f. Völkerk. III. Wien 1948.)

— *Zum Problem der tungsischen »Urheimat«.* (Wiener Beitr. Kulturgesch. u. Linguist. IX. Wien 1952.)

— *Les plus anciennes civilisations d'éleveurs des steppes d'Asie Centrale.* (Cahiers d'Hist. Mond. 1, 4. Paris 1954.)

Jijón y Caamano, J.: *Una gran marea cultural en el N. O. de Sud America.* (Journ. Soc. Amér. N. s. XXII. Paris 1930.)

Joyce, Th. A.: *South American Archeology.* London 1912.

— *Mexican archeology.* London 1914.

— *Central American and West Indian Archeology.* London 1916.

Karlgreen, B.: *The Date of the Early Dongso'n Culture.* (Mus. Far East. Ant. Bull. XIV. Stockholm 1942.)

Kaudern, W.: *Ethnographical Studies in Celebes.* I—V. Göteborg 1925. ff. (nicht abgeschlossen).

Kidder, A. V.: *An Introduction to the Study of Southwestern Archeology.* (Phil. Acad. Dep. Arch. New Haven 1924.)

Kopper, W.: *Tungusen und Miao.* (Mitt. Anthrop. Gesellsch. LX. Wien 1930.)

— *Urtürkentum und Urindogermanentum.* (Belleten. XX. Istambul 1941.)

Krause, F.: *Zur Besiedlugnsgeschichte der nordamerikanischen Prärie.* (Korresp. Deutsch. Ges. f. Anthrop. XLVI. Braunschweig 1913.)

— *Die Kultur der kalifornischen Indianer.* (Schrift. Inst. f. Völkerk. I. Leipzig 1921.)

Krickeberg, W.: *Beiträge zur Frage der alten kulturgeschichtlichen Beziehungen zwischen Nord- und Südamerika.* (Zeitschrift. Ethnol. LXVI. Berlin 1935.)

Kroeber, A. L.: *The History of Native Culture in California.* (Un. Cal. Publ. Am. Arch. Ethnol. XX. Berkeley 1923.)

— *Handbook of the Indians of California.* (Bur. Am. Ethnol. Bull. 78. Washington 1925.)

— *American Culture and the Northwest Coast.* (Amer. Anthrop. N. s. XXV. Menasha 1923.)

— *Native Culture of the Southwest.* (Un. Cal. Pub. Am. Arch. Ethnol. XXIII. Berkeley 1928.)

— *Cultural Relations between North and South America.* (Pros. 23rd. Int. Congr. Amer. New York 1930.)

— *Cultural and Natural Areas of Native North America.* (Univ. Calif. Publ. Amer. Archeol. Ethnol. XXXVIII. Berkeley 1939.)

Kussmaul, F.: *Frühe Nomadenkulturen in Innerasien.* (Tribus, Stuttgart 1952—1953.)

Latourette, K. S.: *The Chinese, their History and Culture.* 2nd ed. New York 1934.

Leakey, L. S. B.: *Stone Age Africa.* London 1936.

LeCoq, A. v.: *Auf Hellas Spuren in Osttürkistan.* Leipzig 1926.

Leicht, H.: *Indianische Kunst und Kultur. Ein Jahrtausend im Reiche der Chimu.* Zürich 1944.

Leroi-Gourhan, A.: *Archéologie du Pacifique-Nord.* (Trav. et. Mém. Inst. d'Ethnol. XLVII. Paris 1946.)

Licent, E. et Teilhard de Chardin, P.: *Le paléolithique de la Chine.* (L'Anthrop. XXXVI. Paris 1925.)

Linton, R.: *Cultural Sequences in Madagascar.* (Pap. Peabody Mus. Amer. Arch. Ethnol. XX. Cambridge, Mass. 1943.)

Lovén, S.: *Origins of the Tainan Culture.* Göteborg 1935.

Lowie, R. H.: *American Culture History.* (Amer. Anthrop. N. s. XLII. Menasha 1940.)

McGovern, W. M.: *The Early Empires of Central Asia.* Chapel Hill 1939.

McKern, W. C.: *An Hypothesis for the Asiatic Origin of the Woodland Culture Pattern.* (Amer. Antiquity. III. 1937.)

McLeod, W. C.: *On the Diffusion of Central American Culture to the Coasts of British Columbia and Alaska.* (Anthropos. XXIV. Mödling 1929.)

Mahony, D. G.: *The Problem of Antiquity of Man in Australia.* (Mem. Nat. Mus. XIII. Melbourne 1943.)

Martin, P. S., Quimby, G. I. and Collier, D.: *Indians before Columbus.* Chicago 1947.

Maspéro, H.: *Les origines de la civilisation chinoise,* (Ann. de géogr. XXXV. Paris 1926.)

Means, Ph. A.: *Ancient Civilizations of the Andes.* New York and London 1931.

Merhart, G. v.: *The Paleolithic Period in Siberia.* (Amer. Anthrop. N. s. XXV. Menasha 1923.)

— *Bronzezeit am Jenissei.* Wien 1926.

Métraux, A.: *La civilisation matérielle des tribus tupi-guarani.* Paris 1928.

Mitra, P.: *Prehistoric India.* Calcutta 1923.

Mookerji, R. K.: *Hindu Civilization.* London, New York, Toronto 1936.

Movius, H. L.: *Paleolithic Archeology in Southern and Eastern Asia, exclusive of India.* (Cahiers d'Hist. Mond. II, 2—3. Paris 1954-1955.)

Munro, N. G.: *Prehistoric Japan,* Yokohama 1911.

Murdock, G. P.: *South American Culture Areas.* (SW. Journ. Anthrop. VII. Albuquerque 1951.)

Nehring, A.: *Studien zur indogermanischen Kultur und Urheimat.* (Wien. Beitr. Kulturgesch. u. Linguist. IV. Salzburg und Leipzig 1936.)

Nelson, N. C.: *Notes on Cultural Relations between Asia and America.* (Amer. Antiquity II. Menasha 1937.)

Nieuwenhuis, A. W.: *Die Entstehung der Polynesier und ihre Kultur.* (Int. Arch. f. Ethnogr. XXX. Leiden 1930.)

Nippold, W.: *Rassen- und Kulturgeschichte der Negrito-Völker Südost-Asiens.* Leipzig 1936.

Nordenskiöld, E.: *Die östliche Ausbreitung der Tiahuanacokultur in Bolivien und ihr Verhältnis zur Aruakkultur in Mojos.* (Zeitschrift für Ethnol. XLIX. Berlin 1917.)

— *Comparative Ethnographical Studies.* I. till x. Göteborg 1919 ff.

Peake, H. J. E.: *The Beginning of Civilization.* (Journ. R. Anthrop. Inst. LVII. London 1927.)

Pedersen, J.: *Islams Kultur.* København 1928.

Perry, W. J.: *The Megalithic Culture of Indonesia.* Manchester 1918.

Piggott, S.: *Prehistoric India.* Harmondsworth 1950.

Publications of the Jesup North Pacific Expedition. I-XII. Leiden and New York 1898 ff.

Rawlinson, H. G.: *India*. London 1948.

Ray, V. F.: *Cultural Relations in the Plateau of Northwestern America*. (Publ. Hodge Ann. Publ. Fund. III. Los Angeles 1939.)

Report of the Fifth Thule Expedition. III—X. Copenhagen 1928-1952.

Reports of the Cambridge Anthropological Expedition to Torres Straits. I-VI. Cambridge 1902—1935.

Richthofen, B. v.: *Zur Frage der archäologischen Beziehungen zwischen Nordamerika und Nordasien*. (Anthropos. XXVII. Mödling 1932.)

Riesenfeld, A.: *The Megalithic Culture of Melanesia*. Leiden 1950.

Rivet, P.: *Les éléments constituifs des civilisations du nord-ouest et de l'ouest sud-américain*. (Congr. int. amér. 21 sess. Göteborg 1925.)

Roberts, F. H. H.: *A Survey of Southwestern Archaeology*. (Amer. Anthrop. N. s. XXXVII. Menasha 1935.)

— *Developments in the Problem of the North American Paleo-Indian*. (Smiths. Miscell. Coll. 100. Washington 1940.)

Rowe, J. H.: *Absolute Chronology in the Andean Area*. (Amer. Antiquity X. Menasha 1945.)

Sansom, G. B.: *Japan*. London 1946.

Schilde, W.: *Ost-westliche Kulturbeziehungen im Sudan*. (In Memor. K. Weule. Leipzig 1929.)

Scharff, A.: *Die Frühkulturen Ägyptens und Mesopotamiens*. Leipzig 1941.

Schmidt, M.: *Die Aruaken*. Leipzig 1917.

Schmidt, W.: *Die Mon-Khmer-Völker, ein Bindeglied zwischen Völkern Zentralasiens und Austronesiens*. (Arch. f. Anthrop. XXXIII. Braunschweig 1906.)

— *Kulturkreise und Kulturschichten in Südamerika*. (Zeitschr. f. Ethnol. XLV. Berlin 1913.)

Seler, E.: *Gesammelte Abhandlungen zur amerikanischen Sprach- und Altertumskunde*. I-V. Berlin 1902-1915.

Seligman, C. G.: *Some Aspects of the Hamitic Problem in the Anglo-Egyptian Sudan*. (Journ. R. Anthrop. Inst. XLIII. London 1913.)

— *Egypt and Negro Africa*. London 1934.

Shetrone, H. C.: *The Mound Builders*. New York 1930.

Skinner, H. D.: *The Origin and Relationships of Maori Material Culture and Decorative Arts*. (Journ. Polyn. Soc. XXXIII. New Plymouth 1924.)

— *Some Aspects of the History of Polynesian Material Culture*. (Journ. Soc. LX. New Plymouth 1951.)

Smith, G. Elliot: *In the Beginning*. New ed. London 1932.

Speck, F. G.: *Culture Problems in Northeastern North America*. (Proc. Am. Philos. Soc. LXV. Philadelphia 1926.)

Speiser, E. A.: *The Ethnic Background of the Early Civilizations of the Near East.* (Amer. Journ. Arch. XXXVII. Concord 1933.)

Speiser, F.: *Versuch einer Kulturanalyse von Neukaledonien.* (Zeitschr. f. Ethnol. LXV. Berlin 1933.)

— *Versuch einer Kulturanalyse der zentralen Neuen Hebriden.* (Zeitschr. f. Ethnol. LXVI. Berlin 1934.)

— *Melanesien und Indonesien.* (Zeitschr. f. Ethnol. LXX. Berlin 1938.)

— *Versuch einer Siedlungsgeschichte der Südsee.* (Denkschr. der Schweiz. Naturforsch. Ges. LXXVII, Abh. I. Zürich 1946.)

Spoehr, A.: *Time Perspective in Micronesia and Polynesia.* (SW. Journ. Anthrop. VIII. Albuquerque 1952.)

Stein, A.: *On Ancient Central-Asien Tracks.* London 1933.

Steward, J. H.: *American Culture History in the Light of South America.* (SW. Journ. Anthrop. III. Albuquerque 1947.)

Strong, W. D.: *The Plains Culture Area in the Light of Archeology.* (Amer. Anthrop. N. s. XXXV. Menasha 1933.)

Swanton, J. R.: *Aboriginal Culture of the Southeast.* (42nd Ann. Rep. Bur. Ethnol. Washington 1928.)

Tello, J.: *Antiguo Peru.* Lima 1929.

The Rangi Hiroa: *Vikings of the Sunrise.* Philadelphia and New York 1938.

— (Buck, P. H.): *An Introduction to Polynesian Anthropology* (B. P. Bishop Mus. Bull. 187. Honolulu 1945.)

Thilenius, G.: *Die Bedeutung der Meeresströmungen für die Besiedlung Melanesiens.* (Mitt. Mus. f. Völkerk. I. Hamburg 1906.)

Thompson, J. E. S.: *The Rise and Fall of Maya Civilization.* London 1956.

Torrii, R.: *Ancient Japan in the Light of Anthropology.* Tokyo 1935.

Uhle, M.: *Desarrollo y origen de las civilizaciones americanas.* (Proc. 23. Int. Congr. Amer. New York 1930.)

Vaillant, G. C.: *Early Cultures of the Valley of Mexico.* (Anthr. Pap. Am. Mus. Nat. Hist. XXXV. New York 1935.)

— *The Aztecs of Mexico.* Garden City 1948.

Vámbéry, H.: *Das Türkenvolk.* Leipzig 1885.

Vroklage, B. A. G.: *Die Megalithkultur in Neuguinea.* (Zeitschr. f. Ethnol. LXVII. Berlin 1935.)

Weule, K.: *Völkerwanderungen in Afrika.* (Verh. XIX. Deutsch. Geographentages. Berlin 1915.)

Wissler, Cl.: *The Influence of the Horse in the Development of Plains Culture.* (Amer. Anthrop. N. s. XVI. Lancaster 1914.)

— *The Relation of Nature to Man in Aboriginal America.* New York 1926.

— *The American Indian.* 3rd ed. New York 1938.

Wormington. H. M.: *Ancient Man in North America.* 3rd ed. Denver, Col. 1949.

Zolotarev, A.: *The Ancient Culture of North Asia.* (Amer. Anthrop. XI. Menasha 1938.)

REGISTAR

INDEKS IMENA I POJMOVA

KAJ BIRKET-SMITH
PUTOVI KULTURE

*

Izdavač *Nakladni zavod Matice hrvatske*
Zagreb, Matičina 2

Za izdavača *Josip Tomić*

Nacrt za korice i ovitak
Valerija Pavić

Korektor *Zlata Dujmić*

Tisak Grafičkog zavoda Hrvatske, Zagreb

